

Путевима српских идиома

*Зборник у частī проф. Радивоју Младеновићу
поводом 65. рођендана*

Крагујевац, 2015.

Путевима српских идиома

Зборник у часті проф. Радивоју Младеновићу поводом 65. рођендана

Уредници

Проф. др Милош Ковачевић

Доц. др Владимир Поломац

Рецензенти

Проф. др Првослав Радић, Филолошки факултет у Београду
Проф. др Јелица Стојановић, Филозофски факултет у Никшићу
Проф. др Миланка Бабић, Филозофски факултет на Палама

За издавача

Проф. Радомир Томић, декан ФИЛУМ-а

Лектура и коректура

Бојана Вељовић

Превод резимеа на енглески

Даница Јеротијевић Тишма

Технички уредник

Стефан Секулић

Ликовно-графичка ојрема

Проф. Слободан Штетић

На насловној страници запис из збирке речи из Призрена, коју је сакупио Димитрије Чемериќић.
Преузето са интернет странице <http://www.prepis.org/items/show/26650>.

Штампа

Занатска задруга „Универзал” Чачак

Тираж

150 комада

ISBN

978-86-85991-85-1

САДРЖАЈ

УВОДНА РЕЧ / 9

БИОГРАФИЈА ПРОФ. РАДИВОЈА МЛАДЕНОВИЋА / 13

БИБЛИОГРАФИЈА ПРОФ. РАДИВОЈА МЛАДЕНОВИЋА / 17

I Путевима српских дијалеката

Слободан Реметић

НАД МОРФОЛОШКИМ КАРАКТЕРИСТИКАМА
ГОВОРА ЖЕЉОВЕ (КОД БАНОВИЋА) / 27

Срећко З. Танасић

ИЗ СИНТАКСИЧКЕ ПРОБЛЕМАТИКЕ СРПСКИХ
ГОВОРА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ / 53

Славољуб З. Марковић

О ДИЈАЛЕКАТСКОЈ (НЕ)УЈЕДНАЧЕНОСТИ
ЗАПАДНОСРБИЈАНСКОГ ИЈЕКАВСКОГ КОМПЛЕКСА / 63

Андреј Н. Соболев

БАБА ЈЕ ИЂЕЛА НА ПЛАНИНУ. ISH ÇU PLAKA:
ЗАМЕТКА ИЗ МРКОВИЧЕЈ / 73

Никола Рамит

О ФОНЕТСКИМ ДИЈАЛЕКТИЗМИМА И ВАРИЈАНТНОСТИ РИЈЕЧИ / 81

Недељко Богдановић

ЛЕКСИЧКИ СИСТЕМ ЛОКАЛНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ / 91

Јордана С. Марковић

ОЛАФ БРОК У СВЕТЛУ СРПСКЕ ДИЈАЛЕКТОЛОГИЈЕ / 103

Рајна М. Драгићевић

ЛЕКСИКА ОРИЈЕНТАЛНОГ ПОРЕКЛА ЗА ЉУДСКЕ
ОСОБИНЕ И ЕМОЦИЈЕ У КОСОВСКО-МЕТОХИЈСКИМ
ГОВОРИМА ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА / 115

Драѓана Радовановић

ИЗ ОДЕВНЕ ЛЕКСИКЕ У СИРИНИЋКОЈ ЖУПИ / 139

Тања Милосављевић

ЛЕКСИЧКО-СЕМАНТИЧКА ГРУПА ИМЕНИЦА СА ХИПЕРСЕМОМ
'ОСЕЋАЊЕ' У СРПСКОМ ПРИЗРЕНСКОМ ГОВОРУ / 151

Михај Н. Радан

КАРАШЕВСКИ ТОПОНИМИ ФИТОНИМСКОГ
И ЗООНИМСКОГ ПОРЕКЛА / 171

Марија Вучковић

НОВЕ УЛОГЕ БОШКАЧКОГ АРГОА / 181

Светлана Ћирковић

УПОТРЕБА ЦИТАТА У УСМЕНИМ НАРАТИВИМА О
ТРАДИЦИОНАЛНОЈ МЕДИЦИНИ У ИБАРСКОМ КОЛАШИНУ:
ОД ИСТИНИТОСТИ ДО ЕВИДЕНЦИЈАЛНОСТИ / 207

Гордана Драгин

ИЗ СИСТЕМА ГЛАГОЛСКИХ ОБЛИКА У БАНАТСКИМ ГОВОРИМА
Ш-В ДИЈАЛЕКТА И ЈЕДНОГ НЕТИПИЧНОГ К-Р ГОВОРА (II) / 231

Стјанислав Станковић

Веселинку Лаброску

ЗА СРПСКО-МАКЕДОНСКАТА ЈАЗИЧНА ИНТЕРФЕРЕНЦИЈА
НА МОРФОСИНТАКСИЧКО РАМНИШТЕ КАЈ
МАКЕДОНЦИТЕ ВО ЈУЖЕН БАНАТ / 241

Motoki Nomachi

OBSERVATIONS ON THE USE OF PAST TENSE FORMS IN BANAT
BULGARIAN IN THE CONTEXT OF LANGUAGE CONTACT
WITH SERBIAN: THE CASE OF MATIJA BÁNČOV / 255

Марина Јуришић

ПРЕДЛОЗИ ЗБОГ И РАДИ У СРПСКИМ НАРОДНИМ ГОВОРИМА / 267

Милош Луковић

ДИЈАЛЕКАТСКА КОМПОЗИЦИЈА НОВОНАСЕЉЕНИХ КРАЈЕВА
ТОПЛИЧКОГ И ВРАЊСКОГ ОКРУГА 1878 –1912. ГОДИНЕ / 285

Бојана Вељовић

УПОТРЕБА ПОТЕНЦИЈАЛА У ГОВОРУ ТУТИНА / 309

II Путевима историје српског језика и писма

Вања Станишић

О „СРПСКОЈ ДИПЛОМАТСКОЈ МИНУСКУЛИ” ЈОШ ЈЕДНОМ / 331

Владимир Р. Поломац

АНТРОПОНИМИЈА ВОДИЧНИЧКОГ ПОМЕНИКА
(СКОПСКА ЦРНА ГОРА, XVI ВЕК) / 341

Миодраж В. Јовановић

ДВИЈЕ ОСОБИНЕ ГЛАСОВНОГ СИСТЕМА ВУКОВЕ ПИСМЕНИЦЕ
У ПОРЕЂЕЊУ СА ГОРСКИМ ВИЈЕНЦЕМ / 351

Видан В. Николић

О ВУКОВОЈ ТЕРМИНОЛОШКОЈ СИНТАГМИ РАСПУСНА
КЊИГА – ЛИНГВОКУЛТУРОЛОШКИ АСПЕКТ / 367

Марјин Стефанов

О СРПСКОМ ЈЕЗИКУ У ПОЛИТИЦИ НА ПОЧЕТКУ 20. ВЕКА / 379

III Путевима српског стандардног језика

Радоје Д. Симић

Јелена Р. Јовановић Симић

’НАЧИНИ ИЗЛАГАЊА’ У УСТАВУ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ / 395

Милош М. Ковачевић

ТИПОВИ АПСОЛУТНОГ КОМПАРАТИВА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ / 411

Тијана Ашић

ИДИОМАТСКЕ ТЕЛИЧКЕ КОНСТРУКЦИЈЕ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ / 431

Димка Савова

СПЕЦИФИЧНОСТ КОМУНИКАТИВНЕ СИТУАЦИЈЕ У
КОМУНИКАЦИЈИ НА ИНТЕРНЕТ ПРИЧАОНИЦИ / 441

Божинка Петронијевић

ТВОРБЕНИ ОБРАСЦИ ГЕРМАНИЗАМА У
САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ / 451

Сања Буровић

ТВОРБЕНО-СЕМАНТИЧКА АНАЛИЗА ЛЕКСЕМЕ *КЉУЧ* / 465

Милица Радовић Тешић

ОСВРТ НА ЛЕКСИКУ ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА / 473

Марија Ђинђић

ЛЕКСИКА ТУРСКОГ ПОРЕКЛА У 19. ТОМУ РЕЧНИКА САНУ / 479

Тања Танасковић

КОЛОКАЦИЈЕ У РОМАНУ *ПЕТРИЈИН ВЕНАЦ*
ДРАГОСЛАВА МИХАИЛОВИЋА / 491

Милка В. Николић

О ЗНАЧАЈУ *БУКВАРА* АДАМА ДРАГОСАВЉЕВИЋА (1825)
У РАЗВОЈУ БУКВАРСКЕ НАСТАВЕ КОД СРБА / 505

УВОДНА РЕЧ

Зборник радова Путевима српских идиома настао је на иницијативу наставника и сарадника Катедре за српски језик Филолошко-уметничког факултета у Крагујевцу, са жељом да на једном месту, око једне књиге, окупи што већи број пријатеља и колега, поштовалаца наставног и научног рада проф. Радивоја Младеновића. Формалних повода за овакво окупљање било је више, али два су се стекла у једном – 65. рођендан проф. Младеновића, као и деценија од оснивања Катедре за српски језик, чији је он први наставник и вишегодишњи управник.

Наставни рад проф. Младеновића на Катедри за српски језик Филолошко-уметничког факултета представља врхунац вишедеценијског наставног рада који је започет у Призрену (најпре у средњој школи (1973–1983), а затим и на Вишој педагошкој школи (1983–1989)), а настављен у Београду у Филолошкој гимназији (1989–1998). Његово разнолико и вишегодишње наставно и педагошко искуство било је од огромног значаја приликом оснивања Филолошко-уметничког факултета и Катедре за српски језик. Неопходност успостављања основних принципа и академских стандарда у наставном и педагошком раду представљали су путоказ млађим сарадницима који су почињали своју академску каријеру на новооснованом факултету. Проф. Младеновић је стално инсистирао на овим принципима, и као универзитетски наставник и као руководилац (продекан за наставу у два мандата и као вишегодишњи управник Катедре), а што је најважније, и сам их се држао у свакодневном раду, нарочито у односу са студентима. Допринос проф. Младеновића формирању и развоју факултета и катедре посебно је био изражен у првом циклусу акредитације када је неуморно и несебично трагао за квалитетним наставницима који би оснажили млади колектив и помогли да у што краћем периоду прође фазу „дечјих болести” и постане респектабилна наставна и научна институција. У овоме периоду проф. Младеновић је оставио великог трага у креирању наставних планова и програма основних, мастер и докторских студија, увођењу нових предмета и наставних метода.

Поред унапређења наставног и педагошког рада, проф. Младеновић се исказивао и у научном раду како на Институту за српски језик САНУ, тако и на Филолошко-уметничком факултету. Централно место у његовом научном опусу заузимају три обимне монографије у издању Института за српски језик САНУ, посвећене српским говорима на Косову и Метохији: *Говор шарпланинске жупе Гора* (Српски дијалектолошки зборник LXVIII, 2001, стр. 1–606), *Заменице у љоворима јужозападног дела Косова и Метохије* (2010, стр. 1–472) и *Говор јужнокосовског села Гајиње* (2013, стр. 1–471). У овим се монографијама традиционални дијалектолошки метод успешно комбинује са савременим достигнућима историјске и аре-

алне лингвистике, лингвистичке балканологије и контактологије, а богат и поуздан језички материјал интерпретира у ширем балканском и словенском контексту. Исти методолошки поступак примењен је и у многобројним другим научним радовима, у којима до изражаја долази успешно интерпретирање дијалекатског материјала на различитим нивоима језичке структуре, од прозодије до синтаксе и семантике. Научни допринос проф. Младеновића не огледа се само у објављеним радовима већ и у раду са студентима докторских студија, менторском раду, учешћу у научним пројектима и у раду научних одбора.

Радови објављени у зборнику распоређени су у три целине које су организоване у складу са научним интересовањима проф. Младеновића. Очекивано је највише прилога у области у којој је наставни и научни рад проф. Младеновића најизраженији – у области дијалектологије српског језика.

На крају, уз захвалност ауторима радова и рецензентима, проф. Радивоју Младеновићу овај зборник посвећују све колеге са Катедре за српски језик заједно са свима који су својим прилозима допринели да он буде што бољи, уз заједничку жељу да и у наредним годинама настави да српску дијалектологију обогаћује својом радовима и свима који га знају и даље даје пример својом животном енергијом.

Крагујевац, новембра 2015. године

Уредници

БИОГРАФИЈА ПРОФ. РАДИВОЈА МЛАДЕНОВИЋА

Радивоје Младеновић се родио у Призрену 1950. године.

На Филолошком факултету у Београду дипломирао је 1973. године.

Звање магистра филолошких наука стекао је јуна 1991. године одбра-
ном магистарског рада на Филолошком факултету у Београду на тему *Го-
вор Срба у Сиринићу*.

На Филолошком факултету у Београду, јула 1997. године, одбранио је
докторску дисертацију под насловом *Говор Призренске Горе* и стекао ака-
демски степен доктора наука.

После завршених студија до 1989. радио је као професор српског је-
зика и књижевности у Призрену. Између 1983. и 1989. године на Вишој
педагошкој школи у Призрену – Смер за српскохрватски језик и књижев-
ност – био је предавач па потом професор више школе.

Од 1990. до 1998. године у Филолошкој гимназији у Београду радио
је као професор Српског језика и Увода у општу лингвистику.

Од 1998. до новембра 2003. године у Институту за српски језик
САНУ у Београду радио је на пројекту *Лингвистичка истраживања са-
временој српској књижевној језика и израда Речника српско(хрватско)г
књижевног и народног језика*.

Од октобра 2003. године – када је на Филолошко-уметничком факул-
тету Универзитета у Крагујевцу изабран на радно место наставника за
ужу научну област Дијакхронија српског језика, ради као професор овог
факултета.

У више мандата био је продекан за наставу и шеф Катедре за српски
језик ФИЛУМ-а.

Објавио је три монографије (*Говор шарпланинске жује Гора, Заме-
нице у говорима јужнозападног дела Косова и Метохије, Говор јужноко-
совског села Гаиње*) и већи број студија о јужнометохијским, северно-
шарпланинским и јужнокосовским говорима, бавећи се описом и анали-
зом еволуције српских народних говора, како у оквиру српскога језика
тако и у контексту антропогеографских и етнојезичких контаката на
ширем балканском ареалу. У делу прилога Радивоје Младеновић бави
се питањима односа језичког, конфесионалног и етничког идентитета
балканских словенских етнокултурних група.

За посебан допринос науци о језику, монографија Радивоја
Младеновића *Говор шарпланинске жује Гора* одликована је наградом
„Павле Ивић” Славистичког друштва Србије за 2002. годину.

У последњих двадесетак година учесник је у више научних пројеката
Министарства за просвету, науку и технолошки развој Републике Србије.

Учесник је већег броја научних конференција у земљи и
иностранству.

Био је гостујући професор на више иностраних универзитета.

Новембра 1997. године именован је за члана *Међуодељењског одбора за проучавање Косова и Метохије Српске академије наука и уметности*. Од 1995. сарадник је *Међуакадемијског одбора за дијалектолошке апликације Српске академије наука и уметности*. Од стране Извршног одбора Председништва Српске академије наука и уметности именован је марта 2003. године за члана *Међуакадемијског одбора за дијалектолошке апликације Српске академије наука и уметности*.

БИБЛИОГРАФИЈА ПРОФ. РАДИВОЈА МЛАДЕНОВИЋА

Монографије

2001:

Говор шарљанинске жупе Гора. Српски дијалектолошки зборник LXVIII, Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ [стр. 1–606]

2010:

Заменице у говорима југозападног дела Косова и Метохије. Монографије 12. Београд: Институт за српски језик Српске академије наука и уметности [стр. 1–472]

2013:

Говор јужнокосовског села Гаџиње. Монографије 18. Београд: Институт за српски језик Српске академије наука и уметности [стр. 1–471]

Поглавља у монографијама, монографске студије; радови у часописима и зборницима са научних скупова

1985:

- *Настава теорије књижевности у средњој школи – обрада новеле*. Школски час, год. III, бр. 14, Горњи Милановац [стр. 15–21]

1986:

- *Горански говор у односу на граничне македонске и граничне српске говоре*. Зборник радова Више педагошке школе, књ. XII, Призрен: Виша педагошка школа [стр. 91–112]

1991:

- *О раду филолошко-лингвистичких секција*. Књижевност и језик, год. XXXVIII, бр. 1. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије и Друштво за српски језик и књижевност Црне Горе [стр. 67–90]

1992:

- *Лексикологија и лексикографија*. Школски час, год X, бр. 2, Горњи Милановац [стр. 36–41]

1995:

- *Горански џовор*. Поглавље у монографији *Шарпљанинске жује Гора, Ојоље и Средска*. Српска академија наука и уметности и Географски институт „Јован Цвијић” САНУ, Посебна издања, књ. 40/II, Београд: Српска академија наука и уметности [стр. 109–148]

1996:

- *Обрада конџруенције у основној и средњој школи (са осврћом на конџруенцију у књижевном језику и дијалектима)*. Књижевност и језик, год. XLIV, бр. 3–4, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије и Друштво за српски језик и књижевност Црне Горе [стр. 69–82]

1997:

- *Падежне дистинкције у џоворима Шарпљанинске областии*. „О српским народним говорима. Дани српскога духовног преображења IV. Деспотовац: Народна библиотека „Ресавска школа” [стр. 141–154]

- *О једном периферном српско-македонском џовору*. Српски језик II. Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, Филолошки факултет у Београду, Филолошки факултет у Никшићу [стр. 245–263]

1999:

- *Судбина -Л на крају слоџа у српским џоворима на крајњем јуџозајагу Косова и Метихије*. Српски језик IV. Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, Филолошки факултет у Београду, Филолошки факултет у Никшићу [стр. 447–468]

2000:

- *Фуџур, пошеницијал и императив за прошлости на јуџозајагу Косова и Метихије*. Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XLIII. Нови Сад: Матица српска [стр. 363–371]

- *Местео акценџииа именица на јуџозајагу Косова и Метихије*. Јужнословенски филолог LVI. Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ [стр. 699–725]

- *Акценатџи придевских речи на јуџозајагу Косова и Метихије*. Српски језик V. Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, Филолошки факултет у Београду, Филолошки факултет у Никшићу, Филозофски факултет у Бањалуци, Филофски факултет у Српском Сарајеву [стр. 357–379]

- *Горански џовор*. „Горанци, Муслимани и Турци у шарпљанинским жупама Србије: Проблеми садашњих услова живота и опстанка”. Одбор за проучавање Косова и Метохије САНУ и Географски институт „Јован Цвијић” САНУ [стр. 49–54]

2001:

- *Месито акценција злабола у Призренско-метохијској котлини*. Српски језик VI. Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, Филолошки факултет у Београду, Филолошки факултет у Никшићу, Филозофски факултет у Бањалуци, Филофски факултет у Српском Сарајеву [стр. 223–264]

2002:

- *Генијтив именских речи у северношарљанинским и јужнометохијским говорима – флексија и анализиација*. Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XLV. Нови Сад: Матица српска [стр. 291–320]

- *Треће лице множине презентиа у српским говорима на југозападу Косова и Метохије*. Јужнословенски филолог LVIII. Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ [стр. 41–63]

- *Стање српског језика на Косову и Метохији*. Лингвистичке актуелности 3 / 8 и 9. Београд : Институт за српски језик САНУ.

(Интернет часопис: <http://www.public.asu.edu/~dsipka&LA.htm>) [стр. 1–3]

- *The speech of Goranies*, in: *Goranies, Muslims and Turks in the Šar (Shar) mountain župas (parishes) of Serbia: problems of actual living and surviving conditions*: Proceedings of the Round Table conference held on April 19, 2000, at the Serbian Academy of Sciences and Arts, /Organizers/ Serbian Academy of Sciences and Arts – Committee on Studies Kosovo and Metohia, Geographical Institute „Jovan Cvijić” SASA, Belgrade [стр. 49–54]

2004:

- *О неким јадежним конструкцијама месног значења са вишезначним предлозима у јужнометохијским и северно-шарљанинским говорима*. Српски језик IX. Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, Филолошки факултет у Београду, Филолошки факултет у Никшићу, Филозофски факултет у Бањалуци, Филозофски факултет у Српском Сарајеву [стр. 193–210]

- *Српски говори на југозападу Косова и Метохије (географски, историјски и социјеографски предуслови за формирање говора*. „Косово и Метохија у светлу етнологије”. Београд: Етнографски музеј у Београду [стр. 193–205]

- *Словенска лингвистичка припадност, конфесионална припадност и етнички трансфер у светлу скривених мањина на југозападу Косова и Метохије*. „Скривене мањине”. Београд: Српска академија наука и уметности – Балканолошки институт, посебна издања 82 [стр. 245–256]

- *Дијалекатска диференцијација српских говора на југозападу Косова и Метохије*. Зборник радова са Међународног научног скупа „Живот и дело академика Павла Ивића”. Суботица: Градска библиотека – Београд:

Српска академија наука и уметности – Нови Сад: Филозофски факултет – Београд: Народна библиотека Србије – Нови Сад: Матица српска – Београд: Институт за српски језик САНУ [стр. 209–249]

- *Глаголски облици у северношарљанинским и јужнометјохисјским џоворима*. Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XLVII/1–2. Нови Сад: Матица српска [стр. 445–474]

2005:

- *Грамајичка основа именица са номинајивом множине на -и (мужи, синови, дедови, љрући, јарићи) у јужнометјохисјским и северношарљанинским џоворима*. Јужнословенски филолог LXI. Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ [стр. 147–177]

- *Говоры тјрех мусуљманских славјанских ејинокуљтурных џруий на јуџозайаде Косово и Метјохии*. (Материялы Международной научной конференции (Санкт-Петербург, 11–12 июня 2004 г.). Санкт-Петербург – Мюнхен: Институт лингвистических исследований РАН, Комиссия по балканскому языкознанию при Международном комитете славистов. Bibliopn Verlag [стр. 52–82]

- *Дијалекјолошко истраживање Сиринића*. Живот у енклави. Лицеум 9. Крагујевац: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета Крагујевац [стр. 167–192]

2006:

- *Романски тјраџови у ономајичи северношарљанинских џовора*. Probleme de filologie slava – Вопросы славянской филологии – Проблеми словенске филологије. XIV. Timisoara: Universitatea de vest din Timisoara, Facultatea de litere, istorie si teologie, Catedra de limbi si literaturi slave [стр. 99–116]

- *Требају ли Србима брокер, дилер, тјендер, бренд*. Право и језик [зборник реферата са научног скупа одржаног 4. маја 2006. године на Правном факултету у Крагујевцу у организацији Института за правне и друштвене науке Правног факултета у Крагујевцу]. Крагујевац: Правни факултет, Институт за правне и друштвене науке [стр. 89–111]

- *Прозодијски сисјтеми у срјским џоворима на јуџозайаду Косова и Метјохије*. Годишњак за српски језик и књижевност. Година XX, број 8. Ниш: Филозофски факултет у Нишу [стр. 267–290]

- *Лабјализација вокала /ə/, /a/ и /e/ у срјским џоворима на јуџозайаду Косова и Метјохије*. Српски језик XI/ 1–2. Београд: Научно друштво за неговане и проучавање српског језика, Филолошки факултет у Београду, Филолошки факултет у Никшићу, Филозофски факултет у Бањалуци, Филофски факултет у Српском Сарајеву, Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу [стр. 201–224]

2007:

- *Семантика и граматичка стабилност именица pluralia tantum у српским (словенским) говорима на јужозападу Косова и Метохије*. Српски језик, књижевност и уметност. Зборник радова са међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (31. X–01. XI 2006). Књига 1: Српски језик и друштвена кретања. Крагујевац: Скупштина града – Универзитет у Крагујевцу – Филолошко-уметнички факултет – Кораци [стр. 97–118]

- *Судбина зрује /ej/ у српским (словенским) говорима на јужозападу Косова и Метохије*. Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, L/1–2. Нови Сад : Матица српска [стр. 583–601]

- *Судбина африката на јужозападу Косова и Метохије у светлу балканске језичке интерференције*. Probleme de filologie slava – Вопросы славянской филологии – Проблеми словенске филологије. XV. Timisoara: Universitatea de vest din Timisoara, Facultatea de litere, istorie și teologie, Catedra de limbi și literaturi slave [стр. 249–263]

- *Мањинске етнојезичке заједнице на Косову и Метохији, са посебним освртом на јужозападни део Косова и Метохије*. Положај националних мањина у Србији, Зборник радова са научног скупа одржаног 24–26. новембра 2005. Београд : Српска академија наука и уметности, Одељење друштвених наука, Међуодељењски одбор за проучавање националних мањина и људских права [стр. 421–434]

- *The Sirinićka Župa: Štrpce Municipality - Historical Background and Current Field Research.*

Kosovo and Metohija. Living in the enclave, Edited by Dusan T. Batakovic. Belgrade: SASA, Institute for Balkan Studies, Special editions 96 [стр. 155–174]

2008:

- *Заменичке енклиптике у српско-македонском пограничју*. Српски језик, књижевност, уметност: зборник радова са научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу 26. и 27. октобра 2007. године, књига I, „Српски језик у (кон)тексту”. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет – Скупштина Града [(стр. 327–344)]

- *Показне заменице на јужозападу Косова и Метохије*. Зборник Института за српски језик САНУ I. Београд: Институт за српски језик САНУ [стр. 329–342]

- *О језику, обичајима и пореклу Карашевака*. Књижевни живот. Година LII, бр. 4. Темишвар: Савез Срба у Румунији [152]

2009:

- *Деклинација заменица ж. р. јд. у љоворима јуџозайагноџ дела Косова и Мејџохије*. Јужнословенски филолог LXV. Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ [стр. 181–228]

- *Заменице за каквоћу и заменице за количину у љоворима јуџозайагноџ дела Косова и Мејџохије у словенском балканском ареалу*. Српски језик, књижевност, уметност : зборник радова са научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу 31. октобра и 1. новембра 2008. године, књига I, „Српски језик у (кон)тексту”, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет – Скупштина Града Крагујевца [стр. 27–51]

2010:

- *Номинатив множине заменичких и ѓридевских речи у љоворима јуџозайагноџ дела Косова и Мејџохије*. Српски језик XV. Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, Филолошки факултет у Београду, Филолошки факултет у Никшићу, Филозофски факултет у Бањалуци, Филозофски факултет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет у Новом Саду, Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу [стр. 415–433]

- *Антиципацијска ѓлалиталност у свейлу балканистичкоџ смањења ѓлалиталности*. Зборник радова са међународног научног скупа Српски језик, књижевност, уметност, одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (30–31. X 2009), Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу – Скупштина града Крагујевца [стр. 211–234]

- *Језички и дијалекатски односи у Северношарљанинској областии*. Међународни тематски зборник *Косово и Мејџохија у цивилизацијским ѓоковима*, књига I: „Језик и народна традиција”. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини [стр. 175–195]

2011:

- *Именице мушкоџа рода на -џ у љовору села јужнокосовскоџ села Гајиње*. Српски језик XVI. Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, Филолошки факултет у Београду, Филолошки факултет у Никшићу, Филозофски факултет у Бањалуци, Филозофски факултет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет у Новом Саду, Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу [стр. 269–292]

- *Морфолошка и синтаксичка ѓлурализација збирних именица и неких заменица у љоворима јуџозайагноџ дела Косова и Мејџохије*. Зборник Матице српске за филологију и лингвистику LIV/1. Нови Сад : Матица српска [стр. 205–226]

- *Језик дијалекатиа и дијалекатски језик у Зајисима Ивана Сћејановича Јасћребова*. Српски језик, књижевност, уметност (5; 2010; Крагујевац).

Српски језик, књижевност, уметност: Зборник радова са V међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу, (29–30. X 2010). Књ. 1, „Књижевни (стандардни) језик и језик књижевности” [одговорни уредник Милош Ковачевић]. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет – Скупштина града [стр. 289–306]

2012:

- *Флексија и аналитизам у ѓризренско-јужноморавским ѓворима Косова и Мејхохије*. II Међународни научни симпозиум „Славјанские языки и культуры в современном мире”. Москва, МГУ, 21–24. марта 2012. Труды и материалы

- *Основински вокали -е и -и у ѓрезентској основи српских ѓризренско-јужноморавских ѓвора Косова и Мејхохије и северне Македоније*. Српски језик XVII. Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, Филолошки факултет у Београду, Филолошки факултет у Нишкићу, Филозофски факултет у Бањалуци, Филозофски факултет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет у Новом Саду, Филолошко-уметнички факултет у Крагујевцу [стр. 191–212]

- *В ѓисках еѓническоѓ оѓределения – славјанские мусульманские ѓруѓиы на юѓо-заѓаге Косово и Мејхохиѓ*. Slavic Eurasian Studies No. 25. Slavica Islamica: Language, Religion and Identity (Edited by Robert D. Greenberg, Motoki Nomachi). Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University [стр. 115–147]

- *Флексија и аналитизам именица на -а у ѓвору јужнокосовскоѓ села Гаѓиће*. Јужнословенски филолог LXVIII. Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ [стр. 27–47]

- *Дијалекѓизми у ѓоезији Милоша Прелића Мишевчанина*. Зборник радова са VI међународног научног скупа Српски језик, књижевност, уметност, одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу, (28–29. X 2011). Књ. 1, „Структурне карактеристике српског језика” [одговорни уредник Милош Ковачевић]. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет – Скупштина Града [стр. 267–288]

- *Словенски линѓвистѓички и еѓнички иденѓиѓѓетѓ на Косову и Мејхохији*. Научни трудове, том 49. кн. 1, сб. Б, 2011. Филологија. Пловдив: Пловдивски универзитет „Паисий Хилендарски”, Филологически факултет [стр. 196–209]

- *Преобликовање Зл. јѓ. и Зл. мн. одричноѓ ѓерфекѓѓа акѓива у ѓризренско-ѓѓимочким ѓворима Косова и Мејхохије*. „Језици и културе у времену и простору, I”. Тематски зборник [уредник проф. др Снежана Гудурић]. Нови Сад: Универзитет у Новом Саду – Филозофски факултет [стр. 453–461]

- *Пасивне конѓѓрукѓије мејхохијско-косовских ѓвора ѓризренско-јужноморавскоѓ ѓѓѓѓа*. Зборник Матице српске за филологију и лингвистику LV/2. Нови Сад: Матица српска [стр. 153–167]

- *Подџорански – један мешавински џоранско-јужномейхоијски џовор*. „Време и историја в славјанските езици, литератури и култури”. Сборник с доклади от Единадесетите национални славистични четения 19–21 април 2012, Том I – Езикознание (Редакционна колегия проф. дфн Панайот Карагџов и др.). София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски” [стр. 301–314]

2013:

- *Линеаризација ѓредикајтско-фразних енклијтика у џоворима јужноџ Косова и јужне Мейхоије*. Јужнословенски филолог LXIX. Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ [стр. 401–415]

- *Вокализам џовора јужнокосовскоџ села Гајџње*. Српски језик XVIII. Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, Београд: Филолошки факултет, Никшић: Филозофски факултет, Источно Сарајево: Филозофски факултет, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, Бањалука: Филолошки факултет, Нови Сад: Филозофски факултет, Ниш: Филозофски факултет [стр. 191–212]

- *Предлози временскоџ значења пред + и пре + у ѓризренско-јужноморавским џоворима мейхоијско-косовско-сирињскоџ ареала*. Зборник радова са VII међународног научног скупа Српски језик, књижевност, уметност, одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу, (26–27. X 2012). Књ. 1, „Традиције и иновације у савременом српском језику” [одговорни уредник Милош Ковачевић]. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет – Скупштина Града [стр. 91–99]

- *Преобликовање имѓерфекта и аорисита српских џовора у српско-македонском ѓоџраничју*. „Језици и културе у времену и простору II”. Тематски зборник [уредник проф. др Снежана Гудурић]. Нови Сад: Универзитет у Новом Саду – Филозофски факултет [стр.171–181]

- Р. Младеновић и М. Радан: *Дисѓрибуција енклијтика у карашевским и јуџозајадним косовско-мейхоијским џоворима*. „Српско језичко наслеђе на мултикултурном простору Балкана”. Зборник радова са међународног научног скупа одржаног на Филолошком, историјском и теолошком факултету у Темишвару (Темишвар, 19–21. октобар 2012). Тематски зборник [уредник проф. др Михај Н. Радан]. Темишвар: Савез Срба у Румунији [стр. 139–158]

2014:

- *Еџзистенцијалне констѓрукције ѓризренско-јужноморавских џовора у Мейхоијској и Косовској којлини*. Јужнословенски филолог LXX. Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ [стр. 151–171]

- *Перлајтивни ѓредлози НИЗ+, УЗ+, КРОЗ+ у џоворима јуџозајадноџ дела Косова и Мейхоије у ширем балканском ѓросѓору*. Зборник радова са

VIII међународног научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (25–26. X 2013). Књ. 1, „Вишезначност у језику” [одговорни уредник Милош Ковачевић]. Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет [стр. 201–227]

- *Редослед енклиитика у ѓоранском ѓовору*. „Језици и културе у времену и простору III”. Тематски зборник [уреднице проф. др Снежана Гудурић, проф. др Марија Стефановић]. Нови Сад: Универзитет у Новом Саду – Филозофски факултет [стр. 717–726]

- *Речних српскохрватског и књижевног језика*. Књига XIX (*партијализам – пасишће*). Београд: Српска академија наука и уметности и Институт за српски језик САНУ

- *Призренски ѓовор у мейхохијско-косовско-сиринићком ареалу*. Годишњак за српски језик, Година XXVI, бр. 13. Ниш: Филозофски факултет у Нишу [стр. 383–402]

2015:

- *Акцентаи и гласови подримског ѓовора*. Српски језик XX. Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика, Београд: Филолошки факултет, Никшић: Филозофски факултет, Источно Сарајево: Филозофски факултет, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, Бањалука: Филолошки факултет, Нови Сад: Филозофски факултет, Ниш: Филозофски факултет [стр. 441–457]

I Путевима српских дијалеката

Слободан РЕМЕТИЋ
Српска академија наука и уметности
Институт за српски језик

НАД МОРФОЛОШКИМ КАРАКТЕРИСТИКАМА ГОВОРА ЖЕЉОВЕ (КОД БАНОВИЋА)

Рад доноси основни инвентар морфолошких карактеристика говора Жељове, села надомак рударског насеља Бановића. Писан је на основу преслушаних снимака говора старијих лица, избеглица током претходног рата смештених у Дивичу код Зворника. И по морфолошким, као и науци већ доступним, фонетским особинама овај говор припада херцеговачко-крајишком дијалекту источнобосанског типа. И у облицима су, као и у домену фонетике, присутни дубоки трагови утицаја говора житеља околних муслиманских места, носилаца источнобосанског ијекавскошћакавског дијалекта.

Кључне речи: морфолошке карактеристике, херцеговачко-крајишки дијалекат, источнобосански ијекавскошћакавски дијалекат, интерференција

0. Овај прилог доноси наставак обраде језичке грађе добијене снимањем говора избеглица из села Жељове код Бановића, смештених у селу Дивичу код Зворника, снимањем обављеним непосредно након завршетка грађанског рата на простору Босне и Херцеговине. Рад о гласовним особинама говора Жељове посветио сам успомени академика Павла Ивића, веома заслужном и за прикупљање језичке грађе у говорима бивших југословенских република Босне и Херцеговине и Хрватске, првенствено области које су у последњем ратном вихору привремено остале без Срба (Реметић 1999). Овај скромни прилог посвећујем колеги Радивоју Младеновићу, врсном дијалектологу, који последњих година постиже импресивне резултате у прикупљању и обради језичких чињеница у говору интерно расељених лица са простора јужне српске покрајине.

Природа прилога ове врсте, скопчана са лимитираним простором, даје могућност обраде само најмаркантнијих морфолошких појава и појединости, карактеристика лингвогеографског значаја, детаља битних за одређивање одговарајућих говорних изоглоса. Нешто обимнија егземплификација уз разматране појаве у пуној је корелацији са свешћу о извесној судбини једног исељеног и расељеног говорног идиома. Многе потврде живог говора Жељове снимљене у разговору са његовим аутентичним носиоцима пре две деценије већ су део историје, јер је говор пресељеника из околине Бановића у окружењу носилаца другачијих говорних типова, у току последње размирице такође донетих у зворничко Подриње, до данас претрпео извесне измене.

ИМЕНИЦЕ

Именице мушког рода

У домену именица мушког рода пажњу скрећемо на неке важније појаве и појединости.

1. Корпус расположивих чињеница говори о потпуном, већ примећеном (Реметић 1999: 408) узмицању наставка старих меких основа у Ијд.: сà-своијем *брџићом* живијо; Дòшò је кùрџр с *кòњом*; С *кòњом* н^ијесам рáдијо; Òни су сàдà свè пàр^или лúч прì-ватри па су му òндà тò пàр^или лúчом; Св^ијétл^ило је се лúчом; Кùм кùма úбò с *нóжом*; Сàмо вàкò *нóжом* прèкрстџш кад-òћеш крсн^ицу сà[д]-да мèтнèж да пèчèш; Испрòбàвà се *нóжом* унàоколо; Мòре са *Силàјићом*, а нè-мере са *Милòшевићом*; Рáд^ило се мàкълòм а мòре рáд^ит и òблићом; Нè-знàм кòијем *п̀рàвцом* да бјèжџм; Òни òдошè кòијем òћè *п̀рàвцом*; А вòла мàло кùчџ òдвудà *п̀р̀ушићом*; Пòдбàцџ[ш] жàра под-онџ-сàцàк и òзгòре пòкрџџеш сàчом; Провр̀тџш са мàњијем *св̀рдлићом*; Нàпràви цџџеђ и òндà се *ц̀јèћом* òперèш; Нџје др̀гò бџло него-п̀рàт *ц̀јèћом*; Кòсу пèрèш лúкшијòм, *ц̀јèћом*. Исте судбине је и именица *ц̀уш*: Пот-*ц̀ушом* нàћèм ѝ-њ̀; Св̀јèтло је бџло *ц̀ушом* струјè и дàњу и нòћу; Кàснијè сам *ц̀ушом* сýда дòбијо; *П̀ушом* сýшèња шљџвà òсушџ се гòр и жџто.

2. Нарушавање односа тврђих и меких основа узело је маха и код множинског проширења: Сàмо *кàјишови* бџли òт-кожè, сàм *кàјишови*; Са *кàјишов^има* дòбро прџтèгнèш; Свè су лèжàџи по-гòј-п̀илот^ини, лèжàџови; Већџнòм су бџли *мијови*; Кòзјè, òвчијè кòже òсушџмо и п̀р̀в^или *мијове*; Òбручови су већџнòм бџли др̀вени; Нџје бџло *ц̀ушòвà*; *П̀ушови* су бџли дòбри; Бес-*ц̀ушòвà* ћемо òстат; Мџ-смо-брàли кòд-нàс тàмо *чàјòвà*; Брàли смо *чàјове*. У расположивој грађи само је: Бџла су онà-òкна, *џмбарови*; Òтросћè се онџ-мòсурови; На мòсурове нàмотàла; Онè-òквџрове т̀урџ у машџну. Врло су ретке потврде чувања старијег стања: Бџло је и тàкијè слу-чàјèвà; Вàљà ти ѝћи онò-сџјено мàло прèтрèсти, мàло òдбити са *к̀рàјèвà*.

3. У говору Жељове проширење је, као што се види, сасвим уоби-чàјено и код двосложних именица. Наведеним потврдама придружујемо и следеће: Пàп̀р^ица гòнџ *кàменове*. Дòјнац, к̀рòж-њèгà је, а гòрњац ѝжлèбџт, џе-б̀удè пàп̀р^ица; Мèтнè *кàменове*, прèтиснè; *Кòмџирове* т̀урџи у шèрпу и пòкрџ-је; Бџли нèкџ *к̀рèменови*; *К̀р̀мкови* су, бà, пòрàсли; Òдмà смо прòдàли *к̀р̀мкòвà* нè-знàм кòлко; да ùр̀анџм *к̀р̀мкове*; К̀уџам *к̀р̀мков^има* кòмп̀џр; Имај̀у *к̀р̀мкове*; Ёмà и *к̀ур̀јàкови*, òп̀асни су òни; Òрозови п̀јèвàј̀у, јòш се прèдè; Òјутру рàно овàкò, кад-нò-òрозови п̀јèвàј̀у п̀р̀вџ; Бџли, бà, *св̀рдлови* за вр̀ћèње грàбàљà; Ёмò дòста *св̀рдлòвà*.¹ Неке од ових именица у множини долазе и у непроширеном лику: Тв̀р̀ди ми они-*кàјиши* дòле; А мџ ѝмали м̀лòге *к̀р̀мке*; Ако-ме срèтè *к̀ур̀јàци*, подèрàћè ме; Òрози п̀р̀вџ п̀јèвàј̀у; Òстàј̀те, д̀јèцо, п̀јèвàј̀у òрози. Увек је, разуме се:

1 У једнини ова именица је, изгледа, средњег рода: Мџ-кàжèмо *св̀рдло*.

Остављали се *пријерањци* па се сјеме произведē; *Сврдлићи* су били рāзни: *шѣљижњаџи*, *јармењаши*.

Стање у говору Жељове у основи је у складу са општепознатим приликама у идиомима источнобосанског дијалекатског комплекса, где је „употреба дуге и кратке множине готово обрнута у односу на стандарднојезичку” (Халиловић 2005: 20; уп. и: Брозовић 2012: 363). И у Жељови је проширење двосложних основа компензовано, обично недоследним, изостанком појаве тамо где се очекује: зечѣ *брџи* (врста траве); имају *млини* на води; И ја из-оније-*млина* нѣсѣм брāшно; Дрвени *клини* били; Назадјевā се *клинā*; Ударѣ се *клинā* и објесѣ се; Ударѣш *клине* па ђснужѣш; Дрвениѣм *клин^{ма}* проврѣтѣ; Прегледāш, ометѣш ѣе су мѣши, поред: *Млинове* су рāзниѣли; Пошли према отије[м]-*млинов^{ма}*. У Жељови се говори: Шѣлке му загѣн^{ли} под-*нокѣе*; А око кѣмпѣра нāправѣ се *јарџи*; *Зуџи* су нā-чешљу; Кѣлко *зубāџā* има?; *Чāргāџи* су били трѣ са трѣ; Нѣко пѣсијѣ у *рѣѣке*; Пѣслије су пѣстали *стѣроџиџи*; А ѣндā се ѣткају *стѣроџиџи*. У расположивој грађи старина се доследно чува у множини именице *пѣстѣ*: Дѣшла и ѣна уз Госпѣинскѣ *пѣстѣ*; Нѣсу дѣги ни Пѣтровскѣ *пѣстѣ*.

4. Већину једносложних именица ипак прати проширење: Гѣрѣ, тѣ се вѣдѣ *дѣмови*; *вукѣвā* бѣло; пѣт *синѣвā*; Сѣјали се и *гѣрови-овѣ*; Сāт се искѣпају *ѣрāѣови*; Нѣко има нѣкѣ-[о]нѣ *шѣѣѣове*, ѣбраман^{це}; *Кнѣзови* су били; Пѣвјѣшали смо нā-зѣд свāкојакиѣ *везѣвā*; Сāт се с онѣ-клāднѣ ѣзгѣре бāцају *снѣѣови* и мѣ пѣсāдѣмо по ѣномѣ гѣвну; Жѣли са *срѣѣв^{ма}*; Бѣдѣ *срѣѣвā*, знā[ш] штā је срѣ? и сл. Исте судбине је и именица *зѣб*, која је овде мушког рода: Кѣ је пѣсијѣ ѣн-је-дѣбро ѣстѣ жѣв. Шѣн^{це} и *зѣбови* и *ѣѣрови*, и што гѣт се ѣ-јесѣн пѣсијало.

Располажемо следећим потврдама генитива множине ових именица: Кѣлко је *гѣлѣмā* бѣло, нѣ-знāм тāчно; И дāнāз *дāнā* нѣје дѣбро; нѣколкѣ *дāнā*; от-свѣју *белāјā*; по чѣт^{ри} пѣт *комāдā* ѣвѣѣѣ; стѣ сѣлā, стѣ *āгѣшā*; коликѣ гѣд је *ѣрсѣшā*; Има ѣвце нѣкѣ па се јāнѣ окѣ-*Божѣшā*; Нāправи дѣѣци от-*шѣѣшā* пѣкмеза, па ѣндāрек јāбуке нарѣндāј па дѣбро испѣци; Здогѣворѣ се кѣсци, по јѣдно ѣсам *кѣсāџā*; ѣн ѣдѣ у мѣбу ѣе-имā вѣшѣ кѣсāџā; ѣзмѣш рѣшак *кѣнāџā*; Кѣлко *зубāџā* има?; по пѣтнѣс онѣје-*зубāџā*; Бѣло је *крѣволѣвāџā*; *Шљѣвѣшā* нѣђѣ ѣзмѣ; Нāровѣ *шљѣвѣшā* у ѣгѣговѣј бāшчи; По јѣдно пѣд грāшāкā у јѣдну кѣћ^{цу} нā[ј]-је памѣтниѣ у јѣдну кѣћу; по дѣсет *мѣмāкā*; И дрѣгиѣ бѣло *момāкā*; ено *ѣрзāчā*; сретније *свāѣѣвā*; Кѣлко ѣе бѣт *свāѣѣвā*?; Нѣмā-јѣј *синѣвā*; пѣт *синѣвā*; Н^јѣсу ни ѣћерали *вѣлѣвā*; Нѣмā ни *љекѣвā*; Тѣ се сāдā прѣстрѣ чārшаф, тѣ се *лисѣѣвā* нāсѣшѣ; ѣ-нѣјā се ѣбѣјѣ *јāџā* у отѣ-јѣвку; шѣс *мјесѣџѣ*; Кѣлко је *квāдрāшѣ* прāвѣјѣ?; двāѣс *џѣнѣшѣ*, поред: пѣ-пѣт *џѣнѣшѣ*; сѣдāм *џѣнѣшѣ*.²

6. Од значајнијих појединости из области именица м. р. треба знати:

2 У Жељови се говори: Дѣлаз^{ли} нѣколкѣ *ѣѣшā*; И тākѣ јā ѣдбѣјала нѣколкѣ *ѣѣшā*; Дрѣги *ѣѣшā* и трѣћѣ *ѣѣшā* пѣслѣ пāре; Јā свāкѣ *ѣѣшā* укрāдѣм ѣд-ѣногā клѣвкā што ми је мāјкā дāла.

а) да се у Жељови чују и *ра̑и̑* и *ра̑и̑о* и да су, изгледа, *се̑и̑џембар* и *о̑к̑и̑о-бар* двородни:

Дошле су ко̑ј̑е су преживјеле *ра̑и̑*; Ко̑ би̑јо бе̑а̑рлук, а би̑јо до̑ско-ра *ра̑и̑*; Ёто ти несретни *ра̑и̑* до̑ђе па по̑пали, са̑да ко̑-кат-ку̑ће ни̑ђи ни̑је било; Пр̑ошл̑и *ра̑и̑* и чо̑ечовск̑у ф̑амел^нју по̑б^нли; Уз-ов̑и *ра̑и̑* ни̑сам се па̑т^нла; Уз-о̑ни̑ *ра̑и̑* по̑гинуо, поред: при̑је не̑го што је *ра̑и̑о* било;

осим-*се̑и̑џембр̑е* дру̑го̑ не-зна̑м; Би̑ће га од *се̑и̑џембр̑е* и св̑е до *о̑к̑и̑о-мбр̑е*, поред: Врати до *се̑и̑џембра*; Дошли о̑ни̑ при̑је *о̑к̑и̑о-мбра*;

б) за ко̑егзистенци̑ју лико̑ва *Ср̑бин* и *чобан*: Ни̑је, ба̑, та̑мо би̑јо *Ср̑бин*; *Ср̑бин* *Ср̑бина* уби̑јо; ја̑ сам би̑јо *чобан*;

в) да се говори: О̑н би̑јо *ба̑џер̑и̑ста*; Би̑јо сам *кому̑ни̑ста*; Ме̑ђу-њима би̑јо̑ ко̑-не̑ки̑ *руковод̑и̑јо̑ц*; *Ти̑и̑о* до̑шо̑; за вр^нјеме *Ти̑и̑џе*; Он̑д̑арек-и̑ма̑ју о̑ни̑-*џре̑бени*; То̑ су би̑ли на̑ши пра̑ви̑ *ко̑мши̑је*; Он̑о̑-један те̑шк̑а *ло̑и̑овч^нна*; Ид̑е се уз један *бр̑де̑шак*; До̑бро-је ако *и̑о̑шоч̑а̑њак* те̑че̑ порет-*и̑арц̑ел̑е*; И *ра̑ди̑јо̑н* сам ње̑го̑в до̑ни̑јела и *и̑еле̑ви̑зор*; Би̑јо сам *осма̑и̑ра̑ч* по̑џари; Било ме *си̑ра̑о*.

Именице средње̑ ро̑да

7. У Ијд. сасвим је загосподарио наставак -ом: Ни̑јесам до̑бра̑са-*здр̑ав̑љ-ом*; Не̑мо̑јте се шале̑кат с *ору̑џјом*; Јед̑и̑но да са̑мо *у̑љом* је за̑ма̑сти̑ш; Пи̑те се ма̑ст̑е са *у̑љом*.

8. Прикупљена гра̑ђа указује на зачетак шире̑ња форманта -*е̑и̑-* и на неке именице изван старих основа на -*и̑-*: Не̑ко понесе̑ ра̑ки̑је, *ме̑зе̑и̑та*; Ма̑кља је о[д]-до̑бро̑га *џв̑оз̑ђе̑и̑та*. Разуме се да је увек: Ра̑ки̑ја мо̑ре у̑дарат и ка̑цо̑м и *бу̑ре̑и̑ом*; Однеси во̑де̑ *ја̑ње̑и̑ту*; Не̑чи̑је д^нјете̑ е̑но тр̑чи̑ за-*ја̑ре̑и̑шом*; По̑сли̑џе̑ сам у̑зела се̑би не̑што *ко̑њче̑и̑та*; Ку̑џам кр̑мету ра̑ну; Он̑е̑-мла̑ћен^нце са̑тресе̑ш та̑мо кр̑мету у̑-ме̑ђу; Ја̑ по̑чнем̑ чо̑рапе̑ не̑ко̑м и̑с-ку̑ће̑ *че̑ља̑де̑и̑ту*; Ја̑ би̑ла, ба̑, д̑јетешце̑, а ко̑ да к̑упи̑ не̑шта јо̑ш и *џје̑те̑и̑шце̑и̑ту*? У Жељови се говори: О̑нда̑ ми је ла̑кше̑ *ср̑џу*.

9. Говор Жељове карактерише и честа употреба колектива на -*а̑*, понекад и од именица које не означавају младунчад: др̑вен̑а̑ *бу̑ра̑џ*; *др̑ва̑њца̑џ*; Са др̑ва̑њца̑д^нма се пра̑ви̑ др̑љача; сед̑меро̑ *ја̑ра̑џи̑*; Јед̑ни смо чу̑вали *ја̑ра̑џ*, јед̑ни *ја̑ња̑џ*, јед̑ни *кр̑ма̑џ*; Бо̑јо̑ сам се *к̑ер̑ца̑џи̑*, на̑па̑сће̑ ако о̑стан̑у на ко̑наку; Бу̑ва̑ и̑ма̑ џе-су-*кр̑ма̑џ* и к̑ерови; Кад за̑ми̑ри̑ сви̑ла, на̑вал̑е̑ д̑ив̑и̑ја̑ *кр̑ма̑џ*; Било и ко̑за̑ и о̑ва̑ца̑, и *кр̑ма̑џи̑*, и ко̑ња̑ и во̑ло̑ва̑; И̑ма̑мо *кр̑ма̑џи̑*; Да̑вали *кр̑ма̑џ*^нма у̑-ме̑ђу; Но̑си̑ во̑ду *кр̑ма̑џ*^нма³; Било, ба̑, о̑ва̑ца̑, ко̑за̑, *и̑раса̑џи̑*, св̑ако̑г бо̑га; Он̑а̑-*и̑раса̑џ* *и̑и̑ша̑њца̑џ*, о̑ни̑ се пи̑та̑ју; Пра̑в^нли̑ смо кат-су-би̑ла̑ *у̑нуча̑џ*; дошла̑ *че̑ља̑џ*; да сво̑ј ку̑ћи̑ *че̑ља̑џи̑* и̑сплет̑ем по̑ дво̑је чо̑рапе̑; Ту̑ј тре̑ба̑ тро̑је̑ *че̑ља̑џи̑*; Они̑ не̑-мо̑гу̑ са̑ *че̑ља̑џ*^нма.

10. У гра̑ђи се код именице *кр̑ме* нашла и једна потврда плуралског наставка -*и* (На једно̑ј стра̑ни̑ су го̑веда, на једно̑ј *кр̑ма̑ди*) и један, додуше

3 Одатле и *кр̑ма̑џу̑ри̑џе*. Не̑-зна̑ се ил је ви̑ше̑ о̑ва̑ца̑, ил ко̑за̑, ил *кр̑ма̑џу̑ри̑џе*.

не сасвим поуздан, случај крњег Гмн: Отац је њм̄ оваца̄ дѡста, кр̄м̄а[г] дѡста, кѡз̄а дѡста.

11. Нису честе потврде суплетивне множине од именица са основом на *-ӣ-*: Остали *п̄р̄асци* сами; Луциле се ѡвце и *ја̄нџи*; Њмамо посебно *тѡрӣћ* тамо за-*ӣил*⁴ће; Пѡкуп⁴ла сам *ӣил*⁴ће у пакѣт.

Појединачне најомене

12. Сагледавању места говора Жељове у ближем и даљем окружењу доприносиће и следећи подаци:

- а) Промена именице *гѡјетѡ* говори о утицају суседних идиома источно-босанског дијалекатског модела (в. Нпр. Брозовић 2012: 366 и тамо нав. лит.; Халиловић 2005: 40): Нит-ѡн зна̄ мѡга *гѡјетѡ*, нит-ѡн ѡће у-њиву; ѡна ѡко-свѡг *гѡјетѡ*; Кѡ-*гѡјетѡ* ти ка̄жѣм; Јеси-л-д̄ала *гѡјетѡ* да јѣдѣ?; Ст̄ав̄иж *гѡјетѡ* у бѣшику, али и: да нѣ-будѣ *гѡјетѡ* ѡштро; *гѡјетѡ* д̄ала; *Дјеца* (и *браћа*) понашају се углавном као и у књ. језику: Остала су о[д]-двѡице *гѡјѣца*; Кат-су-*гѡјѣца* пѡдигла се на-ноге; Кат-су-д̄јѣца м̄ало прѣр̄асла (= „прирасла”), л̄акшѣ ми б̄ило; Ни са-својѡм *гѡјѣцѡм* није л̄ако; ѡн р̄адијѡ, а ја б̄р̄инула се в̄амо и д̄јѣцѡм и б̄р̄инула се м̄алом; Њм̄ сам шѣз *бр̄а̄ћѣ*; Кѡћу и зѣмљу ѡстав̄им *бр̄а̄ћу*; Ја сам б̄ијѡ најст̄ар̄и међу-*бр̄а̄ћѡм* и сѣстрѡм.
- б) Прилично шарену слику пружа именица *гѡба*: у јѣдно *гѡб̄а*, у-задњѡ *вр̄јѣме*; ѡн је јѣдно *гѡб̄а* б̄ијѡ у црвенѡме крсту; Држала сам јѣдан *гѡба* и вѡлове, држала сам и кѡња; Кѡја-је *гѡб̄а*, нѣ-зна̄м; Јѣдна *гѡб̄а* б̄ило је дѡбро; У јѣдна *гѡб̄а* пр̄ичало се св̄ашта; ѡд-нека̄ *гѡб̄а* вѣчера чѡек мѡј, ѡд-нека̄ *гѡб̄а* д̄јѣвѣр, ѡд-нека̄ *гѡб̄а* а̄мица; Вѡљела би у-свака̄ *гѡб̄а* да н̄исам ж̄ива; А у-она̄ *гѡб̄а* нити-кака л⁴јѣка, ништа; Ако је л̄ѣт-на̄ *гѡб̄а*, мѡре пѡкрит; ѡд-нека̄ *гѡб̄а* није му дѡбро; Дѡ-нека̄ *гѡб̄а* ѡни п̄јѣвају на-брду.
- в) У расположивој грађи именица вече(р) искључиво је женског рода: Ако је црвена *вѣчѣ* – мѡкра зѡра; Пѡкуп⁴ло је свѣ тѡ вѣчѣ; И дрѡгѡ *вѣчѣ* прѡстрѣш ѡстѡ; ѡни су пр̄ије, на-двѡје *вѣчѣри*, на-тр̄и дѡшли и свѣ ѡћѣрали; Нѣкѡ *вѣчѣр* тамо у-њѣга̄ ииграли; ѡни дѡђѡ св̄акѡ *вѣчѣр*.
- г) Забележени су следећи облици множине именице *ѡвече*: Тамо су ѡ-наша *ѡвѣга*; Било оваца̄, кѡз̄а, *ѡвѣга*; На̄нићѣ крај-ти⁴е-*ѡвѣга* и вѡ се за̄трчѣ; Јѣсте-л на̄шли *ѡвѣга*?; Њ-ѡвце ѡдошѣ з-гѡвед⁴ма.
- д) Од именица *очи* и *уши* недоследно се чувају стари двојински облици: Није ти ѡспала из *ѡчијѡ*; Нѣк̄и му ја̄ди р̄астѡ испѡд-*ушијѡ*;⁴ Нѣмој да-ѡм-бѡдѣш на *ѡчима*; Пѡзнаће по *ѡчима* у кѡјѡ[ј]-је чѡрапи пр̄стѣн; али: Нѣ-д̄а ми с̄нијѣг ѡтвѡрит *ѡчи*; Украсѣ ти га из *ѡчи*.

4 Одатле и Гмн. *уш*: Кад на̄вечѣр – *ушијѡ* колко-ѡћеш.

- ђ) Говор Срба околине Бановића зна и за збирне именице на *-иње*: Лѣгнѣмо јѣдно кѣ[д]-другѣга кѣ-кѣриње, кѣ-кѣрови; Ми вам пѣ-пољу ко-йашичиње; Пѣобићѣ-вас, бѣ, кѣ- йашичиње, кѣ-кѣриње; Пријѣ вишѣ жѣнскиње ишло да нѣшто учѣ ради[т]-се.
- е) Од именице *јaj(и)е* нашла су се само два множинска облика: А јѣ и даназ данѣ сѣмо свѣрим лѣковну и ѱ-њима јѣјца ѣбојим; Кѣпијо у Бановићма старѣ јѣјца; Тѣ се сѣдѣ прѣстрѣ чѣршаф, тѣ се лисѣова нѣсѣши; ѱ-њијѣ се ѱбијѣ јѣјца у отѣ-јѣвкѣ; ѱзмѣ трѣје јѣјца и прѣдѣ; Мѣтнѣш јѣјца, мѣтнѣш млѣјѣка.
- ж) *Ѓемане* је и у говору Жѣљове именица с. р.: *Ѓемане* свѣрало, шаргѣце, тамбурѣце; И звѣло је се *ћемане*.
- з) *Кѣлице* у значѣњу „коло” не припада категорији деминутива: *Кѣлице* је дрѣвенѣ; Кѣсниѣ се кѣупло чѣличнѣ *кѣлице*; Бѣјо дрѣвенѣ плѣк са двѣ *кѣлицѣ*.

Именице женског рода на *-а*

13. У Дјд. и Лјд. ретки су трагови II палатализације: На Жѣљовачкѣј *ријеци*, али: На јѣднѣј скачѣ *нѣги*, а пѣт кѣла тѣшка; Кад је ѱ-кући у *бѣшики*, ѣндѣрек је тѣшко; Сѣн ми бѣјо у *вѣјски*; Пѣжањѣ се, сѣдијѣ се и *сѣдѣки* пѣлажѣ зѣми; Свѣ скачѣ-пѣ-цаки; Увек је, наравно, и: Нѣшто се глѣдѣ у-тѣј-плѣћки; Ѣни су нѣшта знѣли у-онѣј-плѣћки; Мѣре, мѣре на-отѣј-плѣћки да пѣгодѣ. Тако је и код личних имена: Ѣднѣјѣла сам и онѣј-глѣѣј *Сѣвки*; Ѣдѣм јѣ, бѣ, и *Лѣванѣки*, ѣдѣм.

14. Истог смѣра је и I палатализација у облицима деминутива и присвојних придева истородних именица: Ѣдрѣзѣ нам пѣ-крѣшѣцу лѣба и пѣмазѣ нам, али: Бѣлѣ ме *руѣкице*; Штѣ ти је *руѣкицама?*; Нит-си-ѣмѣ од мѣтерѣ ни тѣткѣ, *мѣјкинѣ* сѣстрѣ, нит-си-ѣмѣ ѱјѣка, *мѣјкинѣ* брѣта.

15. Од множинских облика пажње је највреднији генитив, обележен тенденцијом ширѣња доминантног наст. *-ѣ* на рачун *-ѣ*, и то првенствено убацивањем непостојаног *а* и у ситуацијама нетипичним за многе говоре овога дијалекатског типа:

Имѣ нѣколко *брѣкаља*; сврдлови за врѣње *грѣбаља*; Питѣ ме јѣчѣ о прављѣњу *грѣбаља*; Нѣ-знѣм кѣлко ѣмѣм *жѣнскѣра*; Ѣн чѣтѣ: „Кѣлко бѣло *жѣјѣца*, тѣлѣкѣ *ѣвѣѣца*, тѣлѣкѣ *сѣнѣва*, тѣлѣкѣ *ћѣри*”; Мѣлим, кѣјѣ би *жѣнѣ* примѣла, бѣн, прѣсе; Нѣјѣ нѣјѣ ни клѣпа ѣстало о[д]-зѣраѣдѣ; Пѣкли раѣију от-*крѣшѣка*, од *јѣбѣка*, од *ѣнарѣка*; Имѣм сѣјѣмена ѣт-*крѣшѣавѣѣца*; И ѣд-нашиѣ *кѣћѣ* нѣје далѣко; Гѣвно је примѣкнѣто до *кѣдѣњѣ*; Ѣн мѣни дѣднѣ *кѣнзѣрѣѣца* нѣкакиѣ; Нѣси пѣну кѣнту *крѣшѣка*; Наберѣмо онѣѣ-широкиѣ *лѣсѣка*; *Лѣушиѣља* пѣна штѣла; Прскуље су бѣле рѣнѣјѣ од *маѣѣрѣѣца*; Нарѣдѣш пѣшес *мѣшѣка*; Свѣ-седам *нѣдѣља* прѣпѣстѣло се; по чѣтѣри пѣт комѣдѣ *ѣвѣѣца*; Пријѣ нѣје бѣло кѣпит *ѣлѣнѣ*; от-*ѣриѣѣка* насѣјѣчѣш; Нѣје бѣло онѣѣ-*ѣсѣлѣнѣ*, нѣје бѣло онѣѣ-*руѣѣрѣдѣ*; Бѣло

īrēšāñā от-свакū рўку; трнке *челā*; Нєкā-је от^чшла *цўрїцā*; Сад нєћє нивїе-обичнїе *шєрїā*; Мєћє се изā-шлївā и сл.

по нєколко слāмки; *Кїшїтїрї* їмā колко-дћеш.

16. Од именице *рука* чува се стари двојински наставак (ис-тўђїе *рўкў*), а *нога* је посведочена са наставком -*ўā*: Они лўпє крме сїкирѳм, ђборе га с нѳгўā. „Контаминирани” наст. -*ўā* говор Жељове повезује са приликама у говору Бирча (о томе, као и о распрострањености појаве, уп. Реметић 1985: 251).

17. Ојконими Жељова и Возућа понашају се као придеви одређеног вида: Знаж ћє *Жєљѳвā*; Пўт је прѳшѳ поред-*Жєљѳвє*; Да прѳћє аутѳбус; да прѳћє кро[з]-*Жєљѳвє*; Мї смо у *Жєљѳвѳ*; И прѳвѳга смо рāга мї у *Жєљѳвѳ* страдали; Ў-мене што-је-дїјєверовїћ тāм у *Вѳзўћѳ* бїјѳ; Ымā књїга о *Жєљѳвѳ*; Дѳћєрали га чāк из *Вѳзўћє*; Тўј се млѳгї нāш нāрод из *Вѳзўћє*, нāјишѳ млѳгї нāрод, свє Вѳзўћāни; ђдниєли га у *Вѳзўћў*; Јāv^{ли} смо се *Вѳзўћѳ*; Дєтел^чну н^чјєсмо сїјали вѳде, а јєсам у *Вѳзўћѳ*, а н^чјє-смо у *Жєљѳвѳ*.

18. У Жељови су *виле* и *ђрāбље* искључиво pl. tantum: Дрвенє *вїле* су бѳлє; Јā сам сѳбѳм прāвијѳ и *вїле* и *ђрāбље*; сврдлови за врћєње *ђрāбāљā*; Питā ме јўчє о прāвлєњу *ђрāбāљā*.

19. „Очева жена његовој деци из претходног брака” најчешће је *мāћїя*: А мѳја *мāћїя* задрєча; Крāва ми се отєлла ў-мојє *мāћїє*; Ымāла *мāћїў* дѳбру; Јā кат-сам-се-удāла, нāшла-са[м] *мāћїу*. Једном је потврђена и *мāћа*: И вїчў мѳјѳј *мāћи* и вїчў: „Нєћїнице”.

20. У снимљеном корпусу нашле су се само *јасле*: Нєм вāм *јāсāлā*. И да їмāјў *јāсле*, ѳне ўскочє *ў-јасле*; Нāправїш *јāсле*.

21. Помало изненађују ликови *нїшї* и *нїшāма*: Прєтиснєш пѳложнїке да се дїжў *нїшї*; Преклѳпи тїєм-*нїшāма*.

22. У Жељови је *кāв* им. ж. р. на сугласник: Јā сам се и ўдāла, нїјєсам *кāв* пїла; Ни ѳна јѳш нїје *кāви* пїла; Пријє н^чјєси знāо штѳ је *кāв*, пријє нїје бїло *кāви*, сāмо онā-цїбура.

23. Удате жене обично се именују по мужу: Мāра *Милѳшев^чца*; Мāра *Мāрков^чца*; ђн трєсє па прєдā мѳјѳј *Рāјков^чци*; ђстави, бѳна, мāло и *Рāнков^чци*, знāж да нєм нїшта; Она нєшта вїчє мѳјѳј *Рāнков^чци*; И вїчў мѳјѳј *мāћи* и вїчў: „Нєћїнице”.

Именице женског рода на сугласник

24. Наставак -*їу* у Гмн. посведочен је једино од именице *кокош*: Припрємїш *јāјā* о[д]-дрўгїе *кокѳшїу*; Свāко је шмāгѳ кѳлко сам *кокѳшїу* їмāла; Ымāла сам *кокѳшїу* пўн тѳр, поред: двāнєс *кокѳшї*. Наводим и остале облике ове именице: Ўзмє пєрушку от-*кѳкоши*; сїтнїє *кѳкоши*; Штā-ћє-ти вѳлкє *кѳкоши*?

25. Женски родитељ у Жељови зове се: *мāшєра*, *мāшї*, *мāшєр* и *мāјка*:

Тѳ је прāв^{ла} овā-бāба вѳде, Лўкина *мāшєра*; Кāжє ў-њєгā *мāшєра* нāма зā-паре; Пѳкуп^{ла} *мāшєра* нєшто дїцє, нєшто ѳн и *мāшєра* је

крéнула нйж-ньиву; Набашка му о́тац и *машера*; Нйје һела кáжэ да-јо[ј]-је-*машера*; Нит-си-ймó од *машерэ* ни тёткэ, мајкинэ сестрэ, нит-си-ймó ўјака, *мајкинóг* брата; И онó-јаре или [о]нó-јање, свé-тó йдэ за-*машером*, *машера* га сачéкујэ; Бй́о сам кóт-куһэ с *машером*; Зátó, *машера*, áде ранијэ; Знá[ш] штá-је, *машера*! (вокатив);

Машти или ба́ба нóсй лúч спрам-ньи́я; *Машти* свóју сһэр прэдá-се и – кúһи;

Машэр је остала;

У следећим случајевима не може се одредити облик Нјд.: Јá свóјој ма́тери кидисала, о́һу й-ја на с^нјéло; Он кáжэ *машери*, ма́ти кáжэ о́цу; Рóдй у вра́жију *машэр*.

Јá свáкй *уушá* укράдэм о́д-оногá клúвка што ми је ма́јка дáла; Ако му је *ма́јка* ўмрла, тры купáтиље йдú; *Ма́јка* ўмрла трыдест о́смé; Нит-смо-ймáли ни о́ца ни *ма́јкэ*; Кóлко-на́с је бíло дјéцэ у о́ца и ў-*ма́јкэ*; бјéжи, *ма́јка* (вок.); *Ма́јке* су пóмрле.

У расположејој грађи нашло се и „мешовитих” потврда: Јá-н^нјéсам ймáла *ма́јкэ* да мéне *машера* прáтй; О́стала сам с *ма́јкóм* и *машера* нас је рáн^нла; код *машер^нэ* *ма́јкэ*.

Посведочен је и хипокористик *мама* (Јá йдэм с *ма́мом* свóјóм), а у јединој снимљеној псовци употребљен је облик *ма́јку*, а не *машэр*, облик који се у многим говорима једино чува у наведеном обележеном контексту.

26. У Жељови се углавном чују *һерка* и *сһер*, а ретко *һер* и *сһерка*:

Һэзина је *һерка* чувала гóведа; Јéдна ми је *һерка* тудека́; Ймáла пéтеро һéцэ, двá сйна и тры *һерке*; Бíле тры му *һерке* и двá сйна; двй́е *һерке*;

Сһэр йгрá ў-колу; Јáгода ми *сһэр*; Мо[ј]-је сын муштэрија твóјој *сһэри*; Йма́м шé[с] сино́вá и јéдну *сһэр*; Йдú сá-своијем *сһэр^нма*; Жéне су држале лúч ўвиé[к] куд-гóт-су крéнуле сá *сһэр^нма*;

Сйнови и *һэри* се сабэрú; Он читá: „Кóлко бíло жйгй́цá, тóлкó о́вчй́цá, тóлкó сйно́вá, тóлкó *һэри*”;

И ньéгова *сһерка* ўмрла.

ЗАМЕНИЦЕ

27. Основни увид у деклинацију и акценат личних заменица и заменица трећег лица омогућавају следеће потврде:

Тамáм, *ја* һу ти је о́сјеһ; Они су свй нэ́јачи о́д-менé; Они-тó јэдú, а мéни смрди; И мéни су до́лаз^нли; Они мéне зóвú сéби; Он је мéнэ нóсијо; Ўбиһэ й-менé, мóга ми Бóга; Мéнэ сáставијо з-брáтом и са сестрóм; Мéнэ о́дмá испóд-ребáрá бóлы; Мéнэ дáдошэ нёкóме ма́јстору; Кат-сам-йзишла *ја*, йзишó о́тац за-*мнóм*; дáј ми лэ́ба; Нáредй *ме* до двáнэ[с] сáтй да сјéдйм и штрй́кам.

Ти, дијете, то још ни-видијо нијеси; Она *шѣбѣ* да прѣварѣ?; Нисам о[д]-*шѣбѣ* ђтѣла; Штѣ је *шѣбѣ* брѣга; Тѣби је послѣ ма̀ло на̀шије па̀ра; Срѣтан *ши* Бѡжић; Нећу, дру̀же, да с *шѡбѡм* ишта пѣтља̀м;

Он је бијо и овога̀-мо̀г си́на пунѣца; Дѡћѣ ђн та̀ко ту̀дека̀; Није би́ло масно̀ћѣ та̀ко нег-ѡн ку̀пијо нѐко̀га ло̀ја од муслѣма̀на; И *у-њеѡа* изгину̀ли; *И-њеѡа* мѣтну̀, и-он ма̀ло го̀ри; Так-ја *њеѡа* по̀спѣм или жи́том или зѡби; Умрла при́је *њеѡа*; *И-њеѡа* шко̀ла тра̀жи; Са̀д ја-*њеѡа* пи́та̀м; ѡд-*њеѡа*; мла̀ђа ѡд-*њеѡа*; Па̀да ѡзго̀ре жи́то *у-њеѡа*; Же́на *њеѡа* ѡдвела у Не́ма-чкѹ; Са̀[д]-ти *њеѡа* пу̀стиж да ѡно по̀до̀ји; Удала се за-*њеѡа*; Ка̀же *у-њеѡа* ма̀тера на̀ма за-паре; *У-њеѡа* су са̀да до̀бри шљивѣи; Све сам ку̀пѣла за-*њеѡа*; Пу̀но го̀ди́на нисам чу̀ла за-*њеѡаре*; *Њѣму* сам ку̀пѣла но̀вѣ чо̀рапе; Ко̀ји су љѹди би́ли ш-*њи́ме*?; Ма̀ло нѐшто смо на̀учѣли ш-*њи́ме* ра̀дѣт, ал не́ма ко̀;

њѡј те́шко; Јѣдну канту̀рѣну до̀бру на̀правѣм ја *њѡј*; Свѹ-јѣ по̀трошиш; Он је жи́вијо ш-*њѡ́ме*; До̀бро зна̀ј, сѹше се ш-*њѡ́ме*; Не-мере[ш] ш-*њѡ́ме* издржат; И на̀[с]-смо три́ ту̀дек ш-*њѡ́ме* би́ли; И ѡн је бра̀о ш-*њѡ́ме* онѣ-бѹнде; ђтекла-јѡј гла̀ва;

Ми смо све́ изгубѣли; ђтѣшли смо на̀з дво̀је; Има́ *у-нас* та̀мо од-јѣднѣ фѣмелијѣ; *У-нас* има́ љѹди́; *У-нас* је се́ло та̀ко би́ло са ма̀лом, ко кад је мјѣсто та̀ко; Ко̀дла-*нас* је би́ло дјѣце́ у ѡца и *у-ма̀јке*; ђнда-*су-нас* вра̀тѣли; На-она̀ј да̀н кат-*ће-нас*-на̀паст муслима̀ни; Ту̀ј-*су-нас* на̀шли; Прѡ-сто-*нас* ва̀рају;

Ви да се вра̀тите ку̀ћи при́је зѡре́; ђд-*ва̀с* нѣм го̀рије; ђни-*ће ва̀с* по̀бит, зна̀јте до̀бро!; *Ва̀ма-ће* Ту̀рчин судѣт; Да-вам-*ђецо*, ла̀жем, нећу; Да̀ћу-*вам*⁵ ја љѣба и бјѣште *у-шуму*;

ђни су сви́ до̀бри би́ли; Ва̀м су дво̀је ку̀ће би́ле *њи́*; Ме́ђу-*њима* би́јо ко̀-не́ки руково̀дијѡц; Ишли смо са-*њима*; ђтѣшла та̀мо са-*њима*; Он је ма̀ло ш-*њи́ма* и-позна̀т; ѡни не́га зна̀ју; Не би се ви́ше ш-*њи́ма* вра̀тѣт живље[т], те́ па̀ре не́ма. Облике *њи́ја, њиа, ина, ин в. у т. 28.*

28. Утицај носилаца источнѡсанског дијалекатског типа (в. нпр.: Брозѡвић 2012: 368; Брабец 2012: 105; Халиѡѡић 2005: 40) веома је видљив у (пуним и краћим) облицима (пре свега Г-А) заменице трећег лица множине: *Њѡ́ја* ту̀дѣн има́ пѣт пу̀та ви́ше нег-на̀с; *Њѡ́ја* пѣтѐрѣца не осѣ́јѣку́ три́ ме́тра; *Њѡ́ја* по̀ћѣ три́ че́тѣри; Са̀д-ја *њи́ја* у-отѣ-кокоши́њац све́ за́творѣм; Ја-*њи́ја* напу̀лезѣм по-три́-че́тѣри *у-ку̀ћу*; ђд-*њи́ја* у́змѣш ду̀ан; кат-сам-ја *њи́ја* ви́дла; Ва̀ља те́би *њи́ја* на̀брати, ва̀ља те́би *њи́ја* ѡчи́стѣти; ва̀ља те́би *њи́ја* скѹ̀вати; па ѡнда-ти-[и]на́ ва̀ља оцѣ́дѣтѣт; Ми *њи́ја* на̀правѣмо па ако-до̀ђоше́ – до̀ђоше́. Ако не до̀ђоше́ – ни́ком ништа; Ја-нећу *њи́ја* ѡставити; ђни су *њи́ја* до̀вели ко̀д-на̀с; Би́ли су ма̀ли ча̀нѣи, *у-њи́ја* се млѣ́јѣко шљѣвало; Јесте *у-њи́ја* та̀ко; *У-њи́ја* са̀мо ма̀ло ме́са; Чѡрапе отрѣсе́ и мѣтнѣ пре́д-*њи́ја*; ђд-*њи́ја*-е ра̀кија ко̀-грѡм; Ма̀ти или ба̀ба но̀си лѹч спра́м-*њи́ја*; ако не́ма ме́нѣ ко̀д-*њи́ја*; Штѡ је *њи́а* Бѡк

5 Једина потврда старине забележена је у контексту духовне, верске провинијенције: По̀лазник ре́кнѣ: „Срѣтан ви Бѡжић”.

ствáрō кад-оно смрдѝ? итд. Нисам имала кад ни-да-*ĩnā*-вѡлѝм, ни-да-*ĩnā*-глѣдāм; Нѣмѡјте- *ĩnā* дѝрат, пўст^ите- *ĩnā*; Сāмо-*ĩnā* ѝзјутра ѝспустѝмо; Тѣ а^ине пѡкиселиш ѡнамо у лāдну вѡду и пѡдме^иѣш-*ĩnā* у пāрјен^ицу; Нѣ-мереш-*ĩnā* дрўкчије тўрит; Ўстопѝцā-*ĩnā* знāм кѡјѝ су тў кѡмшије бѝли; Сѡлѝмо-*ĩnā* ў-шуми; па-*ĩnā*-нѣ^иѣи вод^или да-*ĩn*-пѡбијў; Сāд имā-*ĩnā* нѣ-знајў ни чѡрапе ѝсплест; Нѝт-*ĩn* је кѡ сарāнијо, нѝт-*ĩn* је кѡ кѡсти пѡкупијо; Нашли-*ĩn* под-они^е[м]-мртвāц^има; Гā^иѣ мѡрāш ѡвудāн вѣзат-*ĩn*; Ѧпѣт-*ĩn* се дā нѣшто да пѡједў; Сāмо док-*ĩn*-кѡкѡш ѡдбијѣ итд. Појава је продрла и на терен заменичко-придевске промене: Имā сāми^е пāпўчā *њѣзинѝен*, слāгаћу те кѡлко имā; Брѣз-*наши^еен* шлѝивā нѣмā прāвѣ рāкије; Нѝје лāко нā^и ѡвде ни дѡбри^ен дрвā. Ликови *њѝја*, *њѝа*, као и *ина*, *ин* у српске босанске говоре унети су несумњиво из суседних муслиманских идиома источнобосанског дијалекатског типа. Појава је највише маха узела тамо где Срби у иноверном окружењу чине мањину, као што је случај са кладањским, зеничким, какањским крајем, околином Бугојна, Нишићком висоравни и околином Бановића (о томе више у: Реметић 2009: 162–163). Разуме се да су истог порекла и енклитички облици *ина*, *ин* (у муслиманским идиомима обично *хина*, *хин*), појава слабијег домета, досад, поред околине Бановића, поуздано верификована на периферији области источнобосанских Ера, „у рубним селима према Мулалуку” и у самом Мулалуку, јер Мулалучани, судећи по грађи прикупљеној на Нишићкој висоравни, „у овом језичком детаљу не виде маркирану, лако препознатљиву, типичну туђинску, диференцијалну особину, какав је случај, примјера ради, са Србима у кладањском крају” (Реметић 2009: 163–164).

29. Говор Жељове не оскудева потврдама посесивне везе у + *зениѝив* личне (или неке друге) заменице у вредности присвојне заменице, појаве познате и другим идиомима источнобосанског подручја (Симић 1978: 90; Ђукановић 1983: 260; Халиловић 1990: 336; Халиловић 2005: 21), најочљивије на терену источнобосанских Ера, Горњег Бирча и Нишићке висоравни (Реметић 2009: 168–172): Ѧ^иеш, мāмо, ѝ^ии са *ў-мене* жѣнѡм и дјѣцѡм; Кāжѣ *ў-њѣгā мāшѣра* нāма зā-паре; А велѝ *ў-менѣ брāш*: „Бāба, ако нѣ-мереш, нѣмѡј да би прѣкодāн бѝла *ў-кући*”; Баба *ў-кући* па *ў-менѣ брāш* велѝ: „Бāба, сāмо пренѡ^ии *ў-соби*”; И тākѡ тѡ пѡкѡјнѝ *ў-менѣ брāш* рѣкнѣ бāби; Договѡр^или се да и *ў-мене рѡ^ижāк* и *брāш* ѝдў у Звѡрнѝк; *ў-менѣ брāш* знā уза-шāргију; Кāжѣ *ў-менѣ ѝдѡкѡјнѝ гјѣд*: „Дјѣцо, ѡвѡ нѣ^иѣ вā^илат”; *ў-менѣ брāш* ми дѡшѡ и ѡздѡл зāдигѡ и пѡдбāцијо и пѡдигѡ ѡвѝ-крāј; *ў-менѣ* што-*је-гјѣверовић* тām у Вѡзў^ићѡј бѝјо; *ў-менѣ чѡдѣк* нѣкāко пѡтѡм снāшѡ се и кўпѝ кўћу; А *ў-мене брāш* ѡдѣ сā-двā кѡња; Јѣдан пўтā велѝ *ў-мене брāш*, и ѡтац и брāт, и велѣ ми; Јā сам *ў-шѣбе з брāшѡм* вѡј-ску слўжијо и сл.⁶

6 Иако спада у домен синтаксичке проблематике, наводимо да је и овде „један стари аблативни модел генитива замијењен контаминираним конструкцијом типа *с оне њѣце* (Шта чине *с оне њѣце*)”, појава регистрована „дѝљем источнобосанског пространства”

30. Сасвим је обичан слободни инструментал рефлексивне заменице: Св^нјеће сам пр^вијо *сѡбѡм*; Мй смо *сѡбѡм* прерађивали вако да љѡб рас-тѡ; Фала Бѡгу, мѡрем *сѡбѡм*; Мѡре л баба *сѡбѡм*, Пѡтро?; Ја сам већина с^ам *сѡбѡм* кѡсијо; Купу[с]-смо *сѡбѡм* производ^нли, пријерњаци се ѡс-тављали. Од осталих потврда ове заменице наводимо: Ја дѡћѡм дѡ-себе („себи”); Имала сам сѡстру ст^арију ѡт-себе; Ђни мѡне зѡвѡ *сѡби*; Им^а па се раскоцајѡ, па *сѡби* нанѡсѡ и налѡжѡ се; Ђна ѡде *сѡби*, ја-сѡби плѡтѡм; ја ѡдо *сѡби*; йскоп^ај *сѡби* пѡпѡез ком^ад^а; Ђна се кл^ала, с^ама *сѡбе*; Да им^ам з^а-себѡ вѡну, рѡѡмо; Нйкога нѡм^ам с^а-сѡбѡм.

31. Заменице *нико* и *нишѡа* се у косим падежима, у вези са пред-логом, углавном раздвајају: *Нй-за-коѡ* нйје чѡо; *Нй-у-коѡ* не нађѡшѡ ѡрѡжја; Нем^а га *нй-с-кйм*; Нйје бйло нйком *нй-го-чеѡа*; Нйсам имала *нй-у-чему* пр^ава; Нйје му *нй-го-шѡа*; Нйје било *нй-го-шѡа* ни-томе; Тѡ не приј^ања^а ни-з^а-руке, *нй-за-шѡа*; Вйдйм-ја да онй-сйр нйје *нй-за-шѡа*; Нйшта *нй-ш-чйем* неће да йдѡ; ако нѡм^аш *нй-у-шѡо*; *Нй-су-чйем* се нѡ-л^нјечй, поред: Та је кѡћа дѡтраљ^ала, да је скѡром дѡшла *го нйшѡа*; Да стѡчѡ снѡп, нйје било ѡвр^нјѡ *с-нйчйм*, тѡкло се шт^апом.

32. За прецизирање изоглосе *шѡа*(*кавизам*) потребно је знати да се у говору Жељове чује: Ђдо са с^амѡљѡм, нѡм^амо *шѡѡ* јѡс; Бѡдѡ сргѡв^а, зн^а[ш]-*шѡѡ* је ср^г?; Ђне ймајѡ да пробирѡ *шѡа-гѡд ѡћѡ*; *Шѡѡ-ћѡ-ти* вѡлкѡ кѡкоши?; Од накиѡе згр^ад^а и од накиѡе кѡћа ѡто дѡ-*шѡа* смо дѡшли; кѡпйм *шѡѡшѡа*; Ђни су *нѡшѡа* зн^али у-онѡј-плѡћки; Ако не дѡђѡше – нйком *нйшѡа*; Ј^а-тѡ нѡ-зн^ам *нйшѡа*; Ђно ѡће *свѡшѡа* јѡст; Зн^ам-ја *шѡѡ* је сйга; Зн^ам н^а-*шѡо* сам дѡшла; Свѡ *шѡо-се-бр^ало шѡо-зн^амо* да се смйје јѡс; Огр^ади *нѡшѡо* з^а-кравѡ; Прије вйшѡ жѡнскйње йшло да *нѡшѡо* учй р^ади[т]-се; Тѡ је *нѡшѡо* лйјѡпо; Ђснуо сам *нѡшѡо*, нйје дѡбро; Нѡ-мере *нѡшѡо* нѡ-бит, йм^а свѡг^а; *Нѡшѡо* и нѡ-прйч^ам; ако-*нѡшѡо* запрж^ајѡ од р^анѡ; Ђйдѡм да *нѡшѡо* ѡзмѡм; Пѡслиѡе са ѡзѡла сѡби *нѡшѡо* кѡнчѡта; Мѡре се кйселит у *свѡшѡо*; ако нѡм^аш *нй-у-шѡо*; ј^ашто је м^асло бйло.

ПРИДЕВСКО-ЗАМЕНИЧКА ДЕКЛИНАЦИЈА

33. Када је о присвојним заменицама реч, треба знати да се у Жељови говори: ѡбич^ај *њѡѡѡв*; Онд^а-туј-су дв^а бр^ата бйла, мѡј чѡек и *њѡѡѡв* бр^ат; ако-је-ймѡ *њѡѡѡв* рѡѡмо ѡтац; *Њѡзина* је ћѡрка чѡвала гѡведа; *њѡзина* дјѡца; Стр^ажа бйла *њйѡва*, ѡфатѡ-га; Н^аше се цѡре ѡд^ајѡ з^а-њйѡве; Н^нјѡсу пл^ат^нли *њйѡве* пйл^нће.

34. У придевско-заменичкој деклинацији наставци тврде промене практично су правило,⁷ а меки се могу чути само изузетно: Ђни кѡсѡ

(о томе в. Реметић 1981; Реметић 2009: 166 и тамо нав. лит.): Шт^а мѡре *с нас* бйт, нйко јѡш нѡ-вйдй; Да сам зн^аѡ да ћѡш т^акѡ *ш њѡ р^ад^нт*, нѡ-би је ни-дѡвео, поред: Нѡ-зн^ам шт^а је *ш-њйма* бйло.

7 Прѡдрли су и на терен заменице (*ни*)*шѡа*: Дѡнијо ми ћѡб^ад, *чйем* ћу се пѡкрит; Гѡнймо кѡње, нѡко йм^а рѡт, нѡко к^анцију, к^ако *чйем*; Нѡ-патйм се *нйчйем*; Нйшта *нй-ш-чйем* неће да йдѡ; *Нй-су-чйем* се нѡ-л^нјечй, поред: с^у-чйм га пр^авйш?

један зă-*грүџиѐм*; Она берѐ сà-*моџем* браџом бунде пò-њиви, берѐ, берѐ; У-шуму сам ишла с онòм-приџекòм жàгòм, рѐзала сà-*своџем* дјѐдом; Дјѐд иџе за *јѐдниџем* пòслом; Пйиџиџе сам *џиџем* рàн^нла; Нанѐсѐмо нòндекà *ониџе*-плàстòвà; *џиџе* иџри било; Од *нàкиџе* згрàдà и од *нàкиџе* кџнà ѐто дò-шта смо дòшли; Пòб^нло и *нàшиџе* Крстиџнà óнде и у околици јѐдно четрнѐстеро; И *њѐџовиџе* иџмà двòје дјѐцѐ, и *њѐџовиџе* двòје дјѐцѐ; Близу смо јѐдни *грүџиџе*, ал ниѐсмо јѐдни *з-грүџиџем*; Ми смо òстали òндàрек, туд нам је била стрина сà-*своџе* пѐтеро дјѐцѐ; Óне су мѐни дòниџеле тудек *нѐкиџе* слийчйцà; А *јà свòџем* крàвама пòложим сйџена; Кат-смо-се- òндàрек врат^нли *свòџем* кџнàма, ш-њòм смо били; *Јà-сам-тò* свѐ нà-*своџем* прџстима, свѐ крај-лàмпѐ, ниџе било лàко; Сйџали дџàн *у-некиџем* Крчевинама, нѐџе при-крају итд. У снимљеној грађи наша се само једна потврда меке промене: Бйџи, àџе сà *свòџим* пòслом.

35. У говору Жељове честе су потврде именичке промене придева (и неких заменица): од *рàстџова* дрџвета; А ниџе ни-било жйра, ниџе ни *рàстџова*, ни *бџкова* ни *ниџаква*; Ако бџдѐ кйшѐ и *злà* врѐмена; Зџпце од *жйлава* матријàла, од млàдòга грàба; Ми-смо-лàни, бà, иџмали стò кйлà *кукџрузна* бјѐлца; Чѐкàџ *н^нјџа* врѐмена; из дрџвета *сџва*; от-*шџџа* дрџвета; Врàга му лџбим њѐгова; Н^нјџсу *ниџака* мàла иџмали; Мѐтнѐ кòмàд гвòзђа, *каква*-било гвòзђа и сл. Именичка промена посебно је приметна у ономастици и називима верских празника: преко-*Кайџџанова* бр̀да; из *Миџина* Сѐла; сàмо о *Бџрџеву* дàну òшйшàм; Ó-*Бџрџеву* дàну, *Бџрџев* кад је, òндà се смйџџ òвце шйшат; О *Пџџрову* дàну *јàње* зàкòлѐш; Дò-*Сйасова* дàна òрѐ се; Ни о *Пџџрову* дàну нѐ-стиже; Бџдѐ иџгрàнка о *Ниџòлу* дàну; За *Ниџòл* дàн ниџад н^нјџсмо мр̀сили. Последњи пример сведочи и о чувању резултата старог јòтовања помођу суфикса -*јџ*- у називима празника, кòји често долазе у „окр̀неном“, поимениченом придевском лику: Óсим *Ниџòла* и *Бџрџица* свѐ су слàве мр̀сне.⁸ У „окр̀неном“ лику чују се и други празници: Приџе *Бџрџева* нѐ-шйшà се; Кàндило зàпàле уочи-*Бџрџева*; Нàјвйшѐ о *Пџџрову* дòлазѐ; Било тò у четвртòј пò-*Бџрџеву*; Мàлй *Бџрџев* н^нјџсмо òр̀али; На-*Тџчин* се припрѐмà за рàжањ, али и: На *Тџчиндàн* се припрѐмй на рàжањ; Дòшла на *Бџрџев* дàн.

36. Наставци тврде промене код меких основа не ограничавају се, као у неким сродним идиомима (Ђукановић 1983: 248), на придеве *врџи* и *шџџаљ*: Они *јѐдџ кокòшиџò* мѐсо и тѐлѐћѐ; *Јà* òфарбàм и дàднѐм дјѐци *пòкòџò* (јаје); *Кòџò* су Тѐшѐ Станкйнà дјѐца?; *Кò*-бајàги брòџи се да је *бòлò òвчиџò*; Óдѐ се òчи *Бàџòџò* дàна *у-шуму*; Дòста је њйовòга *ђџбрета*, *јòш* је *нàјàчò*; Иџмà се вйшѐ *крàвљòџа* мр̀са, иџмà се вйшѐ *кр̀мѐћòџа* мр̀са, иџмà се вйшѐ *кокòшињòџа* мр̀са; Тàванч^нна пџна *крàвљòџа* мѐса; *Òвчиџò*-је мл^нјџко *жџчò* òт-кравйџòга, *жџчò*; А нà-је лѐвшà кàва од *òвчиџòџа* мл^нјџка; Ако òџеж да иџмàш *рàниџòџа*, мàло га пòсиџѐш; У јѐдно дòба, *у-зàџò* вр^нјџме; Ниџе га било *мàњòџò* òт-четвѐро па гòр до пѐтнѐ-

8 У прикупљеној грађи нашао се и узорак одређеног придевског вида присвојног придева *Миџров*: Нà-*Миџрови* дàн била слџжба гòре.

стеро; Ако је ср^нјѣда, *шрѣћоџа* је рѣда; Даде трѣћу *шрѣћоме* брăту; Питăју *шрѣћоџ*; поред: нѣкад *бѣљѣџа* живѣта; от-камена *џорњѣџ*; *џ-џоњѣм* џѣпу; *нăше* сѣло је прѣпало.

37. О продуктивности суфикса *-ов* у говору Жељове сведоче и следеће потврде: *Трѣшњов^нна* и брѣкиња; Нѣсѣ *јăбукове* гране; Мѣтнѣш дрѣво *зѣбиково*; *Бѣковѣ* жѣр нѣје нѣкакав; *Ўзмѣш* мăло *љѣскова* лѣста; *Врбово* дрѣво нѣје дѣбро зă-ватрѣ; *џѣнарикова* рăкија. Исто тако и: *Љѣсков^нна* нѣ-валă и *врбов^нна* нѣ-валă; Приѣе већина *шљѣвовача*, а сăда се пѣјѣ и *крѣшковача*, и *јăбуковача*, и *џăнариковача*; Нѣкѣ прѣдајѣ и *џăнариковачу*; Мăло бѣдѣ и *џăнариковачѣ*, мăло.

38. Заменица *шăј* неретко долази са аналошким протетичким *о-*: И *ѣши* вел^нкѣ, дăбѣгдă га Бѣг смѣо, ѣ-он је тăкѣ; *ѣши* нам нѣје ни плăтијо; *ѣши*-чѣек што је ш-њѣме рăдијо; *ѣшѣ*, сѣне, што сăда плѣтѣш мѣгѣ бит мăчки чѣрапе; Тѣ се *ѣшѣ*-сѣдѣе мѣћѣ, *у-ѣши*-долăфић; Пѣпнѣм се на-*ѣши*-пăњ; *ѣд-ѣшоџă* нăправѣмо; *ѣтац* је скѣчијо с *ѣшоџ*-мѣста ѣ-снијег; Да рăдѣш и да нă-*ѣшѣ* пăзѣш; Сăмо *ѣшă* (соба) тѣде ѣе-се-вѣчѣрăјѣ три дăна сѣнија бѣдѣ, ал се сѣфра дѣмѣћѣ; Крѣјѣ *ѣшă* прѣвă пăртија; *ѣ-ѣшă* Софија, ѣ-*ѣшă* Јѣвăнка, свѣ-смо-мѣ из јѣднѣк сѣла; *ѣдѣмо* у *ѣшѣ*-плăн^нну; Јă сам пѣшљѣ *ѣшѣ*-крѣв чѣс-т^нла и спрăла; У *ѣшѣ* пăрјѣн^нцу мѣрăш сăбрати дѣбрѣга лѣга; Ајте *у-ѣшѣ* кѣћу, ѣе-смо-прѣтворени; Тѣ су пѣфăтали-нас *у-ѣшѣ*-кѣл^нби; У-*ѣшѣ*-кăн-ти скѣѣна жăра – плăк, плăк; *ѣни* кои-је-сăкријо нѣће да глѣдă *у-ѣшѣ*-чѣрапе итд., али, разуме се, и: *ѣндă* се *шăј* кѣмпѣр ѣзвăдѣ нă-некѣлко приѣе да мѣре ѣсклит; И *шѣ* се лѣб ѣзломѣ; *Тѣ* се плăстови снѣсѣ, јѣдни дѣјѣ, јѣдни грăбѣ, јѣдни снѣсѣ; *ѣто шѣ* нѣсретнѣ рăт дѣћѣ па пѣпăлѣ, пѣништѣ, сăда кѣ-кат-кѣћѣ нѣћѣ нѣје бѣло; *ѣндă* дѣчѣм *шѣџă* бѣјѣ сам сѣљăк; *Тѣџă* јăда нѣ кад нѣје бѣло кѣ-сăд; *ѣвѣ* је мѣђа, *ѣвѣ* је *шѣџă* чѣека, а *ѣвѣ* је мѣја; Дѣчѣм-*шѣџă* нѣје прѣшло дѣвă сăта; Мѣрем бит бѣс-*шѣџă*; Приѣћѣмо *шѣмѣ* чѣеку; Тѣјѣм је *ѣгарăна* дăска и *ѣкрѣвăне* кѣћѣ; Нѣшто се глѣдă *у-шѣџ*-плѣћки.

39. У суперлативу *нăј-* може бити и растављено од придева, односно лексеме која се компарира: *Нăј* ме *џѣрѣ* пăтѣ ѣчи; *Нăј*-ми усп^нјѣвѣ *бѣљѣ* кѣмпѣр, зѣб; *Нăј*-сам *вѣшѣ* чѣвала ѣвѣе; *Нăј*-сам *вѣшѣ* ѣвѣама се брѣнула; *Нăј* се *вѣшѣ* сѣјала шѣн^нца; А *нă[ј]*-је *бѣљѣ* грăб, дѣбро грѣјѣ, рăзгрѣјăѣ грăбово дрѣво; *Нăј* су га *ѣрѣјѣ* ѣб^нле ѣсташѣ прѣт-кѣћѣм; *Нăј*-се *ѣрѣјѣ* нăро(д) дѣкѣпѣ стѣчăрства па ѣндăле вѣћ крѣнуо полăкѣ, полăкѣ; А *нă[ј]*-је *љѣвшă* кăва од ѣвѣчијѣга мл^нјѣка; Бѣдѣ пријѣзуа, само А *нă[ј]*-је сѣ-гѣрниѣ – лăнци; *Нă[ј]*-је *бѣљѣ* зă-кѣмпѣр мăгăза; *Нă[ј]*-је *бѣљѣ* ѣе-се-ѣрѣ свăкѣ гѣд^ннѣ. Разуме се да доминирајѣ случајѣви тѣпа: *Нăјболѣ* су вѣле, зă-менѣ јăсѣнове; Сѣн-јѣј *нăјболѣ* ѣăк ѣ-шкѣли; *ѣмѣ нăјболѣ* кѣћу у сѣлу; *Нăјсѣѣријѣџă* да сам одрăн^нла и у вѣјску да је ѣтишѣ.

40. У придевско-заменичкој деклинацији у употреби су и краћѣ и дужи облици Г(А)јд. м. и с. рода: Поред-*ѣноџă*-се-мѣита сјѣдѣ; *ѣмăте* л тѣде *ѣкоџă свѣџă ѣѣзнăшѣџă?*; Не мѣгу зѣѣг *ѣвоџă*, зѣѣг *ѣноџă*; *ѣметѣш* ѣко-*ѣноџă*-кѣла; *ѣна* ѣмă *јѣгноџă*; Нѣмăм *нѣкоџă свѣџă*; Нăшла сам дѣвѣра, *њѣѣвоџă* брăта, и нăшла сам *њѣѣвоџă* ѣмицу; Зѣпѣе од жѣлава мăтријăла, од *млăѣџă* грăба; Дѣћѣш кѣ[д]-*шѣџă*-домăћ^нна,

мало посједиш; Та се слама држи до *Малѡга* Бѡжића; Било је и мало *брѡвниѡѡга*, а било је и равнице; *У-мѡга* је чѡека изгѡрела снаа з-дјецѡм *у-кући*; Имāмо башчу евовамо ѡдмā код-*мѡга* сина кѡћē – инвалид; Мѡтнѡш мало *кукурузнѡга* брāшна; Јѡдан прст *ѡвоѡа*, јѡдан прст *ѡвоѡа*; Саде *у-груѡѡга* кѡпљење, йдем врат^т кѡпил^цу; Лѡгнѡмо јѡдно кѡ[д]-*груѡѡга* кѡ-кѡриње, кѡ-кѡрови; пѡкѡјни дјѡд, *мѡга* татѡ ѡтац; За Радета, *Дрāгинѡга* шѡру; *Рāдинѡга* брāта и сл.; поред: Јѡвана *йѡкѡјнѡѡ*; Ни кѡња ни вѡла ни *нйкѡѡ* Бѡга; Питѡ *њѡзинѡѡ* ѡца; пѡсле *Малѡѡ* Бѡж^нћа; Јā сам *у-свѡѡ* ѡца запāнт^тла прѡзоре вѡл^нкѡ; Имали смо свѡју кѡћу, ѡд-нашѡг ѡца и сл. У говору Жѡљове нису ретке ни потврде типа: лѡг од *ѡрāбовѡга* дрвета и од бѡковѡг дрвета; пѡслиѡе *шѡѡа-нѡсрейнѡѡ* рата; Ѧн је бйјо и *овѡѡа-мѡѡ* сина пѡн^нца (в. и: Реметић 1999: 407–408).

41. Слично је и са облицима Д-Лјд. м. и с. рода: Нѡсй се шнāјдеру *йрāвѡме*; Дāли *ѡномѡ* јѡдну; Нѡ-дā унйћ *мѡме* брāту; Онā-крāв^нца дѡпанѡ брāту *њѡѡвѡме*; Јā *свѡме* дјѡду бāцāм нā-сијено, ѡн дйјѡ, јā бāцāм и јā избацим сијено, бйла сам јāкā, спѡсобна; Двѡйца йдѡ према-*мѡме* мāлу; Йдемѡ *нѡкѡме* пѡмоћ; Ѧткāм по јѡдну кошуљу *свāкѡме*; Тѡј-смо бйли двā дāна и пѡ-*шѡмѡ*-су-нāс покрѡн^нли у нāше сѡло; на *јѡднѡме* мјѡсту; пѡ-*шѡмѡ* се знā; на *йрāзнѡме* гѡвну; Тѡ се рāд^нло ѡ-*шѡмѡ*, ткāло се и нѡсало се; Пѡкѡ крѡу на *ѡшѡмѡ*-огнйшту; И тākѡ-тѡ-се у *ѡномѡ*-кāзану ѡтку^{вā}; мāло *у-ѡномѡ*, мāло *у-ѡномѡ*; Нѡмā пѡ-комѡ да спрѡмй; Спрѡмй ми пѡ-*некомѡ* пāрā; Ѧн је јѡдно дѡбā бйјо у *црвѡнѡме* крсту и сл., поред: Мѡм ѡцу *йѡкѡјнѡм* дāднѡ вѡлове; Спрѡмй ѡн *свѡм* брāту пākѡт; Свѡ по *њѡзинѡм* бѡдѡ; Онѡ-мāсло мѡреш трѡш^нти, мѡреш *нѡком* прѡдат кѡ-сāда; На *њѡмачкѡм* јѡзику свѡ му записали; На *Нйколинѡм* кѡњу ѡднијо и сл. (в. и: Реметић 1999: 407–408).

БРОЈЕВИ

42. Већ се зна да се код збирних бројева и збирних именица „практично чују само ликови са *-еро* и *-ерица*” (Реметић 1999: 410). Раније датим потврдама додајем и следеће: Нйје га било мāнѡг ѡт-*чѡшверѡ* па гѡр до *йѡшнѡсѡшѡро*; *Ѧсмерѡ* сам дјѡцѡ одрāн^нла; *Дѡсѡшѡро* дјѡцѡ умрло; Имали су нѡкад и по *двāнѡсѡшѡро* дјѡцѡ; Сāмо *йѡшѡр^нца* нāшије, бā, у чйтавѡм предузѡћу; *Ѧсмѡр^нца* ѡдѡ зāједно *у-вѡјску* и сл., поред већ познатих изузетака (Реметић 1999: 410); Пѡмѡлй се преко-сѡла *йѡшѡркa* с пѡшкама; Порѡдали се *йѡшѡр^нца*. Варијанта са *-еро*, *-ерица* у српским идиомима источне Босне објашњава се утицајем говора источнобосанског дијалекта (Реметић 1999: 410 и тамо нав. лит.).

ГЛАГОЛИ

Инфинитив

43. Већ се зна да је „у говору Жѡљове чешћи инфинитив без финалног *-и*” (Реметић 1999: 407): Нѡ-мере нѡшто нѡ-*бишй*, ймā свѡгā; Мй

бјѣжати нећемо; Неће Љубан виђети ни иђјести; Нёмѡјте-йна гираѡи, пү-ст^{те}-йна; Нѡсимо снѡпове ђе-ћѣ-се-гјѣѡи; Кат-приспиѣ шѣн^{ца} за жѣѡи, саберү се жѣтел^{це}, ўзјамимо се; Тѡ се знало толико жуѡијети, јел-је[о]нѡ-ѡштрѡ кат-пѣрѣш; Мѡрајү се извесѡи да се претресѣ тѡ, знаш; Мѡраћѣ ѡни изилазиѡи; Ѣнда се тај кѡмпир извади на-некољко прије да мѡре искилиѡи; Сад има-йна не-знајү ни чѡрапе исилесѡи; Такѡ смо имали шта јѣсѡи; Ѣно ѡће свашта јѣсѡи; Нѣ-мереш је јѣсѡи пѡсну; Ѣнда нѣма нама јѣсѡи, нѣк је наше мѣтнүто; Ѣдо да самелѣм, нѣмамо шта јѣс; Нѣма ти јѣз док се нѣ-молимо Бѡгу; Нѣма млади сјѣс, нит-је-млада прије смјѣла сјѣс; Ја-пантѡм да није било куѡиѡи за кошуљу; Кат-пѡчнү мавјеѡи, потресү се шљиве, првѣ-[о]нѣ шљиве, црвањак ѡпанѣ, ишчѣпаш, ишчѣпѣ се, и ѡнда се покисели; Знаѡ сам скигаѡи онѣ-пѡдове, мѣс; Кад-јабуке тучѣш, не-треба ти мѣhati шѣћера; Не могу се ѡбикнүѡи никѡко; Мѡје д^јѣте прѣстаде ѡгаѡи; Ми ћемо иѡгинуѡи; Ђѣ га мѡреш зајаѡиѡи, зајашјж га; Мѡраш и-тѡ маљо ирѣсѡи; Нѣ-дѡ ти ир^мјериѡи, ваљѡ рѡг^и; Ако-је-пѡдаљѣ, сѡмо-и[x] мѡреш ирин^јѣѡи; Нѣ-смијѣм ирѡстириѣѡи; Јѣз било тѣшко рѡг^и; Јѡш трѣбамо рѡи; сѡд је млади^{но} сѡјаѡи виш-күмѣ и күма; А кад ѡно маљо прирѡ-стѣ, ѡнда ѡно ѡће уѡсѡи; Видѡм илѣсѡи, а не-видѡм ў-иглу ўгјети, слабо; ѡће ўјести; ако-знадѣ дѡбро уишчилиѡи; кѡ знадѣ читѡиѡи, ѡн и читѡ; Сѡт кат-се-ѡће врѡјећ, ѡгүлѣ се гүвно; Да стүчѣ снѡп, није било ѡврѡећ с ниѡим, түкло се штапом; Није се мѡгло изѡи напољѣ; И кат-ћемо-избјећ, имала сам ѡваѡѡ; Није било кѡ-сѡд изић ў-мрѡк; Вѡљ нам нако вѡриѡи, вѡљ нам исиѣћ на рѡжњу; Бѡ-л-тѡ смјѣла ѡтић код-Мирѣ? „Смијѣм-јѡ сѡд ић”; Јѡ-ш-ћемо-ми наћ у сѣлу; Имам-јѡ сѡд ѡбүћ, имѡм нѣћи изић, ѡиѡи у с^јѣло, јѡ-ѡбучѣна, милина иѡгл^сгаѡи; Има ѡбүћ, има ѡбуѡи, има иѡјести; Јѡ ћу сѡт ирић ў-другү күћу; Идѣмо нѣкомѣ иѡмоћ; Јѡ-ћу-сѡд ўвүћ кѡнац у вѣзићү иглу; Мѡре три чѡека тѡм ўнић, тѡм у-онү-јѡму и сл.

Пѡжањѣмо клѡс^{ну}, снѣсѣмо. Сѡд ако ће се түде клѡс^{на} гјѣѡи; Ваљѡ зѡѡиѡв^{ѡи}; Ѣно није мѡгло издвој^{ѡи}; Шта ћу јѣсѡи, шта ћу рѡиѡи; Ѣпѣт смо ми се мѡрали ирѣклѡн^{ѡи} ѡима, ићи ѡима; Ваљѡ ти ићи, онѡ-сѡјѣно маљо ирѣтирѣсѡи, маљо ѡдбиѡи са крајѣва; Испѡстијѡ сам првү сѣдм^{цу}, идѣм, ѡћу се иричѣсѡи^{ѡи}; У ѡтү иѡрјен^{цу} мѡраш сабраѡи дѡбрѡга лүга; На прѡзоре се мѡгло ўлаз^{ѡи}, излазиѡи; Мѡраш цркнуѡи по ва-здѡн; Како-ћѣ се ѡни извүћи?; не-мере маћу; Н^јјѣсу мѡгли наћу.

Нису ретке конструкције са употребом ѡбају типова инфинитива: Ѣнѡ-мѡсло мѡреш ирѡиѡи^{ѡи}, мѡреш нѣком ирѡгаѡи кѡ-сѡда; Не могу рѣћи кѡгѡ трѣба ўбиѡи, кѡгѡ не-треба; Није тѡ било ўнић ў-күћу ѡшиковаѡи; Ѣде ѡна наѡиѡи се водѣ, сѡд-јѡ глѣдѡм ђѣ-ћѣ ѡна ићи лѣћу; Кѡт се ѡће у пѡднѣ ићи ў-шталу, маљ иушѡи на-воду.

Презенѡи

44. Ѣд напомена начелног карактера посебну пажњу заслужује надирање „источнобосанског” презентѡ глагола с инфинитивом на -аѡиѡи: ако нѣшто заиржѡјѣ од ранѣ; А на[j]-је бѡљѡи грѡб, дѡбро гријѣ,

разр̀ијāē грабово др̀во; да се зафр̀кајēм; Ѐн-тō не *̀признāјē*; Нēко из-мећē, *изгр̀абљāјē*; *Изгр̀абљāје[ш]* што-је-извр̀шено; Ўзм̄у се гр̀абље, тō се *исилāвљāјē* онā-шēн^нца, *исилāвљāјē*; *Скāйāју* од-зимē; *Скōвчāјē* и *ош-кōвчāјē* вōлове; За стōмачнē *уш-ир̀ебљāјē*; Тй сēби *намјēsћāјēш* кāко да мēљēш, али и: Нēће тēбē да *сйāшāвā*, т̄у-шēн^нцу *равйāвају*; *Испр̀обāвā* се нōжом унāоколо. У Желъови је, судећи по расположивим подацима, доследно: једна дōдāјē; мēкиње мāлу *гāјēш*; *гāју* у-банке; Ѐн-тō не *̀признāјē*; не *̀признāјē* се. Примери: кат-се-зай̀сћāјē; Бōгами ђно се *̀приз̄уsћāјē*; туде се *вечерāјē*; ја *избјēsгāјēм*; ђна ђдмā *цркāјē*; *смр̀зāјē* се већ су познати струци (Реметић 1999: 413; Реметић 2009: 164). Реч је о појави коју су носиоци херцеговачко-крајишког дијалекта у новом окружењу на источнобосанском терену преузели од иновeрних суседа (о томе у: Халиловић 2005: 21 и тамо нав. лит.; Реметић 2009: 164 и тамо нав. лит.).

Аорист̄и

45. За разлику од практично ишчезлог имперфекта, аорист је у говору Желъове прилично чест: *Пр^нјēћо* преко-ђгња да лēж̄им од ђгња; Јā га *зāборави*; тй-ђрēш кō-трēбā, кō-те-тō *нāучй?*; Ёто тй нēsретнй рāt дōђе па *йђйāлй*, *йђнишйй*, сāда кō-кат-к̄ућē нйћи нйје бйло; Ѐн *йђгину*; И *мōраге* ђна пристат; Ѐн *мōраге* мēне да дāднē; *ђсйаге* ми п̄н кāуч пāрā, *нēмаго* кад ни пōкупит; *Изг̀орoшē* ми др̀ва; *Пōћoшē* й-њиови у-шкōлу; Ѐни *йђле-йјешē* у пōток тāмо и *ђгоше*, *сāкришē* се.

Фушур

46. Често је стапање инфинитива на *-ћи* и енклитике: *Йћу* на причēсће; *Дōћē* ђни вāм; *Дōће* ђна, *гōће* тā жēна, бйвā; *Дōћу*-јā тāмо; Прђкуāш сāда *рēћемо* он̄у-шēрпу вђдē; *Рēћемо*, ймали смо вђлове, ймали смо кōња; Ми смо са *рēћемо* автђбусом йшли.

Глаголски ир̀илог̄ ир̀ини

47. Код глагола типа *̀правййи* наст. *-ййи* шири се на рачун наст. *-ен*: *зāбāцййи* тām у судје; двā шйљка с ђбје стрāне *зāшйљййи*; Папр^нца гђнй кāменове. Дђјнац, крђж-његā је, а гђрњац *йжљēбййи*, же-будē папр^нца; бр̀вна йзрāђēна, *йзрāдййи*; *йзрāнййи* добро; И вђлови му добро *йзрāдййи*; Ймā плакār *к̄уййи*; Држē п̄шке *нāйерййи*; Нāша је к̄ућа *нāйрāвййи* бйла; *Нāйрāвййи* као сандук; И сāt су *нāйрāвййи* онē-стђл^нце; *Нāслонййи* је жљēба на бāдањ; ако-нйје *нāучййи*; К̄уће н^нјесу вākђ густе да је бйла стрēа нā-стревй, мāло *ђгāљййи*; Ў-мђг ђца к̄ућа *ђмāлйшарййи*; Т̄уј же-сам-дђшла нйје бйло *йђшйђгййи*; Ѐвй је *рāнййи* у-ноге; да је свāкā *рāшчēййи*, свāкā шљйва; А тђ је нāше сēло *скл̄нййи*; ђдēм томē-чђеку у-к̄ућу же-су-његова дјēца *скл̄нййи*; Стђж^нна је *уђарййи*, сйјено се сāдйјē; Бйле су жāге *уђквйрййи* нēкē; Штђ је тђ *учинййи* и сл., али и: *Завјēне* му нђге; Гуњййи фйно *нāйрāвљен*; Такђ си й-тй *ђгрāњен*; изгђре-

ло и *иобјено*; *Побјено* је дџста; И *ћаса* ми *објена*; И штала му *иокривена* даскџм; Они били *сакривени*; Била је сџба *иџишојена*, а била је сџба *неиџишојена*; Ајте у џтџ кућу, *ђе-ђе-смо иришворени*; Приковано за држало и *иоврћено*; грабље *изврћене*; Куће горџ, свџ *иџиљене*; Рањен крџ-з-обадвије нџге, крос-кџлена; Имали смо кућу, такџ *сарћена* ама-како!

48. Слично је стање и код глагола типа (-)*везаиш*, (-)*иразиш*: Там је *заклаш* чџек; дџбро *одржаваиш*; Нећи је џно и *ипераћиваиш*; Ўкуана зџмља па *иџравнаиш* спорет-циглџ; *Свџзайш* су били,⁹ али и: Пстало је *засијанџ* шџн"цџ; *Свџ било* и *иџсијано*; Прије нек што *унџију-у-кућу* – ви се рашчикајте да н"јесте *фино зачешљане*; Ўн џтићџ у Вареш па дџнесџ чаршаф *иженђијан*, прџгледџ; *кујани* пасџљ; Не-смијџ се нимало џсјећат онџ-сџд да није *џиран*; Чџт"ри су брџта *џћерана*, све-чџт"ри у Јасџновац; Тијем је *уџарана* дџска и *иџкриване* куће; Свџ дрвени клини *иџуџарани*; И џна плџкала кад је вџдла да смо ми *иџџијерани*; свџ *расџјерано*; Под-онџ *рџзани* с-онџм-брџнџм жаџм; от сџмџга камена *сџзидана*; *обучџне*, бџлџ *оџјевџне*; *Ткџна* крпа се џтка на стџну. У Жељови је снимљено и: *смеиџено* на камару; бџлџ *обучџне*; бџлџ *оџјевџне*; *Жњевџно* је до зџмљџ; Пнда џнџ што је *сџшрвџено* дџбро грабљама изграбљујџш; *Извршиџена* била свџ шџн"ца; Изграбљаје[ш] што-је-*извршиџено*; Свџ, бџ, и *иџжњевџно* и *извршиџено*.

За експанзију ликова типа *наиравиш*, *иџишоџиш* и сл. џдговоран је утицај непосредног окружења, џдносно говора источнобосанског ијекавскошћакавског дијалекатског типа (в. нпр. Брабец 2012: 127).

Глаголски иприлоџ садашњи

49. Чешће су потврде без -и: *Ўтџши-се-кашљџш*; Јџ-тџ и забџравџм *иричајџш*; Пџцркали су *радџш*; Дџте џстало *сијавџш*; Ўн је џстџ *чувајџш* џнучџд; Свџ џна *ијџвајџш* џрадџ и сл., поред: Они пџпаџашџ радџши; Пстала је сџката *жањџш* шџн"цу.

КАРАКТЕРИСТИЧНИ ОБЛИЦИ ИЗ ПРОМЕНЕ НЕКИХ ГЛАГОЛА

50. Прилике у истородним и сродним говорним типовима у ближем и даљем окружењу стоје иза џдбира појџдиношти из домена појџдиних глаголских група и појџдиначних случајева. Лимитирани простор стоји иза џредељења само за детаље лингвогеографског значаја.

51. Из промене глагола *ићи* и композита доносим следеће потврде: Смијџм-јџ сџд-*ић*; Ппџт смо ми се мџрали преклџн"ти џјма, *ићи* џјма;

9 Продуктивност овога творбеног модела стоји и иза придева *кључаиш*, -а, -џ уместо *кључаџ*, -ала, -џло у значењу „загрејан до кључања, вреџ, џдвџ врућ“: Јџдан кџтџ *кључаишџ* вџдџ сџлије се у пџрјен"цу; Ўзмџш маџо џд-џнџ-кључаишџ вџдџ; А вам припремиш *кључаишџ* вџдџ и лџг; Ўзмџш *кључаишџ* вџду и лџг; Пџспџм џзгорџ стџчниџем брџшноџ, зџлијџм *кључаишџм* вџдџм.

Ваља ти *ићи* онѠ-сїјено ма̀ло прѠтрѠсти; НѠк-*угу* Ѡне *у-шуму*; Бї-л-тї смїјѠла *Ѡшїић* код-МїрѠ?; *їма̀м* нѠїи *їзїић*, *Ѡшїић* у сїјѠло; *Ў*-двїје нѠдїлѠ *ѠшїїгѠм* кўи; *ѠшїїгѠм* да нѠшто *їзмѠм*; *ѠшїїгѠмо* мї Ѡвцама; кад *ѠшїићѠм* да спавам; Вї пїте, а *ја Ѡго* *у-млин*; *ѠшїићѠм* да-їм-пѠмогнѠм; *Ѡн ѠшїићѠ* и *їзмѠ* кѠла; *Ѡн ѠшїићѠ* у Вареш па дѠнесѠ чаршаф *їзенїїјан*, прѠгледѠ; НѠѠе му нїко да *ѠшїићѠ* на-славу; ПрѠкучѠн *Ѡшла* у прѠдавнїцу; Нїје бїло кѠ-сад *їзїић* *ї-мрак*; Кад *їзїићѠмо* на врѠ пѠстати; *Ѡно їзїићѠ* па Ѡдої знаш, првѠ теле; *Ај-тї мѠни їзїићи* *їс-кућѠ*; *Ѡндаре їзїићѠ* да се дїѠца мѠраїу шкѠлат; Кат сам *ја їзїишла*, *їзїишѠ* Ѡтац зѠ-мнѠм; Нїје се мѠгло *їзѠћ* на̀поље; *ЎзѠћѠмо* *ї-планїну*; Крв *їзѠшла* вамгор *узѠ-собу* дѠ-пѠ сѠбѠ; *НаїићѠ* *їѠдан чѠек* и покѠза ми; Тўј се млѠгї наш *нѠрод* из ВѠзўћѠ, *наїишѠ* млѠгї *нѠрод*, свѠ ВѠзўћани; *їѠћѠ[м]* *малу*; *СїићѠмо* *у-Ѡгў-њїву*; Бркљу прїслони и нїз-бркљу *сїићѠ*; *НанїићѠш* на трѠгове мѠдїетскѠ; НѠкї чѠек *на̀нишѠ*; МѠре трї чѠека тѠм *унїић*, тѠм *у-Ѡнў-їѠму*; Бїла ти кїша нѠ-бїла, нѠма-ти *ћѠ* се *унїић*; Прїје нѠк што *унїићу-ї-кућу* – вї се рашчикѠјте да нїјѠсте фїно зѠчешлѠне; *УнїићѠмо* у *їѠдну кўћу*.¹⁰

52. Глаголи I врсте на *с* и *з* имају, аналошким путем добијене, јѠтова-не облике трп. придева: ШтѠле *разнѠшѠне* кѠјѠ су бїле зѠ-њїјѠ; СвѠ *Ѡгне-шѠно*, свѠ, сїне мѠј, прѠпало; КрѠве ми Ѡстале *нѠїѠмужене*; Нїје Ѡна ни тѠљена ни *мўжѠна*.

53. У Жељови се укрштају гл. (-)*їљѠейи(и)* и (-)*їлијѠвїи(и)*: *Ѡни радѠ*, плїјѠву лўк; *ЎнїићѠш* *ї-њїву* и свѠ *ѠилїјѠвѠш*; *ѠилїјѠвѠж*-га дѠбро; *ЎстѠ* је тѠкѠ и кад га *їлїјѠвѠш*; кад узрасте, *ѠилїѠвѠмо* *Ѡнў-трѠвурїну*; Чўпали трѠву и *їљѠи*.

54. Глагол *врїићѠ(и)* не прѠлази никада у VII врсту: СѠт кат-се-ѠѠе *врїићѠ*, Ѡгўлї се гўвно; НѠ-мере се Ѡдма *врїићѠ*, ваља Ѡна нѠкѠлко да бўдѠ у кладњи; Мї-рѠкнѠмо *врїићѠ*; Кат-се-прѠтрѠсе *їѠднѠч*, ѠпѠт се увѠдў кѠњи, ѠпѠт се *врїићѠ*; Мї данас *врїићѠмо*; *Врло* се с-кѠњма; Да стўчѠ снѠп, нїје бїло *ѠврїићѠ* с нїчїм, тўкло се штѠпом; ПрѠтрѠсѠш, шѠнѠца се *ѠврїићѠ*; Кат-се-*їзврїићѠ* тѠ, ѠндѠрек нѠ-смїјѠ се да држѠ *ї-Ѡтом* вршѠју.

55. Глагол *сїѠсїици* припада искључиво VII БелићѠвој врсти: Нїко њў нїје мѠгѠ *сїѠсїици*; *ѠдѠ* да *сїѠсїи* Ѡца; *ЎдѠ* се, бѠ, лўди *сїѠсїици*; МлѠго ме *сїѠсїици*.

56. У Жељови глагол *мѠћи* има више облика 1. л. јд. презентѠ: Не *мѠзу* рѠћи кѠгѠ трѠбѠ *ўбит*, кѠгѠ нѠ-трѠбѠ; Не *мѠзу* да поднѠсѠм зрѠка; ДїѠцо мѠја, *ја* не *мѠзу* *їћи* и – гѠтово; Не *мѠзу* ти прїчат; Рўкама *мѠжем* *їѠш*; НѠ-*мѠжем* да кажем; *МѠрем* по *їѠдно* вам дѠт; *МѠрем* бїт бѠс-тогѠ; Да *мѠрем* Ѡтїћ нѠїи далѠко, нѠ-*мерем*, слѠбо; НѠ-*мерем* га пѠправт фїно; НѠ-*мерем*-*ја* тѠби на̀ѠчѠре на̀кѠ пѠправт; *МѠѠем* ти рѠћи прїје нит-се-лўк црвѠ, нит је бїло бѠјѠ на̀-компїру. Од Ѡсталих потврѠ гл. *мѠћи* наводим: *ѠнѠ-мѠсло мѠрѠш* трѠшти, *мѠрѠш* нѠком прѠдат кѠ-сада; Ако-

10 Од несвршених композита гл. *ићи* наводим слеѠеће потврѠе: ТѠшко се *слѠзїи* низ-Ѡну-стрѠну; *СлѠзїи* у село; НѠ-мѠрѠш *їзлѠзїић* кѠ-прїје; *ЎзїлѠзи* на̀поље, будѠло *їѠдна*; *ЎзїлѠзи* *їс-ТузлѠ* трѠвар.

је-пòдаље, сàмо-й[х] мòреш прин^ијét^т; Нè-мереш-йнā друкчијè стўрит; Ондā се тāj кòмпйр йзвадй нà-некòлко прйје да мòре йсклит; Мòре л òна мèћат мрсно лāкшè него-пòсно; Нè-мере му нйшта пòмоћ; Нè-мере нèшто нè-бит, ймā свèгā; Нè-мере бреш-чòбана; Нè-мере мāћи; Нè-меремо жет; И òн је пўстијо, не мòжеде се крòз ограду прòвўћ.

57. Добро је позната појава прелажења једне скупине глагола из I у III групу у многим говорима. За сагледавање целовите слике и доношење коначних судова о појави потребно је знатно више грађе од оне на основу које је настао овај прилог. Ипак се може говорити о начелу да у облицима презентске основе доминира образац III, а у инфинитивиној основи модел I врсте, с тим да сам инфинитив све више нагиње III врсти. О приликама у Жељови говоре следећи примери:

л е ћ и: Рāно се лèǵнè, вāљā рāнит; Чйм лèǵнè, зāспò је; Јā лèǵò, а нèко – нā-врāта;

п о м о ћ и: Дòшла да ми пòмогнè ў-њиви; Неће дјецa да-јој-помогну бунде сабрат; Бòк-ти пòмогò, штā тò причāш?;

с т и ћ и: Јā мòрāм сййǵнуй свè; Ђн ти њйјā и сййǵнè и йрèсййǵнè; И тākò знāш дòклè си сййǵò; Цўра вèл^кā, йрèсййǵла стāријў сèстру; с а г-(се): Сāǵни се и вйди нāше јāде; Ђна се сāǵèла да је дòвати и – ў-воду!;

(-)д и ћ и: Пòдйǵнè до кòљена, али нè-мере гòр; Љўди се гйǵли, вāљā га трāж^т; дйгли пòд;

-б ј е г-: И òна-йм йòбјеǵнè ў-шуму; Нйко њйма нйје йòбјеǵò, нèће ни њèгово д^ијèте;

(-)т р г-: Она му се òййрǵнè и прèскочй òграду; Јā-сам-се-òййрǵò òд-њèгā;

-р е к-: Мй-рèкнèмо врйјећ; Прòкуāш сāда рèћемо онў-шèрпу вòдè; Рèћемо, ймали смо вòлове, ймали смо кòња; Мй смо са рèћемо автòбусом йшли; Да ймāм зā-себе вўну, рèћемо; Штā-ти-је рèкò, òбраза ти?;

(-)м а к: Нйје мòгò мāкнут; Нйје се с мјèста пòмакò, сāм пāо;

(-)м р з-: Кāжў да нāјвйше ў-зору мрзнè; Зāмрзнè се и пòток; смрзла се ў-шуми; Свè је смрзло;

(-)к и с-: Ђ-мене сйјено пòнекад и зāкиснè; Нāткријèш сèби да нè-би пòкисò; Пòкрй га да нè-би зāкисло; Дā-ли-је кòм прèкисò?;

(-)м р к-: Чèкали га, чèкали и дòчекали да се смркнè; Кат-се-смркло, мй ў-шуму;

ц р к-: Мòрāш цркнути по вāздāн; Ђè-ћу òтић, цркла би!;

п у к-: Грòм се пўче, низ-онй-бòр слèтје кòра; Лāко је док-првā нè-йукнè;

(-)т е к-: Нèће да прòтекнè, а дòбра вāтра; Вйди се кудā је вòда шèкла;

о б и к-: Не мòгу се òбикнуи нйкāко; Док-се-òна мāло òбикнè, бйће лāкшè й-њòј й-вама; Јā òбикò бйјо и ў-Мāчви;

(-)с т а т и: Нйшта йза-њйјā не òсйанè; Нè-мере ти, бòна, свè сййдиў јèдну шèрпу; Јā-сййāго плāкат; Ђн мèни сāм òсйаде; Ђсйаде ми пўн

кауч п̄ар̄а, нѣмадо кад ни п̄окупит; *Остагосмо* д̄уго; т̄уј *остагосмо*; Моје д^нјете *прѣстаге* одат; Ч̄ујѣ се: п̄уца̄ и *прѣстаге*; како нѣстаде-й̄н̄а, н̄ије д̄обро;

(-к и д-: Они д̄ођ̄у и ф̄ино нам *укин̄у* в̄оз; Како се *укидошѣ* к̄озе, како нѣстаде-й̄н̄а, н̄ије д̄обро;

Глагол п а с т и понаша се, по свему судећи, као и гл. (-)с т а т и: Она *уианѣ* и сл̄ом̄и н̄огу прико-пола, вако̄ к̄ос м̄имо-к̄ос; *Пагосмо* й̄-ја̄ й̄-брат ми на й̄сти к̄ам̄ен.

Гл. с р е с т и прешао је у VII врсту: Јучѣ ме његова сѣстра *срѣ-шӣ* код-водѣ; Платиће ми за свѣ ако се й̄кад й̄ђе *срѣшӣмо*; Ако-ме-срѣтѣ к̄ур̄ја̄ци, подѣраћѣ ме;

58. У Жељови гл. *сагјет̄(и)* и *угјет̄(и)* никада не припадају III врсти: Н̄ос̄мо сн̄опове *ђѣ-ћѣ-се гјет̄*; Кад б̄удѣ навечѣр прид-мр̄ак, онд̄аре ж̄етел^нце напуш̄ај̄у ж̄етву и сн̄осѣ тѣ-сн̄опове и *гјѣ* се на кл̄адње; Онд̄а *гјѣмо* ф̄ино, *сагјѣмо* д̄обро, д̄обро г̄оре овако̄ прибӣјемо уза-ст̄ож^нну; М̄и *гјѣмо* и кл̄ас^нну; Пожањѣ се, *сагјѣ* се и ст̄оки се п̄олажѣ з̄ими; Н^нјѣсам *гјѣла*, н^нјѣсам см̄јѣла на ст̄ож^нну; С̄ијено к̄уп^нла, *гјѣла*; Клас^нна се *сагјѣ* к̄о-с̄ијено; М̄и смо *сагјѣли* три с̄ијена; Вид̄им плѣст, а нѣ-вид̄им *у-иглу угјет̄*, сл̄або; Др̄уг̄и крај̄ цигарѣ *угјѣвен* у к̄ош.

59. Од глагола *мријет̄и* у материјалу се нашла само једна потврда презента: Народ *мрѣ* од гл̄ади. Уп. и: Т̄уј су м̄ала д̄јѣца и *мр̄ла* од-гл̄ади; Д̄јѣца су *ймр̄ла*.

60. У презенту глагола типа *простир̄и* срећемо слаби степен (-*ирем*), а у инфинитиву потврде старе основе: Један крај̄ й̄лима *узм̄ем* и *пр̄д-сир̄ем* п̄ода-се; Пр̄в̄у н̄оћ и др̄уг̄у н̄оћ кат-*пр̄дсир̄еш*, тр̄ѣћ̄у н̄оћ сп̄ав̄аш, к̄о-би-р̄ек̄о нѣма-й̄н̄а; *Пр̄дсир̄еш* нѣђи уза-шталу ил̄ *уз-ограду*; С̄ијено *пр̄дсир̄емо* по п̄оду; *Уже пр̄дсир̄е* по з̄емљи; *Пр̄дсир̄ѣ* се п̄о-њиви; Фино се опере, *пр̄дсир̄ѣ* и *ос̄ушӣ*; *П̄дасир̄ѣ* се сл̄амѣ од̄озд̄ол й̄спот-комп̄ира; Д̄овед̄у се к̄оњи и он̄о се *р̄азасир̄ѣ* по г̄увну; *Р̄азасир̄ѣмо* по лед^нни; П̄оњаву смо једну стар̄у *пр̄дсир̄ли* по п̄оду; Свѣ-й̄м с̄обе *з̄асир̄ше* б̄иле; Он се *пр̄дсир̄о* пр̄ет-кућ̄ом к̄олко је д̄уг.

61. Глаголи сложени од корена **пе-** имају през. основу по II врсти (*пењ-*): Д̄обро се *пењѣ* уз-он̄и-к̄р̄ш; Нѣ-пењѣм ти се ја̄ више на-воћке, *остар^нло* се. Слично је и у инф. основи: Т̄ај бр̄атић ми се п̄ењ̄о на с^нјена; Он̄и се *пењали* на-кућу, али и: Н^нјѣсам се нѣкат *пеѣла*, пр̄опаш̄у.

62. Глагол *ика̄и* гради презент по VI врсти: *Тка̄* се, *ика̄* од-вунѣ; С̄ѣд̄иш и *ика̄и*; Једну на̄тру *оика̄м*; Онд̄а се прѣдѣ па се *ика̄ј̄у* чакшире; А он̄о се *оика̄ј̄у* стр̄ошци: Жене *оика̄ј̄у* стр̄ошке, онд̄аре-с̄ашиј̄у. Од осталих облика овога глагола наводим: Ја̄ сам чу ж̄ена *ика̄ла*; Оне су *ика̄ле*; *оика̄ла*.

63. Уместо (-)сиса̄и у Жељови је (-)са̄и(и): П̄уст̄и т̄ѣле и он̄о *ид̄осѣ*; нек-ја̄ње *ид̄осѣ*; Уфат̄имо је па др̄ж̄имо док ја̄ње *ид̄осѣ*; Т̄ѣле н̄ије м̄огло свѣ *из̄аса̄и*; Ја̄ње устанѣ, одѣ, уфат̄и с̄ису и *на̄саснѣ* се; Онд̄а ја̄ње *идѣ* да се *на̄саснѣ*; Д̄ок се *на̄саснѣ*, он̄о м̄оре да одѣ.

64. Глагол *сийаџи* мења се искључиво по VI врсти: Једно држџи врѣћу, а другѣ *сийа* шѣн^нцу; *Сийају* и дјѣца, ал тогѣ млѣго бѣдѣ, нѣ-могѣ стѣћ.

65. Композита од гл. *слаџи* у расположивом корпусу података имају унифицирану презентску основу: Оне нѣма *пѣшаљу* и шѣћѣра, и сѣли, и брѣшна, ма-свѣ; Свѣшта ми, дјѣде, кѣпи и *пѣшаљи*; Дѣј, бѣна, *пѣшаљи* ѣ-мени Јѣкинѣк сѣмена.

66. Глаголи *сновати* и *ковати* мењају се по IV врсти: Ўдарѣш клѣне па *ѣснуѣш*; *ѣснуѣ* се нѣкѣ шкѣла; *Скѣјуѣ* му и такѣ рѣдѣ; Првѣ се *скѣју* сѣндуци; Он и кѣсу *ѣрѣкуѣ*.

67. Изгледа да уместо гл. *меџаџи* доследно долази *меѣаџи*, са променом по II врсти: *Пѣмеѣај* по површѣни онѣ-плѣвѣ; *Меѣало* је се чѣрапе у сѣрѣе, па се дјѣци *меѣало* нѣ-ноге, обѣвало, ондѣр-ѣзбоѣ се нѣвина ѣглѣм, па ѣндѣ нѣмажѣ се мѣсти; пот-шлѣѣве *меѣѣ*. Исто је, по свѣму судеѣи, и са глаголом *зѣрѣѣаџи*: Приѣе се нѣје *зѣрѣало* мѣтиѣм – рѣкама.

68. Глагол *жѣѣи* у Бѣлићѣвој V врсти нашаѣ се само због умѣкша-ног сугласника у презенту. У савременом књ. језику овај глагол има два презентска облика: *жѣѣм ... жѣју* и *жѣѣм ... жѣју*. У говору Жѣљѣве присутан је само други модел: ѣѣе и ѣна да *жѣѣѣ* са нѣма; Сѣбѣрѣмо се и *жѣѣѣмо*, цѣка стѣјѣ; Набѣре *нѣжѣѣѣ* онѣгѣ-кѣштана, мѣ-рѣкнѣмо трѣва кѣштан; *Пѣжѣѣѣ* се, сѣдиѣе се и стѣки се пѣлажѣ зѣми; *Пѣжѣѣѣмо* фѣно и свѣжѣмо у снѣпове; Свѣ са српѣв^нма *сѣжѣѣѣш*. Од осталих облика овога гл. наводим: Сѣбрѣло-на[с]-се мѣба и *ѣѣжѣли* ѣѣву зѣби зѣ-нѣѣ; Тѣ се *ѣѣжѣло* свѣ; Кѣко-јѣ знѣм *жѣѣш*; ѣѣу-јѣ *жѣѣш*, ѣѣу.

69. Од глагола *знаѣи*, *имаѣи*, *дѣѣи* располажѣмо следеѣим презентским облицима:

Знѣм-јѣ штѣ је сѣга; Нѣ-знѣм ни сѣма кѣко сам; Нѣ-знѣм кѣт-сам-се омр^нла; И такѣ *знѣш* дѣклѣ си стѣгѣ; он *знѣ* вѣћ; Нѣко *знѣ* уза-свѣралу, нѣко *знѣ* уз-двѣјн^нце; нѣко *знѣ* уза-шѣргију; Бѣште куд-*знѣѣѣ*; Они свѣ *знѣју*; Дѣна[с] жѣне нѣ-*знају* штѣ је дрѣво мѣтнут нѣ-раме па га дѣн^нјѣт; ѣн је мѣло ш-ѣѣма ѣ-познѣт, ѣни ѣѣгѣ *знѣју*; Сѣд ѣмѣ-ѣнѣ нѣ-*знају* ни чѣрапе ѣсплѣст; Сѣмо *знѣѣѣм* кат-се-пѣра испѣчѣ, пѣспѣ се ѣзгѣре сѣром; Штѣ-јѣ *знѣѣѣм*, ѣднѣклѣ се и тогѣ-мѣла сѣбрало; Да *знѣѣѣш* дѣклѣ си жѣто бѣѣѣ; Кѣ ме *знѣѣѣ*, рѣјеѣе да сам бѣдѣла; ѣна пѣт-прстѣма *знѣѣѣ* итд.;

ѣмѣ му жѣна ал трѣдна; *ѣмѣ* жѣра, *ѣмају* онѣ-угѣр^нце; Да ѣзорѣш и да *ѣмѣш* ѣ-тѣ пѣсијат; *ѣмѣмо* нѣкѣ нѣше; Како-се-сѣѣѣм, *ѣмају* дѣле ѣвце, *ѣмају* стѣпѣн^нце; Гѣѣе се н^нјѣсу нѣсале кад-*ѣмаѣнѣш* шѣст, сѣдам гѣдѣнѣ;

Нѣ-*гѣм* ти нѣ-дѣнѣра; Да ти ѣн *гѣ* пѣру јѣдну, нѣкад!; кѣлко му *гѣш*; Лѣѣба-јѣѣ *гѣднѣш*; *Дѣднѣш*-јѣѣ лѣѣба и воде; Нѣкомѣ *гѣднѣ* дѣкат; Трѣжи да ти *гѣднѣ* вѣлове; Кѣжи да се ѣни *гѣднѣ* ѣ-дѣм.

70. Глагол *ѣрѣѣѣи* има промену по пѣтој врсти: Уѣшло је да се *ѣрѣѣѣѣ*; Сѣт се *ѣѣѣрѣѣѣѣ*; Онѣ-д^нјѣте свѣ, бѣ, *ѣѣѣрѣѣѣѣ* пѣ-сѣби. Исто је и са глаголом *ѣсѣѣѣи*: Кад нѣмѣ, ѣн-ѣѣѣѣ; *ѣсѣѣѣ* ѣ-матѣрѣ.

71. У многим говорима су резултати подновљѣног јѣтоваѣња и аналошког ѣјѣдначаваѣња водѣли интересантним, нерѣтко вѣома испрѣплѣтанѣм ѣносѣма меѣу глаголима (-)ѣѣѣѣѣѣѣѣѣ (VII) и (-)ѣѣѣѣѣѣѣѣѣ (VI вр-

ста). Прилике у Жељови илуструју следеће потврде: Опаше се она-ткан^и ца, *иустии* се доле; Са[д]-ти њега *иустии*ж да оно подо^ии; да се мал *проду-стии* кроз-отѣ-св^ијеће на-воду; Свој си мал имо^и же да *исустии*и; Само-ина^и йзјутра *исустии*мо; Он је мене пропустио на прт^ину и *прифай*ла-је-ме моја кума; Пособије-се *иустило* па народ истјера, на^итјера мал у-шуму; Тѣ-се-оперѣ да *иушѣ* боју па се ондаре скрѣи; И тако кроз-онѣ-св^ијеће мал се *иушѣ*; *Пушѣ* крв, ил је жена ил су дјѣца; Нѣ-*иушѣ*мо с они^ием-гѣвѣ-д^има; Нѣ *иушѣ* се да јѣдѣ; Он ѣе пошлѣ *иушѣ* она^иј-сѣк; Баба *исушѣ* краве, на^итјера у-шталу; *Наиушѣ*ѣ они тѣби кѣѣ; Кад бѣдѣ навечѣр прид-мрак, ондаре жѣтел^ице *наиушѣ* жѣтву и снѣсѣ тѣ-снѣпове и дѣјѣ се на кладње; Оно је посѣ *наиушѣ*ло; На подне *идиушѣ* он свој мал на-воду; *Продушѣ* се свѣ да прѣѣ; Она жѣто *продушѣ*; *Пушии*а га и[з]-свиња, оно долѣти са^имо; Кладу йсковчѣм, волове *идиушии*а.

72. О промени гл. (-)зрѣи^и обавештавају следеће потврде: Ми смо пасѣл^и сѣјали ѣе-сѣјѣмо жѣто па йдѣ уза-жито и кад *узријѣ*, йдѣмо, бѣрѣмо; кад-жѣто *узријѣ*; Тѣ *сѣзријѣ* и уберѣж-га зрѣла; гра *сѣзријѣ*, порѣд: Бѣрѣ се два^ипѣт како-*узријѣ*. Ако није *узријѣ* најѣднѣч, оберѣмо два^ипѣт; Кат-*сѣзрѣ*, почѣпа^имо га; Цѣмина је *сѣзрѣла*, она је дошла као-поцрѣнѣла; А ми кат-смо-[о]нѣ-се-испѣвраћали, кад је тѣ *сѣзрѣло*; оно *узрѣло*. Од гл. *врѣи*и уочѣна је само јѣдна потврда: Ондѣ тѣдѣка ми понесѣмо кѣтлиѣ нѣки па *прѣврѣ* она-вѣда.

73. У расположивѣј грађи гл. *са^ии*и презент гради по VI врсти: *Са^иа^им*, дѣјѣте, да се врати^и својѣј кѣѣ; Нѣ-*са^иа^им* овиѣ-дѣна^и ништа; Они велѣ да и гѣвѣда спава^ију, да и гѣвѣда *са^иа^ију*.

74. Из домена образовања имперфективних и итеративних глагола на-водим следеће примере: Ти сѣби и *намјѣшѣ^ијѣи* како да мѣлѣш; Тѣм-вѣм, нѣ-одѣм-јѣ одмѣ, бѣгами оно се *призѣшѣ^ијѣ*; Тако смо ти *исѣребѣ^ивали* стѣнѣце; И ми смо се *исѣдѣвраћали* кѣѣма; Они *прѣскакују* тѣ-вѣтру; И свѣ овѣ *присѣи^игѣвају*; Јѣ н^ијѣсам имѣ парцѣла уза-самѣ шуму и тѣ ме *си^и-шѣвало*.

Помоћни глаголи

75. Помало изненађује унифицираност облика презентске основе гл. *би^ии*: Ако се бѣдѣ мене пита^ило, ја бѣдѣм жѣва, она нѣѣе прѣи; Нѣмѣј да-йм-бѣдѣш на ѣч^има; Врати му пѣре да бѣдѣш ме пита^ила, а н^ијѣси ме пита^ила, врати му пѣре; да бѣдѣ у кладњи; Само ѣта тѣдѣ ѣе-се-вечѣра^ијѣ три дѣна сѣнија бѣдѣ; Пѣнекад й-бѣдѣ добро; Сам да ми бѣдѣмо жѣви и здрави; Нек-нѣ-бѣдѣ мѣлѣго уске; Само прѣконѣи бѣди у-кѣѣ; Ти бѣди кѣ-трѣба и нѣ-бѣј се.

ПРИЛОЗИ

76. Акценатску и морфолошку многоликост прилога илуструјемо одабраним потврдама ових речи за:

а) место: *Ќдѣ* и она *зѡр* у село; *зѡре* у сѣлу; *Имā* *гѡл* онѣ-чѣп; ка[д]-*дѡћѣ* до близу *гѡл* шѣн"цѣ; Јѣдан *зѡр* вучѣ, *гѡл* трѡјица; *Имā* онѣ-чѣп *гѡле*, *избијеш*-[о]нѣ чѣп; *Крѣшѣ*-*јѡј* ѡ-ноге *гѡле* онѣ-варн"це; *Ќбућу* ми *гѡвлѣ* *засипā* *кāmēн*; *Крāткѣ* се чѡрапе плѣт^у *гѡшлѣ*, сāмо дѡ-пѡ нѡгѣ; *Нѣје* нѣ-чѡек бѣјѡ бāж *гѡшлѣ* да нам удјѣљујѣ, а н"јесмо нѣ-мѣ њѣгā; *Дѡшлѣ* нѣје бѣло стрѡго; *Имāмо* бāшчу *евѡвāмо* ѡдмā код-мѡга сѣна к^ућѣ – инвāлѣд; *Ќн* дѡћѣ вѡде и нѣђе нѣше стāт, сāмо трчѣ; *Мѣтнѣ* кѡмāд гвѡзђа, каквa-бѣло гвѡзђа *вѡде*, а ѡндā тākѡ и *вѡде*; *Жѣжā* се *евѡдек* бѡгами плāо; *Јā-имāм* āсму, мѣни тѣшко *вѡдек*; *Јā-н"јѣ-*сам дѡбра сā-здрављa, *вѡдек* погѡтову; *Ќтац* му бѣјѡ *ѡвдек*; *Крв* *изашла* *вāмзѡр* узā-собу дѡ-пѡ сѡбѣ; *Ж^уто* *ев^удам* као-злāто *испод-*врāта; *Ќвдалѣн* је и пѡбјегла; *Ќјмо* мѣ лѣјѣпо *вѡдāлѣ* да се сѣлѣмо, нѣшѣмо вѣшѣ вѡде чѣкат; *Ќндāр* је бѣло тѣшко зā-мāл, н"јѣси *имѡ* к^уд *мāла*; *Кудā-гѡт* прѡћѣш, нāђѣ те; *к^удāн* ћѣмо мѣ прѡћ; *Ќгāл* се вѡзи *св^укудāн* дāлѣ; *Св^укудāн* сам ѡдѡ; *Првѡ* *изврш"ли* рāсјѣку *к^удāн* је *ишла* стр^уја; *Тѡ* је се нѡс"ло *идѡдалѣко* нѣђи; *Јā-сјѣтѣм* се да она кѡчѣ, да је нѣше се нāлѣгла; *Ќвце* се јāњѣ тāмо нѣђи пред-*Ќскр*; *Н"јѣси* мѡгѡ нѣше се сākрит, нѣше нѣкākо сākрит кат-свѣ пртина; *Имѡ* си *ѡклѣ* да к^упѣш, *имѡ* си изāбрat; *Гāће* мѡрāш *ѡвудāн* вѣзат-*ин*; *Ќн* ћѣ ѡндѣк *изнијѣт* жѣто; *Ќне* су *нѡнде* нāуч"ле са јѣд^у; *Нѡндѣк* штāла *имā* кѡт-к^ућѣ; *Нāнесѣмо* *нѡндѣкā* онѣје-плāстѡвā; *Нѣмā* нѣшта ни *нѡндѣкā*; *Ќдāклѣ* смо *изѣшли* првѡ пѣтāш; *Ќднѣклѣ* се сāбер^у, *ѡднѣклѣ* из дāлѣнѣ; *Ќклѣ* ли је она?; *Ќклѣ* тѣ?; *Нѣмā* *ѡклѣ* дѣнāра *изв^ућ*; *ѡклен* мѡреш лѡж"т; *А* вѡла мāло к^учѣ *ѡвудā* пр^утићом; *Ќшālѣ* се сѣпā; *Ќшālѣ* смо пѡбјегли; *Ќндāрек* су ѡни нāс пѡтјерали. Вѣћ мрāчак, а мѣ *идѡшālѣ* крѣћѣмо; *И* *идѡшālѣ* смо *узѣмали*; *Ќће* да се жѣнѣ *идѡгāле* и *идѡгāле*; *Жѣнили* се *ѡсвāклѣ*, из *Вѡз^ућѣ*, и[з]-*Жѣљѡвѣ*; *Фѣно* се *ѡззѡра* ѡграбѣ, што-мѡре *ѡззѡ*; *Пѡдастрѣ* се слāма *ѡдѡзгѡл* испѡт-крѡмпѣра. *И ѡдѡззѡр* слāмѣ нāспѣш; *Ќпанак* је *ѡдѡззѡр*, нѣје *ѡдѡзгѡл*; *Ќнѣ ѡдѡззѡре* пāдā; *Кад* *зāс^ушѣ* *ѡззѡре*, ѡндā се прѣврћѣ, трѣскā и прѣврћѣ; *Нѣ-мѡ-*рāш-тѣ *ѡззѡре* к^упит рāсѡ; *Ќндā-ўзмѣш* *ѡззѡре* гāзу, прѣкр"јѣш, мѣтнѣш *јѣдан* л^упатак; *Сāt* се с онѣ-клāдњѣ *ѡззѡре* бāцāј^у снѡпови и мѣ пѡсāдѣмо по ѡномѣ г^увну; *Нѣмā* фāјдѣ *узѣмат* *ѡззѡре*; *Ќто* га *ѡзгѡл* на свѡју рāну; *Ќјвāн* кад је жѣдан, нāпѣјѣ се и ѣто га *ѡзгѡл*; *Трѣћѣ* је онā-мр^{тв}"ца *ѡзгѡле*; *Ќдо-јā* *ш^уј* и-*ш^уј*; *Ќндā-ш^уј-су* двā брāтa, мѡј чѡек и њѣгов брāт; *Т^уј-су* ѡни бѣли; *Т^уј-се* нав^учѣ што-гѡд вѣшѣ мѡре сѣјѣна стāт, тѡ се *ш^уј* нав^учѣ; *Тākѡ* смо т^удѣ бѣли; *Т^удѣк* ми је бѣјѡ зѣт; *Нѣмā ш^удѣкā* мѣђѣ; *Дѡћѣ* ѡн тākѡ *ш^удѣкā*; *Ќндā ш^удѣкā* мѣ дѡнесѣмо кѡтлѣћ нѣкѣ па прѡврѣ онā-вѡда; *Тѡ* се *ш^удѣкāна* мѣтнѣ; *Идѣ* *ўн^уш^ира* при-ѡнѡј-стѡж"ни; *Свѣ* *ўѡколо* прѡстрѣш гāвѣз и сл.

б) за време: *Прѣје* кат се пѡћѣ цркѡви; тākѣ су *н-сāдā*; *Пѡшлѣн* кāжѣм: „Бѡже помѡзи”; *Пѡшлѣ* пѣсма пѣсѡ мѡме стрѣцу; *Пѡслијѣ* ѡдѣм, нāђѣм; дѡшла тѣк *сāдā*; *Пѡслијѣ* сам *узѣла* сѣби нѣшто кѡњчѣта; *Ќни* су *сāдā* свѣ пāр"ли л^уч при-вāтри; *А* *имā* мушкārчѣна, *ис^тѡм* је пѡшѡ

у-шкѡлу; *Јучѣра* један бијо ѡвдек; *Прѣкучѣн* ѡшла у прѡдѡвн^нцу; *Сѣноћ* ѡт^ншѡ у-трѣћу па ће ѡјутра кѹћи; дѡшли смо *ноћас* у село; А вѡлови су сѡмо *ноћом* пѡсли пѡ-њивама; *Ноћу* се корист^нло, а дању није поштом-је-дан; Свјѣтло је бѣло пѹтом струјѣ и *гању* и *ноћу*; И *ганаз* данѡ није дѡбро; *Онѣ* мѡл ѡдѣ, а ѡна ѡстаде и *прѣконѡћ*; *Устала* *јујутру* рѡно; кат-су-дјѣца помѡл^нла се *јујутру*; и тѡ се саберѣ *јујутру*; за вечерѡс; *Сѹштра* ћемо *навечѣр* ѡпѣт нећѣи на лѹштѣњу; кад *навечѣр* – ушијѹ колко-ѡћеш; *Прѣкучѣн* ѡшла у прѡдѡвн^нцу; Спрѣмѣ кѡсе свѡкѣ сѣби *увечѣр*; И бѹдѣ пѡ-слави *увечѣр*; Чѹјем-јѡ *увечѣр*: бѡгами пѹцѡ; Прѡзори су зѡстрѣти и *ноћом* и *гѡном*; *Сѣрѡа* је бѣло бѡљѣ; Кѡ бијо бѣћарлук, а бијо *дѡскора* рѡт; *Изѡшѡд* више н^нјесам пѹшијо; *Ѳндѡ* се у нѡћи рѡзѣћѹ; *Ѳндѡј* се рад^нло, прав^нли се онѣ-шпѡрети; *Ѳндѡр* ѡне тѡ нѡ-гребене *урѡдѣ*; *Ѳндѡр* је бѣло тѣшко зѡ-мѡл, н^нјеси ѣмѡ кѹд мѡла; па *ѡндѡра* преко-тѣлѣга; *Ѳндѡре* свѡрѣш макарѡне ѣстѡ у тевсѣцу и тѡ-није бѣло тањѹри, тѡ-су-бѣле тевсѣце; *ѡндѡрѣ* *ударѣ* дѣреке; *Ѳндѡре* покѡјмачѣ се цѣцѡара; А кад је *у-кући* *у-бѣшики*, *ѡндѡрек* је тѣшко; Нѡправи дјѣци от-шипѡ пѣкмеза, па *ѡндѡрек* *јѡбуке* нарѣндѡј па дѡбро испѣци; *Ѳндѡрек* су ѡни нѡс пѡтјерали; Кад је тѡ сѹдје ѣзишло, *ѡндѡрек* је прекрѣн^нло; *ѡндѡрек* *јѡбуке* нарѣндајѹ и сл. О богатству и несумњиво стилској условљености употребе различитих ликова истога предлога уочљиво сведочи реченица: Мѣтнѣ се слѡмѣ, *ѡндѡ* се сатрѣсѣ кѡмпѣр, *ѡндѡр*-ѡпѣт ѡзгѡре слѡмѣ, *ѡндѡре* зѣмљѡ.

- в) за начин: Пѡчѣла *ѡлѡкѣ* плѣсти; Тѣ *ѡлѡкѣ* *ѹзмѣш*, ѡц^нједѣш у лѡвѡр онѹ-вѡду; Вѡлови *ѣдѹ* *ѡлѡкѣ*; Нѡј-се прѣје нѡро(д) дѡкопѡ стѡчѡрства па ѡндѡле вѣћ крѣнуо *ѡлѡкѣ*, *ѡлѡкѣ*; Ишли *ѣјѣше* преко-шѹмѣ; Бијѹ пѹшкама *нѡком^нцѣ*; Бѣло је плѡо *ѡлѡшљиво* да се није мѡгло *у-шуми шѡлѣ* *ѡчѹват*; Мѡрѡш ѡпѣт *ѡѡновѣ* сабират и сл.
- г) за количину: Кѡ је знѡо мѡло чѹват, бѹдѣ му *ѡѡзаѡилѣ*; *Устанѣш* да мѡреш *ѡѡдѡбро* дѡкучит.

ПРЕДЛОЗИ

77. У домену предлога издвојено је нешто чињеница које обавештавају о још понекој карактеристици овог идиома, интересантних за поређење са стањем у другим говорима: Треба се *о* свѡчему бѡрит, и *о* пољопрѣвреди, и *о* мрсу, *о* свѡчему; О чѣлама рад^нли и *о* мѣду; Вјѣшајѹ ѡ-њѡј тѣ-дѡрове; *Пѡсле* њѣјѡ *ѣду* гѡведа и кѡњи; *Виши*-мѡјѣ кѹћѣ стрѡжа бѣла; *Вишиѣ* вѡтрѣ пѡвјешѡни; ѡдмѡ *више*-муслимѡнск^не кѹћѡ; А ѣмѡ јѣдна жѣна *виж*-нѡз гѡре с кѹћѡм; *Ѳна* *сѣрам*-ѡногѡ-кѡла ѣгрѡ; Мѡти или бѡба нѡсѣ лѹч *сѣрам*-њѣјѡ; *Ѳвѡј* рѡт *ѣрам*-ѡногѡ ѡпѡснѣ *ѡо* живљѣ, *ѡо* пѡ-гѣбѡ, *ѡо* пѡљѣње; *Ѳдѣ* и чѡјо *сѣорѣш*-спрѣмѣ; Бѣло је нећѣи вѡљѡње, нећѣи гѡре *ѣрѣма*-Варѣшу; Лѣтѣ *ѣрѣма*-кѹћи; И ѡна је бѣла *ѣрина*-мѣни дѡбра; Зѡднѡ је *ѣрема*-тѣби рѹч^нца; Двѡјица *ѣдѹ* *ѣрема*-мѡме мѡлу; Мѣ-смо-бѣ-ли *ѣрѣ*-шуми; *ѣрѣд*-врѡт^нма дрѡва; *Увечѣр* ѡдѣ се, нѡберѣ се *ѣрѣд*-мрѡк

вакō; Нисам-јōј ишла *ирѣи*-кући нѣти ћу; Мāти свōју сћѣр прѣдā-се и – кўћи!; Пōручнѣк стāде *нāга*-мнōм иґрат; Ако је близу кўћѣ, дōбро је; Онō кѣселō млґјѣко сāспѣм и мѣтнѣм га *крāј* шпōрета; Онō стрѣсѣш у шѣрпу и мѣтнѣш *укрāј* плātā; Бѣла је вѣлґка рāзлґка *између*-мāјстōрā; Излази мāl *између*-свґјѣћā; Истор-онōм-кўндачґнōм ударѣ *ōш*-под, ударѣ *ōш*-под; А ѓн грўвā, грўвā *ōш*-под онōм пушкўрґнōм; *Осим* сѣтнѣ стōкѣ двѣје смо штāле имали; Пōтпунѣ се онā-пōјата мālом *ѓсим* овāцā; Рāнѣм дґјѣте *уш*-чѣтґри пелѣне; Гра ѓдѣ *узā*-жито; Мѣ смо пāсўљ сѣјали ѣ-сѣјѣмо жѣто па йдѣ *узā*-жито и кад *ўзријѣ*, йдѣмо, бѣрѣмо; *Узā*-стōжґну се сāдијѣ; Лōпатōм зрћѣш *узā*-стōжґнѣр; Тō му је прѣстајало *узā*-свѣ-рāње; Прѓстрѣш нѣји *узā*-шталу ил *ўз*-ограду; Јā нґјѣсам имō парцѣлā *узā*-сāmў шўму и тō ме спашāвало; *Ў*-мене брāt знāо *узā*-шāргију; И знāо *ўж*-нў шарґјат; Тō се свѣ смѣћѣ на камару *ѓколо* свѣ гўвна.

ЗАКЉУЧАК

78. Уместо посебног закључка довољно је, на самом крају, у складу са уоченим и овде обрађеним морфолошким карактеристикама поновити утисак стечен из осврта на основне гласовне особине овога идиома: „Говор Жељове несумњиво припада источнохерцеговачком, односно херцеговачко-крајишком дијалекту. Прецизније речено, Жељова подно Коњуха део је оне „прелазне зоне”¹¹ између југоисточне и северозападне области дијалекта. У њој је засведочен одсјај говорне слике источне односно североисточне Босне” (Реметић 1999: 423). Тај одсјај подразумева и јасно видљиве трагове утицаја суседних говора источнобосанског ијекавскошћакавског дијалекатског типа (творбени модел: *орозови* : *клини*; зам. облици *њија*, *ина*, *ин*; збирни бројеви и збирне именице у ликовима са *-еро* и *-ерица*: *чѣтѣверо*, *чѣтѣверица*; презентски модел: *зўшћаје*, *смрзаје се* и сл.).

Литература:

- Брабец 2012: Ivan Brabec, Govor Tuzle i okolice, *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, knj. X, Sarajevo, 51–241.
- Брозовић 1966: Dalibor Brozović, O problemu ijekavskošćakavskog (istočnobosanskog dijalekta), *Hrvatski dijalektološki zbornik*, knj. II, Zagreb, 119–208.
- Брозовић 2012: Dalibor Brozović, Govor u dolini rijeke Fojnice, *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, knj. X, Sarajevo, 243–425.
- Ђукановић 1983: Петар Ђукановић, Говор села Горње Цапарде (код Зворника), *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XXIX, Београд, 191–294.

11 „Између југоисточног и северозападног дијалекта простире се, углавном у деловима Босне, у Славонији и Барањи, захватајући донекле и централну Херцеговину и северозападну Србију, прелазни поддијалекат, повезан неким особинама са једним од двају суседа, а другим одликама са другим” (Ивић 2009: 25)

Ивић 2009: Павле Ивић, *Српски дијалекти и њихова класификација. Приредио Слободан Реметић*, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижевница Зорана Стојановића. Библиотека ЕЛЕМЕНТИ, 81.

Реметић 1981: Слободан Реметић, Конструкције типа *шћа чине с оне ћеце* у говорима источне Босне, *Јужнословенски филолоџ*, књ. XXXVII, Београд, 265–272.

Реметић 1985: Слободан Реметић, Говори централне Шумадије, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XXXI, стр. I–XIX + 1–555.

Реметић 1999: Слободан Реметић, О гласовним особинама говора Жељове (код Бановића), *Зборник Маџице српске за филологију и лингвистику*, књ. XLII, Нови Сад, 399–432.

Реметић 2008: Слободан Реметић, О посесивној конструкцији у + генитив личне заменице на источнобосанском терену, *Јужнословенски филолоџ*, књ. LXIV, 391–400.

Реметић 2009: Слободан Реметић, Босански српски говори у свјетлу дијалекатске интерференције (лингвистички и социолингвистички аспект), *Зборник Маџице српске за филологију и лингвистику*, књ. LI/1, Нови Сад, 149–178.

Симић 1978: Милорад Симић, Говор села Обади у босанском Подрињу, Српски дијалектолошки зборник, књ. XXIV, Београд, 1–124.

Халиловић 1990: Senahid Halilović, Govor Muslimana Tuholja (okolina Kladnja), *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, knj. VI, Sarajevo, 249–358.

Халиловић 2005: Senahid Halilović, Bosanskohercegovački govori, *Jezik u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo–Oslo (Institut za jezik u Sarajevu, Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo), 15–51.

ON MORPHOLOGICAL FEATURES IN THE SPEECH OF ŽELJOVA (NEAR BANOVIĆI)

Summary

The paper provides an inventory of morphological features in the speech of Željova, a village nearby a mining settlement named Banovići. It was written based on the recorded speeches of older population, refugees of the previous war situated in Divič, near Zvornik. Judging by its morphological as well as phonetic features already available in the literature, the speech in question belongs to Herzegovina-Krajina dialect of Eastern Bosnian type. The forms, similarly to the domain of phonetics, exhibit deeply-rooted trails of the influence by the speech of inhabitants of the surrounding muslim settlements, exemplars of easternbosnian and ijekavian-scakavian dialect.

Slobodan Remetić

Срето З. ТАНАСИЋ¹

*Српска академија наука и уметности
Институт за српски језик*

ИЗ СИНТАКСИЧКЕ ПРОБЛЕМАТИКЕ СРПСКИХ ГОВОРА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ²

У раду се говори о неким падежним конструкцијама у источнобосанским говорима и у говору Вучијака које не припадају стандардном језику. Једна конструкција веома раширена у српским говорима источне Босне (област источнобосанских Ера, Бирча, Нишићке висоравни) није позната говору Вучијака, а по свему судећи – ни другим говорима изван поменуте зоне. Друге разматране конструкције забиљежене су у и области Вучијака. Рад представља прилог освјетљавању дијалекатске слике српских народних говора и на синтаксичком плану, а и разматрању питања дијалекатске интерференције.

Кључне ријечи: српски језик, дијалекат, народни говори, синтакса падежа

Тема овог рада односи се на синтаксичку проблематику српских говора у Босни и Херцеговини, конкретније на неколико синтаксичких конструкција у говорима два краја: подручје источнобосанских говора: источнобосанских Ера, Нишићке висоравни и Горњег Бирча и подручје Вучијака у босанаској Посавини; поређење са стањем у другим говорима биће ограничено. Ипак, ради увода у тему упутно је да се у најкраћем осврнемо и на изученост синтаксичке проблематике у српским говорима Босне и Херцеговине. Овом приликом тај најкраћи осврт може бити већ раније изречена оцјена која се односи на српске народне говоре у цјелини: „Већ је одавно утврђена чињеница да је наша дијалектологија за више од сто година организованог и плодног рада остала највише дужна српској и словенској науци на плану синтаксе. То се може објаснити прихватљивим аргументима: на једној страни значај потребе да се опишу својства народних говора на другим, нижим нивоима, на другој страни сложенији и приметнији начин прикупљања грађе за потребе синтаксичких изучавања. Зато се у иначе врло богатој дијалектолошкој литератури може наћи мало монографија које су посветиле више пажње и синтакси испитиваних говора” (Танасић 2014: 529). Слична запажања изнијели су и српски дијалектолози (в. Реметић 2008: 392). У досадашњој дијалектолошкој литератури ипак је објављено и неколико озбиљнијих радова из

1 Sreto.Tanasic@isj.sanu.ac.rs

2 Рад је настао у оквиру пројекта *Говори Босне и Херцеговине у контексту дијалекатске интерференције*, који финансира Министарство науке и технологије Републике Српске.

синтаксичке проблематике. Међу првим значајним прилозима треба навести поглавље из синтаксе глаголских облика у монографији Јована Вуковића о говору Пиве и Дробњака (Вуковић 1939) и студију Павла Ивића о систему временских глаголских облика у говору галипољских Срба (Ивић П. 1954). Кад је ријеч о синтакси падежа, прву монографију, посвећену говору Левча, написао је Радоје Симић (Симић 1980), а касније смо добили и истородну монографију о приликама у говору Параћинског Поморавља (Милорадовић 2003). Озбиљну пажњу синтакси падежа у говору Змијања посветио је Драгољуб Петровић (Петровић 1972). Ово је уједно и једина монографија о једном говору западно од Дрине у којој је детаљније описана наведена проблематика. Кад су посриједи говори западно од Дрине, томе се може додати још понеки прилог посвећен појединачним питањима, нпр. рад Слободана Реметића о употреби инструментала у говору источnobосанских Ера (Реметић 2000), те рад о једној специфичној посесивној конструкцији у томе говору (Реметић 2008), или неколико ситнијих прилога овога аутора³. Очито је да дијалектологији тек предстоје потпунији синтаксички описи српских народних говора.

Како је напоменуто, у овом раду, што се пише у част професора Радивоја Младеновића, који је задужио српску дијалектологију посебно својим дугогодишњим и успјешним изучавањима српских говора на Косову и Метохији, биће ријечи о неким случајева употребе падежних конструкција у говору источnobосанских Ера и у говору Вучијака. Рад је замишљен као мали допринос попуњавају великих бјелина на дијалектолошкој карти кад је посриједи синтаксичка проблематика. Такође, то је од интереса и за разматрање српских босанских говора у свјетлу дијалекатске интерференције. Предмет пажње у овом раду биће оне предлошко-падежне конструкције које наводи Слободан Реметић у своме обимнијем раду о босанским српским говорима у свјетлу дијалекатске интерференције (Реметић 2009). Како је већ напоменуто, прикупљање грађе за синтаксички опис цјелокупног падежног репертоара појединих говора представља сложен и заматан посао, што важи за опис појединих сегмената тог репертоара. Овај пут, немамо тих проблема, а за то можемо захвалити академику Слободану Реметићу, који је сакупио обимну грађу о говору источnobосанских Ера, и један добар дио скинуо са трака и објавио у *Српском дијалектолошком зборнику* (Реметић 2012)⁴. Ова грађа на око 150 штампаних страница представља солидан корпус да се може с доста оправдања говорити о репертоару падежних облика, у цјелини, као и кад је ријеч о појединим предлошко-падежним конструкцијама, о којим

3 Кад је ријеч о изучавању синтаксичке проблематике у народним говорима, свакако треба поменути и рад Мате Пижурце посвећен синтакси падежа у говору Роваца у Црној Гори (Пижурица 1967) и Јосипа Баотића о синтакси падежа у икавским говорима босанске Посавине (Баотић 1971).

4 Ту се на почетку даје информација о географским границама области источnobосанских Ера, а на крају и карта области.

ће бити ријечи у овоме раду. Томе треба додати и обимну грађу Слободана Реметића публиковану нешто раније (Реметић 2009). На другој страни, аутор овога рада располаже грађом о говору Вучијака.

Да почнемо од конструкције *y + ženijšiv* личне (или неке друге) у функцији присвојне замјенице, која је изузетно распрострањена у говору источnobосанских Ера, Горњег Бирча и Нишићке висоравни (в. Реметић 2009: 168)⁵. Такви примјери налазе се и у грађи о говору источnobосанских Ера (Реметић 2012), а бројне потврде наводе се и у студији (Реметић 2009). Овдје ће се навести један број примјера.

[1]

- а) *У-мене њокојна мајка* видла једном у Добрирају два међеда (Реметић 2009: 168)⁶; *Покојни у мене* отац отиђи на стубл^ну (Реметић 2009: 168); *А у мене свекар* купио сто кила граа (Реметић 2009: 169); Четврти да[н] нашла *Радојку у-мене* у Власен^нцама (Реметић 2009: 169); *У-Митра* скочи црни пришт на образу, а *у-мене у оца* на руци, еводи (Реметић 2009: 169); *А вамо*, што рекла *у-мене баба*, оне цуре јаслаче иду у школу (Реметић 2009: 170); Он је *у-мене у сина* држо ђецу (Реметић 2009: 170); *У покојнок Пере*, *у-мене амице*, био кер ћорав (Реметић 2009: 170); И њега је род^нла *у-мене њејка* (Реметић 2009: 170); Ми смо направ^нли *њокојној стирини у-себе* кућу... (Реметић 2009: 171); Нема[ш] шта виђет, нема споменика усправ, све полупано; *У-мене*, вала, *у њејетиа* само-ј^е претурен и мало вако ко-да-си-ноктом узео на једном ћошку (Реметић 2012: 564); *Ја-у-себе* дошла једном *са снаом*, *у-мене снаа* да гони од-њега овна у-овце (Реметић 2009: 171).
- б) Увече ноћимо *ког-једноџ моџ рођака*, у-шуми прије вамо (Реметић 2012: 526); И ја се вратим озго да-понесем нешто кад-иде Јован Голијан, *рођак мој*, из млина носи нешта, млијо (Реметић 2012: 528); *Миленко њеџов* дође мени свако јутро и понесе шерп^нцу малу (Реметић 2012: 530); ето *у-мене моја Рада* ђе-дољ на-Језеру (Реметић 2009: 169).
- в) ...каже мени један Србијанац, *бра[ш] њоџа-мо[џ] џазде* (Реметић 2012: 559); И *њокојна Винка ш-њоме Максимова*, имала цур^нцу од-једно тричет^нри, пед година (Реметић 2012: 527); *А почне Бож^на с'ћер ...* (Реметић 2012: 528); И запал^нше *њокојноџ Радована Голубов^нћа* сијено ... (Реметић 2012: 556); Знала је *Зорка у-нас*, *њокојноџ Мирка жена* (Реметић 2008: 171); *Ја-сам знао с покојн^нје[м]* Марком Станиш^нћом, ов^нјем

5 Ту аутор говори и о распрострањености те конструкције, о њеном присуству чак и у говору Змијања, о чему свједочи Д. Петровић у већ поменутој студији.

6 У Реметићевим изворима, из којих се преузимају, примјери су акцентовани; овдје се то из техничких разлога не чини, а акценат у радовима ове врсте најчешће и није од битног значаја. Такође, у Реметићевим изворима наводе се мјеста из којих потичу примјери, што је овдје изостављено, као и у мојим примјерима.

што-^{је}-умро, кума-*Мийтра отац и Вукашинов*, наћат у-шуми, наћат (Реметић 2012: 560).

И онда баци сито оно-сито *на-кров у-куће* (Реметић 2009, 171).

- г) *У-мене сестра* једна била мала (Реметић 2012, 557); Они су били заробљени у Београду, а *у-мене газда* бијо одборник ... (Реметић 2012: 559); *У-мене*, вала, у *ђеџеџа* само-^{је} претурен и мало вако ко-да-синоктом узео на једном ћошку (Реметић 2012: 564); *У мене у амице* било десет кумова (Реметић 2009: 171); *У њокојноџ Пере у мене амице* бијо кер ћорав (Реметић 2009: 170).

Овоме питању Слободан Реметић посветио је посебан рад у коме је представио и прокоментарисао грађу из наведена три подручја⁷ и на крају дао одговарајући закључак. Као један од задатака он наводи и утврђивање граница у којим је та појава ухватила маха. О поријеклу саме конструкције он каже: „Када је реч о пореклу појаве у говору источnobосанских Срба, нема места било каквом двоумљењу: она је презета од суседа Бошњака, носилаца источnobосанског дијалекта, за који се зна да је стариначки – настао на тлу средњовековне босанске државе – и да је физиономију изменио и под утицајем српских досељеника, за које се, опет, у највећем броју случајева, захваљујући резултатима Цвијићеве етнографске школе, зна када су и одакле дошли. Зна се, наиме, да значајан део босанске територије данас покривају два стариначка дијалекта: источnobосански и новошћакавски икавски, раније јамачно распрострањени на знатно широј територији, коју ће сузити (углавном досељени) носиоци других говорних типова. Неспорно је, дакле, да се и источnobосански дијалекат, као и већина шћакавских икавских идиома, развио на тлу средњовековне босанске државе. Савршено је јасно да су велика померања становништва у време турске владавине значајно ублажила староштокавску визуру источnobосанског дијалекатског типа. За то одговорност сноси новонастало окружење, а нарочито река досељеника, у којој доминирају Срби носиоци херцеговачко-крајишког дијалекта. Значајан је, додуше, и уплив досељених Хрвата с млађим икавским говором. Изнете чињенице објашњавају зашто је ’развој источnobосанских говора упућен одлучно у новошток. правцу’” (Ивић 1988: 74; Реметић 2008: 396). На крају Реметић оставља отворено питање за струку „зашто је рационалност, економичност, толико иманентна језичким системима, устукнула пред сложенијим, компликованијим решењем” (Реметић 2008: 398). Иста питања поставио је и у раду Реметић 2009: 172. Што се мене тиче, ја бих задовољство одговора на оба питања ипак препустио дијалектолозима од пера, а очито је да овдје није посриједи само лингвистичка проблематика. Да могу и други фактори да се умијешају, може добро посвједочити и чињеница да Срби у Сарајевском пољу и шире према Високом не разликују *ч* и *ћ* – језичка црта коју Срби у другим крајевима

7 Ту је дао и границе ових подручја.

Босне и Херцеговине љубоморно чувају у сусрету с муслиманским становништвом. Овдје се једино може поставити и питање: јесу ли сви старинци, носиоци источnobосанског дијалекта, исламизовани? Кад би одговор био негативан, онда би се уједначавање досељеника Срба са затеченим становништвом лакше разумијевало.

Заиста је појава узела маха, не може се утврдити неко правило кад се умјесто ове конструкције јавља присвојна замјеница, као што је у примјерима из групе б). Два посљедња примјера групе а) илуструју ситуацију кад је овај синтагматски склоп разбијен убацивањем неке ријечи или синтагме која му не припада. Посљедњи примјер групе б) представља изузетак – уз исту именицу стоје двије посесије: ова конструкција и „регуларна” присвојна замјеница. То је једини такав примјер у иначе богатој Реметићевој грађи. Да је ријеч само о замјени присвојних замјеница овом конструкцијом, потврђују примјери групе в) са истог терена и од истих информатора. Ту се посесивност исказује генитивом именица или присвојним придјевом насталим од именица; у посљедњем примјеру јављају се обје конструкције. У претпосљедњем примјеру, опет, једна уз другу јављају се конструкције генитив властите именице и ова која замјењује присвојну замјеницу. Издвојени примјер у групи в) (*на-кров у-куће*) илуструје појаву преношења модела и на именице, али је у обимној грађи коју је Реметић презентовао само један такав случај.

Овдје бих истакао да се оваква конструкција не може чути у говору Вучијака, који се свакако додирује са источnobосанским дијалектом; додуше, на добром дијелу ријека Босна им је граница. Међутим, у релевантној литератури наводи се да на сјеверу тај дијалекат прелази на западну страну ријеке Босне (в. Танасић 2007: 901)⁸. Слободан Реметић (2009: 168) говори да је појава регистрована и у неким другим дијалектолошким радовима који се односе на источnobосански терен, и шире (Петровић 1972), чију грађу овом приликом нећу разматрати. Међутим, потврде

8 За област Вучијака раније сам дао сљедеће податке: „Подручје Вучијака се простире источно до ријеке Босне, наспрам Требаве. Источна граница овога подручја, грубо узета, била би, дакле, ријека Босна од Добоја до ушћа у Саву, сјеверна граница је ријека Сава од ушћа Босне до Брода. Западна граница је пут Добој – Дервента – Брод. Као и Требава, на десној страни ријеке Босне, и Вучијак је ниска планина у босанској Посавини (испод 400 метара надморске висине). До 1992. године на овом подручју најбројније је било српско становништво. Међутим, ту су живјели и Хрвати и Муслимани (данас Бошњаци, ови посљедњи претежно по градовима и ближе њих (в. Танасић 2000). У ратним годинама хрватско и муслиманско становништво се добрим дијелом иселило. На подручју Вучијака данашње српско становништво живи преко сто педесет година, па и више. Постоје сигурни подаци о томе да неке фамилије живе на овоме подручју већ од почетка деветнаестог вијека: у историјским записима неке од њих се помињу међу учесницима поп Јовичине буне, која је била 1834. године. Међу њима је и фамилија Поповић, која је тада давала попове Мајевцу и Подновљу и све до пред крај двадесетог вијека [корекција: негде до шездесетих година тог вијека]. Сасвим је реално претпоставити да су те фамилије ту живјеле бар неко вријеме и прије поменуте буне. Већина села овога краја помиње се у турском спису из 1604. године” (Танасић 2007: 900).

које наводи Драгољуб Петровић у монографији о говору Змијања, не би се могле изједначити с Реметићевом грађом о овој појави. Зато је његов опрез разложен, кад каже: „Аутори појаву обично илуструју граничним потврдама, примјерима конкурентним случајевима за означавање чега (или некога) што је ’у власништву, поседу, на послу ... у границама појма’” (према Реметић 2009: 168)⁹. Конструкцију *у + ġениџив* у примјерима које наводи Драгољуб Петровић, као што су: *у мене* је слава свети Ђуређ; *у мене* жена ћорава; *у нас* је земља ледена; *у мене* је отац бијо доста могућан; *у нас* је об’чај устати итд. (Петровић 1972: 155) треба сврставати међу такве које Реметић наводи у горењем цитату, или како их дефинише Милка Ивић у 80. питању упитника дијалекатске синтаксичке проблематике „*У + ġениџив / код + ġениџив* за значење бити налазити се у сфери” (Ивић 1963: 23).

Такви, у најмању руку гранични, били би и примјери из Реметићеве грађе оvdје наведени под г): они се могу тумачити двојако: као Петровићеви или као огромна већина у Реметићевој грађи. У посљедње три ту наведене потврде ситуација је специфична: ту се налазе по двије конструкције – једна предлошко-замјеничка, друга предлошко-именичка. Ове предлошко-именичке – *у ђеџеџа*, *у амице*, *У покојноџ Пере* – јесу конструкције дефинисане у поменутом питању синтаксичког упитника; ако би се специфична посесивна конструкција замијенила присвојном замјеницом, оне би остале: *У моџа амице* било десет кумова; *У покојног Пере моџа амице* бијо кер ћорав.

У новије вријеме у литератури је скренута пажња на то да се ова конструкција са истим значењем јавља и на просторима романијског платоа, који се са више страна додирује са тереном који је означио Реметић као жариште појаве. Конструкција је фреквентнија управо на простору који је ближе Реметићевом терену (Симић 2013: 493). Ову конструкцију с посесивним значењем забиљежила је и Мирјана Петровић Савић, у западној Србији, у говору Рађевине (...па смо ја и Милена ишле и водиле *Љубу у нас* и она повела Милана њиног – Петровић Савић 2010: 125). Фреквениција ове конструкције, упоредо с конкурентским, заслужује пажњу кад се говори о њеном распрострањању.

Дакле, у питању је необична конструкција, која није ни у складу с правилима језичке економије, а тиме је занимљивија за дијалектологе, и не само дијалектологе. Њен ареал је ипак ограничен. У сваком случају, западно од ријеке Босне о њој се не може говорити.

Запажена је конструкција *који* [или *неки*] (-а, -е) + *ġениџив*, о којој говори и Реметић у раду о дијалекатској интерференцији. Ту појаву он илуструје, између осталих, примјерима: Нека је отишла *џуриџа*; Моли која би *женā*, бан, примила прасе – Жељова код Бановића; А неки је *Паланџеџа* доћеро двије краве; Причо му неки *Есадовије синова* – Ере;

⁹ Оваква констатација, с још израженијом оградом, изнесена је и у раду Реметић 2008: 393.

Не-знам који-га-је *ови-синова* водијо – Бирач (Реметић 2009: 165). „Архаичност западне штокавштине огледа се, између осталог, и у чувању неких падежних конструкција без предлога, камо спада и тзв. генитив „издвајања из скупине” типа „(која вас [= од вас, међу вама] је ово *џоворила*)” (Ивић 1988: 37)” (Реметић 2009: 165). Аутор закључује: „Не-сумњиво су источнбосанске Ере у новој средини стекли и конструкције као што су: Није ми ниједна снаа била дошла”, додавши да се такве конструкције јављају и у сусједном Бирчу. Аутор сматра да су ову конструкцију Срби стекли у новој средини, јер је имају и Муслимани (Исто: 165). Иста та конструкција јавља се и код Срба добојског краја, дакле, присутна је у говору Вучијака: *Које ће гјеце доћ^н да ми помогне затвор^мт^н овце?*; *Које вас гјеце је улазило у собу?* Такође су обичне конструкције *неки (-о, -а) + ѓен: Нèкò гјеце је просуло воду; Нèкà ħèрї* јој је куп^нла чизме. Има недовољно провјерених информација да се она јавља и даље на западу Босне, о чему ће се подаци тек морати прикупљати. Позната је, рецимо и педесетак километара од Подновља, на терену Прњавора¹⁰

Дакле, ова особина није својствена само српским и муслиманским говорима источне Босне.

У дијалектолошкој литератури пише се и о употреби генитива умјесто акузатива уз глаголе *видèти, гледати, слушати, желети, молити, жалити, чекати, ѓазити, знати, ѓитати* (Ивић 1963: 14). Ову појаву забиљежио је С. Реметић и у источнбосанским говорима: источнбосанских Ера, Бирча и Нишићке висоравни: Они *мајке* не питају; Пито *маћере* и не-дала му отић; Слушала сам *жена*; Воли *ракије* више вам оца (Реметић 2009: 166); Ево упитај у-мене *бабе* ... (Реметић 2009, 169). Појава је карактеристична и за говор Вучијака: Питај *Лове*; Питала је *Јованке* да јој посуди пресл^нцу да оперу вуну; Он жали *гјеце*, па сам уран^но да напасе волове; Гледај *своѓ ѓосла*. Дјеца су у тој ниви чувала *оваца*.

Како истиче С. Реметић, појава је забиљежена на „тлу западне и сјеверне штокавштине” (166); забиљежио ју је и у говору Змијања Драгољуб Петровић (153). Може се, дакле, закључити да се генитив ближег објекта уз ове глаголе није сасвим повукао пред акузативом на простору од Дрине па, преко ријеке Босне, до Босанске крајине¹¹, забиљежен је и у Херцеговини, али и шумадијско-вовођанским говорима (Петровић 1972: 153 – и тамо нав. лит.).

Занимљиво је овдје напоменути да се оваква употреба јавља и у епској народној пјесми „Луко Лазаревић и Пејзо”, која говори о догађајима у овим крајевима: „Влахињу ћу младу обљубити / На срамоту Лазаревић Луки, / И Чупићу, који *Дрине* чува [...] Оста паша *Дрине* чувајући, / Оде

10 Да је ова појава карактеристична и за говор Детлака у прњаворској општини, посвједочио ми је др Станиша Тутњевић.

11 Таква употреба генитива јавља се и у говору Детлака, у прњаворској општини, посвједочио ми је др Станиша Тутњевић.

Пејзо у Поцерје славно.” Пјесму је спјевао Филип Вишњић, из Међаша у Семберији; није му била страна оваква употреба генитива.

Постоји још једна предлошко-падежна конструкција карактеристична за источнобосанске говоре. У питању је конструкција *c + џенитив* уз одређен број глагола: *биџи*, *(у)раџиџи*, *дешавати се*, *десиџи се*. Слободан Реметић је о овој појави већ писао и констатовао њену распрострањеност у источној Босни, у говору Срба и Муслимана кладанског краја, Нишићке висоравни, Хан Пијеска, такође и код католика у околини Вареша – Вијака, Доња и Горња (Реметић 1981: 266). Његов закључак је: „Умјесто закључка износим претпоставку да је генитив типа *c оне ђеце* у реченици *Шта чине с оне ђеце*, по свему судећи, контаминација генитивне конструкције *од оне ђеце* (*Шта чине од оне ђеце*) и крњег социјативног инструментала *с оном ђецом* (*Шта чине с оном ђецом*); из прве конструкције преузет је генитивни облик, а из друге приједлог *с* (Реметић 1981: 271). Реметић је забиљежио и један такав примјер у околини Крупња у западној Србији: *Шта је било ш ње?* (Реметић 1981: 270). Реметић напомиње: „Тако се дошло до тога да, на примјер, реченица *Шта чине с оне ђеце* може имати још три реализације: *Шта чине од оне ђеце?* *Шта чине с оном ђецом* *Шта чине оној ђеци?*” и примјеђује да су становницима Ковачића код Кладња све три конструкције познате (Реметић 1981: 271). Ова појава није забиљежена у дијалектолошкој литератури изван простора гдје ју је забиљежио С. Реметић. Међутим, поменута конструкција, уз поменуте три конструкције које познаје и стандардни српски језик, позната је и у говору Вучијака, свакако првенствено уз глагол *биџи*. *Шта би с оноџ џијеџла* што је сваке зоре пјево? *Шта но би с ваше овце?* *Шта би с ђеце*, са[д] су била пред кућом? По свему судећи, ова конструкција није раширенија у другим српским говорима, па је, до евентуално новијих доказа који би промијенили наше знање о њеној распрострањености, логично Реметићево размишљање: „најупутније ју је сматрати наносом из сусједних стариначких идиома” (Реметић 2009: 166).

Овај мали прилог из синтаксичке проблематике српских говора у Босни и Херцеговини упућује на закључак о потреби детаљнијег испитивања синтаксе народних говора у БиХ, као и уопште српских народних говора. То ће омогућити да се употпуне знања о везама и међупрожимањима народних говора. Нису само фонетско-фонолошке црте међници међу говорима, то су и лексичке чињенице (в., нпр., податке о распрострањености ријечи *сџоџаница* у српским говорима у раду Танасић 2014) и синтаксичке конструкције. Исто тако, и ови подаци могу бити од користи кад се говори о дијалекатској интерференцији и маркираности говорних црта у односу на говоре чији су носиоци друге вјере/народности (в. Танасић 2004). Прилежност слављеника Радивоја Младеновића у раду на спасавању од заборављања говора Косова и Метохије могла би бити подстицајан примјер многим колегама. Српској дијалектологији предстоји велики и значајан посао: опис синтаксе народних говора, који ће свака-

ко донијети много занимљивих података за анализу. То не значи само заокруживање дијалектлошких истраживања; ова истраживања могу бити значајна и са становишта дијалекатске интерференције, па и ширег, културолошког значаја.

Литература:

Баотић 1971: Јосип Баотић, Синтакса падежа у говору старосједилаца босанске Посавине, *Прилози проучавању језика*, 7, Нови Сад, 105–140.

Вуковић 1939: Јован Ј. Вуковић, Говор Пиве и Дробњака, *Јужнословенски филолоџ*, XVII, Београд, 1–113.

Ивић М. 1956: Милка Ивић, Из проблематике падежних временских конструкција, *Јужнословенски филолоџ*, XXI/1–4, Београд, 165–214.

Ивић М. 1963: Милка Ивић, Репертоар синтаксичке проблематике у српскохрватским дијалектима, *Зборник за филолоџију и лингвистику*, VI, Нови Сад: Матица српска, 13–30.

Ивић П. 1954: Павле Ивић, Систем значења основних претериталних времена у говору Галипољских Срба, *Јужнословенски филолоџ*, XX, Београд, 229–262.

Милорадовић 2003: Софија Милорадовић, *Упошребa падежних облика у говору Параћинског Поморавља*, Београд: Етнографски институт

Петровић 1972: Драгољуб Петровић, О говору Змијања (IV), *Зборник за филолоџију и лингвистику*, XV/2, Нови Сад: Матица српска, 151–214.

Петровић Савић 2010: Мирјана Петровић Савић, Исказивање посесивности у Рађевини конструкцијом предлог у + генитив личне заменице, *Зборник Матице српске за филолоџију и лингвистику*, LIII/2, Нови Сад, 123–129.

Пижурица 1967: Мато Пижурица, Употреба падежа у говору Роваца, *Прилози проучавању језика*, 5, Нови Сад, 143–176.

Реметић 1981: Слободан Реметић, Конструкције типа *Шта чине с оне ћеце* у говорима источне Босне, *Јужнословенски филолоџ*, XXXVII, Београд, 265–272.

Реметић 2000: Слободан Реметић, Употреба инструментала у говору источnobосанских Ера, *Зборник Матице српске за филолоџију и лингвистику*, XLII, Нови Сад, 505–521.

Реметић 2008: Слободан Реметић, О посесивној конструкцији у + *зенићив* личне заменице на источnobосанском терену, *Јужнословенски филолоџ*, LXIV, Београд, 391–400.

Реметић 2009: Слободан Реметић, Босански српски говори у свјетлу дијалекатске интерференције (лингвистички и социоллингвистички аспект), *Зборник Матице српске за филолоџију и лингвистику* LII/1, Нови Сад, 149–178.

Реметић 2012: Слободан Реметић, Текстови из говора источnobосанских Ера, *Српски дијалектолошки зборник*, LIX, Београд, 486–640.

Симић 1980: Радоје Симић, Синтакса левачког говора I, *Српски дијалектолошки зборник* XXVI, Београд 1–146.

Симић 2013: Зоран М. Симић, Заменички генитив с предлогом у као формализатор посесивности у романијским говорима Старог Влаха, *Годишњак за српски језик* XXVI, бр 13, Филозофски факултет у Нишу, 481–495.

Стевановић 1991: М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II. Синтакса*, Београд: Научна књига.

Танасић 1997: Конструкција под + акузатив у савременом српском језику, *Наш језик*, XXXII/1–2, Београд, 38–43.

Танасић 1999: Срето Танасић, Временска употреба конструкција на + акузатив и у + акузатив са именицама које значе годишња доба, *Наши језик*, XXXIII/1–2, Београд, 15–23

Танасић 2004: О конструкцији к/ка + датив у говору Срба добојског краја, *Српски језик*, 9/1–2, Београд, 351–355.

Танасић 2007: Срето Танасић, Двије ријеке у добојском крају, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, L, Нови Сад, 899–904.

Танасић 2014: Срето Танасић, Падежи за обиљежавање времена у говору источнобосанских Ера, *Годишњак за српски језик и књижевност*, Ниш: Филозофски факултет, Ниш, 505–518.

К ВОПРОСУ О СИНТАКСИСЕ СЕРБСКИХ ГОВОРОВ В БОСНИИ И ГЕРЦЕГОВИНЕ

Резюме

Работа вносит вклад в освещение диалектного образа сербских народных говоров как в синтаксическом плане, так и в рассмотрении вопроса диалектной интерференции. В работе речь идет о некоторых падежных конструкциях в восточно-боснийских говорах, а также в говоре области Вучияк, которые не принадлежат стандартному языку. Особое внимание уделено посессивной предложно-падежной конструкции *у + генитив* личного местоимения, которая часто наблюдается в восточно-боснийских говорах, напр. : *Ђе у мене оца кућа била* [мога оца], *Женијо се Рајо, брат у тебе* [твоя брат]. Данная конструкция часто встречается в сербских говорах Восточной Боснии (во областях восточно-боснийские Эры, Бинач, Нишичское плато), в говоре Вучияка данной конструкции не имеется, а по современным сведениям она отсутствует и в других говорах вне приведенной зоны, встречается еще в говорах Романи и Рађевини (западная Сербия). Автор считает, что она вошла в сербские разговоры из говора старожилов Восточной Боснии. Другие две рассматриваемые конструкции зафиксированы в говоре Вучияка. Второй конструкцией, о которой речь идет, является генитив существительного в конструкции *која/нека + генитив*, как показано в примере *Која снајџа ће ми помоћи да заћворим њеоце?*—конструкция известна в восточно-боснийских говорах и в сербском говоре Вучияка. Информация о ней в диалектологических работах отсутствует, поэтому не анализируется ее частотность. В работе рассматривается употребление генитива вместо акузатива при глаголах *видети*, *згледати*, *слушати*, *желећи*, *молићи*, *жалити*, *чекаћи*, *познати*, *познати*, характерных для восточно-боснийских говоров и говора Вучияка. Конструкция не употребляется только в приведенном пространстве, ее употребление наблюдается и в говоре Боснийской краины (Змияне, но и в шумадијско-сремских говорах). В конце анализируется конструкция *с + генитив* при некоторых глаголах, как в примере: *Шта би с оне њеоце*, которая кроме в говоре Восточной Боснии не зафиксирована в других говорах. Сербской диалектологии предстоит описание синтаксиса народных говоров, которое, разумеется, принесет много интересных данных для анализа. Данные исследования являются важными и с точки зрения диалектной интерференции, а также с точки зрения культурологии.

Ключевые слова и выражения: сербский язык, диалект, народные разговоры, синтаксис падежей.

Срето 3. Танасић

Славољуб З. МАРКОВИЋ¹
 Филолошка гимназија у Београду

О ДИЈАЛЕКАТСКОЈ (НЕ)УЈЕДНАЧЕНОСТИ ЗАПАДНОСРБИЈАНСКОГ ИЈЕКАВСКОГ КОМПЛЕКСА

У раду су сагледане маркантније дијалекатске особености западносрбијанског ијекавског комплекса. Готово сви западносрбијански ијекавски идиоми припадају ијекавским говорима источнохерцеговачког типа у западној Србији. То је разуђено говорно подручје испресецамо изоглосама које се очитују на ра-зличитим нивоима језичке структуре. У раду су сагледане оне које се испољавају на прозодијском, фонетском (и фонолошком) и морфолошком плану. Основни правац пружања изоглоса је југозапад–североисток. Овим правцем подручје деле најмаркантније изоглосе, нпр. морф. изоглоса *мени/мене* (дат./лок.), акц. изоглоса *кѹћама/кѹћѹма* итд. Новоштокавски идиоми овог подручја припадају југоисточној грани источнохерцеговачког дијалекта. Изузетак су северозападна насеља, која се извесним (не и претежним) бројем особина (нпр. декл. обрасцем *Бóжю–Бóжѣ*, дативом одн. локативом типа *мени*) приближавају дијалекатском спецификуму северозападне гране.

Кључне речи: западносрбијански, источнохерцеговачки, новоштокавски, изоглосе

1. УВОД

1. Ијекавски говори у западној Србији запремају пространу област: ово подручје омеђено је линијом која се пружа планинским венцем Гучево–Борања–Јагодња, а затим, испуштајући азбуковачка села подно Соколских планина, излази на Повлен; потом, обухватајући јужна подгорска и колубарска насеља, хвата се Сувобора; затим скреће ка југу, пресеца чачанску котлину, те преко Јелице и Чемерна избија на западне обронке Голије; одавде међа иде планинским билом Голија–Јавор–Јадовник–Озрен–Гиљева планина, управо линијом која раздваја новопазарско–сјеничке гворе, у основи екавске (Барјактаревић 1966: 22), од суседних србијанских ијекавских идиома – моравичких, полимских и златиборских (Марковић 2012: 78).

Унутар овако оивиченог подручја простиру се мање-више оделите западносрбијанске регије. Неке од њих су и дијалектолошки описане – или интегрално, кроз подробан опис говора целе области, нпр. србијанског

1 filoloska_gimnazija@yahoo.com

Полимља (М. Николић 1991)², моравичког краја (В. Николић 2001), Драгачева (Ђукановић 1995), Ужичке Црне горе (Марковић 2011)³; или парцијално – кроз шири или краћи приказ говора једног од насеља неке шире дијалекатске целине – нпр. Горобила (М. Николић 1972) у моравичком крају, Љештанског (Тешић 1977) у Ужичком Подрињу, Узовнице (Тешић 1978) у Азбуковици, Равни (Ђуровић 1988) и Криве Ријеке (ФО 1981) у златиборској области, Биоске (Ивић 1959) у Ужичкој Црној гори, Придола (Марковић 2013) у рачанској (соколској) области.

Током рада коришћени су резултати теренских истраживања представљени у наведеним радовима, а (још увек) упадљиве белине на дијалектолошкој карти западне Србије (поједини сегменти овог подручја слабо су истражени – нпр. златиборска област, рачански крај, подринска малозворничка насеља) попунио сам (бар унеколико) својом необјављеном грађом.⁴ Ипак, остајале су и недоумице које су отежавале (али, најчешће, не и сасвим онемогућавале) доношење закључака о правцима пружању појединих изоглоса, о степену и карактеру њихових корелација и сл.

2. Готово сви западносрбијански ијекавски идиоми припадају ијекавским говорима источнохерцеговачког типа у западној Србији.⁵ Њихова примарна обележја – новоштокавска физиономија и релативно стабилан ијекавизам – наткриљују разуђено говорно подручје изукрштано изоглосама које се очитују на различитим нивоима језичке структуре. У овом раду сагледаћемо оне које се испољавају (одн. оне које смо уочили) на прозодијском, фонетском (и фонолошком) и морфолошком плану.

2. О ДИЈАЛЕКАТСКОЈ (НЕ)УЈЕДНАЧЕНОСТИ ПОДРУЧЈА

3. У наредним тачкама рада осврнућемо се на маркантније особине западносрбијанске дијалекатске плохе – сажећемо утиске о њиховој распрострањености, степену заступљености, појавној (не)разноликости. Најпре ћемо се осврнути на извештајан број ареално условљених особина, а затим сагледати неке од дијалекатских црта које се (мање или више) очитују на целом подручју.

2 Напореда са пуним називом области користићемо и скраћеницу СП.

3 Напореда са пуним називом области користићемо и скраћеницу УЦг.

4 Прикупљајући грађу за свој магистарски рад *Границе ијекавских говора у западној Србији* (Марковић 2012), обишао сам 86 насеља (углавном) „граничних” западносрбијанских области – од малозворничког краја до јужних моравичких села. Големи вишегодишњи напор изнедрио је и богату фонотеку која броји око 120 сати драгоцених дијалекатских података. Сачувна грађа била ми је од велике користи (и) у овом раду.

5 На крајњем југу западносрбијанске ијекавске плохе (у области познатој под називом Комарани, углавном у насељима бродаревског краја) говор Муслимана (не и Срба) унеколико је (углавном на прозодијском нивоу) сродан са говорима зетско-јужно-санџачког дијалеката. У дијалектолошкој литератури овај идиом назива се *прелазним* – по дијалекатским особеностима, или *комаранским* – по географском положају (М. Николић 1991: 59).

4. Северозападном делу Ужичке Црне горе (насељима омеђеним линијом Кадињача–Косјерић–Повлен) и ијекавском насељима србијанског Подриња својствене су (и) следеће особине:

- а) акц. тип *рѹкѹ*;⁶
- б) зам. форме типа *њѹзѹи*, *ѹг њизѹи*;
- в) честе међусобне супституције префикса *ѹре* (< *ѹрѹ*) и *ѹри* (тј. висока фреквенција примера типа *ѹриварѹо* одн. *ѹрѹлѹѹи*);
- г) нејотовани јекавизми типа *сјѹсѹи*, *сјѹдѹ*;
- д) деклинациони модел *Бѹжѹ–Бѹжѹ–Бѹжѹ*;
- ђ) акц. тип *Љѹбе–Љѹба–Љѹбу* (напоредан са проз. обрасцем *Љѹбе–Љѹба–Љѹбу*);
- е) јекавизми типа *сњѹла*, *дѹњѹла*, као и контраховане аналошке форме *дѹњѹ*, *ѹњѹ* и сл.;
- ж) ликови типа *дѹѹи*, *ѹриѹи*, *ѹмиѹи* (напоредо са својим ијекавским и екавским панданима);
- з) акц. двојство *исѹрѹсли/ѹсѹрѹсли*;⁷
- и) тип *сѹѹи* (поред чешћег *сѹѹи*);⁸
- ј) футур типа *дѹѹѹ њѹму* (=даѹу ја њѹму);⁹
- к) форме типа *свјѹдѹок*, одн. *сјѹдѹок* (поред *с'ѹдѹок*);¹⁰
- л) нејотовани јекавизми *сјѹсѹи*, *зјѹница* и сл.;
- љ) тип *њѹдиѹа*, *кѹдиѹа*.

5. Југозападном делу Ужичке Црне горе (овлашно узевши, црногорским селима оивиченим линијом Ужице–Косјерић–Кадињача), западнијим насељима златиборског краја и (углавном) новоштокавском делу србијанског Полимља својствене су (и) наредне карактеристике:

- а) зам. форме типа *њѹске*, *вѹске*, *њѹке*;
- б) тип *чѹѹверо*, *чѹѹвериѹа* (поред типа *чѹѹворо*, *чѹѹвориѹа*);¹¹
- в) форма *ниѹсам* (ретко)¹².

6 Овако је и у Тршићу (В. Николић 1968: 390).

7 У говорима србијанског Полимља доминантно је *исѹрѹсли* и сл., а сасвим спорадично *дѹвѹкли* и сл. – углавном у северозападним насељима (М. Николић 1991: 186).

8 Форме типа *сѹѹи* су присутне, али веома ретке у драгачевском говору (Ђукановић 1995: 156) и србијанским полимским идиомима (М. Николић 1991: 441).

9 У Љештанском (насељу Ужичког Подриња) засведочен је знатан број оваквих облика, нпр. *виѹкаѹа*, *каѹаѹа*, *дѹѹа* и сл. (Тешић 1977: 227).

10 У Љештанском *свјѹдѹок*, *свѹдѹок*, *сјѹдѹок* (Тешић 1977: 207).

11 Овакви ликови могу се чути и у неким србијанским подринским насељима северно од Љубовије (исп.: Тешић 1978: 179; Б. Николић 1968: 419).

12 Спорадично *ниѹсам* у југозападном делу УЦг најдаљи је северни домаћај особине неупоредиво присутније у неким јужнијим говорима. Унутар западносрбијанског ије-

6. Западнијим насељима Ужичке Црне горе (дакле и северозападном и југозападном делу области) и ијекавским селима србијанског Подриња својствене су (и) наредне особине:

- а) тип *илѐийѐмо* (чешће) / *илеийѐмо*;
- б) обавезан постакценатски квантитет у *биѡѐм* и сл.;
- в) акц. тип *њѐзѡн, њѐна, њѐно*;
- г) тип *сѡкира* (ређе и *с'ѐкира*, само у неким ужичким селима);
- д) тип *биѡжѡ, биѡжѡли*;
- ђ) висока фреквенција примера типа *иѡсѡи* одн. *чѡрсѡи*;
- е) двојство *мѡљом/мѡљем*;
- ж) тип *иѡднѐм* (веома ретко *иѡнѐм* и сл.);
- з) познати примери типа (*сѐдам*) *сѡдѡийѡн*, (*ѡсам*) *ѡдѡин*;
- и) сложене прилошке форме типа *вѡдѡре, шѡдѡре*.

7. Говорима србијанског Полимља, западнијим насељима Ужичке Црне горе и ијекавским селима србијанског Подриња заједничке су (и) наредне особине:

- а) акц. двојство *исѡѐчѐ / исѡечѐ*;
- б) акц. двојство *наѡиђе / наѡиђе*;
- в) промена *же*→*ре* у *море* и сл. (јавља се и *може* и сл.).

8. Северозападним насељима србијанског Полимља, западнијим насељима Ужичке Црне горе и ијекавским селима србијанског Подриња заједничке су (и) наредне особине:

- а) 1. л. аор. *ѡго* (СП – у говору Срба);
- б) тип *јање* (нешто ширег ареала у УЦг – јавља се и у централним насељима);
- в) доминантан енкл. дат. *вам*;
- г) дат.-лок. *мѐни, шѐби, сѐби*.

9. Говорима србијанског Полимља, централним и источним насељима Ужичке Црне горе (селима источно од правцем Ужице–Косјерић), источнијим златиборским насељима, драгачевском и моравичком крају заједничке су (и) следеће особине:

кавског комплекса изразитије је присутна само у јужним и западнијим насељима србијанског Полимља; прилично је честа и у полимском прелазном, комаранском, говору (исп. М. Николић 1991: 229–230).

- а) дужина у *кѹћ̣ама* и сл. (изостаје у северозападним селима СП);¹³
- б) акц. тип *илеѣмо* (ређе, ретко или сасвим изостаје *илѣѣмо* и сл.);
- в) акц. тип *исѣчѣ* (у говорима СП изразит али недоследан);
- г) необавезан поста акценатски квантитет у през. *биѣм* и сл.;
- д) тип *с'ѣкира* (ређе *сѣкира*);
- ђ) јекавско јотовање лабијала у примерима типа *сврбљело*, *живљела*, *џрмљело*, *ошѹљело* (изостаје у северозападном делу СП);
- е) тип *ћѣдило*, *ћевљанѣк*;
- ж) тип *ѣбс*, *чврс*;
- з) тип *мáлом* (ретко *мáлем*);
- и) енкл. дат. *ви* (напоредо са *вам*);
- ј) акц. *њѣзѣн* (*њѣзин*), *њѣна*, *њѣно* (претежно);
- к) 1. л. аор. *одок* (у СП само у југоисточним селима, у говору Срба);
- л) двојство *ѣднѣм/ѣднѣм*.
- љ) присутан (али не и доминантан) поста акценатски квантитет у гл. типа *злѣдѣѣти*, *мѣслиѣти*, *вѣнѹѣти* (сасвим изостаје у северозападном делу СП и у западним и централним насељима УЦг; није засведочен ни у моравичком селу Горобилѹ).
- м) тип *јѣѣње* (у северозападним насељима СП двојачко: *јѣње/јѣѣње*);
- н) присутан (али углавном редак) акц. ген.-ак. *мѣне*, *ѣѣбе* (изостаје у западним и централном насељима УЦг, доминантан само у Драгачеву);
- њ) дат.-лок. *мѣне*, *ѣѣбе*, *сѣбе* (осим у северозападним насељима СП);
- о) тип *чињѣти* (изостаје у северозападним полимским насељима; на подручју УЦг чује се само у граничним југоисточним насељима).

10. Драгачеву и граничним (југо)источним насељима Ужичке Црне горе својствени су и следећи прозодијски обрасци:

- а) акц. *жѣна*, *домѣћин*;
- б) акц. *жѣна*, *гуѣѣчак*.¹⁴

13 Да ни говори Црне Горе нису компактни у овом смислу, говори и запажање М. Николића: „Како у Пиви и Дробњаку имамо *-ама* (*-ама*), а јужно и југоисточно одатле и од Пљеваља само *-ама*, то значи да ова изоглоса пресеца и северни део северне Црне Горе” (М. Николић 1991: 81, бел. 209).

14 Ове акценатске појаве (тип *жѣна*, *домѣћин*, одн. тип *жѣна*, *гуѣѣчак*) нису познате новоштокавским говорима западне половине србијанске територије: нити

11. Србијанском Полимљу, већем делу Ужичке Црне горе (изостају насеља северозападног сегмента), источнијим златиборским насељима, моравичком и драгачевском крају заједничке су (и) наредне особине:

- а) дужина *ǰǎrǎv*, *kǐjǐňǎc(ǐ)* (СП – само на источној половини области; фреквенција оваквих ликова је веома ниска у граничним југозападним насељима УЦГ);¹⁵
- б) акц. *истǐрѐсли*;
- в) деklinациони модел *Бѐжо–Бѐжа–Бѐжу*;
- г) форме типа *ѓвијем*, *ѓвије(ѓ)*¹⁶;

12. Свим ијекавским идиомима северно и североисточно од србијанског Полимља (вероватно и од златиборске области или бар од њене јужне половине) заједничке су (и) следеће особине:

- а) доследан поста акценатски квантитет у *ѓрѐсѐм* и сл.;
- б) редак имперфекат;¹⁷
- в) присв. зам. *њѓн*;
- г) комп. *вѓшљѓ*;
- д) чест акц. тип *љѓѓѓѓ*;
- ђ) инф. на *-ѓѓи*, *-ћѓи* (присутан и у већем делу србијанског Полимља, у насељима северозападно од правца Кокин Брод–Пријепоље–Јабука).

13. Свим новоштокавским идиомима западносрбијанског ијекавског комплекса заједничке су (и) следеће особине:

- а) преношење акц. на проклитике је жива, али не и доследна појава;
- б) добро се чувају неакцентоване дужине;
- в) дужина у *бѓбѓн* и сл.;

„шумадијским” изван Шумадије – колубарском и мачванском (Пецо 1989: 89), нити млађим ијекавским даље од Драгачева.

15 Необично двојство (*ћѓѓѓѓ(ѓ)*) и сл., али *ѓљѓбав* и сл.) забележено је у моравичком крају (В. Николић 2001: 260).

16 Од Пиве и Дробњака до чачанске котлине „нижу” се говори у којима (поступно, од једног до другог) опада фреквенција ликова са *ѓје* – нпр. пивско-дробњачки зна само за дуже облике (Вуковић 1938–1939: 17), у новоштокавском полимском они преовлађују (М. Николић 1991: 389–396), у горобилском (М. Николић 1972: 655) и, шире, моравичком (В. Николић 2001: 198) равноправни су са краћим облицима, док у драгачевском (Ђукановић 1995: 140–141) изразито претежу облици са наставцима старе меке промене.

17 Процес губљења имперфекта отпочео је и у говорима србијанског Полимља. У овом погледу србијанско полимско говорно подручје налази се негде на прелазу између оближњих црногорских говора и северних одн. североисточних западносрбијанских ијекавских идиома (М. Николић 1991: 477).

- г) акц двојство *вукóвā/вўкòвā*;
- д) акц двојство на *врāиā/нā врāиā*;
- ђ) акц. *йрвī* (доминантан прозодијски лик);
- е) акц. *гóћи* (лик *гòћи* је ређи или сасвим изостаје);
- ж) акц. *гòзовѐм, зāйрīāм* (једини или чешћи; изузетак су ијекавски говори србијанског Подриња);¹⁸
- з) акц. *йīиāјū*;
- и) двојство *гòбaљā / гòбaвљā*;
- ј) *x* није члан консонантског система (искључујући говор становништва исламске вероисповести у србијанској полимској области);
- к) познати примери типа *к̑ишћен, йўшћен* (нису засведочени само у говорима србијанског Подриња);
- л) тип *чòбанин* (углавном);
- љ) тип *вòлīm*;
- м) тип *вўчū*;
- н) 1. л. пл. аор. *гòђосмо* и сл.;¹⁹
- њ) заступљен (не увек и нарочито чест) гл. прилог садашњи.

3. ЗАКЉУЧАК

14. Ијекавски говори западне Србије обухватају мноштво говорних типова који се међусобно додирују и укрштају на пространој дијалекатској плохи од Гучева до Голије, од Сувобора до Гиљеве планине. Испреплетане изоглосе, најчешће удружене у својеврсне изоглосне снопове, браздају подручје у различитим правцима, корелирајући на различите начине и на различитим нивоима језичке структуре. Основни правац пружања изоглоса је југозапад–североисток, тј. појас око линије која дели област правцем Прибој–Ужице–Косјерић–Маљен. Овим правцем подручје деле најмаркантније изоглосе, које су, неретко, разликовне и на ширем дијалекатском плану. Таква је нпр. изоглоса *мени, шѐби, себи / мене, шѐбе, себе* (дат.-лок.): дугачка изоглосна линија полази са југоистока источне Херцеговине, захвата најсевернија насеља данашње Црне Горе, а затим правцем југозапад–североисток пресеца србијанско Полимље, (вероватно) Златибор, Ужичку Црну гору (правац Ужице–Косјерић–Маљен) и Колубару, па излази у југоисточни Срем. Западно од ове линије је *мени*,

18 У Љештанском (Тешић 1977: 185) *исйѐчѐ, найѐчѐ* и сл., али *гòнесѐм/гонѐсѐм*.

19 У неким селима Ужичког Подриња (у Јакљу и Зарожју) слушао сам и облике 1. л. пл. аориста типа *бīшмо, гòђошмо*.

шеби, себи, а источно *мене, шебе, себе* (М. Николић 1991: бел. 1002–1009; Марковић 2011: 192–193). Исти курс држи и изоглоса *кѹћама / кѹћма*, као и већина оних представљених у претходним тачкама рада, нарочито у т. 6, 7, 8 и 9.

15. Унутар одавно установљене поделе главнине источнохерцеговачких говора на југоисточну и северозападну грану, ијекавски говори источнохерцеговачког типа у западној Србији, очекивано, „сврстани” су у прву, заједно са другим сродним идиомима Црне Горе, источне Херцеговине и југоисточне Босне (Ивић 1985: 138–143; в. и М. Николић 1991: 521–523). Припадност западносрбијанског ијекавског (новоштокавског) комплекса југоисточној грани источнохерцеговачког дијалекта потврђују и резултати свих истраживања која су реализована након установљења речене поделе. Ипак, важно је нагласити следеће: неуједначеност западносрбијанске ијекавске области очитује се и у мањој или већој (никад превеликој!) унутрашњој супротстављености благо издиференцираних дијалекатских целина, које „оделито” стоје у оквиру југоисточне гране, па су, самим тим, и неједнако „удаљене” од дијалекатског спецификаума северозападне гране.

Већи део области, насеља која се простиру источно и југоисточно од правца Прибој–Ужице–Косјерић–Маљен, показује висок степен подударности са утврђеним просеком југоисточне гране. Међутим, њен мањи део, заправо западнија и, нарочито, северозападна насеља, знатним (али не и претежним) бројем особина приближава се дијалекатском спецификауму северозападне гране. Ови сегменти западносрбијанског ијекавског комплекса (или бар неки од њих) одликују се низом „нематичних” особина – нпр. одсуством дужина у примерима типа *крѡвѡма* и сл., одн. *лѹкѡв* и сл., декл. обрасцем *Бѡжѡ–Бѡжѡ̄–Бѡжѡи*, дативом (одн. лок.) типа *мени*, заменичком енкл. *вам* (никад *ви*), одсуством прозодијских ликова типа *ѡлѡѡѡмо*. Могли бисмо утврдити да западна (а нарочито северозападна) села наше области чине својеврсни прелаз између двеју крупних дијалекатских целина разастрте и моћне источнохерцеговачке породице.

Литература:

Барјактаревић 1966: Данило Барјактаревић, Новопазарско-сјенички говори, *Српски дијалектолошки зборник*, Београд, књ. XVI, I–XIV + 1–177.

Вуковић 1938–1939: Јован Л. Вуковић, *Говор Пиве и Дробњака*, *Јужнословенски филолог*, Београд, књ. XVII, 1–114.

Ђукановић 1995: Петар Ђукановић, *Говор Драгачева*, *Српски дијалектолошки зборник*, Београд, књ. XXI, 1–239 + карта.

Ђуровић 1988: Радосав Ђуровић, О неким прозодијским и гласовним особинама говора Равни код Титовог Ужица, *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику*, XXX/1, 177–180.

- Ивић 1959: др Павле Ивић, Извештај о дијалектолошкој екскурзији по ужој Србији октобра 1959, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, 397–400 (Бисока: 399–400).
- Ивић 1985: Павле Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика, Увод и шиокавско наречје*, Нови Сад.
- Марковић 2011: Славољуб З. Марковић, *Говор Ужичке Црне горе*, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. LVIII, Београд, 337–670.
- Марковић 2012: Славољуб З. Марковић, *Границе ијекавских говора у западној Србији*, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. LIX, 387–484.
- Марковић 2013: Славољуб З. Марковић, *О говору села Придола код Бајине Баште*, *Годишњак за српски језик*, година XXV, број 13, Филозофски факултет у Нишу, 329–347.
- Николић 1968: Берислав М. Николић, *Тршићки говор*, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XVII, Београд, 367–473.
- В. Николић 2001: Видан Николић, *Моравички и горњостуденички говори*, *Научно друштво за нежовање и проучавање српског језика*, серија IV (бр. 3), Београд, 330.
- М. Николић 1972: Мирослав Николић, *Говор села Горобиља (код Ужичке Пожеге)*, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XIX, Београд, 616–746.
- М. Николић 1991: Мирослав Николић, *Говори србијанског Полимља*, *Српски дијалектолошки зборник*, Београд, књ. XXXVII, 548.
- Пецо 1989: Asim Peco, *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Београд: Научна књига
- Тешић 1977: Милосав Тешић, *Говор Љештанског*, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XXII, Београд, 159–328 + карта.
- Тешић 1978: Милосав Тешић, *Фонетске особине говора азбучвачког села Узовнице*, *Јужнословенски филолог*, књ. XXXIV, Београд, 169–191.
- ФО 1981: *Фонолошки описи српскохрватских/хрватско-српских, словеначких и македонских џовора обухваћених Ојшћесловенским лингвистичким атласом* – Сарајево (Посебна издања АНУБИХ, књ. LV, Одјељење друштвених наука, књ. 9), VIII+828+карта (Крива Ријека: 513–519).

ON DIALECTAL (IM)BALANCE OF THE WESTERN SERBIAN IJEKAVIAN COMPLEX

Summary

The paper examines some more prominent dialectal characteristics of the Western Serbian ijekavian complex. Almost all Western Serbian ijekavian idioms belong to ijekavian speeches of Eastern Herzegovinian type in the west of Serbia. It is a disperse speaking area crossed by isoglosses which is reflected at various levels of linguistic structure. The paper examines the ones conspicuous at prosodic, phonetic (as well as phonological) and morphological level. The principal direction of the spreading of isoglosses is south-west – north-east. In this direction the area is divided by the most conspicuous isoglosses, e.g. morphological isogloss *meni/mene* (engl.: *to me/me*) (dative/locative), accent isogloss *kućama/kučama* etc. Neoštokavian idioms of this area belong to the southeastern branch of Eastern Herzegovinian dialect. Northwestern settlements represent an exception, for they approach the dialectal specificity of the northwestern branch considering certain (yet not the entire) number of features (e.g. declension pattern *Božo/Bože*, dative, i.e. locative of *meni* (English: *to me*)).

Slavoljub Marković

Андрей Н. СОБОЛЕВ¹

*Санкт-Петербургский государственный университет
Институт лингвистических исследований Российской академии наук*

БАБА ЈЕ ИЂЕЛА НА ПЛАНИНУ. ISH ÇU PLAKA: ЗАМЕТКА ИЗ МРКОВИЧЕЙ²

У раду се презентира део грађе српскохрватског и албанског говора једно- и двојезичних Мрковића код Бара прикупљене у току балканолошких екскурзија Руске академије наука 2012–2014. год. Легенда о баби која се издигла у планину те наругала месецу марту постоји у Луњима и у Вељој Горани у две језичке варијанте (српскохрватска и албанска) и у две текстолошке (мрковска и малесијска), које пружају увид у путеве формирања једне необичне билингвалне симбиотичке словенско-албанске групе. Оповргава се теза о пиджинизацији и креолизацији у језицима Балкана.

Кључне речи: српскохрватски дијалекти, албански дијалекти, билингвизам, говор Мрковића, етнолингвистика, митска прича о баби која се издигла у планину са стоком

В Черногорском Приморье, к југо-истоку од града Бар расположе- на т. наз. „племенная” сербохрватскојезична краина Мрковичи (такоже називана Мрковичи; по-албански – Mërkot), граничања на северо- истоке с регионом Краина (с известном албанскојезичном облашћу Шестани), а на југо-западе – с албанскојезичним регионом Ана-е-Малит. Све они јасно очерчени таким географским константама, как Адриатическо море с југо-запада, Скадарско озеро с северо-истока, горни масив Суторман с северо-запада и течение реки Бояна с југо-истока. Ета област југо-источних отрогов Динарског хребта – гор Румиња, Лисинь, Ана-е-Малит вплоть до Тарабоша – имела в прошлом три урбаних центра притяжения – находящиеся ныне в Черногории Бар и Улцинь, а также город Скадар, принадлежащий в настоящее время Албании.³ Государственные границы здесь за последние 150 лет существенно изменялись неоднократно – в 1878, 1880 и 1941 гг.⁴ Подробное антропогеографическое описание Черногорского Приморья дано в книге Андрии Йо-

1 sobolev@staff.uni-marburg.de

2 Исследование выполнено за счет гранта Российского научного фонда (проект „От сепарации до симбиоза: языки и культуры Юго-Восточной Европы в контакте”, № 14-18-01405).

3 На говоре мрковичей, т. е. „по-мрковски” – Sk'Er'dEr.

4 В составе оккупированной фашистской Италией „Великой Албании” мрковичи (кроме села Добра Вода) находились в 1941–1943 гг. В этот период школьное преподавание велось по-албански, а ученику, заговорившему по-сербохрватски, на руку надевали

вичевича (Јовићевић 1922). Большинство относящих себя к сообществу или „племенной общности мрковичей” (т. е. считающих себя связанными единым происхождением) – мусульмане, но есть и православные семьи. Повсеместно в краине сохраняются православные церкви либо их руины, включая средневековый „центр православия от Зеты до Мирдита” монастырь Пречиста Краинска (где хранились мощи св. Иоанна Владимира), а мусульманское население с глубоким уважением относится к памяти о православном вероисповедании своих предков. Албаноязычное население краины Ана-э-Малит исповедует ислам и католицизм и, за исключением пары мальсийских по происхождению сел, говорит на северо-западных говорах албанского языка (см. подробнее в (Ahmetaj 2006; ADGjSh 2007–2008)). В сербской и хорватской диалектологии принято вычленять в „зетско-ловченском” диалекте особняком стоящий мрковичский говор, в части фонетики, морфологии и синтаксиса монографически описанный Лукой Вуйовичем (Вујовић 1969). Диалектный словарь говора не опубликован. Связям мрковичского говора со славянскими, т.е. сербскими и македонскими диалектами Метохии, Горы и Западной Македонии, а также вопросам реконструкции языка ныне ассимилированного славянского населения Северной Албании и славянского континуитета от Черногорского Приморья до Дебара в Средние века посвящено несколько публикаций, из которых здесь, не претендуя на полноту, следует упомянуть статью Митара Пешикана (Пешикан 1984) и относительно недавний обобщающий доклад Драголюба Петровича (Петровић 2005). Значение говора мрковичей для балканского языкознания бесспорно (Соболев 1990).

В 2012–2014 гг. в рамках серии балканских экспедиций Российской академии наук и Санкт-Петербургского государственного университета (см. например (Соболев, Новик 2013)) были организованы работы по программам МДАБЯ (2003–2013) в краине Мрковичи.⁵ В период подготовительной работы до начала экспедиций из предшествующей научной литературы нам было известно, что пограничные села мрковичей „Пелинковичи, Вукичи и Клезна, а также в некоторой степени и Горана, приняли албанский язык, поскольку их жители ранее (но и в настоящее время) брали себе жен из района Ана-э-Малит. Через брачные связи здесь вошел в быт албанский говор” (Јовичевић 1922: 113). В ходе работы нашей экспедиции в 2012–2014 гг. в селе Веля Горана⁶ мы наблюдали акту-

браслет (алка), который он передавал следующему „провинившемуся”. Ученика, у которого браслет оказывался к концу учебного дня, подвергали телесному наказанию.

- 5 В экспедициях принимали участие также А. А. Новик (МАЭ РАН), Д. С. Ермолин (МАЭ РАН), М. С. Морозова (ИЛИ РАН), А. С. Дугушина (МАЭ РАН), А. Л. Макарова (ИЛИ РАН). Большую помощь нам оказали в 2013 г. наши коллеги местные учителя Хасан Никезич, Бисера Алкович, Махмут Метанович, Осман Гргуревич, с которыми мы искренне надеемся продолжить сотрудничество.
- 6 В 1878 г. через село Горана проходила черногорско-турецкая граница и юго-западная его часть оставалась в составе Османской империи.

альное положение дел, полностью совпадающее с наблюдениями 90-летней давности. На фоне общего представления об имевших место в крайне языковых сдвигах⁷ можно сделать вывод о том, что в селе Веля Горана постоянно *воспроизводиться* длительное состояние двуязычия достаточно больших групп людей, по каким-то причинам не приводящее к окончательной смене одного языка другим, и что здесь мы имеем возможность непосредственно наблюдать редкое для современных Балкан симбиотическое полилингвальное сообщество.

В ходе экспедиционных работ помимо прочих были обследованы населенные пункты Луне в северо-западной части крайины и Веля Горана – в юго-восточной. В первом пункте, население которого монолингвально,⁸ а самое старшее поколение еще достаточно хорошо сохраняет колоритный и архаичный местный говор, распространено представление о том, что именно здесь в отличие от Гораны проживают „истинные” мрковичи. Жители Гораны, со своей стороны, настаивают на своей бесспорной принадлежности к широкой мрковичской общности, отмечая небольшие лексические различия между горанским и мрковичским (например *kapʒrc'ob* versus *pr'elas* ‘перелаз в плетне’ соответственно) и „странную” близость некоторых лексем мрковичского говора к хорватскому (название месяца *m'arEŭ* – „это по-хорватски”).

Исторические пути формирования симбиотического полилингвального сообщества можно реконструировать, используя этнолингвистические данные, например по балканской календарной обрядности. Показательны этнолингвистические различия между селами Луне⁹ и Веля Го-

7 Языковые сдвиги, с некоторой вероятностью и с учетом ныне исчезнувшего романского населения, можно предположить уже при первом знакомстве с регионом, поскольку, например, его микрогидронимия во многом состоит из сербохорватских (например Вирица, Медьжурьеч и др.), и албанских (например Шкурта, Биштина и др.) по происхождению элементов (см. также (Šekularac, Pavlović 2012)). О славяно-албанских контактах см. (Dombrowski 2013; Curtis 2012: 39–40; 71–72).

8 За исключением албаноязычных невесток из района Шестани, быстро выучивающих местный говор. Албанский язык невесток обладает в глазах „истинных” мрковичей низким престижем и его использование в семье считается нежелательным либо прямо запрещается, так что их дети его, как кажется, не выучивают.

9 В селе Луне информанты самого старшего поколения с удовольствием отмечают особенности речи по *m{k'ovskom* ‘по-мрковичски’, приводя в качестве примеров славянские диалектизмы вроде *sraŭ* ‘загон в доме’, *ŭ'omak* ‘пест маслобойки’, *kr'uk* ‘хлеб’, *izreka* ‘слово’, *pot* ‘пот’, *luā'ica* ‘ложка’, *kr'iāka* ‘кусок’, *puāt'it ā'enu* ‘развестись’, очевидные заимствования *kolom'oŭ* ‘кукуруза’, *k{t'ola* ‘картофель’, *faā'ola* ‘фасоль’, *dom'atija* ‘помидор’, *tavL'in* ‘стол’, *sk'aLe* ‘лестница’, *s'ofra* ‘низенький круглый столик’, *tesp'iāa* ‘сладкое блюдо из муки, зейтина и сахара’, *od akāama do sif'ira* ‘от заката до зари’, *d'aja* ‘дядя по матери’, топонимы вроде *M'edevo* (современный албанский *Shën Gjijn*, итал. *San Giovanni di Medua*), названия ветров – *s'ever*, *juk*, *ist'oānik*, *g{b'in*, или названия дней недели – *ned'l'eja*, *ponod'eJnik*, *ut'ornik*, *sr'eda*, *ŭetv{t'Ek*, *peJt'Ek*, *s'ubota*, а также формулы вроде *d'obra ti noŭ! sreba te pr'atila!* Особое положение говора мрковичей среди всех южнославянских диалектов хорошо иллюстрируют названия месяцев года, включающие в свой состав архаичные славянские и иноязычные компоненты, в том числе кальки, возможно, с албанско-

рана. Оказывается, например, что общебалканская легенда о мартовской старухе, преждевременно выгнавшей скот на летнее пастбище и замороженной месяцем мартом в отместку за насмешку над ним (из наиболее актуальных работ на эту тему см. (Голант 2013)), известна жителям Луне и Веля Гораны в двух разных вариантах, соответственно „мрковичском” и „мальсийском албанском” (ср. (Юллы, Соболев 2003)):

вариант мрковичи

Аиша Лунич: m'oja b'aba v'eĵaáe, u mart mJ'esec tu se b'abe tr'uskaju. tr'uskaju se b'abe, mi smo t'ako zv'ali. i u m'art, i u seŮ'EŮ m'oáe. p'ada i nat'amo, p'ada i nat'amo. 'ako se ne tr'usnu to d'oba, m'oáe u maJ mJ'esec da b'ude n'evreme. n'evreme ka áto Je b'ilo za tu b'abu. b'aba Je iĴ'ela na plan'inu i vel'ila... 'uzela Je n'Eföe i r'ekla e: ne, f'ala ti k'aáe s'eJko i sek'ota, m'ene d'oĴe m'aro i mar'ota. 'iman jarŮ'iöa su Ů'etri roák'iöa... 'imam ovn'iöa su Ů'etri roák'iöa, a jarŮ'iöa su dva roák'iöa. i to Je p'uklo n'evreme i b'aba ost'ala n'a-planinu. to smo v'Ezda gl'edali, to staro...

Омер Дапчевич: 'ona na plan'inu kad Je izl'azila sa st'okom? mogu ti reö da Je 'ona izl'azila, kren'ula Je i, pJ'evala Je j'enu pJ'esmu. ne, f'ala ti, s'eko i sek'ota, m'ene d'oĴe m'aro i mar'ota. m'oĴi jar'iöi o p'edu roák'iöi... i, kren'ula Je pr'eko rom'aniJe. t'adEr Je t'amo zat'eklo v'eliko n'evriJeme i tu Je... n'Eföe Je im'ala, uv'ezane...

вариант Мальсия

Ковачевич I (сербохорватский): b'aba je kren'ula da iz'aĴe u plan'inu sa st'otine ov'aca... maĵs'ija vel'ika... ugl'avno kad je p'oála t'amo, 'ona se fal'ila m'arcu c'ca v'ca m'arci k'eöe un (e) pát'ova 'eöe 'ika... zn'aŮi, n'ema z'ime za Ůu v'iae...

Ковачевич I (албанский): iá Ůu pĵ'aka öe ka deá me áku: pšr maĵs'i. atj'e ka ken mot i mir... ...kur ka vr'Ĵöt nš maĵs'i, nš maĵs'i ka faĵ z'oti áum bor. ftoft i mař. ka gri.

Ковачевич II (албанский): at'a jan da dit, k'urse 'iate mar'es d'imni. kur 'ia mar'es d'imni, aj'a... at'a dit b'ie ái, b'ie bor. 'eöe i ka met as'aj se iá ĵevd'u, pšr at k'ohen p'aášm áum. iá ĵšvdu se ka daĵ pej d'imni, kupton? 'eĴa me öi, me bakt'i, aj'o ka thĒn iá ĵšvdu, m'arsit. Ковачевич I: apr'iĵ, o vĴa, ma nep tre dit uh'a. Ковачевич II: aj'i i kšrk'on tri dit me a öšn uh'a m'arsit. ta mbŮs kšt pĵ'akš me ĴipŮk'a kĒ. öe aj'o pĵ'aka aá nri n maĵ. me 'eĴa, me

го: kol'edar, seŮ'EŮ, m'arEŮ, mam'itrovac, maJ, petr'of, il'iĴin, 'avgust, p'vi j'eseöi, dr'ugi j'eseöi, tr'eöi j'eseöi, mJ'esec z'ime (обзор славистической литературы и этимологический анализ названий месяцев в говорах Черногории см. в образцовой статье Марты Бьелетич (Бјелетић 2013)).

m'aĭen n krah, me tan iá nri. ...atj'e nš maÿs'i diku. Ковачевич I: maÿs'ia e m'ađe ѓe kšt'ej, áđipn'ia and'ej.

Легенда о мартовской старухе: сходства и различия

	Луне („прави” Мрковичи)	Горана	
		сербохорв.	албанский
Название периода непогоды	b'abe (se tr'uskaju)		описательно: jan da dit
Название главного персонажа	b'aba	b'aba	pÿ'aka
Место действия легенды	rom'anija	maÿs'ija vel'ika	maÿs'ia e m'ađe
Имена месяцев	s'eJko i sek'ota m'aro i mar'ota	marc	mars apr'iÿ
Мотив измены месяцу марту	f'ala ti, s'eko i sek'ota, m'ene d'oĭe m'aro i mar'ota		
Мотив взрослого и уже выносливого приплода у скота	'imam ovn'iĝa su Űetri roák'iĝa, a jarŰ'iĝa su dva roák'iĝa; m'oJi jar'iĝi o p'edu roák'iĝi		
Мотив ругательства		c'ca v'ca m'arci k'eđe un (e) pát'ova ,eđe ,ika	
Мотив заимствования мартом дней в долг			o vĭa, ma nep tre dit uh'a ta mbŰs kšt pÿ'akš me ĩpŰk'a kĔ
Мотив смерти от холода	i b'aba ost'ala n'a-planinu		aá nri n maÿ
Мотив квашни	,uzela Je n'Ĕfĝe		me m'aĭen n krah

Из сопоставления названий основных персонажей, места действия и мотивов легенды становится очевидным, что в Луне, с одной стороны, и в Веля Горане, – с другой, de facto (несмотря на изосемантизмы вроде b'abe ~ pÿ'aka и общие мотивы вроде упоминания квашни) представлены взаимно не контаминированные варианты текста, причем даже когда мальсийский албанский вариант в нарративной части передается говорящими по-сербохорватски, реплики диалогов персонажей тем не менее

остаются албанскими. С учетом того факта, что албанский для жителей Веля Гораны – язык матерей, можно предположить, что именно женщины передают это традиционное знание с его языковой формой последующим поколениям. Нам кажутся возможными и обратные умозаключения.¹⁰

На основе приведенного здесь и иного собранного в ходе экспедиций материала можно сделать вывод о том, что в речи билингвального населения Веля Гораны нет явлений, которые бы указывали в направлении пиджинизации и креолизации (ср. не подтвержденные материалом утверждения немецких славистов о балканских языках в целом (Hinrichs 2004a; 2004b; Stern 2004)). Мужчины-носители славянского и албанского идиомов одинаково компетентны в обоих из них на всех структурных уровнях; переключение кодов осуществляется говорящим осознанно и контролируемо; количество прямых заимствований из одного идиома в другой не выше, чем в среднем по говорам сербохорватского и албанского языка, то же можно сказать об их аллограмматичности и аллолексичности на общеславянском и общеалбанском фоне.

Источники:

МДАБЯ 2003–2013. *Малый диалектологический атлас балканских языков*. Под ред. А. Н. Соболева. Пробный выпуск. München, 2003. Серия лексическая. Том I. Лексика духовной культуры. München, 2005. Том II. Человек. Семья. München, 2006. Том III. Животноводство. С.-Петербург; München, 2009. Том IV. Ландшафт. С.-Петербург; München, 2010. Том V. Ландшафтная лексика. С.-Петербург; München, 2012. Том VI. Метеорология. С.-Петербург; München, 2013. Том VII. Полеводство. Огородничество. С.-Петербург; München, 2013. Серия грамматическая. Том I. Категории имени существительного. München, 2005. ADGjSh 2007–2008. Gjinari J., Beci B., Shkurtaj Gj., Gosturani Xh. *Atlasi dialektologjik i gjuhës shqipe*. Vëllimi I, II. Napoli, 2007–2008.

Литература:

Бјелетић 2013: М. Бјелетић, Словенски месецослов (од Миклошича до Спича), у: Грковић-Мејдор, Јасмина; Лома, Александар (ред.), *Miklosichiana bicentennialia: зборник у часци двеститоје годишњице рођења Франца Миклошича*. Београд, 99–128.

Вујовић 1969: Л. Вујовић Мрковићки дијалекат, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. XVIII, Београд, 73–399.

Голант 2013: Н. Г. Голант *Маршовская сѣаруха и маршовская нишѣ. Легенды и обряды начала марта у румын*, СПб., 2013.

Јовичевић 1922: А. Јовичевић Црногорско Проморје и Крајина, *Српски етнографски зборник*. књ. XXIII, Београд, 1–172.

¹⁰ Аналогичное распределение языков мы обнаружили в ходе экспедиции 2014 г. в албанскую Химару, где эллинофоны приносят реплики персонажей легенды по-албански, „поскольку так рассказывали их бабушки” (далее обычно следует сообщение об албанском происхождении кого-то из женских предков информанта). В экспедиции участвовали А. А. Новик (МАЭ РАН) и А. Спиро (Университет Тираны).

- Петровић 2005: Д. Петровић, Божидар Видоески и истраживање српско-македонских дијалекатских контаката, у: *Ареална лингвистика. Теорији и методи. Меѓународна конференција у памети на Божидар Видоески*, Скопје, 35–50.
- Пешикан 1984: М. Пешикан, Неке зетске дијалекатске паралеле појава у македонском глаголском систему, *Македонски јазик*, књ. XXXV, Скопје, 117–121.
- Ристић 2010: Д. Ристић, О говорима источне Црне Горе у досадашњој научној литератури, ЦАНУ, *Гласник Одјелења умјетности*, Бр. 28, 105–119.
- Соболев 1990: А. Н. Соболев, Заметки о падежном синтаксису сербохрватских говорова контактних зона, *Јужнословенски филолоџ*, књ. XLVI, Београд, 13–28.
- Соболев, Новик 2013: А. Н. Соболев, А. А. Новик, (Ред.) *Голо Борго (Gollobordë), Албанија. Материјали балканској ексидеицији РАН и СПбГУ 2008-2010 г.г.* СПб.; München.
- Юллы, Соболев 2003: Юллы Дж., Соболев А. Н. *Албанскиј џеџскиј говор села Мухурр (Краина Дибыр). Синтаксис. Лексика. Етнолингвистика. Тексти*, München.
- Ahmetaj 2006: M. Ahmetaj, *E folmja e Anës së Malit*. Prishtinë.
- Curtis 2012: C. M. Curtis: *Slavic-Albanian Language Contact, Convergence, and Coexistence*, Diss, The University of Ohio.
- Dombrowski 2013: A. Domobrowski, *Phonological aspects of language contact along the slavic periphery: an ecological approach*, Diss, The University of Chicago, 2013.
- Grgurević 2013: O. Grgurević, *Mrkojevići. Osnovne geografske karakteristike*, Ulcinj, 2013. (rukopis).
- Hinrichs 2004a: Hinrichs U. Südosteuropa-Linguistik und Kreolisierung, *Zeitschrift für Balkanologie*. Bd. 40. Nr. 1, Wiesbaden, 17–32.
- Hinrichs 2004b: U. Hinrichs, Orale Kultur, Mehrsprachigkeit, radikaler Analytismus: Zur Erklärung von Sprachstrukturen auf dem Balkan und im kreolischen Raum. Ein Beitrag zur Entmystifizierung der Balkanlinguistik, *Zeitschrift für Balkanologie*, Bd. 40. Nr. 2. Wiesbaden, 141–174.
- Metanović 2001: M. Metanović, *Mrkovići, istorijski razvoj*, Nikšić, 2001. (rukopis).
- Metanović 2005: M. Metanović, *Mrkovići, krajem XIX početkom XX vijeka*, Nikšić, 2005. (rukopis).
- Stern 2004: D. Stern, Balkansprachen und Kreolsprachen: Versuch einer kontakttypologischen Grenzziehung. *Zeitschrift für Balkanologie*. Bd. 42. Nr. 1-2, Wiesbaden, 206–225.
- Šekularac, Pavlović 2012: C. Pavlović, B. Šekularac, *Toponimija opštine Bar*, Podgorica.

Zusammenfassung

Die überwiegend moslemischen Bewohner des „Stammes“-Gebietes Mrko(je)vići in der Nähe von Bar in Crnogorsko Primorje sind zum Teil, wie z.B. in der Siedlung Velja Gorana, zweisprachig (serbokroatisch – albanisch). Seit fast einem Jahrhundert beobachtet man den andauernden Zuzug der eingewanderten albanischsprechenden Frauen aus dem Nachbargebiet Ana e Malit, die in der neuen Familie Serbokroatisch lernen, sowie das zweisprachige Erwachsen der Kinder aus diesen Ehen, ohne daß ein *language shift* zugunsten einer der zwei kontaktierenden Sprachen stattfindet. Am Beispiel der allgemeinbalkanischen Legende über die Alte Frau, die im Frühling mit dem Vieh auf die Alm zieht, werden Korrelationen zwischen sprachlichen, tekstuellen und ethnischen Parametern erstellt, die die sich im Westeuropa verbreitende These über Kreolisierung auf dem Balkan eindeutig widerlegen.

Andrei N. Sobolev

Никола РАМИЋ¹
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет

О ФОНЕТСКИМ ДИЈАЛЕКТИЗМИМА И ВАРИЈАНТНОСТИ РИЈЕЧИ

У прилогу² се настоји указати на потребу разликовања фонетских варијанти ријечи од ријечи које су сличног гласовног склопа, а које нису у односу фонетских варијанти, него су самосталне ријечи. То је прије свега практични лексикографски проблем, посебно изражен у дијалекатској лексикографији, јер се у оквиру истог дијалекта може појавити више фонетских варијанти које репрезентују исту лексему, што значи да је такво разликовање и теоријско, лексиколошко питање. Од пресудне важности за одвајање фонетских варирања од других врста варирања јесте идентификација фактора који варирање проузрокују. Фонетске варијанте уобличене су у складу са законитостима које регулишу односе међу јединицама фонолошког система и начинима њиховог функционисања при реализацији у конкретним локалним идиомима.

Кључне ријечи: дијалекат, лексикон, лексема, варијативност, варијанта

0. Сваки дијалекатски систем одликује се скупом идиоматских карактеристика на свим нивоима језичке структуре. Дијалекатске специфичности са свих нивоа манифестују се у ријечима, односно посредством ријечи. Лексичка раван је тако, осим развојних особености у лексикону неког локалног говора проистеклих из специфичних потреба говорника за репрезентовањем стварности, обиљежена и варијацијама које се тичу фонетско-фонолошког плана ријечи и граматичких структура дијалекатског система којем говор припада. Тако је због тога што се на лексичкој равни манифестују дијалекатске особености које су у вези и са планом израза и са планом садржаја језичкога знака. Дијалектизми³ који се

1 nikola_ramic@yahoo.com

2 Рад је урађен у оквиру пројекта 178014: *Динамика стурктуру савременог српског језика*, који у оквиру основних истраживања финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

3 У нашој научној литератури термином *дијалектизам* означавају се варирања на било којем од структурних нивоа језика условљена његовим територијалним раслојавањем. На нивоу лексикона појму који је тако прецизиран неопходно је приступати на посебан начин барем из два разлога: (1) због тога што се као дијалектизми означавају лексеми при чијој реализацији се препознаје било која врста варирања, а то су ријечи, и (2) због тога што је потребно имати у виду код нас промовисано становиште да је ријеч „дијалекатска увек када се среће као интегралан елеменат одређеног дијалекатског система” (Петровић 1990: 9). Први став је заснован на разумијевању да су све конкретне манифестације дијалекатских диференцијалних својстава са свих нивоа

у дијалекатској лексикологији обично означавају као фонетски односе се на изражајну страну знака.

1. Питања која се тичу измјена гласовне структуре ријечи усљед територијалног раслојавања језика првенствено су питања развоја и стања фонетско-фонолошког система некога локалног идиома, што је једна од централних тема дијалектологије. При опису начина постојања и функционисања појединих дијалекатских лексичких подсистема она се намећу као предмет дијалекатске лексикографије и дијалекатске лексикологије због тога што се ријечи у различитим идиомима појављују са различитим формама. Разлике у њиховој гласовној структури могу се испољавати на велики број начина, а те варијације омогућавају издвајање дијалекатске лексике маркиране са формалне стране. У том смислу утврђен је критеријум за идентификацију фонетских дијалектизама: „Реч је дијалекатска ако се било којом појединошћу своје гласовне структуре разликује од оне која се сматра стандардизованом” (Петровић 2002: 281)⁴. Такво, основно одређење фонетскога дијалектизма прихватљиво је са становишта утврђивања односа дијалекатске према стандарднојезичкој форми ријечи. Међутим, само констатовање разлика у гласовној структури истих ријечи у различитим идиомима са лексикографског и лексиколошког становишта је недовољно, јер тиме није разјашњено на

садржане у ријечима јер се у живом процесу функционисања језика сви нивои међусобно прожимају и обједињавају на нивоу семантике (исп. Осовјецки 1982: 98; Кристал 1996: 82–83 и др.), а у вези са другим ваља истаћи да чињеница да сваки дијалекатски подсистем јесте заокружена цјелина треба супротставити чињеници да је он ипак само варијетет језика којем припада. А сваки варијетет језика, осим тога што дијели мноштво заједничких црта са свим другим варијететима језика којем припада, карактеришу и специфичне језичке црте.

У циљу утврђивања специфичности у лексикону појединих локалних идиома, и због идентификације дијалектизама који те системе обиљежавају, потребно је имати у виду динамику односа између дијалекатских лексичких подсистема, међусобно и са лексиконом стандарднога језика. То намеће потребу различитог приступа лексичком подсистему неког територијалног варијетета од приступа појединим елементима тога варијетета који су примјери варирања. Образлажући те односе, Д. Петровић уводи одређење „провидно дијалекатски (на пример: *нећѣља / нећѣља*)” (Петровић 1990: 9), што свједочи о потреби утврђивања дистинкције *дијалекатска ријеч* ~ *дијалектизам*, а што се у нашој лингвистичкој литератури ријетко поставља као проблем, па се *дијалекатска ријеч* и *дијалектизам* разумију као међусобно замјењиви. (Више о овоме исп. у Петровић 2002: 281–282; Бошњакковић и Штрбац 2008: 159–160; Богдановић 2010: 399; Рамић 2012: 305–316, и др.)

И. А. Осовјецки сматра да дијалекатска ријеч има територијално ограничену употребу и изван је лексичког система књижевнога језика, а дијалектизам је првенствено лексичко-стилистичка категорија, јединица која јесте укључена у књижевни језик, али је остала обиљежена неким од дијалекатских диференцијалних својстава (Осовјецки 1971: 320), а за Ф. П. Филина дијалекатска маркираност проистиче из локалне ограничености употребе лексеме и њеног одсуства из књижевнога језика (Филин 1982: 294). Разумијевање овако прецизираних ставова неминовно намеће потребу тумачења односа *књижевни језик* ~ *језик књижевности*, око чега код нас нема потпуне сагласности, и објашњење начина утемељења књижевнога, односно стандарднога језика.

4 Исп. фусноту (3).

који начин су разријешени проблеми који се односе на варијантност ријечи и начин идентификације лексема које функционишу у појединим локалним идиомима.

2. Лексичка грађа из народних говора, представљена у дијалекатским монографијама, рјечницима и збиркама ријечи, свједочи о постојању многобројних формалних варијанти истих ријечи. Варирања у формалној структури ријечи у оквиру су законитих промјена унутар језика и унутар дијалеката који су његови варијетети. Специфичности које се тичу фонетско-фонолошког нивоа могу се остваривати у читавим серијама јединица у оквиру неке дијалекатске формације усљед реализација неких гласовних законитости на посебан начин (исп. нпр. односе екавских, ијекавских и икавских говора због различите замјене гласа јат, разлике међу дијалектима усљед неједнаких домашаја јотовања, разлике у степену неутрализације резултата палатализације и сибиларизације, и др.), али и у појединачним ријечима.

Дијалекатски лексички подсистеми међусобно и са стандардојезичким идиомом мање или више су блиски, па је велики број истих лексема које су појављују у свима њима. Због гласовних процеса спроведених у духу развојних законитости локалних идиома у резултату гласовних измјена, лексема у народним говорима могу бити реализоване ријечима које се међусобно поклапају само по дијеловима, нпр. *врабац* ~ *вребаци* ~ *врабџи*, *девојка* ~ *дјевојка* ~ *дивојка* ~ *ђевојка*, *лејџораст* ~ *лијџорест* ~ *лијџорес* ~ *љејџораст* ~ *љејџораз* итд. То значи да је исти семантички садржај придружен различитим изразима који се појављују у локалним говорима. Између тих различитих израза, у процесу стандардизације одабирају се ликови који су за стандарднојезичку употребу најпогоднији, па се са њима, при описима стања дијалеката, самјеравају они ликови чији је гласовни састав различит. Они дијелови гласовне структуре ријечи који се не поклапају са ликом који је стандардизован јесу дијалекатске специфичности у томе погледу⁵.

3. Опис могућих начина варирања гласовнога склопа ријечи у народним говорима јесте представљање специфичности њихових фонетско-фонолошких система. Такви отклони могу се испољавати на различите начине, јер их могу узроковати разни чиниоци: разлике у инвентару јединица, начин адаптације позајмљеница, примјери изостајања неке гласовне промјене, вршење промјене на ширем материјалу него у другим идиомима или на начин који није у складу са општим фонетским законитостима и др. Посљедице које такве разлике остављају у дијалекатским лексичким подсистемима испољавају се на различите начине. Уколико се вежу за појединачне ријечи, такве фонетске црте се лексикализују, а варијације у фонетском склопу се преводе на лексичку раван. То значи да

5 И. А. Осовјецки наглашава да је у циљу идентификације дијалекатских црта анализу дијалекатске лексике нужно спровести не на нивоу лексема, него на нивоу њених фрагмената, како на плану израза тако и на плану садржаја (Осовјецки 1982: 99).

се у ријечима таквога склопа манифестују не само фонетско-фонолошке, него и дијалекатске специфичности које се тичу лексикона.

3.1. Типичан примјер оваквих дијалекатских специфичности јесу различити скупови фонолошких јединица који функционишу у дијалекатским системима. Јављање специфичне фонеме може се двојако одражавати на општи лексикон: (1) када се реализује у гласовном склопу општепознатих ријечи, обликују се фонетске варијанте – пошто у другим идиомима постоји фонема која је замјењује (или је са њом у допунској дистрибуцији) реализујући се својим типичним гласовним остварењем, и (2) може уобличавати гласовни склоп специфичне локалне лексике – што су нове јединице општег лексикона.

То се може илустровати начином функционисања африкате *s* у појединим дијалектима српскога језика. Овај звучни парњак африкате *ц*, карактеристичан за поједине локалне говоре призренско-тимочке и косовско-ресавске зоне, а спорадично присутан и у неким говорима других дијалеката, најчешће функционише као позициона варијанта фонеме *з*. Карактеристичне позиције погодују постојању мноштва фонетских варијанти истих ријечи (исп. односе сугласничких група *бз* ~ *bs*, *нз* ~ *ns*, *зв* ~ *sv* и сл. у примјерима *обзир* ~ *obsip*, *бронза* ~ *bronsa*, *звоно* ~ *svono*, *зверка* ~ *sverka*, *звирнем* ~ *svirnem* итд.), али неријетко и због факултативног остваривања ове африкате (*зеза* ~ *sesa*, *зугар* ~ *sugar*, *зучи* ~ *suchi* итд. (Стојановић 2010)).

Међутим, у истим тим дијалекатским зонама африката *s* може бити интегрисана у фонолошки систем локалних говора, па њено остваривање у појединачним ријечима није условљено гласовним контекстом: нпр. у говору Пирота *сијка* („врста дјечје игре штаповима“), *сука* („врста барске биљке, рогоз“), *сиђулка* („виолина“), *синсов* („незрео младић, клипан“)⁶ итд. (Живковић 1987: 178). Уколико се ради о факултативној реализацији, јер се глас *s* у говору може замјењивати гласом *з*, онда су то фонетске варијанте ријечи (Богдановић 1992: 20), а она варијанта која се реализује гласовним склопом у којем је реализовано *s*, а којој је истовремено придружен семантички садржај који је локалног карактера, јесте специфична лексичка јединица (лексема или само нека од семема) која носи дијалекатска обиљежја и у изразу и у садржају.

3.2. И многобројни гласовни процеси могу бити узрок разликама у гласовном склопу ријечи и имати одраз на карактеристике фонетско-фонолошког и лексичког система истовремено. Фонетски ликови који показују отклон од важећих дистрибуционих правила, односно одступања од системских фонетских законитости (исп. нпр. односе *улар* ~ *јулар*, *лива-*

6 При обради овакве лексике у Речнику САНУ у одредничкој ријечи наводи се *з* на мјесту *s*, уз обавезну гласу о начину изговора: „изговара се са сливеним *дз* уместо *з*“ (в. нпр. дрџа (изговара се са сливеним *дз*) ж (вероватно према алб. *dresun*, упреден, увијен) дијал. покр. *кујунџијски алати* за одвртњање завртња (Ел. Г. 3), затим одреднице *зинзов*, *будза*, *будзула* и сл.).

да ~ левада, базилика ~ базилика ~ василика, ишїа ~ ишїав ~ ишїах, кришїалица ~ крешїалица, кљецало ~ клецало, мекшїерана ~ мекшїерана, мујара ~ муљара, найлети ~ найлети итд.) јесу фонетске варијанте. У таквим ријечима манифестују се фонетско–фонолошка дијалекатска диференцијална својства, али се варијације у њиховом гласовном склопу не одражавају на идентитет њихове морфолошко–творбене структуре нити доводе до измјена граматичког или лексичког значења, што значи да то нису самосталне јединице које би било могуће идентификовати као нове ријечи на нивоу општег лексикона.

Али, тако формираним ликовима може бити придружен садржај који је појам о специфичној локалној стварности, или је у извјесној мјери специјализован уколико је у питању неко од значења у оквиру полисемантичких структура појединих лексема. Осим тога, такви ликови често су архаизирани⁷. Нпр. у неким народним говорима изостаје јотоване у *гјачити*⁸, као што изостаје и у *гјак* („онај који ‘дјачи’ ... ”)⁹. То јесу примјери фонетских варијанти на нивоу општег језика, али су у народним говорима у којима функционише јотована варијанта *ћак* нејотоване варијанте у наведеним значењима јединице у локалним лексичким подсистемима маркиране и по изразу и по садржају. У оваквим примјерима свакако треба имати у виду домен примјене, а овдје и чињеницу да је у питању лексика везана за цркву, што погодује конзервирању фонетских ликова, као и начин адаптације изворних ликова око којих се лексичко гнијездо формира¹⁰. Затим, несумњиво је да се фонетске варијанте *ношњик* и *ноћник* јављају са више истих значења, али се дијалектизам *ношњик* у говору Куча чува као покрајински историзам у значењу „самац, појединац који је без дружине нападао на противнике (противничко племе или непријатеља)”¹¹. Затим, *гарван* („гавран”) јесте фонетски дијалектизам који функционише на разним странама српске језичке територије, али када се у околини Пирота том фонетском лику придружи специјализован и локално обиљежен садржај „качарска и коларска алатка”¹² то је нова јединица у лексикону.

7 Дијалекатска фонетика оваквим примјерима изузимања приступа као реликтима које сврстава у скуп фонетских карактеристика дијалекта важних за тумачења начина уобличавања дијалекатског система у историјској перспективи.

8 У Речнику САНУ упућено на *ћачити*, „појати, певати црквене песме, певањем пратити црквени обред”: Дјачити значи пјевати у цркви (Бос. Грахово, Билб. 2). Наш учитељ л’јепо дјачи, гладан би га слуша и дан и ноћ (Банија, Ворк.).

9 Потврђено у примјерима наведеним у Речнику САНУ: Ондје се [у Дубровнику] дјак зове само онај који је обучен у поповске хаљине; а остали се зову скулари (Вук, Рј.). Бог и дјаци (ђаци), каже се у Дубровнику о попу који с два ђака иде по кућама и благосивља их о богојављењу (Будм., РЈА 2, 956, под ђак).

10 Исп. грчки *diakonos*, као и распрострањени фонетски лик *гјак* у којем до јотоване и није могло доћи.

11 В. потврду у Речнику САНУ: Појединац који је сам собом, без дружине на крвничка племена четовао звао се „четник” или „ноћник” (Дуч. С. 1, 191).

12 У Речнику САНУ: Гарван је качарска алатка помоћу које се међу крајњи обручи на каци или шина на точковима (Пирот, Стан. Мил. и Живк. М. 2).

Самостална лексема јесте и *шљевак*, јер је само тако уобличеним фонетским склопом могуће реализовати садржај „коритаст лимени суд који се подмеће под печеницу на ражњу да се у њ слива маст” (Речник МС1967–1976). Само са *дивљака* у Далмацији се упућује на одређену врсту маслине која расте као грм (*Olea oleaster*), па је то самостална јединица (без обзира на то што постоји лексема *дивљака*, која има значења „некалемљена воћка”, „некултивисана биљка” и сл.) која функционише као ботанички термин. Овакви и мноштво других примјера доказују да је мноштво различитих начина уобличавања гласовнога склопа ријечи и да фонетска варирања треба разликовати од других врста варирања.

4. Осим лексикализације фонетских чињеница, када се различитост гласовнога склопа преводи на лексичку раван, при утврђивању састава лексикона потребно је примјењивати и критеријуме по којима се врсте варирања ријечи разликују. Питање идентификације процеса којима су фонетске варијанте ријечи уобличене и њихово разликовање од других врста варирања јесте и питање утврђивања идентитета ријечи, односно питање разграничавања варијанти ријечи¹³ од самосталних ријечи које су сличног гласовног састава. И творбена варирања могу уобличавати минимално различите гласовне склопове, творити ријечи које су такође истога семантичког садржаја, али ти склопови нису варијанте истих ријечи, нпр. *кочак* ~ *кочар* „живинарник (направљен од коља)”, *пољак* ~ *пољар* „онај који чува поље” итд. То су самосталне ријечи, а варијације које се остварују тичу се творбених форманата, који су значењске јединице. Њима се, по дефиницији, граде нове ријечи. Уколико су творбени форманти фонетски варијантни, онда су опет у питању фонетске варијанте ријечи, нпр. *рејух* ~ *рејув* („подбјел” *Tussilago farfara*) и сл., просто због тога што су у питању варијације које се тичу јединица плана израза (овдје се иста творбена морфема јавља у различитим изразима, *-ух* и *-ув*)¹⁴.

13 Исп. тумачење варирања и варијативности К. С. Горбачевича: „Варьирование слова обычно осуществляется в определенных акцентологических и фонематических границах. Эти ограничения имеют объективный и необходимый характер, так как формальные различия языковых единиц, воспринимаемых как одно слово, не могут быть слишком значительными. Нарушение этих условий ведет к необратимым формальным изменениям и разрушению тождества слова” (Горбачевич 1978: 13)

14 У нашој дијалекатској лексикографији недовољно је разрађена методологија којом би се указивало на то која врста варирања је у питању: в. нпр. односе *вала* и *фала*, *валид* и *ивалид*, *валинга* и *фалинга* који су представљени на исти начин као и односи *ваљ* и *ваљак*, *вижљав* и *вижљастӣ* итд. у Рјечнику говора Поткозарја (Далмација 2004), затим у Речнику српских говора Војводине *арлаукаїи* и *арлукаїи*, *армоникаш* и *армуникаш* ~ *арендар* и *арендаш*, *арїацїк* и *арїацїка* и сл. (РСГВ 2000) (важно је истаћи да су у овом рјечнику назначене диференцијације које се тичу убикације примјера из различитих локалних говора). Као лексикографски проблем ту се намећу и нека друга питања: питање међусобнога самјеравања свих варијантних форми које се појављују у локалним говорима у оквиру једнога дијалекта, питање хијерархизације тих форми, питање варирања која се односе на карактеристике фонова и сл. На такве и сличне проблеме са којима се сусрећу лексикографи који се баве дијалекатском лексиком неријетко се указује и у научној литератури: „В диалектной лексикографической прак-

Исти семантички садржај може бити придружен низу гласовних склопова који су у односу фонетских варијанти, нпр. *белуша ~ бјелуша ~ билуша* („глиновито-кречна, лапоровита земља”), као што он може бити изражен и низом ријечи, мање или више сличне гласовне структуре, које су обликоване различитим творбеним формантима, нпр. *белуша ~ белача ~ белизна ~ белица ~ беловача ~ бељевина ~ бељуџа ~ бељушка*. Варирања у низовима остварују се на различите начине, јер се у првом низу мијења израз исте (коријенске) морфеме којој се прикључује исти творбени формант – па је и у резултату само фонетска варијанта, док се у другом низу, поред разлика у гласовној структури, ради и о различитим творбеним формантима, тј. различитим морфемама. У наведеним примјерима запажа се нпр. да свака од наведених твореница из екавских говора може бити реализована са континуантима старог гласа јат карактеристичним за ијекавске или икавске говоре - па су то онда гласовни скупови у односу фонетских варијанти (уп. нпр. низ фонетских варијанти *бељуџа ~ бјељуџа ~ биљуџа* и сл.), док се различитим творбеним формантима (в. *бељуџа ~ белуша ~ белача* и сл.) творе посебне ријечи¹⁵ које су у односу истоко-ријених синонима.

5. Све језичке јединице јесу варијативне на извјестан начин, а варирања која се тичу гласовне структуре спроводе се увијек по законитостима које регулишу односи међу јединицама фонолошког система и начинима њиховога функционисања при реализацији у конкретним идиомима. Обим варирања у гласовном саставу је релативан, а треба истаћи да он не може бити изражен у мјери која би довела до непрепознатљивости ријечи. И обим и начин измјена у гласовној структури ријечи лимитирани су потребом обезбјеђивања реализације онаквог гласовног лика ка-

тике приходится встречаться с затруднениями чисто орфографического свойства. Безусловно, качество и способ записи диалектной речи сильно затрудняют сведение вариантов слова к одному, выведение основного варианта и определение подчиненных” (Сороколетов – Кузнецова 2010: 180).

Некада лексикографи, руковођени основном идејом представљања семантичких садржаја, у оквиру дефиниција или у виду додатака дефиницијама, наводе низове различитих израза истог семантичког садржаја, не одвајајући фонетске варијанте истих ријечи од самосталних ријечи које су уобличене на неки други начин: исп. нпр. у Рјечнику у оквиру монографије Херцеговачка пчеларска лексика С. Пујића начин обраде именице *лејто ... протазни отвор на кошници, в. баца, буца, врајта, зарез, лејта, лејто, лећа, лећелица, лећело, лијејто, лијто, оканце, улаз, улазиштие* (Пујић 2013: 248).

Пристап којим би се одвајале фонетске варијанте ријечи од других врста варирања омогућио би јасније сагледавања инвентара лексичких јединица који у појединим идиомима функционишу – јер фонетске варијанте не представљају различите лексе-ме (мада оне јесу извор информација о стању фонетско-фонолошког система и начину његовога функционисања у тим идиомима).

15 И у Упутствима за израду Речника САНУ, када се образлаже начин повезивања лексе-ма које су блиске по формалној структури, упозорава се на потребу разликовања фонетских варијанти од других врста варирања: „Варијанте су речи које се разликују по развоју појединих гласова, али не по префиксима или суфиксима.” Примјери које наводимо, уколико није другачије наглашено, посвједочени су у томе рјечнику.

кав чува инваријантна својства лексеме. Свака варијанта, да би то и остала, мора се разумијевати као представник инваријанте. То значи да дијалекатска ријеч у погледу гласовне структуре може варирати до извјесних граница и у складу са гласовним законитостима, али увијек мора остати у оквиру материјалних граница које обезбјеђују реализацију дате лексеме.

Литература:

- Богдановић 1992: Недељко Богдановић, *Изоглосе југоисточне Србије*, Просвета, Ниш 1992.
- Богдановић 2010: Недељко Богдановић, Дијалекатска лексика, *Годишњак за српски језик и књижевност*, XXII/10, Ниш: Филозофски факултет у Нишу, 2010.
- Бошњакковић и Штрбац 2008: Жарко Бошњакковић и Гордана Штрбац, Место дијалектизама и регионализма у језику масовних медија (на примеру новинских текстова објављених у новосадском листу „Дневник“), *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, XXXIII-2, Нови Сад 2008.
- Горбачевич 1978: К. С. Горбачевич, *Варијантност слова и језикова норма*, Ленинград 1978, 2. издање, Книжни дом „ЛИБРОКОМ“, Москва 2009.
- Далмација 2004: Стево Далмација, *Рјечник говора Појшкозарија*, Глас српски, Бања Лука 2004.
- Живковић 1987: Новица Живковић, *Речник широјског говора*, Пирот: Музеј Понишавља, 1987.
- Кристал 1996: Deјvid Kristal, *Кембричка енциклопедија језика*, Београд: Nolit, 1996.
- Осовјецки 1971: И. А. Осовецкиј, *Диалектјна лексика в произведених советској художественној литератјури 50х 60х годов*, Вопросы језика современной русской литературы, Наука, Москва 1971, 301–385.
- Осовјецки 1982: И. А. Осовецкиј, *Лексика современных русских народных говоров*, Наука, Москва, 1982.
- Петровић 1990: Dragoljub Petrović, *Napomene из Rečnik bačkih Bunjevaca*, у: Marko Peić i Grga Bačlija, *Rečnik bačkih Bunjevaca*, Novi Sad – Subotica 1990.
- Петровић 2002: Драгољуб Петровић, Дијалекатска лексика и речник стандардног језика, *Дескриптивна лексикографија стандардног језика и њене теоријске основе*, Зборник радова, Нови Сад – Београд, 2002.
- Пујић 2013: Саво Пујић, Херцеговачка пчеларска лексика (на општесловенској основи), *Српски дијалектолошки зборник*, LX, Београд: САНУ и Институт за српски језик САНУ, 2013.
- Рамић 2012: Никола Рамић, Територијално раслојавање лексикона, *Српски језик*, XVII, Београд, 305–316.
- Речник САНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Београд: САНУ, 1959. и даље.
- Речник МС 1967-1976: *Речник српскохрватског књижевног језика*, Нови Сад (Загреб): Матица српска (Матица хрватска), 1967–1976.
- РСГВ 2000: *Речник српских говора Војводине*, свеска 1, Нови Сад: Матица српска, 2000.
- Сороколетов – Кузнецова 2010: Ф. П. Сороколетов, О. Д. Кузнецова, *Очерки по русской диалектјној лексикографији*, Книжни дом „ЛИБРОКОМ“, Москва 2010.
- Стојановић 2010: Радосав Стојановић, Црнотравски речник, *Српски дијалектолошки зборник*, LVII, Београд: САНУ и Институт за српски језик САНУ, 2010.

Филин 1982: Ф. П. Филин, *О лексико-семантических зрүүйях слов*, Очерки по теории языкознания, Наука, Москва 1982, 227–239.

ON PHONETIC DIALECTISMS AND LEXICAL VARIANCE

Summary

The present article attempts at pinpointing the need for distinguishing phonetic variants of words from words similar in phonic composition, however those being autonomous words and not phonetic variants. It is primarily a practical lexicographic problem, especially pronounced in dialectal lexicography, since one and the same dialect may comprise several phonetic variants representing the same lexeme, which means that such a distinction represents a theoretical, lexicographic issue. The identification of factors causing variability seems of predominant importance for discerning phonetic variance from other types of variance. Phonetic variants are formed according to the rules governing relations among the units of a phonological system and the ways in which they function when realized in specific local idioms.

Nikola Ramić

Недељко Богдановић¹
 Универзитет у Нишу
 Филозофски факултет

ЛЕКСИЧКИ СИСТЕМ ЛОКАЛНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ

У раду се предлаже структура могуће студије лексичког система једне језичке заједнице.

Кључне речи: локална језичка заједница, лексикон, структура лексикона

Пролегомена

Језичка комуникација остварује се у оквирима једне социјалне заједнице. У историји српског народа најужа таква заједница је породица. Препостављамо да је за одвијање комуникације у породици, а у мом селу синоним за породицу је кућа², што се језика тиче, довољно да сви чланови породице знају речи које су им потребне ради именовања садржаја свога живота и окружења, да речи комбинују на уобичајени начин и да саговорници имају способност да језиком изразе оно што мисле и осећају.

Заједница вишега реда је село. Оно што је речено за комуникацију у породици важи и за комуникацију у селу. Надаље (шире и више) комуникација добија сложеније видове и намеће свој устројство, што је засад изван наше пажње.

У данашњим условима живота, а тако је мање-више ваљда увек и било, ни породица, ни село, нису затворене заједнице и то је услов, и прилика, да се непрестано мења и сам начин живота, да се богате сазнања и

1 nedb@ni.ac.rs

2 Имамо у виду ситуацију мога родног села Бучума (општина Сврљиг, источна Србија), где влада овакав поредак основних појмова: *породицу* чине родитељи и деца, а *кућу* сви који живе у једном *домаћинству*, што значи да ту може бити и више породица (рецимо, два брата са својим породом и сл.). Више породица крвнога сродства образује *вамилију*. Познато нам је да се код женског живља *родом* сматра фамилија из које се дошло (удајом), па може да се каже: „Ристинци су ми род, а Мијаиловци вамилија”. Село живи не у поретку породица–село, већ *кућа–село*. Технички, село може бити организовано у засеоке, махале, крајеве... који не морају бити настањени породицама исте фамилије. Реперкусије на језичку праксу има обичај орођавања са фамилијама које нису у крвном сродству, што значи да се у интеракцији може „у мизаз” донети и нека нова реч, назив, па и граматички облик, ако је *снашка* (а овако се у Бучуму назива одива) то понела из рода. Лош дрскије то може бити са *призетком*, јер су мушкарци мање подложни прилагођавању животу у новој породици.

да се, у том смислу, богати и лексички фонд који ће послужити у комуникацијске сврхе.

Укупна залиха појмова једне социјалне заједнице имплицира постојање *речника* (лексикона) те заједнице, као *скупи лексема* за ознаку појмова. Вероватно никад нећемо сазнати шта је све залиха појмова једне једине особе, а камоли свих чланова породице, још мање села и тако надаље. Та жеља, мислимо, не живи чак ни на нивоу идеала. У методологији која је далеко од савршенства наша наука располаже једним бројем збирки лексема, које се из практичних разлога, или с разлога стручне аналогije, називају и речницима, и то су једине фиксиране подлоге једне процедуре у којој би се могао потражити лексички систем једнога говора (као потенцијалног и реалног инструмента језичке комуникације).

Речник, лексика, лексикон као битан део комуникационог система (који још подразумева *џрамајтичке односе* (оформљене у граматички систем) конституисања јединица вишега реда – синтагме, реченице, диску-рса, али и *контексти* у којем ће јединице комуникације остварити своју комуникативну и сваку другу – естетску или још коју – сврху) и сâм је систем системâ, онолико сложен колико је богатство појмова за спознају живота човека (његовог биолошког, психолошког и социјалног бића), његовог окружења (природних околности – у простору, и историјских околности – у времену) и његове духовне креације (интенције, фикције, филозофије, митологије).

Могло би се очекивати да ће ЛЛ (локални лексикон) имати оне појмове, и оне ознаке појмова, који представљају језички израз биолошке, привредне и духовне праксе становништва (говорника) која је резултат вишевековног суживота чланова заједнице. Одмах треба додати да је тај квантум (односно тај корпус језичких јединица) допуњен и резултатима сазнања која се не морају заснивати на пракси (и комуникацији) у дотичној заједници, већ да су добијена са стране, из других заједница, из друге праксе, или да су остатак (прежитак) нечега што је реално изгубљено. Лексикон ће, дакле, бити потврда не само појмовног (и комуникативног) система локалне, већ и шире заједнице, онолико широке докле је допирало сазнање субјеката заједнице (било да су они дошли до реланости друге заједнице, било да су утицаји тог окружења, на многе историјски условљене начине, допрли до свести заједнице чији се лексикон испитује).

Свакако треба разрадити процедуру за утврђивање активног слоја лексикона и одвајања (свакако релативног) од застареле, ређе употребљиве или напуштене лексике (која још живи или само у сећању, због губитка реалија које је именовала, или само у сећању одређеног слоја говорника, највероватније генерацијски раздвојених).

Сваки покушај да се упозна (и колико-толико утврди, опише) лексички систем макар и најмање заједнице сусрешће се са низом непремостивих питања (или потешкоћа), што ће, онда, и најмањи резултат релативи-

зовати. Можда и овде треба поћи од једноставне истине: ако се не може колико се хоће, треба покушати колико се може!

У том смислу, неке претпоставке скоро постају аксиоми: лакше би било описати лексикон сељачке него градске породице; лакше ће бити сагледати лексикон породице уједначеног образовања, веће су шансе да се утврди слојевитост лексикона по критеријуму активна / пасивна; жива / архаична итд. лексика у условима заједнице од више генерација говорника.

Али, нешто је такође очигледно: (1) ми не располажемо забележеним лексиконом ни једне једине социјалне заједнице (односно породице), нити има наде да такав корпус добијемо; (2) забележени лексикони су корпуси ограничени многим разлозима: концепцијом дијалекатског речника (јер другачијих немамо!); степеном стручне обучености (у већем броју случајева у питању је аматерско опредељење, и скромнији приступ материји), увек ограничено време рада на терену, вечити недостатак материјалних могућности у свим фазама рада – од замисли до штампе.

Знамо шта немамо.

Али, немамо ни проучавање лексикона (онаквог каквог имамо) у његовој укупности са становишта система који се у њему очитују, сем проучавања издвојених сегмената, појединих тема, појединих лексичких слојева, појединих функционално обједињених делова фонда, појединих творбених типова, појединих речи и сл., што, дакако, није лоше ако не можемо или не желимо више.

Ако би се располагало лексиконом једне социјалне заједнице, који би представљао целовитији корпус, мислимо да се у њему могу потражити неки од следећих система:

- а) систем ознака за именовање природних реалија (тла, вода, атмосфере; флоре, фауне);
- б) систем ознака за именовање човека као биолошког и социјалног бића (тело, узраст, карактер, одело, кућа, покућство, исхрана, нега, здравље и болести);
- в) систем ознака за именовање социјалних односа (сродство, друштвени живот, однос према материјалним добрима, однос према правди, истини, судбини, доброту, лепоти);
- г) систем ознака за човекове радне манифестације (привредне делатности, домаћа радиност, пољопривреда, сточарство, однос према раду...) и за техничке околности рада (средства и алати, материјал и производи);
- д) систем ознака за манифестације духа (веровања, празноверице, усмено стваралаштво, обреди и обичаји);
- ђ) систем ознака појмова времена (космичког и метеоролошког);
- е) остало.

Оног момента када се овако, тематски, сагледа целокупност лексике (расположивог корпуса схваћеног као целина), долази се до могућности да се проучи: којим се јединицама лексикона стварност именује (именичке и придевске речи), *дејтерминише* или *доводи у синџиџмајску везу* (придеви, придевске заменице, бројеви, прилози), *доводи у реченичну везу* (глаголи); који тип лексичких јединица *служи као њомоћно средство* у образовању јединица комуникације (предлози, везници) или појачању комуникативних вредности тих јединица (узвици, речце); какав је систем деривације, односно ширења лексикона суодносом уочених система (придев прелази у именицу, глагол или прилог уз задржавање неког степена првобитног значења): *здрав – здравље – здравити – оздравити*; дати *здрово* за готово; *здравица – наздравити – наздравичар – наздравичарски*; *џоздрав – џоздравље – џоздрављати*; *оџоздрав*.

Уочене системе могуће је проучавати у историјском следу (на дијахроној оси), али и у односу на: стандардни језик, друге дијалекте језика; у односу на стране језике (односно на трансформације лексикона у значењском и обличком смислу с обзиром на порекло речи).

У овом правцу има смисла проучити настајање синонима, односно испитати функционисање двеју или више речи (за исти појам) чија се синонимност може довести у везу са хронологијом прихватања или застаревања, као и степен њихове напоредности (евентуалне разлике на плану актуелно / застарело, шира / ужа употреба, задржавање речи када је релација напуштена, односно преношења смисла на нову релацију, односно именовање нове релације речју чија је релација нестала итд.). Таква напоредност, или синонимност успоставља се и у односу домаће (локално) – шире (стандардно). Дакле, нама је занимљивије испитати „стандардност” – „локалност” речи у синонимском низу, него супротстављати локални лексикон у целини према лексикону стандардног језика (у целини), не: све наспрам свега, него $X^{\pm} : X^1, X^2 \dots X^n$. Најзад, потражити, описати (с промишљањем евентуалних разлога за такву употребу речи) синонимност на релацији домаће – стране.

Структура (садржај) евентуалне студије

Полазећи од конкретних сазнања о своме матерњем говору, данас говору села Бучума које је скоро у нестајању, јер се од 259 житеља 1863. године свело (на почетку 2015) на једва шездесетак мештана одмакле доби, евентуални пројекат проучавања лексичког система видимо у студији следећег садржаја. За сваку позицију, које су у овом тренутку размишљања и даље глобално (и тек у знацима) даћемо, правде ради, само по три примера, именица, из лексикона Бучума, и обележити их експираторним акцентом (по традицији као $\hat{\ }$).

Увод

Социјалне и историјске околности

Корпус

Методолошке напомене

ЛС (лексички систем) као систем система

ЛС као слика стварности

Природа

Ознаке тла (*брѣз, њаѓина, врџолија*)

Орографија (*узбрдица, низбрдица, њрођас*)

Хидрографија (*кладанац, шобур, разлуци*)

Флора (*сѣмка, сџрук, зрно*)

Фауна (*брав, дивјина, буба*)

Делови животињског тела (*њрљица, чајоњак, делија*)

Метеорологија (*ојеклица, времишије, слођа*)

Космичко време (*савињало, њладне, нађривечер*)

Небеска тела (*Слнце, Зорњача, Влашичичи*)

Човек

Тело (*снађа, бој, узрас*)

Делови тела (*џил, клк, слезѣнка*).

Именовање човека по телесним ознакама (*длкиша, беломуђа, њо-џиша*)

Карактер

Људске особине и мане (*знаворан, рабођан, скрчав*)

Именовање човека по карактерним одликама (*ленчуђа, цврца, кр-цуђа*)

Понашање

Међуљудска комуникација и интеракција (*живување, замерка, расџравија*)

Одело (*греје, рубине, нађикалци*)

Породица

Родбински односи (*њараунуче, чукунунуче, љскавче*)

Кућа и покућство (*џжа, чандија, одар*)

Окућница (*обор, њлѣвња, лѣса*)

Исхрана

Јела (*јéдење, п̄ијење, мánца*)
Хлеб (*цреп̄њár, п̄укница, коловр̄п̄њак*)
Називи јела (*џоловár, п̄одрóбица, клинчорба*)
Материјал (*заирé, варивцé, блаџоп̄ија*)
Укус (*сладн̄и, џорчел̄иво, ћисало*)
Справљање јела (*мéси, вáри, см̄ути*)
Однос према јелу (*лáчан, мрчкав, џлаџосал*)
Животни циклус (*п̄р̄инова, с̄п̄р̄ижба, гр̄п̄ља*)

Друштвена стварност

Привреда (*кос̄идба, врша, п̄ечалéње*)
Привредне делатности (*рáбоп̄а*)
Средства рада (*сећ̄ира, п̄рнóрез, колесár*)
Материјал (*сéме, ћубре, п̄р̄бр*)
Нега и узгој (*орáње, коп̄ање, заламáње*)
Производ (*ж̄ип̄о, ошáв, зеленч̄ица*)
Радник (*жест̄ивár, косáч, вршација*)
Обичаји о раду (*п̄ремлáz, бóџубрада, м̄иш̄п̄ровден*)
Домаћа радиност (*п̄лéтење, п̄кање, везидба*)
Власнички односи (*бáш̄ип̄ина, меџник, себ̄иско*)
Култура
Језик
Лексика језичке комуникације (*врéви, г̄ума, џлáша се*)
Ономастика – све што чини систем стварних имена заједнице у датом тренутку: људи (*Тóвил, Тóља, Танáскових̄*), места у простору (*Врл̄ине, Ђиџос, Сладун̄ица*), стоке (*Булча, Гр̄ивша, Зр̄нка*)
Усмено стваралаштво (*п̄éсан, п̄р̄икажња, каракадé*)
Естетска схватања (*убав̄ило, ћип̄ка, цр̄в̄лка*)
Знања (*знање, умејáње, самоу́к*)
Медицинска знања (*алип̄ав, недџав, лекув́ање*)
Радне вештине (*заср̄ип̄лив, брзák, о́правна*)
Поздрав (чини: *ж̄иво-здрáво*), благослов (све ти у *нап̄рédицу*), клетва
(*самóвле те*), псовка (*роду́ ти*)
Игре (*иџrá, иџр́ање, иџр́ачка...*)

Дечје игре – врсте, средства, актери, радње, резултат (*купићање, њедало, зврчка...*)

Фолклорне игре (*румѣнка, жајденица, иџрабрац*)

Религија

Веровања (*боџомолство, џреј, свеџац*)

Празноверице (*џенац, осења, урок*)

Обреди

Рођење (*џеџобна, џрудови, родиља*)

Свадба (*младеневџта, наконче, мирѣње*)

Смрт (*џробник, крџина, џодуџе*)

Религијски обичаји

Славе и заветине (*љубовник, џовѣчерје, расџурница*)

Обичаји животног циклуса (*кравај, оџлац, остџаљање*)

ЛС као језички систем

Лексика именована (*чолак, џџрокља, џекљац*)

Лексика детерминације (*чолав, џџрокав, расџекљан*)

Лексика предикације (*чолави се, заџџрокави, џекља*)

Помоћна лексика (*кам, на, еџа*)

ЛС као граматички систем

Творба именица (*мужараџа, каџљџи, каџиџиџе*)

Творба придева (*белџџес, белко, розан*)

Творба глагола (*белџје се, белџе, бџели*)

Промене на синхроној равни

Синоними (*џоџџџрџа, џојанџиа, косник*)

Промене на дијахроној оси

Архаизми (*комин, оџак, баџа*)

Страна и домаћа лексика (*калџм / џрџсац, кџчма / џрбџаџа, јелџе / џруџњак*)

Однос лексике говора према лексици језика (*баџиџа : отац, невџџџџа : ласица, џоџанаџ : миш*)

Образложење садржаја

Ознаке тла. Овај одељак тиче се апелативне лексике са земљопи-
сном функцијом. У посебном одељку су конкретна именована као оно-
мастички систем.

Флора, Фауна. Систем назива за једну биљну јединку самерава се свим познатим биљкама, уз неопходна обједињавања (све где се стабло именује као *стѐрѹк*, као *дѐбљаk*, *лоза́* и сл. итд.). Лексика за ознаку делова тела живих створова самерава се животињама познатим у говору (део ноге којим се додирује тле је: *ша́па*, код једних, *кошћѹпа*, код других, *па́паk* код трећих, *ча́поњаk* код четвртних, *ка́нца* код петих животиња, *стауја́ло* код човека итд.).

Карактер. Подтеме су однос према раду (*нема́рљив*), однос према новцу (*развѐјан*), однос према богатству (*малкосвѐћник*), људима (*уо́чљив*) итд.

Одело. Сваки комад одеће има своје делове и називе тих делова (код кошуље: *о̀грља́k*, *о̀швице*, *па́слице*) итд..

Привредне делатности. Свака делатност има своју терминологију, мање или више заједничку са сродном делатношћу.

Обреди и обичаји. Систем ове лексике, умногоме заједнички, показује и дивергенцију; обрадени хлебови су: *че́сница* (о Божићу), *вече́рница*, *кола́ч*, *ба́ба*, *љубо́вник* (о слави), *собо́рњаk* (о свадби), *крева́ј* (о порођају), *кр́сник*, *по́скур(н)ице* (о подушјима), *по́га́ча* (за почетак сетве), итд.

Синоними. Има смисла истраживати постојање синонимне лексике у истом говору, у датом тренутку, код истих говорника. Потражити разлоге за лексичку синонимију и варијетете (фонетске, граматичке). Наиме, постоји могућност да иста особа користи *ножици* и *маказе*; али и: *ножици* и *ножице*, као и *маказе* и *макази*. Такође да су у употреби творбени фонетски и творбени варијетети: *Недељко* и *Недељко*; *кљешти* и *кљештеви*. Свакако да овде ваља истражити опсег ове појаве у лексикону, а потом и евентуалне разлоге (најчешће изванлингвистичке у случају правих синонима).

Архаизми. Грубо речено, овде је назнака смене у лексичком систему, које се могу видети у фреквенцији. Свакако може бити занимљива историја сукцесије лексема (са евентуалном спознајом о разлозима за смену). У студији лексичког система свакако је битније колико је реч жива, а не колика је њена старина.

*

Овако систематисана лексика једнога говора има карактер скупа различитих терминологија (ако се ова реч схвати у ширем смислу). Тако се у нашој науци неки радови и именују (терминологија куће и покућства, терминологија рибарства, пастирска терминологија, коларска терминологија, ткачка лексика и сл.). Ради се, дакле, о именицама које груписане по областима искуства образују системе са терминолошким вредностима.

Полисемија омогућава искорак из система и укључивање лексеме у другу терминологију. Ту се јавља питање основног и пренесеног значења (уобичајено речено), при чему, кад се дијалекатска лексика има у виду о с н о в н о не значи и првобитно, већ функционално примарно (оно што

припада живом говору, познато говорницима социјалне заједнице, у честој употреби испада да је п р в о за говорника који реч употребљава, а друга значења су даља).

Научни разлози могу наметнути задатак и другачијег истраживања, односно истраживања померања значења у времену, када првобитно може бити и заборављено, или ограничене употребе, док ће пракса промовисати неко секундарно значење у опште (*йишом* – нахрањен, некад, а сада: миран, што није без везе са нахрањен, али има и свој, накнадани развој, или деривацију, типа: *йишомина* (предела), где није могуће доћи да једноставне везе са питати = хранити!, али није немогуће). Могло би се догодити и да у различитим говорима постоји различита хијерархија исте речи и у опсегу значења и у фреквенцији употребе, што је за посебну (иначе захтевну и зато инспиративну) анализу.

Конкретно искуство заједнице чији се лексички систем обрађује може наметнути (и омогућити) и другачију систематизацију. Оваква, полазна систематизација има најмање две сврхе. Прво, она је руководство у прикупљању лексики и омогућава настојање да се попуне празна а очекивана места у систему (у говору Бучума: *жéйтва* подразумева *срй*, срп подразумева *рез* и *дршкy*, рез има *зуйци* и *чембёр*, срп је у сапу *насá-ден*). Друго, *системайизација* излази из система, омогућава систем, разлучује и повезује системе..., то је *йочейна* и *завриина ојерација йрочавања*. На почетку је глобална, тек назначена, имплицитина, током рада експлицитна, а на крају – заједно са грађом, дискусијом и закључцима – она је *научни резулйаит са кулйуролошком сврхом*.

Спознати и проучени лексички систем једног целовитог ентитета, једне социјалне (што ће речи и комуникативне, језичке) заједнице омогућава компарацију са системима других говора и дијалеката, у целини и по деловима, односно темама.

*

Разуме се, све је ово у једној визури. Може се поставити и другачији циљ, а онда ће и стајалиште или полазиште бити другачије, па би резултат истраживања могао бити и значајнији, кориснији. Народни говори својим лексичким системима заиста су (још!) богата врела вековног искуства (обично више) народа и у њима се може наћи увек више од онога што тренутно знамо.

Литература:

Скраћенице назива публикација:

ГНБ *Годишњак за српски језик и књижевност* (посвећен Недељку Богдановићу), Ниш: Филозофски факултет у Нишу, 2009.

ГРБ *Годишњак за српски језик и књижевност* (посвећен Радосаву Ђуровићу), Ниш: Филозофски факултет у Нишу, 2006.

ГПТО *Говори њизренско-тимоцке дијалекатске областии и суседних дијалекатиа* (Зборник са научног скупа у Нишкој Бањи 1992), Ниш: Филозофски факултет у Нишу, Институт за српски језик САНУ, Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, 1994.

ДескрЛ *Дескриптивна лексикографиа сћандардног језика и њене теоријске основе* (Нови Сад – Београд 2002).

ЗБФЛ *Зборник Машице срјске за филолозију и лингвистику*; Нови Сад: Матица српска, (од 1957).

ЈФ *Јужнословенски филолог*, Београд: САНУ и Институт за српски језик САНУ.

Лил *Лексиколозија и лексикографиа* (Београд – Нови Сад 1981; Нови Сад – Београд 1984).

ППЈ *Прилози проучавању језика*, Нови Сад: Катедра за српски језик и лингвистику Филозофског факултета у Новом Саду.

РСЈ *Речник срјског језика* (поп. једнотомник), Нови Сад: Матица српска, 2007.

СДЗБ *Срјски дијалектолошки зборник*; Београд (од 1905).

Фин *Филолозија и универзитет*, књ. 1 (Зборник радова са научног скупа Наука и савремени универзитет, Филозофски факултет Универзитета у Нишу, Ниш 2012)

Упитници, студије и расправе, чланци:

Богдановић 1994: Н. Богдановић, *Лексичка дисперзија у говорима југоисточне Србије*; ГПТО, 241–251.

Богдановић 1996: Н. Богдановић, *Означавање стилске вредности у дијалекатским речницима, Зборник радова Филозофског факултета у Нишу (серија Срјски језик и књижевности), бр. 4–5*, Ниш 1996, стр. 197–207.

Богдановић 2008: Н. Богдановић, *Земљописна и њој сродна лексика*; *СДЗБ LV* (сепарат), Београд.

Бошњаковић 1984: Ж. Бошњаковић, *Пастирска терминологија Срема*, Нови Сад: Филозофски факултет, 101–158.

Букумирић 2006: М. Букумирић, *Терминологија куће и покућства у северној Метохији*, *СДЗБ LIII*, Београд, 375–548.

Вуковић 1988: Г. Вуковић, *Терминологија куће и покућства у Војводини*, Нови Сад.

Динић 2008: Ј. Динић, *Тимочки дијалекатски речник*, Институт за српски језик САНУ, Монографије 4, Београд, са укључењем претходних издања.

Живковић 1987: Н. Живковић, *Речник њиротског говора*, Пирот.

Жугић 2005: Р. Жугић, *Речник говора јабланичког краја*, *СДЗБ LII*, Београд.

Зајцева 1982: С. Зајцева, *Дијалекатски речници као база за савремена лингвистичка истраживања*, ЛиЛ 1982, 69–76.

Златановић 2014: М. Златановић, *Речник говора југа Србије*, Врање: Учитељски факултет.

Златковић 2001: Д. Златковић, *Речник пиротског говора, I–II*, *Службени гласник*, Београд.

Илић 1900: П. М. Илић, *Питања за прикупљање технолошких обичаја у српског народа, Лист за срјски народни животи, обичаје и предање „Караџић“* (издавао и уређивао Тихомир Р. Ђорђевић, у Алексинцу).

Јашовић 1997: Г. Јашовић, *Пастирска терминологија Пећког Подгорја*, Исток – Зубин Поток – Приштина, 129–195.

Јовановић 2004: В. Јовановић, *Речник села Каменице (код Ниша)*, *СДЗБ LI*, Београд, 313–688.

- Јовановић 2007: В. Јовановић, Додатак речнику села Камнице код Ниша, *СДЗб LIV*, Београд, 403–520.
- Манић 1997: Д. Манић, *Лужнички речник*, Бабушница.
- Марковић 1986: М. Марковић, Речник народног говора у Црној Реци, *СДЗб 32*, Београд.
- Марковић 1993: М. Марковић, Речник народног говора у Црној Реци, *СДЗб 38*, Београд.
- Марковић 2006: Ј. Марковић, *Ткачка лексика југоисточне Србије*, Ниш, 63–136.
- Милошевић Петровић 2009: Ј. Милошевић Петровић, *Рајтарска и пољопривредна лексика села Дебелице*, Ниш.
- Митровић 1984: Б. Митровић, *Речник лесковачког говора*, Лесковац.
- Недељков 2012: Ј. Недељков, Тематска лексикографија као сведочанство о културном идентитету, *Фил*, 105–118.
- Пејчић Митић 2007: М. Пејчић Митић, *Метеоролошка лексика у говору Сврљиџа*, Сврљиг, 39–90.
- Петлева 1994: О. П. Петлева, Значење нових диалектних словарај југоисточне Србије за славјанској етимологији, *ГПТО*, 335–344.
- Петровић 1980: Д. Петровић, *Основна уједињена за бележење дијалекатске лексике Војводине*, Нови Сад: Матица српска.
- Петровић 1982: Д. Петровић, *Проблеми и изгледи српскохрватске дијалекатске лексикографије*, ЛиЛ 1982, 195–200.
- Петровић 1985: Д. Петровић, Српскохрватска дијалекатска лексикографија, *Књижевне новине*, бр. 700/01, Београд 15. децембар 1985, стр. 40.
- Петровић 2002: Д. Петровић, Дијалекатска лексика и речник стандардног језика, *ДескрЛ*, 277–283.
- Петровић А. 1994: А. Петровић, Народни називи за крушке у говорима југоисточне Србије, *ГПТО*, 405–414.
- Пижурица 1994: М. Пижурица, Значај идентификације тематских области у припремама за прикупљање дијалекатске лексике, *ГПТО*, 345–350.
- Попов 1987: Б. Попов, Речник лесковачког говора (приказ), *Зборник МС за филологију и лингвистику*, XXX/2, Нови Сад.
- Првуловић 1994: Б. Првуловић, Лексика боја у говору села Штитарца код Књажевца, *ГПТО*, 317–326.
- Рајковић 1982: Ј. Рајковић, Лексичко богатство тимочко-лужничких говора; *ЛиЛ* 1982, 203–208.
- Рајковић 2014: Ј. Рајковић Кожељац, Речник тимочког говора; *Лексика*, Неготин.
- Реметић 1982: С. Реметић, Из шумарске терминологије кладањског краја, *ЛиЛ* 1982, 269–276.
- Стојановић 2010: Р. Стојановић, Црнотравски речник, *СДЗб LVII*, Београд.
- Тешић 1998: М. Тешић: Основни текст упитника за воденичку терминологију; *Српски језик*, 1–2, Београд – Никшић, 529–534.
- Толстој 1984: Н. И. Толстој, Српскохрватска дијалекатска лексикографија у лингвистичкој перспективи, *ЛиЛ* 1984, 181–190.
- Тополињска 2002: З. Тополињска, Шта тражим у речнику, *ДескрЛ* 33–37.
- Шипка 1987: Д. Шипка, Вуков лексикографски поступак – на примјеру односа према „вулгаризмима” и хомонимији, *Вук Стефановић Караџић* (зборник радова), Сарајево 1987.
- Шипка 1998: Д. Шипка, *Основи лексикологије и сродних дисциплина*, Нови Сад.

LEXICAL SYSTEM OF A LOCAL COMMUNITY

Summary

The paper provides a conceptualized structure of a possible study of the lexical system of a local community. After the introductory rationale supporting the lexicographic description in question, the potential contents is given (with minimum number of examples as an illustration) with explanations for such a systematization.

Nedeljko Bogdanović

Јордана С. МАРКОВИЋ
 Универзитет у Нишу
 Филозофски факултет

ОЛАФ БРОК У СВЕТЛУ СРПСКЕ ДИЈАЛЕКТОЛОГИЈЕ¹

Норвешки слависта Олаф Брок са својом монографијом *Дијалекти најужније Србије* може се сматрати претечом српске науке о народним говорима. О разлозима којима је овај научник вођен и због којих је дошао на југ Србије, као и о достигнућима његове монографије, тј. о његовом месту и значају у српској дијалектологији било је речи повремено, чешће успутно. У овоме раду начињен је покушај да се нешто потпуније сагледа однос српске дијалектологије према Броковом раду и његовој књизи о говорима „најужније” Србије.

Кључне речи: српска дијалектологија, Олаф Брок, Александар Белић, говор, језик

Ако Александра Белића посматрамо као лингвисту који је поставио темељ српске дијалектологије, Олаф Брок би се могао назвати пројектантом таквог здања. Норвежанин Олаф Брок срео се са Србијом (и она с њим) 1899. године. Од тог момента почело је њихово међусобно упознавање. Млади Норвежанин настојао је што боље упознати Србе и Србију, о чему је оставио трајно сведочанство у репортажама у којима је за норвешке новине и њихове читаоце извештавао о ономе што је опажао крећући се по Србији и упознајући се са њеним становништвом, обичајима, навикама. Поводом скупа који је одржан на универзитету у Нишу, а везан је за стогодишњицу од појаве Брокове књиге о српским народним говорима², нишки новинар Саша Димитријевић донео је занимљиве податке из тих репортажа, у којима се види како је на Србе и Србију гледао један Нордијац крајем 19. века. Данас, после више од 110 година од појаве Брокове књиге, можемо се питати какве су биле намере и циљеви које је доласком у Србију зацртао овај норвешки лингвиста³ и да ли

1 Овај рад рађен је у оквиру пројекта *Дијалектолошка истраживања српског језичког простора* бр. 178020, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

2 Скуп је одржан 14. новембра 2003. године у организацији Филозофског факултета у Нишу.

3 Део овог осврта заснован је на подацима из зборника радова са поменутог научног скупа посвећеног стогодишњици од публикације Брокове књиге *Дијалекти најужније Србије*. Том приликом учесници су били и двојица Норвежана – Ерик Егеберг и Свен Менесленд. Први је говорио о Броку уопште, о његовом стваралаштву, пре свега, други о Броку као дијалектологу. Занимљиве податке донео је новинар Саша Дими-

је његов однос према Србима и српском језику био исти у тренутку када је у Србију дошао и онда када се из ње вратио. Ваља имати у виду да за Брока многи српски научници тврде да се показао „као велики пријатељ Србије” (Грицкат 1961: 142) и да је „једна од веома заслужних и веома симпатичних фигура међу славистима у несловенским земљама” (Грицкат 1961: 141). О његовој симпатији за Србију и српски народ говори М. Московљевић, истичући да се Брок и по повратку из Србије увек интересовао за судбину нашег народа, „будно је пратио политичка збивања код нас, и писао о њима” (Грицкат 1961: 71).

Олаф Брок је истакнути норвешки слависта. Рођен је 1867. у породици угледног трговца и власника пиваре, у породици са осморо деце. Врло рано се сусрео са једним словенским језиком, руским – 1887. године, када га је отац послао у Русију да научи језик. Тај детаљ ће бити пресудан у његовом животу. Љубав према словенским језицима и бављење тим језицима биће његово животно опредељење. Познанство са Јоханом Аугустом Лунделом са универзитета у Упсали резултирало је појачаним интересовањем за фонетику. Може се рећи да су то два значајна момента у Броковом животу, пресудна за његово научно опредељење: одлазак у Русију и познанство са Јоханом Аугустом Лунделом. Први га је усмерио на словенске језике, а други на фонетику словенских језика.

Брок је своје школовање наставио у Лајпцигу као ученик А. Лескина, Ф. К. Бругмана и Е. Сиверса, одакле одлази у Беч и од тог момента датира његово познанство са Ватрославом Јагићем. Професор Јагић усмериће Броково интересовање на теренски рад. Брока су посебно привлачили предели сусрета двају језика. Први рад таквог типа – монографија *Zum Kleinrussischen in Ungarn*, публикован је из два дела (1895. и 1897. године)⁴ и даје опис језика пограничне области „између словачког и украјинског језика” (Егеберг 2009: 89). На овај начин норвешки слависта дао је допринос пружању норвешке науке преко својих граница, тј. њеном укључивању у светску науку (Егеберг 2009: 89). Брок је важио за оснивача научне славистике у Норвешкој.

Током боравка у Бечу Брок долази у контакт са Комисијом за Балкан Аустријске академије наука. Та комисија повериће му задатак да у Србији изучава народне говоре. По Егебергу, „он је сам одабрао долину Мораве јужно и источно од Ниша, ка бугарској граници”⁵ (Егеберг 2009: 90), при чему је поново показао интерес за подручја у којима долази до изражаја

тријевић. Он је говорио о Броку као новинару. Током свог боравка у Србији овај млади норвешки слависта писао је репортаже које су излазиле у Афтенпостену – у периоду од јула до септембра објављено је једанаест репортажа под насловом *Fra Serbien*.

4 То су радови: Olaf Broch. *Zum kleinrussischen in Ungarn*. Archiv für Slavische Philologie. Berlin, 1895. и 1897.

5 Милош Московљевић, поводом деведесетогодишњице живота О. Брока, један чланак посвећује овом истакнутом слависти (Московљевић 1958) и у њему истиче „да је Брок упућен 1899 у Србију да опише говоре Јужне Србије, тј. тадашњих округа нишког, пиротског и врањског” (70).

језичка интерференција. Могуће је да је то била и жеља младог и озбиљног научника, како га назива Павле Ивић, за афирмацијом.

Ваља имати у виду друштвене околности у којима се све то дешава. Аустрија у то доба важи за државу са најразличитијим словенским живљем, крај у који одлази Олаф Брок ослобођен је од Турака 1878, тј. двадестак година пре Броковог доласка, а уз то не треба изгубити из вида ни чињеницу да се нешто пре тога јавила Милетичева студија о источнобугарским говорима⁶. Изгледа да су се у том тренутку поклопили интереси младог Норвежанина и Балканске комисије. Брок је био вођен својим интересима да истражује рубне говоре, тј. њега је, речено савременим лингвистичким речником, занимала контактна лингвистика. Аустријској академији наука био је потребан истраживач који ће описати граничне говоре. Не треба искључити могућност да је Хабзбуршка монархија имала своје прикривене намере да покаже припадност говора овога краја неком унапред прокламованом језику. Како би се представили неутралнима, добродошао им је млади норвешки лингвиста. Вероватно је препорука потекла од Хрвата Вагрослава Јагића, који је у то доба био „кључна фигура славистике” (Егеберг 2009: 88). Иако Егеберг тврди да је Норвежанин сам одабрао да оде у овај крај (Егеберг 2009: 90), С. Менесленд мисли: „Можда није случајно што је Бечка академија послала младог норвешког слависту баш у југоисточну Србију. [...] Исте године је Аустро-Угарска окупирала Санџак, тако да се Аустрија де факто граничила са овим јужносрпским подручјем. Аустријанци би дакле могли имати и друге интересе у овом региону, осим лингвистичких” (Менесленд 2009: 104)⁷.

Олаф Брок важи за изузетног фонетичара, његову способност да региструје сваку фонетску нијансу истицали су сви који су о њему говорили. О томе налазимо податке и у некрологу који је написао М. Московљевић поводом смрти овог великог лингвисте. Московљевић наводи да је већ на самом почетку рада на дијалектолошким испитивањима Брок „показао изванредну способност у примени модерних фонолошких метода, добар слух, поуздано бележење и студиозну обраду” (Московљевић 1961: 122).

Дакле, у Србију је на апсолутном крају 19. века дошао врстан фонетичар и релативно искусан слависта и то ће одликовати и његов материјал са простора југоисточне Србије и његове закључке везане за те детаље.

За посао такве врсте Брок је провео релативно мало времена у Србији. Међутим, трудио се да то време искористи на најбољи начин. Доста је путовао, о чему сведоче његове репортаже у Афтенпостену из Београда, Крушевца, Врњачке Бање, Ниша, Врања. На тим путовањима је имао

6 Lj. Miletič, *Das Ostbulgarische*, Wien, 1903.

7 Менесленд тврди: „У језичком погледу сматрало се да је ово подручје мешавина српског и бугарског”, позивајући се на Вукову дефиницију „Торлака као човека који нити говори чисто српски нити бугарски” (Менесленд 2009: 104).

пратњу у лику пандура (Димитријевић 2009: 143). Ови детаљи сведоче о озбиљности са којом је Брок пришао задатку.

О Броковом односу према овоме послу и очекивањима која је имао Беч вероватно се могу пронаћи подаци у преписци између Брока и Јагића. Та преписка делимично је објављена у *Јагићевом зборнику* (Загреб 1986, према Менесленд 2009: 104). Постоји и наговештај да је у вези са овим послом дошло до „пролазног захлађења односа” (Егеберг 2009: 90) између Брока и Ватрослава Јагића. Заправо, може се помишљати и на то да млади Норвежанин није испунио оно што се од њега очекивало, имајући у виду да је, како каже Ерик Егеберг, „доспео на прилично осетљив и нипошто безопасан терен и чврсто остајао при своме” (Егеберг 2009: 90)⁸.

Но, резултат тог „тримесечног испитивања српских дијалеката који се граниче са западним бугарским дијалектима” (Грицкат 1961: 141), уобличен у монографију, ипак је публикован 1903. у Бечу као државно издање, на немачком, под насловом *Die Dialekte des südlichsten Serbiens*. Тиме је ова Брокова мисија окончана и заокружена. У прилог овој тврдњи иде чињеница да се Брок више није враћао овим говорима, те је његов рад овога типа остао на публикацији ове монографије⁹.

Значај Броковог рада је у чињеници да у доба када се он интересовао за српске говоре овога краја није било описа једног одређеног дијалекатског подручја и његова књига је прва монографија тога типа.

Тек незнатно касније јавиће се са истим интересовањима, а свакако са другим задатком, српски лингвиста светског гласа – Александар Белић. Заправо, Белић и Брок су материјал за своје монографије прикупљали у готово исто време – Брок је у Србију стигао 1899, а Белић истиче да је путовања предузимао „у неколико махова од 1901. до 1903. г.” (Белић 1999: 20). Није случајно што се и Белић интересује за исте говоре, тј. за говор истог подручја, поготово када се има у виду да је прва књига која је публикована у оквиру Балканске комисије при Бечкој академији наука била Милетичева студија о источнобугарским говорима, а друга Брокова у серији истраживања јужнословенских дијалеката. Белић истиче да ће ови говори „моћи дати драгоцен материјал за познавање садашњости и прошлости неких балканских језика”, тј. његова намера била је да изнесе „стварни однос у коме се налазе дијалекти источне и јужне Србије и према околним српским и бугарским и македонским говорима” (Белић 1999: 19).

Брокова књига није имала среће да буде позната читалачкој публици подручја које се у њој обрађује. Штампана у Бечу и на немачком готово да је била и остала српској научној јавности недоступна.

8 На Јагићеве погледе на говоре овога краја критички се осврће Белић у *Дијалектима источне и јужне Србије* (Белић 1999: 44, 45).

9 Код Ивића (1985: 126) налазимо податак о томе да је постојао „претходни извештај Брохов о овим говорима”, који је објављен у „Anzeigeru бечке Академије, XXXVII (1900), 93–106”.

Белић је своју књигу штампао две године касније. Неспорно је да је Белићева студија „потпуно засенила Брокову”, како каже Ивић. Белић се у *Дијалектима источне и јужне Србије* осврнуо и на Брокову књигу. Он истиче: „Систематско дело о једном делу ових говора има само једно: Олафа Броха” (Белић 1999: 52). Нешто касније, у раду под насловом *О дијалекатском материјалу О. Броха у књизи: Die Dialekte des südlichsten Serbiens* (Белић 1911), Белић се посебно осврће на Брокову грађу, како и стоји у наслову. Одао је признање врсном фонетичару, истакао да се у нечему њихови ставови поклапају, а да се у понечем не слажу.

Белићева књига узрок је што Брокова није доживела своју афирмацију у правом смислу, и она је учинила да Брокова постане неактуелна убрзо после публикавања. У монографији *Дијалекти источне и јужне Србије* Белић о Броковој студији говори у оквиру прегледа литературе о овим дијалектима и посвећује му више страна¹⁰. Он истиче да у овој књизи (*Дијалекти источне и јужне Србије*) износи само своју грађу, а не служи се ни Броковим материјалом ни његовим погледима. Разлози су, каже Белић, у томе што се он и при излагању материјала држи другог система него Брок и што је своје раду поставио и други циљ него он (Белић 1999: 52). Општепозната је чињеница да Белић као основну замерку на Броков рад истиче неадекватан избор информатора: „У Пироту су му пружили материјал Мита бунарџија”, „један трговац свињама и један некадашњи народни посланик”, у Кривој Феји „општински писар”, а често су то били и учитељи (Белић 1999: 55, 56). У основне замерке Белић сврстава податак да је на основу грађе добијене на овај начин Брок изводио погрешне закључке о јачини утицаја књижевног језика на ове говоре (Белић 1999: 56). Друга замерка тиче се материјала на којем се заснива Брокова књига и у вези је са „методом питања и бележења народних умотворина”, за које Белић тврди да су непоздани (Белић 1999: 56), јер „на питања народ и нетачно и конфузно одговара, а кад диктира приче и песме – он их удешава” (Белић 1999: 56). Тај детаљ учинио је и да добијени материјал не буде довољно разноврстан. Осврћући се на Броково записивање онога што је чуо, Белић истиче: „У овоме правцу треба Броху¹¹ одати достојну хвалу и заслужено признање. Оно што је чуо он је тачно и поуздано фиксирао. Он не само да има добро ухо, већ и врло извежбано” (Белић 1999: 56, 57). У вези са описом гласова наводи се: „Брох је осетио и финије и ситније особине фонетике овога говора” (Белић 1999: 57), али: „Има нешто што нам Брох, и после своје опширне књиге, дугује; то је – анали-

10 Од 52. стране до 59. Белић се осврће на Брокову студију, а од 59. до 62. говори о свим осталим радовима о говорима овога краја (Белић 1999).

11 У овоме раду име норвешког слависте – Olaf Broch, употребљено је у два варијанта: Брок, како је у српској литератури одомаћено, и Брох у цитатима из Белићевих радова.

за, објашњење артикулације гласова о којима говори” (Белић 1999: 57)¹². По Белићу било би добро да је овај врсни фонетичар начинио паралелу у изговору појединих гласова са гласовима руског језика, који је Броку био познат.

Посебно место у овом Белићевом осврту посвећено је Броковом ставу о односу ових говора према бугарском, односно српском језику. Белић истиче: „Свима је познато да се говори баш ових крајева називају прелазним од српских бугарским, па је за нас од толико већег интереса да знамо, до каквог је уверења дошао човек који је морао много мислити о њиховим цртама” (Белић 1999: 54). Међутим, Брок „брижљиво избегава” да се изјасни у вези с тим. Некакав став се, ипак, имплицитно наслућује. Наиме, у вези са акцентом он истиче да су акценатске прилике као у бугарском језику, тврдећи у исто време и „да је бугарски акценат ипак енергичнији, друкчији” (Белић 1999: 55). Утицај бугарскога језика на ове дијалекте за њега је „нешто страно, туђе” (Белић 1999: 55). Када је у питању српски језик, Брок посматра однос ових дијалеката према српском књижевном језику, истичући да ови дијалекти нису „идентични са нашим књижевним језиком”, о чијем утицају говори непрестано, преувеличавајући га. Тај утицај је, по Белићу, прецењен – Брок га налази и тамо где га нема. У некрологу поводом Брокове смрти Ирена Грицкат ће закључити: „За нас је важно да је он утврдио да су ти дијалекти одиста српскохрватски, што у оно време још није било научно доказано” (Грицкат 1961: 141–142). Она такође истиче да „је он савесно вршио свој задатак” (Грицкат 1961: 142). У кратком осврту на Броково стваралаштво, насловљеном као *Деведесетогодишњица проф. О. Брока*, Милош Московљевић такође помиње овај детаљ: „Као странац, без довољног познавања језика и суочен с многим тешкоћама у крају недавно ослобођеном од Турака, он за време којим је располагао, није могао довољно ући у дотле непознате карактеристичне језичке особине ових говора, са врло сложенем фонетиком и синтаксом, али је његова заслуга што је први упознао науку с њима и тиме показао да су ти говори нераздвојни део српскохрватског језика, што је врло важно, јер је у то време било доста заступљено мишљење да су они бугарски, јер су ти крајеви имали да потпадну под неостварену Санстефанску Бугарску” (Московљевић 1958: 70). Пишући некролог поводом Брокове смрти, Московљевић 1961. каже: „По тврђењу Бугара и неких страних научника, ти говори су били бугарски, или бар прелазни” (Московљевић 1961: 122). Стога је Броку као научнику који је имао искуства у проучавању граничних говора „поверено да на терену утврди да ли су говори југоисточне Србије бугарски или српски” (Московљевић 1961: 122). Московљевић Брокову и Белићеву књигу посматра као комплементарне и

12 Ситуацију сличну овој налазимо и касније када су у питању страни истраживачи ових говора. Наиме, и Пол-Луј Тома у монографији *Говори Ниша и околних села* налази бројне изговорне варијанте гласова какве не бележе други истраживачи. И он се, попут Брока, ослања на лично искуство и слух.

тврди да је Брок „модерним научним методом” „први пут у науци доказао да су дотле спорни говори саставни део српскохрватске језичке целине, што је две године доцније још потпуније потврдио проф. Белић” (Московљевић 1961: 122).

Детаљ који указује на то да је у питању странац јесте чињеница да нема објашњења језичких појава, тј. нема упуштања у „историјско-упоредна објашњења” (Белић 1999: 54). Брокова књига представља опис на основу материјала који је прикупио, а сасвим је изостала теоријска страна, односно изостало је тумачење уочених појава. Тај детаљ Белић оправдано приписује чињеници да Брок не познаје основне црте историје српског језика, тј. последица су ауторове неинформисаности¹³. Неки Брокови закључци настали су на основу одговора које је добио, јер, како каже Белић, поверовао је тврдњи информатора, а њихова тврдња дошла је као резултат експлицитно затраженог одговора на питање *како се нешто каже* или *да ли се каже овако или онако*.

Само о Броковој грађи Белић говори у раду *О дијалекатском материјалу О. Броха* (Белић 1911), упуштајући се у детаље у вези са бележењем или тумачењем појединих примера из Брокове књиге. По правилу су Белићеви коментари у овоме раду тројаки:

1. похвале: „Једна од најтачнијих и најпотпунијих партија у књизи Броховој јесте глава о *ć, đ* и *k* у овим говорима” (Белић 1911: 26), „оно што говори Брох о сугласницима на крају речи у главном је тачно” (Белић 1911: 29), „што се тиче места акцента – код Броха је тачно констатовано да се, нарочито, у врањскоме крају акценат, у извесним приликама преноси” (Белић 1911: 37), „у главним је потезима овај део граматике добро израђен код Броха” (Белић 1911: 42), „констатовање и размишљање Брохово донекле ја тачно” (Белић 1911: 54), „иако примери нису најбоље пробрани ... ипак је ово опажање тачно” (Белић 1911: 54), „оно што је о глаголима на *ну(ши)* изнесено код мене на стр. 571–572 врло лепо потврђује Брохов материјал” (Белић 1911: 71) итд.;

2. примедбе и неслагања: „Наравно да је у многим случајевима мали број примера учинио да он те појаве није запазио” (Белић 1911: 29), „сумњив је акценат у *ӣр̄á̄ју*” (Белић 1911: 59), „облици 2^{ог} л. мн. имперфекта врло су ретки у говору, и зато није чудо што их Брох није чуо” (Белић 1911: 63) итд.;

3. употреба Броковог материјала за потврду свог става: „Великој збирци примера [...] додаћу овде још неколико из књиге Брохове” (Белић 1911: 59) и сл.

Често је Брок до погрешног закључка долазио због „ситнице” везане за изговор појединих гласова и то је последица чињенице да је у питању странац, мада би до таквих погрешака могло доћи и код оних истражива-

¹³ Белић наводи бројне прецизне примере које Брок погрешно тумачи: он проглашава *зравље, зрневље* за аутохтоне црте дијалеката овога краја, прелазак полугласника у *a* доводи у везу са сугласником *k* који се налази испред тога гласа итд. (Белић 1999: 57).

ча који нису говорници посматраног идиома. Тако Белић наводи Броков цитат: „*Када полетіе озѣора, улетіе деведесѣ ариіна у-зем*” [...] „*искочі іа узѣ ірнокѡй га се искоіа*.” (Белић 1911: 74), истичући да уместо *га се искоіа* треба да стоји *іа се искоіа* – тек у том случају постаје јасно да се ради о 1. лицу једнине, а не о 3, како мисли Брок¹⁴.

У овоме раду Белићу је као повод послужила Брокова грађа да допуни своје ставове о говорима овога краја, тј. прошири разматрања у односу на оно што је у *Дијалектима* изнео. Његов закључак у вези са тим материјалом јесте „да је вредност језичкога материјала у Броха у различним местима различна. Он је свугде зависио од својих објеката, који су пружали материјал онако како су умели и знали, а не онако како би требало” (Белић 1911: 79). Понекад би се оваква примедба, пре свега у вези са семантиком појединих речи, могла упутити и на Белићев рачун. Примера ради, Белић исправља Броков лик *зачувá* (Белић 1911: 82) у *сьчувá*, што вероватно није тачно. Оба ова облика постоје у говору овога краја, али међу њима постоји семантичка разлика. Отуда је добар Белићев закључак да би оваква истраживања требало да обављају „домороци из дотичних места” (Белић 1911: 79).

Чињеница је да истраживачи народних говора своје закључке базирају на примерима које су чули и забележили. Мора се при томе увек имати у виду да примере које данас нисмо чули – можемо чути сутра. Стога, у радовима ове врсте ставови не треба да буду апсолутни и увек се треба ограничавати тврдњом да је у забележеној грађи тако, као и да је нешто логично и очекивано за одређени крај, а да нешто друго није. Ову тврдњу поткрепљује и Белић својим *Догатком*, штампаним у истоме раду, коригујући поједине ставове изнесене у *Дијалектима*. Став о релативности сваке тврдње поткрепљује Белићево тумачење лексеме *сјасіриш*. По њему, то значи ‘убијеш, смакнеш’. Преглед по дијалекатским речницима са овог простора показује да је основно значење ове лексеме другачије: у Пироту, по Живковићу, ‘склонити, сачувати’ (Живковић 1987), у Лесковцу ‘средим, припремим’ (Митровић 1992), у тимочком крају ‘стави што на сигурно место, спреми’ и ‘склони од невремена, уграби да склони од невремена’ (Динић 2008), у Црној Трави ‘склони, остави, сачува’ и фиг. ‘среди’ (Стојановић 2010), а у Пироту, по Златковићу ‘склонити, сачувати, уредно разместити’ и фиг. ‘убити’ (Златковић 2015). Дакле, тек изузетно је регистровано значење за које Белић мисли да је основно (или једино).

У кратком осврту на Броково стваралаштво поводом деведесетогодишњице од његовог рођења Милош Московљевић истиче да „се једна од

14 Вероватно су овакви примери бројнији и од онога што Белић налази, чему у прилог иде облик *жешка жена* са 54. стране Брокове књиге. Пример је из Заплања и семантика би се тешко могла одгонетнути у оваквом облику. Будући да ово *жешка* значи ‘врућа’, мало је вероватна претпоставка да се ради о ‘врућој жени’. Највероватније је да је у питању синтагма *іешка жена*, што значи ‘бременита, трудна жена’.

његових највећих дијалектолошких студија тиче нашега језика” (Московљевић 1958: 70), одакле видимо да он високо вреднује ово дело.

Основне ставове о Броковој књизи износи и Павле Ивић у *Дијалектологији српскохрватског језика* (Ивић 1985).

Неки норвешки научници сматрали су да је Брокова књига наишла на негативно схватање српских лингвиста, па су стали у његову одбрану. У такве спада и фински слависта Јоуко Линстет, стручњак за старословенски и бугарски језик и балканологију. Он је сматрао да је у неким елементима Брокова књига надмашила Белићеву (према Менесленд 2009: 105).

Брок се вероватно могао и сам јавити да одговори Белићу, али он то, колико је мени познато, није учинио, и то може бити његов став у вези са ситуацијом у којој се нашла његова књига, али и он сам. У време када је штампана ова књига (1903. године) Брок има 36 година – могло би се рећи да је у пуној снази, и животной и научној. Он се, међутим, не одлучује на полемику са Белићем, па чак ни на одговор, а да се покоја замерка коју му Белић упућује могла оповргнути, показује у свом осврту Недељко Богдановић, сто година касније¹⁵.

О позитивном односу српске дијалектологије (и српских дијалектолога) према Броквом раду сведочи податак да је у Нишу 2003. године одржан научни скуп посвећен стогодишњици од појаве Брокове књиге *Дијалекти најужније Србије*, а научни скуп одржан у Лесковцу 2014. као повод (одржан са незнатним закашњењем) имао је 110 година од појаве ове монографије¹⁶. Залагањем нишког новинара Саше Димитријевића, дописника из Осла, 2014. године је на нишком универзитету одржана трибина посвећена Олафу Броку.

Сумирајући, може се рећи да је значај рада Олафа Брока, по речима Ирене Грицкат, у томе што „његова дела представљају добар увод у проучавање појединих словенских језика” (Грицкат 1961: 142). Он има истакнуто место у српској дијалектологији и представља претечу српске дијалектологије. Он је први истраживао српске народне говоре и „бавио се језиком којим говоре људи” и то је веома значајно. Као такав он има своје место у науци о српским дијалектима. Чини се да је Белић ипак најпрецизније оценио Брока, тврдећи да је морао „да се бори са многим сметњама и да је у многим приликама изашао као победилац”, али: „Њему ће остати трајна заслуга, да је употребио све своје знање и умење да опише први један део дијалеката наше отаџбине” (Белић 1999: 59).

15 На научном скупу посвећеном стогодишњици од појаве Брокове књиге Недељко Богдановић је у раду насловљеном као *Олаф Брок и српска дијалектологија* говорио и о Белићевом осврту на Брокову студију, истичући да „по нека Белићева замерка по мало губи на снази” (Богдановић 2009: 114), документујући ту своју тврдњу примерима забележеним у новије време и од стране млађих истраживача народних говора ових крајева.

16 Том приликом Броковом раду своје реферате посветили су Радмила Жугић и Станислав Станковић.

Брок је, по речима М. Московљевића, „нас задужио не само описом наших дијалеката, него и великом љубављу и пријатељством за наш народ и земљу” (Московљевић 1958: 71). Ту љубав показивао је и тиме што је „вративши се са свога дијалектолошког пута по Србији”, [...] „држао предавања и писао чланке по новинама, са пуно симпатије за ову далеку и у Норвешкој мало познату земљу и народ” (Московљевић 1958: 71). Брок важи за великог познаваоца и пријатеља словенских народа и о томе је написао многе радове велике научне вредности. Са симпатијом је пратио политичка и културна кретања у словенском свету, а по потреби се и оглашавао јавно бранећи интересе тог света, а међу њима и Срба. Оглашио се поводом мајских преврата 1903, као и у вези са анексионом кризом, осуђујући понашање Аустро-Угарске на Балкану. Писао је и о значају Србије у кројењу карте Европе после Првог светског рата. Српском народу остао је веран до смрти.

Да је у Србији правилно оцењен рад и значај овог норвешког лингвисте и његове заслуге за српски народ, сведочи податак о томе да је Брок 1920. године изабран за дописног члана Српске краљевске академије. Био је дописни члан Српске академије наука (Одељења литературе и језика) од 22. марта 1948, а њен инострани члан од 31. јула 1960.

И други страни слависти ће се касније, из разних разлога и са различитим циљевима, интересовати за говоре овога краја¹⁷, али чињеница је да је Брок био први. Брока српски лингвисти описују као озбиљног научника и доброг фонетичара и то је неспорна вредност и његове књиге о говорима овога дела Србије. Добро би било начинити напор да се ова књига штампа у преводу чиме би постала доступна читалачкој публици и научној јавности.

Литература:

Белић 1911: А. Белић, О дијалекатском материјалу О. Броха у *Die Dialekte des südlichsten Serbiens*, *Српски дијалектолошки зборник*, бр. II, Београд: САНУ и Институт за српски језик, 1–105.

Белић 1999: Александар Белић, *Дијалекти источне и јужне Србије*, Изабрана дела 9, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Богдановић 2009: Олаф Брок и српска дијалектологија, *Радови одсека за српски језик*, Зборници, књ. I, Ниш: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, Одсек за српски језик, 109–116.

Брок 1903: Olaf Broch, *Die Dialekte des südlichsten Serbiens*, Wien.

17 О томе говоре радови Слободана Реметића *Страни научници – истраживачи јужно-србијанских говора*, штампан у зборнику радова са научног скупа посвећеног стогодишњици од изласка Брокове монографије из штампе (*Радови одсека за српски језик*, Ниш 2009) и Јордане Марковић *Страници у српској дијалектолозији између свемоћи и немоћи у: Дружи о Србима Срби о дружим*, Зборник радова, приредила Дубравка Поповић Срдановић, Ниш: Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, 2012, стр.121–129.

- Грицкат 1961: Ирена Грицкат, Олаф Брок, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, Београд: Издавачко предузеће „Рад”, стр. 141–142.
- Димитријевић 2009: Саша Димитријевић, О. Б., *Радови одсека за српски језик*, Зборници, књ. I, Ниш: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, Одсек за српски језик, 139–144.
- Динић 2008: Јакша Динић, *Речник тшмочког говора*, Београд: Српска академија наука и Институт за српски језик САНУ.
- Егеберг 2009: Ерик Егеберг, *Радови одсека за српски језик*, Зборници, књ. I, Ниш: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, Одсек за српски језик, 87–102.
- Живковић 1987: Новица Живковић, *Речник тширојског говора*, Пирот: Музеј Понишавља.
- Златковић 2015: Драгољуб Златковић, *Речник тширојског говора*, Београд: Службени гласник.
- Ивић 1985: Павле Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика*, Увод и штокавско наречје, Нови Сад: Матица српска.
- Ивић 1994: Павле Ивић, Дијалектолошка проучавања говора призренско-тимочке зоне, *Говори призренско-тимочке области и суседних дијалеката*, Ниш: Филозофски факултет у Нишу, Институт за српски језик САНУ, Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, стр. 55–71.
- Марковић 2012: Јордана Марковић, Странци у српској дијалектологији између свемоћи и немоћи, *Други о Србима Срби о другима*, Зборник радова, приредила Дубравка Поповић Срдановић, Ниш: Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, стр. 121–129
- Менесленд 2009: Sven Meneslend, Olaf Brok – дијалектолог, *Радови одсека за српски језик*, Зборници, књ. I, Ниш: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, Одсек за српски језик, 103–108.
- Милетић 1903: Lj. Miletič, *Das Ostbulgarische*, Wien.
- Митровић 1992: Бранислав Митровић, *Речник лесковачког говора*, Београд: Научна књига.
- Московљевић 1958: Милош С. Московљевић, Деведесетогодишњица проф. О. Брока, *Наш језик*, Београд: Научно дело, Издавачка установа САН, стр. 69–72.
- Московљевић 1961: Милош С. Московљевић, Олаф Брок (1867–1961), In memořiam, *Наш језик*, Београд: Научно дело, Издавачка установа САН, стр. 121–124.
- Реметић 2009: Слободан Реметић, Страни научници – проучаваоци јужносрбијанских говора, *Радови одсека за српски језик*, Зборници, књ. I, Ниш: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, Одсек за српски језик, 117–128.
- Тома 1998: Пол-Луј Тома, Говори Ниша и околних села, *Српски дијалектолошки зборник*, бр. XLV, са француског превео Сава Анђелковић, Ниш – Београд: Просвета Ниш – САНУ и Институт за српски језик.
- Стојановић 2010: Радосав Стојановић, Црногравски речник, *Српски дијалектолошки зборник*, бр. LVII, Београд: САНУ и Институт за српски језик.

OLAF BROCH IN THE LIGHT OF SERBIAN DIALECTOLOGY

Summary

Norwegian slavists Olaf Broch with his monograph *Dialects of the southernmost Serbia* can be considered a forerunner of Serbian science about the national speeches. About the reasons which is guided this scientist and for which he came to the south Serbia, as well as about the achievements of his monography, i.e. about his place and significance in Serbian dialectology, there was talk occasionally, more often incidentally. In this paper an attempt is made to get something more fully perceive the relation of Serbian dialectology according to the work of Olaf Broch and his book about speeches of "southernmost" Serbia. Also is pointed to the importance of this book and her qualities, as well as to the fact it would be good that this precious book be translated and printed on serbian languange.

Key words: Serbian dialectology, Olaf Broch, Aleksandar Belić, speech, language.

Jordana Marković

Рајна М. ДРАГИЋЕВИЋ¹
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

ЛЕКСИКА ОРИЈЕНТАЛНОГ ПОРЕКЛА ЗА ЉУДСКЕ ОСОБИНЕ И ЕМОЦИЈЕ У КОСОВСКО-МЕТОХИЈСКИМ ГОВОРИМА ПОЧЕТКОМ XX ВЕКА

У раду су описани турцизми који означавају људске особине и емоције на основу *Речника косовско-метохишког дијалекта* Глигорија Елезовића. Грађа из овог речника употпуњава се и пореди са грађом из других извора. Анализирају се разлози за позајмљивање лексике из ових тематских група, њихово значење, као и судбина у савременом српском књижевном језику. Изнесе се бројна запажања и закључци о позајмљивању лексике, а резултати се могу односити и на позајмљивање из других језика, а не само из турског.

Кључне речи: турцизми, косовско-метохијски дијалекат, лексика са значењем људских особина, лексика са значењем емоција, позајмљенице, српски језик

*Драћом колећи Рагивоју Младеновићу,
у знак неизмерне захвалности за несечичну помоћ
коју ми је пружио у мојим првим професорским корацима
у београдској Филолошкој гимназији, године 1992.*

1. Циљеви рада. Циљ овог рада јесте анализа лексике у вези са човековим духовним животом у косовско-метохијским говорима почетком XX века. Грађа за истраживање преузета је из *Речника косовско-метохишког дијалекта* Глигорија Елезовића (Елезовић 1932: 1935). Пошто је грађа прикупљана почетком XX века, може се закључити да је она свакако била актуелна у XIX веку, па и у XVIII, јер је Елезовић узео у обзир и нека старија писана документа, о чему ће касније бити речи. Узеће се у обзир лексика оријенталног порекла, уз повремено указивање на семантичке и творбене особености лексике домаћег порекла. Постоји више разлога за избор ове теме.

Прво. Описати сегмент лексике у вези са човеком у неком дијалекту у прохујалом времену значи осветлити сегмент језичке и националне слике света говорника тог дијалекта. Тај сегмент слике света је изузетно

¹ rajna.dragicevic@fil.bg.ac.rs

важан, па и лексика којом је покривен тај сегмент стварности спада у темељну лексику лексичког система сваког идиома.

Друго. Описати део лексике управо косовско-метохијских говора значајно је због тога што су ови говори током протеклих векова представљали реперезентативан пример, будући да се везују за Косово као вишевековно „срце Србије”. То значи да описати лексику тих говора у XVIII и XIX веку значи дати слику српске народне лексике која се не везује само за тај крај, већ, у некој мери, за српски народни језик тога времена уопште.

Треће. На становиште изнесено у претходном пасусу о репрезентативности дијалекта чији сегмент лексике описујемо надовезујемо се констатацијом Г. Елезовића (1932: X): „Многима ће се учинити да у овом говору има више турских речи него у другим нашим говорима. У истини, међутим, и у овом се говору употребљавају турске речи као и у другим нашим говорима оних области које су дуго биле под турском владавином. Што их у Вука има мање, не значи да их је народ мање употребљавао, него да Вук многе није у свој речник унео.” Испитујући оријентализме у косовским и метохијским говорима, испитујемо, дакле, у доброј мери, и оријентализме у српским народним говорима уопште у XIX и почетком XX века (али и раније). Велики део тих оријентализама није очуван до данас. Преиспитаћемо хипотезу да називи за појмове нестају онда када нестане и појам на који се односе. На тај начин се објашњава губљење назива за старе занате и занатлије, предмете итд. Међутим, чињеница је да се више не користе ни бројни оријентализми за људске особине, емоције и стања, која, наравно, и даље постоје. Поставља се питање како и зашто заувек нестају неки оријентализми, и шире – лексика било којег порекла.

Четврто. Када је српски народни језик проглашен књижевним, замјерало му се на недостатку апстрактне лексике. Полазило се од претпоставке да је народ имао сиромашан духовни живот, па самим тим и оскудне лексичке могућности за исказивање апстрактног, духовног живота. Лексика коју ћемо описати спада управо у ту, наводно дефицитарну лексику, па ћемо имати прилике да се уверимо колико је та претпоставка тачна. Показаћемо да је народ успевао да размишља о апстракцијама и да је, када није било одговарајуће лексике, радо посезао за оријенталном лексиком да би изразио своју духовност.

2. О извору грађе. Г. Елезовић је *Речник косовско-метохишког дијалекта* објавио у четвртој и петој књизи *Српског дијалектолошког зборника* 1932. и 1935. године. Како каже у Уводу, грађу је почео прикупљати 1902. године, што значи да је у овом речнику фиксирана лексика која се користила у XIX веку. Највећи део речи прикупљен је у Вучитрну, Елезовићевом родном граду, али је он походио и друга косовска села и градове у периоду од 1903. до 1928. године. Док Албанци нису населили Косово, становништво је одржавало живе везе са западним суседима – Сарајевом, Дубровником, Котором, Скадром, а од XIX века почињу да се успостављају живе везе са Скопљем и Солуном. Привредне, саобраћајне и културне везе свакако су утицале и на језичке везе. Осим усмене грађе која

је добијена од представника ових говора, речничка грађа је прикупљана и из једног писменог извора, а то је био *Девички катџастинџ*, књига манастира Девич, у којој је управа манастира бележила поклоне које је народ даривао манастиру. Грађа из овог рукописа потиче из друге половине XVIII века, што значи да овај речник бележи и језичку ситуацију из тог века. Елезовић се као контролним речницима служио Вуковим рјечником, Рјечником ЈАЗУ и Броз-Ивековићевим речником и бележио оне речи којих нема у овим речницима или у неком од њих или које имају другачије значење.

Писац Предговора за овај речник био је Александар Белић, професор Г. Елезовића. Он има само речи хвале за квалитет овог речника. Посебно је похвалио тачност акцената, као и гласовне и обличке варијанте карактеристичне за овај дијалекат. Белић констатује, али не оцењује, да је Елезовић наводио и објашњења за порекло оријентализама, као и значења које те речи имају у језицима-даваоцима. П. Ивић, писац Поговора за друго издање овог речника (из 1998. године), наглашава да је речник поуздан. За овај рад посебно је значајна Ивићева оцена да су „Елезовићеве етимологије по правилу тачне”, јер је он био познавалац турског и албанског језика. „У једном погледу тај речник остаје једини”, констатује П. Ивић (1998, II : 592), „само се у њему систематски утврђује порекло страних речи одомаћених у неком српском говору.” Елезовићев речник је 1935. године доживео оштру критику Х. Барића (1935: 270–290), и то на свим нивоима, али је и Г. Елезовић (1936: 181–235) жестоко одговорио на њу. П. Ивић (1998: 591) је сумирао резултате ове расправе оценом да је „Елезовић поуздан познавалац не само свог дијалекта, него и језика који су на њега највише утицали, а да је Барић, учени индоевропеист, јачи у етимолошком и компаративном методу.” С. Петровић (1994), међутим, изражава сумњу у етимологију неких лексема у Елезовићевом речнику. Она је приметила да Елезовићеви турцизми нису у потпуности обрађени у Речнику САНУ, као ни у Скоковом речнику, што значи да је део речничке грађе остао затворен у оквиру корица те књиге. Ауторка је уочила да постоји разлика између турцизама из Елезовићевог и Шкаљићевог речника, чији је корпус ограничен на Босну и Херцеговину. Ипак, ускоро ћемо се уверити у чињеницу да су у свим корпусима увек најбројније лексеме из истих тематских кругова.

Наводимо све ове податке због тога што је за ово истраживање важна чињеница да се углавном можемо поуздати у податке о пореклу лексике, и да можемо поверовати да је лексика коју Елезовић убраја у оријентализме најчешће заиста оријенталног порекла. Посебно поштовање изазива чињеница да се Елезовић није устезао да за речи у чије порекло није сигуран то и напише. Иако не сумњамо у податке о акценту обрађене лексике, нећемо га бележити јер је ирелевантан за ово истраживање.

3. Оријентализми у српском језику. Стручњаци за оријентализме запажају да су и пре XIV века неки оријентализми постојали у српском језику. Нема много тих предосманских оријентализама, али се за

њих предлаже термин *туркизми* (Петровић 1993: 70) са значењем *реч или израз преузет из турско-тајшарских језика у који други језик*, док се за оријенталну лексiku која је у српски језик унесена преко турског језика у време освајања Турака Османлија предлажу термини *турцизми* или *османизми*. Ми ћемо се у овом раду користити терминима *оријентализми* и *турцизми* и они ће имати исто значење. Према М. Адамовићу (1969), предосмански оријентализми могли су ући у српски језик преко старословенског (а у њега су се инфилтрирале преко протобугарског), преко староруског и преко мађарског. Као примере за предосманске оријентализме М. Адамовић наводи и етимолошки анализира следеће лексеме: *баџља* (*џластѝ, свежањ, сной*), *белеџ*, *бубреџ*, *чаканац* (*зидарски чекић*), *чакља*, *јарак*, *јаруџа*, *кина* (*мука*), *комлов* (*хмель*). П. Радић (2015: 134–135) наводи лексеме *чаша*, *књиџа*, *ковчеџ*, *крчаџ*, *сабља*, *краџуј* (врста птице), *шаран*, *шевар* као примере утицаја туранских језика којима су говорили Авари и Хуни између III и VII века. Као последица везе између словенских и аварских племена у VI и VII веку дошло је до усвајања лексема *бан*, *жујан*, *клобук*, а преко протобугарског, Словени су усвојили и *беочуџ*, *пашеноџ*, *џојаџа*, као и поменуте лексеме *белеџ*, *бубреџ*. С. Петровић (1993: 72) усваја од Баскакова периодизацију миграција турских племена на Балкан: 1. до IX века – хунска племена; 2. од X до XII века – огузка племена; 3. од XIII до XVI века – Кипчаци и Кумани; 4. од XV до XVIII века – Турци Османлије.

Најјачи утицај турског на српски језик трајао је у време турских освајања српских територија, од XV до XIX века. Преко турског, у српском су се нашле лексеме и из персијског и арапског језика, па чак и неке из грчког и латинског (Радић 2015: 136). Учвршћујући власт на новој територији, Османлије су утицале на лексички фонд српског језика у областима администрације, војске, а затим и из области занатства, свакодневног живота итд. Иако, према речима С. Петровић (1993), нема довољно хронолошких истраживања о времену преузимања одређених турцизама, анализа грађе из различитих периода развоја српског језика указује на чињеницу да су се те лексеме увек везивале за исте тематске групе.

Према М. Ђинђић (2014: 107–108), анализа позајмљеница из предвукског периода (1660–1817) показује да је највећи број страних речи у српском језику стигао из турског језика и да се оне могу распоредити у следеће тематске групе: *занати*, *занимања*, *џокућство*, *кулинарство*, *одећа* и *џканине*, *накиј* и *украсни предмет*, *боје*, *аграрне културе*, *домаће животиње*.

У прегледима обраде турцизама у српском језику обично се полази од Вуковог *Рјечника* из 1818. године (Шкаљић 1985⁵; Петровић 1993) и Вукове одлуке изнесене у предговору *Рјечника* да турцизме означава звездicom, „а ће ми је одмах могло пасти на ум, замјењивао сам и српским ријечима”. Вук је сматрао да се „највише од ови турскије ријечи могу без сваке муке ишћерати из нашег језика, зашто имамо српске мјесто њи; а џекоје се може бити ни у години дана не спомињу”. Ипак, пока-

зало се да многе турцизме није означио звездicom и да је, по процени Елезовића, изоставио многе од оних које су се реално користиле. Од 26.270 обрађених речи у *Рјечнику* из 1818. године, око 2500 спада у турцизме, а од 47.500 речи у *Рјечнику* из 1852. године, обрађено је око 3.700 турцизама (Пецо 1987: 9–10).

А. Пецо (1987: 223–235) урадио је тематску поделу Вукових турцизама са циљем да прикаже у којим је сегментима друштвеног живота био најјачи турски утицај. Рекло би се да највећи број турцизама спада у групу *војска, трговина, администрација*, а за њом следи *кућа и покућство*, па *врсне занимања и алајке*, а има и ових група са мањим бројем лексема: *одећа и обућа; јело и пиће; воће и поврће; породични и лични животи; религија и обичаји*.

У Шкаљићевом речнику обрађено је 8.742 турцизма. Показало се да је међу њима веома бројна група оних које се односе на *верски животи и верске обичаје муслимана* (670), затим *лична имена* (503), па *право, администрација, државно уређење и сл* (453), *занати, занатлије², занатски алај и справе* (286), *одевни предмети, обућа, накит, шминка* (271), *суђе, покућство и остале ствари домаћинства* (234), *јела, пића и зачини* (212), *цвеће, воће, поврће, биље, житио* (200) итд. За тему нашег истраживања важна је информација да има чак 848 апстрактних именица и више их је него глагола (802).

Вуков *Рјечник* настао је у XIX веку, што значи да региструје турцизме који су постојали у српском народном језику у XVIII веку (па и пре тога), Шкаљић је грађу за свој речник прикупљао половином XX века, што значи да његов речник садржи лексику која се интензивно употребљавала у првој половини XX века (па и у другој половини XIX века). Следећа хронолошка тачка биће нам време објављивања *Речника српскохрватскога књижевног и народног језика* Матице српске (1967–1976). Грађа за овај речник садржи лексику од Вуковог времена до половине XX века. Овај речник садржи око 150.000 речи, а према истраживању М. Ђинђић (2014) садржи 2500 лексема са турском етимолошком ознаком. Ако се у обзир узму и оријентализми који, грешком, немају ту ознаку, као и сви њихови деривати, број оријентализма у овом речнику се увећава на 7.500. Грађа из овог речника, као и оријентализми који се и данас активно користе

2 И у Елезовићевом речнику је богато потврђена лексика са значењем заната оријенталног порекла. С. Микетић (2010) је ексцерпирала из Елезовићевог речника чак 198 оријентализма са овим значењем. Од тога је 98 речи изведено суфиксима *-чија* и *-чија*. Чак 59 речи има полисемију. Пажњу привлачи оријентално порекло назива за стара занимања *баштован* и *чобанин*. Поставља се питање како су гласили називи за ова занимања пре турских освајања, због чега су називи за фундаментална занимања замењени турцизмима и како је могуће да су ове лексеме опстале до данас. Анкета коју је у раду спровела С. Микетић показује да српски студенти пореклом са Косова углавном не препознају Елезовићеве оријентализме. Само 30 назива за занимања (15,2 % од укупног броја) препознаје више од половина испитаника, а само 8 речи (4% од укупног броја) студенти и данас користе. То су: *баштован, бербер/берберин, кафеџија, целлај, чобанин, барјактар, ћеваџија*.

у српском књижевном језику, указују на чињеницу да највећи број ових лексема припада следећим тематским групама: *одећа, обућа, ткањине; јело, пиће, дуван; биљке; кућа, покућство, окућница, зрађевине, објекти* итд (Ђинђић 2014: 108).

Како показује Адамовић (1973: 236), већина оријентализама у српском језику има дијалекатско порекло, из чега се може закључити да их је српски језик примао путем непосредних контаката говорника, а не путем књижевности и других писаних извора. Из тога се може закључити да су говорници српског језика примили само ону лексику која им је била неопходна за свакодневну комуникацију, као и за реалије које су са Турцима дошле на српске територије. А. Пецо (1987: 236–239) констатује да је основни лексички фонд српског језика остао нетакнут, и поред великог броја турцизама. Да би то доказао, он наводи српске лексеме које чине срж лексичког фонда српског језика и указује на чињеницу да оне нису замењене турцизмима и да се они ретко јављају чак и као синоними. Тако, на пример, најважније речи у вези са кућом и покућством остају непромењене: *кућа, праћ, враћа, ођњиште, ваћра, дим, њево, дрво, зид, нож, млин, сри, коса, плућ, рало, њосиља, сиво, сиволица, лојача, моћика* итд. Од свих тих лексема само *двориште* има синоним међу турцизмима (*авлија*), али је он непотпун, као и *зид* (*дувар*), али је застарео.

Шкаљић (1985⁵: 13–14) примећује изузетно благ став говорника српског (српскохрватског) језика према турцизмима, што је необично, јер је став према позајмљеницима по правилу негативан. О социолингвистичким и психолошким разлозима за ову појаву ваљало би размислити и детаљније их истражити.

Турцизми нестају из српског језика. Према истраживању М. Ђинђић (2014), у савременом српском језику користи се око 3000 турцизама и сви они спадају у одомаћену лексику, док П. Радић (2001: 8) наводи податак Б. Попова да се у српском књижевном језику очувало око 2000 турцизама. Истраживање М. Ђинђић о најфреквентнијим турцизмима на основу електронског корпуса српског језика показује да се данас најчешће користе следеће лексеме: *чак, сати, бар/барем, боја, њара, кафа, кревети, кућија, њеи, комишија, кајија, шећер, кула, дуван, хајде, башија, ракија, занити, бакар, мана, хајдук, челик* (Ђинђић 2014).

Наведени турцизми стабилни су у књижевном српском језику, али многи од њих су потиснути. Према оцени П. Радића (2001: 9), „најпре је потиснута богата турска терминологија из области грађанске и војне организације. Тако се уместо низа дотада уобичајених турцизама, на пример: *абација, думенција, дућанција, њемција, кириција, кованција, кујунција, механција, симиција, њуфеџија*, у српском (поново) устаљује *кројач* (/нем. *шнајдер*), *кормилар, њрџовац, лаћар, њревозник, њчелар, златар, крчмар* (/џосиџоничар), *њкар, њушкар* и др.” Губљење и потискивање оријентализама очекивано је посебно ако се њима означавају појмови који су нестали губљењем турске државне организације. Мање је очекивано губљење назива за она занимања која су наставила да постоје,

а за нас је посебно занимљиво због чега се нису пробали до књижевног језика (а ни у дијалектима углавном нису задржани) називи којима се исказује нијанса неке емоције или људске особине којом би се прецизира-ла тематска група лексема из области духовног живота човека. Колико и како се данас употребљавају оријентализми на територији некадашњег српскохрватског језика зависи од бројних фактора, а многе од њих је са социолингвистичког становишта описала Х. Глибановић Вајзовић (1986).

4. Оријентализми у косовско-метохијском говору. Најдетаљније семантичко истраживање турцизама у косовским и метохијским говори-ма, тј. у призренском говору, обавила је С. Петровић (2012), која је анали-зирала збирку речи Димитрија Чемерикића, која се састоји из 15.560 ли-стића и око 2700 турцизама. Чемерикић је прикупљао грађу у првој поло-вини XX века. Користио је и писане изворе – трговачке и занатске те-фте-ре призренских породица. Анализа С. Петровић биће корисна у стварању потпуније слике о овом лексичком слоју у косовско-метохијским говори-ма и српским народним говорима уопште.

С. Петровић (2012: 336) запажа да је највећи број речи из Чемери-кићеве збирке везан за градску средину и људску делатност у њој (зана-ти, трговина, друштвени живот), као и за државни и војни систем. Тиме су потврђени подаци из других извора које смо до сада износили о цело-купном корпусу српских турцизама. Према С. Петровић (2012: 356), ти термини би се могли сврстати у групу културно-историјских позајмље-ница, које означавају нове реалије и појмове прихваћене доласком осман-ске цивилизације на Балкан. С. Петровић је направила 22 тематске групе турцизама, а међу бројније спада и она која се односи на људске особине (што је значајно за наше истраживање јер ова група броји 135 лексема), као и следеће групе: *Држава (администрација, уйрава), војска, оружје, ѿишћуле; Занимања, занатли, тирговина, алаји; Друштвени животи, оби-чаји, изре, музика; Религија, веровања; Сточарство, коњарство; Кућа, покућство; Одећа, обућа, ткањине; Јело, ѿиће, дуван; Биљке* итд.

5. Оријентализми који означавају људске особине, емоције и друштвене односе из Елезовићевог речника. Као што смо се до сада могли уверити, у литератури се констатује да је српски језик из турског позајмљивао углавном оне лексеме које су у вези са новоуспостављеном државном организацијом у XV веку, затим у вези са занатима, предмети-ма, културом и цивилизацијом коју су Турци донели на Балкан. Међутим, грађа прикупљена за ово истраживање указује на то да је позајмљено и много лексема за појмове који су свакако већ били именовани у српском језику, а то су особине, емоције, родбински односи итд. О којим се то особинама и емоцијама ради?

5.1. Пожељне духовне људске особине и појмови у вези с њима:³

аферим (перс)⁴ *похвала, слава*; **баскин** (тур.) прид. непром. *јак, жесћок*; **велет** (арап) прид. и им. *окрећан, хитар, преуредењак, обешењак, реч је ипаква да никоџ не вређа*; **гани** (арап) *изобилно, мноџо*; **дандисати**⁵ (тур.) *издржајти*; **дерман** (перс) *излаз, сјас*; **дилбаз** (перс) *окрећан, умешан*; **елерз** (арап) *часћан, пошћиван*; **емин** (арап) *који се не боји, поуздан, коме се верује*; **ербан** (арап) *сјособан, подобан*; **зијафет** (арап) *џозба*; **ибрет** (арап) *пример у добром и рђавом смислу, поука*; **избарабарити** (перс) *изједначијти*; **инсан** (арап) *човек без обзира на пољ; моралан човек*; **јаран** (перс) 1. *друџ* (више у рђавом смислу), 2. *друџ, пријатељ*, 3. *љубазник*; **јараница**; **јордам** (тур) *поносићо држање, понашање*; **јордамити се** – *поносијти се, џордијти се*; **кадар** (арап) *сјособан, који има снаџе*; **кафедар** (перс) *друџ, пријатељ*; **конуитисати** (тур) *бијти у пријатељским односима с неким*; **мерам** (арап) *жеља, намера, крајњи циљ*; **нијет** (арап) *намера, намена*; **ортак** (тур) – *комићан у радњи*; **османлија** – *човек фини, вешћи, лукав*; **пеливан** (перс) 1. *окрећан човек, хитар*. 2. *рвач, изграч на ужејти*; **посулити** (арап) *одлучијти се*; **потаирити** (арап) *одџодијти, причекајти*; **раат** (арап) прид. и прил. *миран, сјокојан, слободан*; **раатлак** – *мир, безбедносћ*; **разија** (арап) прид. *вољан, рад*; **саглам** (тур) прид. и прил. *здрав, истиниј*; **салтанат** (тур) *џосјодсћиво, ојменосћ*; **салтанатлија** (тур) – *који ужива у џосјодсћиву, раскоши, церемонијалан*; **севан** (арап) – *боџоуџодно дело*; **сељамет** (арап) *сјасење, пошћ, добра будућносћ*; **сербез** (перс) непром. *слободан*; **сој** (тур) *ваљано, добро порекло, род, сродник*; **такат** (арап) *снаџа, моћ, имање*; **талиматлија** прид. и им. *дисцијлинован, извежбан, учеван*; **ташаклија** (тур) *моћан, храбар, боџај*; **теклиф** (арап) *женирање, усћезање*; **тербијелисати** (арап) *васћићајти, у циљу васћићања лако казнијти*; **тертиплија** (арап) – *окрећан, вешћи, који уме да нађе начин*; **хибар** (арап) *ојмен, поносић*.

Рекло би се да се турским лексемама од свих пожељних особина најчешће именовала *окрећносћ, вешћина, сјрећносћ, сјособносћ*: *велет, дилбаз, ербай, кадар, пеливан, шерћијлија*. То значи да се ова особина изузетно ценила.

3 Да не бисмо уводили превише тематских група, у онима које смо начинили има и лексема које им не припадају у потпуности. Ипак, углавном постоји разлог због којег се лексема нашла баш у одређеној групи – понекад се нека наглашена сема огледа у неком секундарном значењу, понекад у неком деривату, понекад у употреби лексеме (о којој смо судили на основу Елезовићевих примера).

4 Све етимологије су Елезовићеве. Можда нису баш све довољно поуздане, али чак и ако су углавном поуздане, запажамо колико је лексема арапског и персијског порекла унесено у српски преко турског. Управо због тога смо и одлучили да у овом раду (и уопште) равноправно користимо термине *турцизам* и *оријентализам*.

5 Г. Елезовић није бележио глаголе у облику инфинитива. Ипак, износимо их у облику инфинитива да би разлика између глагола и осталих врста речи била очигледна. Елезовић пише *дандисај*, а та лексема би се могла схватити као придев.

Пажњу посебно побуђује лексема *османлија*, која данас може бити само властита именица и означава припадника народа, а у овом дијалекту је под утицајем турског језика (и турског самољубља) развила и значење заједничке именице – *човек фини, вешити, лукав и који постоји же циљ финоћом а не бруталном силом*. – *Јарџа је османлија, он није кај ти*. *Зар не знаш какав је он османлија?* Ово значење није забележио Д. Чемерикић (Петровић 2012), а ни Речник САНУ. У Шкаљићевом речнику, као секундарно значење појављује се *онај који има манире интелигентног Турчина или онај који показује својства источњачког, османлијског политичара*. Кроз ово значење огледа се турско национално самољубље, али и инфериорност српског живља које је прихватило да се и у српском језику оно развије.

Прилично је добро познат у српском књижевном језику, па и обрађен у Речнику МС, па чак и у Речнику СЈ, турцизам *севай*. Основно значење Елезовић дефинише као *богоугодно дело*, што одговара значењу лексеме *доброчинство*. Затим објашњава да је реч арапског порекла и да изворно значи *награда за богоугодно дело*, а затим и *праведности, исправности, истинитости*, па и *исправно мишљење*. Пажњу привлачи развојни пут овог значења, његово проширивање, разливање, од поступка до исправног мишљења. Иако Елезовић наводи само једно значење, његови примери показују да се и у српском језику значење ове лексеме метонимијски развијало, тј. проширивало. – *Дао му за севай*. *За Божи севай*. *Севай ти је*. Значење *награда за добро дело* регистровано је у Шкаљићевом речнику, Речнику МС, Речнику СЈ. Семантичке могућности ове лексеме разуђеније су него значења лексеме *доброчинство* (према Речнику САНУ: а. *илеменијт постојак*; б. *вршење илеменијтних дела; хуманости, илеменијтости*), јер не укључује и значење награде и исправног мишљења. Због тога *доброчинство* и *севай* нису прави синоними. Има и других примера у Елезовићевом речнику за лексику широког, непрецизног значења чији се семантички потенцијал преплиће, што показују примери. Остаје нејасно да ли је таква семантичка уланчаност, ширина значења, показатељ лексичког богатства (семантичке пуноће и разгранатости) или показатељ лексичког сиромаштва (непрецизности, неспособности лексеме да се семантички фокусира на одређени појам).

5.2. Пожељне емоције и појмови у вези са њима: *ајран* (арап) прил. непром. *задивљено, очарано*; *ар* (арап.) *достојанство, часити*; *афат* (тур) *предах, ойрошпај*; *бат* (перс) *срећа, судбина*; *дајра* (арап) *веселе, селџка, њијанка*; *довлет* (арап) *блажосићање, џосиодски живоити*; *емренисати се* (тур) *дивити се, добити жељу за нечим*; *зар* (тур) *срећа у иџри, на коцки*; *зевк* (арап) *уживање, веселе*; *игбал* (арап) *срећа*; *игбалија* – *који има среће*; *икрам* (арап) *почасити, поштовање, даривање*; *јоклон*; *истизан* (арап) *нужда, пошреба*; *ићмет* (арап) *чудо*; *јек* (перс) *право време нечему*; *кисмет* (арап) *добра срећа; судбина*; *рагбет* (арап) *напредах, срећа*; *севдах* (арап. љубав) *добро расположење*; *севдалија* (арап) *човек веселе нарави*; *сефа* (арап) *уживање, забављање*; *сефајлија* (арап) *доколлан, који ужива*; *собет* (арап) *свечаности, сабор*; *таласум* и *талисман*

(арап) ситуација која се жели; **талија** (арап) срећа; **ћар** (перс) добитиак, зарада у трговини; **ћеленир** (тур) добитиак, нешто што је добијено онако, без пара; **ћеленирити** – ћарити, добити у бесцење; **ћеленирчија** – који уме да узме нешто у бесцење; **узур** (арап) срећа; **узурлија** – срећан; **узурити** (арап) уживати, одмарати се; **ујзун** (тур) прил. згодно, погодно; **фал** (арап) срећа, судба.

5.2.1. Љубав, чежња, ишчекивање, нада: асрет (арап) жељан; **атар** (арап) 1. воља, осећање, љубав, пројекција; 2. саучешће, љажња; **беут** – занос; **гајрет** (арап) љубав, наклоност; **ћуруд, најор, настјојање; сћирљење, јуначко сношење шуге, бриге, невоље; дилбер** (перс) грађан; **дилберка; дилберика; ишћил** (арап) – наклоност, намера; **мерак** (арап) најосетљивије место у шибуху, ваћрена љубав, севдах, радозналост, жеља, занос, брига, замишљеност, шуга; **мераклија; севдах** (арап. љубав) – добро расположење.

Грађа показује да има неколико назива за срећу: *баи, зар, избал, кисмет, раџбет, шалија, узур, фал*. Ево и примера: *Такав му је баи њеџов. Данас нешто немам зар. Немо да ми ћурјеш зар. Сас шебе кад играм, немам зар. Имао си избал. Искочи му избал. Несам имао кисмет. Тако су они без раџбети. Така му је била њеџова шалија. Ајде, нека му је сас узур. Неће да му се оћвори фал*. Без потпуног одговора остаће питање због чега је позајмљено тако много лексема којима се означава срећа. Из дефиниција и примера може се закључити да се оне семантички преливају у различитим правцима. Тако се, на пример, *зар* везује за срећу у коцки, *раџбет* означава и напредак, па је то срећа напредовања, а највећи број лексема (*баи, кисмет, шалија, фал*) означавају и судбину. Ако се узме у обзир целокупна наша грађа, запажа се да међу турцизмима има доста лексема које се односе на судбину, неминовност, задати след животних дешавања, што, вероватно, говори и о турском и, генерално, источњачком менталитету и склоности ка промишљању смисла човековог битисања.

Љубавни занос такође је прилично богато лексички покривен: *аћар* (*хаћар* код Шкаљића), *гајрет, мерак, севдах*. Ниједна од ових лексема не означава само љубав, већ и цео спектар других осећања. *Аћар* је код Елезовића и *воља, осећање*, па чак и *пројекција*, а код Шкаљића *мисао, љамет, љамћење, сјећање*, а тек секундарно *љубав, воља, жеља*. Треће значење ове лексеме код Шкаљића гласи *жао (ми је)*, а четврто *ћрискраност*. *Гајрет* је код Елезовића *љубомора; љубав, наклоност; ћуруд, најор, настјојање; сћирљење, јуначко сношење шуге, бриге, невоље*. Код Шкаљића *гајрет* представља *настјојање, заузимање, ревност; љомоћ; зајријаност, ћриврженост*. Код Чемерићића (Петровић 2012) *гајрет* је *најор, ћуруд; љомоћ; душевна храброст у сћирљивом погодношењу бола, шуге, недаће*. Елезовић објашњава да *мерак* у турском означава *најосетљивије место у шибуху, ваћрену љубав, севдах; радозналост; жељу, занос, бригу, замишљеност; шугу*. Шкаљић наводи три значења именице *мерак*: 1. *налада, уживање, угодно осјећање, угодно расположење*. 2. *сћраст, жудња, жеља, воља за нечим*; 3. *меланхолија као последица ћрећјеране*

жудње, *сїрасїи* или чежње за нечим. Чемерикић (Петровић 2012) запажа два значења љубав, жеља и *шїуџа*, *жалосїи*. И, на крају, *севдах* (иворно *севда*, а, како кажу Елезовић и Шкаљић *x* на крају речи није етимолошко). Елезовић ову именицу дефинише као *добро расїоложење*, а у истом речничком чланку обрађује и *кара севдах* – љубомора, *врсїа* љубавне меланхолије, *мерак*. Код Чемерикића (Петровић 2012) *севда* је љубав, љубавна чежња, *сїрасїи*, а посебно је занимљиво објашњење код Шкаљића: *љубав, љубавна чежња, љубавни занос*. Шкаљић затим објашњава да ова реч у арапском означава *црну жуч* и да је то једна од четири основне супстанце, које се, по схватању старих арапских односно грчких лекара, налазе у човечјем организму. Пошто је љубав често узрок меланхоличног расположење и раздражености, доведена је у везу са „црном жучи” која је узрочник истог таквог расположења, па је љубав названа *севда*.

Главна питање које се овде поставља гласи како су говорници употребљавали ове лексеме које су толико широкозначне. *Севдах* је, на пример, *добро расїоложење* (па је и *севдалија* – *човек веселе нарави*), али и *меланхолија*. Ова значења су антонимична, а њихов однос је пример за енантиосемију. Запажа се да су скоро све ове лексеме за љубав могле означавати и тугу, меланхолију. Пажњу привлачи дефиниција *мерака* као *меланхолије изазване претїераном жудњом, сїпрашїу* или *чежњом за нечим*. У питању је сложена, вишеслојна емоција. И остале лексеме из ове групе могу означавати тугу, бригу, невољу, труд, напор, настојање, замишљеност. Посебно је упечатљиво везивање љубави за црну жуч у човековом организму. Ово такође тумачимо као део оријенталног менталитета да се свака срећа граничи са тугом и да меланхолија прати већину снажних пожељних осећања. Запазили смо да је *срећа* често синонимична с именицом *судбина*, а примери указују на то да се чешће говори о немању среће и лошој судбини него обрнуто. Све ово даје обресе једног посебног погледа на свет који се очитује и кроз језик.

5.3. Непожељне особине, стања и у вези с њима: *Галатан* (арап) који мноџо *їсује*; *галатити* – *їсоватїи*; *гариб* (арап) *сїран*, *шїуђин*; *усамљен*, *самохран*; *чудан*, *необичан*; *шїужан*; *галиф* (арап) *без ойреме*, *средсїава*, *їомоћи*; *душманин*; *емар* (арап) *зайовесїи*, *наредба*; *забун* (перс) *слаб*, *немоћан*; *зарар* (арап) *шїїеїа*; *зарарити* – *претїрїеїи шїїеїу*; *зор* (перс) *сила*; *зулум* (арап) *насиље*, *неїравда*; *избалабачити се* (тур) *исїуриїи се* *їїако како се не прїсїїоји*; *јабана* (перс) *шїуђ*; *јабанција*; *јабанцика*; *јабанцијски*; *јебанција* (странац); *јасак* (тур) прил. *зобрањено*; *јетим* – *деїе без једноџ или без оба родїїеља*; *кабадахија* (тур) *јунак*, *їусїахија*, *човек који не їошїује шїуђе право*, *који узима на снаџу*, *који се радо бије*; *кабајет* (арап) им. и прид. *кривица*; *крив*; *калкација* (тур) *убојица*; *калпазан* (тур) *човек лажљив*, *їроїао*; *кар* (тур) *љуїїина*, *неїријайносїи*, *ђрижа*; *карађоз* (тур) *каже се за свакоџа који није складан*, *нїр. несразмерно висок*; *лице које изводи комичне иђре*, *силуеїа*; *караконџула* (тур) *лице које живи у машїи народној*, *ноћни зао дуж*; *козбашиа* (тур) *коловођа*, *убојица*; *кусур* (арап) *мањак*, *недостїаїїак*, *дефектїи*, *мана*, *ђрех*, *кривица*,

пренебрегавање дужности; оно што прећекне, вишак; **марифет** (арап) начин; **сид** и **срам**; **маскаралак** (арап) дело и радња за спрдњу (*маскара* – шала); **маскарити се** – шалићи се; **маскарија**; **маскарика**; **матуф** (арап) – *излајео*; **мелез** (арап) им. и прид. који није од чи-сидо соја, изрод; **мизевир** (арап) *лажов*; **мизевирлик** – *лагање, варање*; **накс** (арап) *наојак, накриво насађен (о човеку)*; **налет** (арап) *несрећник, садало, обешањак, ђаво, баксуз*; **налетник**; **налетница**; **налетниче**; **опелешити** (тур) – *као дем. од ојљачкаћи, ољобити, узети за ђабе*; **ор** (перс) прид. непром. *низак, сраман*; **ороспија** (перс) – *блудница, курва*; **осанити се** (тур) – *до-сађиваћи се*; **палав** (тур) – *ћрђав, несмоћрен, брзоилеи*; **палавица**; **палавко**; **палавит**; **палавра** (тур) – *лаж, лакрдија, хвалисање*; **палаврација** – *лармација, лажов*; **пејдашити се** (перс) *уврћети се у главу*; **резалет** (арап) *јокор, брука*; **резил** (арап) – *низак, бе-скарактџеран*; **рушетчија** (арап) – *који ћрима мити*; **рушет** – *мити*); **серсем** (перс) прид. непром. *љут, ћрђав*; **сојсуз** (тур) прид. који је *лошећ јорекла, нејлеменићоћ рода*; **сојсузача** – *женско чељаде лошећ јорекла*; **тамаћар** (арап) прид. и им. *ћврдица*; **тамаћарка**; **тираћија** (перс) *који има сћраси да ћуши, да ћије кафу, шмрче бурмуи*; **титиз** (тур) прид. и им. *циција*; **туткун** (тур) *завезан, сћидљив, срамежљив*; **ћелпазе** (перс) им. и прид. *низак, неваљао*; **фудул** (арап) *ћорд, бандоћлав човек*; **фурдулук** – *дрскости, ћордоси*; **ћаил** (арап) *нећросвећен*; **шатаф** (арап) *лукавство, лицемерсство*; **шејтан** (арап) *ђаво, обешањак, ћрейредењак*.

5.3.1. Недостаци: **беана** (перс) *недосћаћак, замерка*; **ћутурум** (тур) *који је нејокрећан збоћ сћаросићи или болесићи*; **зиптивати** (арап) *ћешко дисаћи*; **зиптивен**; **иљав** (тур) *разрок*; **иљавица**; **иљавко**; **сакат** (арап) *без руке или ноће*; **топал** (тур) прид. и им. *хром, хромац*; **ћор** (тур) им. и прид. *који не види на једно око, ћорав*; **ћоравац**; **ћорави**; **ћоравица**; **ћоравко**; **ћоравети**; **ћорило** – *слейло*; **Балабан** (тур) *висок, кракаћи човек*; **баскин** (тур.) прид. непром. *јак, ћесћок*; **бедивија** (перс) *каже се за људе и животиће несреазмерно високе*; **коћоман** (тур) *велики, крућан*; **пенџа** – *кржљаво, смежурано чељаде*; **сакалија** (тур) *брадаћи човек, брадоња*; **саламандрас** – *несразмеран, незћраино велик*; **укубет** (арап) прид. и им. *наказан, сћрашило*; **шишко** (тур) *дебелко*.

5.3.2. Глупост, лакомисленост, неозбиљност: **ај-уј** (тур.) *неозбиљан, лакомислен; будала*; **ајгарити се**, *шалићи се, комедијаћи, сћрдаћи се*; **амак** (арап.); **амакћк** – *будалашићина, лудоси*; **будала**; **диванија** (перс) *нећамешан, диваљ човек*; **дудук** (тур) *свирала (шупља); шупљоглав човек*; **сејтарија** (тур) *ћлући авћуси, клоун, човек који се чудно обуче и увесељава друщићво*; **сирикленисати** (тур) *зафркаваћи*; **торлак** (тур) прид. и им. *ћроси, ћрићлуи, ћримиићван човек*; **шакија** (тур) *онај који је расћолоћен за шалу, шаљивиција*; **шер-будала** *каже се за особу која се ћрећвара да је будала*.

5.3.3. Невичност, лењост: **арамзада** (арап+перс) *као ћоћрда каже се чељадећу које невелићо уради неки ћосао или се ћренемаже*; **дембел/денбел** (тур) прид. и им. *лењ, лењивац*; **егленџија** (тур) 1. *који у ћослу ошћари*; 2. *који уме да забавља*; **сеириџа** – *бесћосличар*; **сомсов** (тур)

врста крућних паса; фиг. *замлаиша*; **суртук** (тур) човек развијен, а нерадан, бесиослен; **ћоле** (тур) им. и прид. *замлаиша*, *луцирда*; **шамшала** (тур) *несирейна особа*.

5.3.4. Прљава особа: **булога** – мушко и женско чељаде које није чистенишо, но *ћрљава* и *лење*; **мурдар** (перс) *ћрљав*, *нечисти*; **мурдаруша** – прљава жена; **паћ** (тур) прил. *непром. чистио*; **пис** (тур) *нечисти*, *ћрљав*, *одвратиан*, *ружан*.

5.3.5. Необуздана нарав: **азган** (тур), *непром. бесан*, *ћуси*; **азганија**, *охолост*; **азгињајка**, *беснуља*, **аздисати**, *побеснети*; **тевећелија** (арап) *махнић*, *који није здрав од памети*; **тевећелијаст** (арап) – *луд*.

5.3.6. Лоша нарав: **ајин** (арап.) *непр. зао*, *неваљао*; **ајта** (грч. преко тур.) *ћокварен човек*, *бекрија*, *бећар*; **арамија** (перс) *нећошћен човек који хоће арам да узима*; **бетер** (перс) *лошији*, *ћори*, *ћрћи*; **гараз** (арап) *намера*, *циљ*; *злонамера*, *зли умишљај*; *ћошћајна*, *сакривена мржња*; **ијанет** (арап) *злочестћ човек*; **иле** (арап) *ћревара*; **илба** (арап) *ћревара*; **јарамаз** (тур) *неваљаалац*; **кавтација** – *сваћалица*; **катиљ** (арап) *убица*, *крвник*, *крволук*; **катиљајка**; **катиљача**; **намћор** (перс) им. и прид. *злочестћ*, *ћакостћан*, *зловолан човек*; **пердесуз** – прид. и им. *безобразан*, *безочан*; **пизевенк** (тур) *човек сводник*, *неваљаалац*; **телућ** (арап) прид. *рћав*, *зао*; **ујлија** (тур) прид. *непром. који је лоше нарави*, *ћудљив*; **ујсуз** (тур) прид. *непром. који је лоше нарави*; **фесатчија** (тур) *који замеће кавћу*, *зливовац*; **чарка** (тур) *сваћа*; **чаркација** – *онај који зајододева сваћу*; **ћенабет** (арап) *обешењак*, *ћоћанац*; **шер** (арап) прид. *непром. зао*; **шеремет** (тур) *неваљао*; *неваљаалац*.

Списак оријентализама у вези са непожељним особинама још једанпут потврђује чињеницу да у језику постоји потреба да се непожељне појаве прецизније и богатије лексички изразе него пожељне (исп. Драгићевић 2010: 115–124). Оно што, колико нам је познато, није до сада испитивано јесте чињеница да и у процесу позајмљивања лексике важе слични принципи. Турцизми у српским косовско-метохијским говори-ма указују на потребу да се позајми више лексема које означавају непожељне особине од оних који означавају пожељне. Међу лексемама са значењем непожељне особине највише је оних које означавају људе са лошом нарави, зле људе.

Лексема **ајин** се код Елезовића дефинише само као придев који значи *зао*, *неваљао*, док се код Шкаљића објашњава да *хајин* може бити именица (= *издајица*, *неверник*; *злбник*; *ћрейредењак*) и придев (*неверан*; *злбан*; *ћрейреден*). **Ајта** је код Елезовића *ћокварен човек*, *бекрија* *бећар*, а *хајта* је код Шкаљића *скићница*, *неваљаалац*, *раскалашењак* (исто што и *ајта* код Чемерићића). **Арамија** је код Елезовића *нећошћен човек који хоће арам да узима*, код Чемерићића – *разбојник*, *ћљачкаш*, што је слично као *харамија* код Шкаљића: *разбојник*, *бандић*; *хајдук*. **Ијанет** код Елезовића значи *злочестћ човек*, *јоћуница*, *ћврдоглавац*, а код Шкаљића *хијанет* означава *издајицу*, *ћреваранћа*. **Пизевенк** је код Елезовића *човек сводник*, *неваљаалац* (док није обраћен код Шкаљића и не наводи се код Чемерићића). Придев *ујлија* је код Елезовића *ћудљив*, *лоше нарави*, док је

хуљив код Шкаљића *ћудљив*; *љуџи*, *немиран*. Ујсуз – који је лоше нарави (Елезовић). *Фесаџија* – који замеће кавџу, *зликовац* (Елезовић), *фесаџија* – 1. онај који замућује, *свађалица*, *бунџија*. 2. онај који диже *џаламу* за *свашија*; *џлаховић човек* (Шкаљић). *Чаркаџија* је код Елезовића онај који *зајодева свађу*, а код Шкаљића онај у првим бојним линијама који први замеће бој. *Џенабет* – *обешењак*, *џоџанац* (Елезовић), а *џоџанац*, *невља-лац*, *сјадало* (Шкаљић), *џоџан човек*, *ћудљиво створење* (Петровић). *Шеремети* – *невљао*; *невљалац* (Елезовић).

Ево и неколико Елезовићевих примера за ове лексеме: *Син му је бириџи аџија*. *Такоџа џјанетија несуги очи виделе*. *Макни се од џоџа џјанетија*. *Не знаш иџио џизевенк човек је он*. *Пизевенк ни један!* *Такав је он уџија*. *Такав је он један ујсуз човек*. *Таки су они, одкако су, чаркаџије су били*. *Врло је џенабет човек*.

Примећују се значењске разликовне нијансе међу овим лексемама, али ипак изненађује тако богата скала блискозначница-позајмљеница у једном дијалекту. Поређење значења у речницима указује и на значењска варирања у различитим крајевима некадашњег српскохрватског језичког простора, а и на чињеницу да се тако велики број синонима за особе лоше нарави користио у многим народним говорима. Код неких лексема види се да се лош карактер испољава кроз потребу да се свађа, некад кроз плаховитост, некад кроз ћудљивост, а понекад кроз склоност ка ра-збој-ништву. У теоријском смислу важно је запазити како је у српском језику било турцизама које су мењале значење у српском језику. Такав је случај с именицом *чаркаџија*, за коју Елезовић каже (а и Шкаљић бележи) да је означавала припаднике једног рода лаке турске војске која је у предњим редовима заметала кавгу са непријатељем. То значење је временом уступило место значењу *онај који зајодева свађу*. Овај занимљив пример показује како позајмљеница има свој животни пут у језику примаоцу, а да он може бити изазван друштвено-историјским приликама. Нестало је турске војске, па се значење из војне терминологије променило и преселило у домен лексике из свакодневног живота.

Као што се види из грађе, осим зле нарави, пажњу су привлачиле и друге непожељне људске особине, а више од свих глупост, лењост и необуздана нарав. Од физичких особина рекло би се да се примећивала нескладност, незграпност, али и физички недостаци – нарочито слепило. Придев *ћорав* је развио и деривационо гнездо (*ћоравца*, *ћорави*, *ћоравица*, *ћоравко*, *ћоравети*, *ћорило*). Све ове лексеме се као експресивне и данас чувају у књижевном српском језику. Чини се да је више упадало у очи када је неко претерано крупан него када је претерано ситан.

Из перспективе савременог српског књижевног језика занимљиве су значењске промене које су се догодиле на развојном путу неких оријентализама од турског језика (или неког другог оријенталног језика, а преко турског), па кроз српске дијалекте, до српског књижевног језика. Једна од таквих је лексема *кусур*. Елезовић је дефинише веома широко: *мањак*, *недостатак*; *дефект*, *мана*, *грех*, *кривица*; *пренебрегавање у дужности*;

оно *шишо претекне, вишак; домира од даише крујне ѓаре ѓриликом кујовине*. – *Кусур не мош да му нађеш. Вала је коњ без кусура*. Кусур је очигледно означавао много тога – од мањка до вишка, од људске непожељне особине до одређене количине новца. Ако се узме у обзир данашње значење у књижевом језику (*осџаџак новца који се враћа кујцу као разлика између цене кујљене робе и даише крујне новчанице*), јасно је да се значење сузило, спецификовало и конкретизовало, што представља једну од могућих судбина позајмленица у језику примаоцу у временском току. С друге стране, пажњу привлачи и концепт којим су сва та значења, ипак, повезана. Као да је *кусур* одвојени (обично непожељни) део неке целине – то може бити човек и његов недостатак, род, производ и његов део као вишак или мањак, новчана вредност и њен део итд. Само наизглед неповезана значења имају свој апстрактни логички оквир који их чини повезаним.

Као један од могућих одговора на питање због чега је српски народ позајмио тако много синонимних турцизама којима се означавају емоције или особине био би да је говорнике, можда, привлачио необичан гласовни склоп многих турцизама који је, попут ономатопеја, опет можда, уносио експресивност у српске реченице. Можда је било експресивније рећи *Такав је он ујсуз човек* него *Такав је он лош човек*. Не треба занемаривати привлачност звучне стране речи. У вези с тим, занимљива је лексема *каракоџула* коју је Елезовић забележио, а потврђена је и у Речнику САНУ и Речнику МС. То је једна од неколико лексема из Елезовићевог речника које означавају догађаје, места или бића из народне маште: *сџрашило које живи у машџи народној, ноћни зао дух. Каже се и за чељаде које је чудно одевено, неочешљано*. – *Какав си кај каракоџула, у сан се не снијо*. Ова сасвим непотребна реч (непотербна ако се посматра из угла материјалне културе и стварних језичких потреба), пробила се до српског књижевног језика. За њу постоји велики број потврда са разних страна, од различитих писаца. Означава биће из маште, непознатог изгледа и непознатих особина, али већина говорника чак и данас вероватно има слику тог бића. Лексема је и данас врло експресивна, а добар део те експресивности потиче, чини се, из гласовног склопа.

Неки турцизми данас живе само у омладинском жаргону, а доживљавају се као савремене речи, настале као плод младалачке креативности. Такав је, рецимо, глагол *ојелешџџи*, за који не бисмо претпоставили да је турцизам и дијалектизам. Елезовић га дефинише *као дем. од ојљачкаџи, ољлобиџи, узетџи за џабе*. – *Чувај се да џе не ојелешџи*. Пажњу привлачи, па и духовито делује, и сама дефиниција *као деминуџив од ојљачкаџи*. Глагол није обрађен код Шкалађића, а нема га ни у Чемерикићевој збирци, што би могло да значи да није био распрострањен, али је, упркос томе, опстао до данас у српском језику. У ову групу спада и глагол *ђускаџи (нађускаџи се)* за коју Елезовић не наводи порекло, али и она живи кроз омладински жаргон и указује на чињеницу да се жаргон не богати само креирањем нових речи, већ и активирањем старих, као и да се не заснива само на лексци пореклом из урбаних, савремених средина, већ и из дијалеката.

Као што је већ речено, једна од непожељних особина која је покривена већим бројем блискозначница и оријенталног и словенског порекла јесте лењост. И код Елезовића, и код Шкалаћића и код Чемерицића (Петровић 2012) забележен је балкански турцизам *дембел* (*денбел*), придев и именица, којим се та особина исказује. Лексема *дембел* је опстала као експресивна ознака за лењу особу чак и у савременом српском књижевном језику. Елезовић констатује како је придев *лен* „много потисла из свакодневне употребе турска реч *денбел*”. Да је била добро адаптирана, потврђује и велики број њених деривата које читамо код Чемерицића (Петровић 2012): *дембељ*, *дембељајка*, *дембељка*, *дембељуша*, *дембељана*, *денбељана* (место где се ленствује). Случај овог турцизма је занимљив јер показује како су неки оријентализми имали моћ да потисну лексему домаћег порекла, да једно време доминирају, а да се, затим, преко књижевног језика, поново врати домаћа реч, да потисне турцизам, али да се он, ипак, задржи на периферији лексичког система као експресивна ознака. Овај пример показује како статус неке лексеме може бити променљив у лексичком систему: од периферије ка центру, па опет ка периферији.

5.4. Непожељна осећања и стања у вези с њима: *весвеса* (арап) *сумња*, *сипрејња*, *несипокојство*, *сипрах*; ***дернек*** (тур) *мамурлук*; ***инат*** (арап) *ипркос*; ***инатити се***; ***инација***; ***јогун*** – *инација*; ***јогуница***; ***каран*** – *шужан*, *љуш*, *нерасположен*; ***карити*** – *ипричињаватиш* *шугу*, *љуштиниш*; ***каскандисати*** (*шур*) *биш* *љубоморан*, *завидеши*; ***каскандисовање***; ***касканција***, ***касканцика***; ***муанат*** (арап) *непром.* *инација*, *тврдоглав*, *уиоран*; ***пишман*** (перс) *непром.* *који је ипроменио мишљење*, *који се каје*; ***пишманити*** – *учинити да се неко ипокаје*; ***ћердосати*** (перс) *сипраћити*, *дати у неипорати*, *уипроасипити*, *изгубити*; ***шибе*** (арап) *сумња*; ***шибелија*** – *који сумња*;

5.4.1. Јад, беда: *ал* (арап.) *сипање*, *имовно сипање*, *фиг. јад*, *беда*; ***безбатан*** (перс) *који је худе среће*, *несрећан*; ***безбатник*** – *онај који среће нема*; ***безбатница***, ***безбатнице***; ***бељај*** (арап) *бриџа*, *шуга*, *сипање кад човек не зна шипа да ради*, *на шипа да се одлучи*; ***шеџоба***, ***досада***; ***бељаисати*** – *радити без воље или лоше ипроћи у неком ипослу*; ***бељајни*** – *ђавољи*, *несрећни*; ***бељајник*** – *знаино блажи израз но демон*, *ђаво*, *који не доноси срећу*; ***бељајница***; ***бељајнице***; ***бутур*** – *ђаво*, *беда*, *андрак*, *нека болест*; ***газеп*** (арап) *мука*, *сипрадање*; ***гајле*** (арап.) *бриџа*; ***гарамет*** (арап) *шескоба*, *бриџа*, *главобоља*, *невоља*; ***дерт*** (перс) *мука*, *невоља*; ***дертовати*** – *јадиковати*; ***замет*** (арап) *досада*, *мука*, *ипаиња*, *ипешкоћа*, *замор*; ***запт*** (арап) *сипроџ режим*, *сипеџа*; ***зијан*** (перс) *шипеиша*; ***зијанити*** – *шипеишавати*; ***зијанћер*** – *шипеишочина*, ***зијанћерка***; ***јаслија*** (тур) *непром.* *у жалост*; ***резилак*** (тур) *срамотиа*, *беда*, *јад*; ***саклет*** (арап) *шеџоба*, *нелагодност*, *досада*; ***сакленисати се*** – *досаћивати се*; ***таксират*** (арап) *им. зли угес*; ***таксиратлија*** *м* и *ж* *који није срећне руке*; ***теслим*** (арап) *сипање када се ипредаје богу душа*; ***ћедер*** (арап) *шипеиша*, *квар*; ***угурсуз*** (тур) *баксуз*, *онај који среће нема*; ***сад несрећник***, ***обешењак***; ***угурсузлук*** – *несрећа*; ***ћедер*** (арап) *шипеиша*, *шуга*, *бриџа*.

Појаве које изазивају нарочиту пажњу увек су покривене великим бројем истозначних или (неупоредиво чешће) блискозначних лексема. Српски народ је тешко живео, па не чуди богата лексика у вези са бедом, јадом, тугом. Пажњу привлачи чињеница да има доста турцизама којима се уопштено означава такво стање: *ал, бељај, газеј, гарамеј, дерј, замеј, зайј, резилик, саклеј, ѿаксиратј, уџурсузлук, чедер*. Речници показују да ове лексеме немају исто значење, али односе се на лоше стање ствари. Када се узме у обзир да има и доста турцизама који означавају срећу, и шире – судбину, а често се користе уз придеве и друге квалификаторе који означавају нешто негативно, онда се управо наведеним лексемама могу додати и оне које означавају злу/худу/лошу срећу. Из тога би се могао извести закључак да је из турског позајмљено много лексичких начина за исказивање несреће, лоше судбине. Само као хипотезу поново износимо мишљење да су турцизми имали експресивну вредност и да су својим необичним звучањем додавали на снази особинама и емоцијама о којима се говори. И у овој групи лексема значења су нестабилна и развијају се у различитим правцима. Претпостављамо да разлог томе треба тражити у чињеници да су се турцизми позајмљивали директним контактом – из усменог говора турског становништва у усмене српске говоре, да је тај процес био спонтан и да је као такав подразумевао бројне непрецизности и семантичке неодређености јер су многи говорници српског језика лоше познавали турски језик. *Замеј* је, на пример, и *досада*, и *мука*, и *ѿајѿња*, и *ѿешкоћа* и *замор*. – *Учини замеј, дођи један час до нас*. Код Чемериѿића (Петровић 2012) овим значењима додаје се још и *ѿруд*, *рад* (уз *најор*, *замор*, *ѿајѿња*). Овај турцизам се и, поред овако неодређене семантике, до данас очувао у српском књижевном језику као придев *земејан* и прилог *земејно*. Чини се да је ту семантичку неодређеност очувао до данас.

У неким случајевима, семантичке промене и развој могу се прецизније описати. Тако је, на пример, лексема *уџурсуз* значила: *баксуз*, *онај који среће нема*, а касније је у истом дијалекту почела да значи *несрећник*, *обешењак*. Занимљиво је како се један турцизам дефинише другим, па је у првој фази *уџурсуз* значио исто што и *баксуз*. Ова чињеница указује на укорененост турцизама у српски лексички миље. Занимљиво је и то да *баксуз* није обрађен ни код Елезовића ни код Чемериѿића. Семантички пут лексеме *уџурсуз* ишао је од несрећника (човека без среће) до несрећника (безобразника, обешењака, тј. човека који изазива несрећу). Ово друго значење регистровано је и у Речнику МС.

Постоји још једна негативна (а понекад пожељна) емоција која је, како синонимски ред показује, изазивала пажњу српског становништва, а то је инат, исп: *инајѿ, инајѿиѿи се, инаѿија, жоѿун, жоѿуница, муанайѿ*. У вези са придевом *муанайѿ* Елезовић додаје да у Вучитрну има и посебно значење *осејљив*, *делиѿајан*, *слаб*. – *Кај сви ѿиѿо знајѿе, ја сам врло муанайѿ на сѿуу*. И овде запажамо ширење значења.

5.5. Турцизми-антоними. Запазили смо да међу оријентализмима које Елезовић наводи у свом речнику постоје и они који се налазе у антонимском односу. На ту чињеницу понекад указује сам Елезовић у својим дефиницијама које каткад имају форму *суиroyно од ...* Важно је скренути пажњу на ову појаву јер антоними у језику чине микросветове који покривају супротстављене полове одређених појмова, заједно чинећи целину или омеђујући више степена једне појаве. Ако су турцизмима именоване обе крајње тачке неког појма или оба крајња степена неког својства, то значи да је цела појава маркирана, позајмљена из турског. Посебну пажњу из угла утицаја културе на језик буде пословице које садрже антониме, а нису сачуване у савременом књижевном српском језику: *Од коџа дерџи, од шoџа и дерман. Ћар и зарар браћа су.*

Ево примера: **арам** – **алал** (неправедно стечено – праведно стечено), **влашко** – **турско** (*влашки* је општи назив за цео хришћански свет који стоји наспрот другом појму – *турски*); **дерт** – **дерман** (*дерџи* – мука, *невоља*: *Од коџа дерџи, од шoџа и дерман*); **зарар** – **ћар** (*зарар* – штета: *Ћар и зарар браћа су*); **зијан** – **ћар** (*зијан* – *штиета, суиroyно од ћар*); **јабана** – **свој** (*јабана* (перс) – 1. *џуђ* 2. *џуђина, џуђа земља*); **јерлија** – **јebанија** (*јерлија* (тур) *домородац*); **сој** – **сојсуз** (*добро њорекло и лоше њорекло*); **сој** – **трага** (*шрага је раса – за животиње и људе, али за људе увредљиво, суџр. сој*); **тазе** – **бајат**; **ћескин** – **дембел** (*ћескин, тур, суџр. од дембел*); **шер** – **добар** (*шер* (арап) – зао).

6. Запажања и закључци. Лексеме оријенталног порекла које означавају људске особине и емоције из *Речник косовско-метохиског дијалекта* Г. Елезовића чиниле су полазиште за ово истраживање, а као контролни извор информација користили смо Елезовићеве напомене о обради ове лексике код Вука и у Рјечнику ЈАЗУ, као и лексику обрађену у Шкаљићевом речнику и у Чемерицићевој збирци речи (Петровић 2012). Пошто је велики број лексема из Елезовићевог речника потврђен и код Шкаљића и у осталим речницима (понекад са другачијим значењем), може се закључити да запажања и закључци које наводимо у овом раду не важе само за косовско-метохијске говоре, већ за већину српских народних говора почетком XX века и током XIX века (па и раније).

6.1. Показало се да су турцизми у периоду од XV до почетка XX века дубоко зашли не само у сферу државне администрације, војске, занатства, покућства итд, већ и у сферу човековог духовног живота – осећања, мишљења, запажања о себи и другим људима.

6.2. Није истинита претпоставка да је српски народ, посвећен преживљавању, занемаривао сферу апстрактног. Напротив, народ је поред домаће лексике, свесрдно позајмљивао из турског језика називе за апстракције, често и бројне синониме, истозначнице и блискозначнице, које су служиле за нијансирање ознака за сложене особине и емоције. Тиме се показује да је сфера духовности одувек пратила наш народ, чак и онда када је најважније било изборити се за голу егзистенцију.

6.3. Позајмљено је више лексема за непожељне особине и емоције него за пожељне. Чини се да су у центру пажње срећа и несрећа као општа стања. Срећа обично значи судбину, а она је обично несрећна (према дефиницијама и примерима из Елезовићевог речника). Љубав, као најважније пожељно осећање (поред среће), праћена је болом, чежњом, меланхолијом, па је и она непожељна (бар онолико колико је пожељна). Несрећа није само емоција, већ и стање јада, беде и управо је то стање пропраћено богатим синонимским редом турцизама.

6.4. Посебна пажња посвећивана је лошој нарави, па је позајмљено много лексема за неваљалце, зле људе, преваранте. Као што се види из грађе, осим зле нарави, пажњу су привлачиле и друге непожељне људске особине, а више од свих – глупост, лењост и необуздана нарав. Од физичких особина рекло би се да се примећивала нескладност, незграпност, али и физички недостаци – нарочито слепило. Рекло би се да се турским лексемама од свих пожељних особина најчешће именовала окретност, вештина, спретност. Бројност позајмљене лексике пропорционална је значају појава која се њоме означавала у српској друштвеној заједници на Косову и Метохији почетком XX века и у потпуности омогућава реконструкцију слике света говорника српског језика. Из овога следи да су листе позајмљеница у неком језику или дијалекту важан извор за лингвокултуролошка истраживања.

6.5. На питање због чега је позајмљено много синонима за неку особину или емоцију (посебно за оне за које постоје српски еквиваленти) један од одговора могао би бити да су турцизми доносили експресивност. Њихов необичан гласовни склоп, изразита звучност неких од њих сигурно је утицала на одабир баш таквих лексема да би се говорнику што снажније пренела порука. Тако је, на пример, и дан-дан много упечатљивије некога назвати *уџурсузом* него *неваљалцем*.

6.6. Пошто се лексика позајмљивала из усмених турских дијалеката у усмене српске говоре и пошто ју је позајмљивао народ који често није довољно добро познавао турски језик, значења турцизама су врло широка, неодређена, са много прелива и честих прелаза са сфере конкретног у сферу апстрактног и обрнуто, из сфере емоција у сферу особина и стања и обрнуто.

6.7. Иако је углавном могуће испитивати везу међу значењима широкозначних турцизама јер обично поседују неко апстрактно обједињујуће значење, понекад та могућност изостаје јер се сложена значења граде као слике са много детаља. Тако, на пример, лексему *калџазан* Елезовић дефинише као *човек лажљив, њројао*. Ово је цела слика чији детаљи не произлазе један из другог и не заснивају се један на другом, јер *лажљив* представља непожељну особину, а *њројао* означава стање. Поставља се питање да ли је ово заиста било значење именице *калџазан* или је Елезовић погрешно. Код Чемерицића (Петровић 2012) стоји слична дефиниција: *џлујан, њројалица; њројао, нерадник, лажов*, а код Шкаљића *варалица, њреваранџ*. Када се узму у обзир ова три извора, испада да једна

лексема има мозаичну семантичку структуру – *iproјалица, нерадник, лажов*. Оваква значења назвали бисмо значењима-сликама.

6.7.1. Слично је и са лексемом *палавра* – *лаж, лакрдија, хвалисање* и *палаврација* – *лармација, лажов*. На основу ове дефиниције, могуће је замислити таквог човека. Осим ове две особине могу се претпоставити и многе друге.

6.8. Међутим, турцизам није по правилу морао имати шире значење од лексеме домаћег порекла. Тако, на пример, *зар* означава *срећу* у *игри, на коцки*. Ова лексема је имала, дакле, специјализовано значење, па је доприносила прецизирању језичког израза.

6.9. Неки турцизми необични су по томе што су се њима означавали појмови за које у многим другим језицима не постоје називи. На пример: *урија* – *девојка црних очију, уошшће на њој је оно што је црно врло црно, а оно што је бело, врло је бело; тубелија* – *човек који се зарекао да нешто не чини; таласум и талисман* – *ситуација која се жели; сурат* – *изглед лица, спољашњости лица; саламандија* – *стиока и људи који слободно иду где желе и праве штећу; нибет* – *ред, пут, део посла који се обавља наизменице, што падне на сваког појединца*.

6.10. За лингвокултурологију, али и за лексикологију, занимљиве су лексеме чије значење није познато у народу, а ипак су опстајале. Елезовић је обрадио неколико таквих лексема. Једна од њих је *шмар*, за коју каже: *народ сад не зна право значења ове речи; остало му је у памети да је то некакав голем добитак*. Дакле, било је и таквих лексема које су имале некакав семантички ореол, а празан обим и садржај.

6.11. Судбина оријентализама била је различита.

6.11.1. Неки оријентализми су временом мењали значење, што је могло бити у вези са друштвено-историјским приликама. Такав је, на пример, случај с именицом *чаркација*, за коју Елезовић каже (а и Шкаљић бележи) да је означавала припаднике једног рода лаке турске војске која је у предњим редовима заметала кавгу са непријатељем. То значење је временом уступило место значењу *онај који зайодева сваћу*. Овај занимљив пример показује како позајмљеница има свој животни пут у језику примаоцу, а да он може бити изазван друштвено-историјским приликама. Нестало је турске војске, па се значење из војне терминологије преселило у лексику из сфере свакодневног живота.

6.11.2. Лексичка конкуренција. ДЕМБЕЛ и ЛЕЊ. Конкуренција лексема *дембел* и *лењ* показује како су неки оријентализми имали моћ да потисну лексему домаћег порекла, да једно време доминирају, а да се, затим, преко књижевног језика, поново врати домаћа реч, да потисне турцизам, али да се он, ипак, задржи на периферији лексичког система као експресивна ознака. Овај пример показује како статус неке лексеме може бити променљив у лексичком систему: од периферије ка центру, па опет ка периферији.

6.11.2.1. ЈЕМИШ и ВОЊКА. Има и других занимљивих примера код Елезовића који указују на лексичку конкуренцију. Турцизам *јемши* је у Елезовићево време потиснуо лексеме *воће, воћка*. Оне су сузиле значење и

добиле могућност да се односе само на сушено воће. Турцизам је, дакле, потиснуо домаћу реч у дијалекту, али се она, преко књижевног језика, вратила, док је *јемии* сасвим заборављена лексема.

6.11.2.2. МАСКАРА и ШАЛА. Лексема *маскара* потиснула је у Елезовићевом дијалекту словенску лексему *шала*, која се, кроз књижевни језик, поново вратила у употребу. Елезовић бележи и народну изреку *Штџо шала, штџо маскара*, која се изговарала као увод у озбиљан разговор.

6.11.2.3. ИЉАЧ и ЛЕК. Има и случајева да се турско-српска лексичка конкуренција завршила погубно за обе лексеме. Тако је, на пример, у косовско-метохијским говорима лексема *лек* означавала *мало*, *мрвица*, *џрунка*, а у Елезовићево време ову лексему је у потпуности заменила лексема *иљач*. Турцизам није опстао, а домаћој лексеми се променило значење у књижевном језику (вероватно и у дијалекту).

6.11.3. Неки турцизми (*ојелешиџи*, *ђускаиџи*) данас живе само у омладинском жаргону, а наизглед би се рекло да спадају у речи савременог постања, настале као плод младалачке креативности. Очигледно је да се жаргон не богати само креирањем нових речи, већ и активирањем старих, као и да се не заснива само на лексици пореклом из урбаних, савремених средина, већ и из дијалеката.

6.11.4. Неки турцизми су се укоренили у српском језику и развили полисемију и деривацију. Ево примера. И данас се користи лексема *дудук*, која примарно означава шупљу свиралу, а секундарно глупог човека. *Самсов* је врста пса, а секундарно означава, како каже Елезовић, *замлаџу*. Придев *безбаџан* значи *који нема среће*. Тај придев развио је деривационо гнездо, па постоји *безбаџник*, *безбаџница*, *безбаџниче*. *Каскандисаџи* значи *завидеџи*. Од овог глагола настала је именица *каскандисовање*, *касканција*, *касканцика*.

6.11.5. Има оријентализама којима се значење временом сужавало, па у савременом српском књижевном језику имају уже значење него у Елезовићевом речнику. Таква је, на пример, лексема *кусур*, која је имала широко значење *мањак*, *недостатак*, *дефект*, *мана*, *грех*, *кривица*, *пренебрегавање дужности*; *оно штџо џреџекене*; *вишак*: – *Вала је коњ без кусура*. Данас се значење ове лексеме односи само на вишак новац који продавац враћа купцу.

6.12. Богатство грађе и могућности обраде значења и судбине оријентализама који означавају човекове особине и емоције у Елезовићевом речнику надмашује дозвољен обим овог рада и због тога се на овоме заустављамо с надом да ћемо се вратити овој теми.

Литература:

Адамовић 1969: М. Адамовић, Турске позајмице неосманског порекла, *Наш језик* н.с. XVII/5, 284–298.

Адамовић 1973: М. Адамовић, О пореклу српкохрватских османизма, *Јужнословенски филолог*, XXX/1–2, 229–236.

Барић 1935: Х. Барић, Речник косовско-метохиског дијалекта од Гл. Елезовића, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, књ. 15, св. 1 и 2, 270–290.

Белић 1932: А. Белић, Предговор, *Речник косовско-метохиског дијалекта* Г. Елезовића, *Српски дијалектолошки зборник*, књ. IV, Београд: Српска краљевска академија, V–VII.

Глибановић Вајзовић 1986: Х. Глибановић Вајзовић, О турцизмима у српскохрватском језику са социолингвистичког становишта, *Књижевни језик*, 15/2, 141–147.

Драгићевић 2010: Р. Драгићевић, *Вербалне асоцијације кроз српски језик и културу*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.

Ђинђић 2014: М. Ђинђић, *Турцизми у савременом српском књижевном језику (семантичка и деривациона анализа)*, необјављена докторска дисертација обрађена на Филолошком факултету Универзитета у Београду, ментор: Р. Драгићевић.

Елезовић 1936: Г. Елезовић, Мој одговор на оцену: Х. Барић, Речник косовско-метохиског дијалекта од Гл. Елезовића, *Јужнословенски филолог*, XIV, 181–235.

Ивић 1998: П. Ивић, Поговор, *Речник косовско-метохиског дијалекта* II, Приштина: Институт за српску културу, Културна манифестација „Глигорије Глиша Елезовић”, Народна и Универзитетска библиотека, 589–592.

Микетић 2010: С. Микетић, Називи носилаца занимања оријенталног порекла у *Речнику косовско-метохиског дијалекта* Глигорија Елезовића, *Зборник радова са пројекта Истраживања српског језика на Косову и Метохији*, књ. 2, уредник Д. Маликовић, Косовска Митровица: Универзитет у Приштини, 243–281.

Петровић 1993: С. Петровић, Историјат и стање проучавања турцизама у српскохрватском језику, *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику*, XXXVI/2, 71–128.

Петровић 1994: С. Петровић, Значај дијалекатског материјала за проучавање турцизама у српском језику, *Говори њирзренско-тимочке области и суседних дијалеката*, Ниш: Филозофски факултет у Нишу, Институт за српски језик САНУ, Београд, Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, 427–433.

Петровић 2012: С. Петровић, *Турцизми у српском њирзренском говору*, монографије 16, Београд: Институт за српски језик САНУ.

Пецо 1987: А. Пецо, *Турцизми у Вуковим рјечницима*, Београд: Вук Караџић.

Радић 2001: П. Радић, *Турски суфикси у српском језику са освртом на сјање у македонском и бугарском*, нова серија, књ. 17, Београд: Институт за српски језик САНУ.

Радић 2015: Р. Radić, On the Oriental Lexicon in the Serbian Language, *The Serbian Language as Viewed by the East and the West: Synchrony, Diachrony, and Typology*, edited by Lj. Popović and M. Nomachi, Sapporo: Hokkaido University.

Извори:

Вук 1818: Вук Стефановић Караџић, *Српски рјечник* (1818), Београд, 1987: Просвета; Нолит.

Вук 1852: Вук Стефановић Караџић, *Српски рјечник* (1852), Београд, 1972: Нолит.

Елезовић 1932: Г. Елезовић, *Речник косовско-метохиског дијалекта*, прва свеска, *Српски дијалектолошки зборник*, књига IV, Београд: Српска краљевска академија.

Елезовић 1935: Г. Елезовић, *Речник косовско-метохиског дијалекта*, друга свеска, *Српски дијалектолошки зборник*, књига V, Београд: Српска краљевска академија.

Петровић 2012: С. Петровић, *Турцизми у српском њирзренском говору*, монографије 16, Београд: Институт за српски језик САНУ.

Рјечник ЈАЗУ: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1881–1976.

Речник МС: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, I–VI, Нови Сад: Матица српска, 1967–1976.

Речник САНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, I–XIX, Београд: Српска академија наука и уметности, 1959– .

РСЈ: *Речник српскога језика*, друго издање, Нови Сад: Матица српска, 2011.

Шкалајић 1985⁵: А. Шкалјић, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, peto izdanje, Sarajevo: Svjetlost.

WORDS OF ORIENTAL ORIGIN DENOTING HUMAN CHARACTERISTICS AND EMOTION OF KOSOVO-METOHİJA DIALECTS AT THE TURN OF 20TH CENTURY

Summary

This paper describes the Turkish loanwords denoting human characteristics and emotions excerpted from the Dictionary of the Kosovo-Metohija dialect compiled by Gligorije Elezović. The words analyzed and compared are excerpted also from other sources. The goal was to investigate the reasons for borrowing, analyze their meanings and determine their final status in contemporary Serbian language. The conclusion of this analysis can be applied to loanwords from other languages, too.

Keywords: Turkish words, Kosovo-Metohija dialect, words denoting human characteristics, words denoting emotions, loanwords, Serbian language

Rajna Dragicevic

Драгана Радовановић¹
Српска академија наука и уметности
Институт за српски језик
Универзитет у Приштини
Филозофски факултет у Косовској Митровици

ИЗ ОДЕВНЕ ЛЕКСИКЕ У СИРИНИЋКОЈ ЖУПИ²

У раду се са (етно)дијалекатског становишта интерпретира инвентар лексема, односно назива којима се именују поједини одевни предмети у Сиринићкој жупи. Лексичко-семантичка анализа грађе показује да одабрани ареал верно илуструје традиционалну терминологију одевања и обувања, што укључује просторне, историјске, етнојезичке и културолошке моменте. У том смислу, намера аутора је, у првом реду, да се одевна лексика из Сиринића, као део (етно)језичког наслеђа, стави у контекст досадашњих етнолошких, дијалектолошких и лексикографских истраживања призренско-тимочке зоне.

Кључне речи: одевна лексика, Сиринићка жупа, призренско-тимочка зона

Увод

У етнолошкој литератури поред практичне функције одеће да штити људско тело од спољашњих утицаја (Ивановић Баришић 2009: 143), истицана је њена магијско-заштитна и друштвена улога, хришћанско-симболичка и естетска димензија. Посебно се симболичка димензија одеће наглашава кројем, посебним одевним предметима (капа, појас, огрлица, оковратник, огртач и сл.) и различитим бојама. Она је конвенционализована и канонизирана те је као таква предмет друштвених наука које се могу бавити испитивањем њене форме и значења (Жунић 2009: 13–14).

Одевна лексика, наравно, има своје место и у лингвистичким остварењима, пре свега, у нашим важнијим дијалекатским речницима од Вука наовамо, али је све више предмет и посебних дијалектолошких и етнолингвистичких прилога (уп. нпр. Богдановић 2009; Ракић 2011).

У том смислу се у раду са (етно)дијалекатског становишта интерпретира инвентар лексема, односно назива којима се именују поједини одевни предмети у Сиринићкој жупи. Основна намера је да се одевна лексика из Сиринића смести у контекст досадашњих етнолошких, дијалектоло-

1 draganailija@gmail.com

2 Рад је настао у оквиру пројекта *Дијалектолошка истраживања српског језичког простора*, који у потпуности финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

шких и лексикографских истраживања призренско-тимочке зоне и тако сачува као део (етно)културног наслеђа.

Материјал је сакупљен у насељима Штрпце, Севце и Јажинце на основу интерног упитника³ израђеног за потребе прикупљања дијалекатске лексике,⁴ при чему је издвојено неколико тематских целина.

Лексичко-семантичка анализа

У првој тематској целини издвојени су општи називи и радње у вези са одевним предметима, као и називи/радње којима се означавају пригодни одевни предмети:

1. Општи назив за одевне предмете: *џеше*.⁵ 1.1. лексема којом се означава стављање одевних предмета: *обучује*. 1.1.1. превише употребљених одевних предмета: *напирунџаја се*; 1.1.2. недовољно употребљених одевних предмета: *разголија се*. 1.2. скидање одевних предмета: *свучује*. 1.3. назив за изношену одећу: *џоњава*. 1.4. назив за тесну одећу: *миџка*. 1.5. назив за превелику одећу: *преголема*. 1.6. лексеме које означавају неуредно раскопчан горњи део одеће: *расцасује се*, *растурбушио се*. 1.7. називи за пригодне одевне предмете: 1.7.1. за венчање: *ношња*, *ношња за снашу*; 1.7.2. за крштење: *џокривача*; 1.7.3. за жалост: *џрнина*; 1.7.4. остале пригоде: *џодновује*, *џремењува*, *џременија*, *џроменија*.

У овом тематском пољу добијене су углавном просте домаће лексеме. Лексему *џеше* којом се именује све оно чиме се покрива тело у истом значењу бележи Г. Елезовић,⁶ уз напомену да ову реч употребљавају и тамошњи Арбанаси (1935). Реч је у истом значењу потврђена и у РЈАЗУ (извор: Елезовић), уз коментар да је непознатог порекла. У истом значењу налази се и у дигитализованој Чемерицићевој збирци (<http://www.prepis.org/items/show/30347>).

Другој тематској скупини припадају називи (и радње) којима се именују (означавају) покривала за главу (женска, мушка и дечија):

2. Општи назив за одевни предмет којим жене прекривају главу: *шамџа*, *маџес*; 2.1. Врсте марама: 2.1.1. према материјалу: *свилена*, *џорџети*, *вунена*, *креј-саџен*; 2.1.2. према облику: *четврџасте*, *џроуџласте*; 2.1.2.1. велика марама: *џревес*, *наврзаче*; 2.1.3. према боји: *џуџа*, *бела*, *шарена*; 2.1.4. према намени: 2.1.4.1. *везоџлавке/врзоџлавке* 2.1.4.2. *шамџа с џарче*; 2.1.4.3. везана, омотана марама око чела: *чалма*; 2.2. рад на марами: *абаџур*; 2.2.1. украсни предмет који млада ставља на главу: *челенка*; 2.2.1.1. делови таквог украсног предмета: *манџира*; *кострџење*;

3 Одсек за дијалектолошка истраживања, Институт за српски језик САНУ.

4 Прикупљање материјала обављено је уз помоћ студената Катедре за српски језик и књижевност Филозофског факултета у Косовској Митровици – Емилије Реџић, Иване Миленковић и Милице Ђукић, на чему им се свесрдно захваљујемо.

5 Знаком ' означен је експираторни акценат.

6 Код Елезовића се у истом значењу јавља и лексема *обукло*.

2.3. спојити крајеве мараме: *вржује се*; 2.3.1. с предње стране: *најпред врзана*;
2.3.2. *најираџ врзана*;

2.4. Општи назив за одевни предмет којим мушкарци прекривају главу: *каја*;
2.4.1. Врсте капа: 2.4.1.1. према материјалу: 2.4.1.1.1. капа од јагњеће коже: *шубара*; 2.4.1.1.2. од вуне: *шајкача* 2.4.2. капа са ободом: *шешир*⁷; 2.4.2.1. капа са ободом на предњој страни: *чагорче*, *рамче*; 2.4.3. капа као део ношње: *шајкача*; 2.4.4. војничка капа: *шајкача*. 2.4.5. украс на капи: *кијка*.

2.5. Општи назив за одевни предмет којим се деци прекрива глава: *кајче*.
2.5.1. Врсте капа према материјалу: *йлејене*, *йамучне*. 2.5.2. назив за украс на дејој капи: *бућка*, *кијанче*.

2.6. Назив за плетену капу обично црне или браон боје којом се прекривају уши: *наушке*.

Покривала за главу најчешће су именована простим лексемама. Поред домаћих лексема (*йревес*, *наврзанче*, *везоглавке/врзоглавке* и сл.), забележени су турцизми (*шамија*, *мафес*, *чалма*, *чагорче*), *ђерманизми* (*каја*), *романизми* (*абажур*) и др. Према добијеној грађи, *шамија* (< тур. *şame*) је врста велике свилене мараме (шарена или једнобојна) намењена млађим женама, а вишесложним називом *шамија с йарче* именује се марама којом снаха дарива свекрву. Реч је забележена у речнику косовско-метохијског дијалекта (Елезовић 1935) и у збирци речи из Призрена (Чемерикић, <http://www.prepis.org/items/show/29364>), али у значењу *цейна марама*, *марамница*, *убрус*. У речнику турцизама у призренском говору, *шамија* је *рубац уојише*; *рубац од йамучноџ конца*; *рубац који је жена држала у руци йриликом изласка из куће* (Петровић 2012).⁸ Према РМС, *шамија* је танка марама разних боја, којом жене повезују главу. Консултовани речници у овом значењу бележе реч *мафес/мавез*,⁹ Уп. нпр. РСАНУ: *мавез* под значењем 3) *йанка*, *йровидна марама за йовезивање љаве*; Елезовић 1932: *мафес – шамиија којом жене йовезују љаву*; Петровић 2012: *мафез*, *мафес – йанка йовезача у разним бојама (ђранамма) којим Срйкиње у Призрену йовезују љаву*). У Сиринићу су *шамија* и *мафес* синоними. Лексему *чалма* (< тур. *çalma*, платно омотано око феса или које друге сл. капе; Шкаљић) бележи РМС у значењу *йовез*, *марама*, *омошач око феса* (извори: Његош и Назор) и Елезовић (1935) у значењу *омошач од йлајина око каје шито носе духовна муслиманска лица*, уз напомену да се у турском ова реч не употребљава, осим у старим књигама; код Чемерикића у збирци речи из Призрена реч није потврђена (Петро-

7 Данас књижевна реч на истоку и на западу, а првобитно је била ограничена само на штокавско наречје; могуће да је арапског порекла (уп. Skok под *šešir*).

8 Овом објашњењу би заправо одговарало образовање *шамија с йарче* – дар који снаха качи свекрви о ревер; *убрус*, *марамница*.

9 У РСАНУ < тур. *tavo bez*; Елезовић: < тур. *mafesz*. Детаљну етимолошку интерпретацију в. у Петровић под *мафез*.

вић 2012). Према материјалу из Сиринићке жупе, *чалма* је пригодна, сватовска марама. Балканским турцизмом *чаџор* (тур. *çadır*; у значењу *шаџор*; уп. Škaljić и Skok) у Сиринићу се именује *врста капе с ободом на предњој страни*. Само је у изворном значењу *шаџор*, *кишобран*, *сунцобран* реч потврђена у Чемерицићевој збирци (<http://www.prepis.org/items/show/6910>), Речнику призренског говора (Петровић 2012) и Речнику косовско-метохијског дијалекта (Елезовић 1935).

Поједине лексеме из овог тематског круга не налазимо у Елезовићевом и Чемерицићевом инвентару лексема, као на пример: *наврзанче* – врста шарене мараме која се везује иза главе; *превес* – пригодна ткана марама са ресама, слична огртачу; лексему налазимо у РСМ (извор Вуков Рјечник; уп. и Вук Рј. под *пријевјес*) под 2) са квалификатором покр. *платно које у жена виси од капе низ леђа.*; *врзоглавке* – врста извезене троугласте мараме које су носиле неудате девојке; у РСАНУ под *везоглава* са квалификатором покр. у значењу *врста шање мараме којом жене повезују главу да им се коса не мрси*. У Елезовићевом речнику нису потврђене глаголске речи *вржује*, *врзана*; уп. РСАНУ под *врзати 1*) у значењу *свезати*, *везати*. У анализираном материјалу романизмом *абажур* (< франц. *abat-jour*) именована је посебна врста рада на марами. Реч није потврђена на ширем терену косовско-метохијских говора (в. нпр. Елезовић; Чемерицић), а у овом значењу не интерпретира је ни РСАНУ; уп. извод из транскрипта:

Шамџа, мафес – мараме која се правила од овој платно ткано, а касније куповале и жоржет, свиле помладе жене од тој правиле мараме, те шамџе, које **вржуале** напред и натраг. Шамџа, мафес може бити шарен или једнобојан који се ставља преклопен око главе и који се веже око врата. Шамџа и мафес је исто. Правиле и **абажур**, тако се зове тај рад око целе мараме. Извучу се тако неке нити и уради се тај рад да би полепна мараме била. Вржуале напред и натраг. Напред обично и лети и зими, ал кад је врућина и натраг. Помладе, девојчице и помладе, носиле мараме тако извезене на чело и оне се звале **врзоглавке**. И оне натраг се вржуале и имале неки вез на чело. На главу жене носиле мараме, шамџе, превес, а пре морале косе да среде. Свака жена уплете косу у коцаћ¹⁰, помладе, а постаре жене плеле косу у **комаре**.¹¹ Разлика постојала између комаре и коцаћ. Коцаћ - то је кика. По два коцаћа или по две кике, а ове по две комаре. **Превес** дође нека мараме голема, али то је ткана, која имала реске и више за свечане прилике, више за да се огрне. Ми слим, мање за главу, више као огртач преко рамена. Младе стављале челенке. **Челенка** се правила од нека дашчица на главу се стај, а онда са

10 *Плетеница, кика*; уп. Чемерицић (www.prepis.org); РСАНУ *коцаћ* под 2) без квалификатора. Код Елезовића нема потврда.

11 У РСАНУ са квалификатором покр. *вишнице нарочиито сплетене у виду полукружа око ушију као ознака удаће жене* (Извор: Сретачка жупа). Код Елезовића и Чемерицића нема потврда.

стране све... Само се лице видело. Све са стране и на главу висиле **маністра** и **кострењке**. Маністра као бисэри сада. И само млада је носила ту челенку. Девојчице од петнаест године или тако носиле већ мајаму и било је ружно, чак и срамота, да нека жена се појави и да је неки комшија види без мајаме. Значи, косу морала да покрије, да не изађе гологлава.

Мушкарци носиле **капе**, капуљаче исплетене, зимске, само лице се види. Покривене и уши и... А капе најчешће су од те чоје, од клашње, шивене, које носиле, **шајкаче**. А за зимски период носиле и **шубаре** од црне коже јагњешће прављене. Шајкаче од клашње, то је као чоја. **Шешире** носиле неки, то су људи побогати, поимунни. То се куповало у град и купи. Оде и купи.

Трећу тематску целину чине називи којима се именују покривала за ноге:

3. Општи назив за одевни предмет којим се покривају ноге: *чараје*. 3.1. Врсте чарапа: 3.1.1. према облику: 3.1.1.1. до колена: *џеџе*, *калчине*, *доколџенке*; 3.1.2. према материјалу: *вунене чараје*, *конојљане чараје*, *памучне чараје*; 3.1.3. према боји: *црне чараје*, *беле чараје*, *шарене чараје*. 3.1.4. према шари: 3.1.4.1 чарапе украшене везом: *везене чараје*; 3.1.4.2. *невезене чараје*. 3.1.5. према намени: 3.1.5.1. чарапе намењене за дар: *свраке* 3.2. назив за доњи део чарапе: *сџујаљка*.

3.3. Општи назив за одевни предмет који се носи на ногама: *обувало*. 3.3.1. назив за одевни предмет који се носи на ногама преко чарапа обично од коже: *ојанци*, 3.3.1.1. Врсте опанака: 3.3.1.1.1. од свињске коже: *свињски ојанци*; 3.3.1.1.2. од коже оплетене концем: *зачикмени ојанци*; 3.3.1.1.3. опанци лепше израде намењени женама: *ојанци без кљун*. 3.3.2. назив материјала који се убацује у обућу да буде топлија: *обојци*. 3.3.3. назив за обућу од гуме: *пљитке џумењаче сас убојци*, *дубоке џумењаче*, *чизме*; 3.3.3.1. назив за лагану фабричку обућу од гуме: *јојке*; 3.3.4. назив за собну (об. женску) плетену обућу: *шајуџке* 3.3.5. назив за обућу финије фабричке израде: *кондуре*; 3.3.5.1. назив за обично војничке ципеле црне боје: *џокуле* 3.3.6. назив за летњу обућу (отворену, са каишчићима): *нануле*, *налоне*/ *налуне*.

Грађа показује да су називи којима се именују покривала за ноге најчешће посуђенице, и то: турцизми (*чараје* < тур. *çorap*; *калчине* < тур. *kalçin*; *налуне* < тур. *nalın*; *кондуре* < тур. *kundura*;) и романизми. Романизам *џеџе* (< итал. *ghetta*), којим се у Сиринићу именује плетени део одеће за ногу од чланка до колена не наводи ни Г. Елезовић нити Чемерикић у својој збирци. Реч је у овом значењу забележена у РСАНУ, углавном с изворима са терена Црне Горе.

Поједини називи именовани су домаћим простим лексемама, мотивисаним углавном називима делова људског тела; уп. на пример: *доколџенке* (врста дугих чарапа до колена; без потврда код Елезовића и Чемерикића); *сџујаљка* (назив за доњи део чарапе који покрива стопало; в. РМС под *сџујало* с квалификатором заст., извор РЈАЗУ); *обувало* (у РСАНУ с квалификатором несраспр. и заст.; код Елезовића *обукло*). Лексему *ша-*

џуџка у значењу у којем је забележена у Сиринићу налазимо и у Чеме-рикићевој збирци под *шиџуџке* (<http://www.prepis.org/items/show/29564>); Елезовић под *шиџуџка* и с упућивањем на *шеџуџка* има друго значење: *на оџанцима од ремена као жабица где се џровлачи врвца или ремен за сџезање око ноџу* (1935). Код Скока исто, с позивањем на Елезовића (уп. Skok под *шеџуџка*). Лексему којом се именује посебна врста чарапа намењена даривању *свраке* не потврђују консултовани речници; уп. извод из транскрипта:

Носиле **чарапе** сви, има мушке и женске чарапе. Чарапе плеле и до колена – **доколѣнке**, преко колена и испод колена, стопало, ниске и до чланка. Те што су ниске до чланка звале се **гѣте** више за женске, а за мушкарце **калчѣне**, углавном за зиму и топле чарапе. Да не би склизнуле оне испод колена имале трак и сас трак вржуале чарапу да не би она испала. Од предиво дѣбље, два-три предива уплетена, значи, то је трак који се закачи за ту чарапу. Чарапе су плетене. И плетиво некат се разликовало у боду, у плетењу. А могле да буду беле, неофарбане, немашћеване чарапе, и могле да буду црне. Црне чарапе чѣшће носиле за свечане прилике, и мушке и женске. Црне чарапе ги машћевале у корубе од јавор и јове. За младе особе обично везене су, извезене сас неки вѣз сас вуницу.

Углавном после чарапе обувале **опанке**. Опанци могли да буду прављени од штављене коже и од нештављене коже. От штављене коже обично за лето се носиле, а то најчѣшће од говѣђе коже, а нештављена обично да има длаке, значи, не се клизу, обично од свињске коже и најчѣшће ги употребљавале за зиму да не се клизу.

Да би било топло за зиму, у опанце се стаљале обџци. **Обџци**, то је парче које жене исплету од вуне, од вунено предиво, и ставе се да би им било потопло. А онда некад и обувале **свраке**. То свака млада ка(д) дође треба да исплете за сваког у кућу по једне те свраке, то је преко чарапе навлачиле те свраке, па опанке, да би било потопло.

Носиле **гумењаче**, од гуме, и за свечаније прилике **кондуре**, а за децу кондурчиће. То су купљене или... човек који праја кондуре звѣ се кондурчија. То није за сваки дан и није свако имао те ципеле, боље-стојећи мало. Патике постојале купљене, **пџпке** ги звале. Постојале и **зѣпе**, шили. Оне су од клашње. Клашње исто су жене прајле од предиво, ткале, има тај процес који касније има да објаснимо. За лѣтњи период носиле **налуне**, **налоне**, **нануле**. То су дрвене.

Четврто тематско поље чине називи за горњи део одеће:

4. Назив за горњи део одеће који се носе до тела: 4.1. мушкарци: *фенѣло*; 4.2. жене: *комбилизџн*; 4.2.1. назив за свечану плисирану кошуљу: *џауџа*, *џафџа*; 4.2.1.1. назив за оковратник такве кошуље: *џодџрљач*, *кџриљ*; 4.3. називи за различите врсте џемпера: 4.3.1.1. вунени џемпер са рукавима: *минџан*; 4.3.1.2. део мушке одеће, обично плетен без рукава на закопчавање: *џемѣдан*, *коџаранче*; 4.3.1.3. део женске одеће *џуловѣр*, *јѣлѣче*; 4.3.2. назив за задњи део џемпера: *џлѣћка*, *џлѣћи*; 4.3.2.1. назив за доњи део дуже кошуље: *сѣдло*. 4.3.3. назив за предњи део џемпера: *џрџдњак*, *џрѣдњак*; 4.3.4. назив за

половину предњег дела џемпера на раскопчавање: *скүтй*; 4.3.5. део за руку: *рүкав*; 4.3.6. део за марамицу: *үей*; 4.4. назив за рупу за дугме: *аука*; 4.4.1. предмет који се увлачи у рупу, петљу и спаја два краја: *коскичйћи*, *цүце*.

4.5. назив за огртач од овчије коже: *кожүшиће*, *күшљак*; 4.5.1. са рукавима: *кожүшиче с рукаве*. 4.7. назив за горњи део одеће са рукавима, шивен, пунији: *сетра*; 4.8. назив за мушки или женски део одеће без рукава, пунији, дуг: *антиерија*; 4.9. назив за горњи део одеће који се носи преко џемпера: *жүњче*.

У овој семантичкој групи највише је забележених посуђеница, у првом реду балканских турцизама. Лексемом *йауџа*, *йафџа* (< тур. *rafıa*) у анализираном материјалу именује се свечана плисирана кошуља. У овом значењу реч не региструју други речници. У речнику косовско-метохијског дијалекта *йафџа* је врста плоче на којима су копче закопчаване на свештениковом појасу (Елезовић 1935). Код Шкаљића налазимо да је *йафџа* метална карика, украс на коњској опреми; уп. и РМС. У Вуковом Рјечнику поред основног значења *карика*, *йафџа* је *врсиа йојаса којом се ойасују жене и свештиеници* (Вук. Рј.) У Речнику турцизама у призренском говору (Петровић 2012 под *йафџа*) и дигитализованој Чемерицићевој збирци речи *йафџа* = *йлајино*, *шифон* (<http://www.prepis.org/items/show/22927>). Турцизмом *минџан* (< *mintan*) у Сиринићу се именује врста вуненог џемпера са рукавима. У речнику Г. Елезовића *минџан* је код турске ношње хаљина која се облачи преко кошуље са рукавима, а у дигитализованој Чемерицићевој збирци то је *хаљешак са рукавима ог чохе или фабричке тканине дуг до кукова који се облачи преко кошуље* (<http://www.prepis.org/items/show/19021>). Лексемом страног порекла *џемедан* (< тур. *camadon*) именује се врста прслука без рукава на закопчавање. У овом значењу реч се јавља и код Чемерицића (<http://www.prepis.org/items/show/10686>) и код Елезовића. С друге стране, у Речнику Матице српске (извор: Вук, НП) истиче се да се ради о прслуку дугих рукава. Остали турцизми из ове групе су: *күшљак* (< тур. *kuşak*), *јелек* (< тур. *yelek*), *антиерија* (< тур. *entaro*), *сетра* (тур. *setre*).

Страном речи *комбилизон* (< фр. *combinaison*) именован је горњи део женске одеће. Претпоставка је да је реч део новијег фонда, будући да на овим просторима није забележена код Елезовића и Чемерицића. Елезовићева и Чемерицићева збирка не бележе ни германизам *йуловер*, којим је у Сиринићу именован горњи део женске одеће (вероватно се ради о новијој употреби). Романизмом *којаранче* (итал. *carregone*) именује се врста једнобојног или шареног прслука без рукава на закопчавање. У Елезовићевом речнику и код Чемерицића (<http://www.prepis.org/items/show/16053>) ово је сукнена хаљина са прукавима, при чему Елезовић напомиње да спада у сеоску ношњу. Лексемом страног порекла *фенело* (итал. *faganello*, алб. *fandelë*, *fanelë*) именован је одевни предмет беле боје од конопље са рукавима који се носи испод кошуље (уп. Елезовић под *фанело*; и Чемерицић под *фанела*; <http://www.prepis.org/items/>

show/11035). У Сиринићу је у употреби и општебалканска лексема *џуњ*, *џуњче*. Према Скоку, реч су раширили румунски пастири. Са Балкана је потом ушла у мађарски, чешки, пољски, украјински, руски; арб. *güne* (в. Skok под *gjunj*).

Део лексема из овог тематског круга свакако су домаће просте лексе-ме, углавном мотивисане називима делова људског тела, као на пример: *подрљач* („оковратник“; реч не бележе Елезовић и Чемерићи; у РСМ *подрљача* – *доњи део јарма који је испод враћа*, извор: Вук), *рукујце*, *рукав*, *џрудњак*, *прудњак*, *плећа*, *појас*, *скути*; уп. извод из транскрипта:

Онда **комбилизоне** који су прављени од то својско платно, памучно или конопљано, које жене саме ткале. Неко ко је могао да купи **фенело**, то је поткошуља, до тела. Горе обучуале за лето преко комбилизон обучуале кошуљчиће. Кад је лето, онда са рукаве три-четврт од својско платно и рукави извезени биле прикладно, некад имале чипку на рукаве, некад код постаре за сваки дан није морала. А кад је ладно и за зиму, онда носиле и **јелече**, за лето је прављено од клашње, а за поладне дане носиле **антерију**. Исто од чоје, али оне биле до колена. Могле да буду и беле, најчешће беле антерије и то жене носиле преко зиме. И оне могле да имају и рукаве. Онда носиле пуловёр **кушљак**, а то је као пуловёр или кожушче. То је као сад, па исто... **Пуловёр** који носиле зими мушкарци и жене кад је ладно направљен од коже јагњеће. Онда после пуловёра или цемедана, онда исто плетени џемпер. Звао се **минтан**. Он је на раскопчавање, жене плеле, са рукаве за поладне дане. А онда носиле кошуље, па онда **цемедане** плетене. Мало је подебео, без рукаве је и до кошуље. Онда сётра шивена од клашње. За свечане прилике жене обучуале **пауте**. То је кошуља која је сашивена тако да је плисирана... У ствари, то су **рабњци**, а једна кошуља имала од четрнаест до осамнаест рабњка. Рабњци су као фалтице од струка. До струка је кошуља обична, а од струка ти рабњци се шире и онда се после приликом пеглања лепо се испегла и онда са стране дође по шес рабњка, по осам, зависи од величине, од ширине пафуте. А обично отпозади, то има као **седло** се зове, ту нема ти рабњци да се не би изгужвала. Паута била напред отворена једно двадесетак сантима код врат и онда се качила... Имао **кориљ**, он је почврсто тако направљен. То је крај око врат на пауту. И онда се закачи за коскиче на другу страну. То је дугме. Рукави пауте били три-четврт и обавезно извезени за дџемце. **Дџемце** то у разне боје, то ти је конач са који се везле пауте, али тако био квалитетан да је могла да се кува паута да би била бела и тај вез се откува, али не пусти боју. Обично су били цветићи на рукав пауте. Саставни део пауте био и подрљач. **Подрљач** се ставља напред који се закачи око врата, веже се, а онда са стране има тракове, три трака од памук. И сас њих се затеже паута, да се притегне лепо, а напред је био исто извезен. Какав је вез био на рукаве, такав био и напред на подрљач. Кад се стави подрљач, паута се стегне. На подрљач стави се манистра, односно пренишче. Пренишче то је ко сад огрлице, али направљено од динаре сребрне. Значи, ковани, сребрни динари закачени на неко ланче, а

на њега имала ситна манистра и то украшавало особу која га ста̀ви. До̀ле, преко па̀уте, око̀ло стру̀к ста̀вља се ко̀лан. Ко̀лан је исто као пренишче, само су дина̀ри покруп̀ни и више ги има. То су сребрња̀ци, о̀ни су ко̀вани и има ги по двадесетак, тридесет... Зависи да ли је вѐћи ко̀лан или ма̀њи и то се ста̀вља око стру̀ка, око па̀уте опа̀ше се. Преко ко̀лан се ста̀вљу бошчичѝћи. **Бошчичѝћи**, значи, то жѐне тка̀ју и има прѣдње, преко стомак ко̀је иде, па се везу̀је на̀зад, и поза̀ди ко̀је се ста̀вља, па се везу̀је преко. Ширѝна десет сантима̀, а дужѝна обично мѐтар најма̀ње. У карира̀ну бо̀ју, црвено и црно. То жѐне изатка̀ју са̀ме и то је набра̀но као отприлике су̀кна, али још више. И то више и као у̀крас. А преко њи се ста̀вља на̀пред бошча. **Бошча** црна ко̀ја је у дужѝни, или кра̀ћа, па̀уте. А са стране је извезена са дѐмце или мо̀же и прѣћа у бо̀ји. Чак вештѝје жѐне вѣзле и сло̀ва, па сво̀је име са стране бо̀шће извѣзу, јер по то̀ме гледа̀ли ка̀ква је сна̀ша. Како извѣзла, дал ће бу̀де вредна ил нѐће бу̀де вредна. Око вра̀т мла̀да носи́ла **низанче**. То̀ј што је **ко̀лан** око стру̀ка, то̀ј је низанче око вра̀т. Тра̀ка од пла̀тна, или ву̀нице на ко̀ју се ста̀љу сребрња̀ци или дукати, ко̀лко дуката то̀лко је бо̀гата породѝца где одла̀зи мланѣста.

Пету тематску целину чине називи за доње одевне предмете:

5. назив за део одеће који се носи испод панталона: 5.1. мушкарци: *sivре*, *џа̀ће*; 5.1.1. дугих ногавица: *џа̀ће с нога̀јце* 5.2. жене: *џа̀ће*.

5.3 Назив за део одеће којим се покрива доњи део тела: 5.3.1. жене: *су̀кња*; 5.3.1.1. врсте сукања према материјалу: 5.3.1.1.1. од вуне: *вунѣна су̀кња*; 5.3.1.1.2. од кучине: *конойла̀рка*; 5.3.1.1.3. од памука: *џаму̀чна су̀кња*; 5.3.2. врсте сукања према изгледу: 5.3.2.1. са фалтама: *илесирка*; 5.3.3. врста вуненог одевног предмета који жене носе преко сукње: *бо̀шћа*; *бо̀шча*. 5.4. Назив за доњи део одеће који обично носе мушкарци са ногавицама: *џанџо̀ле*. 5.4.1. Врста такве одеће према метеријалу: 5.4.1.1. од вуне: *клашњѣне џанџо̀ле*; 5.4.1.2. од кучине: *конойла̀не џанџо̀ле*; 5.4.1.3. од памука: *џаму̀чне џанџо̀ле*. 5.4.2. врста такве одеће према изгледу: 5.4.2.1. до колена уске, а у доњем делу шире и изнад стопала сакупљене: *брѝци џанџо̀ле*; 5.4.2.2. горе широке, а доле уске: *клѝн џанџо̀ле*, *чашѝре*; 5.5. назив за мушки и женски одевни предмет који се везује око струка: *џо̀јас*; *ко̀лан*.

У петој семантичкој скупини добијено је сразмерно више двочланих образовања (*џаму̀чна сукња*, *конойла̀не џанџо̀лоне*, *клин џанџо̀лоне* и сл.). Лексему *sivре*, назив за мушке гаће не потврђују Елезовић и Чемериќић. Поједине просте лексема мотивисане су деловима људког тела, уп. нпр.: *џо̀јас*, *нога̀јце*, *џа̀ће*.¹² У овој групи мање је турцизама; уп. нпр. *колан*, *бошча*, *чакшире*; в. извод из транскрипта:

Онда жѐне носи́ле црне су̀кње. Су̀кње су тка̀не од црно предиво и то та̀нко, а онда по̀сле то̀га, то су као плисира̀не црне су̀кње, и на̀пред носи́ле **бо̀шче** црне. Поста̀ре за сваки да̀н ни́су мора̀ле да бу̀ду извезѣне...

12 Према Скоку, могуће да је прасловенска реч *gat'a* значило део тела који гаће покривају као „genitalia, stražnjica” (Skok под *gace*).

Мислим, постаре жене, а помладе везле те бошче са стране. Мушкарци обучуале **пантоле**... **гаће**, направљене од својско платно. Неки кажу **сивре**. Онда пантоле које су шивене од клашње. Биле црне боје. **Појас** - мушки и женски плетен од вуннице који се ставља око струка обично црно- црвене боје. Мушки појас је дуг, више пута се опасује око струка и везује се са стране; а женски појас је дуг онолко колко је потребно да се једном опаше, а везује се испред.

У посебно семантичко поље издвојени су називи којима се именује накит:

6. Називи за различите врсте накита: 6.1. назив за накит који се ставља на уши: *наушнице*; 6.2. назив за врсту накита у облику мањег обруча од сребра, бакра или месинга: *џрсџен*; 6.3. врста ланчића нанизана светлуцавим бисерима једнобојне или шарене боје: *џренишче*; 6.4. врста сведбеног накита направљена од дебљег сребра и украшена светлуцавим каменчићима: *крс*; 6.5. Називи за поједине делове накита: 6.5.1. назив за светлуцаву врсту каменчића: *кострџенке*; 6.5.2. врста светлуцавих комада каменчића: *маништра*;

Називи за различите врсте накита именовани су простим домаћим лексемама, углавном прозирне мотивације: *наушнице*, *џрсџен*, *џренишче*; в. извод из транскрипта:

На уши стављале **наушнице**, а млада или млада снашка или млада која се узима, **крс** имале. Али крс то је био специјалан крс у то време направљен. Значи, величина десет сантима и ширина и онда је био по пун, унутра имала нека кадифа црвена и **кострџенке**. Кадифа је материјал који се куповао. Унутар крса биле кострџенке, то су светлуцави каменчићи који су се убацивали у сребрни крс. То није могло на селу нико да направи. То су куповали у град, то је био леп накит у то време. **Пренишче** које стављали носила мланџста, снашка. А носиле понека **маништра**. Други украс нема.

Закључак

Лексичко-семантичка анализа, поред осталог, показала је да одабрани ареал верно илуструје традиционалну терминологију одевања и обувања, што укључује просторне, историјске, етнојезичке и културолошке моменте.

Одевну лексику у Сиринићкој жупи чине, пре свега, балкански турцизми (уз понеки романизам и германизам), а није занемарљив ни удео домаће лексике. Углавном се ради о простим именованима, најчешће мотивисаним деловима људског тела.

Имајући у виду изразу Речника Сиринићке жупе, који пре свега очекујемо из руку проф. Радивоја Младеновића – верујем да је овај прилог скроман допринос и подстрек за ујурбано прикупљање лексике на овом терену.

Литература:

- Богдановић 2009: Н. Богдановић, Лексика мотивисана називима делова људског тела, у: *Традиционална естетска култура: Тело и одевање*, Ниш: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, 2009, 151–155.
- Вук, Рј. *Српски рјечник, истолкован њемачкијем и латинскијем ријечима. Скупио га и на свијет издао Вук Стефановић*, У Бечу, 1818.
- Вук, Рј. *Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима. Скупио га и на свијет издао Вук Стеф. Караџић*. У Бечу, 1852.
- Елезовић 1932-935: Г. Елезовић: Речник косовско-метохијског дијалекта. *Српски дијалектолошки зборник*, књига IV, Св. I–II, 1932–1935.
- Жунић 2009: Д. Жунић: Предговор, у: *Традиционална естетска култура: Тело и одевање*, Ниш: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, Ниш, 2009, 9–27.
- Ивановић Баришић 2009: М. Ивановић Баришић, Тело и одело, у: *Традиционална естетска култура: Тело и одевање*, Ниш: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, 2009, 141–150.
- Петровић 2012: С. Петровић, *Турцизми у српском призренском говору. На материјалу из рукописне збирке Димитрија Чемериџића*, Монографије, Београд: Институт за српски језик САНУ, 2012, 7–420.
- Ракић 2011: В. Ракић, Терминологија одевања и обувања у Каћу. *Прилози проучавању језика*, 42, Нови Сад: Одсек за српски језик и лингвистику Филозофског факултета у Новом Саду, 2011, 135–164.
- РМС. *Речник српскохрватског књижевног језика*. – Нови Сад – Загреб (Матица српска – Матица хрватска), 1967–1969, књ. I–III, Нови Сад (Матица српска), 1971–1976, књ. IV–VI.
- РСЈ. *Речник српског језика*, Матица српска, Нови Сад, 2007.
- РСАНУ. *Речник српскохрватског књижевног и народног језика I–XIX*, Београд, 1959–2013.
- Чемериџић, Димитрије. *Дигитализована збирка речи из Призрена*. <http://www.prepis.org/scripto/transcribe/>

*

- Скок 1971-1974: Р. Skok, *Етимолошки рјечник хрватског или српског језика I–IV*, Zagreb, 1971–1974.
- Шкаљић 1973: А. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom – hrvatskosrpskom jeziku*. Treće izdanje – Sarajevo, 1973.

FROM THE LEXIS OF CLOTHING IN SIRINIČKA ŽUPA

Summary

The paper analyses the lexemes, or terms denoting articles of clothing in Sirinička Župa from the (ethnic)dialectal perspective. The lexical semantic analysis shows that the selected area faithfully illustrates the traditional terms referring to clothing and footwear, including the areal, historical, ethnolinguistic and cultural moments. Accordingly, the author of the paper primarily intends to place the lexis of clothing in Sirinička Župa, as part of the (ethnic)linguistic heritage, within the context of the prior ethnologic, dialectological and lexicographical study of the Prizren-Timok area

Keywords: lexis of clothing, Sirinička Župa, Prizren-Timok area.

Dragana Radovanović

Тања МИЛОСАВЉЕВИЋ¹
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет

ЛЕКСИЧКО-СЕМАНТИЧКА ГРУПА ИМЕНИЦА СА ХИПЕРСЕМОМ 'ОСЕЋАЊЕ' У СРПСКОМ ПРИЗРЕНСКОМ ГОВОРУ

Концепт емоција представља динамичан систем, чији је развитак условљен екстралингвистичким и језичким факторима. Једно од основних средстава концептуализације емоција је појмовна метафора, ментални механизам преко којег смо покушали да разумемо и организујемо лексички систем емоција у српском призренском говору. Са становишта идеографског (ономасиолошког) описивања језика, у правцу од садржајног смисла ка средствима његовог изражавања, лексика емоција се може представити у виду хијерархијске структуре. Именичке ознаке којима су у српском призренском говору номинована осећања организована су у лексичко-семантичку групу на основу категоријалне ознаке 'осећање'. Интегрална семантичка компонента 'осећање' повезује лексеме које међусобно граде садржинске парадигматске односе (синонимске, антонимске, хипонимске), и које се према диференцијалним значењским елементима раслојавају у подгрупе, микрогрупе и микроредове.

Кључне речи: Лексичко-семантичка група, емоције, српски призренски говор

1. Емоционални развој један је од важних процеса у развоју личности који се одвија под утицајем сазревања и социјалног учења. Емоционалне реакције прате све човекове доживљаје, па су у психолошкој теорији дефинисане као „психички процеси којима вреднујемо сазнато, изражавамо субјективни однос према догађајима, особама и властитим поступцима” (Брковић 2000: 198; Радомировић 2003: 163). На психолошким основама базира се примарно семантичко одређење лексеме *осећање* стандардизовано у РМС семемом „1. а. начин душевног, психичког доживљавања у коме се испољава, очитује различит однос човека према бићима, предметима и појавама” (РМС IV: 205), преко које се објашњава значење лексикографске јединице *емоција* „узбуђење, узбуђеност, осећање” (РМС I: 851). Ако кренемо даље, видећемо да 'осећање' улази и у опис значења глагола *узбудити* „1. а. изазвати, побудити јача осећања (у некоме), узнемирити, узрујати (некога); б. пробудити, изазвати уопште неко осећање, машту и сл”. Експлицитнију и директнију везу са осећањима остварује рефлексивни облик *узбудити се* „1. а. бити обузет јачим осећањем, узнемирити се, узрујати се; б. настати, појавити се, пробудити

1 tanja77nis@gmail.com

се, побудити се (о осећањима)” (РМС VI: 444). Ако неутралишемо појачани интензитет емотивног реаговања исказан првим делом дефиниције значења лексеме *емоција*, у савременом српском језику *осећање* и *емоција* појављују се као функционални (терминолошки) синоними, па ћемо их у фрагменту који се односи на емоционалну сферу третирати као семантичке дублете.

2. Емотивност као сегмент психолошког устројства личности у великој мери одређује темперамент човека, јер се особине темперамента испољавају у емотивним реакцијама појединца на одређени стимулус. Стварносни стимулус представљају конкретне ситуације које провоцирају појаву емоција. У модерној когнитивистичкој теорији постоји прототипични сценарио помоћу којег се емоције повезују са типичном ситуацијом или типом ситуација где се осећање јавља (Драгићевић 2007: 96). Као један од метода за испитивање апстрактних ентитета Р. Драгићевић предлаже модел А. Вјежбицке, која заступа став да је разумевање прототипичне емоције немогуће независно од ситуације. Истражујући прототипични сценарио туге, Вјежбицка полази од чињенице да се људске емоције разликују од језика до језика, од културе до културе, али имају и много тога заједничког, а те универзалне елементе Вјежбицка назива примитивима. Примитиви су базични концепти (концепт доброте, туге, жеље, тела, знања, осећања) које деле сви језици и који чине природни семантички метајезик (Драгићевић 2007: 102). Универзални аспект емоција очитује се на наивној слици света, на којој се истовремено одсликава и посебна етнопсихологија социјума.

3. За концептуализацију емоција веома је важна веза између емоција и телесних манифестација до којих доводе. Емоције можемо конкретизовати и разумети преко појмовних метафора као механизма мишљења. Метафоре за емоције обично су метонимијски условљене, а та каузалност заснива се на органским и бихејвиоралним испољавањима емоција. Свака емоција има три компоненте: физиолошке промене, промене у спољашњем понашању, субјективни доживљај емоција.² Субјективни доживљај емоција односи се на доживљаје пријатности и непријатности, зато постоји подела на пријатне и непријатне, односно позитивне и негативне емоције. Према параметру чулног надражаја, тј. према хедонистичком тону или осећају напетости, лексика емоција се конфронтира и окупља око супротних полова лексичко-семантичког поља којем припада.³ Биполарна структурна организација лексичко-семантичке групе именица са надређеном компонентом ’осећање’ темељи се на базичној кла-

2 Физиолошки ефекат који се најчешће метонимизује у концептуалној анализи је лупање срца изазвано снажном емотивном реакцијом субјекта, и оно представља део мотивације за метафору „срце је место где су смештене емоције” (Драгићевић 2007: 97).

3 У широј лексичкој парадигми лексика емоција представља сегмент асоцијативног поља *човек*. Класомом ’+ људско’ елементи лексичко-семантичке групе ’осећање’ везују се за *психичке карактеристике човека*, тачније, за субпоље *темперамент*.

сификацији емоција у психологији на позитивне и негативне. На основу критеријума усмерености осећања, лексика која прати емоционална стања човека распоређена је у уже тематске блокове – емоције које се односе на чулно дражење, емоције према себи, емоције према другима. Даља сепарација емоционалних доживљаја прати интензитет осећања од сасвим слабог расположења, преко снажних афеката и необузданих страсти до трајних комплексних сентименталних диспозиција. Лексички корпус којим располажемо⁴ пружа нам вербални инструментариј који покрива читаву скалу емоционалних доживљајних квалитета, који одговарају психолошкој систематизацији емоционалних реакција: афективном тону (пријатности / непријатности), расположењу, афекту и сентименту, међу којима препознајемо како примарна, једноставна осећања, тако и сложена емотивна стања. На дијалекатској слици света концепт емоција репрезентован је лексичким јединицама повезаним значењским везама. Именице интегрисане хиперсемом 'осећање' формирају лексичко-семантичку групу чији чланови ступају у различите парадигматске односе.

4. Носилац општег кодификованог значења у српском призренском говору је турцизам *únsaf* (тур. *insaf*).

Тај ч'овек ни за стóку нéма únsaf.

Према категоријалној ознаци 'позитивно / негативно' лексика емоција поларизује се у две антонимски усмерене лексичко-семантичке подгрупе:

1. лексичко-семантичка подгрупа са хиперсемом 'позитивна осећања',
2. лексичко-семантичка подгрупа са хиперсемом 'негативна осећања'.

4.1. Лексичко-семантичка подгрупа са хиперсемом 'позитивна осећања'

4.1. На позитивној оси симетрије групишу се називи за емоције које се јављају као реакције на спољне импулсе, тј. догађаје које процењујемо као добре по нас. Задовољство је примарна емоционална реакција, из које се диференцирају остала пријатна осећања (Брковић 2000: 205). Према врсти емотивног доживљаја који означавају, лексичке јединице са хиперсемом 'позитивна осећања' формирају микрогрупе, у оквиру којих егзистирају семантички блиске лексеме, распоређене према степену интензитета доживљених, односно испољених емоција.

4.1.1. Интегрална семантичка компонента 'задовољство' обједињује лексичке елементе *к'нач*, *радос*, *ч'эф*, *ст'реч'а*, *úгбал*, *бáи* и *нафáка*, које се у оквиру микроскупа коме припадају понашају као градативни синоними.⁵

4 Лексичка грађа преузета је из *Збирке речи из Призрена* Димитрија Чемерицића.

5 Балкански турцизам *раáи́лџк* (тур. *rahatlık*), који Шкаљић дефинише домаћим еквивалентима „задовољство, спокојство, безбрижност, удобност” (Шкаљић 1966: 529),

*Кънач' ши је да сэднеш ире[г] шáј ан, да се нарúч' аш, ìа да се наји́јеш
 ишúј лáгну вóду. – Нáiша ми úч' ини кънач' шишо ми иоклони шéј димíје.
 И ои́ рáгос се ìлáч' е, ч' éрко мóја, а нé сáмо од жáлос.
 Мiiша ми úч' ини зóл' ем ч' éф, гóнесе ми иiсмо од сiна.
 Сшреч' а за иáре нé се куи́је.
 Намáдо и́збал да зà вiдим док бé у Бејáзрад.
 Немáдо бáш да зà сшрэфим у ч' аришiју.
 Имадо нафáку да зà зашéкнем гóма.*

Основно пријатно осећање – задовољство на скали јачине емотивног реаговања одговара расположењу и у српском призренском говору идентификује се лексичко-семантичком позајмљеницом из албанског језика *кънач'* (алб. *kënaqësi*). Семантичку валентност ова именица остварује са глаголима *бидна*, *чини* (*се*), *учини* (*се*), *наирави* (*се*), а у одређеним семантичким позицијама условљеним контекстом може добити супротну значењску вредност.⁶ Варијанта јачег интензитета изражена је апстрактном именицом *рагос*, чија је семантика уобличена семемом „осећање задовољства због каквог успеха и уопште због нечега пријатног, добро расположење, веселост”. Примарно значење турцизма *ч' еф*, чији се облик у језику реципијенту ослања на турску дијалекатску варијанту *këf* (тур. *keyif*, *keuf*), потпуно одговара основној семантичкој вредности домаћег еквивалента *рагос*. У осталим деловима полисемантичке структуре значења им се разилазе. Осећање потпуног задовољства, среће, које достиже највиши и најинтензивнији емотивни степен на фону пријатности, вербализује се синонимима *сшреч' а*, *и́збал*, *бáш* и *нафака*. Дијакхронијска изведеница *сшреч' а* централна је јединица у систему лексике емоција, јер директно номинује позитивно емоционално стање и представља кључно средство објективизације концепта среће. Периферијску окосницу чини низ турских речи из терминологије обичног живота, које лексички кореспондирају са словенизмом *сшреч' а*, али имају ужи семантички распон и функционално су ограничени. Номинационим јединицама *и́збал* (тур.

постоји у призренском говору, али у значењу „мир, безбедност”. Иницијално значење механизмом платисемије шири перспективизацију из психолошке сфере на шири друштвени контекст, с обзиром на то да је субјективно осећање резултат објективних историјских околности, те је осећање спокоја једино могуће у стању без рата. Овакво семантичко одређење Чемериких илуструје примером *Ошáко засшуиш Србија, уч' ини се раишлэк* (Чемериких).

Обличке варијанте албанског порекла *áfaiš* (алб. *afat*) и *afáika* модулирају значење „мир”, од полазног „предах, одмор” до „стање душевног мира, спокојство”, које се може реализовати само у одређеној семантичкој позицији (*Свéјено му и' áмка, áfaiš néма од нéжа; Куку, шишо зу је ио́гано ишóј геишшите, afáiku не зу гáва*) (Чемериких). Сматрамо да наведени лексички елементи не припадају синонимском реду са водећом компонентом 'задовољство', те да излазе из оквира дате лексичко-семантичке подгрупе, мада јој се неким дубљим слојевима семантичке структуре приближавају и са њом кореспондирају на периферном нивоу у семантички детерминисаном контексту.

6 *Има она сшáра лакрдíја – кој ироби́ра, наберé – шáкој и он, нечáше óвуј, неч' áше óнуј и ськ се кънач' уч' ини шишо узé шшúј зóведаршшу* (Чемериких).

дијал. *igbal*, поред *ikbal*), *байи* (тур. *baht*) и *нафака* (тур. *nafaka*) идентификују се спољашњи фактори који код субјекта изазивају позитивну оцену објективне стварности и подстичу духовно задовољство које се поима као срећа. У семантичкој структури ове лексеме садрже иницијалну сему 'срећна околност', која њиховом значењу даје лингвокултурну димензију и ноту традиционалне духовне културе, изједначавајући концептуалне вредности среће и судбине.⁷

4.1.2. У категорији позитивних емоција које се односе на друге људе централну позицију заузима љубав, која се у психологији тумачи као „sentiment koji sadrži osećanje naklonosti, nežnosti i privrženosti prema osobi koja nas privlači, sa kojom se naše Ja u velikoj meri identifikuje” (Брковић 2000: 210). Кодификовано значење лексеме *љубав* подудар се са психолошким одређењем у оним сегментима полисемантичке структуре који описују љубав као сложену емоцију, што је у РМС интерпретирано семемама: „1. а. осећајна везаност за одређену особу супротног пола, привлачност која се оснива на привлачности супротних полова; 2. б. приврженост, оданост, велика наклоност уопште, осећајна везаност за кога или што” (РМС III: 255). Примарна стандардна дефиниција односи се на прототипичан вид љубави, а то је мушко-женска љубав. Концепт љубави у језичком сазнању Срба Призренаца укључује асоцијативне елементе који уобличавају прототипични когнитивни сценарио за љубав: наклоност, жеља, страст, миловање, чежња. Позитивна реакција на стимулус љубав је срећа, док на негативном емотивном плану фигуришу патња и бол. Прелазни ступањ је чежња. Другачији тип љубави је родитељска, мајчинска љубав, која сублимира и позитивна (нежност, приврженост) и негативна осећања (брига, неспокојство, страх). Љубав према ближњима, такође, заузима високу позицију на скали емотивне привржености, која се на наивној слици човека и света манифестује и као индивидуални прототипични и као колективни стереотипски концепт.

У семантичком саставу лексичких јединица којима се у српском призренском говору вербализује појам љубави издвајају се три нивоа значењске структуре: сема основне категоријалне вредности ('позитивно осећање'), интегрално-диференцијална сема ('љубав') и диференцијалне семе нижег ранга ('љубавна страст', 'љубавна чежња'). Све лексеме садрже позитивну аксиолошку оцену, што их квалификује у лексичко-семантичку подгрупу са хиперсемом 'позитивна осећања'. Дистинктивно обележје 'емоција према другима' категоризује посебан синонимски ред, интегрисан заједничком компонентом 'осећајна везаност за кога', односно доминантом 'љубав'. Хиперсема има одговарајућу лексикали-

7 Једно од секундарних значења лексеме *срећа* у Матичином *Речнику*, односи се на фаталистички аспект схватања среће, маркиран као народни: „3. нар. *судба, судбина, шок догађаја који не зависе од воље човекове; стицај околности*” (РМС V: 971).

320) претрпело је значајне трансформације у језику реципијенту, које, ипак, остају у кругу психолошке сфере. Из интелектуалног, когнитивног домена лексема *аџџ* проширила је семантички домет на поље емоционалности и мотивације, и та се дифузност манифестује на читавом призренско-тимочком терену. У народним говорима на југоистоку Србије доминантно значење углавном је базирано на сигнификату 'љубав', као емотивном мушко-женском односу, који укључује осећања наклоности, пристрасности, поштовања, проузрокује добро расположење и подстиче жељу и вољу које мотивишу на акцију (готовост, спремност). Језичка ознака *аџџ* семантички конципира љубав као покретачку силу, што потврђују њене значењске реализације у дијалекатским речницима (Елезовић I: 22; Живковић 1987: 4; Митровић 1992: 21; Златановић 1998: 24; Жугић 2005: 9; Динић 2008: 10; Букумирић 2012: 19). Главним делом семске структуре лексеме преузете из турског језика *еки* (тур. *aşk*), *мерак* (тур. *merak*) и *севада* (тур. *sevda*) идентификују осећање експлицирано хиперсемом 'љубав'. Диференцијални потенцијал имају компоненте конкретизатори, које на денотативном плану спецификују љубавно осећање, а на конотативном нивоу значења га интензивирају. Код лексема *ешк* и *мерак* сужавање семантичке перспективизације иде у правцу позитивног, хедонистичког доживљаја љубави (љубавна жеља, страст). Овим лексичким јединицама означава се јака љубав у којој преовлађује осећајна телесна привлачност. У самој интерпретацији страсти, којом је објашњен турцизам *ешк*, детерминатор 'јака' одређује интензитет примарног осећања.¹⁰ Лексема *мерак* има сложенију полисемантичку структуру, која покрива читав комплекс љубавног сентимента „1. љубав; 2. жеља. 3. чежња, туга” (Чемерикић). Широки семантички распон, степенасто организован, прати градацију идеографске вредности лексеме: љубав рађа жељу, страст тражи задовољење кроз полно здруживање са вољеном особом, чежња се јавља као последица неутољене пожуде. Турцизмом *мерак* је на наивној слици света представљен један заокружени концепт љубави. Номинал-

10 Прелаз *a > e* није објашњен (Скок I: 70). Од *aşk* „љубав” развијен је у турском језику облик *âşık*, који је у Призрену посведочен у облицима *ашик* и *ашикч'ија* са значењским варијантама „драган, љубавник; онај који је заљубљен” (*И уч'ишел' Васа зу бија ашик. – Изгорена је да види својеџа ашика. – Узела ашикч'ију мужа. – Док бија млад, зол'ем ашикч'ија беше.*) (Чемерикић). Чемерикић напомиње да код муслимана у Призрену ова реч значи „перверзни љубавник који има дилбера”, тако да имплицитни елементи 'хомосексуалац' и 'педофил' праве значајну дивергенцију између полазног значења, под којим се у српском призренском говору подразумева мушко-женски однос, и онога који му дају призренски муслимани. Према изведеној домаћој творби *ашикч'ија* образован је морфолошки облик женског рода *ашикч'ика* са значењском реализацијом „заводница, кокета”, са конотативним елементом појачане експресије (*Ч'ула л'и си, мори, ч'и се зајпросила њај ашикч'ика Туша?*) (Чемерикић). Именица *ашик* у колокацијској је вези са глаголом *учини се*. У глаголској синтагми *учини се ашик* „заљуби се”, именица је у функцији семантичког детерминатора (*Уч'ини се ашик, зач'оре се у њу, ња ш'ој*). Може се јавити као предикатска допуна уз перфекат *бија / била* (*Андрешка бија врло ашик на Л'енку, ама не му зу дагоше*).

на вредност јединице *sevda* у српском призренском говору одговара терцијарној реализацији лексеме *мерак*. У интуитивној спознаји љубав се најчешће поима као страсна жеља за неким. Реализација љубавне пожуде обично је онемогућена из различитих друштвених разлога, због моралних принципа или животних околности. Као последица неостварене жудње јавља се осећање љубавне чежње, као типична емоција заљубљене особе. У том контексту, чежњу можемо концептуализовати као медијалну, граничну емоцију између среће и туге. Метафизички појам, аксиолошки оцењен као прототипичан на релацији опозитних апстрактних вредности у домену емоција, вербализован је лексичким знаком преузетим из турског језика *sevda*, који семантички покрива ово неиздиференцирано, суптилно, флуидно емотивно стање.¹¹ Чежња може лако исклизнути из сфере пријатне љубавне пожуде и тада прелази у домен негативних осећања.

4.2. Лексичко-семантичка подгрупа са хиперсемом 'негативна осећања'

4.2. Негативни субјективни актуелни доживљаји изражени су лексичким елементима са инваријантним семантичким знаком 'негативна осећања'. У структури значења конституентских чланова подгрупе актуелизирају се семантичке компоненте интензитета, трајања и усмерености осећања. Издиференцираност негативних емоција представљена је одговарајућим језичким знацима, којима је на наивној слици света реконструисан емотивни свет човека. Концепт негативних емоција сложенији је и динамичнији у односу на позитивну емотивну сферу, што је детерминисано ванјезичким факторима, а у језику испољено богатим синонимским редовима.¹² Негативна осећања асоцијативно су повезана са антиподом, што на нивоу лексичко-семантичке групе отвара могућност за развој антонимије.

Номинациона средства са интегрално-диференцијалном ознаком 'негативна осећања' организована су у три микрогрупе, према параметрима сложености и усмерености осећања.

4.2.1. Ужи лексички скуп формирају јединице којима се лексикализују елементарне инстинктивне емоције, као што су неспокојство, гнев, брига, страх, туга. Свако од ових емоционалних стања у српском призренском говору изражено је низом лексема међу којима постоји одређени степен семантичке блискости.

4.2.1.1. Семантички елементи 'узнемиреност, душевни немир, неспокојство' обједињују лексеме *vesveća*, *gálğa*, *s'kl'eñ* и *sáfra*.

11 Порекло турске речи различито се тумачи: као позајмљеница од арапског *sawdā* „црна жуч, меланхолија”, са значењским померањем ка „љубавна чежња патња” или као домаћа турска реч од основе глагола *sevtek* „волети” (Петровић 2012: 255).

12 И у овом сегменту лексичког система важи правило да оно што је негативно, што одступа од очекиваног, пожељног, уобичајеног јаче стимулише „језичку креативност” него оно што је позитивно, неутрално и очекивано (Драгићевић 2007: 279).

Аи'а-Ц'оми'у бeше уфаиџила весвeса ч'и ч'е ѿмрeф злaдни, ѿа се гуџа, оиџиша у Свeиџа Мaрка и ѿамо узeја сaм сeбе на врaџи. – На мa, на мa ѿeке зу гoми'е весвeса ѿа ѿoч'не да ѿлaч'е.

Кьд видџиш да зa фaч'а гaлзa, oсџај зa, нe зa загeвaј. – Ч'есaџилък бeше сeбeј ѿџо зa фaч'ау ѿeј гaлзe, ѿe узe сaм сeбе на врaџи. – Гaјрeџ, брe! И ѿвоeјзи гaлзe ч'е се нaм'е ч'aрe.

Сaффра ми гoми'е кьд ѿoч'не oн да збoри.

За доминанту синонимског реда наметнуо се турцизам *весвеса* (тур. *vesvese*) примарном реализацијом основне категоријалне вредности „душевни немир, неспокојство, страх”. У пару са њим иде, такође турска реч, *галза* (тур. *dalga*), која синонимски однос са лексемом *весвеса* успоставља секундарним метафоричним семантичким садржајем. Основно значење „талас” из сфере конкретног (узбуркано, немирно море) асоцијативно се преноси на поље апстрактног, на ментални ентитет „повремени душевни немир, душевна борба”. Овде је реч о неправој или контекстуалној синонимији, која се остварује само под одређеним условима. Висок степен семантичке блискости са доминантом реда испољава и турцизам *сџк'eџи* (тур. *siklet*), који у Призрену реализује значење „нервоза, мука; досада” (Чемерикић). Семантички елемент ’нервоза’ имплицира нервну напетост, раздражљивост, неспокојство, што се потенцијално саодноси са примарним значењем лексеме *весвеса* и секундарним семантичким садржајем именице *галза*. Периферним делом семске структуре приближава се основној реализацији лексеме *саффра* „досада”, којом се осећање неспокојства спецификује у правцу узрока „осећање нестрпљивости, неспокојства, незадовољства због одсуства занимљивих или узбудљивих доживљаја”. Са доминантном лексемом успоставља релативни однос синонимије.

4.2.1.2. Незадовољство узроковано физичком или социјалном препреком која спречава активност или постизање неког циља испољава се кроз осећање гнева. Од важности циља, трајања осујећења (фрустрације) и нивоа тензије, емоција гнева се јавља у распону од благе љутње до стања бесa (Брковић 2000: 207). У српском призренском говору ово осећање именује се синонимским паром *л'уџина* и *џуклоџица*.

У л'уџину свeџиџо мoже да се уч'џни.

Док нe му ѿрoми'е џуклоџица, џч'нe зa загeвaј.

Синонимска веза између лексема *л'уџина* и *џуклоџица* почива на заједничкој хиперсеми ’негативна осећања’ и диференцијалној семи вишег ранга ’незадовољство због каквог неуспеха’, односно ’срџба’. Денотативни семантички садржај им је, готово, идентичан. Чемерикић значење речи *л'уџина* описује синонимима „гнев, срдитост, бес”, а *џуклоџица* „љутња, срдитост”. Обе лексеме означавају висок степен емоционалне напетости. Појмовна вредност обележеног осећања изражена је семантичком компонентом интензитета, која је експлицитно садржана у интерпретацији *зневa* „велика љутина, срџба” (РМС I: 508), који се у свести представника дијалекта манифестује као типичан пример бесa, а у при-

зренском говору идеографски и семантички одговара именици *л'уџина*. *Л'уџина* је првостепени дериват, деадјектив настао од секундарног значења придева *л'уџ* „незадовољан, нерасположен због каквог догађаја или чијег држања, поступка, срдит, гневан”. Апстрактна именица гради се суфиксом *-ина*, и у испитиваном говору семантички се понаша као еквивалент стандардно фреквентнијем облику *љуџиња*. Типичан лексичко-семантички дијалектизам је именичка лексема *џуклоџица*, изведена од основе партиципа перфекта актива *џукл-* и сложеног наставка *-оџица*¹³, при чему се апстрактност лексичког значења постиже појмовном метафором којом се концептуализује гнев – *џући од беса*, па у том смислу *џуклоџица* семантички идентификује емотивно „пуцање” и одговара менталним ентитетима срџба, бес, јарост.

4. 2. 1. 3. Ужи аспект незадовољства је брига, испољена кроз осећање узнемирености због некога или нечега или бојазни да се не деси нешто неповољно. Брига блиско кореспондира са немиром, тугом и страхом, тако да је тешко диференцирати осећања која се међусобно прожимају и разврстати лексичке елементе који лингвистички прате апстрактне изванјезичке појаве. Критеријум поделе је диференцијална семантичка компонента вишег реда 'брига' у функцији носиоца идеографске вредности основног емоционалног стања. Лексеме окупљене око доминанте *бриџа* су *џајл'е*, *џарамеџи* и *касавеџи*.

Бринáџа је и џај бриџа, нé да нéје бринáџа. – Туџ'а бриџа нé се брине, мóри ч'ерко.

Јанáло џа џол'éмо џајл'е. – А џи́, џи́о бéреш џајл'е за дрџоџа? – За мџку и за џајл'е се родила ч'у́ч'ка óна. – Имáја џајл'е, немáја, нéму је свéјено. – Сџрџи се, ч'éкај, и џóму џвóјему џајл'éџу ч'áре ч'е се нáџ'е. – Тóј је нóјно џајл'е, домач'и́ца је. – Од џајл'е свџноч' џи́о не зáсџа.

Нé ми гáвај и џај џарáмеџи, бóџа џи. – Óзраиса на џарáмеџи. – У џвóјему џарáмеџу има џл'ач'.

О[џ] џу́ сџрáну касавеџи гá нéмам.

Именица *бриџа* етимолошки је поствербал од **brigiti < *berg-ti* „*стражити над чим, водити бригу о нечем*” (Скок I: 211), који је у дијахронској равни апстраховао семантику полазног глагола и у савременом српском језику се наметнуо као једна од водећих именичких лексема у семантичком опсегу негативних осећања. С обзиром на лингвистичку чињеницу да ове лексеме нема у другим словенским језицима, осим у српском и хрватском, ту лексичку празнину на Балкану попуњава турцизам *џајл'е* (тур. *gayle*) (Петровић 2012: 96). Турцизам у Призрену остварује апсолутну семантичку еквивалентност и има идентичну функционалну вредност као домаћа реч, па се *бриџа* и *џајл'е* у овом идиому пона-

13 Од исте основе изведен је облик са творбеним формантом *-оџина џуклоџина*, пукоти-на (Чемерикић)

шају истозначно.¹⁴ Оно што бригу класификује међу негативне емоције јесте евалуација – процена ситуације и значење које субјекат приписује догађају због којег се узнемиреност јавља. Врста осећања изазваног рационалним или ирационалним страхом да се нешто десило или ће се десити органски се манифестује од благе узнемирености до паралишућег страха, а у језик се транспонује низом блискозначница, чији семантички опсег укључује неколико емотивних ознака. Такве су лексичке јединице *џарамеџ* (тур. *garamet*) и *касавеџ* (тур. *kasavet*), које делом семантичке структуре задиру у лексички скуп којим се номинује туга. На периферији се додирују са конституентима те микрогрупе *јад* и *герџ*, чије се примарне семантичке компоненте односе на тугу, а 'брига' се јавља као допунски значењски слој, као субординативни елемент који носи информацију о стимулусу примарног осећања. Турцизме *џарамеџ* и *касавеџ* у синонимски ред са доминантом *бриџа* квалификује категоријална вредност језгреног елемента „брига, туга, невоља” (Чемерикић), који дато обележје садржи у доминантној позицији.

4.2.1.4. Концепт туге на наивној слици света представљен је низом именичких лексема које директно означавају душевни бол изазван неком несрећом или великом чежњом, али и оним које се делом свог семантичког садржаја односе на душевну патњу или је потенцијално исказују. Домену туге у српском призренском говору припадају лексичке јединице: *џал*, *џалба*, *џалос*, *јасл'иљк*, *бол'*, *поџресниџа*, *карасевџа*, *јад*, *герџ*, *асреџ*, *мука*, *заметџ*, *несџреч'а*, *џаксџраџ*, *зџреџ*.

Зар не џи је џал да џа бијеш џако дуџмански? – И дџн-дџнџс ми је џал џиџо не узо џој лџџе. – Кџд поџ'оше да џа џуџч'аф у зрџб, џриџскаџше дџџа му, срџе да џи џреџџкне од џал. – Изгорџше зџ, јадниџу, џеј џалџве џе џреџџч'е сама.

Не л'и џи је џалба, девојко, за девојач'ко иџрање?

Сџџрос – џалос.

Исџрула јасл'иљк.

Од ка исџоч'и мџфл'из, џеке поџ'е: уф, уф, и умре о[г] џџј бол'.

Дџбро је и жџва ч'уџ'ка она кол'ико поџресниџе џреџџрила џреко злаџе. – Исџоч'и сирџма оџи џамеџ, џиџо џа сџџизџше све поџресниџа по поџресниџе.

Болџе ми девојче од карасевџа.

Да џи кажем моје герџџове, моје јадџве.

На зџл'ем герџи су, сирџџиџа, о[г] џеј арнаџџке џџсјаџџе. – Не поје од сџфа, џеке од герџи, ч'уџ'а она. – Теј муке, џеј герџџове зџ уч'инише џџкву.

14 Синхронџски пресек призренско-тимочког дијалекта показује неједнаку тенденцију у коришћењу овог синонимског пара. Јужноморавски говори практикују паралелну употребу (Митровић 1992: 66; Златановић 1998: 70; Жугић 2005: 50), док се на северу и истоку говорне зоне користи само домаћа лексема.

У *áсрећ* *џи* се добило *и́ој* јединч'е *њима*. – *Ада*, *и́ол'ико* време се оно сз *áсрећ* ч'екало. – Сз *áсрећ* се добило *и́ој* девóјч'е.

За муку се, сирóма, он и родија. – Мука ми је *и́ио* нé *џа* *ви́до* *и́о* *и́оо́ику*.

Нáшла *џу* *нес́трéч'а*, *умре* *џу* ч'ёрка девóјка.

Тáко му б́ило *зár* *и́исáно* *џа* *уфáи́и* и *и́áј* *и́акс́ираи́и*.

Тí *џа* си *здрáво*, ч'и́ни *џáјреи́и*, *и́áко* *зár* б́ило *и́исáно* од бóџа. – *А* *и́ој* болн́ич'е *кáко* *и́и* је, ч'и́ни *л'и* *џáјреи́и*?

Прототипичне лексеме којима се исказује туга су *жал*, *жалба*, *жалос*, *бол*, *и́ои́ресница*, *јад*, *дерт́и*, *нес́трéч'а*. Оне представљају семантичку окосницу групе и непосредно се супротстављају немаркираним елементима на позитивном полу. Лексема *жал* и њени творбени ликови *жалба* и *жалос* представљају антонимске варијанте именице *радос*, која је у овој антонимској релацији плус-антоним који поседује и номинално и контрасно значење, због чега је доминантан, семантички супериоран над маркираним члановима. Њихов однос може се посматрати преко формуле апстрактних супротстављености, на основу које се могу класификовати по критеријуму ниже општости који прати опозицију позитивно – негативно (пријатно – непријатно). Немаркирани, минус-антоними показују одређени, често висок степен непријатности, који је испољен у самом семантичком садржају којим се описује негативни емоционални доживљај. Једнокоренским синонимима примарно се денотира душевна бол, што са дијахронијског становишта потврђују налази П. Скока (Скок III: 671). Деривационо гнездо именице *жал* у овом лексичко-семантичком сегменту чине лексичке јединице *жалба* и *жалос*, које се понашају искључиво као творбене варијанте. Фреквентност просте речи у призренском говору потврђена је аутентичним илустрацијама. Р. Драгићевић асоцијативном методом у испитивању концептуализације туге открива да лексема *жалоси́и* својом полисемијом и деривацијом указује на превагу једне ситуације која изазива тугу, а то је губитак драге особе (Драгићевић 2007: 100–101). У Призрену се значење именица *жал*, *жалба* и *жалос* не везује искључиво за овакав прототипичан сценарио туге. Њихова семантичка и употребна вредност није контекстуално условљена и односи се на душевну патњу без обзира на узрок који је изазива. За жалост изазвану смрћу блиске особе у српском призренском говору се користи турцизам *јасли́лк*. Именица је домаћа творба од турског придева *yasli*, чију семантику „ожалосћен, који је завијен у црно” (Скок I: 758) у целисти преузима, реализујући специјализовано значење које се остварује без икаквог додатног семантичког детерминатора.¹⁵ Секундарно у домену туге фигурира лексема *бол'*, која примарно означава осећај телесне, физичке патње, а њена друга семантичка реализација односи се на душевну патњу, што одговара појмовној метафори *и́уџа* је *болеси́и* и

15 У призренском идиому постоји и придев *јасл'и́ја* „који је у жалости за умрлом својтом” (*Мара* је *јасл'и́ја* за бра́и́а *џу* Милана) (Чемерикић).

може се асоцијативно везати за објективну телесну манифестацију (Драгићевић 2007: 100). Душевна бол јаког интензитета номинује се сложеницом *йойпресница*, у чијој је основи првостепени дериват *йойпрес* са својом фигуративном семантиком „тешко, јако узбуђење које неко доживи, претрпи” (РМС IV: 805).¹⁶ Семантичка компонента интензитета у семени ’велика љубавна патња’ ставља лексему *карасевда* (тур. *karasevda*) у ред јединица којима се означавају снажни емотивни доживљаји и испољава висок степен негативне емоције. Узрок велике туге је неостварена љубав, необуздана љубавна чежња означена другим елементом сложености *севда*. Први члан композита *кара*, чије је етимолошко значење „црн”, упућује на мрачно расположење, што одговара концептуалној метафори *тужа је тамно* (Драгићевић 2007: 98). Нереализована или неузвраћена љубав проузрокују дубоку тугу, која доводи до помрачења животне радости и депресије. Осећање жалости и бриге преплиће се у семантичкој структури именица *јаг* и *герџ*. У позадини доминантне емоције – туге постоји осећање бриге којим је испровоцирана, тако да би један од концепата којим се асоцијативно описује туга могао да гласи *тужа је брига*. На семантичком нивоу то се огледа у дефиницијама значења ове две блискозначнице: *јаг* „осећање жалости и бриге, душевне патње”, *герџ* (тур. *dert*) „невоља, туга, брига, душевни бол” (Чемерикић). Специфично значење у говору Призрена реализује лексема *асрет* (тур. дијал. *asret*, поред *hasret*) „тужна жеља за породом” (Чемерикић). У овако формулисано семантичком садржају примећујемо преплитање више значењских слојева из сфере емоција (’жеља’, ’чежња’, ’брига’, ’туга’) допуњених семом узрока (’пород’), која конкретизује и спецификује опште емотивно значење. Тугу као семантички слој у свом значењу имају лексеми *мука* и *замет*, чије централне значењске компоненте сугеришу ситуације које покрећу тугу, а углавном су везане за телесни аспект тегобе, за физички напор и замор. Као потенцијална компонента ’туга’ се јавља у семском саставу контактнoг синонимског пара *несџреч’а* и *џаксират* (тур. *taksirat*), који семантички кореспондирају на нивоу основних реализација, експлицирајући спољашње факторе који производе осећање туге „зла срећа, зао удес, незгода, невоља” (Чемерикић). Домаћа лексема има сложенију полисемантичку структуру, тако да секундарним семантичким садржајем улази у централну зону номинације негативних емоција са надређеном семом ’туга’. *Несџреч’а* се налази у односу праве антонимичности према позитивном члану антонимског пара *сџреч’а*. Префиксом *не-* одриче се значење позитивног члана, а афирмише супротно значење и добија нова антонимска лексичка вредност. Начином на који се

16 Р. Драгићевић на основу истраживања концептуализације емоција закључује да се прототипична туга манифестује као најинтензивнија туга, а разлог томе треба тражити „у вези с тим што туга може бити нечија трајна емоција, у том смислу што се покреће сваки пут као реакција на помисао на тужан догађај или даје општи тон нечијег расположења, темперамент” (Драгићевић 2007: 106).

подносе недаћа, туга и бол мотивисано је терцијарно значење турцизма *ǰajreīī* (тур. *gayret*) „стрпљиво подношење душевне патње” (Чемерикић). Овакво значење лексема *ǰajreīī* обично реализује када се нађе у улози семантичког детерминатора уз глагол *чини*. Позитивна семантичка мотивациона основа „помоћ, труд, храброст” (Скок I: 544) изнедрила је позитиван секундарни семантички садржај, који представља пожељан образац одношења према тузи и несрећи (храбро, стрпљиво, постојано).

4.2.1.5. Негативно осећање изазвано каквом стварном или антиципираном опасношћу процењује се као страх, а у српском призренском говору номинује се лексемама *сџра́*, *кџрке*, *џџре́ске* и *зџр*.

Мџре, Миџша има сџра́ од џца, зе да не́ма, џобесне́ја би́. – Те́ј сџра́ове шџџо изе́досмо не́ се казу́јеф. – Од сџра́а не смеј́асмо да искџч’имо ни на каџџи’ик.

Ја́ ич’ не ф́ач’ам кџрке кџд нџч’ом и́дем џроз Ара́сџу. – Шџџо кџрке наф́ач’асмо џо џуџи док сџџи́досмо у Зџч’ишџџе.

Зџр ма́ло џџре́ске би́ло кџд бе́ше до́шла Л’у́ма?

Гџлем зџр видџ́смо.

Стање узнемирености, забринутости и бојазни од ситуације која прети интегритету личности означава се лексичком јединицом *сџџра*, као доминантом реда којом се објашњава значење осталих чланова. Идентичну значењску вредност остварује турска лексема *korku* употребљена у конкретној семантичкој позицији и само у плуралском облику *корке*. Лексема *корке* врши функцију семантичког детерминатора у колокацијској вези са глаголом *фа’ча* или његовом перфективном варијантом *нафач’а*. Овакву употребну вредност има једино у српском призренском говору, без паралела у осталим српским говорима и балканским језицима (Петровић 2012: 187). Множинска форма *џџреске* дијалекатски је пример метафтонимије, једног од когнитивних модела концептуализације емоција. Метафора за страх метонимијски је мотивисана на основу логичке везе између саме емоције и њених физиолошких и бихејвиоралних манифестација.¹⁷ Дрхтање тела услед страха и подрхтавање тла услед треска (грома) доводе се у асоцијативну везу, па отуда у говору Призрена *џџреске* као лексичка метафора за страх.¹⁸ Страх се појављује као један од значењских слојева полисемичне турске лексеме *зор* (тур. *zor*). Историјски оквир условио је семантичку перспективизацију позајмљенице у језику примаоцу. У том смислу, лексема *зор* реализује значење „страх” само у одређеном контексту. Овај семантички слој актуелизира се и у комбинацији са глаголом *гаге* (*гаге зор* „заплаши”). Сила и насиље производе

17 Метонимијски условљену метафору Р. Драгићевић илуструје моделом З. Кевечеша, који пример *џресасо се од сџџраха* објашњава метафором *сџџрах је хладноћа*, која је мотивисана метонимијом *дрхџање као физиолошки ефекаџи сџџраха за сџџрах* (Драгићевић 2007: 166)

18 Потврду за асоцијацију треска – дрхтање налазимо у номинацијама за грозницу *џџрескавица* (Призрен) и *џџреска* у македонском језику (ДРМЈ). Ова дијахронијска веза најдиректније је испољена у литванском језику – *traškà* „дрхтај” (Скок III: 503).

невољу, муку, што последично доводи до страха. Идеографске вредности лексичке јединице *зор* детерминисане су реалним животним околностима, сталним страхом пред освајачком силом. Актуелне друштвене прилике одредиле су доминантне елементе когнитивног сценарија страха за Призренце, а то су непријатељска сила, насиље, етнички сукоби, смрт. У разумевању значењске вредности језичких јединица којима се у српском призренском говору интерпретира осећање страха помаже схема силе, тј. структура на којој се базира појмовна метафора *сѝрах је физичка сила*.

4.2.2. Ванјезички елементи који условљавају категоризацију и систематизацију дијалекатске лексице емоција укључују психолошку мапу емоционалних односа према другим људима. То су комплексне диспозиције – сентименти, трајни афективни и конативни односи према познаницима: завист, љубомора, мржња (Брковић 2000: 210). Сложеност емоционалних структура рефлектује се на семантичку организаацију лексичких јединица којима се дате емоције номинују.

4.2.2.1. Завист и љубомора су осећања која се међусобно преплићу уколико је осећање нерасположења изазвано срећом или успехом другог или је, пак, проузроковано пажњом и наклоношћу која се указује некоме или нечему другом. У том значењу користе се семантички дублети *л'убомора** и *кѝскан*.

Мане узѝја на мѝне кѝскан.

Примарна асоцијација у концептуализацији љубоморе везује се за сумњу у неверност брачног друга или емотивног партнера уопште. Душевна бол која се јавља као последица на овај начин нарушених љубавних односа испољава се кроз осећање љубоморе и манифестује се као нетрпељивост према супарнику. Чемериѝкић није регистровао домаћу сложену појмовну вредност осећања, али на основу придева *л'убоморан* (Реметић 1996: 580) претпостављамо да је позната призренском говору. Турски придев *кѝскан* у Призрену је супстантивизиран, али се и у именичкој функцији семантички наслања на аутохтони адјектив.¹⁹

4.2.2.2. Сентимент у чијој су структури осећања ненаклоности, аверзије и одвратности у психологији се детектује као мржња. Одлике овог комплексног осећања су релативна трајност, јер се може мрзети само психолошки блиска особа, и тежња за приступањем објекту мржње са деструктивним намерама (Брковић 2000: 210). Психолошки засноване појмовне вредности осећања мржње уткане су у семантичку интерпретацију лексеме *мржња* „осећање јаке одбојности, неподношљивости према коме или чему, јако осећање непријатељства” (РМС III: 439), коју С. Реметић бележи у морфолошком и фонетском лику *м^врзос* (Реметић 1996: 442). У пореклу апстрактума *мрзос* замрзнута је метафора *мржња*

19 Турско *kiskan* настало је од општатурског *kis / kiz-* „шкрт; редак, скупocen, вредан”. У значењу „завидан, љубоморан” допушта се укрштање са хомонимским гнездом *kiskan- / kizgan-* које је у вези са *kiz* „жар, врелина” (Петровић 2012: 193), што сугерише појмовну метафору *љубомора је врелина*.

је хладно (лег). Прасловенски корен **myrz-* развио је две лексиколошке породице. Изведенице од превојног степена **morz-* > *mraz-* сачувале су првобитно конкретно значење („студен”), које је код облика добијених од *mrz-* асоцијативним путем доспело у духовну сферу (Скок II: 472). Етимолошки налаз поткрепљује дијахронијску концептуализацију овог психолошког и емотивног стања као духовне хладноће, што се реперкусира и на синхронијској равни.

4.2.3. Посебну подгрупу чине емоције које се односе на самооцену, тј. осећања срама, кривице, кајања. Интересантно је да су регистровани само називи за негативне емоције које произилазе из субјективних стандарда вредновања. То су емоционалне реакције базиране на моралним принципима о исправном и погрешном.

4.2.3.1. Осећање велике неугодности, збуњености, кајања због неког непријатног, ружног поступка или због сопственог недостатка именује се паром контактних синонима *сџрám* и *јáзък*.

Сџрám да гу је ѿуј росѿију Мáру. – Ич’ сџрám нѣма ѿој девóјч’е.

Зáр си се јóйѣѿи најѿија, јáзък ѿѣ бѿло? – Јáзък је од л’уди ѿој шѿѿо ч’иѿиши.

У српском призренском говору значење словенске и турске речи се изједначило и оне овде функционишу као семантички еквиваленти, чија употреба није условљена контекстом. Обе лексеме потичу из сфере духовног, с тим што је прасловенско **sormъ*²⁰ морална категорија, а турско *yazık* се етимолошки везује за домен религије, примарно означавајући „грех” (Скок I: 764), са семантичким помаком у дијахронијској перспективи ка области свакодневног живота „штета”. Екскламативно значење, какво има на Косову, „ствар од које се стиди, оно што не доликује, срамота” (Елезовић I: 249) у Призрену поприма номинативну вредност, тако да лексема *јáзък* семантички парира домаћој именици *сџрám*, означавајући осећање непријатности због лошег чина.²¹

4.2.3.2. Осећање кривице јавља се код особе која доживљава да се огршила о моралне норме понашања, а као последица немирне савести прати је кајање, чији интензитет увећава свест о немоћи да се рђави поступци исправе. Неисправан поступак, погрешка учињена намерно или случајно и осећање одговорности за такав поступак именују се турцизмом *кабáјѣѿи*. Жаљење због лошег поступка денотира се лексичком јединицом *ѿишимáнлък*.

Къд си уч’иѿија ѿáј резѿлък, а ѿѿи ѿрѿиѿи кабáјѣѿи.

Изѣја зá ѿишимáнлък.

20 Законом метатезе ликвида прасл. **sormъ* дало је *срам*, али је у говору Срба Призренаца дошло до уметања сугласника -ѿи- у групу *сп*. Једно од објашњења за ову фонетску појаву даје М. Павловић, који је тумачи непосредним и јаким утицајем македонских говора. Уметање сугласника није непознато ни другим српским говорима, нарочито оним уз албанско пограничје (Реметић 1996: 438-439).

21 Турцизам *резѿлък* у говору Призрена фигурира у значењу „срамота”, али значењским садржајем не одговара категоријалном обележју ’осећање’, већ се односи на нечастан, срамотан чин, који може да буде спољашњи импулс за осећање срама.

Лексеме *кабајет* и *ишиманлък*, којима се означавају негативне емоције везане за самопроцену личних поступака, стоје у специфичном семантичком односу који можемо означити као везу узрока и последице. Та каузалност читава се у њиховим семантичким структурама. У семантичком садржају лексеме *кабајет* експлициране су компоненте које носе информацију о стимулусу 'неисправан поступак' и консенквенци 'осећање одговорности за оно што је учињено'. Лош, неморалан чин производи осећање кривице. Потенцијална семантичка црта 'грижа савести' заједничко је значењско обележје обе лексичке јединице. У семској семантичкој организацији лексеме *ишиманлък* однос узрока и последице реализује се преко допунских семантичких црта. Кајање подразумева неки грех, неки неприличан облик понашања који је изазвао емотивно испаштање, и то је импликациона сема именице *ишиманлък*. Претпоставља се да се покајањем мења понашање, а то је фокална сема ове речи. Ове категорије семантичких ознака Е. Најда даје у виду опозиције импликациона сема : фокална сема (Драгићевић 2007: 68), која прати узрочно-последичну релацију (оно што претходи – оно што следи) у лексичким садржајима који се пореде или у самом семантичком садржају лексеме.

5. Концепт емоција представља динамичан систем, чији је развитак условљен екстралингвистичким и језичким факторима. Ментални ентитети се у језичкој свести испољавају интуитивно. Њихова метафизичка вредност и висок степен апстрактности могуће је спознати преко симбола из конкретне сфере. Дати концепт анализирали смо преко језичких знакова, који у својим семантичким садржајима носе културни код етноса и у којима су утиснути обрасци знања и веровања. Они утичу на формирање екстрајезичких система, какав је, на пример, типичан сценарио за доживљавање и испољавање неке емоције, који се може користити у њеном лингвистичком опису. Сценарио се базира на структурама као што су домен, схема и сл., а оне се заснивају на људском искуству, које се рефлектује на мишљење и језик (Драгићевић 2007: 92). Једно од основних средстава концептуализације емоција је појмовна метафора, ментални механизам преко којег смо покушали да разумемо и организујемо лексички систем емоција у српском призренском говору. Полазећи од конкретних домена, може се дешифровати апстрактност значења циљног домена. Тако се, у испитиваном идиому, срећа конципира као судбина; љубав као жеља, миловање и чежња; туга као брига, болест, депресија; страх као физичка сила; мржња као хладноћа. Структурне метафоре употпуњавају тумачење значења језичких јединица којима су вербализовани духовни појмови. Традиционални оквири, друштвени контекст, социјални односи и морална оријентација регулишу емоционално реаговање појединца и спадају у ванјезичке чиниоце који су утицали на формирање концепта емоција на конкретном говорном подручју. Комуникативни дискурс, територијална диференцијација, позајмљивање, асиметрија језичких ознака лингвистички су детерминатори његовог језичког уобличавања.

6. Лексичко-семантичка група са хиперсемом 'осећања' састоји се од лексема које реализују значења позитивних и негативних емоција. Општа семантичка ознака 'позитивна осећања' у центар лексичког скупа интегрише лексеме *радос*, *ч'еф*, *сїреч'а*, *л'убав*, *минос*. Њима се супротстављају централни елементи лексичког скупа са надређеном компонентом 'негативна осећања': *жал*, *жалба*, *жалос*, *јасл'ильк*, *бол'*, *їоїрресница*, *карасевда*, *јад*, *дерїї*, *бриџа*, *џаїл'е*, *сїра*, *весвеса*, *далџа*, *л'убомора*, *кьскан*, *мрзос*. У односу праве антонимије налазе се парови *радос* – *жалос*, *сїреч'а* – *несїреч'а*, *л'убав* – *мрзос*. Синонимичност, као последица творбених процеса и лексичког позајмљивања, условила је појаву антонимских варијаната (*радос* – *жал*, *жалба*, *жалос*; *л'убав*, *минос*, *аїїър*, *ешк* – *мрзос*). И у овом лексичком сегменту преовладавају елементи који припадају категорији негативног, што се може тумачити као психолошка, а не искључиво језичка, универзалија. Човеку је неопходно да оно што га мучи искаже, да се причом о проблему растерети и зато тражи језичка средства којима ће вербализовати оно што га духовно притиска и боли. Таква потреба није наглашена у случају позитивних емоција. Обрнуту асиметрију уочавамо у броју језичких ознака којима се изражавају љубав и мржња. Концепт љубави је далеко разрађенији и на наивној слици света представљен низом јединица које покривају широки семантички дијапазон и прате доживљајне фазе љубавног осећања. Језичка слика је и у овом случају одраз екстралингвистичких (љубав је мултидимензионални психички конструкт који укључује читав комплекс осећања) и језичких фактора (позајмљивање лексема из турског језика којима се прецизније може изразити изнијансираност сложеног унутрашњег стања и која су се потпуно асимилирала у лексички систем призренског говора). Емоционална сфера употпуњава лексичко-семантички приказ психичких карактеристика човека и уграђује се као веома важан фрагмент у дијалекатски обојену слику света.

Литература:

- Бабкина 2008: А. Ю. Бабкина, Семантические особенности наименований чувств и эмоций человека в современном русском языке
 Научная библиотека диссертаций и авторефератов disserCat <http://www.dissercat.com/content/semanticheskie-osobennosti-naimenovani-chuvstv-i-emotsii-cheloveka-v-sovremennom-russkom-ya#ixzz36DCnnVSe>. 20. 4. 2015.
- Брковић 2011: А. Brković, *Razvojna psihologija*, Џаџак: Svetlost.
- Букумирић 2012: М. Букумирић, *Речник џовора северне Меїїохїје*, Монографије 15, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Галијев 2005: М. Х. Галиев, Функционально-семантическое поле чувств :На примере арабского литературного языка, Научная библиотека диссертаций и авторефератов disserCat <http://www.dissercat.com/content/funktsionalno-semanticheskoe-pole-chuvstv-na-primere-arabskogo-literaturnogo-yazyka#ixzz36DBy0wu0>. 20. 4. 2015.

- Динић 2008: Ј. Динић, *Тимочки дијалекатски речник*, Монографије 4, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Драгићевић 2007: Р. Драгићевић, *Лексикологија српског језика*, Београд: Завод за уџбенике.
- Елезовић 1998: Г. Елезовић, *Речник косовско-меџохијског дијалекта*, I, II, Приштина.
- Живковић 1987: Н. Живковић, *Речник џиројског говора*, Пирот.
- Жугић 2005: Р. Жугић, *Речник говора јабланичког краја*, СДЗБ LII, Београд.
- Златановић 1998: М. Златановић, *Речник говора јужне Србије*, Врање.
- Косицина 2004: И. Б. Косицина, *Лексико-семантичко поље "положителне емоције" в англјском језике*, Дисертацији по хуманитарним наукама, <http://cheloveknauka.com/leksiko-semanticheskoe-pole-polozhitelnye-emotsii-v-angliyskom-yazyke#ixzz3IHZE4cFq>. 22. 4. 2015.
- Митровић 1984: Б. Митровић, *Речник лесковачког говора*, Лесковац.
- Монастиркаја 2008: Е. А. Монастырская, *Лексико-семантичке поља менталности и негајивних емоција гнева, страха и жора в селькујском језике*, Научна библиотека дисертација и автореферата диссерCat <http://www.dissercat.com/content/leksiko-semanticheskoe-polya-mentalnosti-i-negativnykh-emotsii-gneva-strakha-igorya-v-selku#ixzz36DB0TeNz>. 25. 4. 2015.
- Мун 2004: О. Чун, *Лексико-семантичко поље "Страх" в современном русском језике: На фоне корејског језика*, Научна библиотека дисертација и автореферата диссерCat <http://www.dissercat.com/content/leksiko-semanticheskoe-pole-strakh-v-sovremennom-russkom-yazyke-na-fone-koreiskogo-yazyka#ixzz36DC9vHnf>, 25. 4. 2015.
- Петровић 2012: С. Петровић, *Турцизми у српском призренском говору*, Монографије 16. Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Радомировић 2003: V. Radomirović, *Psihologija*, Novi Pazar: Univerzitet u Novom Pazaru.
- Реметић 1996: С. Реметић, Српски призренски говор I, *СДЗБ*, XLII, Београд. РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, I–XIX, САНУ–ИСЈ, 1959–2010.
- РСМ: *Речник српскохрватског књижевног језика*, I–VI, Матица српска, Нови Сад, 1967–1976.
- Скок 1971: Р. Skok *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I, Zagreb: JAZU.
- Скок 1972: Р. Skok: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, II, Zagreb: JAZU.
- Скок 1973: Р. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, III, Zagreb: JAZU.
- Шкаљић 1966: А. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo: Svjetlost.

LEXICO-SEMANTIC GROUP OF NOUNS WITH HYPERSEME 'FEELING' IN THE SERBIAN SPEECH OF PRIZREN

Summary

The concept of emotions represents a dynamic system, whose development depends on extralinguistic and language factors. One of the basic instruments of the conceptualization of emotions is the conceptual metaphor, the mental mechanism through which we tried to understand and organize the lexical system of emotions in the Serbian speech of Prizren. From the ideographic description of languages' point of view, from the content sense to the instruments of their representation, lexemes denoting emotions can be presented in a hierarchical structure. Noun phrases which in Serbian speech of Prizren denote feelings are organized in a lexico-semantic group on the basis of categorical label 'feeling'. Integral semantic component 'feeling' connects lexemes which among themselves create content paradigmatic relationships (synonymous, antonymous, hyponymic), and which are diverged into subgroups (the ones with hyperseme 'positive feelings' and the ones with hyperseme 'negative feelings'), microgroups ('pleasure', 'love', 'rage', 'concern', 'sadness', 'fear', 'jealousy', 'hatred', 'remorse', 'shame', 'upset'), and microrows (synonymous series with dominants *rados*, *l'ubav*, *vesvesa*, *l'utina*, *briga*, *žal*, *stra*, *l'ubomora*, *mrzos*, *stram*, *pišmanljk*).

Key words: Lexico-semantic group, emotions, Serbian speech of Prizren

Tanja Milosavljević

Михај Н. Радан

*Зайадни универзитет у Темишвару
Факултет за књижевности, историју и геологију*

КАРАШЕВСКИ ТОПОНИМИ ФИТОНИМСКОГ И ЗООНИМСКОГ ПОРЕКЛА

У раду су анализирани карашевски топоними фитонимског и зоонимског порекла. Приказана је и анализирана суфиксална творба ових топонима, њихова структура и порекло. Посебна пажња поклоњена је анализи оних топонима који су у својој структури конзервисали архаичне црте на основу којих се могу извести закључци у вези са старином Карашевака у Банату.

Кључне речи: топонимија, фитоними, зооними, Карашевци, Банат

1. Према досадашњим истраживањима, Карашевци, сасвим сигурно, на банатским просторима живе од XIV, а велика је вероватноћа да их је ту било још од VI–VII века (Radan 2000: 22–63, 222–223). Брдовити крај у којем је смештено седам карашевских налази се у подножју Семеника, највеће банатске планине (највиши врх – *Piatra Goznei /Гознин стена/* 1446 м). Карашевска насеља груписана су у две општине – општина Карашево, у чији састав улазе насеља *Карашево, Јабалч'е* и *Нермић'*, односно општина Лупак са насељима *Луџак, Клокотич'*, *Равник* и *Водник*. Према последњем попису становништва Румуније из 2011. године, пописано је укупно 5.787 становника у обе општине¹.

Рељеф хатара наведених двеју општина јесте брдско-планинског типа (од 300 до 1000 м надморске висине), тако да је овде, све до недавно, главно занимање Карашевака било сточарство (у првом реду овчарство), воћарство и, у нешто мањој мери, експлоатација и прерада дрвета (Radan 2000: 15). Полазећи од те стварности из времена када је сточарење било од егзистенцијалног значаја, сасвим је очекивано да су према њему Карашевци надевали имена крајолику у којем су живели и радили, са којим су се целим бићем сродили. Треба нагласити да су та главна занимања скоро сасвим нестала код Карашевака у задњих неколико деценија, али су бројни трагови некадашњих традиционалних занимања, и свега онога што је са њима повезано, утиснути у карашевској микротопонимији, па и у макротопонимији.

¹ Поређења ради, 1992. године карашевска насеља имала су 6.771 становника.

Циљ овог рада јесте да прикаже и анализира карашевске топониме фитонимског и зоонимског² порекла. Изузев једног или два топонима ове провенијенције, у свим осталим случајевима ради се о микротопонимима, називима мањих простора са територије карашевског хатара. Анализиране топониме у овом раду прибележили смо од мештана почев од 1980. године до данас; неки од њих били су приказани у радовима М. Томића (Tomici 1984) и В. Симинесеа (Simionese 1987). Анализираћемо у наставку апелативе од којих су настали ови топоними и њихову творбу. За поједине топониме за које сматрамо да је потребно дали смо шира објашњења. Напомињемо да немамо претензију да у овом раду обухватимо све карашевске топониме ове провинијенције.

2. Апелативи од којих су настали карашевски топоними и микротопоними:

бач³	„чобанин“; <i>Бач’ин брекџ</i> /Кл/ (< рум. <i>báci</i> „чобанин“; у КГ користи се једино лексема <i>овч’ар</i>);
бџк	<i>Бџкин брекџ</i> /Р, В/;
бршљан	<i>Брша</i> /Кл/;
бујати	или буј „папрат“: <i>Буј</i> /К/ (уп. срп. <i>Буј</i> , <i>бујати</i> , <i>буј</i>) – река и пољана, <i>Вџелики Буј</i> /К/ – пољана;
бџк	„буква“: <i>Бџч’ић’</i> /К, Н, Кл, Ј/ – пошумљено брдо, <i>Бџч’кина сџрана</i> /Кл/ – равница, <i>Бџч’ина шџма</i> /Кл/;
вака	„крава“: <i>Вџкрџџ</i> /Ј/ (< рум. <i>vácă</i> „крава“ > <i>văcăr</i> „говедар“);
воћ’е	„воћњак“: <i>Воћ’коња</i> /Р/ – пољана;
врџана	<i>Врџанин крак</i> /К/;
вук	<i>Вуч’коња</i> /Р/ – пут; занимљиво је да се данас у КГ лексема <i>вук</i> не користи, у употреби је једино <i>курџак</i> ;
габар	„граб (<i>Carpinus</i>)“: <i>Габреџџ</i> /К/, <i>Грџеџџ</i> ⁴ /Н/, <i>Гаџорово</i> /К/, <i>Гаџарје</i> /К/ – брда, <i>Габрџова</i> /Ј/ – шума (< прасл. * <i>grabrъ</i> (Skok Et. Rj., I: 598) или * <i>gaberъ</i> (в. Jordan 1963: 477));
гаврџан	<i>Гавраџџ</i> /Н/ – поточић (Simionese 1987);
гаџаџ	<i>Гаџаџ</i> /К/ – брдо; овај топоним вероватно је изведен од српског апелатива <i>џаџаџ</i> „ <i>Agropyrum repens</i> , троскот“ (< старосрп. <i>гаџаџ</i>) – в. и срп. топ. <i>Гаџаџ</i> /Црна Гора, Херцеговина, Крагујевачки округ/ (< старосрп. <i>Галџџ</i>) [Jordan 1963: 274];
говедо, говедџар	<i>Говедџарница</i> /К, Кл/ – брдо;
горџун	„храст“: <i>Горунџч’е</i> (вар. <i>Горџунџч’е</i> , <i>Горунџч’е</i> , <i>Горнџч’е</i>) /К/ – брдо и шума, <i>Горунџџа</i> /К/ – пољана, <i>Горунџџи рџи</i> /Ј/ – шума, <i>Горџуње</i> /Н/ – шума (В. Симионесе је забележио, најверова-

2 У топониме зоонимског порекла укључили смо и топониме који у својој основи садрже називе птица.

3 Апелативи код којих није означено место акцента не користе се у КГ.

4 Сматрамо да овај топоним није изведен од лексеме *џрџа*, како поједини истраживачи сматрају (Simionese 1987), већ од неметатезираног облика *џраб*, који је касније метатезом преиначен у *џабар* (< * *џабр*).

тнѝје погрешно, *Гурње* [Simionese...] /Н/); за све топониме в. прасл. **gorun* „храст” [DER: 373]; мање је вероватна етимологија од стсл. *Грумъ* или *гора*); микротопоним *Гурџница*, вар. *Горуљница* /Кл/ највероватније је изведен од топонима *Горуља*, насеље које се граничи са атаром Р и Кл, не од апелатива *џорун* /џорун, џурун/);

- грун** „зелен/ило”: *Грунар* /Р/ – пут (<нем. *Grun* „зеленило” (Tomici 1984: 243));
- длб** „дуб”: *Дџбовац* /К/ (< **dlb* > дуб) – шума;
- дрѣн** *Дрѣње* /Л/ – брдо;
- змѝја** *Под^т Змијом* /К/ – брдо;
- ја̀завац** /К/ (вар. *ја̀завџ* /В, Кл, Л/, *ја̀зовац*, *ја̀звац* /Н/, *ја̀зваџ* /В, Кл, Н, Л/, *ја̀зваци* /Р/ (в. Radan 2000: 119, 192)): *Јазовник* /К/ – увала;
- јапа** „кобила”: *Гроѝа Јѣѝи* /Л/ – брдо, сложени топоним позајмљен из румунског језика: *gróară* „јама” + *iárpă* „кобила”;
- ја̀ре** *Јара* /К/ (информатор каже да се место тако зове јер тамо долазе и ја̀ре се кошуте, јеленке);
- јѣлин** „јелен”: *Јѣлин* /Р, Кл/, *На Јѣлену* /Р/, *Јелнѣѝи хрѝи* /К/ – брегови на меѝи између карашевског и равничког атара;
- јѣсѝика** „јасика (*Plorus tremula*)”: *Јѣсѝич’е* /К, Н/, *Јѣсѝике* /К/ – брда;
- ја̀балка** „јабука”: *Јабалч’е* – име најмањег карашевског насеља (седамдесетак кућа);
- јесѣн, ја̀сѣн** „јасен”: *Јесѣнић’* /К/ – извор и река; *Јесѝиновац* /К/, *Јасѣновац*, *Јасѣновџ* (К, Кл, Л) – пољане; *Јаснић’* /К/ – брег;
- кѝика** „кѝика, врх крошње стабла”: *Кѝика* /Н, Кл/, *Мала Кѝика*, *Вѣлика Кѝика* /Кл/ (уп. рум. *chică* „коса”); (заст.) перика; стигма кукуруза” (<стсл. *кука*, срп. *кѝика*, буг. *кика* [DER 177]) – брда;
- клада** *Клаћ’ѣш* /Р/ – река и брдо; ни овај апелатив није више у употреби, штавише, данас је Карашевцима непознат;
- клокоч** или **клокочика**: *Клокѝиич’*, *Клокѝиич’ка ре* /Кл/ (хидроним) [Simionese 1987] – могуће је да је изведен од именица *клѝкѝч*, *клокѝчика* или *клокѝчевина* „врста биљке белог цвета у гроздастим цвастима, *Staphylea pinnata*”, односно од *клокѝчиќ* „место обрасло клокочем” (RSHKJ II: 743) (в. истоимени назив /*Клокочик*/ села на Косову);
- кобѝила** *Кобѝилач’а* /К/ – брдо;
- ковѝѝе** *Ковѝѝиѝе* /вар.: *Ковѝѝиѝе*/ /К/;
- кѝѝа** *Кѝѝија* /К/ (на меѝи са атаром насеља Куптоаре) – брдо;
- кома̀рац** *Комарник* /Ј, Кл/ – долина (ливаде); (в. и уп.буг. *комарник* „чобанова колиба”, рум. топ. *Comarnic*, *Comarna*, сточарски термин *comárnic* (DER: 229); прасл., стсл. *комарь* „кома̀рац” (Jordan 1963: 506[509]);
- коњ** *Коњарац* /К/. М. Томић је забележио облик *Коњарџи*, који не постоји, можда га је он чуо као личну реализацију информатора у извесном контексту! (Tomici 1984: 238, 240, 244);

копър	/В, Кл, Л, Н/ (вар. <i>копар</i> /К, Ј/) „копар (<i>Anethum graveolens</i>)”: <i>Коибрник</i> /Н/ – долина;
копина	/К/ (у осталим КГ: <i>купина</i> (Radan 2000: 70)) „купина (<i>Rubus fruticosus</i>)”: <i>Коинџаи</i> (К);
корин	„корен”: <i>Корџнак</i> /К/ (Radan 2000: 77) – брдо;
кошница	„кошница”: <i>Кошнич’ар</i> /Л/ – шума, <i>Кошнич’оња</i> /Р/ – река;
крагуј	„крагуј”: <i>Крџџа</i> /Ј/ – шума;
кртина	/КГ/, вар. <i>картина</i> /К/ „кртица”: <i>Крџиње</i> /Л/ – брдо;
курјак	„курјак, вук”: <i>Курјач’ица</i> – део /кварт/ највећег и најстаријег карашевског насеља (први пут забележено у документима 1333. г. (в. Radan 2000: 24)); <i>Курјакова њољана</i> /К/ – брдо;
леска	<i>Лџић’е</i> ⁵ /К/ – брдо;
лес	<i>Лџнич’е</i> /Н/ – долина, ливаде (< прасл. * <i>lesь</i> „шума”);
липа	<i>У</i> (<i>Ког</i>) <i>липа</i> (К) – брда;
луп	„вук”: <i>Луџиџа</i> /Р/ (< румунског антропонима <i>Lupşa</i> < рум. <i>lup</i> „вук”) – брдо;
љубљак	„слепи миш”: <i>Љубљач’ка њџ’ка</i> /К/ (<i>њџ’ка</i> „пећина”);
мџвит	„медвед”: <i>Мџвџдува ч’ока</i> /Кл/ – шума (в. Radan 2000: 75);
обан	<i>Обнарица</i> /Р/ – брдо;
ори	/К, Ј, Н, Кл, Р, В/, орџ /Л/ „орех”: <i>Ориџанска њаџина</i> /В/, <i>Бурџџви орџи</i> /К/ (Radan 2000: 7275, 145, 147, 186) – увала, долина;
орлан	„орао”: <i>Орловач’а</i> – језерце на врху Семеника (<i>Piatra Goznei</i>), које није у карашевском атару, чија се вода сматра лековитом (за реуматске болести), те сваке године на дан Св. Илије (20. јула по грегоријанском календару) Карашевци одлазе да се окупају или само увуку ноге или руке у воду, која је, иначе, изузетно хладна; у ствари, <i>Орловач’а</i> је карашевски превод овог језерца са румунског језика: <i>Lăcul Vulturilor</i> „Језеро орлова”);
патак	„патак”: <i>Паџић</i> ⁶ /К/ – брдо [Tomici 1984: 244]; треба напоменути да лексеме <i>џаџић</i> , <i>џаџић</i> , <i>џаџица</i> не постоје данас у КГ, место њих употребљавају се <i>рџџоњ</i> , <i>рџџка</i> ;
петао	(у КГ: <i>пџџал</i>): <i>Пџџовоња</i> /Р/ – река;
пин	„бор”: <i>Пинџи</i> ⁷ , <i>Поџи Пинџиам</i> /К/ – брдо (< рум. <i>pin</i> „бор”);
пљушт	„бршљан”: <i>Пљуџиџок</i> /Л/ – пољана;
пџмет	„воћњак”: <i>Пџмџи</i> /К/ (< рум. <i>roăță</i> „воће”, <i>romet</i> „воћњак”);
порк	„свиња”: <i>Куџиџорјул џорч’илор</i> /Ј/ (< рум. <i>ciupor</i> „пећ” + <i>porc</i> „свиња” > <i>Ciuporul porcilor</i> „Пећ свиња”) – пећина;

5 Не искључујемо могућност да је овај микротопоним настао од прасл. **lesь* „шума”.

6 Овај топоним нисмо чули.

7 Напомињемо да је топонимски суфикс *-et* веома продуктиван у румунској топонимији и многобројни су топоними њиме грађени (*Brădet*, *Cornet*, *Făget* итд.), али од апелатива *pin* изведен је само карашевски топоним *Пинџи*.

- промџур** /К, Ј/ (вар. *крамџур* /остали КГ/): *Промџурџиште* /К/ – брдо;
- прџ** „јарац, прџ”: *Прџ’ериџа* /Кл/ – шума;
- реџита,** **реџен** **раџита** „ива”: *Реџиџа*, вар. *Раџкиџа* /Кл/;
 „каиш”: *Реџенџовач’а* /Н/ – брдо [в. Radan 2000: 137]; према Симионесеу, на овом брду је некада била липова шума у коју су Нермиђани одлазили да би од липове коре правили каишеве (*реџеџе* /< нем./) за плетење [Simionese 1987]. М. Томић је највероватније погрешно чуо и забележио овај топоним у облику *Ревенџовач’а*, и тврди да је изведен од антропонима *Ревенџо* (Tomici 1984: 248)
- репџун:** *Рџич’ун* /К/ (<нем. *Rebe*, дем. *Rebchen* „младица”) – река и брдо;
- руџак** „клада, пањ, дебло”: *Руџак* /Л/ „клада, пањ, дебло”;
 „шљива”: *Три слџве* /Кл/ – брдо;
- слџва** „посечена шума”: *Смџга* /К/ – пољана; нејасна етимологија – у румунском језику лексема *smidă* има значење „густа и млада шума; посечена шума”;
- смџда** „соко”: *Пуџ* у *Соџловач’у* /К/, *Соџловач’а* /К/ – брдо покривено шумом (Томић је забележио још један сличан микро-топоним *Соџловаџ* /К/ (Tomici 1984: 245), који нам је непознат), *Соџловач’ка џеџ’ка* /К/ – пећина;
- срџна:** *Сриџак* /Л/ (< срна, срџак) – пољана;
- стрџаљ** /вар. *стрџаљ*^е, *стрџаљ*^н, *стрџаљ*^{ен}/ „стрџљен (*Vespa crabo*)” или од „стрџељ (*Emberiza calandra*)”: *Сџриџаљ* /К/ – брдо;
- штрџиџа** „стрника, стрџика, стрџак, стрџиште; слам/к/а ”: *Шџиџиџа* /К/;
- тџса** (*Taxus baccata*): *Тџса*, *Пог^џ Тџсом* /К/ – брда;
- трџ** „жбун”: *Триџина* /Кл/ – брдо (апелатив прасл. порекла конзервисан у КГ – уп. рум. *țirș* „неразвијено, закрџљало дрво” < прасл. **tırъsb* [DER 793]);
- топџла:** *Тоџолџиџа* /Р/ – равница;
- трџн:** (*У*) *Трџње* /К/ – брдо;
- трџскот** „трџскџт (*Polygonum aviculare*)”: *Трџскоџ* /К/ – брдо;
- уџ’ар** „пчела”: *Оуџениџа*, вар. *Уџениџа* /К/; *Уџениџ* (Л) – брда; сматрамо да је вероватније извођење овог топонима од старе словенске речи *ул’јар* „пчела” [в. Пешикан стр. 498] него од лексема *уџе* [в. Tomici 1984: 245];
- храст:** *Расџич’ка реџа* /Кл/, *Расџич’ко џџље* /К/; „лексема *храстџ* није данас позната КГ, место ње се користи *џорун*, вар. *џорун*, *џурун* „врста храста”;
- џап:** *џаџуџак*, вар. *џџуџак* /Л/ (< рум. *țap/ul* „јарац” [в. Tomici 1984: 247]) – пољана;

фекáле	„балега”: <i>Факáле</i> /К/, у близини <i>Дóманскоѝ хрѣѣа</i> (< рум. <i>fecále</i> мн. „балега”) – брдо;
цѣр	<i>Цѣрје</i> /К, Кл/, <i>За Цѣрјем</i> /К/, <i>Сáми цѣр</i> /В/, <i>Сѣмин цѣр</i> /Кл/ - брда, <i>Цѣрóво</i> /Н/ – ораница;
ч'ѣлка	„пчела”: <i>Ч'ѣлник</i> /К/ – високо брдо на међи између карашевског и анинског атара; топоним је највероватније настао од апелатива <i>ч'ѣлка</i> „пчела” (в Radan 2000: 1984: 174, 216) али не искључујемо могућност образовања од апелатива <i>чело</i> > <i>челник</i> „вођа”;
ч'ершења	„трешња”: <i>Три Ч'ерѣшиње</i> /К, Н/, <i>Ч'ерѣшињаја</i> /К/ – брда, <i>Когѣѣ висóки ч'ерѣшиња</i> /Кл/ - шума;
штрѣк	„штрк”: <i>Штѣрѣковац</i> /Л/ - река.

3. О творби наведених топонима веома сажето констатујемо следеће:

3.1. Од укупно 114 овде наведених топонима и 11 варијанти, највише је простих топонима – 81, а сложених је 33.

3.2. У наставку износимо суфиксе којима су топоними изведени, уз напомену да је доста њих изведено са два или више суфикса:

-а: *Брѣша* /Кл/, *Јáра* /К/, *Крѣѣја* /Ј/⁸

-аја: *Ч'ерѣшињаја* /К/

-ак: *Корѣнак* /К/, *Руља́к* /Л/

-иња + -а/к: *Сриња́к* /Л/

-уљ + -ак: *Цаѣуља́к* /Л/

-ѣк (као вар. суфикса –ак): *Паѣѣк* /К/

-ар: *Груна́р* /Р/

-ар + -ац: *Коња́рац* /К/

-ич'а + -ар: *Кошнич'áр* /Л/

-ар + -ица: *Овна́рица* /Р/

-ар + -на + -ица: *Говедáрница* /К, Кл/

-аѣѣ: *Гуруна́ѣ рѣѣ* /Л/

-ач'а:

-ов + -ач'а: *Соколóвач'а* /К/, *Ременкóвач'а* /Н/

-ац:

-ов + -ац: *Јѣсинóвац* /К/, *Јасенóвац* (К, Кл, Л), *Штѣрѣковац* /Л/, *Дѣбóвац* /К/

-ов + -ѣц: *Јасенóвѣц* (К, Кл, Л)

-ѣа:

-ша (рум. порекла) + ѣа: *Луѣѣаѣа* /Р/

-е: *Јѣси́ке* /К/

-еѣѣ (рум. порекла): *Пíнеѣѣ* (К) и *Пóмеѣѣ* (К), *Јелнеѣѣ хрѣѣ* /К/

-ец (рум. порекла): *Вѣкѣрѣц* /К/

-еи: *Клáђ'ѣи* /Р/

-ик: *Уљѣни́к* (Л)

8 Ради илустрације даћемо само 2–3 примера за сваки суфикс.

3.4. Навдене архаичне црте конзервисане у карашевској топонимији сведоче о томе да се Карашевци на овим банатским просторима налазе најкасније од XV века (први помен у документима: 1333. – Карашево [Radan 2000: 24]), а према бројним другим индицијама велика је вероватноћа да су они, бар једним својим делом, потомци банатских Словена који су ту живели још од VI–VII века (в. Radan 2000: 222; Поповић, 1955: 45–46).

4. Директни вишевековни контакти и суживот карашевског и румунског живља, али и контакти са другим народима (Немцима, Турцима, Мађарима), оставили су видљиве трагове и у карашевској топонимији. Од укупно 114 анализираних топонима 10 је румунских (*Пінеїтї, Пóмеїтї, Факáле, Куїїтóрјул ѿóрч'улор* и др.) и 3 немачка (*Грунáр, Рéїч'ун, Ременкóвач'а*). Наравно, постоји неколико топонима творених страним суфиксима (*-еїтї, -ша*).

Литература:

Клајн 2003: И. Клајн, *Творба речи у савременом српском језику*, том I, Београд, 2002; том II, Београд, 2003.

Пешикан: М. Пешикан, Историјска ономастика као помоћ у етимолошким истраживањима, *Зборник Мајице српске за филологију и лингвистику*, XXXII, Нови Сад.

Поповић 1955: И. Поповић, *Историја српскохрватског језика*, Нови Сад: Матица српска. РСХКНЈ, 1–18: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. Том 1–18. Београд: Српска академија наука и уметности • Институт за српски (српскохрватски) језик, 1959–2010.

Jordan 1963: I. Jordan, *Toponimia românească*, Editura Academiei R.P.R., 1963.

DER: Al. Ciorănescu, *Dicționarul etimologic al limbii române*, Editura SAECULUM I.O., București, 2007.

Radan 2000: M. N. Radan, *Graurile carașovene azi. Fonetica și fonologia*, Uniunea Sârbilor din România • Editura Anthropos, Timișoara.

Simionese 1987: V. Simionese, *Toponimia localităților Nermed și Clocotici (jud. Caraș-Severin)*, Studii de onomastică, IV, Cluj-Napoca, 1987, 385–394.

Skok I-III: P. Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, knj. I (A – J), Zagreb, 1971; knj. II (K – poni), Zagreb, 1972; knj. III (poni – Ž), Zagreb, 1973.

Tomici 1984: M. Tomici, *Toponimia carașovenilor*, Studii și cercetări lingvistice, XXXV, 3, mai-iunie, 237–249.

СКРАЋЕНИЦЕ

- вар. - варијанта
- КГ - карашевски говори
- прасл. - прасловенски
- рум. - румунски
- срп. - српски
- стсл. - старословенски
- топ. - топоним

СКРАЋЕНИЦЕ ЗА НАСЕЉА

- В - Водник
- Ј - Јабалч'е
- К - Карашево
- Кл - Клокóтич'
- Л - Лупак
- Н - Нермиђ'
- Р - Рáвник

**LES TOPONYMES D'ORIGINE PHYTONIMIQUE ET ZOONYMIQUE DE
CARASOVA**

Résumé

Dans le travail on excerpte et analyse les toponymes d'origine phytonymique et zoonymique des localités de la région de Carasova. On analyse les suffixes à l'aide desquels on les construit, leur structure (simples, composés) et leur origine (autochtone, des emprunts). Une attention plus grande est accordée aux toponymes qui ont conservé des formes archaïques dans leur structure, leur analyse permettant l'élaboration de certaines conclusions sur l'ancienneté des habitants de Carasova dans la région de Banat.

Mihai N. Radan

Марија Вучковић¹

*Српска академија наука и уметности
Институт за српски језик*

НОВЕ УЛОГЕ БОШКАЧКОГ АРГОА²

Бошкачки арго је био тајни језик многих занатлија печалбара из Македоније и јужне Србије. У раду се разматра варијанта аргоа карактеристична за српско и славофоно муслиманско становништво пореклом из шарпланинских жупа Средске и Сиринића. У прошлости је то био познат печалбарски крај, а после Другог светског рата миграције, како унутрашње тако и спољне, постају трајне. Друштвено инфериорне, занатлије печалбари користиле су арго за тајно унутаргрупно споразумање, што им је живот и рад у туђој средини чинило лакшим и безбеднијим. За разлику од многих других тајних језика бошкачки арго опстао је до данас захваљујући функционалној трансформацији. Временом и непечалбарски део популације почиње да га усваја и користи као обележје регионалног идентитета. Уз то, послератни и рецентни исељеници и њихови потомци сматрају га симболом свог порекла и традиције. У делу академског дискурса бошкачки арго је недавно коришћен у сврху учвршћивања бошњачког националног идентитета локалних славофоних муслиманских група.

Кључне речи: тајни занатлијски језици, језичке функције, регионални и етнички / национални идентитет, Срби и славофони муслимани, Средска и Сиринић

Бошкачки арго је изворно био тајни језик занатлија који је забележен у различитим областима Македоније и Србије. У овом раду бићи говора о његовој варијанти из Средске и Сиринића, двеју суседних шарпланинских жупа на југу Косова и Метохије, те се, према томе, одређење *бошкачки арго* односи на ту варијанту, осим ако експлицитно није наведено другачије. За разлику од многих тајних занатлијских језика који су нестали услед промена друштвено-економских прилика које су условиле њихов настанак и употребу, бошкачки арго одликује се изненађујућом виталности. Он се у неком виду сачувао до данас, пре свега захваљујући функционалном преображају и промени друштвене групе која се њиме служи: за овај идиом више не важи ни одређење *тајни*, ни *занатлијски*. У овом раду биће речи управо о његовим новим функцијама, друштвеним контекстима употребе, корисницима и о томе каква је његова улога у једном делу савременог академског дискурса. Али, пре тога ћу указати, у

1 marivu74@yahoo.com

2 Овај рад је настао у оквиру пројеката *Језик, фолклор, миграције на Балкану* (178010) и *Етимолошка исцртаживања српског језика и израда Етимолошког речника српског језика* (178007), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

кратким цртама, на то ко су били његови први говорници, у којим се ситуацијама примарно употребљавао и која је била његова првобитна улога. Такође, осврнућу се и на његову структуру.

Првобитна улога бошкачког аргоа: бошкачки као тајни занатлијски језик

Примарна група корисника бошкачког аргоа била је професионално (а с тим у вези полно и узрасно) дефинисана: то су биле занатлије, пре свега зидари, тесари, затим и терзије, дакле, мушкарци довољно одрасли да се баве овим занатима или да их од старијих уз рад уче. За настанак и употребу тајних занатлијских језика важно је то што ово нису били седентарни занати, већ је њихово обављање подразумевало сезонске и вишегодишње миграције, познате под традиционалним називом *йечалба* или *џурбеш*³. У многим је деловима Балканског полуострва и медитеранске области у периоду од 18. до средине 20. века постојала традиција сезонских или привремених радних миграција првенствено мушке популације (Бјелењин Ленчовска 2010: 11). На Балкану су функционисали различити обрасци радних миграција у различитим областима, али им је заједничко било то што су мушкарци зарађивали новац негде у туђини (било да је то суседна област, велики град, или друга држава)⁴, враћајући се сваке године у родна места породицама (Христов 2012: 11). Сматра се да је опадање сточарства довело до интензивних сезонских радних миграција у шарпланинским жупама (Цвијић 1911: 1095–1096, 1102; Урошевић 1948: 131–132; Танасковић 1992: 28, 175–177, 179),⁵ а правци кретања печалбара, њихова одредишта и врсте сезонских послова мењали су се неколико пута током 19. и у првим деценијама 20. века у складу са историјско-политичким променама на Балкану (Христов 2008: 217–218, 221–225; Христов 2012: 18–19).

У Сиринићкој жупи⁶ печалбарство су упражњавале терзије (највише зими), зидари, бунарције и чувари винограда и поља (лети), који су одлазили у суседне области Косова и Метохије и Македоније и даље у источну Србију, западну Бугарску и Румунију, где су радили од

3 Локални дијалекатски изрази за одлазак у печалбу, забележени у Сретечкој жупи, јесу: *йо мајсјторљак* и *на џурбеш* (Павловић 1939: 9). Д. Димић наводи да *џурбеш* има шире значење, али се обично односи на миграције повезане са обављањем зидарских и других физичких послова, да *мајсјторлак* и *йџерзилак* означавају зидарски посао односно кројачки занат, а да се термин *йечалба* устаљује, пре свега, са почетком миграција у Америку (Димић 1997: 101).

4 Таква кретања су, по правилу, имала трансгранични карактер, јер су печалбари прелазили географске, етничке, религијске, културне и државне границе на Балкану.

5 О узроцима интензивних традиционалних сезонских радних миграција на Балкану в. и Христов 2008: 217, 218–220, Христов 2012: 16.

6 За општи историјски преглед и савремено стање у Сиринићкој жупи в. Младеновић 2007а. О етничкој структури становника ове жупе на основу послератних пописа в. Радовановић Мил. 2000: 21–22.

пролећа до јесени, ретко две-три године, а од почетка 20. века су уследиле прекоокеанске миграције у САД и Јужну Америку (Урошевић 1948: 140–141). Традиционални печалбарски занати у Средској били су, пре свега, дунђерски и терзијски, у печалбу су одлазили славофони хришћани и муслимани, а њихова одредишта су били Косово и Метохија, Македонија, Албанија, Грчка⁷, Турска, источна Србија, Румунија, БиХ⁸, Русија (Радовановић 1995: 301, 302–303). Радиле су обично од пролећа до јесени, а неожењени мушкарци остајали су и више година, до женидбе (Вукановић 1986: 87; Танасковић 1992: 31, 54–55; Радовановић 1995: 301–302; Димић 1997: 105–106). Од почетка 20. века одлазе и у САД, ређе Аустралију и Канаду, а после балканских ратова Србима се у прекоокеанским миграцијама прикључују и славофони муслимани (Радовановић 1995: 302, 303–304).

За традиционалну печалбу било је карактеристично да су само мушкарци (један, највише двојица из истог домаћинства) учествовали у миграцијама, док су им породице остајале код куће (id. 306). Отуда су те миграције имале привремени карактер, чак и кад су биле вишегодишње, и тек за део миграната који је отишао у прекоокеанске земље оне постају трајне. Печалбари су новац слали кући и улагали у некретнине (кућу, земљу), културна добра (цркве, школе, библиотеке) и инфраструктуру (путеве, водовод, чесме) у родном крају (Танасковић 1992: 122, 144; Радовановић 1995: 302, 304, 306; Димић 1997: 102–103, 244). Путовали су и радили у групама, тзв. тајфама, састављеним од различитих занатлија како би могли самостално обавити целокупан посао, а у њима је било и дечака (синова и рођака одраслих чланова тајфе) који су учили занат (Вукановић 1986: 85, 87; Танасковић 1992: 102; Радовановић 1995: 301; Димић 1997: 107, 149, нап. 174). Печалбарске групе су, дакле, формиране на територијално-професионалним основама (не нужно и етно-религијским⁹) и биле су хијерархијски устројене, а унутаргрупну кохезију и солидарност појачавали су и сроднички односи међу њиховим члановима. У друштвеном погледу печалбари су били двоструко инфериорни: као странци у туђој средини и као најамни радници у односу на послодавце.

Управо су специфични услови живота и рада занатлија печалбара били узрок њихових тежњи за језичким диференцирањем (Јашар–Настева 1970: 562). Другим речима, радне миграције и њихов корпоративни карактер били су битан услов за настанак и употребу тајних језика.

7 У Грчку су већином ишли муслимани радећи тамо као носачи, лучки радници, радници на комуналијама, виноградаре, баштованије, чобани (Танасковић 1992: 177, 292; Радовановић 1995: 303).

8 Тамо су ишли муслимани из Речана као посластичари и угоститељи (Вукановић 1986: 86; Радовановић 1995: 302).

9 Понекад су Срби и муслимани одлазили у печалбу заједно услед потребе Срба за микријом током боравка и рада у другим крајевима Косова и Метохије, у Албанији, Турској и Грчкој, као и приликом одласка на сезонске послове за време Другог св. рата (Радовановић 1995: 301, 303, 304).

Да би заштитили своје егзистенцијалне, професионалне и економске интересе, занатлије су у међусобном споразумевању понекад користиле помоћно или секундарно комуникацијско средство, које им је омогућавало искључивање аутсајдера из разговора. Значајни аутсајдери, тј. особе чије је присуство провоцирало употребу аргоа, били су послодавци, представници власти и криминалци (Тројановић 1925–26: 222; Бован 1972: 114, Вукановић 1986: 143; Танасковић 1992: 33–34; Никшић, Ђорђевић 1994: 105; Николић 1995: 175; Радовановић 1995: 301), о чему сведоче следећи примери: „Такав ти левав лапрше!” — ’Тај ти је узео новац!’, „Стреси га догурује манче!” — ’Ћути долази газда’ (Николић 1995: 175). Дакле, примарна функција ових идиома била је конспиративна. Они такође имају демаркациону¹⁰ и интегративну функцију, будући да су се помоћу њих чланови одређене друштвене групе, с једне стране, издвајали из ширег социјалног окружења, а с друге, додатно консолидовали као група (уп. id. 176). Поред тога, и социолекти са примарно конспиративном функцијом су понекад били употребљавани из разоноде и задовољства који произилазе из коришћења идиома који је необичан, који се разликује од језика свакодневног општења (Бондалетов 1974: 18). Они су, дакле, могли имати и експресивну функцију. Ова секундарна улога омогућила је ширење опсега ситуација у којима су се занатлијски аргои користили. Тако су занатлије користиле бошкачки арго и код куће (Бован 1972: 113; Танасковић 1992: 33), не само у печалби, и та је употреба најчешће била експресивно обележена. Споразумевање на бошкачком и код куће омогућило је то што занатлије нису биле повезане само на професионалној већ и на родбинско-земљачкој основи. Док су у печалби настојали да сачувају тајни карактер идиома, јер се он употребљавао с примарно конспиративном функцијом, код куће, где је доминирала експресивна употреба, тајност није била његово битно својство. Скидање ознаке *тајно* и експресивни потенцијал учинили су бошкачки доступним, па чак и привлачним, и осталим категоријама становништва у завичају печалбара. Тако се проширио круг његових корисника.

Што се тиче структуре идиома ове врсте, они се на том плану одликују фрагментарношћу и несамосталношћу. Реализују се као лексички подсистеми који имају дистинктиван само један део лексике, док све остале сегменте језичког система преузимају из примарног језичког кода својих корисника (уп. Радовановић Милорад ³2003: 176; Шћепановић, Ђукановић 1997: 133, 138, 140–141). Будући да се аргои везују првенствено за усмени вид општења, као примарну језичку базу најчешће користе локални дијалекат и разговорни субстандард, а непосредан контакт саговорницима омогућава да ограничења проистекла из њихове фрагментарне природе надоместе познавањем ванјезичког контекста, мими-

10 Термин *демаркациона функција* преузет је од Р. Бугарског, који њиме означава социolingвистичку функцију стандардних језика, која „jezičke zajednice i njihove jezike razdvaja od drugih zajednica i jezika” (Бугарски 1986: 232).

ком и гестом. Дистинктивну лексику чине, по правилу, пунозначне речи (Стојков ³1993: 339) из одређених лексичко-семантичких поља, чији избор зависи од потреба и интереса корисника. То значи да су на синтагматској равни арготски искази хибридне природе. Несамосталност тајних занатлијских језика огледа се и у томе што грађу и творбено-семантичке поступке и моделе за формирање своје специфичне лексике црпу из других језичких кодова.

Треба још додати да бошкачки арго из шарпланинских жупа није ни по свом називу ни по лексичком саставу јединствена творевина међу идиомима ове врсте. Наиме, термин *бошкачки* је најраспрострањенији међу називима за македонске зидарске тајне језике (Јашар–Настева 1970: 561, нап. 49). Сматра се да је вероватно албанског порекла и да је у вези — која је творбено посредована арготичким глаголом *бошкам* 'радим, правим, зидам' и агентивном именицом *бошкач* 'зидар, мајстор, радник' — са албанским дијалекатским обликом (из Дебра) *bojsh*, 2. једн. презента глагола *boj* који значи 'радим, правим' (Јашар–Настева 1953: 137, уп. и Вучковић 2004: 87–88).¹¹

Такође, постоји група тајних занатлијских језика који имају знатан корпус заједничких лексема, наравно, са извесним варијацијама на фонетском, морфолошком и семантичком плану (id. 50–51). Ту спадају, поред бошкачког из шарпланинских жупа, тајни језици зидара из Дебра, Струге, Битоља, Крушева, Прилепа, Велеса, Штипа, са Дојрана, из Сера, Кратова, Криве Паланке, Алексинца и аргои других заната: терзијски (*џроџињаџски*) из шарпланинских жупа, папуцијски из Скопља и Прилепа, ликарски из Скопља, терзијско-алвацијски из Дебра, пекарски из западне Македоније, као и варијанта бошкачког из Вучитрна, забележена у Елезовићевом дијалекатском речнику (id. 51–54). Седентарне и мање мобилне занатлије су тајне језике позајмљивале од мобилни(ј)х занатлија (Шишманов 1895: 46), што говори у прилог томе да су радне миграције биле основни друштвено-економски импулс за настанак ове врсте социолеката. Истраживачи указују на то да је централна, жаришна зона ове групе тајних језика била у западној Македонији, и да су се они одатле ширили на исток и север миграцијама становништва и контактима са печалбарским групама из те области, а лингвистички аргументи којима се поткрепљује та претпоставка јесу лексика албанског порекла и западно-македонски дијалектизми у аргоима у којима се ови елементи не очекују (за литературу в. Вучковић 2004: 51–53, 55–56).¹²

11 Претпоставља се да је истог порекла, само од другог дијалекатског облика, и *бањачки* / *баначки* или *баналачки*, назив тајног језика зидара из области Осат у источној Босни, који је творбено повезан с глаголом *баниџи*, који значи 'радити, градити' и именицом *бањаџ*, са значењем 'мајстор' (уп. Халими 1954: 82; Наметак 1955: 89, 90).

12 О контактима других дунђерских група са дунђерима из Дебра в. и Христов 2012: 15–16.

Нове улоге бошкачког арга

Бошкачки као симбол локалног идентитета

Већ је речено да је то што су печалбари понекад употребљавали бошкачки арго и код куће, а не само у печалби, и што га тада нису тајили омогућило ширење корисничке базе на мушкарце непечалбаре, жене, омладину и децу из њиховог окружења (Бован 1972: 113, 121, 122; Танасковић 1992: 33; Радовановић 1995: 301). Ова промена у опсегу и карактеру групе која зна арго повезана је са његовом употребом у новим ситуацијама: користили су га сељаци из Средске на пијаци у Призрену, Сречани интернирани у Бугарску за време Првог св. рата (Танасковић 1992: 160), касније ученици и студенти из поменутих шарпланинских жупа у интернатима и студентским домовима као знак распознавања и са експресивном, а не само конспиративном функцијом (усмено проф. др Р. Младеновић¹³; уп. и Бован 1972: 118). Сем тога, забележени су случајеви коришћења овог арга у писаној комуникацији између печалбара и њихових породица, као и за време Првог св. рата у писму једног војника Сиринићанина, који је на тај начин хтео избећи цензуру (id. 120–121). Дугогодишња комплексна политичка ситуација и међунационални конфликти на Косову и Метохији узроковали су осећај тескобе и несигурности код становника шарпланинских жупа, што је допринело актуелности бошкачког као конспиративног идиома. О томе су, међутим, информатори говорили врло уздржано, индиректно и уопштено.

Промена карактера друштвене групе која зна бошкачки арго условила је преображај социолекта у територијално дефинисани варијетет. О тој трансформацији сведочи и семантика арготизма *бошкач*, како је описана у рукописној збирци речи сретечког говора Н. Љамића. Основно значење лексеме јесте 'мајстор', и оно је карактеристично за бошкачки као занатлијски арго, а ново, секундарно 'Сречанин' настало је у периоду када је бошкачки постао једно од три идентитетска обележја¹⁴ становника Средске (Николић 1995: 181). Као обележје помоћу којег се идентификују говорници по територијалном принципу, бошкачки је стекао симболичку функцију обележја уже регионалне идентификације и знамења културне традиције (уп. Бован 1972: 117). Треба, међутим, нагласити да је, иако функционише као регионални идентитетски маркер, његова упо-

13 Овом приликом искрено захваљујем проф. др Радивоју Младеновићу на вишеструкој помоћи коју ми је пружио приликом мог истраживања бошкачког арга: као информатор дао ми је драгоцене податке о употреби овог идиома, помагао ми је у налажењу информатора и долажењу до тешко доступне литературе. Обрађала сам му се, као дијалектологу који се бави дугогодишњим проучавањима народних говора регије у којој се користи овај арго, за разрешења многих мојих недоумица везаних за дијалекатски лексички састав и граматичку структуру.

14 Друга два су, према овој ауторки, свечана женска ношња и аутостереотипна представа о предузимљивости, напредности и кооперативности у односима с представницима других култура (Николић 1995: 181).

треба изразито транслокална. То значи да се њиме служе људи који потичу из Средске и Сиринића, независно не само од занимања већ и од актуелног места боравка, будући да међу њима има много исељеника и да га усвајају, у некој мери, и њихови потомци који су рођени у новој средини.

Као што је традиционално печалбарство било важно за функционирање бошњачког као конспиративног занатлијског арга, тако и савремене миграције имају значајну улогу у његовом данашњем функционирању као регионалног идентитетског обележја. И након Другог св. рата шарпланинске жупе остају подручје интензивне емиграције, чији се карактер, међутим, мења. Најпре су биле изражене унутрашње миграције усмерене на простор целе тадашње Југославије, где су печалбари радили као физички, грађевински и угоститељски радници, док терзијски занат одумире (Радовановић 1995: 305, 306). До средине 50-их година прошлог века из Средске се српско становништво сели у Призрен и градове у Србији, а муслиманско такође у Призрен, али и у Турску, а од половине 60-их година Срби се почињу масовно исељавати у градове на Косову и у централној Србији, а у Македонији у Тетово и село Јанчиште (id. 307–311). У то време крећу и првобитно привремене радне миграције у западну Европу, где мигранти раде као грађевинари, али и електричари, аутомеханичари итд. (id. 305–306).¹⁵ За нове мигранте је карактеристично да воде и породицу са собом и да, нарочито Срби, новац улажу у некретнине ван родног краја, док муслимани ретко напуштају завичај заувек и улажу не само у некретнине већ и у локална културна добра и инфраструктуру (id. 306–307, 312). Међутим, након 1999. године и муслимани почињу да се исељавaju из завичаја у већој мери, с тим што је ова појава у Сретечкој жупи изражена у мањем степену него у Гори (проф. др Р. Младеновић у писаној комуникацији, Младенович 2012: 146). Исељеници су, бар раније, редовно с породицама посећивали родни крај, за који су везани емотивно и родбински (Радовановић М. 1995: 250; Радовановић 1995: 311, 312), а такав однос према завичају настојали су пренети и на своју децу, која су често рођена у новој средини (Чукаловић 1989: 10). У новој, по правилу, урбаној средини се међу мигрантима, који се међу собом идентификују као *нашинци*, успостављала ефикасна мигрантска родбинско-земљачка мрежа¹⁶ за узајамно помагање приликом досељавања, налажења посла и за организовање спортских, културних и забавних активности.¹⁷ Социјалне мреже тог типа стварају услове и прилике

15 О трансформацији традиционалног печалбарског модела у модел гастарбајтерске културе в. и Христов 2008: 225–226; Христов 2012: 22–23. О континуитету одређених елемената традиционалног модела у савременим радним миграцијама муслимана из западне Македоније в. Бјелењин–Ленчовска 2010.

16 Овакве друштвене структуре биле су важне и у периоду традиционалног печалбарства, и на њима се заснива организација мигрантских група, тзв. печалбарских тајфи, в. и Христов 2008: 220; Христов 2012: 17.

17 О значају постојања овакве мреже приликом избора места емиграције код припадника горанске заједнице в. Ђорђевић–Црнобрња 2014: 40–41, о њеном утицају на са-

за употребу бошкачког аргоа, који омогућава ефикасну идентификацију њихових чланова.

Тако је у Призрену овај арго служио као језичко средство диференцијације између староседелаца којима није био познат и досељеника из крајева у којима се бошкачки изворно користио, јер су досељеници чували свој дијалекат и служили се бошкачким као ознаком засебног идентитета, нпр. међу рођацима и земљацима приликом окупљања на славама и сл. (усмено проф. др Р. Младеновић). Антагонизам између староседелаца Призренаца и досељеника из шарпланинских жупа почивао је на опозицијама урбано : рурално, трговци : мајстори¹⁸, а та дистанца је код досељеника потенцирана очувањем диференцијалних аспеката идентитета — на језичком плану су то били завичајни говор и бошкачки арго.

Важно је још напоменути да су слични афирмативни аутостереотипи који су забележени код Сречана у односу према Сиринићанима (Николић 1995: 179, 181–182; Радовановић 1995: 313) уочени и код исељеника из Средске у односу према становништву које су затекли у местима досељавања, при чему *ми* засновано на заједничком пореклу опстаје упркос промени средине.

За формирање и одржавање мигрантских друштвених мрежа заснованих на сродничко-земљачком принципу користе се и нове технологије.¹⁹ Тако је, на пример, једно време функционисао сајт муслимана исељеника из жупских и горанских села: <http://prizrenska-zupa.de/>, доступан и сада преко интернет архиве <http://archive.org/web/>. Сајт је садржавао линкове с репортажама о завичајним селима, затим линкове за сајтове, интернет магазине, форуме и радио станице намењене муслиманима из Призрена и околине. Занимљиво је да је велика пажња била посвећена дистинктивним елементима језичког идентитета. На сајту је била фаворизирана употреба завичајног дијалекта, на који се реферише термином *нашински језик*²⁰, а такође је имао једну страницу посвећену бошкачком језику где се

времене радне миграције међу македонским Албанцима и муслиманима (Торбешима) в. Марков 2012. Једна од савремених теорија међународних миграција, теорија мреже (network theory), управо разматра како везе засноване на сродству, пријатељству и заједничком пореклу међу мигрантима, бившим мигрантима и немигрантима у емигрантским и имигрантским срединама утичу на интернационална кретања становништва (Меси et al. 1993: 448–450, 460–460). Иако се сматра да имају већи значај за предвиђања везана за међународне миграције (id. 460), оне функционишу и код унутрашњих миграција, тј. миграција унутар државе.

18 Печалбари Сречани су се задуживали за пут код призренских трговаца који су се тако обогатили на рачун одласка Сречана у печалбу (Танасковић 1992: 177–178).

19 О томе како се интернет користи за потврђивање и јачање постојећих колективних идентитета в. нпр. Ериксен ³2010: 128.

20 Коментар који следи садржи разлоге за коришћење завичајног говора, а истовремено представља илустрацију специфичности дијалекатског записа на интернету: „Ka sto ste приметиле, u gore napisan tekst, ovde mozete da pisete „Nasinski” tj. kako zborite Doma! :) Jer, polako nase deca zabiraet Nasinski jezik, a mora da priznate da je nas jezik najljepi!” (<http://web.archive.org/web/20141218051048/http://prizrenska-zupa.de/>, приступљено 11.

описује његова изворна употреба као конспиративног занатлијског арга, указује на опасност од нестанка и позивају корисници сајта да доприне-су писању његовог речника: „mi zelimo da u ovom zapisu oživimo koloko je moguće ovaj govor i približimo bosnjacima a posebno mladima lepotu ovog starog župskog jezika”. Овај цитат јасно сведочи о томе да бошкачки арго, „као стари жупски језик” који треба ревитализовати, има посебан статус као вредан део локалне културне традиције.²¹ Речник садржи осамдесетак речи, десетак примера типичне употребе и два наратива на бошкачком о искуствима с печалбе. Коментар приносника о томе да донекле невољно учествује у овом пројекту²² може представљати преживели рефлекс кодекса тајења арга, али може и указивати на то да конспиративна функција, иако није више примарна, увек може бити актуализована ако се укаже потреба за тим.

Мигранти употребљавају бошкачки у разним ситуацијама и из различитих разлога, и у зависности од тога активирају његове различите функције. За њих овај идиом има изразиту симболичку улогу и као знамење културне традиције и вредности, па се веза деце миграната са завичајем њихових родитеља успоставља и путем учења бошкачког. Због експресивног потенцијала бошкачки је могао бити употребљен у исте сврхе као нпр. омладински жаргон. Исељеници су такође могли активирати конспиративну функцију, али у новим ситуацијама, нпр. на фудбалским утакмицама, да би из своје комуникације искључили играче противничког тима. Користи се и као средство еуфемизације. Треба нагласити да конспиративна функција најчешће има заштитни карактер, ретко се арго употребљавао као средство пресије, нпр. да се ослободи купе у возу. У сваком случају, код исељеника симболичка функција обележја завичајног идентитета и битног елемента културне традиције потискује прагматичку функцију средства конспиративне комуникације. Иако се труде да се прилагоде новој средини, мигранти истовремено чувају вредности културе из које су поникли (Николић 1995: 185), дубоко саучествујући са судбином завичаја и својих земљака. Отуда користе бошкачки и као средство просторне и временске транслокације, које им омогућава да се на тренутак изместе из ’овде’ и ’сада’ у ’тамо’ и ’некад’.

5. 2015). Детаљније о референтном опсегу глотонима *нашински* в. Младеновић 2012: 135.

21 Такав статус има, изгледа, и бањачки, тајни језик осаћких зидара (в. напомену 11), с тим што он ужива и институционалну подршку (<http://www.esrebrenica.ba/vijesti/promocija-knjige-price-nasih-banjaka.html>, <http://www.srna.rs/novosti/117131/odrzana-sportska-takmicenja-i-osacansko-sijelo.htm>, приступљено 7. 7. 2015).

22 „Evo nekoljiko reci na Boskacki iako ne nije drago jar moze svakoj da ga razdiva” (<http://web.archive.org/web/20030408110202/http://www.prizrenka-zupa.de/boskacki.htm>, приступљено 11. 5. 2015).

Бошкачки, који се и данас активно користи у селима Средске (Призренске жупе)²³, представља занимљиву појаву и за медије, о чему сведочи текст објављен 15. 9. 2013. на сајту Deutsche Welle под насловом *Boškački — tajni govor majstora sa Kosova* (<http://www.dw.de/bo%C5%A1ka%C4%8Dki-tajni-govor-majstora-sa-kosova/a-17089474>, Permalink <http://dw.de/p/19hkg>, приступљено 13. 5. 2015). У тексту се говори о томе како је бошкачки функционисао као тајни занатлијски језик који су, како је напоменуто, прво почеле да користе српске путујуће занатлије, а од њих су га преузели муслимански печалбари. Истиче се да га данас знају сви у Жупи, а највише се користи међу муслиманским становништвом, јер се православно становништво, како је речено, повукло. Саговорник аутора репортаже, професор Рамиз Шаипи из шарпланинског села Горње Љубиње, најпре напомиње да су Срби, са којима је ишао у призренску гимназију, знали тај говор јер су га користили на часовима за договарање, а затим описује како је арго функционисао међу радницима на грађевини, где је радио док је студирао у Београду. Ова мала аутобиографска прича показује колико је жива и разноврсна употреба разматраног аргоа и код данашњих његових говорника. На крају прилога наводи се неколико карактеристичних исказа на бошкачком и мали речник од нешто више од стотинак лексема.

Може се закључити, из прегледа различитих аспеката пострададиционалног живота бошкачког, да је његовој виталности ван првобитног социјалног оквира допринела појачана унутаргрупна кохезија узрокована у матичној средини, с једне стране, карактеристикама природне средине (заклоњеност, скривеност), а с друге, неповољним историјским и политичким приликама, а код исељеника одсуством потпуне адаптације и интеграције у нову средину, као и извесном дистанцом становништва које су затекли према њима.

Улога бошкачког аргоа у изградњи бошњачког националног идентитета словенских муслиманских жупа на југу Косова и Метохије

Нације у модерном смислу представљају релативно нову појаву, насталу као производ одређених друштвених и економских услова, и њихово формирање у Европи започело је крајем 18. и текло током 19. и 20. века (Кордић 2010: 183–184). Оне не настају саме од себе, већ представљају друштвено-политичке творевине, променљиве јединице направљене помоћу националистичких идеологија и покрета (id. 182, Ериксен³ 2010: 126). Отуда термини *прављење / формирање нације, национална изградња* и сл. истичу њихов конструкцијски карактер, чињеницу да су то временски и контекстуално везани облици друштвеног групног иден-

²³ Географски термин Призренска жупа, који се користи у цитираном тексту, среће се чешће од 1999. године (в. Младеновић 2012: 124).

титета, сложене ми-групе чији чланови нису повезани личним односима него 'замишљеном заједницом'²⁴ (Кордић 2010: 184–185). То су вештачке конструкције (Ериксен³ 2010: 121; Кордић 2010: 188) које нису направљене применом објективних критеријума које задовољавају сви чланови нације, попут заједничког језика, религије, порекла, територије која чини природну целину и сл. (id. 188–194). Пошто нација није дефинисана објективним критеријумима, у њеном стварању посеже се за фикцијом и нарацијом, а различити наративи о пореклу, очевима оснивачима и сл. у књижевности, историографији, масовним медијима²⁵ имају улогу да хомогенизују нацију и створе представу да је она одувек постојала (id. 185–187). Тако се, на пример, у писању историје, у оквиру процеса формирања нације, инсистира на конструкцији њеног историјског континуитета и врши селекција елемената и чињеница којима се постиже историјска легитимација националних циљева и националног система владања, па се може рећи да се национална држава темељи на манипулисању колективним сећањем и заборављањем (id. 187–188, 256–262; уп. и Ериксен³ 2010: 82–87, 109, 111, 124).

За процес националне изградње на простору бивше Југославије карактеристично је уверење да национални идентитет зависи од језика, да је језик његово инхерентно својство (Кордић 2010: 177, 179). Стога су националне политичке елите кренуле у прављење самосталних држава са ставом да нације не могу постојати нити имати самосталну државу ако немају језик различит од других нација (id. 169). Такво схватање представља одраз романтичарско-националистичке идеје с краја 18. века о тројству језика, нације и државе, по којој сваки народ мора имати језик који припада само њему (id. 170, уп. и Рајт 2011: 782, 784–785; Илић, Белић 2014: 94). Симболичка, идентитетска функција језика добила је апсолутни приоритет над комуникацијском функцијом, што је резултовало уништавањем српскохрватске језичке заједнице (Кордић 2010: 171–172). У томе су лингвисти имали значајну улогу зато што их на јужнословенским просторима у последњих двадесет и нешто година одликује наглашена исполитизованост и активно заступање друштвено доминантних идеолошких позиција (id. 366–379).

За јужнословенске народе је такође карактеристично да су се национално формирали на темељу изразите корелације верског и националног

24 За појам 'замишљена заједница' ауторка упућује на Б. Андерсона који га дефинише на следећи начин: „In an anthropological spirit, then, I propose the following definition of the nation: it is an imagined political community... It is *imagined* because the members of even the smallest nation will never know most of their fellow-members, meet them, or even hear of them, yet in the minds of each lives the image of their communion” (Андерсон 2006: 5–6).

25 О улози коју имају медији у стандардизацији представа и језика, у јачању националистичких осећања и о значају интернета за национализам на даљину в. Ериксен³ 2010: 127–128.

идентитета,²⁶ те су Срби, Хрвати и Бошњаци добар пример за то како се нације могу направити на основу религије (уп. id. 209–210, 212, 215–217; Вајзовић 2012: 85–86; Младеновић 2012: 122).²⁷

Теоретичари национализма истичу да су нације, иако модерне, скло-не да се замишљају као старе (Ериксен³ 2010: 122). Отуда су митови о заједничком пореклу једно од темељних обележја националних иденти-тета на Балкану, па у складу с тим скоро сваки балкански народ има, упи-сан у своју националну историју, одређени антички народ за праоца, што се у науци описује термином етногенеза (Кордић 2010: 222). Конструк-ција историјског континуитета која се очитује у повезивању савремених нација и њихових држава с античким народима или средњовековним цар-ствима служи стварању представе о исконском постојању тих нација (id. 226–227). При том је прича о генетском и територијалном континуитету обично испричана тако што се доступан материјал користи селективно (Ериксен³ 2010: 88).

С формирањем нација и националних држава тесно је повезано и пи-тање мањина. Тако С. Рајт истиче да су се језичке мањине развиле као пропратни резултат процеса националне изградње и ширења национал-ног стандардног језика (Рајт 2011: 776, 782–783), док А. Д. Смит указује на то да је етнички национализам један од главних узрока данашњих не-воља с којима се суочавају мањине и повећаног броја избеглица широм света (Смит 1999: 187–202).

Почетак процеса изградње етничког идентитета босанскохерцегова-чких муслимана везује се за период аустроугарске власти²⁸ у Босни и Херцеговини крајем 19. и почетком 20. века (Менцел 2000: 203, Вели-коња 2003: 130; Вајзовић 2012: 88), да би крајем 20. века, након распада Југославије и рата у Босни, њихов статус као засебне нације био признат од стране међународне заједнице Дејтонским споразумом (1995), где се наводе, уз Србе и Хрвате, као један од три конститутивна народа у ново-формираној држави Босни и Херцеговини (id. 92, Гринберг 2012: 3–4). Међутим, већ је за време Југославије установљена категорија „муслима-ни у смислу етничке припадности” која је коришћена приликом пописа становништва 1961. године (Радовановић Мил. 2000: 17; Великоња 2003:

26 О томе да је на формирање националних идентитета на Балкану у касној отоманској фази и постотоманском периоду имао утицаја и отомански милетски систем, админи-стративно уређење засновано на религији, в. нпр. Полтон 2000: 45–48, 52; Фридман 2000: 167; Кацкас 2009: 538. За опречна мишљења о том утицају в. Менцел 2000: 201.

27 В. и Мајхил 2011: 649–652, који у ширем (европском и блискоисточном) контексту разматра случајеве у којима религијска компонента има важну улогу у националном идентитету. Уп. и Рајт 2011: 778–779 о томе како религија доприноси формирању на-ционалних заједница.

28 О томе да су аустроугарске власти утицале, у складу са својим интересима, на проце-се етнонационалне изградње у Босни и Херцеговини, између осталог, и путем језичке политике в. нпр. Великоња 2003: 133–135, 138–139; Гринберг 2004: 137, 139; Гринберг 2012: 4, нап. 4; Тошовић 2012: 12–13, нап. 5; уп. и Фридман 2000: 169–170. Уопште о аустроугарском ставу према националним покретима в. и Кордић 2010: 210–211.

221, 222), а резолуцијом Централног комитета Савеза комуниста Босне и Херцеговине из 1968. године босански муслимани су званично признати као шести југословенски конститутивни народ (id. 223), те се та нова национална категорија јавља и статистички обрађује у попису спроведеном 1971. године (Радовановић Мил. 2000: 18; Фридман 2000: 173; Великоња 2003: 221, 224; Вајзовић 2012: 75). Том приликом усвојен је етноним Муслиман, који је настао од конфесионима, а овакав ономастички трансфер представља одраз већ поменутог, за јужнословенске народе карактеристичног, поимања националног одређења утемељеног на религијским разликама. Након распада Југославије, на Бошњачком сабору одржаном 1993. године у Сарајеву, донета је одлука о преименовању Муслимана (као етнонационалне категорије) у Бошњаке (Вајзовић 2012: 68, 75, 86–87). Као и код осталих народа на простору некадашње Југославије, формирање нације морало је бити праћено и стварањем одговарајућег националног језика (уп. Илић, Белић 2014: 94). Тако су 90-их година прошлог века Бошњаци започели кодификацију свог засебног језика, босанског²⁹, једног од четири наследника српскохрватског језика (Гринберг 2004: 135–158; Тошович 2012; Вајзовић 2012: 94–106; уп. и Фос 2011: 766–771). Постоје различите теорије о пореклу босанских муслимана, а једна од њих која служи да обезбеди дистинктивност Бошњака у односу на Србе и Хрвате тиче се њихове средњовековне богумилске прошлости (уп. нпр. Фридман 2000: 165–166; Великоња 2003: 27–28, 280, за критички однос према тој теорији в. нпр. Бибер 2000: 19–20; Великоња 2003: 27–32).

Као што је претходно речено, бошњачким аргументом су се у Средској служиле славофоне како хришћанске тако и муслиманске печалбарске групе (уп. и Радовановић 1995: 301), затим га је прихватило и остало, непечалбарско, становништво ове шарпланинске жупе, а након што су се Срби иселили из ове области³⁰ (уп. Младеновић 2004: 246–247, Младеновић 2007: 429, Младенович 2012: 137), бошњачки је наставио да егзистира у муслиманској заједници. Славофони муслимани у овом делу Косова³¹ јесу староседелачко становништво (id. 116, 130) — исламизовано

29 Овде се наводи онај назив језика који користе Бошњаци. О томе да он није опште-прихваћен (није прихваћен, пре свега, међу Србима и Хрватима) и о политичким конотацијама расправе о плотонимском пару *босански / бошњачки* в. нпр. Гринберг 2004: 139–142, 155–156; Тошович 2012: 10–15.

30 Према резултатима пописа становништва одржаног 2011. године на Косову, у општини Призрен, која обухвата град Призрен, Сретечку жупу и Подгор, било је 150 становника који су се изјаснили као Срби (<http://www.bosnjaci.net/prilog.php?pid=47246>, преузето 2. 6. 2015). Да би се стекла оквирна представа о демографским кретањима у овој области, наводим процену по којој је православно становништво крајем периода турске власти чинило око 40% укупне популације Сретечке жупе (уп. Радовановић Мил. 2000: 20, где се даје и преглед стопе депопулације Срба услед миграција на основу послератних пописа).

31 Према резултатима пописа из 2011. године, бошњачка заједница је са око 28000 припадника трећа по бројности на Косову, а највећа концентрација Бошњака (16896) је у

за време отоманске власти, дакле у периоду од 15. до почетка 20. века (id. 118–119) — које је са својим доскорашњим хришћанским суседима делило, поред аргоа, и исти дијалекатски тип (Младеновић 2004: 254; Младеновић 2007: 429; Младенович 2012: 117, 129–130). Њихова етничка идентификација флукутирала је у складу с честим променама историјско-политичких околности: када је за време СФРЈ муслиманима у Босни и Херцеговини дат статус националног ентитета, муслиманске заједнице у призренској регији прихватиле су у већини такав етнонационални идентитет³² (јер се у њему спајала словенска језичка припадност и исламска вероисповест), а затим и трансформацију тог идентитета у бошњачки крајем прошлог века, нарочито после 1999. године, с тим што своју регионалну посебност чувају изјашњавајући се као косовски Бошњаци³³ (Младеновић 2004: 245, 247, 252; Младенович 2012: 117–118). Поред тога, како показују послератни пописи становништва, изјашњавали су се и као Албанци, Турци, Срби, Југословени (Младеновић 2004: 245, Радовановић Мил. 2000: 20, Младенович 2012: 127). Која је друштвена функција промене етничке / националне припадности сагледане у историјском контексту? Флотантност етнонационалне идентификације се тумачи као вид мимикрије којом се обезбеђује, у околностима дуготрајне политичке нестабилности и конфликта, останак на насељеној територији и избегавање потпуне асимилације (Младеновић 2004: 252, 256; Младеновић 2007: 429).³⁴ И док је национална припадност подложна променама³⁵, дотле је регионално одређење, попут *нашинци*, *Горан(ц)и*, *Жуљани*, *Подгорци (Подгорани)*³⁶, постојано и на врху хијерархије могућих колективних идентификација, а утемељено је на локалном говору, територији коју насељавају, етнографским обележјима и преовлађујућој

општини Призрен, где спадају, поред града, Сретечка жупа и Подгор, затим на подручју Горе (општина Драгаш), где се 4100 становника изјаснило да су Бошњаци, а 7000 као Горан(ц)и, већи број чланова бошњачке заједнице насељава још регион Пећи (3786) и Истока (1142) (<http://www.bosnjaci.net/prilog.php?pid=47246>, преузето 2. 6. 2015).

- 32 Према Радовановић Мил. 2000: 20, муслиманско становништво Сретечке жупе је масовно прихватило ту опцију приликом пописа 1981. године.
- 33 Ситуација у Гори је специфична будући да се већи део становништва изјашњава као припадници посебне етничке групе (Радовановић Мил. 2000: 18; Младеновић 2004: 253–254; Младенович 2012: 128–129; в. и напомену 31).
- 34 О променама етнонационалне идентификације словенских муслимана (Торбеша) у Македонији у зависности од политичког контекста в. Бјелењин–Ленчовска 2008, Маева 2010: 156–157; Марков 2012: 138–139.
- 35 О покушајима албанизације неалбанских муслиманских група на Косову и Метохији в. Младеновић 2004: 253; Младеновић 2007: 425–426; Младенович 2012: 119–121, о узимању бугарског или македонског држављанства из прагматичних разлога међу припадницима ових заједница из призренске регије в. Младеновић 2007: 430; Младенович 2012: 123.
- 36 В. и <http://www.bosnjaci.net/prilog.php?pid=47056>, приступљено 2. 6. 2015.

ендогамији (Младеновић 2004: 252; Младенович 2012: 122–124; уп. и Николић 1995: 185).

Косовска бошњачка елита у оквиру процеса изградње и утврђивања бошњачког идентитета на Косову износи различите опције о посебној супстратној основи тамошњих неалбанских муслиманских заједница. Теза о богумилству као темељу самосвојности муслиманских јужнословенских група постаје нарочито популарна након прихватања бошњачке идентификације, те се у појединим радовима, међу којима се истичу они Назифа Докле³⁷ и Алије Џоговића, указује на богумилске трагове у етнокултурној особености косовских Бошњака, посебно оних из горанске области (Младенович 2012: 133). Друга теза односи се на славизирани арумунски супстрат муслиманских словенских група у пограничним областима југа Косова и Метохије, Албаније и западне Македоније (ibid.). У оптицају су такође и идеје о турској основи поменутих група (ibid.), затим трачкој, о чему ће касније у раду још бити помена, итд.³⁸ За саме припаднике заједнице ове идеје, које долазе одозго, од стране елите, немају пресудну важност за колективну аутоидентификацију, пошто је за њих најважнији и најпостојанији осећај припадности локалној групи (Младенович 2012: 145). Из тог разлога није дошло, упркос настојањима елите, до хомогенизације различитих група словенских муслимана у шарпланинској области, па оне и даље чувају диференцијална језичко-жетнографска обележја (id. 135).

Важан део процеса националне изградње остварује се и у образовном систему³⁹, пре свега, увођењем босанског језика као наставног⁴⁰, што су иницирали Бошњаци из Призрена, Драгаша и Пећи у јуну 1999. године, након установљавања протектората Уједињених нација на Косову (id. 135–136). Направљени су школски планови и програми и припремљени уџбеници за тзв. националну групу предмета (босански језик, историју, музичку и ликовну културу), а настава на босанском језику се заснива на комбинацији двају наставних програма — косовског албанског и бошњачког из Босне и Херцеговине (id. 136).⁴¹ Прихвата се стан-

37 Уп. нпр. <http://mlicanin.weebly.com/bogumilstvo-u-gori.html>, приступљено 3. 6. 2015, Докле 2011.

38 Шири рецепција ових ставова обезбеђује се путем публицистичких текстова, уп. нпр. <http://www.balkanplus.net/clanak/vijesti/bosnjaci/arsim-tarik-saliji-nacionalni-identitet-bosnjaka-kosova/>, приступљено 20. 5. 2015, <http://www.bosnjaci.net/prilog.php?pid=47056>, <http://sandzakpress.net/o-bosnjacima-torbeskog-porijekla-na-kosovu>, приступљено 2. 6. 2015.

39 О томе да стандардизовано масовно образовање може бити врло моћно средство стварања апстрактних идентификација јер омогућава, на пример, да велики број људи учи, истовремено, којој етничкој групи припада и које су њене културне карактеристике в. нпр. Ериксен³2010: 109–110; уп. и Андерсон 2006: 200–201.

40 Део припадника ових заједница похађа наставу на албанском, српском или турском језику (Младеновић 2007: 429–430; Младенович 2012: 136).

41 Више о законском оквиру којим се регулише употреба језика на Косову и језицима и наставним програмима по којима се образују припадници бошњачке и горанске зајед-

дарднојезичка норма и језичка политика дефинисана у Босни и Херцеговини⁴², мада стандардни варијетет није још увек у потпуности заживео, првенствено због његове структурне удаљености од локалног говора (id. 136, 138–139).⁴³ Босански језик користи се и у џамијама (id. 139, <http://www.bosnjaci.net/prilog.php?pid=48555>, приступљено 3. 6. 2015). Актуелни процеси промишљања, избора и утврђивања колективних идентитета унутар ових заједница резултовали су интензивним прикупљањем и објављивањем усменог народног стваралаштва, издавањем горанско-албанског речника, формирањем културно-уметничких друштава, а више-струке идентификације одражавају се и у избору језика ауторске књижевности, те припадници поменутих група пишу на локалном идиому, књижевном босанском, а у Гори и на српском језику (Младенович 2012: 139–142). Босански језик присутан је на локалним и телевизијским станицама и у оквиру програма Радио-телевизије Косова и има статус језика у службеној употреби у неколико општина с највећом концентрацијом бошњачког становништва (id. 142–143, 144). Припадници муслиманских словенских заједница на Косову почетком 90-их година прошлог века оснивају своје политичке странке, често као огранке муслиманских политичких странка из Босне и Херцеговине или Санџака, а после 1999. године већина чланова ових заједница укључила се у косовски политички живот посредством бошњачких странака, док је мањи део остао део политичког система Србије (id. 143).⁴⁴

Један од најактивнијих и најистакнутијих интелектуалаца из редова косовске бошњачке елите ангажованих у раду на бошњачкој националној, културној и језичкој афирмацији на Косову био је Алија Џоговић, професор, песник, књижевни критичар, новинар, истраживач и сакупљач ономастичке, дијалекатске и фолклористичке грађе из различитих области Косова, Метохије и Санџака и члан Бошњачке академије наука и умјетности. Од средине 90-их година прошлог века интензивно је радио на промовисању идентитета, језика и културе косовских Бошњака.⁴⁵

нице в. <http://www.bosnjaci.net/prilog.php?pid=47703>, приступљено 2. 6. 2015.

42 Уп. о томе и у Декларацији о босанском језику Бошњака Косова из 2006. (http://dijaspora-bk.de/v2/index.php?option=com_content&view=article&id=139:deklaracija-o-bosanskom-jeziku-bonjaka-kosova&catid=78:bosnjaci&Itemid=300004, приступљено 3. 6. 2015).

43 О дијалозији у поменутих заједницама в. Рељић 2010: 178–182.

44 Детаљније о учешћу косовских Бошњака и Горанаца у политичком животу на Косову од 90-их година прошлог века до данас в. и <http://www.bosnjaci.net/prilog.php?pid=47056>, <http://www.bosnjaci.net/prilog.php?pid=47703>, приступљено 2. 6. 2015.

45 Учествовао је у изради наставних планова и програма за бошњачку заједницу, аутор је неколико уџбеника, подстицао је стваралаштво косовских бошњачких писаца организовањем њихових књижевних сусрета у Жупи и промоција њихових књига на Косову и у Санџаку, саставио је антологију песама бошњачких писаца Косова и Санџака насловљену *Bijel behar*, учествовао је у оснивању Удружења бошњачких писаца у скандинавским земљама у оквиру кога је покренуто књижевно-научну издавачку делатност, један је од оснивача Kulturno-informativnog удружења Вошњака Косова *Selam*,

У појединим својим текстовима из тог периода разматра бошкачки арго и, нарочито, питање његовог порекла. Његово научно интересовање за овај арго јавља се у контексту ширег проучавања етногенезе шарпланинског становништва. Тако се у једном прилогу насловљеном *Torbeši su Besi (Bošnjaci)* (Џоговић 2011)⁴⁶ бави етимологијом назива *Торбеши / Торбеши* и пореклом заједнице на коју се односи овај термин⁴⁷, доносећи на крају првог дела излагања следећи закључак:

„*Pretpostavka da bi Torbeši mogli biti potomci Besa, može se pretočiti u formulaciju da su Torbeši i Bosanci potekli iz istog etničkog tračkog korijena, te da su s razlogom i jedni i drugi Bošnjaci. Ovo ne treba smatrati "svojtanjem" Torbeša već motivacijom za dalja naučna istraživanja*”⁴⁸ (id. 34).

На то се надовезује одељак о бошкачком аргоу:

„*Za oblast šarplaninske geografske regije vezuje se i tzv. boškački govor. To je oblast istočno od Prizrena i oko Tetova. Navodno ga govore majstori (zidari), kao svoj tajni govor. Napisan je i jedan manji rječnik. Ovo upućuje na pretpostavku da bi taj govor, danas žargon, mogao biti ostatak govora tračkih Besa. Populaciju koja još "zna" da se služi ovim žargonom, nazivaju Božjacima a njihov "tajni govor" boškačkim. Sličnu informaciju nalazimo i kod Pašića, na str. 39. On navodi dio iz rasprave fra Anta Kneževića iz godine 1886: "Veliki bješe ogranak trački-tirački velikoga stabla slavjanskoga, kojeg je najodličnija grančica 'Bezi'... Oko dvadesetak godina posli Isusa, veli spisatelj Strabo, da su se širili po Bugarskoj, većim dijelom Balkana (Ild'ma), Crne rijeke (Kara-su) te dopiralo do Ilirije i Panonije. Narod bio sasvim pobožan te imao svoje sveštenike i proročišta. Zato jih*

био је члан редакције призренског часописа *Selam*, ревије за културу, вјеру и науку где је објавио низ текстова (нпр. *Bosanski/bošnjački jezik (naučni izvori i argumenti), O etniku Bosanac//Bošnjak, Ko smo, u stvari, mi (O identitetu stanovnika Gore i Prizrenskog podgora), Da bošnjački korpus bude ravnopravan dio kulturne i slobodne Evrope* итд.) и књижевних приказа, сарађивао је и са другим косовским листовима на босанском језику. За изворе о раду Алије Џоговића в. <http://www.avlija.me/sjecanja/memoriama-akademik-alija-dzogovic>, <http://www.balkanplus.net/clanak/vijesti/lokalne/cerim-bajrami-ostali-smo-bez-najveceg-bosnjackog-intelektualca-na-kosovu/>, приступљено 17. 5. 2015.

46 Прилог је објављен такође 30. јануара 2014. у интернет часопису *Avlija* (<http://www.avlija.me/eseji/akademik-alija-dzogovic-torbesi-su-besi-bosnjaci>, приступљено 18. 5. 2015).

47 Он наводи да се овај назив односи на популацију „šarplaninske geografske oblasti, one između Prizrena, Tetova, Strumice i Kuksa” (id. 34). Касније додаје: „Ипак, у народној свјести, овај етник се више односи на популацију која је данас у границама државе Македоније, док је за популацију у границама Косова и Албаније више у функцији етнички квалитатив *Goranac//Goranin, Župljanin*. Етник *Šop (Šopovi)* алтернирао је са етником *Župljanin*, али је он данас у спорадичној функцији и више се односи на мјештанине и селима према Prevalcu и на мјештанине великог села Štrpce, истоčno од Župe” (id. 35). Традиционално се, дакле, овај назив користи за славофоне муслимане из западне Македоније (уп. нпр. Бјелењин Ленчовска 2008; Марков 2012), а Р. Младеновић такође напомиње да међу таквим заједницама на југу Косова и Метохије ово одређење није општеприхваћено, мада је у употреби у подгоранској групи (Младеновић 2012: 125–126). О употреби назива *Торбеши* за реферисање на заједнице словенских муслимана на југу Косова и Метохије у публицистичким текстовима в. нпр. <http://www.bosnjaci.net/prilog.php?pid=47056>, <http://sandzakpress.net/o-bosnjacima-torbeskog-porijekla-na-kosovu>, приступљено 2. 6. 2015.

48 Сва графичка наглашавања у овом и наредним цитатима преузета су из оригиналног текста.

njeki i zvali ‘Bozi’ a neki opet ‘Boznjaci’ kao ‘Božji’ i ‘Bož – Bosi–Bosy’, a neki opet ‘Bezi’ – vjerni, pobožni, uzvišeninjaci...(...)” Istina, fra Anto ovaj ”ogranak” smatra ”*velikim stablom slavjanskim*”, što je u nauci naravno pod znakom pitanja. ” (ibid.).⁴⁹

Будући да је карактер односа између разних мањинских заједница славофоних муслимана на Балкану и Бошњака предмет дебата зато што се не може установити уобичајен репертоар заједничких садржатеља (уп. нпр. Вајзовић 2012), А. Џоговић у једном тексту укључивање једне од тих мањинских заједница у бошњачки национални корпус образлаже правом њених чланова на самоопредељење:

„**Narodi sami biraju svoje nacionalno ime i ime svoga jezika.** Njihovo je pravo da se svojim jezičkim i etničkim resursima uključuju u korpuse naroda koji su im najbliži i najrodniji u sociolingvističkom i sociopolitičkom pogledu. **Referendum je oblik kolektivne narodne kulture i kolektivnog narodnog osjećanja, i taj aspekt je osnovica opredijeljenja naroda u svim međunarodnim dokumentima o ljudskim pravima. Tako se, u tom kontekstu, i populacija Gore, Župe i Podgora opredijelila za svoje nacionalno ime – Bošnjak, i svoj jezički standard – bosanski jezik.**” (<http://www.kosovocafe.com/?p=218>, приступљено 22. 6. 2015).

И поред тога, претходно цитирани одломци показују настојање да се репертоар заједничких садржатеља прошири тако што се, у одсуству непосредне релације типа дијаспора – матица, у језичком материјалу, ономастичком и арготском, проналазе, на дубљој историјској равни, докази о вези између шарпланинских славофоних муслимана и Бошњака. У овом случају та веза је етногенетска и огледа се у претпостављеним истим трачким коренима. Овде је на делу једна, у раду већ помињана, стратегија која се примењује у процесима формирања нација на Балкану: позивање на мит о заједничком пореклу који балканским народима приписује одређени антички народ за праоца.

У другом делу рада А. Џоговић полази од тога да је становништво ове регије у средњем веку прихватило богумилство и разматра могуће богумилске трагове, како материјалне, тако и оне у веровањима и обичајима, усменом стваралаштву, друштвеним односима, закључујући рад следећом напоменом која се односи на бошњачки арго: „Такође, постоје индикације да је онај tzv. **boškački govor** био **tajni govor bogumila**” (Џоговић 2011: 35). Овој је тези А. Џоговић посветио један ранији прилог под насловом *Je li boškački žargon tajni govor bogumila* (Џоговић 2000), а помиње је и у једном интервјуу⁵⁰, где образлаже какву је улогу овај идиом

49 Рад је био инспирисан књигом (у то време у рукопису) Ибрахима Пашића *Predslovenski korijeni Bošnjaka III, Tračko ime Bosna i Tračani u Bosni*, па се део текста о трачком пореклу Торбеша и бошњачког арга може наћи и у приказу ове књиге: Alija Džogović, Treća knjiga akademika prof. dr Ibrahima Pašića *Predslovenski korijeni Bošnjaka, Almanah*, časopis za proučavanje, prezentaciju i zaštitu kulturno-istorijske baštine Bošnjaka/Muslimana, 51–52, Podgorica 2011, 329–339, на страни 336.

50 Интервју је објављен у: *Alem*, nezavisni magazin na bosanskome jeziku, а преузет је са, данас недоступне, интернет стране овог магазина (<http://www.alemnet.info/>)

имао код предака данашњих Бошњака из области Шар-планине који су, како сматра, били богумилске религијско-културне оријентације:

„Vizantija i Nemanjići su rušili sve što je bilo u vezi sa "jeresi" – kako su nazivali bogumilsko učenje, i ako je ono bilo religija a ne sekta. Čak i onaj bošnjački žargon nije bio "jezik građevinara" već bogumilski tajni govor, kojim su se "čuvali" od nemanjićkih popova i predstavnika vlasti”.

У овој другој тези о пореклу бошњачког арга, он се користи као средство успостављања заједничког богумилског културно-религијског наслеђа које повезује Бошњаке с југа Косова и Метохије и из Босне.⁵¹

У поменутиим текстовима А. Џоговића о бошњачком идиому се говори у склопу ширих разматрања етногенезе шарпланинског славофоног муслиманског становништва. И у прилогу који је у целини посвећен овом аргу истиче се важност ових истраживања за проучавање етничке идентификације у регионалним и балканским оквирима:

„Dalja, analitička, istraživanja u domenu bošnjačkog govora mogu biti od značaja za utvrđivanje identiteta etnosa na predjelima Šar-planine, ali i drugih na širim balkanskim prostorima” (Џоговић 2000: 25).

Процес изградње бошњачког националног идентитета шарпланинских славофоних муслимана захтевао је, на историјском плану, утврђивање старине и аутентичности њихове заједнице, тј. њеног дистинктивног, несловенског порекла:

„Bošnjaci Kosova, kao i ostali Bošnjaci na Balkanu, su stari narod, stariji od mnogih u okruženju. (...) Bošnjaci Kosova imaju svoje etničko (neslovensko) porijeklo. Sve što je o njima ispričano u srpsko-makedonskoj historiografiji, ne temelji se na pravim istorijskim argumentima. Bošnjaci u oblasti Šar-planine (kosovski dio i onaj u albanskom dijelu šarske regije, te onaj na sjeverozapadu Makedonije) su jedan narod, čiji su daleki preci došli negdje sa istoka, a čini mi se negdje iz Centrane Azije, sa nekim drugim narodima koji su se selili azijskim zapadom prema Evropi. U današnjem njihovom obitavanju, slovenske skupine su im nametnule samo svoj jezik, osobito u nemanjićkom periodu. Tradicija im je ostala autentična i do danas. bogumilstvo je bilo njihova religija i kultura” (<http://www.alemnet.info/magazine/121/dzogovic.html>, приступљено 14. 11. 2004).

„Ozbiljna i nepristrasna naučna istraživanja uvijek su bila na strani **autentičnosti ove etničke zajednice. Ona nije ni prosrpska ni promakedonska, ona je autonomna (...)** Zato se, afirmativno, može reći da je etnička zajednica u oblasti Šar-planine autentična, jedna od najstarijih na Balkanu, bogumilska po kulturi i načinu života i društvene svijesti, te da porijeklom stoji u vezi sa starim tračkim etničkim supstratom, odnosno arumunskim⁵².” (<http://www.kosovocafe.com/?p=218>, приступљено 2. 6. 2015)

[magazine/121/dzogovic.html](http://www.alemnet.info/magazine/121/dzogovic.html), приступљено 14. 11. 2004).

51 О томе да изнете хипотезе прелазе из научног у јавни дискурс в. нпр. <http://sandzakpress.net/o-bosnjacima-torbeskog-porijekla-na-kosovu>, приступљено 2. 6. 2015.

52 Теза о арумунском супстрату се укратко помиње и у раду Џоговић 2000: 25.

Хипотезе о богумилском наслеђу и трачком или арумунском супстрату имају, дакле, још једну важну улогу у процесу националног формирања косовских Бошњака. Наиме, групни идентитети морају увек бити дефинисани у односу на оно што нису — другим речима, у односу на неприпаднике дате групе (Ериксен³ 2010: 14). Отуда је систематска дистинкција између инсајдера и аутсајдера, између нас и њих, темељни принцип етничитета (id. 23). Дакле, групна солидарност и интеграција унутар заједница заснованих на етничкој идеологији остварује се не само посредством заједничких активности и обележја унутар колектива већ и у односу на *груџоџ*, кроз надметање, непријатељство, симбиозу или контрастивну употребу стереотипа и симбола којима се дефинишу међугрупне границе (id. 79–80). Опредељење за бошњачку националну опцију резултат је процеса националног формирања који подразумева, с једне стране, успостављање заједничких обележја унутар националног колектива, а с друге, конструисање симболичке границе према етнонационалним *груџима*. Ти *груџи* су, у овом случају, Словени из окружења, Срби и Македонци, па се стога аутентичност заједнице конструираше кроз претпостављено несловенско порекло. Без упуштања у детаљне анализе, овом приликом ћу указати у цитираним одломцима на паралелизам приче о рецентним конкурентским националистичким пројектима и о ранијим религијским конфликтима у контексту којих се описује богумилска прошлост. Конфликт се, с једне стране, користи да се опише друштвено-историјски оквир који је могао изнедрити хипотетички богумилски тајни језик са заштитном функцијом као претечу бошњачког арга. С друге стране, с обзиром на склоност националистичке идеологије ка реконструкцији прошлости с циљем успостављања континуитета и оправдања савремених политичких пројеката, епизода из даље прошлости у којој се Византија и Немањићи, као и „немањићки попови и представници власти” представљају у односу на богумиле као непријатељски и насилни *груџи* сигурно није без значаја за поимање релације *ми* — *они* / *груџи* у ближој прошлости и садашњости. Наиме, византијско наслеђе, средњовековна династија Немањића, њихова држава и црква чине темељне елементе националног идентитета Срба које заступници бошњачке националне опције међу славофоним муслиманима на Косову дефинишу, уз Македонце, као конкурентске *груџе*.⁵³ Таква перцепција *груџих* утиче на то да се заједничка обележја доживљавају као угрожавајућа (уп. id. 80), јер онемогућавају повлачење јасних међугрупних граница, те се стога прибегава стратегијама њиховог негирања или

53 Уп. нпр.: „Svojtanja su bila osobito aktuelna tokom zadnjih desetak godina: u oblasti jezika, folklor, književnog usmenog nasljeđa, običaja, socijalne orijentacije, geografskog položaja i daljih aspiracija. Osobito su ove aspiracije bile usmjerene iz dva centra: onog skopskog i onog beogradskog. Ovo je čak potvrđivano knjigama, naučnim ekspedicijama, obećanjima. Rezultati toga su zbornik GOS, medijska propaganda, istraživanja pod okriljem nekih instituta za jezik i folklor, štampanje knjiga u ovim centrima sa dobro prepoznatljivim ciljevima i namjerama” (<http://www.kosovocafe.com/?p=218>, приступљено 30. 6. 2015).

деградирања њиховог значаја. Тако се негира или бар доводи у питање заједничко порекло изношењем различитих претпоставки о другачијем, несловенском пореклу поменутих муслиманских заједница, док се значај неоспорне чињенице да су њихови припадници славофони деградира тиме што се међугрупна језичка сличност тумачи као последица намећања, принуде од стране *груџих*.

Да резимирам. Разматрања о пореклу бошњачког аргоа, у цитираним текстовима, део су аргументације којом се поткрепљују тезе о дистинктивном пореклу чланова заједнице који га користе. Његова првобитна функција тајног занатлијског језика се проблематизује и трага се за његовим дубљим пореклом у претпостављеним супстратним етно-културним и религијским слојевима. Желим да нагласим да ми у овом раду није била намера да преиспитујем научну утемељеност изнетих хипотеза и аргументације, већ да укажем на њихову наглашену идеолошку улогу и на шири друштвени и политички контекст у коме су и у односу на који су уобличене.

Какав је, дакле, идеолошки оквир описаног приступа проучавању бошњачког аргоа? С. Рајт указује на то да лингвисти на различите начине узимају учешће у националним / националистичким покретима и пројектима⁵⁴, а овде разматрани лингвистички радови, прикази и текстови друге врсте могу се повезати с једним од побројаних идеолошки обојених видова ангажовања проучавалаца језика: „The linguist was also of use, alongside the historian and the archaeologist, in establishing the long-standing existence of the group. If the language could be presented as dating back far into history, this suggested an ancient culture rooted in ancestral territory” (Рајт 2011: 781).⁵⁵

Познато је да језици имају врло важну улогу у изградњи националних идентитета (уп. нпр. Рајт 2011; Андерсон 2006: 67–82, 196), а врло илустративно у том смислу је временски и просторно блиско формирање више националних држава након распада Југославије праћено распадом српскохрватског језика на више националних језика, који су стандардни варијетети у државама наследницама Југославије (уп. нпр. Гринберг 2004). Особеност улоге бошњачког аргоа у формирању бошњачког националног идентитета словенских муслиманских заједница на југу Косова и Метохије састоји се у томе што он нема статус националног језика а ни претензије да то постане, али његова секундарна функција симбола регионалног идентитета, која је потиснула примарну комуникацијско-конспиративну функцију, вероватно је погодовала оваквој његовој употреби у делу академског дискурса. Инструментализација језика у процесима националних изградњи на простору бивше Југославије (и, наравно, не само

54 Уп. и Илић 2014.

55 О настојањима политичара и језикословаца да новоустановљене језике у државама насталим на тлу Југославије представе као старе и аутентичне в. Илић, Белић 2014: 94–95.

ту) била је више пута понављана и, према томе, разрађена стратегија у научним круговима, тако да се бошкачки лако уклопио у већ постојеће дискурсне матрице. Сматрала сам, међутим, да је случај бошкачког вредан пажње зато што је копирање расположивог модела укључило и неке неочекиване иновативне елементе.

Литература:

Андерсон 2006: B. Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Revised Edition, London, New York: Verso.

Бибер 2000: Bieber, F. Muslim Identity in the Balkans before the Establishment of Nation States. *Nationalities Papers*, Vol. 28, No. 1, Mar 2000, 13–28. EBSCO. 1.6. 2015.

Бјелењин Ленчовска 2008: K. Bielenin Lenczowska, The Construction of Identity in a Multiethnic Community: A Case Study on the Torbeši of Centar Župa Commune, Western Macedonia (FYROM), *Ethnologia Balkanica*, 12 (2), Berlin, 167–181.

Бјелењин Ленчовска 2010: K. Bielenin Lenczowska, Different Models of Labour Migration in Contemporary Macedonia – or What Does *pečalba* Mean Today?, *Ethnologia Balkanica*, 14 (2), Berlin, 11–26.

Бован 1972: V. Bovan, Tajni jezici radnika Sredske i Sirinića, *Гласник музеја Косова*, XI (1971–1972), Приштина, 113–131.

Бондалетов 1974: В. Д. Бондалетов, *Условные языки русских ремесленников и торговцев*, Рязань: Рязанский гос. педагог. ин-т.

Бугарски 1986: R. Bugarski, *Jezik u društvu*, Beograd: Prosveta.

Важзовић 2012: H. Vajzović, Jezik i identitet slavenskih muslimana: Bošnjaci između lingvistike i politike, у: R. D. Greenberg, M. Nomachi (ред.), *Slavia Islamica. Language, Religion and Identity*, Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, 65–114.

Великоња 2003: M. Velikonja, *Religious Separation and Political Intolerance in Bosnia-Herzegovina*, College Station: Texas A&M University Press.

Вукановић 1986: Т. Vukanović, *Srbi na Kosovu II*, Vranje: Nova Jugoslavija.

Вучковић 2004: М. Д. Вучковић, *Бошкачки — тајни језик зигара Срепске и Сиринића*, Магистарски рад у рукопису, Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду.

Гринберг 2004: R. D. Greenberg, *Language and Identity in the Balkans. Serbo-Croatian and its Disintegration*, Oxford: Oxford University Press.

Гринберг 2012: R. D. Greenberg, Introduction, у: R. D. Greenberg, M. Nomachi (ред.), *Slavia Islamica. Language, Religion and Identity*, Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, 1–8.

Димић 1997: Д. Димић, *Горње Село на Средској*, Приштина: Народна и универзитетска библиотека.

Докле 2011: Dokle, N. Bogomilizam i etnogeneza Torbeša Kukske Gore. Prizren: Alem. <http://mlicanin.weebly.com/uploads/3/0/9/1/3091963/bogumilizam-_nazif_dokle.pdf>. 3. 6. 2015.

Ђорђевић-Црнобрња 2014: Ј. Ђорђевић-Црнобрња, Миграције из Горе крајем двадесетог и почетком двадесет и првог века, *Гласник Етнографског института САНУ*, LXII (2), Београд, 35–46.

Ериксен 2010: Т. Н. Eriksen, *Ethnicity and Nationalism. Anthropological Perspectives*, London, New York: Pluto Press.

- Илић 2014: М. Илић, Collective narrative: the narrative on Croatian language from academic to far-right discourses in Serbia, *Journal of Comparative Research in Anthropology and Sociology*, Vol. 5, No. 1, Bucharest, 45–69.
- Илић, Белић 2014: М. Илић, В. Белић, Eine neue Sprache entsteht: die bunjevackische ‚Sprache‘ oder ‚Mundart‘ in serbischen Grundschulen, у: Ch. Voß, W. Dahmen (ред.), *Babel Balkan? Politische und soziokulturelle Kontexte von Sprache in Südosteuropa*, München etc.: Verlag Otto Sagner, 93–114.
- Јашар Настева 1953: О. Јашар Настева, Албански зборови во македонските тајни јазици (Продолжение), *Македонски јазик*, IV/ 5–6, Скопје, 132–139.
- Јашар Настева 1970: О. Јашар Настева, За македонските тајни јазици, *Годишен зборник*, 22, Филозофски факултет на Универзитетот, Скопје, 553–569.
- Кацикас 2009: Katsikas, S. Conclusion: European Modernity and Islamic Reformism among Muslims of the Balkans in the Late-Ottoman and Post-Ottoman Period (1830s–1945). *Journal of Muslim Minority Affairs*, Vol. 29, No. 4, December 2009, 537–543. EBSCO. 16. 5. 2015.
- Кордић 2010: S. Kordić, *Jezik i nacionalizam*, Zagreb: Durieux.
- Маева 2010: М. Маева, Процеси на трудова мобилност и емиграција на мекедонците-мюсюлмани (*торбеџии*) към страните от Централна и Западна Европа, у: П. Христов (ред.), *Балканската миграционна култура: исторически и съвременни примери от България и Македония*, София: Парадигма, 155–181.
- Мајхил 2011: J. Myhill, Language and the church: European perspectives, у: B. Kortmann, J. van der Auwera (ред.), *The Languages and Linguistics of Europe. A Comprehensive Guide*, Berlin, Boston: De Gruyter Mouton, 639–653.
- Марков 2012: I. Markov: Labour Mobility-Family-Business (Two cases: Albanians and Macedonian Muslims/*Torbeši* from Macedonia), у: B. Sikimić, P. Hristov, B. Golubović (ред.), *Labour Migrations in the Balkans*, München – Berlin: Verlag Otto Sagner, 131–145.
- Менцел 2000: Mentzel, P. Conclusion: *Millets*, States, and National Identities. *Nationalities Papers*, Vol. 28, No. 1, Mar 2000, 199–204. EBSCO. 1. 6. 2015.
- Меси et al. 1993: Massey, D. S. J. Arango, G. Hugo, A. Kouaouci, A. Pellegrino, J. E. Taylor Theories of International Migration: A Review and Appraisal. *Population and Development Review*, Vol. 19, No. 3, September 1993, 431–466. JSTOR. 28. 5. 2015.
- Младеновић 2004: Р. Младеновић, Словенска лингвистичка припадност, конфесионална припадност и етнички трансфер у светлу скривених мањина на југозападу Косова и Метохије, у: Б. Сикимић (ред.), *Скривене мањине*, Београд : САНУ, Балканолошки институт, 245–258.
- Младеновић 2007: Р. Младеновић, Мањинске етнојезичке заједнице на Косову и Метохији, са посебним освртом на југозападни део Косова и Метохије, у: В. Становчић (ред.), *Положај националних мањина у Србији*, Зборник радова са научног скупа одржаног 24–26. новембра 2005, Београд : САНУ, 421–434.
- Младеновић 2007а: R. Mladenović, The Sirinićka Župa: Štrpce Municipality – Historical Background and Current Field Research, у: D. T. Bataković (ред.), *Kosovo and Metohija. Living in the Enclave*, Belgrade: SASA, Institute for Balkan Studies, 155–174.
- Младенович 2012: Р. Младенович, В поисках этнического определения – славянские мусульманские группы на юго-западе Косово и Метохии, у: R. D. Greenberg, M. Nomachi (ред.), *Slavia Islamica. Language, Religion and Identity*, Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, 115–147.
- Наметак 1955: А. Nametak, Banjački govor na području Srebrenice, *Bilten Instituta za proučavanje folklor*, 3, Sarajevo, 85–96.
- Николић 1995: Д. Николић, Етнокултурни стереотипи становника Горе и Средачке жупе, у: Д. Антонијевић, М. Радовановић (ред.), *Шарџанинске жупе Гора, Ојџе и Средска*:

- антирройџеографско-етнолошке, демографске, социолошке и културолошке карактеристике, Београд: САНУ, Географски институт „Јован Цвијић”, 167–185.
- Никшић, Ђорђевић 1994: А. П. Никшић, Б. Ђорђевић, Бошњачки речник средњих земаља. Апсика је скопаче (Лепо је девојче), *Сиремљења*, 8/10, Приштина, 105–111.
- Павловић 1939: М. Павловић, Говор Сретечке жупе, *Српски дијалектолошки зборник*, VIII, Београд.
- Полтон 2000: Poulton, H. The Muslim Experience in the Balkan States 1919–1991. *Nationalities Papers*, Vol. 28, No. 1, Mar 2000, 45–66. EBSCO. 1. 6. 2015.
- Радовановић 1995: С. Радовановић, Економске миграције становника Средњачке жупе, у: Д. Антонијевић, М. Радовановић (ред.), *Шарпланинске жупе Гора, Ојтоље и Средска: антирройџеографско-етнолошке, демографске, социолошке и културолошке карактеристике*, Београд: САНУ, Географски институт „Јован Цвијић”, 298–315.
- Радовановић М. 1995: М. Радовановић, Антропогеографска, етнографска и фолклорна грађа о Горанцима, Опљонцима и Сретчанима у изворној литератури, у: Д. Антонијевић, М. Радовановић (ред.), *Шарпланинске жупе Гора, Ојтоље и Средска: антирройџеографско-етнолошке, демографске, социолошке и културолошке карактеристике*, Београд: САНУ, Географски институт „Јован Цвијић”, 225–256.
- Радовановић Мил. 2000: Мил. Радовановић, Шар планина и њене жупе у косовско-метохијској области јужне Србије. Географски положај и мултиетничке карактеристике, у: М. Бурсић (ред.), *Горанци, Муслимани и Турци у шарпланинским жупама Србије. Проблеми садашњих услова живота и ојтољанка*, Зборник радова са „Округлог стола” одржаног 19. априла 2000. године у САНУ, Београд: САНУ, Географски институт „Јован Цвијић” САНУ, 7–22.
- Радовановић Милорад ³2003: Milorad Radovanović, *Sociolinguistika*, Sremski Karlovci, Novi Sad, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Рајт 2011: S. Wright, Language and nation building in Europe, у: В. Kortmann, J. van der Auwera (ред.), *The Languages and Linguistics of Europe. A Comprehensive Guide*, Berlin, Boston: De Gruyter Mouton, 775–788.
- Рељић 2010: М. Рељић, Типови диглосије у савременој језичкој пракси славофоне косметске популације, у: М. Букумирић (ред.), *Зборник радова са пројекта Истраживања српског језика на Косову и Мејхохији*, књ. 2, Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 169–188.
- Смит 1999: А. D. Smith, *Myths and Memories of the Nation*, Oxford: Oxford University Press.
- Стојков ³1993: С. Стојков, *Българска диалектология*, под ред. на М. С. Младенов, Софија: БАН.
- Танасковић 1992: В. Танасковић, *Средњачка жупа*, Приштина: Јединство.
- Тошовић 2012: Б. Тошовић, Особности боснијског/бошњачког језика по одношењу к српском и хрватском, у: R. D. Greenberg, M. Nomachi (ред.), *Slavia Islamica. Language, Religion and Identity*, Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, 9–64.
- Тројановић 1925–26: С. Тројановић, Прилог тајним језицима (Из мојих забележака), *Јужнословенски филолоз*, V, Београд, 222–226.
- Урошевић 1948: А. Урошевић, Шарпланинска жупа Сиринић, *Годишен зборник*, 1, Природно-математички оддел, Филозофски факултет на Универзитету, Скопје, 115–176.
- Фос 2011: Ch. Voß, Multilingual states and empires in the history of Europe: Yugoslavia, у: В. Kortmann, J. van der Auwera (ред.), *The Languages and Linguistics of Europe. A Comprehensive Guide*, Berlin, Boston: De Gruyter Mouton, 761–774.
- Фридман 2000: Friedman, F. The Muslim Slavs of Bosnia and Herzegovina (with Reference to the Sandžak of Novi Pazar): Islam as National Identity. *Nationalities Papers*, Vol. 28, No. 1, Mar 2000, 165–180. EBSCO. 1.6. 2015.

- Халими 1954: К. Халими, Арбанашке речи у нашим тајним језицима, *Гласник Етнографског музеја у Београду*, XVII, Београд, 75–90.
- Христов 2008: P. Hristov, Trans-border Exchange of Seasonal Workers in the Central Regions of the Balkans (19th – 20th Century), *Ethnologia Balkanica*, 12 (2), Berlin, 215–230.
- Христов 2012: P. Hristov, *Balkan Gurbet: History, Traditional Patterns and Cultural Dimensions*, у: В. Sikimić, P. Hristov, В. Golubović (ред.), *Labour Migrations in the Balkans*, München – Berlin: Verlag Otto Sagner, 11–25.
- Цвијић 1911: Ј. Цвијић, *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије: с проматрањима у Јужној Бугарској, Тракији, суседним деловима Мале Азије, у Тесалији и Епиру*, књ. III, Београд: [б. и.].
- Чукаловић 1989: С. Т. Чукаловић, *Срепечки родослов. Родослови фамилија села Средске код Призрена, XIX и XX век*, Ниш: Просвета.
- Цоговић 2000: А. Džogović, Je li boškački žargon tajni govor bogumila, *Selam, bošnjačka revija za kulturu, vjeru i društvo*, 17, Januar/April 2000, Prizren, 24–25.
- Цоговић 2011: А. Džogović, *Torbeši su Besi (Bošnjaci), Bošnjačka riječ*, januar – septembar 2011, Novi Pazar, 33–35.
- Шишманов 1895: И. Д. Шишмановъ, Бълѣжки за българскитѣ тайни езици и пословечки говори, *Сборникъ за народни умотворения и народописъ*, XII/2, София, 15–50.
- Шћепановић, Ђукановић 1997: М. Шћепановић, П. Ђукановић, Бањачки (тајни језик осафких мајстора), *Српски језик*, II/1–2, Београд, 131–152.

NEW ROLES OF THE BOŠKAČKI ARGOT

Summary

Boškački argot was a secret language spoken by many itinerant craftsmen of Macedonia and Southern Serbia. The paper deals with the variant of this argot used by both Serbs and Slavic-speaking Muslims originating in the northern part of the Šar mountains. In the past this area was well known for seasonal labour migrations, but after the World War Two intrastate and interstate migrations become permanent. Being socially inferior itinerant artisans used the argot to keep their in-group communication secret thus making their work and life afield easier and more secure. Contrary to many other secret languages, Boškački argot managed to survive until today by changing its functions. Over time local nonmigrants have also begun to learn and employ it as a regional identity marker. Additionally, postwar and recent emigrants from the region and their descendants consider it a symbol of their origin and tradition. Boškački argot has been recently deployed in some academic writings to corroborate the Bosniak national identity of the region's Slavic-speaking Muslim groups.

Key words: secret languages of craftsmen, language functions, regional and ethnic / national identity, Serbs and Slavic-speaking Muslims, Sredska and Sirinić.

Marija Vučković

Светлана Ћирковић¹
Српска академија наука и уметности
Балканолошки институт

УПОТРЕБА ЦИТАТА У УСМЕНИМ НАРАТИВИМА О ТРАДИЦИОНАЛНОЈ МЕДИЦИНИ У ИБАРСКОМ КОЛАШИНУ: ОД ИСТИННОСТИ ДО ЕВИДЕНЦИЈАЛНОСТИ²

Антрополошко-лингвистичким теоријско-методолошким приступом у овом раду анализирани су примери ексцерпирани из екстензивног разговора са једном саговорницом из Ибарског Колашина на тему традиционалне медицине. Анализа има за циљ да покаже с једне стране разлике између цитирања формула у наративима о колективном знању традиционалне медицине, које су део фолклорног текста, и употребе цитата у наративима о индивидуалном знању традиционалне медицине. С друге стране, употреба цитата у наративима о индивидуалном знању има за циљ да динамизује конверзацију, допринесе истинности испричане приче и отклони сумњу у успешност примењеног традиционалног лечења.

Кључне речи: теренска истраживања, усмени наративи, традиционална медицина, цитирање

1. Лингвистичка истраживања рапортивног/ директног говора/ цитирања

Рапортивни, директни говор, и/или цитат термиолошки означавају појаву говорникове репродукције туђег говора у актуелној језичкој интеракцији. Рапортивни говор анализиран је из перспективе како формалне лингвистике, тако и из перспективе прагмалингвистике, антрополошке лингвистике, дијалектологије, конверзационе анализе, лингвистичких дисциплина које укрштају теоријско-методолошке приступе различитих хуманистичких дисциплина у својим истраживањима.

Корпуси на којима почивају теорије и анализе рапортивног говора и цитата разликују се у англосаксонској и у српској научној заједници – у англосаксонској литератури анализирани су углавном корпуси усменог језика, док су у српистичкој литератури углавном анализирани приме-

1 scirkovic@hotmail.com

2 Овај прилог је резултат рада на пројекту „Језик, фолклор и миграције на Балкану” Балканолошког института САНУ (бр. 178010), који у целини финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ри ексцерпирани из књижевних дела, дневних новина и других периодичних публикација, као и измишљени примери од стране аутора радова.

Анализом корпуса усменог језика, нпр. корпуса разговора за столом у данским породицама (Johansen 2011), корпуса конверзационих наратива грчких адолесцената (Lampropoulou 2011), корпуса аудио-снимака телефонских разговора и видео-снимака разговора на послу нативних говорника руског језика у САД-у (Bolden 2004), корпуса телефонских разговора у Великој Британији и САД-у (Holt 1996), дошло се до закључака да је циљ употребе рапортивног говора/ директног говора/ цитата у конверзацији драматизација и живост речи, оживљавање карактера, контекстуализација информације, скретање пажње на поенту нарације, као и на доказивање (Johansen 2011: 2848; Holt 1996: 225), постизање ефектности и динамичности нарације (Lampropoulou 2011: 3375). Цитат употребљен у наративу ефектно је и економично наративно средство које дозвољава говорнику да наводи исказе онако како су се појављивали, и на тај начин се избегава потреба за тумачењем или сумирањем (Holt 1996: 236), а слушаоцима пружа могућност да искусе аспекте оригиналног догађаја (Clark, Gering 1990: 793). Такође, њиме се преноси аутентична информација, имплицира се већа поузданост извора информација, омогућава говорнику да да објективност исказу, цитираном говорнику се дозвољава да „говори сам за себе” (Holt 1996: 230). Ипак, англосаксонски лингвисти постављају питање да ли је директно, дословно цитирање могуће. Софија Лампропоулоу (Sofia Lampropoulou) указује да се директно цитирање у говорном контексту мора рачунати као репрезентација или реконструкција говора, а не као стварна репродукција оригиналног исказа (Lampropoulou 2011: 3375). Сличног је мишљења и Мариен Јохансен (Marianne Johansen) – иако рапортивни говор може бити репродукција говора који се појавио у претходној интеракцији, говорник који користи рапортивни говор није у могућности да обезбеди дословну репродукцију, већ рапортивни говор садржи и мишљење и осећања неког другог говорника (Johansen 2011: 2848).

И анализа конверзације је показала нека формалнолингвистичка својства употребљеног рапортивног/ директног говора одн. цитата у конверзацији, а с обзиром на то да се анализирају различити језици, чини се да сви језици имају сличан поступак уоквиравања цитата, односно његово маркирање у конверзацији – задржава се лице, просторна и временска дејкса оригиналних речи (Lampropoulou 2011: 3375; Holt 1996: 222), задржава се оригинална прозодија (Holt 1996: 223). Цитирани говор се уводи углавном клаузом која садржи именоване говорника и рапортивног глагола – углавном глагол говорења, с тим да су варијације у позицији субјекта и предиката у клаузи могуће, а могуће је и изостављање неког елемента овог оквира (Bolden 2004: 1080; Holt 1996: 224). Цитирани говор се, међутим, не мора маркирати синтаксичким средствима већ и паузама, променом квалитета гласа, висином тона гласа, променама у фазијалној експресији и гестовима (Bolden 2004: 1085).

Српски лингвисти се баве анализом примера ексцерпираних из књижевних дела, дневне и периодичне штампе, па чак примерима за које сматрају да припадају говорном корпусу српског језика, фокусирајући се углавном на синтаксичке особине директног говора. Како наводи Јелена Рајић, цитирани дискурс настаје интегрисањем одређеног исказа у нови чин исказивања, при чему говорник поштује, у већој или мањој мери, речи говорника кога цитира, или реконструише његов исказ у складу са својим комуникативним намерама. Говорник има могућност да дати исказ пренесе дословно, парафразира, резимира, пародира, подвргне иронији и критички преиспита, што зависи од врсте дискурса, циља који следи и утиска који жели да произведе на читаоца (Рајић 2010: 519). У случају употребе управног (директног) говора приповедач подржава индивидуална говорна својства ликова, чијим исказима даје (мада не обавезно) један наративан оквир (*verbum dicendi* или неку врсту уводне реченице која описује различите околности ситуације исказивања) (Рајић 2010: 521). Истог је мишљења и лингвиста Милош Ковачевић – у синтаксичкој конструкцији управног говора заменички и лични временски облици усклађују се према ономе чије се речи преносе (према говорнику), па се туђи говор у директном говору с обзиром на облике времена и деиктичких речи потпуно подудара са оригиналним исказом (тј. са обликом исказа његовог „творца”) (Ковачевић 2012: 16). Ковачевић анализира само типове и подтипове модела и подмодела туђег говора који се међусобно разликују најмање по једној морфосинтаксичкој и/ или правописној особини. За разлику од формалнолингвистичког приступа анализи текста, новину представљају радови Наталије Панић Церовски, која се пре свега бави цитирањем у разговорном језику (и то не само српском). Студије Н. Панић Церовски (и њених сарадника и коаутора студија) посвећени су цитирању у формалном и неформалном дискурсу (Панић Церовски 2013), маркерима цитирања у српском и словеначком језику (Panić Cerovski et al 2012), прозодијским и паралингвистичким маркерима цитирања у разговорном језику (Панић Церовски 2012).

2. Евиденцијалност и цитирање

Виктор Фридман, један од најзначајнијих балканских лингвиста, велики број својих радова је посветио категорији евиденцијалности како у балканским језицима, тако и у кавкаским. Како Фридман наводи, сваки језик је у могућности да изрази извор информација који потиче од говорника. Најубочијанија средства су лексичка и синтаксичка (Фридман 1982: 149). Анализирајући граматичке форме у служби категорије евиденцијалности у бугарском, македонском и албанском језику, Фридман сматра да разматране форме могу да се користе за потребе евиденцијалности, и често је то случај, али чињеница да то није увек случај значи да евиденцијалност није инхерентна у овим облицима, већ да је резултат комбинације постојећег значења када се форма употреби и контекстуал-

ног значења. Самим тим, ове форме нису специјално евиденцијалне форме већ форме контекстуално подобне за изражавање евиденцијалности (Friedman 1986: 169).

У обимној студији лингвисте Људмиле Поповић, која је посвећена категорији евиденцијалности у српском и украјинском језику, евиденцијалност се дефинише као семантичка категорија која обухвата стратегије и операције лингвистичког кодирања информације у вези са извором онога што чини суштину пропозиције која је у тесној спрези са епистемичком модалношћу. Епистемичка модалност се у раду Људмиле Поповић схвата као семантичка категорија која обухвата граматичка, лексичка, прозодијска средства исказивања степена вероватноће пропозиције изражене реченицом коју изговара говорно лице (Поповић 2012: 315).³ С обзиром на то да се Поповић бави свим могућим језичким манифестацијама евиденцијалности, овом приликом биће скренута пажња само на оне језичке карактеристике које Поповић назива рапортивност. Како она наводи, у рапортивну евиденцијалност спадају и случајеви цитирања и ауоцитирања. Међутим, и на овом месту Поповић наводи само лексичка средства која маркирају ову врсту евиденцијалности (нпр. *наводно, бајаги, као бајаги, њренели су* и сл.) (Поповић 2012: 325). У истраживању Љ. Поповић евиденцијалност се посматра као функционално-семантичка категорија која обухвата језичка средства различитог нивоа у функцији указивања на извор информације која се преноси. Морфолошка категорија евиденцијалности чини језгро одговарајуће функционално-семантичке категорије у бугарском, македонском, албанском, турском, јерменском и бројним другим језицима, док у језицима које Поповић анализира – српском и украјинском, реч је о функционално-семантичком пољу евиденцијалности без морфолошког језгра. Евиденцијалност се у тим наведеним језицима реализује лексички – помоћу одговарајућих уводних конструкција и речи, посредством речи-морфема (везника-партикула), модалних глагола, али и одговарајућим синтаксичким конструкцијама (Поповић 2012: 331–332). Људмила Поповић посебну пажњу посвећује рапортивној евиденцијалности на коју указују уводне конструкције са глаголима говорења, чија је основна функција дискурсна – наведене уводне реченице служе као анафоричка средства постизања кохезије у тексту. Уводне реченице у овом случају потврђују да аутор истиче личну одговорност за информацију коју преноси (Поповић 2012: 381). У примерима које користи као илустрацију за своје лингвистичке претпоставке – ексцерпирани из дневне штампе, књижевних дела, али и из свакодневног живота, Поповић уопште не узима у обзир цитирање у усменом говору, већ за њу рапортивност представља преношење информације из друге руке, али у форми индиректног говора.

3 Категоријом евиденцијалности на материјалу балканског текста бави се лингвиста Максим Макареџ (Макареџ 2014).

У том смислу, неопходно је ставити фокус на усмени говор и анализирати цитате употребљене у њему – истражити како њихова формалнолингвистичка својста, тако и функцију, циљ употребе и сл. у различитим типовима наратива. Овај прилог има управо тај циљ.

3. Теренска истраживања Ибарског Колашина

Дисциплинарно различита теренска истраживања Ибарског Колашина спровођена су у више наврата. Антропогеографска истраживања вршена су пре Другог светског рата, 1936. године, а после Другог светског рата 1950. и 1951. године (Лутовац 1954). Лингвистичка теренска истраживања узимају маха седамдесетих година 20. века, а целовит дијалектолошки опис говора Ибарског Колашина објављује Маринко Божовић 2002. године (Божовић М. 2002). Осамдесетих и деведесетих година 20. века и почетком 21. века Благоје Божовић објављује своје етнографске и фолклористичке радове настале на основу истраживања истог овог простора (Божовић Б. 1988, 1988а, 1990, 1997, 2005). Интердисциплинарни часопис *Баштина*, који данас излази у Лепосавићу и посвећен је изучавању традиције, културе и говора Косова и Метохије, деведесетих година 20. века актуализује ареал Ибарског Колашина. Трећи том *Косовско-метохијског зборника* (2005), који издаје Српска академија наука и уметности из Београда, у целини је посвећен Ибарском Колашину, а садржи и радове из народне традиције Ибарског Колашина. Етнолингвистичка и фолклористичка теренска истраживања Ибарског Колашина обављана децембра 2004. и маја 2005. године резултирала су зборником радова о природи и традицијској култури Ибарског Колашина (Стојановић (ур.) 2009).⁴ У овим теренским истраживањима примењиван је етнолингвистички упитник Ане Плотникове (Плотникова 1996), с тим да се истраживачи нису у потпуности придржавали овог упитника ни теренске етнолингвистичке методологије. Упитник Плотникове је у теренским истраживањима Ибарског Колашина пре коришћен као списак тема за разговор, уз инсистирање на контексту у коме се обавља теренски разговор.⁵ Као што је већ у антро-

4 У наведеним истраживањима учествовали су истраживачи: Миљана Стојановић (Институт за прехранбене технологије, Нови Сад), Милош Луковић, Биљана Сикимић и Светлана Ђирковић (Балканолошки институт САНУ, Београд) и Смиљана Ђорђевић (Институт за књижевност и уметност, Београд). Теренска истраживања обављена су у насељима: Чечево, Придворица, Јабука, Дријен, Угљаре, Превлак, Лучка Ријека, Бурлате, Загуље, Зубин Поток, Црепуље, Доњи Јасеновик, Брњак, Витаково, Зупче, Врба, Шипово, Бубе, Јунаке, Горњи Стрмац, Калудра, Вељи Бријег и Јагњеница. Комплетна снимљена грађа чува се у дигиталној форми у звучном архиву Балканолошког института САНУ у Београду заједно са грађом забележеној по истој теренској методологији на северном Косову (2001), копијом грађе снимљене у оквиру пројекта *Истраживање словенских говора на Косову и Метохији* (2002–2003), грађом из метохијских енклава Бање, Суво Грло и Црколез (2005) и из Бањске (2005).

5 О развоју методологије теренског рада, прилагођавању и изменама упитника Плотникове, креирању нових упитника за потребе истраживања специфичних

полошко–лингвистичким радовима наглашавано (Ćirković 2008, Сикимић 2012, Сикимич 2014), овакви разговори могу само делимично да користе класичној етнолингвистичкој анализи, с обзиром на константно преплитање за етнолингвисту релевантних и ирелевантних података, али су драгоцен извор података о традиционалним и личним вредностима, погледима на свет и све оно што га чини, те овакав материјал могу користити и друге дисциплине (нпр. антропологија, психологија, социјална историја итд.). Питања из упитника врло често су само повод за разговор, с обзиром на знатно шире научне претензије – архивирање аудио-грађе, један од већих научних подухвата истраживачког тима Балканолошког института САНУ. Саговорницима је у разговору дозвољено да искажу свој став о постављеном питању или да шире коментаришу испитивану појаву из традицијске културе, као и да је повежу са сопственим искуством или актуелним друштвеним стањем. Истраживачки тим Балканолошког института у својим истраживањима инсистира и на разговорима о приватној, усменој и локалној историји, биографским причама и сл. Иако су дијалози дириговани питањима из упитника, дигресивни коментари саговорника преобликују форму разговора, разговори престају да буду у потпуности дириговани, те се зато могу назвати и полудиригованим. Теренско искуство истраживачког тима довело је до тога да се списак тема за разговор допуни оним темама које нису предвиђене упитником Ане Плотникове, као и оним које су се током рада на терену показале као фреквентне (нпр. традиционална медицина и ветерина, магијски текстови, веровања о биљкама и животињама, традиционална метеорологија и астрономија).

4. Етноботаника

Фолклористичка теренска истраживања обављана у оквиру летње школе српског фолклора на тему „Биље у српском фолклору и народној књижевности: значења и функције”, у којој су учествовали сарадници Центра за истраживање српског фолклора, у оквиру Одсека за српску књижевност Филозофског факултета у Новом Саду посвећена су етноботаници, и у великој мери користе теренску методологију коју је развио истраживачки тим Балканолошког института САНУ. Резултат ових истраживања јесте приручник „Биље у традиционалној култури Срба: приручник фолклорне ботанике” (Карановић, Јокић (ур.) 2014). Како је указано у напоменама приређивача „[наведену] тематску целину повезује занимање за биљни свет и веровања о њему у прошлости (рефлектовано у обредно-магијској и исцелитељској пракси, као и у усменом стваралаштву), што је уједно основа за испитивање савремених народних веровања и знања о свету флоре, те примене тих знања, односно употребе и злоупотребе биља у народном лечењу и у друге сврхе данас” (Карановић,

заједница види више у: Сикимић 2012, Сикимич 2014.

Јокић 2014: 157).⁶ У другом тому овог зборника (Карановић (ур.) 2014) у студији Биљане Сикимић *Како разговарају о биљкама?* осим антрополошко-лингвистичке анализе разговора са (полу)професионалним сакупљачима лековитих биљака, приложен је и посебно састављен упитник за истраживање функције биљака у нематеријалној баштини намењен разговорима са обичним саговорницима (не и компетентним биљарима и траварима) (Сикимић 2014). Овим упитником попуњене су празнине у упитницима који се углавном користе у теренским истраживањима нематеријалне културе. Рад на терену са оваквим саговорницима представља својеврстан изазов за истраживача, јер да би се добио квалитетан теренски материјал из ове области и сам истраживач мора бити припремљен за истраживања ове теме.⁷ Истраживач би морао бити упућен у болести, и однос према болестима, третману (третирању) болести, методе лечења, припрему препарата који се сматрају лековима и сл.

Теренска антрополошко-лингвистичка истраживања истраживачког тима Балканолошког института показују да за истраживањима традиционалне медицине и те како постоји потреба. Превасходно због тога што је знање традиционалне медицине ексклузивно знање појединца, и разликује се од колективног знања и праксе локалне заједнице. А такође, с обзиром на то да се то ексклузивно индивидуално знање неретко повезује са магијском праксом,⁸ те у јавности има негативну конотацију, постоји зазор од изучавања ове теме због могуће злоупотребе у ненаучне сврхе.⁹

6 Зборник радова веома сличног карактера публикован је у Шведској (Svanberg, Łuczaj (eds.) 2014).

7 Фолклориста Смиљана Ђорђевић Белић сматра да комплетна слика једне традицијске културе, посебно оног њеног сегмента који се тиче бајања, у многоме зависи од специјализованости, одн. неспецијализованости теренског истраживања у смислу искључивог усмеравања на ову област традицијске културе, али у многоме зависи и од етнографског знања и искуства (Ђорђевић 2008: 390–391). Види више и у Ћирковић 2008: 153.

8 Такав је случај у српским селима у околини Неготина (Ћирковић 2007).

9 Један од примера злоупотребе етнографских података у ненаучне сврхе јесте велика продукција „популарних” чланака о традиционалној култури Влаха, поготово оних елемената традицијске културе ове заједнице који се тичу посмртних ритуала и култа мртвих. Већ је указивано на то да је могуће да је посвећивање посебне пажње овим елементима традицијске културе Влаха од стране научника, првенствено етнографа, довело до хиперпродукције оваквих чланака (Ђирковић 2007: 470). Како истиче фолклориста Смиљана Ђорђевић Белић, бајање може од стране информатора бити оцењено као нешто што би за слику заједнице коју истраживачу пружају било „нерепрезентативно”, „назадно”, „примитивно”, с обзиром на то да је неодвојиво од вере у магијску моћ речи и ритуалних радњи. Овакав однос према бајању је последица дестабилизације поверења у магију или чињенице да се овакав вид лечења може видети као оно што је „изван” званичне религије (Ђорђевић 2008: 392). О негативном ставу према бајању као виду традиционалне медицине уп. Ђорђевић 2008: 392.

5. Корпус

Током теренских истраживања Ибарског Колашина прикупљен је обиман материјал. За потребе овог рада коришћени су разговори само са једном саговорницом, вођени у више наврата децембра 2004. године у месту Загуље у кући саговорнице. Укупно трајање разговора је око пет сати. Разлог за издвајање једне саговорнице из комплетне групе саговорника са којима је разговарано током ових теренских истраживања је двојак. С једне стране, саговорница поседује изузетан дар за наратију, изузетан је познавалац традицијске културе, а с друге стране, у Ибарском Колашину је позната као традиционални „лекар”, познавалац биља и њихове припреме.¹⁰

Из комплетног забележеног материјала са овом саговорницом, за потребе овог рада транскрибовани су само они делови разговора у којима је фокус на опису примењиваних метода традиционалне медицине.¹¹ С обзиром на то да овај рад има за циљ да укаже на употребу и функције цитата и усменим наративима о традиционалној медицини и традиционалном лечењу, наставак рада биће подељен у две целине. У првој целини биће анализирани они примери из наратива у којима су наведени описи колективних ритуала за заштиту од болести, док ће у другој целини фокус бити на цитатима употребљеним у примерима који описују индивидуалну ритуалну праксу у лечењу појединих болести. Важно је напоменути да је у свим примерима навођења цитата у наративима дошло до ортографске интервенције истраживача, односно, транскриптора разговора – сви цитати су маркирани знацима навода.

6. Колективно и индивидуално у традиционалној медицини

Једна од основних карактеристика наратива који садрже колективно знање медицинских ритуала, како је наведено у студији Ćirković 2008, јесте да не постоји препрека у исказивању магијских формула. Магијска формула је саставни део колективног знања, то су формуле које се исказују ради заштите од појединих болести, али и ради заштите од различитих елементарних непогода: града, ветра, јаке кише, суше и сл. За такву врсту магијске формуле не постоји забрана преношења „неупућеном” лицу, тј. истраживачу. Питање које је постављено у наведеном раду, а за које се и данас после скоро деценије теренског истраживачког рада не назире одговор јесте зашто су заштита од неких болести, а самим тим поступци и магијска формула, саставни део колективног знања, а заш-

¹⁰ Саговорница је приликом истраживања Ибарског Колашина испунила готово све услове идеалног саговорника, те су у студији Ćirković 2008 истакнуте наративне стратегије које саговорница користи не би ли свој живот и догађаје у њему учинила „вредним причања”, док су у студији Ћирковић 2009 дати транскрипти оних делова разговора у којима се дају описи лечења, припрема лекова, познавање биља.

¹¹ Овако посебно издвојен корпус садржи 9.041 реч, тј. 36.914 карактера.

тата од неких других болести део индивидуалног знања и представља табу за друге чланове исте локалне заједнице, а поготово за истраживача (Ćirković 2008: 157–158).

За разлику од колективно примењиваних ритуала традиционалне медицине, индивидуално знање традиционалне медицине и њених пракси и ритуала припада само одабраном појединцу, научено или наслеђено оним путем које само локална заједница може да разуме.¹² Изговарање магијске формуле која лечи поједине болести представља вербални табу, што се уклапа у тезу о преношењу такве врсте знања само одабраним појединцима. У наведене магијске формуле улазе и оне формуле намењене лечењу од урокљивих очију, а тема бајања реферише на област тајне праксе народне културе, а чување тајне представља нормативни захтев те праксе (Тодорова Пиргова 2003: 11; Ћирковић 2008: 160).

7. Употреба цитата у наративима о колективном знању традиционалне медицине

Кључна реч у колективном знању традиционалне медицине је управо формула која се изговара приликом обављања ритуала којим се заједница штити од болести, а која за неупућено лице, у конкретном случају истраживача, не представља вербални табу.¹³ Формуле које су вербални део ритуала, без обзира на своју кратку форму сврставају се у фолклорне текстове.¹⁴ С обзиром на то да су разговори вођени током истраживања у Ибарском Колашину имали за циљ да покрију комплетну традицијску културу, једно од питања истраживача се односи и на колективне ритуале, одн. ритуале које практикује читава заједница, са циљем да се заштити од болести. У примерима који ће уследити [1] и [2], описан је ритуал који се практикује у породици са циљем да се заштити од болести, која у наведеним примерима има чак неколико назива: *кашљиња*, *мађариш*, *кашаљ*, *велики кашаљ*, са свим околностима и детаљима везаним за ритуал.

У примеру [1] цитат који саговорница изговара, који има функцију формуле у ритуалу, не садржи лексичку компоненту оквира цитата (одн. формуле), с обзиром на то да су у опису ритуала наведени актери – *оне* (може се само претпоставити да се односи на жене у породици), [покупи] *све фамилију и колевку и ђецу и све, ко су мала и велика*. Оквир цитата чини само глагол *вичу*, којим се поред говорења (глаголи говорења или *verba dicendi*) истиче и начин на који се изговара формула – гласно, сви

12 Теренска истраживања традицијске културе у североисточној Србији показују и друге начине усвајања специфичног знања бајања, нпр. „божанском интервенцијом”, посредним усвајањем, усвајање посматрањем и сл. (Ђорђевић 2008: 394).

13 Овом моделу припадају и ритуали који се практикују ради заштите од елементарних непогода – града, ветра, суше и сл., с тим да они овом приликом неће бити анализирани с обзиром на то да је фокус анализе на ритуалима традиционалне медицине.

14 Овом приликом неће бити анализиран садржај и значење исказаних формула, одн. фолклорних текстова.

углас и сл. Иначе, лингвисти истичу да рапортивни оквир који се користи за раздвајање рапортивног говора од говора актуелног говорника има форму клаузе ‘говорник + рапортивни глагол’, који дефинише почетну границу између актуелног и рапортивног говора (Bolden 2004: 1073).¹⁵ С обзиром на формулативни карактер, у цитату су глаголи употребљени дословно у глаголским облицима који се користе у формули *бисмо, изгоресмо, не боловасмо, изгоресмо*. Лингвисти иначе сматрају да се у конструкцијама управног говора (тј. у цитатима) заменички и лични временски облици усклађују према ономе чије се речи преносе, па се туђи говор у директном говору с обзиром на облике времена и деиктичких речи потпуно подудара са оригиналним исказом (Holt 1996: 223–224, Lampropoulou 2011: 2275, Ковачевић 2012: 16), тј. упућују на одређени извор информације (Поповић 2012: 376).

[1] (А кажите ми, овај, је л’ се, сад сам се сетила кад сам питала за те ватре, да л’ су се ложиле око деце, је л’ био неки дан кад се палила кучина овако у круг?) А, пали се то. То се пали кад се чује болес, дошао грип у село у ту и ту кућу, дошла, ова, кашљиња нека, није грип, кашљиња, кашље се, кашљиња, слободно. Е, оне потрчи, узне кучину, и то нарочито која је пролетна, и лепо, покупи све фамилију и колевку и ђецу и све, ко су мала и велика, и ону кучину растури око онога робља, и запали. И вичу, „У ватру бисмо, не изгоресмо, у болес бисмо, не боловасмо, у ватру бисмо, изгоресмо”, три пут.

У примеру [2] који представља наставак претходног примера, односно у комплетном наративу представља онај део у коме се неки елементи описиваног ритуала понављају, а неки елементи служе као допуна, односно додавање детаља описиваног ритуала (инструменти употребљени у ритуалу, реалије...) два пута се јавља формула цитат. Рапортивни оквир је неизмењен – у првом цитату садржи и именовање говорника – *она* и глагол *викала*, док рапортивни оквир другог цитата не садржи именовање говорника (као и у примеру [1], јер су у опису ритуала наведени учесници), али садржи глагол – *вичу*. Иако је реч о истој формули цитату као и у претходном примеру ([1]), уочава се да су формуле цитати у примеру [2] донекле измењени – у првом цитату се чак уочава аутокорекција – *не избо, њреболесмо*, док је други цитат у истом примеру допуњен лексемом која у претходним цитатима није наведена – *иоклојисмо*. Као и у примеру [1] заменички, лични временски глаголски облици и деиктичке речи потпуно се подударају са оригиналним исказом.¹⁶

15 За рапортивни оквир Милош Ковачевић користи термин *ауторска гудаскалија* (Ковачевић 2000: 246, Ковачевић 2012: 16).

16 Иако у овом раду фолклорни текст и његов сиже нису у фокусу истраживања, тј. његова стабилност, иновације, импровизације, перформативност и сл. неопходно је напоменути да су наведена научна питања у фокусу истраживања фолклориста, уп. нпр. Ђорђевић 2008. Фолклориста Смиљана Ђорђевић Белић скреће пажњу и на то да је у традицији гуслања фрагментарност неминовни пратилац извођења у природном контексту. Смењивање извођача, комбиновање певања из гусле и парафраза текста садр-

[2] И после сџ кад је исекала то, она викала „У огњу бисмо, не изгоресмо, у болес бисмо, не избо, преболесмо”, ето тако. То је та болес. Магариш, кашаљ, велики кашаљ. Магариш се звао. То наћвар био од дрвета. Поклопац имао, као ковчег, као сандук. Наћвар се звао. Ту један пресек брашно, у друго овамо сандуче се месило. Е они ујутру пре сунца кад чују да та кашаљ, они затворе дете у наћвар. Поклопац спуште, подрже га, не баце га баш они у брашно. И три пут, поклапу, изваде га, поклапу га и вичу, „у болес бисмо, поклописмо, не боловасмо” и то тако.

6. Употреба цитата у наративима о индивидуалном знању традиционалне медицине¹⁷

Без обзира на то да ли је реч о колективном или индивидуалном знању традиционалне медицине, у ритуалима који се спроводе у оба случаја постоје формуле, односно, фолклорни текстови. У зависности од географског простора у Србији, формула коју изговара народни лекар приликом лечења (или третмана) може, али и не мора представљати вербални табу.¹⁸ Управо због тога што је у неким истраживачким ситуацијама тешко, или немогуће доћи до тражене или очекиване формуле (фолклорног текста), такво истраживање очито за истраживача не представља превелик изазов. Истраживања лингвисте Светлане Ђирковић и фолклористе Смиљане Ђорђевић Белић скренула су пажњу на ово донекле у наци занемарено питање (Ђирковић 2007; Ђирковић 2009; Ђирковић 2008; Ђорђевић 2008; Ђорђевић 2011; Ђорђевић Белић 2012). Међутим, поставља се питање зашто се уопште узимају у обзир наративи о индивидуалном знању традиционалне медицине у раду у коме се разматра употреба цитата, када у оваквим наративима изостају цитиране формуле.

Основна карактеристика усмених наратива из Ибарског Колашина који садрже индивидуално знање традиционалне медицине јесте изостављање описивање ритуала, што произилази из ексклузивитета поседо-

жаја, прекидање извођења коментарима или пак низањем других наративних жанрова (неретко анегдота) у паузама, ситуације су које су више пута описане у белешкама фолклориста и етнографа (Ђорђевић Белић 2012: 282).

17 У овом делу рада примери ексцерпирани из транскрибованог разговора нумерисани су тако како су се појављивали у разговору, те за потребе овог рада није ремећен њихов наративни поредак. У том смислу, у раду су анализирани примери који се налазе на самом крају наратива, док су на крају рада анализирани примери који су се појавили на самом почетку.

18 Лингвисти Кларк (Clark) и Геринг (Gerring), анализирајући цитате као облик демонстрације, сматрају да се управо употребом цитата говорник може оградити од одговорности коју носи језик цитата. Тако, на пример, говорници који не би употребили табуисане речи, могу то учинити све док те речи припадају нечијем другом говору. Кларк и Геринг у овом случају разматрају употребу ружних речи као табуисаних (Clark, Gerring 1990: 793). Међутим, вербални табу у традиционалном лечењу очито не припада говору ниједног другог говорника осим оног који са којим се разговара, тако да се модел Кларка и Геринга о непостојању препреке за изговарање табуисаних речи не може применити на овај случај.

вања оваквог знања. Изостављено је и навођење инструмената коришћених у ритуалу (Ćirković 2008: 158–159). Уобичајена карактеристика наратива о традиционалној медицини јесте навођење успешних излечења – како наводи антрополог Љибинко Раденковић, „Причама о успешним случајевима свог бајања бајалица учвршћује слику о себи у друштвеној заједници којој припада, и код болесника развија сигурност да ће се лечење повољно завршити. Скоро редовно када болесник дође код бајалице, она прича о конкретним случајевима где је њено бајање било делотворно (Раденковић 1996: 27). Иако је фокус фолклористе Смиљане Ђорђевић Белић унеколико другачији, њени закључци донети на основу теренских истраживања су слични: „Будући у говорној ситуацији чврсто интегрисане у оквиру говорне „уобичајене” комуникације, приче о излечењима као говорни жанр најпре се додирују и прожимају са тзв. причом о животу. [...] Премда је пажња усмерена на меморате саопштене од стане носиоца (тајног) магијског знања, треба имати у виду да се слични садржаји могу обликовати и као приче болесника о сопственом путу до излечења, одн. и као фабулате у чијем је фокусу искуство другог” (Ђорђевић 2011: 177, 182). Осим примера успешног излечења наративи садрже и елементе као што су: навођење конкретних особа и родбински односи између саговорника и особа које се јављају у наративи (локалне појединости које истраживач не може знати, али их саговорница упркос томе наводи): *Један човек оћек [3], Баш, ова Ненова сесџира, љу избежла одоздол из Метјокије, ља љу седи у род [4], У Зубин Појџок, насџавник, сад шџа је да л’ је љрофесор, не знам. Један Миџо Мијачић. Он у војску био, а оће свој [5], Ту ми је био један брајџанац, љу ми је била једна снаа са два близначетџа из Дријена, ља је њојзи завичина [6], А сад ља љарауниџа дошла и зледа оће [8], Па једна девојџица, ваки ка моја Санџриџа, само мала овала, дошла љу и криви. Она се клела њена баба и мајка, ља је ћерка била у Клину доле удаџа, у Метјокију, ља љобежли сад код мајке у Дрен [9].*

Наративи садрже и опис ситуације у којој се наведене особе налазе, као и опис болести или проблема због ког се долази код саговорнице по помоћ: *џачно му искочило овако овде, ко зрно од кукуруза. Плаво, љлаво, све мрко ко ља јакниџа [3], Кривила се мало, знаш, љлаче, вришџи, и они лезну љуџа, ајде, вала, ћемо да је водимо код мене [4], Нема џелевизор, нема нишџа. Оће у Цреџуљу учи ћаџе, љослен раднож времена доће овде код нас, љоседи, и ја видела сам жџа један дан има нешџо на руку. То нисам знала, а друџи дан доће кад он завио руку завојом [5], Кад је она довела љу, оће јој виси брадавиџа. Видиш, овако. Овде, овде. На сред длана овдек. На руке, на љрсџе, ља ја љро-, свлачила вако, ља љу, ља љу [6], Доће једно љаксирајџно куче ш њима за колима. А они, куџу, куџу, куџу, од оне куће с Превлака. И доће оће, оће љочели они да се изру, и доваџило је оћек ноџама. И љу, и љу, и љу, и одвели је у Миџровиџу одма, одведе је оџаџ. Па кад је дошла, љосле рекла доље, а доље фала боџу, љу код нас је био, ја сџремила ручак, одма доле, ља некџиџа кошџала двестџа евра шџо су је дали. Не зна они љо куче да л’ има (Бесно.) бесно, да л’ није. Да л’ она вак-*

цинисана [8], *И сад дошли два младића, она ђаволасна, знаш, мало дејше, свако мало дејше оно лејши, да нешћо прича дејшејшу оном слободи се. Они изашли, па се повраћили [...]*¹⁹ *Па преврћи се, па шумбај се. И она ујутру из Дријена, уџобус ујутру рано иде, она није могла, из Дријена повела дијете и дошоше* [9].

У наведеним одломцима наратива цитати су употребљени углавном у два случаја. Један случај је цитирање дијалога између саговорнице и особа које траже (и добијају) помоћ од ње, а у другом случају цитатима се наводе само речи особа које траже помоћ, или којима сведоче о успешном излечењу, без навођења саговорничиних реплика.

6.1. Цитирање дијалога

С обзиром на то да је су примерима наведени бројни подаци који указују на контекст ситуације о којој саговорница говори, очито је неизбежно да се у наративу појави и цитат дијалога између саговорнице и особе/особа о којима говори. Цитат дијалога с једне стране представља највиши степен динамизовања наратива, а с друге, игра кључну улогу у постизању веродостојности или истинитости исказа у вези са успешним лечењем. Цитирање дијалога представља „говорни перформанс” – особа која исказује нечије речи цитирајући их привремено присваја улогу те особе, игра њену улогу, замишљајући себе као другу особу. У директном цитату, како Вјежбицка наводи, говорник не излаже садржај цитата, већ омогућава слушаоцу да сам „види” о чему се ради, тј. говорник „показује” садржај (Wierzbicka 1974: 272).²⁰

Једна од важних карактеристика цитирања дијалога је изостављање рапортивног оквира (говорник + глагол говорења), у целини или само једног његовог елемента, што се може протумачити чињеницом да је у сваком примеру наведен ситуациони контекст у коме се учесници дијалога налазе.²¹

У примеру [5] изостављен је комплетан рапортивни оквир у саговорничиним аутоцитату: „*Шта ти је то, Мицо?*”, с тим да у овом примеру у непосредном описивању ситуације саговорница наративом сугерише цитат који ће уследити: *и ја видела сам да један дан има нешто на руку. То нисам знала, а дружи дан дође кад он завио руку завојом.* С обзиром на то да се у примеру [5] цитира комплетан дијалог, саговорница цитира

19 Ознаком [...] маркирано је изостављање дела текста.

20 Употребу цитата у аутобиографском наративу анализира је Биљана Сикимић (Сикимић 2012а), а анализа је показала да цитати употребљени у аутобиографском наративу такође имају функцију динамизовања ситуације и реферисање на учеснике у ситуацији, којој истраживач није присуствовао.

21 Милош Ковачевић сматра да када се од нужних компонената модела управног говора реализује само део говора лика под наводницима, онда се остварује фрагментарни цитат или фрагментарни управни говор. Фрагментарни цитат подразумева дословно наведени део говора лика укључен у структуру ауторског или неуправног говора (Ковачевић 2012: 21).

говор другог учесника у дијалогу, односно реципијента њеног третмана: „Е”, каже, „*шћа ми је*”. Каже, „*вамо брадавицу имао сам љрије војске. У војску ме ојерисали војни лекари, и нијесу моџли да је нађу*”. „Саг”, каже, „*ој јонијем љресечи, саг сам је ојетџ шћао тће сам је ојерисао*”. У цитираном говору уочава се изостављање именовање говорника, што се такође може објаснити описаном ситуацијом у наративи. Међутим, у наведеном примеру цитата доследно се употребљава глагол говорења у облику трећег лица једине презенте *каже*,²² којим се сигнализира цитат. Позиција глагола *каже* у примеру варира, он заузима иницијалну или медијалну позицију у цитату, а његово понављање има за циљ да се поново уоквири цитат.²³

Након цитираног говора реципијента саговорничиног третмана маркирана је промена говорника у дијалогу: *И ја, „да тћи кажем ја”, велим ја, ал не мођу срамотџа ме да му кажем*. Рапортивни оквир садржи само именовање говорника *И ја*, након ког следи аутоцитат, с тим да је он без семантичког садржаја, а сама наративна која следи има за циљ описивање контекста у коме се одвија ситуација. Последњи аутоцитат у примеру уоквирен је глаголом говорења *кажем: и кажем му: „кад закољетџе тћујетџла, узми она јаја, и намажџи сирова она, растџрљај. Оно нишћџа тћи бидне неће, тћо истћо ис кокошке*”.

Цитирање комплетног дијалога који врши функцију доказа успешног излечења уочава се и у примеру [7]. С обзиром на то да је овај пример издвојен из саговорничиног наратива о конкретном примеру примене лечења, пример садржи само наизменичне цитате учесника у дијалогу. У свим цитатима изостављен је комплетан рапортивни оквир: *И шћамо кад сађемо, „шћџа раџи Бојана?” „Тетџка, Бојана ми оздравела. И ојћишла у Мишџровицу, се ујћисала и у школу. Имаш љоклон*”. „*Ђујћи, дијетџе, нек она оздрави, за љоклон није важно. Није важно*”. Иако је изостављен рапортивни оквир којим би се маркирали учесници у дијалогу, овај пример сведочи да његово изостављање не омета разумевање ситуације и конверзације. Такође треба истаћи да само навођење цитата, без рапортивног оквира, чини дијалог динамичнијим, а саму наративну интересантнијом.

Наведени цитати у примеру [7] заслужују анализу још једног детаља, који није у тесној вези са цитирањем дијалога, или оних исказа чији је сведок сама саговорница. С обзиром на то да описи ситуације, навођење контекста у ком се цитат јавља, цитирани дијалози врше функцију постизања веродостојности или истинитости исказа у вези са успешним лечењем, у овом примеру се јавља и цитат из „друге руке”, односно навођење исказа говорника посредно сазнатог. Услов за навођење овог цитата је очито постојање сумње у успешност примене традиционалног

22 Иако глагол *каже* није део цитата, управо његов глаголски лик (треће лице једине презенте) указује на потребу за оживљавањем описиване радње (Ђирковић 2012: 152).

23 У енглеском језику оваква употреба *verba dicendi* у цитатима назива се *re-framing* (Bolden 2004: 1088).

лечења из домена индивидуалног знања традиционалне медицине, а та сумња је изражена цитирањем исказом саговорничиног супруга: *Мене мој муж каже (смеје се), „немој да ћричаш, бре”*. Осим сумње, може се претпоставити да контекст у коме се јавља потреба за оваквим исказом садржи и елементе стида, срамоте. Међутим, цитат који саговорница наводи, који садржи исказ који она није могла непосредно чути, има за циљ да отклони како сумњу, тако и стид и срамоту: *И ѿај Мицо ју казао, ѿај настѿавник, „Иди код Разуменке, она ће те сѿасе”*. Цитат садржи комплетан рапортивни оквир – говорника: *ѿај Мицо, ѿај настѿавник*, и глагол говорења: *казао*.

Навођење овог цитата у нарацији је од изузетног значаја због тога што се у лингвистичкој литератури у последњих неколико деценија лингвисти баве категоријом евиденцијалности у словенским језицима у којима ова категорија није граматикизована (управо у српском језику), тј. није морфолошка категорија. У веома обимној студији Људмиле Поповић о категорији евиденцијалности у српском и украјинском језику (Поповић 2012), наводи се да се у поменутиим језицима (српском и украјинском) евиденцијалност реализује лексички – помоћу одговарајућих уводних конструкција и речи, посредством речи-морфема (везника и партикула), модалних глагола, који имају посебан граматички статус у свим језицима, али и одређеним типовима синтаксичких конструкција (Поповић 2012: 332). Међутим, Поповић, иако детаљно полемише о рапортивној евиденцијалности у српском (и украјинском) језику, наводећи глаголе говорења као уводне конструкције (Поповић 2012: 381), ни у једном анализираном примеру не наводи цитате као средство којим се изражава категорија евиденцијалности. Утолико је цитат наведен у наративу саговорнице из Ибарског Колашина важан, јер указује на то да се у усменим наративима јављају конструкције у форми цитата којима се преноси информација из „друге руке”, и које би се могле сматрати средством изражавања евиденцијалности.

Идентичан случај цитирања дијалога, без рапортивног оквира и постигнутом динамиком нарације уочава се и у примеру [9], с тим да у овом примеру цитираном дијалогу претходи опис ситуације, односно опис примењеног третмана: *Ја оно уџење баѿим, ону воду оном деѿеѿу дам кашикицом ѿроѿуне ѿри ѿуѿи, омијем ѿа ѿо лицу, на руке, на ноѿе, свуѿе. И дам му да ѿа, ону воду у флашицу ѿнесе, два-ѿри јуѿра ѿа заѿоји. „О, боѿами, ноѿас ми се није закривило”. „Рекла сам ѿи ја”*.

У истом примеру наводи се још један случај потребе за применом индивидуалне праксе лечења, такође због лошег спавања детета, вероватно проузрокованим уроком, с тим да је у овом примеру цитирања наведен комплетан рапортивни оквир цитата: *Кад ѿослен одвели ѿа код куѿе, кад друѿи ѿуѿи ѿа доводе и још с враѿа она каже, „ја сам добро, баба”*. Иако се и у овом примеру цитира дијалог, саговорница не изоставља да наведе учеснике у дијалогу, укључујући и свој аутоцитат, који је такође уведен рапортивним оквиром: *Кад ја ѿиѿам, а ѿреѿи ѿуѿи кад ѿа доведеше, „си*

сјавала добро?”, с тим да овом приликом глагол говорења има семантичку компоненту питања.

Цитирани дијалог који се сменом говорника, у овом случају, уводи целовитим рапортивним оквиром, на самом крају садржи и фрагментарни цитат, тј. цитирани исказ говорника који следи претходно наведени цитат, без иједног дела рапортивног оквира: „*Јесам, а з-инай сам се раз-драла, аја, аја, сам да и йойлашим*”. Може се претпоставити да је овакво навођење цитираног дијалога, с једне стране увођењеног рапортивним оквиром, и с друге, на крају, без икаквог маркирања говорника, и без иједне компоненте рапортивног оквира, такође већ примењени наративни модел динамизовања нарације.

6.2. Цитирање сведочења о успешном излечењу

Осим цитираних дијалога, који свакако врше функцију постизања веродостојности у наративима описаних лечења болести и примењеним третманима, који су део индивидуалног знања традиционалне медицине, у неким примерима цитирају се само коментари говорника, којима се такође постиже веродостојност ситуације, отклањање сумње у позитиван исход лечења. И у овим примерима нарацијом је описан контекст ситуације, те се често цитат наводи без рапортивног оквира, или макар без једног његовог дела.

Тако је у примеру [3] *И он дође ође*, „*аман, имаи ли, снао, да ми даи ону йраву?*” изостављен комплетан рапортивни оквир, али се из контекста може закључити ко је говорник чије се речи цитирају. Саговорничин одговор на цитирано питање је изостављен, односно, нарацијом се даје објашњење, да би се поново цитатом, али овог пута маркираним глаголом говорења *каже*, навела успешност лечења: *Неколико дана, каже, „йпрошло”*.

Сличан случај цитирања туђих речи које сведоче о успешном излечењу уочава се и у примеру [4] – контекст ситуације, као и опис примењеног третмана дат је непосредно пре наведеног цитата, нарацијом. Сам цитат уведен је глаголом говорења *каже* – у рапортивном оквиру, с обзиром на претходно описану ситуацију нема потребе за именованем говорника: *Јуйре дан кад дошла, боџами, каже, „ноћас ми сјавала је”*.

6.3. Цитирање контекста

Иако је контекст у коме се јављају цитати као сведочења о успешном излечењу углавном наведен нарацијом, описом ситуације, ипак два примера показују да се и контекст ситуације у којој се примењује индивидуално знање традиционалне медицине наводи цитатима, са претпоставком да се и у овој ситуацији тежи постизању истинитости.

У примеру [6] детаљно је описан контекст потребе за применом традиционалног лечења. Међутим, на самом крају примера, наведен је цитат рецепијента лечења, којим се изражава та потреба: *Зборим ја нешйто, ве-*

зам са сламком и зборим с ѿаничкима. И рекла сам ју да иде Цаја, мајка, ја знам она ми ка унука, да иде кад жене кољу кокошке, знаш ѿиле врајћови, да узме, ѿо не може она да намаже са два, бре, кад цијела. Па каже, „више, баба, не можу да идем у школу, срамота ме од насѿавника”. Рапортивни оквир цитата садржи само глагол говорења каже, док сам говорник није именован, с обзиром да је поменут у претходно описаној ситуацији.

Слична је говорна ситуација и у примеру [8] – ситуација, актери ситуације, и самим тим говорници наведени су у наративу, те цитат који је наведен на самом крају цитата, којим се такође цитира и контекст потребе за применом традиционалног лечења (тј. индивидуалног знања традиционалне медицине) не садржи рапортивни оквир, којим би се маркирали како говорник, тако и само говорење: *Па кад дође ѿосле*, „ајде, баба, да ми ѿоѿиши олово”.

7. Закључна разматрања

Антрополошко-лингвистичким теоријско-методолошким приступом у овом раду анализирани су примери ексцерпирани из екстензивног разговора са једном саговорницом из Ибарског Колашина на тему традиционалне медицине. Сви анализирани примери имају за циљ да покажу употребу и функцију цитата у усменом наративу, почевши од њиховог језичког израза до њихове функције у једном специфичном наративу.

Ексцерпирани примери анализирани су из два аспекта – један аспект анализе указује на употребу цитата у колективним ритуалима заштите од болести. Цитати употребљени у овим наративима формулативног су карактера и део су фолклорног текста, и у њима су формалнолингвистички посмарано задржане све језичке карактеристике оригиналног фолклорног текста – они садрже рапортивни оквир (говорник + глагол говорења), код глагола којима се изражава радња облици времена потпуно се подударују са оригиналним исказом, као и заменице и деиктичке речи. Ипак, наведени примери показују и одређене врсте модификација формуле, односно, фолклорног текста.

Други аспект анализе фокусира се на упоребу цитата у наративима о индивидуалном знању традиционалне медицине, које се на простору Ибарског Колашина сматра ексклузивним знањем, датом одабраном појединцу. У том смислу, формула која се изговара приликом лечења представља вербални табу, и она се не сме изговорити неупућеном лицу, тј. истраживачу. Осим примера успешног излечења ови наративи садрже и елементе као што су: навођење конкретних особа и родбински односи између саговорника и особа које се јављају у нарацији (локалне појединости које исраживач не може знати, али их саговорница упрскос томе наводи), опис ситуације у којој се наведене особе налазе, као и опис болести или проблема због ког се долази код саговорнице по помоћ.

У наративима о индивидуалном знању традиционалне медицине цитирају се комплетни дијалози између саговорнице и реципијента медицинског третмана, цитирају се сведочења о успешном лечењу, као и контекст у коме се јавља потреба за применом традиционалне медицине. Цитирање дијалога (са рапортивним оквиром или без њега) представља највиши степен динамизовања наратије, али такође игра кључну улогу у постизању веродостојности или истинитости исказа у вези са успешним лечењем.

Осим цитирања дијалога, циљ постизања веродостојности и истинитости о успешности примене традиционалних медицинских третмана остварује се и цитирањем сведочења о успешном лечењу. У овим примерима цитирају се само коментари говорника који су били реципијенти саговорничиних третмана.

Иако су у наратији веома детаљно описани контекст и ситуација у којима се јавља потреба за применом традиционалне медицине, у малом броју примера из наратива јавља се и цитирање самог контекста. Може се претпоставити да је функција ових цитата у наративу такође постизање истинитости о успешном лечењу, и отклањање сумње у потребу за применом традиционалне медицине.

Из формалнолингвистичке перспективе цитати могу, али и не морају бити уведени рапортивним оквиром, у неким случајевима наведени су само неки његови елементи, али је чињеница да изостављање увода цитата не ремети комуникацију, те истраживач у потпуности и несметано може да прати ток саговорничине наратије.

Истраживањима употребе цитата у наративима, као елемента наративне стратегије, није превише посвећивана пажња у истраживањима евиденцијалности. С обзиром на то да у српском језику (за разлику од неких словенских и балканских језика) категорија евиденцијалности није граматикизована, може се сматрати да су цитати једно од средстава којим се изражава категорија евиденцијалности. Важно је напоменути да и у језицима у којима је евиденцијалност граматикизована, постоје цитати у усменим наративима, који нису разматрани као средства за изражавање евиденцијалности. Ипак, да би ова хипотеза добила своју научну потврду, неопходан је обиман корпус различитих типова усмених наратива, а то даље отвара простор за даља лингвистичка истраживања.

Како сваки научни рад има своја ограничења, тако је и у овом раду изостала анализа употребе цитата у аутобиографском наративу, у табуисаним исказима, као и анализа читавог спектра фолклорних текстова различитих ритуала традицијске културе. Важно је нагласити, посебно када је фокус рада на индивидуалном, ексклузивном знању традиционалне медицине, да би веома значајно било истражити начине на које се цитат завршава, јер управо завршетак цитата би могао да укаже и на ставове саговорника о традиционалној медицини као неизоставном елементу традицијске културе локалне заједнице.

Примери

[3] Нека прича ко шта оће, сам ми тад нијесмо то знали, како се звао који болес. Један чоек ођек, ја сам имала ту траву, [лупају плехови]. Један човек ођек, тачно му искочило овако овде, ко зрно од кукуруза. Плаво, плаво, све мрко ко та јакница. И он дође ође, „аман, имаш ли, снао, да ми даш ону траву?” А ја сам турила у флашицу зрнца та. И дам, поједе. Неколико дана, каже, „прошло”. Па, ди знам. Мож и није од тога. Ја истопим олово децама, они кажу оздравило.

[4] Баш, ова Ненова сестра, ту избегла одоздол из Метокије, па ту седи у род, богами је доводила једну ћеркицу, али једна ћеркица јој беше ђаво. Кривила се мало, знаш, плаче, вришти, и они лезну пута, ајде, вала, ћемо да је водимо код мене. И доведе је она с мајком ту, и ја истопим олово и угасим је тамо угљевље испричам јој све то, један ма, други ма. Јутре дан кад дошла, богами, каже, „ноћас ми спавала је”. Сад ја не знам, лажем [смеје се].

[5] У Зубин Поток, наставник, сад шта је да л’ је професор, не знам. Један Мицо Мијачић. Он у војску био, а ође свој. Ми смо имали телевизор онај у, црно-бели у собу, тамо смо седели, и он долазио код нас ту. Нема телевизор, нема ништа. Ође у Црепуљу учи ђаце, послен радног времена дође овде код нас, поседи, и ја видела сам га један дан има нешто на руку. То нисам знала, а други дан дође кад он завио руку завојом. „Шта ти је то, Мицо?” „Е”, каже, „шта ми је”. Каже, „вамо брадавицу имао сам прије војске. У војску ме оперисали војни лекари, и нијесу могли да је нађу”. „Сад”, каже, „оп јо-нијем пресечи, сад сам је опет ишао те сам је оперисао”. И завио руку, довде завојом. И ја, „да ти кажем ја”, велим ја, ал не могу срамота ме да му кажем. Стварно сам, ал будала. Тако он може да ми бидне унук, а ја срамота ме да му кажем. И заврачам му тамо, и кажем му: „кад закољете пијетла, узми она јаја, и намажи сирова она, растрљај. Оно ништа ти бидне неће, то исто ис кокошке”. И он узео и макло му се.

[6] Она, ћерко, кад је дошла прошле године ођек, мој човек се згрануо. Ту ми је био један братанац, ту ми је била једна снаа са два близначета из Дријена, па је њојзи завичина. Кад је она довела ту, ође јој виси брадавица. Видиш, овако. Овде, овде. На сред длана овдек. На руке, на прсте, па ја про-, свлачила вако, па ту, па ту, и ја сам јој то заврачала. (А како то, шта то значи, заврачала?) Зборим ја нешто, везам са сламком и зборим с таничкима. И рекла сам ју да иде Цаја, мајка, ја знам она ми ка унука, да иде кад жене кољу кокошке, знаш пиле вратови, да узме, то не може она да намаже са два, бре, кад цијела. Па каже, „више, баба, не могу да идем у школу, срамота ме од наставника”.

[7] И тамо кад сађемо, „шта ради Бојана?” „Тетка, Бојана ми оздравела. И отишла у Митровицу, се уписала и у школу. Имаш поклон”. „Ћути дијете, нек она оздрави, за поклон није важно. Није важно”. Њу срамота била, како то. Мене мој муж каже [смеје се], „немој да причаш, бре”. Ма слуша, Живко, ја не причам, ја и не зовем. Неко чује и дође. И тај Мицо ју казао, тај наставник, „Иди код Разуменке, она ће те спасе”. Све ју се вратило.

[8] (А значи, то вам свекрва рекла пре него што је умрла?) А-а, она ми казала, кад је хћела да умре, а ја сам писала, нисам могла да упамтим, не могу, и ја сам писала. „Ово овако, ово овако, ово овако”. А сад та парауникуца дошла и гледа ође. Њој сам била топила олово, она се плаши. Дође једно таксиратно куче ш њима за колима. А они, куту, куту, куту, од оне куће с Превлака. И дође ође, ође почели они да се игру, и доватило је ођек ногама. И ту, и ту, и ту, и одвели је у Митровицу одма, одведе је отац. Па кад је дошла, после рекла доље, а доље фала богу, [лупају лонци, не чује се] ту код нас је био, ја спремила ручак, одма доле, та некција коштала двеста евра што су је дали. Не зна они то куче да л има (Бесно.) бесно, да л’ није. Да л’ она вакцинисана. Па кад дође после, „ајде, баба, да ми топиш олово”.

[9] Ја оно угљење бацим, ону воду оном детету дам кашикицом прогуне три пут, омијем га по лицу, на руке, на ноге, свуђе. И дам му да га, ону воду у флашицу понесе, два-три јутра га запоји. „О, богами, ноћас ми се није закривило”. „Рекла сам ти ја”. Па једна девојчица, ваки ка моја Сандрица, само мала овала, дошла ту и криви. Она се клела њена баба и мајка, та је ћерка била у Клину доле удата, у Метокију, па побегли сад код мајке у Дрен. И сад дошли два младића, она ђаволасна, знаш, мало дете, свако мало дете оно лети, да нешто прича детету оном слободи се. Они изашли, па се повратили. „О, лепо ли је!” Та два дечака. Па рече, преко ноћи, оно, па плачи, па држ, па прж, „па боли ли те што?” Па преврћи се, па тумбај се. И она ујутру из Дријена, утобус ујутру рано иде, она није могла, из Дријена повела дијете и дођоше. (А јел може мајка да урекне дете?) Може. Може. Кад послен одвели га код куће, кад други пут га доводе и још с врата она каже, „ја сам добро, баба”. Кад ја питам, а трећи пут кад га доведеш, „си спавала добро?” „Јесам, а з-инат сам се раздрала, аја, аја, сам да и поплашим.”

Литература:

Божовић, Б. 1988: Благоје Божовић, Израда црепуља у селу Бубе, *Гласник Музеја Косова и Метохије*, 15–16, Приштина, 235–240.

Божовић, Б. 1988а: Благоје Божовић, Легенде из Ибарског Колашина, *Новоизарски зборник*, 12, Нови Пазар, 123–126.

Божовић, Б. 1990: Благоје Божовић, У Угљаре доведоше дику: фолклористичка традиција Ибарског Колашина, *Сјремљења*, 30/6–7, Приштина, 32–47.

Божовић, Б. 1997: Благоје Божовић, *Народни живои у Ибарском Колашину*, Приштина: Нови Свет, Зубин Поток: „Стари Колашин”.

Божовић, Б. 2005: Благоје Божовић, *Живои и обичаји народни у Ибарском Колашину*, Зубин Поток.

Божовић, М. 2002: Маринко Божовић, *Говор Ибарског Колашина*, Приштина: Институт за српску културу, Косовска Митровица: Филозофски факултет.

Ђорђевић 2008: Смиљана Ђорђевић, Магијски текст бајања: између вербалног табуа и фолклоризма, у: Ненад Љубинковић, Снежана Самарџија (ур.), *Српско усмено стваралаштво*, Београд: Институт за књижевност и уметност, 389–430.

- Ђорђевић 2011: Смиљана Ђорђевић, Приче о (успешним) излечењима: оквири говорног жанра, у: Мирјана Детелић, Снежана Самарџија (ур.), *Жива реч. Зборник у часті проф. др Наде Милошевић Ђорђевић*, Београд: Балканолошки институт САНУ, Филолошки факултет Универзитета у Београду, 165–189.
- Ђорђевић Белић 2012: Смиљана Ђорђевић Белић, Методологија теренског истраживања фолклора: текстуализација усмене епике, у: Бошко Сувајџић (ур.), *Српско усмено стваралаштво у интeркултуралном коду*, Београд: Институт за књижевност и уметност, 277–309.
- Карановић (ур.) 2014: Зоја Карановић (ур.), *Биље у традиционалној култури Срба. Приручник фолклорне етноботанике II*, Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет.
- Карановић, Јокић (ур.) 2014: Зоја Карановић, Јасмина Јокић (ур.), *Биље у традиционалној култури Срба. Приручник фолклорне етноботанике*, Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет.
- Ковачевић 2000: Милош Ковачевић, Прегнација у ауторској дидаскалји, *Стилска и драматика стилских фигура*, Крагујевац: Кантакузин, 245–261.
- Ковачевић 2012: Милош Ковачевић, О граматичко-стилском терминсистему туђег говора, *Српски језик – студије српске и словенске*, 17, 13–38.
- Лутовац 1954: Милисав Лутовац, Ибарски Колашин, *Српски етнографски зборник*, XLVII, Београд, 55–188.
- Макарцев 2014: Максим Максим, *Эвиденциальность в просторстве балканского текста*. М.; СПб.: „Нестор-История”.
- Панић Церовски 2012: Наталија Панић Церовски, Прозодијски и паралингвистички маркери цитирања у разговорном језику, *Анали Филолошког факултета*, 24/ 1, 141–154.
- Панић Церовски 2013: Наталија Панић Церовски, Цитирање у формалном и неформалном дискурсу, у: Александра Вранеш, Љиљана Марковић (ур.), *Културе у дијалогу. Филологија и интeркултуралност*, књ. 1, Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 177–196.
- Плотникова 1996: Анна А. Плотникова, *Материалы для этнолингвистического изучения балканославянского ареала*, Москва: Российская академия наук. Институт славяноведения.
- Поповић 2012: Људмила Поповић, *Контрaстивна драматика српског и украјинског језика: Таксис и евиденцијалност*, Београд: Српска академија наука и уметности.
- Раденковић 1996: Љубинко Раденковић, *Народна бајања код Јужних Словена*, Београд: Балканолошки институт САНУ, Просвета.
- Рајић 2010: Јелена Рајић, Слободан индиректан говор – језичка реализација полифоничног исказа у наративном дискурсу, *Српски језик – студије српске и словенске*, 15/ 1–2, 515–524.
- Сикимић 2012: Биљана Сикимић, Тимски теренски рад Балканолошког института САНУ. Развој истраживачких циљева и метода, у: Милина Ивановић Баришић (ред.), *Теренска истраживања – поетика сусрeта*, Београд: Етнографски институт САНУ, 167–198.
- Сикимић 2012а: Биљана Сикимић, Београд као другост, у: Сања Лазаревић Радак, Милан Орлић (ур.), *Балканска другост и другост на Балкану*, *Свеске* 105, Панчево: Мали Немо, 55–69.
- Сикимич 2014: Б. Сикимич, Запланированные цели и реальные результаты: полевая работа группы сотрудников Института балканистики САНУ, *Карпато-балканский диалектный ландшафт. Язык и культура* 2012–2014, Вып. 3, Москва: Российская академия наук. Институт славяноведения, 31–69.

Сикимић 2014: Биљана Сикимић, Како разговарати о биљкама?, у: Зоја Карановић (ур.), *Биље у традиционалној култури Срба. Приручник фолклорне ботанике II*, Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, 113–124.

Стојановић (ур.) 2009: Миљана Стојановић (ур.), *Ибарски Колашин. Природа и традицијска култура*, Крагујевац: Центар за научна истраживања Српске академије наука и уметности и Универзитета у Крагујевцу.

Тодорова Пиргова 2003: Ивета Тодорова Пиргова, *Баянија и маџи*, Софија: БАН Марин Дринов.

Ћирковић 2007: Светлана Ћирковић, Традиционална култура Влаха североисточне Србије. Могућности секундарне анализе теренске грађе, у: Војислав Становчић (ур.), *Положај националних мањина у Србији*. Београд: Српска академија наука и уметности, 447–480.

Ћирковић 2009: Светлана Ћирковић, Из народне медицине Ибарског Колашина, у: Миљана Стојановић (ур.), *Ибарски Колашин. Природа и традицијска култура*. Крагујевац: Центар за научна истраживања Српске академије наука и уметности и Универзитета у Крагујевцу, 151–160.

Ћирковић 2012: Светлана Ћирковић, *Стереотипи времена у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије*, Београд: Балканолошки институт САНУ.

Фридман 1982: Виктор Фридман, Некои забелешки за индиректниот говор и прекажувањето во македонскиот и албанскиот јазик, *Македонски јазик*, XXXII–XXXIII, Скопје, 769–776.

Bolden 2004: Galina Bolden, The quote and beyond: defining boundaries of reported speech in conversational Russian, *Journal of Pragmatics*, 36, 1071–1118.

Clark, Gerring 1990: Herbert H. Clark, Richard J. Gerring, Quotations as Demonstrations, *Language*, 66/ 4, 764–805.

Ћirković 2007: Svetlana Ćirković, Bože me oprosti šta ću pričam pred tobom, *Antropologia. Petničke sveske*, 62, Valjevo, Istraživačka stanica Petnica, 159–168.

Ћirković 2008: Svetlana Ćirković, Stvarnost kosovske enklave: autopercepcija tradicionalnog lečenja, у: Saša Nedeljković (ur.), *Savremena kultura Srba na Kosovu i Metohiji*. Kruševac: Баштиник, 147–181.

Friedman 1982: Victor A. Friedman, Reportedness in Bulgarian; Category or stylistic Variant?, *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics*, XXV/XXVI, Slavica Publisher, INC., 149–163.

Friedman 1986: Victor A. Friedman, Evidentiality in the Balkans: Bulgarian, Macedonian and Albanian, in: Johanna Nichols, Wallace Chafe (eds.), *Evidentiality: The Linguistics Coding of Epistemology*, Norwood NJ: ALEX, 168–187.

Holt 1996: Elizabeth Holt, Reporting on Talk: The Use of Direct Reported Speech in Conversation, *Research on Language and Social Interaction*, 29/ 3, 219–245.

Johansen 2011: Marianne Johansen, Agency and responsibility in reported speech, *Journal of Pragmatics*, 43, 2845–2860.

Lampropoulou 2011: Sofia Lampropoulou, Havin a Say: Direct Speech representation in Greek youth storytelling, *Journal of Pragmatics*, 43, 3374–3386.

Panić Cerovski et al. 2012: Natalija Panić, Maja Đukanović, Borko Kovačević, Novi markeri citiranja u srpskom i slovenačkom jeziku, у: Бојана Димитријевић (ур.), *Филологија и универзитети*, Ниш: Филозофски факултет Универзитета у Нишу, 121–131.

Svanberg, Łuczaj (eds.) 2014: Ingvar Svanberg, Łukasz Łuczaj (eds.), *Pioneers in European Ethnobiology*, Uppsala Universitet.

Wierzbicka 1974: Anna Wierzbicka, The Semantics of direct and indirect discourse, *Papers in Linguistics*, 7, 267–307.

**THE USE OF QUOTATIONS IN ORAL NARRATIVES OF TRADITIONAL
MEDICINE IN IBARSKI KOLAŠIN: FROM TRUTHFULNESS TO EVIDENTIALITY**

Summary

In this paper theoretical and methodological approaches of linguistic anthropology are applied in order to analyze examples from extensive interview about traditional medicine with one participant from Ibarski Kolasin. The analysis aims to show the distinction between quoting the formula in the narratives of the collective knowledge of traditional medicine, which are part of the folklore, and use of quotations in the narratives of individual knowledge of traditional medicine. On the other hand, the use of quotations in the narratives of individual knowledge aims to dynamise conversation, contribute to the truth of tales and remove doubts about the success of the applied traditional treatment.

Key words: field research, oral narratives, traditional medicine, quotations

Svetlana Ćirković

Гордана ДРАГИН
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет

ИЗ СИСТЕМА ГЛАГОЛСКИХ ОБЛИКА У БАНАТСКИМ ГОВОРИМА Ш-В ДИЈАЛЕКТА И ЈЕДНОГ НЕТИПИЧНОГ К-Р ГОВОРА (II)¹

У раду се прати систем глаголских облика у два говора који припадају различитим дијалектима, банатским шумадијско-војвођанским и студеничким косовско-ресавким, односно херцеговачко-крајишким и(ли) зетско-сјеничким. Представиће се неки маркантни глаголи V, VI, VII и VIII Белићеве врсте с обзиром, пре свега, на диференцијалне црте у ова два говора.

Кључне речи: Ш-В дијалекат, К-Р дијалекат, глаголска врста

На обимној грађи из једног староштокавског говора (косовско-ресавског и/ли зетско-сјеничког) и новоштокавског шумадијско-војвођанског, указаће се на сличности и разлике у глаголском систему V, VI, VII и VIII Белићеве врсте². Биће речи о говорима у сливу реке Студенице у југозападној Србији и банатским говорима шумадијско-војвођанског дијалекта. Говори у сливу Студенице били су предмет моје докторске дисертације³, а банатски говори шумадијско-војвођанског дијалекта детаљно су описани у двема монографијама у издању СДЗб (бр. 40. и 43) из 1994. и 1997. године и представљају коауторски рад П. Ивића, Ж. Бошњаковића и Г. Драгин.

Глаголи V врсте⁴

У говорима уз **Студеницу** глаголи V врсте врло су стабилни и ретко прилазе другом парадигматском типу. У говорима **Баната** који нас занимају, из ове класе II врсти прилазе глаголи с алтернацијом *ī:ħ* и

-
- 1 Рад је настао у оквиру пројекта „Дијалектолошка истраживања српског језичког простора” (148001), који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије. Први део овог рада, који се бави глаголима прве четири Белићеве врсте у поменутих говорима, презентован је на скупу Наука и савремени универзитет 4 у Нишу новембра 2014. год. и налази се у штампи.
 - 2 Користићу Белићеву поделу и посматраћу само неке маркантне глаголе из V, VI, VII и VIII врсте.
 - 3 Докторска дисертација *Говори у сливу Студенице* одбрањена је 2004. године на Филозофском факултету у Новом Саду и део који се бави морфологијом припремљен је за штампу.
 - 4 У раду нећу наводити све записане примере из поменутих монографија.

g:ћ: *блебећаӣи, зàврћаӣи, шай̄ућаӣи; њ̀рèврћало, дàкћали, д̀рк-ћ̀али, окрèћо, размèћали; њ̀лđћано је, њ̀дд̀рћани; д̀ркћанье* (Ивић и др. 1997: 226). Ова појава (као у банатским говорима) има врло широк ареал у екавским србијанским говорима од Косова до Поморишја.⁵ Глагол *вика̄ӣи* у значењу „говорити, звати” у оба говора конјугира се по V врсти, али се у Студеници ређе може чути и облик презента по VI врсти (*вй̄камо, вй̄ка̄ӣе*). Такође, у оба говора, када се лабијал нађе испред -а- у инфинитиву, облици презента најчешће имају ликове по V врсти (*шй̄ӣље „тапше”, шй̄ӣљаду, шй̄ӣљали // њ̀осй̄ӣљеш, узй̄ӣље, на ўво шй̄ӣље*), иако се нешто ређе бележе и стандардни облици *сй̄ӣамо, узй̄ӣма...* (Ивић и др. 1997: 227).

Глагол *јаха̄ӣи* понаша се двојако у гворима **Студенице**, тј. остаје у овој врсти у перфекту: *ј̀ахо* кđња, *ј̀ао, узј̀ао, узј̀ала*, а прилази и VII врсти, па ће бити: *ј̀ашӣӣи, ј̀аше, њ̀ој̀аше, узј̀аше ља, уђ̀аше*.

У **банатским** говорима Ш-В дијалекта овај глагол увек има облике само по VII врсти: *ј̀ашӣӣӣи, ўзј̀ашӣӣӣи, ј̀ашӣӣи, ј̀ашӣи, ј̀ашӣӣмо, ј̀ашӣӣӣе, ј̀ашӣӣду, ўзј̀ашӣу; ј̀ашӣӣо, ј̀ашӣила, ј̀ашӣили...* (Ивић и др. 1997: 229).

О разноврсним прерадама парадигме овог глагола аутори монографије *Говори Банат̄иа Ш-В дијалек̄та* констатују да је у штокавским говорима то последица испадања *х*. Такође, истичу да се тип *јашӣӣӣи, јашӣим* јавља на разним странама, али да је у целој Војводини, не само у Банату, он у искључивој употреби.⁶

Мириса̄ӣи има различит статус у овим говорима. Наиме, у **студеничким** остаје у петој врсти (*мирй̄са̄ӣ, мирй̄шем, мирй̄шӣи*), док ће у **Банату**, поред инфинитивне основе на -а- (*мирй̄са̄ӣи, мирй̄сала, мй̄риса̄ла, мй̄рисало*), презентска основа имати -и-, као што имају глаголи VIII врсте (*мирй̄шӣим, мирй̄шӣӣӣи, мирй̄шӣи, мирй̄шӣиду*). Овај глагол страног порекла у **Банату** има више обличких варијација. Тип *мириса̄ӣи, мирӣшӣи* јавља се на разним странама, али му је најраспрострањенији ареал у Војводини. Глагол *сла̄ӣи* кад је са префиксом, правилно се конјугира по V врсти у **Студеници** (*сл̄а̄ӣи, шй̄љем*), док се у **Банату** јавља без -а- у презенту (*њ̀дӣљем, њ̀дӣљи ми, њ̀дӣљèду, њ̀дӣљу*). Исти глагол без префикса редовно иде по II врсти (*шй̄ље, шй̄ље, шй̄љеду*) (Ивић и др. 1997: 230).

О неправилном глаголу *жет̄ӣи* : *жњем*, који у говорима које пореди-мо може да се конјугира и по II и по V врсти, било је речи у раду који је у штампи у Зборнику са НИСУН-а 4.

Глаголи VI врсте

У **студеничким** говорима глагол *чешља̄ӣи* остаје у VI врсти (*чешља̄ӣӣе, чешља̄о, чешљала, д̀чешљала*). У **банатским** говорима

5 В. литературу о томе у Ивић и др. 1997: 227.

6 В. потребну литературу у Ивић и др. 1997: 229.

Ш-В дијалекта има поред оваквих и облике од презентске основе по II врсти (*чешљем, дчешљѣ се, чешљѣмо, чешљѣду*) (Ивић и др. 1997: 231).

Бежаиџи у **оба говора** конјугира се по VI и VIII врсти, тј. према инфинитивној основи *беџа-* у презентској основи долази *беџа-* и(ли) *бежи-*. У селима крај Студенице, без јасно оцртаног ареала, забележено је следеће: Немô нџикад да *беџаиш, беџа, беџау, беџај, бре!* као и *бежџим, бежџи/бежџи, бежо, бежала, бежи!* У Банату, у тамишкој⁷ зони преовлађују ликови: *беџам, беџаиш, беџа, беџамо, беџаду, беџо, беџала, беџали* смо, док ће у кикиндској чешће бити: *бежим, бежиш, бежи, бежџимо, бежџиду, бежу*. Као и у Студеници (в. горе), тако и у банатским говорима, у императиву забележено је двојство: *беџај, беџајџи* и *бежи, бежиџи*.

У говорима уз **Студеницу** примећена је код глагола ове врсте склоност ка имперфектизацији уз помоћ суфикса *-ива, -ава-* и *-ева-*: *исџребиџам, добиџа, набиџа, оиџа, џоџиџеџива, џбиџа, добиџамо, миџа убиџамо, изубиџају; добиџо, оиџао се, добиџала је, одбиџала ме, одбиџало би се;*

заџаџаџа, разорџаџамо се, слабџаџа; тô је имавало, ниџе ме џоџераџало ниџкуд, имавџали, одседаџали, кџће су имавале врата;

ноџиџџа,⁸ да ноџиџџају, да ноџџају, ноџџао, ноџиџџала, ноџџала; роџџа, роџџу, родиџџала, кукџруз роџџо, роџџала, роџџало слабо, родиџџали.

Основа на *-ева-* (*-џева-*) забележена је само код глагола *ноџиџиџи* и *раџаџиџи*, што је потврђено широм косовско-ресавског дијалекта (Барјактаревић 1965-66: 24-25; Симић 1972: 137; Ђукановић 1995: 47, В. Николић 2001: 79).

И у посматраним **банатским** говорима ситуација је слична. Помоћу суфикса *-ива-* имперфектизују се глаголи изведени од глагола прве врсте: *облџчивџам се, облџчивџамо, свлаџивџала, облџчивџали, џомаџивџам, донџесџивџам, изнџесџивџаџиџе, донџесџиво, изнџесџивџали, надонџесџиво, доџиџаџивџам, наџиџаџиво, нòга оџиџеџива* (Ивић и др. 1997: 238).

Забележено је и неколико глагола са суфиксом *-ава-*: *одбеџњаџау* от цркве, *брџаџвали, укрџаџаџа, меџаџвале, смрџжњаџа се* вòда, *смрџџаџа се, рџџаџа, џџаџа роџаџала, свџаџаџаџиџе, ја сам баш свџаџаџала* грџну (Ивић и др. 1997: 239).

Има случајева и да се суфикс *-ива-* јавља на месту *-ава-*: *доврџиџивџам, заврџиџивџам, избеџивџала, ниџе се удаџиво, насеџивџали, , дòбџаџам, дòбџаџаџаду, добџаџо* (Ивић и др. 1997: 239).

Констатовано је и само неколико глагола имперфектизованих помоћу суфикса *-а-* који је удружен са најмање две алтернације – прозодијском и

7 Говоре Баната шумадијско-војвођанског дијалекта аутори поменуте монографије поделили су на тамишку и кикиндску зону. Кикиндска зона простире се северно од линије Зрењанин Житиште Итебеј до мађарске границе, а тамишка јужно од те линије до линије Борча Црепаја Иланца.

8 У говорима уз горњу Студеницу јављају се ијекавки рефлекси *јаџа*.

консонантском, а најчешће и вокалском: *їрòвāђаиш*, *їрòвāђали се*, *с̀у-кāб̄.љу се т̄аласи*, *зарāб̄љали*, *їозарāб̄љал*, да се т̄āј п̄есак не ðбрāња, да се не ðдрања, кат се нас̄љало óде, *їрїс̄ља се нāрод*, *ус̄љāмо ў глāву* (Ивић и др. 1997: 239).

Основу на *-ева-* имају: *їобол̄ёво*, *зāв̄ёва* „завија, арлауче”, *над̄евāиш* ј̄едно др̀угим їме, *зāкїш̄ёва*, *ї̀дкїш̄ёва*, *изум̄ёву* (Ивић и др. 1997: 239).

Глагол *гаиш* у посматраним говорима има различите облике у неким категоријама. У 3. лицу множине презента у оба говора наставак је *-гу* (*дāду*) (Ивић и др. 1997: 163). Уз **Студеницу** основа се може проширити са *-гн-* (*дāдну*), а у оба говора на непроширену основу додаје се и наставак *-у* (*дāју*).

У осталим лицима, у Студеници, јавиће се проширење *-гне-*, док ће у **Банату** изостати. Кроз примере то изгледа овако: *дāднем*, *дāднеиш*, *дāдне*, *дāднемо*, *дāднеише*, *дāдну* према *дāм*, *дāиш*, *дā*, *дāмо*, *дāише*.

Императивни облик у говорима уз Студеницу може се јавити са проширењем *-гн-* или без њега (*дāдни*, *дāдниише*, *дāднимо* и *дāј* м̄ене, *дāјмо*). У **Банату** се поред облика *гај* јавља и *їогај* без јасне значењске разлике. Забележено је: *ї̀ддај* ðецама, *ї̀ддај* н̄бзи, *ї̀ддај*, ðвим ð̄еди, *ї̀ддај* свињама, ðву ч̄орбу, *ї̀ддај* к̄ери, *ї̀ддајише* им сви́ма... према ð̄еда, *дāј* ðву чутуру ракије, *дāј* т̄и м̄ене м̄ог м̄омка, Јел ћеш да га ј̄еш, јел *дāј* м̄ене, *дāј* ми твоју кафу, *дāј* т̄āмо н̄еке ч̄амце, п̄трошу н̄овце па *дāј* из б̄анке... (Ивић и др. 1997: 247).

Аутори монографије о говорима Баната констатују тим поводом да и у Банату као и у србијанском Полимљу уз *їогај(ише)* не долази датив *мени* или *ми*, као ни да у грађи нема примера са негираним *їогај(ише)*. Поред тога, ова форма не јавља се у приповедачком императиву, као ни у подстицајној функцији („дај згрћи” и сл). Закључак је да се императив *їогај(ише)* може посматрати као „факултативни суплетивни члан прадигме глагола *гаиш*” (Ивић и др. 1997: 247).

Глаголи *мора* и *їр̄еба* у говорима **Студенице** увек траже допуну, тј. индеклинабилни су, безлични:

м̄ора ўзнем мат̄ику, *м̄ора* му покажем, *м̄ора* да однес̄ к̄ўћи, *м̄ора* му дон̄семо, ви *м̄ора* урадите, *м̄ора* те в̄ежу, сви *м̄ора* да схв̄ате;

їр̄еба да однес̄м, *їр̄еба* урадиш чов̄еку, т̄и *їр̄еба* да пок̄ўпиш, *їр̄еба* покажемо, *їр̄еба* одн̄есте, л̄ёбови *їр̄еба* да се п̄̄чу.

Оба глагола су у перфекту само у личним облицима (*м̄оро* си показат, он̄и су *м̄ор̄али* плат̄ит̄, *м̄орали* су ћ̄еца н̄осит и *їр̄ебао* је ðоставит, *їр̄ебали* су пос̄їјат, *їр̄ебале* му д̄обре оп̄анке).

У посматраним говорима **Баната** презент *мора* само понекад се употребљава безлично, док је чешће са личним наставцима:

м̄ора ðне д̄ їдем, т̄и *м̄ора* да п̄антиш, ви м̄ене *м̄ора* да к̄ажете, т̄б̄ *м̄ора* да н̄ñи код нас, *м̄ора* да д̄аду; *м̄орам* да њим к̄адим п̄̄ћ, *м̄орам* да загр̄ебем пр̄ви, *м̄ораж* да пр̄в̄рнеш, *м̄ораиш* м̄етути, *м̄ораиш* гл̄едати, *м̄ораиш* више д̄ана да р̄адиш, *м̄ораше* се војски јавити, ви

мбраиџе учити, *мбраиџе* њи да чџкате, *мбраду* да прџву сџц, *мбраду* ма̀ло па̀лити.

У перфекту је безлична конструкција сасвим ретка. Забележен је само пример (И два̀ са̀та је *морало* свѝрац да свѝра) (Ивић и др. 1997: 246).

У **Банату** глагол *џребаџи* употребљава се са једнаком фреквенцијом и безлично и у личним облицима:

Треба да џдем ку̀ћи, *џреба* д џмам нова̀ца, *џреба* да се сџџем, *џреба* д џзmesh, тџ *џреба* да наџеш, *џреба* д џдемо дџгоџ, *џреба* да сџјете жџто, *џреба* рџпу да ва̀ду; штџ *џреба*м да ка̀жем, *џреба*м да се сџџем, *џреба*и знџти, *џреба*мо се Бџгу мо̀лити.

У перфекту и потенцијалу као и у конструкцији са дативом са значењем „бити потребан некоме” јављају се чешће лични облици (ја̀ сам *џребала* џџи, штџо сам *џребо* да да̀м, Вѝ нџсте *џребали*, И офицѝри штџџ су *џребали* да ра̀ду и не *џреба*и ми вѝше, па̀ре мѐне не *џребу*, њџзи *џреба*ју пџсме, ни му је *џребала*). Лични облици неизбежно се јављају у значењу „имати потребу + акуз.”. (Не *џреба*м нѝшта дрџго, Са̀д не *џреба*ду ни ц̀рталџ) (Ивић и др. 1997: 246).

Безлична конструкција долази и у следећим ситуацијама:

- 1) кад је „оно што је потребно” исказано индиректним падежом (*џребало* им з џгреву, *џребало* им штџџфа);
- 2) „у конструкцији са зависним глаголом у перфекту, које означавају пропуст да се нешто учини у прошлости”, с напоменом да је могућ безлични облик *џреба* у презенту (*џреба* та̀мо да је џчо);
- 3) кад је „оно што је потребно” у једнини, а у питању је садашњост (Мѐне рџба не *џреба*);
- 4) кад је „оно што је потребно” у зависном падежу, а реч је о једнини и садашњости (Мѐне лѐба ма̀ло *џреба*, не *џреба* зѐмља нѝком) (Ивић и др. 1997: 245, 246).

Спроведено је подновљено јотовање, тачније, група *џџи* аналогичном је замењена са *џџ* у основама изведених глагола у оба говора. Уз **Студеницу** то изгледа овако: *исџџиџа* мџду мџку, *исџџиџаџи*, *наџџиџа*, не *џџиџа*мо, *џремџџали*, *џџиџали*, *џречџиџа*мо, *сџџиџа*, *укрџџа*и... У **Банату** забележо је следеће: *џрџкрџџа*, *исџрџкрџџу*, *џрџкрџџаду*, *џрџмеџџам*, *џџџиџа*, не *џџиџа*, да се не *џџџиџа*, *сџџџиџаду*; *џџџиџаџај*, *џџџиџаџиџе*; *исџрџкрџџане*, *намеџџаи*, *џремџџо*, *џџџиџали* се з брџга (Ивић и др. 1997: 241).

Глаголи VII врсте

Студенички говори чувају конјугацијски тип *б / и* код неких глагола (а), док се код других он губи и у наслону на образац *молиџи* : *молим* прилазе глаголима са *и* у обе основе (б):

- а) *вдлим, бдли, зорѝ, ѝрездрѝ, разболѝ се, вѝрили* поред *не вдлем, вdleш, вѝреле; вѝдећу, вѝдећеш, вѝћо, вѝћела; жѝвѝѝ, жиивео, жѝвела, ѝоцѝурело; излѝѝела, мрзели, обазрѝ, ѝолућео, седѝео, умѝео...*
- б) *врѝо, дожѝвио, дднио, оболѝо, дднио, осѝѝарио, ѝднио, ѝоскуѝили, ѝоѝуѝили, сѝдиѝѝи, сѝѝидила, ѝзрио, умѝо.*

У говорима **Баната** Ш-В дијалекта поменути конјугацијски тип више не постоји. Већи део глагола пришао је VII врсти, тј. увек је са *и* у обе основе, док мањи део има сада *е* у обема основама, тј. приклања се VI врсти : *бдлѝѝи, бdle ме, вдлем, вdle* Југослѝавију, *вдлѝлмо се, вдлѝше, вdleду*; да му *уздвем*, да му *уздве; здреш*, кѝндило гдоре цѝлу ндћ, *зорѝмо, изздрѝду*; да *оддлем*, нѝ мож да *оддле; нѝ узмемо*, да се не *кдоре*, тд се *скдоре; обдло, разбдло, обdleла, забdleше, вдлѝ сам, вdleле* дѝвѝјке, *вdleћеду; здро, изздро, узорѝно* ћѝбре; *оддло* („пустио мало, није тако ѝутит”), *одdleла; лѝбац се окдро*, да се зѝмљѝ *скдрела, скдрѝе* се, није *окорѝно* (Ивић и др. 1997: 249, 250).

Ова појава, иначе, изразита је особеност војвођанских говора Ш-В дијалекта. Не назире се одговор на питање због чега су ови глаголи пошли у супротним смером од осталих. Једино што је јасно то је да су сви ти глаголи сличног гласовног склопа (вокал једносложног корена увек је *о*, иза којег је сонант *л, р*, или *в*), и да у инфинитиву сви имају једнак акценат. Не узима се као вероватно да су глаголи *зѝвѝѝи* и *оголѝѝи* (најмање фреквентни) некада имали презенте на *-ћје-* (Ивић и др. 1997: 250).

Поменућемо и глаголе *врѝѝи* и *зрѝѝи*, који у говорима уз **Студеницу** остају у VII врсти (*врѝѝи, ѝроврѝѝи, ѝроврѝела* је вѝда, *ѝроврѝѝи; зрѝѝи, зрѝи, сазрѝи*, да *узрѝи* парадајс, *зрѝу* јѝбуке). У **банатским** Ш-В говорима *зрѝѝи* иде по VI врсти (*зрѝе, сѝзре, сѝзреће, зрѝѝи, сѝзреѝѝи, зрѝео, зрѝела...*), а *врѝѝи* остаје у VII врсти (*врѝи сѝло, ѝрдѝври, врѝиду, ѝрдѝвру, врѝѝѝи*, вѝда *врѝила, ѝрдѝвила* је вѝда...). (Ивић и др. 1997: 251). Попридевљени партицип *врѝео* чува траг старе промене овог глагола (*врѝео*, да је ѝвек *врѝево, врѝео* је, *врѝела*, тд је *врѝело*) (Ивић и др. 1997: 251).

Разлика у понашању глагола *врѝѝи* и *зрѝѝи* долази од ѝихових првобитних парадигми. Првобитна презентска основа гласила је *врѝи-*, али *зрѝје-* (Ивић и др. 1997: 251).

Док у **студеничким** говорима глаголи *намениѝѝи, ѝромениѝѝи, извиниѝѝи* и сл. остају у овој врсти, у говорима **Баната** прилазе III врсти (*ѝрдѝмѝнем, намѝнем, замѝне, рѝзмене, ѝрдѝмѝнеду, ѝромѝнуѝѝи, намѝно, замѝнула, ѝромѝнуло се. измѝнуѝѝи*, да се *извѝине*) (Ивић и др. 1997: 252). На сасвим друкчији начин III врсти је пришао глагол *раднем* у **студеничким** говорима и *зѝазнем* у **банатским** (Ивић и др. 1997: 252).

Помиње се, такође, да тзв. компаратив и суперлатив глагола *волеѝѝи* у овим банатским говорима имају *е* на крају инфинитивне и презентске основе (*вдлѝјем највдлѝјем, вдлѝједу, најволеѝјела...*) (Ивић и др.

1997: 250). И у говорима уз Студеницу забележен само облик *највољѝјеш* брата.

У говорима уз **Студеницу** три лика има глагол *осѝарейѝ*: *осѝарайѝ*, *осѝарам*, *осѝарала*, *осѝарало* се; *осѝарейѝ*, *осѝарео* сам, *осѝарела*, *осѝарели*; *осѝарийѝ*, *осѝари*, *осѝарила*.

Имперфективни глагол *ноћевайѝ*: *ноћѝевайѝ* настао је инфиксацијом, тј. уз помоћ инфикса *-ева-* и прешао у VI врсту: *ноћѝвам* сама, *да нд-ћѝва*, *ноћѝјева*, *ноћѝјевају*, *ноћѝвао*, *ноћѝвала*, *ноћѝјевала*, *ноћѝвали*. И глагол *(-)жрешийѝ* напушта ову врсту и приклања се VIII врсти: *жрѝшам* мајко, *жрѝшаш* кад не глѝдаш, *изжрѝшала* у живѝту, *пожрѝшали* и гѝтово.

Подновљено јотовање спроведено је у трпном придеву глагола ове врсте у оба посматрана говора. У говорима уз **Студеницу** забележено је: *зайѝуићена*, *крѝићен*, *најѝуићен*, *ољѝуићена*, *идѝићен*, *иѝуићено*, *ујлѝићено*, *зайѝиљени*, *крѝийѝен* (отуда и *кришѝење*). У **банатским** говорима нотирани су следећи примери: *крѝићен*, *ирикрићено*, *с ирѝкрићени* ногама, *ирѝмеићен*, *намеићена*, *иѝуићена*, *сиѝуићене...* (Ивић и др. 1997: 253).

Глаголи VIII врсте

У говорима **Студенице** у VIII врсти остали су ови глаголи: *блѝјайѝ*, *блѝји*, *блѝјала*; *бѝјайѝ*, *бојѝ се*, *бојѝмо* се вѝка; *врѝчѝй*, *врѝчѝала*; *жвиждѝийѝе*, *жвиждѝали*; *клѝчайѝй*, *клѝчийѝе*, *клѝчала...* С друге стране, пак, у **банатским** говорима којима се бавимо ови глаголи су сви прешли у VII врсту: *блѝјийѝи*, *блѝјиле*; *жвиждѝийѝи*, *жвиждѝила*; *клѝчийѝи*, *клѝчио*, *клѝчили* (Ивић и др. 1997: 254).

Примери забележени у **студеничким** говорима *врѝскайѝ*, *врѝшѝийѝим*; *дрѝчи*, *дрѝкала*; *цикайѝ*, *цичиш*, *цичала* замењују веларни консонант из инфинитивне основе палаталним у презенту. Идентично је и у **банатским** говорима (*врѝскайѝи*, *врѝшѝийѝи*; *дрѝкайѝи*, *дрѝчу*; *цикайѝи*, *цичи*) (Ивић и др. 1997: 255).

У местима горњег тока **Студенице** глагол *шѝуѝайѝ* остаје у VIII врсти (*шѝуѝали*), док у местима уз доњи ток реке из VII врсте продире основински наставак *-е* (*шѝуѝейѝ*, *шѝуѝейѝ*, *ирѝећѝуѝейѝо*, *ћѝуѝела*). У **Банату** бележи се *ћѝуѝайѝи*, *ћѝуѝо* је, *ћѝуѝала*, *ћѝуѝила* сам, *ћѝуѝићу...*, што потврђује да се може конјугирати и по и по VIII врсти и по VII врсти (Ивић и др. 1997: 257).

Студенички говори, као и стандардни језик, користе две аломорфне инфинитивне основе *броја-* и *броји-*, тј. конјугирају овај глагол и по VIII врсти и по VII врсти (*брѝјала*, *брѝјали*; *бројѝмо*, *бројѝла*), док у **Банату** овај глагол доследно спада у VIII врсту (*брѝјѝм*, *брѝјѝили* смо) (Ивић и др. 1997: 257).

Такође, глагол *сѣјајѣ(и)/сѣојајѣ(и)* јавља се са напоредим инфинитивним основама уз **Студеницу** (*сѣјајѣ, сѣјајала* на путу и *сѣдјим* и глѣдам, *сѣојѣиш* и не глѣдаш, *тамо сѣдји*) (Ивић и др. 1997: 257).

Помоћни глаголи

Глагол *биѣи*

У презенту, у говорима уз **Студеницу** јављају се 4 алтернативна лика : *бѣде, бѣдне, бѣде* и *бѣдне*. Облик *биде* најчешће је заступљени облик.

У императиву забележени су облици *биди* и *бидни* (*бѣди дѣбар дрѣѣ, бѣдиѣ тѣ у дѣсам* и *бѣдниѣ сами*). У ови гворима основа се може проширити са *-ва-*, тј. тим се глагол имперфектизује (*бѣвало* инфлација, *бѣвало* свѣшта, *бѣвали* у сѣкобима...).

Овде се семантички укрштају глаголи *имаѣи* и *биѣи*, тј. у значењу *esse* готово редовно се користи *имаѣи* (а не *биѣи*): *имѣле* су мѣбе, нѣко нѣје тѣ *имѣо*, *имѣло* је кѣмуниста, *имѣло* нѣрода, *имѣло* стѣке грѣдне, *И тѣ је имѣвало*.

Банатски говори Ш-В дијалекта у презенту имају неколико алтернативних ликова овог глагола (*бѣдем, бѣде, штѣ тѣ бѣде бѣло; бѣднем, бѣдне, нѣ бѣднѣмо; пѣштуј дѣца* и *мѣтер ако бунеш срѣћан; бѣдем, бѣдеш, ако нѣ биде кѣше, бѣдѣду; бѣднеш, бѣдне, кад бѣднѣмо; штѣ ће да бѣне бѣље*).

У императиву су се нашли само облици са аналошким *и* у корену: *бѣди дѣбар, бѣди ѣскрен, бѣди кѣмѣшан, бѣди мѣран, бѣѣше мѣрни, бѣѣше ѣмѣѣни, бѣѣше ѣверени* (Ивић и др. 1997: 258).

Глагол *јесам*

Облици презента у оба посматрана говора одговарају онима у стандардном језику (*јесам, јеси, јесѣше, јес / јесам, јеси, јесѣше/ нѣсам, нѣси, нѣје, нѣје...*). У значењу „да” у **студеничким** говорима јавља се *јес* (како ви лакше, *јес*). Поред тога, у **студеничким** говорима контраховани облик *нѣ* (ређе *нѣ*) не мора увек стајати испред енклитике (*нѣ* имѣло, *нѣ* пѣто, *нѣ* се јѣвила, *нѣ* имѣ пут, *нѣ* имѣло). Тако и у говорима **Баната**, када облик *нѣје* стоји пред енклитиком, обично се контархује у *нѣ*: *нѣ ми ѣѣшко, нѣ ми дѣо бѣѣ, нѣ бѣо на Сѣѣсовдан, нѣ му бѣло сѣѣрѣшном нѣ нас ѣѣѣо, нѣ се ѣѣкла рѣкија...* (Ивић и др 1997: 259).

Глагол *хѣѣи*

Презент је у оба говора подударан са облицима у стандардном језику, са варијантним акценом у у **студеничким** говорима (*ѣћу, ѣћеш, ѣће, ѣћемо, ѣћѣше, ѣће, ѣћѣју; нѣћу, нѣћеш, нѣће, нѣћемо, нѣћѣше, нѣће*). Јављају се и контраховани и редуковани облици: *нѣж* да остѣнеш, *нѣћ* имѣти, *нѣћ* с удаје; *нѣ* да бѣде врѣо, *нѣ* да кѣжеш мѣне... У овим говори-ма нисмо наишли на типичан К-Р тип *ѣѣше, нѣѣше*.

У имперфекту су забележени облици за 1. и 3. л. једнине и 3. л. множине: *кћа̂*, *ја̂* *ћа̂* да пођем, *ћа̂ћа*; ко *ћа̂ше* да ме слика, *џна кћа̂ше*; *кћа̂у*. Аорист је, такође, забележен само у 3. л. јд. и 3. л. мн. (*не кће̂* да дође; *не кће̂доше*). Футур 2 нотиран је само у неколико примера у једнини: *не кће̂днем* да се секира̂м, кад *ће̂неш*, ако *не ћенеш*, *ће̂не*.

У радном придеву овај глагол гласи овако: *ћа̂о*, *нико̂* *није̂* *иће̂о*, кад је *ће̂о*, *иће̂о* је, *није̂* *ће̂ло*, *ће̂ла* сам, *ћа̂ли* да дођу, *нису̂* *иће̂ли*.

У говорима **Баната** забележени су следећи облици у презенту: *џћу*, *џћеш*, *џће*, *џћемо*, *џћемо*, *џће̂и̂е*, *џће̂и̂е*, *џћеду*, *џћеду*; *не̂ћу*, *не̂ћеш*, *не̂ће*, *не̂ћемо*, *не̂ће̂и̂е*, *не̂ћеду*, *не̂ћеду*.

Побројани облици, сем у нултој редукцији *x* на почетку речи и 3. л. мн. на *-гу* у презенту, идентични су са облицима у стандардном језику.

Забележени су и примери са редукцијом: *џндак̂* *не̂* да *но̂сим*, *ни̂кад̂* *не̂* да *забдо̂равим*, *ви̂* *не̂* да *с̂* *излече̂и̂и̂е*, *не̂* да *кдо̂и̂аду*.

У радом придеву увек ће бити: *иће̂о*, *иће̂во*, *иће̂ла*, *иће̂ли*. Даке, овде нема облика као у **студеничким** говорима *кће̂о*, *ће̂о*, *ћа̂ла*.

По угледу на упитне облике *оћу̂* *л* сачињени су *оће̂лмо*, *оће̂лду* доћи, *оће̂лду*. На сличан начин добијен је и множински облик *јеле̂и̂е* према једнини *јел* (Ивић и др 1997: 261).

ЗАКЉУЧАК

Маркирани глаголи V, VI, VII и VIII Белићеве врсте и поред евидентних разлика у акценту, облику и(ли) конјугацији у ова два посматрана говора, ипак не би могли ићи у прилог чињеници да се ради о говорима из два структурално различита дијалекта, староштокавског (косовско-ресавског и/или зетско-сјеничког) и новоштокавског (шумадијско-војвођанског). Наиме, није без значаја ни чињеница да међу студеничким говорима има оних који су нетипични косовско-ресавски, као и оних који су са доста особина зетско-сјеничких па и херцеговачко-крајишких, са којима се и граниче. С друге стране, ни банатски говори шумадијско-војвођанског дијалекта нису хомогени. Наиме, јужнији говори, Тамишки, имају доста сличности са суседним смедеревско-вршачким (староштокавским), док су они уз Тису ближи говорима Бачке, тј. типичним шумадијско-војвођанским говорима.

Скраћенице

К-Р косовско-ресавски дијалекат

Х-К херцеговачко-крајишки дијалекат

Ш-В шумадијско-војвођански дијалекат

Литература

П. Ивић и др. 1997: Ивић, Павле, Бошњаковић, Жарко, Драгин, Гордана *Банайски зовори шумадијско-војвођанског дијалекта (друга књиџа: морфологија, синтакса, закључци, шекстиви)*. – СДЗб, књ. XLIII, Београд, 1–586.

EXCERPTED FROM THE SYSTEM OF VERB FORMS IN THE SPEECHES OF BANAT OF ŠUMADIJA-VOJVODINA DIALECT AND AN ATYPICAL KOSOVO-RESAVA SPEECH (II)

Summary

The paper follows the system of verb forms in two speeches belonging to different dialects, Šumadija-Vojvodina in Banat and Kosovo-Resava in Studenica, i.e. Herzegovina-Krajina and(or) Zeta-Sjenica. Certain marked verbs of V, VI, VII and VIII class according to Belić will be presented, considering, predominantly, the differential features in these two speeches.

Gordana Dragin

Станислав СТАНКОВИЋ¹
Српска академија наука и уметности
Институт за српски језик

Веселинка ЛАБРОСКА
Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Скопје
Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков“

ЗА СРПСКО-МАКЕДОНСКАТА ЈАЗИЧНА ИНТЕРФЕРЕНЦИЈА НА МОРФОСИНТАКСИЧКО РАМНИШТЕ КАЈ МАКЕДОНЦИТЕ ВО ЈУЖЕН БАНАТ²

У раду се анализирају српско-македонске интерферентне појаве на морфосинтаксичком плану у македонском језичком коду дванаесторо Македонаца у јужном Банату. Материјал је сакупљен на терену у интервјуима са изворним говорницима македонског језика који су рођени или пак дуго живе у Банату, те поседују и македонску и српску језичку компетенцију. Утицај српског на македонски језички систем присутан је у свим анализираним идиолектима. Интерферентне појаве најприсутније су на лексичком плану, а затим на плану флексије и реда речи у реченици, тј. бележи се велика фреквенција српских флективних модела и српске линеаризације у македонском језичком коду, што указује на несиметричан однос између двају језика у датом контакту.

Кључне речи: интерферентне појаве, морфосинтакса, македонски и српски језик, Македонци, јужни Банат

Увод. Интерференцијата међу јазичите, како што пишува Рудолф Филиповиќ (1986: 19), постоела од секогаш и како резултат на неа често се случувале промени во јазичите кои во науката за јазикот, почнувајќи од втората половина на 19 век, станале мошне интересно поле на истражување. Тогаш се побило и сфаќањето на истакнатите германски компаративисти (Расмус Раск, Франц Боп, Јакоб Грим), како и на некои други лингвисти од тој период, дека закономерностите на развојот на јазичите се доследни и без исклучоци и дека може да постои јазично мешање (по-

¹ luznjakvl@sezampro.rs

² Овој труд е изработен во рамките на два проекта, ИИИ 47016: *Интердисциплинарно истражување културног и језичког наслеђа Србије и израда мултимедијалног интернет портала Појмовник српске културе* и ОИ 178020: *Дијалектолошка истражувања српског језичког простора*, кои во целост се финансирани од страна на Министерство за образование, наука и технолошки развој на Република Србија.

зајмување) само на лексичко рамниште (на пр. сп. кај оксфордскиот професор Макс Милер: „ma koliko jezici bili miješani u leksiku, oni ne mogu biti miješani u svojoj gramatici” (според Филиповиќ 1986: 19). Всушност, како резултат на интерференцијата и настанале јазичните сојузи или јазичните лиги кои обединуваат несродни јазици со многу слична типолошка структура. Во еден таков јазичен сојуз (во моментот еден од најинтересните за проучување) спаѓаат и македонскиот јазик и говорите на призренско-тимочката дијалектна област на српскиот јазик: тоа е балканскиот јазичен сојуз. За да настане интерференција, се разбира дека треба прво да постои билингвизам во најширокото значење на зборот (Филиповиќ 1986: 33–34), т.е. билингвални говорители, кои се всушност носителите на јазичната интерференција. Интерференцијата е сè почеста појава и во современиот начин на живеење и на комуникација кога контактите на јазиците се секојдневни, непосредни или посредни (најчесто електронски), при што еден јазик е тој што го зборуваме од детството и што во литературата е познат под терминот *мајчин јазик* (бидејќи не е секогаш во прашање јазикот на мајката, а може да не е ни јазикот на таткото, туку некој сосема друг јазик, подобро е за овој јазик да се користи поновиот термин *прв јазик*). Јазикот што влијае на него е јазик што во конкретна ситуација служи за меѓусебно разбирање што може да биде јазикот на средината или јазик со широка употреба за меѓусебна комуникација или лингва франка, каков што е во моментот англискиот јазик.

Предмет на нашиот интерес ќе биде интерференцијата на македонскиот и српскиот јазик, два сродни јужнословенски јазици, при што ќе биде анализирано влијанието на српскиот јазик како јазик на средината, и следствено јазик со престиж, врз македонскиот јазик како прв, односно како мајчин јазик на Македонците коишто живеат во јужен Банат.³ Впрочем, тема којашто до појавата на поновите трудови на Ж. Бошњаковиќ и на С. Станковиќ не е проучувана досега.⁴ Материјалот што го користиме за анализа е собран на терен во периодот од април 2012 до август 2014 година и претставува богат јазичен корпус од над стотина страни транскрибиран текст.⁵ Во оваа прилика ќе направиме анализа само на дел од интерферентните појави меѓу српскиот и македонскиот јазик на морфосинтаксичко рамниште кај Македонците во јужен Банат.

3 Се работи за поголем број преселени Македонци кои во периодот по Втората светска војна како резултат на миграциската политика во тогашната Југославија ги населиле главно напуштените германски домови во неколку места во Банат, но најмногу во Јабука и во Качарево блиску до Панчево, и во Пландиште.

4 В. во следните библиографски единици: Бошњаковиќ 2005, 2006а, 2006б и 2008; Станковиќ 2015.

5 Овие текстови претставуваат само еден помал дел од јазичниот материјал којшто е снимен и транскрибиран во рамките на изработката на докторската дисертација *Ситуацискиот на македонскиот јазик во Република Србија и неговата интерференција со српскиот јазик на морфосинтаксичко рамниште* на С. Станковиќ (2015).

За целите на овој труд анализираме вкупно 20 часа снимен материјал од следниве информатори, по потекло или преселеници од различни краишта од Македонија: Благоица Стојковска од Битола, родена 1956, од 1986 живее во Јабука, омажена за Македонец (БС); Јагода Ивановска од Порече, родена 1958, од 1982 до 1986 живеела во Качарево, од 1986 живее во Панчево, омажена за Македонец (ЈИ); Бранко Симуноски од Осломеј, Кичевско, роден 1964, од 1999 живее во Јабука, оженет со Македонка (БрС); Владимир Васиљевски по потекло од Демирхисарско, роден 1948 во Панчево, од 1948 живее во Јабука, оженет со Македонка (ВВ); Божана Милевски од Милетино, Тетовско, родена 1948, од 1989 живее во Планиште, омажена за Македонец (БМ); НН од Велешко, живее во околицата на Планиште (НН)⁶; Лазар Филиповски од Велешко, роден 1935, од 1946 живее во Јабука, оженет со Македонка (ЛФ); Јован Радески од Порече, роден 1938, од 1946 живее во Јабука, оженет со Македонка (ЈР); Цвета Ѓорѓевска по потекло од Струшко, родена 1958 во Качарево, од 1958 живее во Качарево, омажена за Македонец (ЦЃ); Трајанка Арсовска по потекло од Велешко, родена 1953 во Јабука, од 1953 живее во Јабука, омажена за Македонец (ТА); Живко Апостоловски од Милетино, Тетовско, роден 1941, од 1946 живее во Јабука, оженет со Македонка (ЖА); Руска Сурла од Порече, родена 1947, од 1963 до 1973 живеела во Лажани, Прилепско, од 1973 живее во Планиште, омажена за Србин (РС).

Сите наведени информатори освен Руска Сурла, главно ја зачувале македонската јазична компетенција и генерално се трудат да го зборуваат македонскиот стандарден јазик и токму затоа сметаме дека анализата на нивниот говор претставува вистински показател за начинот на интерференција меѓу македонскиот и српскиот јазик во услови кога српскиот јазик е јазикот на средината во којашто се живее, односно *вџор* јазик. Информаторката Руска Сурла по доаѓањето во Банат живеела во многу специфични социјални услови со неможност за поголема комуникација на македонски јазик, како резултат на што таа комуницира со сите на некој мешан македонско-српски идиом којшто го зедовме за анализа само како поткрепа на генералните заклучоци за начинот на влијание на српскиот јазик врз македонскиот. При анализата на примерите, водевме сметка и за родниот говор на информаторот, затоа што во дел од македонските дијалекти има јазични црти што се поклопуваат со оние од српскиот јазик и во тој случај не можеме појавата да ја сметаме како српско влијание туку како особеност на родниот македонски говор што нашите информатори го учеле од своите родители.⁷ Во овој прилог само делумно ќе ги анализи-

6 Се работи за информаторот којшто го дозволил снимањето и користењето на добиениот јазичен материјал, но не и користење на неговите лични податоци. Оттаму за овој информатор го употребуваме симболот НН.

7 За одредување на дијалектните особености на идиолектот на нашите информатори беа користени дијалектолошките трудови на Божидар Видоески и на други македонски дијалектолози (Видоески 1950, 1960, 1984, 1998; Лаброска 2008; Лаброска и др. 2012; Стаматовски 1956, 1957; Цветановски 2004).

раме промените што ги регистриравме кај менливите зборови, со краток осврт и на редоследот на клитиките кои се врзани за глаголското јадро на реченицата. При нашата анализа го користиме структурниот споредбен метод сопоставувајќи ги збороформите на парадигматско и на синтагматско рамниште (в. Горѓевиќ 2004: 83–115). Се разбира, блискоста на јазиците што ги споредуваме бара суптилен пристап со водење сметка и за хомонимите во двата јазика, но и за различниот семантички опфат на зборовите кои се навидум идентични во основната збороформа.⁸

Од интерференцијата кај именките. Во рамките на именскиот систем ќе се задржиме на неколку нивоа на влијание што македонскиот јазичен идиом ги има од српскиот јазик. Првото ниво е директно позајмување на именски форми во нивната основна форма, и потоа нивна употреба во македонскиот текст според правилата на македонскиот јазик, а тоа значи со македонски множински наставки, без употреба на падеж и со употреба на членска морфема доколу се работи за определена референција. Ваков тип на заемки констатиравме кај сите говорители. Примери: таја *лејоџа*; голем *доџинос*; веќе нема *снага* (БС); во време во *рајџоџи*; мене ми беше *џањирџи*; ни *вилушка* ни *кашка* (ЈИ); со *џољџивреда*; *рајџарџиво* искључиво; *школа* не постојт; *џредседник* кој води тука; *дешавања* што биле, тужни; такви *џџвари*; поголемо *џоџџење* (БрС); имам *доживџаи* (ВВ); баш за *џамџење* имам друштво; исто од *џољџивреда*; све, све, *џоврџе* и овоштие, ...*воџе* и *џоврџе*, заборавила сам овошје и зеленчук (БМ); према Росоман, на *ауџџоџи*; ево имам *заова*; секоја сезона има *џоврџе*; десет *џана* (НН); една биста барем *уџомена*; со сите *снаџи*; *слово* на *џаџир* (ЈР); на *рајџоџи* (ЦГ); *земљорадницџиџе* (ТА); четири *разреџи*; една голема *раџониџа*; некоја *будуџносџи*; надворешно наводнување на *каџ* на *каџ* (ЖА); со *рџа* што имавме понесено (ЛФ). Во текстовите сретнавме и примери кои се комбинација од македонскиот и од српскиот модел на образување на именки, а кои нашите информатори во спонтаниот говор ги изговориле трудејќи се да „звучат“ македонски: на *дошколување* (ТА).

Второ ниво на влијание се позајмени именки / именски синтагми каде што именката центар и нејзината определба се според српскиот модел што значи дека именката добива ознаки за падеж или за множинска форма која е специфична за српскиот јазик, додека, пак, ако има определба од придавски тип (придавка или број), таа е во определена форма. Такви се следниве примери: како на *бреџуљак мали*; *дешавања* што биле, *џужни* да реча (БрС); *малџе рачуна* (ЈР); *џоџово јело*; па после секој од *џочейџа* почнува; па имат и *џрејџџаџу* и сеа скоро имат, у Апатин; добија *неки џинар* и то је то, то је ништо (ЈИ); за *џри минуџа* се најдовме в село (ВВ); ако сам *џолко живела џодина џамо*; само *око Варџара*,

8 За споредба на граматичката структура на двата јазика користени се следниве библиографски единици: Бојковска и др. 2008; Конески 1981, 1982; Малџиева и др. 2009; Минова-Ѓуркова 2000; Паноска 1994; Станојџиќ 2010; Стевановиќ 1979, 1981.

Прилеп, Тетово (БМ); па *није било услова* за работа; од сабајле *до вечери једно истио*; *ѿа ѿвезаностѿ* (НН); *ѳрижа савестѿи* (ЖА); ја сам викала на *моѳа мужа* (РС). Од примерите можеме да заклучиме дека имаме и хибридни конструкции во кои падежната форма на именката карактеристична за српскиот јазик е употребена со македонски предлог како во примерот: *од ѿочейќа* ('из почетка, све изнова, поново'), или македонската форма на прилогот за количина *малце* е во комбинација со српска именка во соодветниот падеж, во конкретниов случај во генитив: *малце рачуна*. Овде ќе ги посочиме и називите на соодветни институции или степени на образование кои, генерално гледано, Македонците ги изговараат во оригинал, т.е. на српски јазик како затврдени изрази односно како непроменети именски синтагми кои се вметнуваат во македонскиот текст. Такви се примерите: *на Сајам књиѳе* (НН), *четвртѿи разред* (ТА), *социјални рад* (ВВ), *месна заједница* (ЛФ), *на македонско вече* (БрС).

Третото ниво на влијание од српскиот врз македонскиот јазик тоа е повлекувањето на членската морфема од употреба, промена којашто може да се констатира на синтаксичко рамниште. Оваа промена што се забележува во македонскиот говор кај нашите информатори е сериозен индикатор дека Македонците што живеат подолго време во јазична средина во која имаме синтетички тип на јазик, а не аналитички, почнуваат да го губат чувството за употреба на членот како показател на категоријата определеност (в. Пеев 1969). Примери: Порече се најдува тоа таму кај Македонски Брод, селото се вика Сушица. Мајка ми је *од истио село* и татко ми е *од истио село*, значи од Сушица, они се родени тамо (ЈИ); *ѿоследни десетѿ години*; *ѿошѿто села се* во Македонија на високо; татко ми планирал уште *во колонизација* планирал тој; Али не знам, можда и *сама ситуација* таква била (БрС); *Друшѿтво* видиш како се направи (ВВ); *Моје село* је популарно тамо, на аутопат за Грчка; таква ни је судбина; *Среќа* је во живот, значи, *за деѿте*, живеам *за деѿте*, се мачам *за деѿте*; каков би бил *живоѿи* да несам (НН); без разлика *на висина на ѿензија*; таква је и *ѿензија*; и *ѿосетѿа* се сведе на минимум; Бев поврзан во *месни одбор*, *во месна канцеларија*; *Месна заједница* имаше своји представници; По бројот они знаеја кај се наоѓа *во село* (ЛФ); *Такви беа ѿроѓрами* и во Домот на културата; Видите, оттогаш значи Домот откај ја превзеде овде *библиоѿекарска дејностѿ* (ЈР).

Друга промена на синтаксичко рамниште во јазикот на Македонците во Банат, а што е последица на животот во српска јазична средина, тоа е појавата на неудоен предмет. Едно од основните правила во изразувањето на акузативот и дативот во македонскиот јазик е удвојувањето на предметот, т.е. ако е именката определена, таа задожително е придружена со заменска реплика во проклиза, одн. со кратка заменска форма на личната замена за соодветниот предмет, синтаксичка појава која обезбедува еднозначност на исказот (Конески 1981: 334; Минова-Ѓуркова 2000: 206–215). Во звучните записи што ние ги анализираваме најдовме повеќе примери каде што нема удвоен предмет: Не знам ова малу замерив тука

на *Блаџоја* (ВВ); Да се мачи кој како се најде да си трга *макаџа* (НН); Тогаш покренавме *џрашањето* за овај воведување на страница на македонски јазик; Е, сега овде е интересно што тија во почетните денови, во почетните години задржуваат *ситије оња џрадици*; Меѓутоа, сеја има *џаја емисија*; Имавме *џрвиот човек Трајко Трајковски* беше секретар на тој Срески комитет (ЈР); Тие ни одржаваја *куќаџа* во тоа време (ЖА); секој дома, си носи *џорбаџа* (ЛФ). Од дадените примери може да се заклучи дека само првиот пример е со неударен дативен предмет, додека во другите се работи за ударен акузативен предмет. Појавата на неударување на акузативниот предмет ја регистрирал и Ж. Бошњакović (2008: 24) во анализата спроведена за карактеристиките на македонско-српскиот билингвизам кај информаторка Македонка која живее во Кикинда: *џа најраим и ја џој колач*.

За интерферентните појави кај заменките. Во рамките на заменскиот систем забележавме повеќе промени кои според нивната разноликост се интересни да се нагласат како еден од поважните резултати на српско-македонската јазична интерференција. Како наједноставен тип на промена што се забележува во македонскиот код под влијание на српскиот, тоа е алтернација на заменските форми со соодветните форми од српскиот, се разбира таму каде што има разлика. Највпечатлива е замената во третото лице кај личните заменки и замената кај показните заменки, како во следниве примери: *Она* [Битола] е за мене нешто што немам видено нигде, е со самото тоа е драгоцено и *она* би опстанало само во тие услови; да *џа* чуваш тоа благо; пред *џај* мали град Демир Хисар; мислим на минатото малтене од пред *ова* нашата ера (БС); *оно* мало патче; без струја на *онај* гас (ЈИ); имав еден стрико Македонија, *он* почина (ВВ); *овај* хотел; *џај* је већ (БМ); *ова* је *оваква*, *она* е *онаква*; и *они* работат; за *њих* (НН); колку *ово*, колку *оно*; преку Утва, претпријатије *ово* што работев (ЛФ); и сите *они* (ТА).

Овде мораме да истакнеме дека во дел од југоисточното македонско наречје, како и во дел од северните говори како форми на личните заменки за 3 лице еднина се јавуваат заменките *он*, *она*, *оно* (Видоески 1998: 72), но примерите што ги посочивме погоре се од информатори од западното наречје (Битолско, Велешко, Демирхисарско), во чиј роден говор е карактеристична личната замена *џој*, *џаа*, *џоа*.

Замена на македонските заменски форми со српски има и кај првото лице, но не само во номинатив, туку и во косите падежи: а *ја* од планина (ЈИ); јер *мени* беше доста мојата мака; а *мени* е уште потешко; Тоа *нам* е прилика (НН); Добро *нам* било (БМ).

Регистриравме и два примера каде што *џениџивно-акузативнаџа* форма на личната замена за прво односно за трето лице множина *нас* и *нив*, се употребени според српскиот модел: *нас џројца* бевме (ВВ) // српски: *били смо нас џроје*, наместо: *ние џројца бевме*; онда си зборувале *нив две* (ТА) // српски: *онда су џих две џричале*, наместо *џоџаш си зборувале џие две*. Ова е уште еден показател за посуштински поместу-

вања што се случуваат во јазикот на Македонците во Банат, под влијание на српскиот јазик бидејќи е засегнат принципот на дистрибуција на заменките кои се основни показатели на егзофората и ендофората. Во оваа позиција во македонскиот јазик може да се појави само номинативната форма на личната замена.

Она што посебно ќе го нагласиме, тоа е честата употреба на показната замена за среден род еднина *џо*, форма што е карактеристична за српскиот јазик, најчесто во улога на подмет во реченици со глаголско-именски прирок, но и со други функции во реченицата. Примери: *џо* е стварно интересно да се види; И *џо* е, тоа е вака...; *џо* е исто нешто што вреди да се види; сите се бунат због тоа, али *џо* е *џо* (БС); е камо *џо* да ми се вратит, нема поарно; али ја не пристанав на *џо*; и *џо* је *џо*, *џо* је ништо (ЈИ); Мислам *џо* ми је струка (БрС); па *џо* е тоа (НН); после прекинав и *џо* да би можел да се оженам; и *џо* го завршив; а *џо* еднаш мора да се доживи (ЖА); све *џо* је тешко (РС); и така увек си била тажна и *џо* (ТА).

Забележавме и повеќе примери на замена на македонската замена *нишџо* со српската соодветна форма: нема сада *нишџа*; И таке сега не смее ником *нишџа* да поддаеш (БМ); па нема *нишџа* конкретно; нема ни овде *нишџа* (НН); друго не се *нишџа* ни учило (ЛФ); *Нишџа*, што сам имала само сидови овде, друго *ништо* (РС). Од последниот пример може да се забележи дека информаторката, во иста реченица употребува и српска и македонска форма на заменката, односно се коригира самата себеси. Ваквата појава е регистрирана на повеќе места во нашиот корпус и ние се потрудивме во избраните примери за различни видови интерференција да дадеме поширок контекст за да се забележи ова заменување на српската форма со македонската, односно себекоригирање кај информаторите. Спореди и во следниов пример: све, све, *џоврџе* и *овошџие*, ...*воџе* и *џоврџе*, заборавила сам *овошџе* и *зеленчук* (БМ).

Српско-македонска јазична интерференција регистриравме и кај формите на општите заменки: Му реков, Иване *свака* част овој директорки (ВВ); *сваки* Осми март на Шапка имал „Тетекс“; брат ми на *свак* канал вода (БМ); *сваки* дан се ишло; во Лажани то има од *свака* нација (РС).

Интерференција кај придавките. Кај придавките интерференцијата се јавува на две рамништа, прво на флексиско ниво со употреба на определената форма, појава карактеристична за српскиот јазик, а второ со комплетно позајмување на српската форма на придавката. Примери од првиот тип се следниве: Галичица ... која е *национални* парк, исто као Пелистер (БС); сега ет *џлавни* инспектор (ВВ); сега има салата и *млади*, овај, кромид, кромид, лук (НН); знам да им требат, ама возач *џрофесионални* (БрС); *нови* производ; *друџи* доказ; *друџи* споменик (ЈР); *сџиручни* соработник (ЦГ); *џлавни* повод (ЛФ). Во рамките на ова рамниште на интерференција ќе ги посочиме и примерите каде што придавките во основната форма се исти со македонската придавка, но носат флексиски наставки специфични за српскиот јазик како во следниве два примера: *мала* деца, помалу гајле, *џоџолема* деца (ЈИ); *добре* плате биле (БМ).

Примерите со употреба на придавки позајмени од српскиот јазик се разбирливо побројни бидејќи се работи за едноставен процес на супституција на едната лексичка форма со другата: подсидани со камења, па се *изравњајти*; *интересантен* град (БС); мајка ми е *болесна*; отидов во *омадинска* (ЈИ); и по *женина* страна; *сианбенојословни* простории (БрС); во *дечји* дом (ВВ); *џуно* село, цело село сме родбина; за *годишњи* одмор; *цео* живот (БМ); *Трговачка*. Трговска, *џрговачка*; Имам брат, не е *оженен*; *џрехладен* (НН); *радни* стаж; *џоимућни* домаќини; Исти тија који беа *имукни* дојдоа и овде; Животот не беше некој *сјајан*, напреден; Е то је *џренућина* криза (ЛФ); која беше *џрашњава*; *лиџерарна* и низ други секции; *џионирски* одред; на *чијава* територија на општина Панчево (ЈР); во *џрговински* суд; *џвакачи* сакаат (ГА); *учлањен*; на *дечји* дом; *џензионисан*; *радниот* однос; *радни* акции (ЖА). Интересни примери кои треба посебно да се истакнат се следниве: хибридна форма *џрехладен* (српски *џрехлаћен*, мак. *џреладен*), формата *оженен* (наместо српското *ожењен* или македонското *оженет*), супстантивизираната придавка *џвакачи* (наместо *џвакаће*, т.е. *џвакаће џуме*, односно *џуми за џвакање*), како и појавата на членување на српската придавка во синтагмата *радниот однос*.

Од интерференцијата кај глаголите. Кај формите на глаголите ќе разгледаме два типа промени што се регистрирани во говорот на Македонците од Банат, а тоа се 1) позајмени форми на глаголи од српскиот јазик, и 2) позајмени флексивни наставки. И во двата типа забележавме примери кои претставуваат некаква мешавина на формите на двата јазика, а сето тоа дополнително се комплицира со изместениот збороред кај сложените глаголски форми затоа што македонскиот и српскиот јазик имаат поинакви правила за редоследот на помошните глаголи и клитиките. Но да почнеме со првиот тип промена. Позајмени лексички форми на глаголи, кои потоа се употребени според македонскиот модел се следниве: не сум била таму каде што *сум живела*; *експериментисавме*; се реновираат и *се одржаваат* (БС); ко *сазнаа* дека сум се омажила; така убо *се десило* (ЈИ); јас *станував* ко завршив трето одделение за четврто, во Кичево, јас *станував* кај сестра ми; може *џриметјувати*е и вие; многу сме *џостјале* затворени; Ко *ќе се обават* тие церемонии; веќе кумот *блаџосилја*, како да реча, благосува, блосува, (БрС); Цобе со жените да *се џриџрема* тоа, гравот (ВВ); али *рачунаш*; тата *не знаме*; Каков би бил живот да *несам*, да *несу* они покрај мене (НН); *сме добијале* тија намириници; и све си *исџричуваме*, али сето тоа се сведува (ЛФ); Мама *џремина* две илјади втора година; и сега чекам да *се џензионисам*; син ми *се уџозна* (ГА); Тој тамо не можеше да *се уклоџи* во селото; и *наџоџе* да не повлече свите; да би можел овде да *се уќључам*; имав среќа да *уџознам* една другарка која во то време многу ми *учина*; да не смее да *се клони*, што викаат Србите да *се клони* со духот, него мора да *џрихвајти* она што го снашло и мора да се бори за понатамошниот живот (ЖА). Глаголот што е посебно истакнат со затемнети букви во погорните примери, претставува посебно интересен пример, бидејќи кога Македонец првпат ќе го слушне или прочита

исказот на информаторот, не ја разбира реченицата додека не сфати дека се работи за гласовна адаптација на српскиот глагол *стџановаџи* ('престојува, живее некаде'), односно замена на српскиот инфикс *-ова-* со македонскиот суфикс *-ува*, со што дошло до поклопување со формата на македонскиот глагол *стџанува* ('се исправа, менува некаква положба').

Вториот тип на промена што може да се констатира кај глаголскиот систем во македонскиот јазичен код во Банат е употреба на српските флексиски наставки на основата на глаголот која може да биде иста и во македонскиот и во српскиот, но и различна (македонска или српска). Вакви примери се следниве: а за минатото кој сака да дознае нешто за минатото, *мислим* на минатото малтене од пред ова нашата ера; јас кога *би ми рекле* таму да живеам, мислам дека *не би засџала* (БС); ја останав во Сушица, *да би дошли* во Прилепско Поле (ЈИ); што *сам видела* кукурузи *да ваља*; на лето *хџео* да се жени; нека му праж *рекох* (БМ); кад *оџидем* у Македонија; додека *сме били*; што *си заработџио* то *си џоџроџио* (НН), кога *би* повторно тоа *можел* да го онадам (ЖА). Последниот пример е показателен во однос на влијанието што го имаат Македонците во својот македонски исказ од српскиот јазик во збороредот на елементите кај сложените глаголски форми. Во македонскиот јазик едно од основните морфосинтаксички правила е дека кај сложените глаголски форми (перфект, плусквамперфект, потенцијал, идно време) не може да се вметне друг збор меѓу помошниот глагол или партикулата и основниот глагол, освен кратки заменски форми, а помошниот глагол односно партикулата секогаш му претходат на основниот глагол (Конески 1981: 458). За разлика од ова правило, во српскиот јазик помошниот глагол кај сложените глаголски форми може да се јави по основниот глагол, т.е. по партиципот, кога не се појавува збор што упатува на субјектот, а меѓу помошниот глагол и партиципот можат да се вметнат полнозначни зборови (Станојчиќ 2010: 183). Токму затоа, и во погорниот маркиран пример и во следниве примери имаме сложени глаголски форми разделени со полнозначни зборови по српски модел: јас му реков кој *ке џрви најдеџи* (ЈИ); *нисам ја ниџџо знаел*; друго *не се ниџџа ни учило* (ЛФ); тука *џо се џаков менџалиџеџи оведе задржал* (БрС).

Резултат на интерференција што се забележува при контрастирање на двата јазика на синтагматско рамниште, тоа е и употребата на форми на презент од свршени глаголи без партикула или сврзник, како во следниве примери: ...па *се стџџне* до Железнец; кога *засџанеш* во центарот (БС); мораш да чуваш дете и го *родџи* за себе; така ми *џоминеш* цел ден (НН); на почеток август *доагаџи* и *бидгаџи* тука пет недели и се враќаат назад (ГА); после то *оџидам* на занат (ЖА). Ваква употреба на презентот од перфективни глаголи не е својствена за македонскиот стандарден јазик (Конески 1981: 412; Минова Ѓуркова 2000: 65), ниту на западните дијалекти од каде што се информаторите (Видоески 1998: 71), туку е влијание на српскиот јазик каде што ваквата употреба на презентот е регуларна

кога се работи за неактуелен презент во повеќе негови функции (в. Тана-
сиќ 1996: 24–25, 52–78).

Интерференција кај броевите. Во зборовната група броеви најпечатлива е замената на бројот *еден* со српската форма *један*, и кај основниот број и кај изведените со него: *једна* планина (БС); *једна* година (БМ); по *један*; *једно* *гру̀зо*; *једанаесѝ* сатот; *једно* исто (НН); *једно-гру̀зо*; *једно-гру̀зо*; *једен* живот (ЛФ); *једен* голем број; *једна* работа (ЈР).

Другите примери се разнообразни и сведочат дека и во системот на броевите замената на формите е вообичаена појава: *йеѝнаесѝ и љади*; *дваесѝ* пораки; *ѝриесѝ седам*, *ѝриесѝ осам* години (НН); за некои *йеѝнаесѝ и љади* плата (ЈИ); *осам и љаде* (БМ); *ѝреке* одељење (ЛФ); *и љаду девеѝсѝоѝини чеѝириесѝѝ* и *шестѝа*; *и љаду девеѝсѝо седумдесѝѝ* и *ѝреѝѝа* година (ЈР); *и љаду девеѝсѝѝо ѝедесѝѝ ѝреѝѝа* година (ТА). Како што се забележува од примерите, бројот *и љада*, којшто и во српскиот и во македонскиот јазик претставува именка, информаторите го употребуваат во кос падеж наместо во основната форма како што би требало на македонски, а исто така забележавме употреба на редниот број *гру̀з*, наместо *виѝор*, во неколку примери во искажувањата на еден ист информатор: *од ѝеесѝѝ* и *гру̀за* година; прво радио *ѝедесѝѝ* и *гру̀за* година; до *ѝеесѝѝ* *гру̀за* (ЛФ).

Во примерот: *има* и *ѝаа* *двоја деца* (БМ) имаме погрешна употреба на српскиот збиен број *двоје* што е показателно за фактот дека позајмувањето на некој од менливите зборови од српскиот јазик е сложен процес на интерференција со оглед на сложените парадигми кои ги поседуваат именските зборови во српскиот јазик.

Заклучок. Како заклучок можеме да констатираме дека не е мал бројот на промени што настанале во македонскиот јазичен идиом кај Македонците во Банат како резултат на влијание на српскиот јазик како јазик на средината и јазик со престиж. Иако за целите на нашата анализа се потрудивме да одбереме говорители кои добро го владеат својот прв, мајчин македонски јазик, кај сите нив, без оглед на професијата со која се занимавале во текот на животот (дури и кај наставници по македонски јазик, на пр. кај информаторот ЈР), забележавме позајмени збороформи, но и позајмени елементи од флексискиот систем на српскиот јазик, што е доказ дека билингвизмот влијаел за еден подлабок степен на интерференција меѓу српскиот и македонскиот јазик. Тука ќе го нагласиме и влијанието што го констатиравме во збороредот односно во линеаризацијата на елементите на реченицата, што е исто така показателно за една напредната фаза на интерференција. Сите овие анализи укажуваат на фактот дека нема идеален билингвизам каде што говорителите ги држат сосем одвоено двата јазика што ги владеат, туку неизбежно е нивно меѓусебно влијание кое може да резултира со постепено заменување на едниот од двата јазика со другиот. Оттаму, при вакви услови на живот и комуникација какви што имаат Македонците од Банат, разбирливо е дека ќе надвлее јазикот на средината, односно официјалниот јазик на држа-

вата во која се живее, т.е. српскиот јазик во Република Србија. Истражувањата бараат понатаму социолингвистички пристап во анализата за да се донесат не само заклучоци за актуелната состојба со македонските говорители во јужен Банат (како што е впрочем и со другите малцински национални заедници во Војводина; в. Микеш 2001), туку и за да се преземат соодветни понатамошни мерки во рамките на образовниот систем, но и пошироко, и да се зачува билингвалноста на Македонците, а со тоа и да се зачува убавината што ја носи националната, јазичната и културната разноликост на даден регион, како што е Банат.

Литература:

- Бојковска и др. 2008: Стојка Бојковска, Лилјана Минова Ѓуркова, Димитар Пандев, Живко Цветковски, *Ојштинска грамастика на македонскиот јазик*, Скопје: Просветно дело.
- Бошњаковиќ 2005: Жарко Бошњаковиќ, Како Македонци говорат српски? (Фонетске карактеристике), *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику*, XLVIII/1–2, Нови Сад: 257–266.
- Бошњаковиќ 2006а: Жарко Бошњаковиќ, Некои особености на јазикот на Македонците во Србија (Што сочувале Македонците од својот јазик), во: Емилија Црвенковска (ред.), *XXXII научна конференција на XXXVIII меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура (Охрид, 15. VIII–7. VIII 2005)*, Лингвистика, Скопје: Универзитет „Св. Кирил и Методиј“, Меѓународен семинар за македонски јазик, литература и култура, 119–135.
- Бошњаковиќ 2006б: Жарко Бошњаковиќ, Како Македонци говорат српски? (Порекло информатора: Крива Паланка / Титов Велес: ново место живлења: Срем), Београд: *Српски јазик*, XI/1–2, 263–284.
- Бошњаковиќ 2008: Жарко Бошњаковиќ, Карактеристике македонско-српског билингвизма, Београд: *Јужнословенски филолог*, LXIV, 21–33.
- Ѓорѓевиќ 2004: Radmila Đorđević, *Uvod u kontrastiranje jezika*, Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Видоески 1950: Божидар Видоески, *Поречкиот говор*, Дипломски работи, 1, Скопје: Катедра за јужнословенски јазици при Филозофскиот факултет.
- Видоески 1960: Божидар Видоески, Основни дијалектни групи во Македонија, *Македонски јазик*, XI–XII, 13–31.
- Видоески 1984: Божидар Видоески, *Охридско-стирушкиите говори (обид за класификација)*, Скопје: Прилози, IX, Одделение за лингвистика и литературна наука, МАНУ, 6–40.
- Видоески 1998: Божидар Видоески, *Дијалектните на македонскиот јазик, Том I*, Скопје: МАНУ.
- Видоески 1999а: Божидар Видоески, *Дијалектните на македонскиот јазик, Том II*, Скопје: МАНУ.
- Видоески 1999б: Божидар Видоески, *Дијалектните на македонскиот јазик, Том III*, Скопје: МАНУ.
- Видоески 2000: Божидар Видоески, *Фонолошки бази на говорите на македонскиот јазик*, Скопје: МАНУ.
- Конески 1981: Блаже Конески, *Грамастика на македонскиот литературен јазик*, Скопје: Култура – Македонска книга – Мисла – Наша книга.
- Конески 1982: Блаже Конески, *Историја на македонскиот јазик*, Скопје: Култура.

Лаброска 2008: Веселинка Лаброска, *Кичевскиот ѝ говор*, Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков”.

Лаброска и др. 2012: Веселинка Лаброска, Убавка Гајдова, Светлана Давкова-Ѓоргиева, Гоце Цветановски, Дарко Томовски, *Врашничко-џолошките говори – духовна ризница*, Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков”.

Малчиева и др. 2009: Вјара Малчиева, Зузана Тополињска, Маја Ѓукановиќ, Предраг Пипер, *Јужнословенски језици: грамаѓичке стурктуруе и функције*, Београд: Београдска књига.

Микеш 2001: Melanija Mikeš, Kad su granice samo tarabe (istraživanja višjezičnosti u Vojvodini), Novi Sad: Jugoslovensko društvo za primenjenu lingvistiku – Futura publikacije.

Минова-Ѓуркова 2000: Лилјана Минова-Ѓуркова, *Синџакса на стџандардниот македонски јазик*, Скопје: Магор.

Паноска 1994: Ружа Паноска, *Современ македонски јазик*. Скопје: Универзитет „Св. Кирил и Методиј”, Семинар за македонски јазик, литература и култура.

Пеев 1969: Коста Пеев, Членот во македонскиот јазик, *Литературен збор*, XVI/1, 25–29.

Стаматовски 1956: Трајко Стаматовски, Градскиот тетовски говор I, *Македонски јазик*, VII, кн. 2, 210–242.

Стаматовски 1957, Трајко Стаматовски, Градскиот тетовски говор II, *Македонски јазик*, VIII, кн. 1, 91–115.

Станковиќ 2015: Станислав Станковиќ, *Сџаџусот на македонскиот јазик во Република Србија и неговата интерференција со српскиот јазик на морфосинџаксичко рамниште*, Докторска дисертација, Скопје: Универзитет „Св. Кирил и Методиј”, Филолошки факултет „Блаже Конески”.

Станојчиќ 2010: Живојин Станојчиќ, *Грамаѓика српског књижевног језика*, Београд: Креативни центар.

Стевановиќ 1979: Михаило Стевановиќ, *Савремени српскохрватски јазик II*, Београд: Научна књига.

Стевановиќ 1981: Михаило Стевановиќ, *Савремени српскохрватски јазик I*, Београд: Научна књига.

Танасиќ 1996: Сreto Танасиќ, *Презент у савременом српском језику*, Београд: Институт за српски јазик САНУ.

Филиповиќ 1986: Rudolf Filipović, *Teorija jezika u kontaktu*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti – Školska knjiga.

Цветановски 2004: Гоце Цветановски, *Каршијачкиот говор – Скојско (со џосебен осврџ на синџаксџа)*, Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков”.

DE L'INTERFÉRENCE LINGUISTIQUE SERBO-MACÉDONIENNE SUR LE PLAN MORPHOSYNTAXIQUE AUPRÈS DES MACÉDONIENS AU SUD DU BANAT

Résumé

Dans cet article, nous analysons les phénomènes interférents serbo-macédoniens présents, sur le plan morphosyntaxique, dans le code linguistique macédonien des douze Macédoniens au Sud du Banat. Le matériel est collecté sur le terrain lors des interviews faits avec des locuteurs natifs du macédonien qui habitent depuis longtemps au Banat, si bien qu'ils possèdent une compétence linguistique tant macédonienne que serbe. L'influence du serbe sur le système linguistique macédonien se trouve dans tous les idiolectes analysés. Les phénomènes interférents sont les plus nombreux sur le plan lexical, et ensuite sur le plan de la flexion et de l'ordre des mots dans la phrase ; en effet, nous avons noté une grande fréquence des modèles flexionnels serbes et de la linéarisation serbe dans le code linguistique macédonien, ce qui relève, néanmoins, un rapport asymétrique entre deux langues dans le contexte donné.

Mots-clés : phénomènes interférents, morphosyntaxe, langue macédonienne et langue serbe, Macédoniens, Sud du Banat.

*Stanislav Stanković
Veselinka Labroska*

Motoki NOMACHI¹
Hokkaido University, Sapporo
Slavic-Eurasian Research Center

OBSERVATIONS ON THE USE OF PAST TENSE FORMS IN BANAT BULGARIAN IN THE CONTEXT OF LANGUAGE CONTACT WITH SERBIAN: THE CASE OF MATIJA BÁNČOV²

This article presents an analysis of certain uses of past tense forms (the aorist and imperfect) in Banat Bulgarian, spoken by descendants of Catholic Bulgarians who migrated from present-day Romanian Banat. A part of them later settled in present-day Serbian Banat in multiple waves between 1776 and 1867. Over time, this migration led Banat Bulgarians to face a new sociolinguistic situation, in which Serbian, the language of administration, was dominant. Against this background, the idiolect of the writer Matija Bánčov (1911—?) is analyzed in this article to show how the imperfect remained preserved in Modoš (present-day Jaša Tomić), due to its early detachment from the mainland and to the influence of Serbian.

Keywords: Banat Bulgarian, Bulgarian, Serban, language contact, multilingualism

1. Banat Bulgarian: The Language and its Speakers

Banat Bulgarian is an isolated dialect of Bulgarian, and is currently spoken by Catholic Bulgarians in the Romanian and Serbian Banat regions, as well as in certain villages in northern Bulgaria. Banat Bulgarians are descendants of migrants who moved from the north-west and north-central parts of present-day Bulgaria to the Banat region of the Habsburg Empire in several waves in the 18th century. They refer to themselves most often as *Palčene* ‘Pavlikians (or Paulicians),’ as well as using the more official and neutral ethonym *Banátsći Balgari* ‘Banat Bulgarians.’ Likewise, Banat Bulgarians call their language *Palčensći (jazić)* ‘Pavlikian (language).’ In addition to this, they also use the term *Banátsći Balgarsći* ‘Banat Bulgarian,’ or simply *Balgarsći* ‘Bulgarian.’

This dialect has attracted research on a range of topics. First, Banat Bulgarian developed differently from related dialects and is relatively isolated in the kin-state, having resulted from a different kind of language contact with languages with which other Bulgarian dialects did not have close contact. Sec-

1 mnomachi@slav.hokudai.ac.jp

2 I would like to express my sincere gratitude to Prof. Ruselina Nitsolova (Sofija), Prof. Nička Bečeva (Sofija), Prof. Predrag Piper (Belgrade) and Prof. Ljudmila Popović (Belgrade) for their useful suggestions.

ond, Banat Bulgarian has a literary form codified by Jozu Rill, a priest and teacher based in Vinga in the mid-19th century. Thus, Banat Bulgarians developed a literary language different from the Bulgarian literary language of the kin-state (Stojkov 1968: 18). The literary language of Banat Bulgarians uses a Latin-alphabet-based orthography and is different from standard Bulgarian, which includes significant amounts of lexical borrowings from Church Slavonic and Russian. Banat Bulgarian is almost free of elements of these languages. The literary language of Banat Bulgarians developed under the influence of ‘Illyrian’ or Croatian as a kind of *koiné*, functioning as the literary language of Catholic Bulgarians until the mid-19th century (Stojkov 1968: 17; see also Walczak-Mikołajczakowa 2004: 112). The newly codified language had multiple functions as a literary language and it was introduced into the school system in almost all villages in which Banat Bulgarians lived, being taught as a literary language (Nomachi 2015: 403—404). For this reason, literary Banat Bulgarian is often classified as a language based on the Banat Bulgarian dialect, or to be more precise, as one of the Slavic microliterary languages according to the theory advanced by Duličenko (1981 et al.).

2. Banat Bulgarians and their Linguo-Geographical Setting in Serbia

The Banat region is a multiethnic and multilingual area inhabited by Hungarians, Romanians, Serbs, Croats, Germans, Czechs, Slovaks, Banat Bulgarians, Romani, and others (cf. Wolf 2004). However, the multilingual context has never been uniformly stable, and not all of these groups have been in close contact with on another. The sociolinguistic situation has continually changed over time, depending on migrations and political changes. In terms of sociolinguistic changes, the treaty of Trianon (1920) seems to have had a crucial impact on the fate of Banat Bulgarian. First, the elimination of the Austro-Hungarian Empire changed the official language. In Romanian Banat, Romanian replaced Hungarian as the official language, and Banat Bulgarians came to use Romanian as such. In addition, the elimination of the Austro-Hungarian Empire led to Hungarians leaving Romanian Banat, ending the influence of Hungarian which had lasted until World War I.

In contrast, in Serbian Banat, Serbo-Croatian was adopted as the state language and took over the role of Hungarian. However, in Serbian Banat, Hungarians remained the majority in most villages in which Banat Bulgarians lived; thus, bilingualism and the influence of Hungarian on Banat Bulgarian remains, as a result of people’s close connection based on their common religion, i.e., Catholicism.

Currently, most Banat Bulgarians in Serbian Banat are bilingual in Banat Bulgarian and Serbian, trilingual in Banat Bulgarian, Serbian, and Hungarian, or quadrilingual in Banat Bulgarian, Serbian, Hungarian, and Slovak (particularly in Belo Blato). Additionally, among the younger generation, there are Banat Bulgarians who are monolingual, speaking only Serbian. In Romanian Ba-

nat, however, where Romanian is dominant, only Romanian-Banat Bulgarian bilingualism occurs.

3. The Rationale for the Focus on Matija Bánčov

A considerable number of written texts exist in Banat Bulgarian, following its codification in the mid-19th century (cf. Stojkov 1968, Telbizov and Vekova-Telbizova 1963). However, as Serbian Banat has no cultural center similar to Vinga, Stár Bišnov, or Timișoara in Romanian Banat, and as there has been no publishing activity in Banat Bulgarian, little information is available regarding use of the language among Banat Bulgarians in Serbia. Furthermore, there was no dialectal research conducted in this area until the end of 20th century.³ An analysis of Matija Bánčov's idiolect can therefore serve as a useful starting point, as he was one of the first Banat Bulgarian writers in the new sociolinguistic context of Serbian Banat following the division of Banat. Thus, Bánčov knew Serbian, which was mostly not the case for Banat Bulgarians in Romania.⁴

Writing in the milieu where Serbian was dominant, Bánčov consciously or unconsciously used many Serbian lexical borrowings that served in his everyday life, as pointed out by Márkov (2010: XXV). Indeed, this is a central feature of his idiolect in comparison with those of contemporary Banat Bulgarian writers based in Romanian Banat. However, Bánčov's idiolect has, to the best of my knowledge, not been analyzed in terms of grammatical aspects within the context of language contact.

In what follows, I will analyze the use of past tense forms in the works of Bánčov. This grammatical category is of particular interest as it is typologically quite different in Banat Bulgarian than in other Bulgarian dialects.

4. General Remarks on the Usage of Past Tense Forms

As has been pointed out by Stojkov (1968: 270), one of the striking features of the Banat Bulgarian dialect, in contrast to the standard form and other varieties of Bulgarian, is the absence of complicated tense and mood systems. This is a typologically interesting feature, as European languages that preserve

3 One exception is Charles E. Bidwell's brief article (1961—1962) based on his observation of the Banat Bulgarian dialect of Belo Blato which was published in *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*. In-depth dialectal research was conducted by Bulgarian (Likomanova, Bečeva, Tiševa, and Džonova et al.) and Serbian scholars (Sikimić and Vučković) in the early 21st century.

4 Bánčov was born in Modoš (present-day Jaša Tomić) in 1911. The year of his death is not known. He worked as a teacher in local schools in Serbian Banat (Márkov 2010: XXV). During the Interbellum, when publishing in Banat Bulgarian was possible in Romanian Banat, Bánčov published his literary works in such publications as *Banátsći balgarsći glásnić* and *Banátsći balgarsći kalendár*, particularly between 1937 and 1940. Such publications are rare, but thanks to Miki Márkov's *Antologija na banátskata balgarska literatura* 'Anthology of the Banat Bulgarian literature' (2010), most of Bánčov's publications have become available, although Márkov has made adaptations in some cases.

inflectional categories tend to simplify the verbal system, and vice versa, as is the case with Bulgarian (Isačenko 1938: 57). In Banat Bulgarian, at least in the colloquial variety, neither aorist nor imperfect forms are used, with exceptions attested in folklore texts (Stojkov 1968: 242). Instead, the *be* auxiliary and *l* participle, as in *puġladel sam* ‘I looked,’ has become the only past tense form. This is the general past tense form, which took over the roles of the aorist and imperfect, depending on the context. Thus, this form does not have the grammatical meaning of perfect inherited from Proto-Slavic.⁵

The reason of the simplification of the Banat Bulgarian tense system is not clear. Miletič (1900: 428) suggested the change was caused by the influence of Hungarian, as Hungarian has a similar single past tense form system, unlike the other languages with which Banat Bulgarian had contact, i.e., Serb(o-Croatian), Hungarian, and Rumanian.⁶ However, this view has been denied by Stojkov (1958: 207), according to whom the imperfect and aorist began to wane in the second half of the 18th century, or at the beginning of the 19th century at the latest, when the influence of Hungarian was still weak.⁷

In a recent article, Tiševa (2010: 775) opined that the use of past tense forms is heavily influenced by Romanian, German, and Serbian. This was based on her hypothesis of linguistic change in isolated contexts, in which, above all, archaic features are preserved due to isolation from the main language territory, and new features develop as a result of language contact (Tiševa 2010: 773). However, Tiševa (ibid.) did not illustrate concretely the influence of each of the aforementioned languages on the verbal system of Banat Bulgarian. In addition, one has to note that the use of the perfect varies in Bulgarian dialects of the main language territory. According to Koseska-Toszewa (1977: 77), there are dialects in regions such as Vidin, Botevgrad, and Sofija with a tendency for the perfect to become the preterite, although the aorist and imperfect are also used. Thus, the possibility remains that this simplification was a result of internal change caused by a general tendency of the development of this category observed in most East and West Slavic languages (with the exception of Serbian) and Slovene, in which foreign influence cannot convincingly explain the simplification.

5 Here, the term *perfect* refers, in accordance with the definition of Nedjalkov and Jaxontov (1988: 15), to a form that expresses an action (process or state) in the past that has continuing relevance for the present. This ‘continuing relevance for the present’ is the main grammatical meaning of the perfect in Bulgarian (Maslov 1981: 253).

6 According to Barba (1982: 146), the Banat dialect of German has also a single past tense form system.

7 According to Stojkov (1968: 278), ‘Illyrian’ or Croatian played a role in the disappearance of the imperfect and aorist, as Stojkov suggests that Illyrian was the Kajkavian dialect. However, note that Illyrian penetrated Catholic Bulgaria via two channels, i.e., those of Dalmatia and Bosnia. Thus, they should perhaps be regarded as a Štokavian dialect and, to some extent, a Čakavian dialect, which had (and still have) both the imperfect and aorist, rather than as a Kajkavian dialect. In this regard, it is worth mentioning that the abovementioned Banat Bulgarian teacher Jozu Rill claimed that Banat Bulgarians did not at that time understand Croatian or Dalmatian, and did not like these languages (Rill 1866: 5).

5. Bánčov's Idiolect and the Written Variety of Banat Bulgarian

In contrast to the colloquial variety of Banat Bulgarian, the written variety used in Banat Bulgarian literature reflects a somewhat different picture. Generally speaking, Banat Bulgarian writers often use the aorist. As for the imperfect, according to Stojkov (1968: 244), only a limited number of verbs can be found, such as *to be* in the 3rd person singular *beši*. Indeed, both of these forms are found in Bánčov's works, as in (1) to (3).

- (1) *Videh paruv pać svetlustta na dene.* (aorist)
'I saw the light of the day for the first time'
- (2) *Dáklem kacétu vu rékaj, dnés za vu prekáža ud náštu sélskotu čudu.* (aorist)
'Thus, as I told you, today I am going to tell you about the miracle of our village'
- (3) *Toj beši náj-bugát i náj-više uvažén u Gábrovo.* (imperfect)
'He was the richest and the most respected man in Gabrovo'

As one can see in (1) and (2), the aorist takes one of two forms for the 1st person-singular ending, i.e., *-h* and *-j*, and the same is true for 3rd person-plural forms (*-ha* and *-ja*). The former is found exclusively in written Banat Bulgarian, which may be explained as due to the influence of Illyrian, Serbian, and literary Bulgarian, all of which have the ending *-h*. The latter is the form of Banat Bulgarian proper, and it is used in both colloquial and written varieties. There is no semantic difference between these two forms, and they occur in the work of other Banat Bulgarian writers as well. However, in the case of Bánčov's works, there are certain unique usages of these past tense forms that differ from other Banat Bulgarian writers from Romanian Banat. These characteristic usages are analyzed below.

5.1. The Aorist

According to Stojkov (1968: 243), the aorist is not used systematically and consistently. It appears together with the preterite, which is why Stojkov concluded that the aorist was in the process of waning in use. In general, it seems that Stojkov was correct that the aorist and preterite sometimes collocate, as in (4).

- (4)– *Duviždenji, du pladninata! – rékah ás i sam izleزال ud kabinata.*
'– Goodbye, until the lunch! – said I and got out from the cabin'

Such a combination is generally not acceptable in either Bulgarian or Serbian. Rather, the aorist forms should be used in both cases. Compare the second part of (4) with the examples in (5) and (6):

- (5) – *recoh i izađoh* iz kabine (Serbian)
- (6) – *recoh i izljazoh* ot kabinata (Bulgarian)⁸

8 According to Nitsolova (personal communication), in standard Bulgarian, such a combination as *recoh i sám izljazál ot kabinata* is possible to express an agent's unconsciousness of the second action (*sám izljazál ot kabinata*). As Banat Bulgarian does not have the gram-

The motivation for the use of the aorist form in (4) is unclear. Possibly, it is used to express the rather subjective notion of the action, of which the result need not be relevant at the moment of speech. In any case, this usage cannot be directly explained as a consequence of language contact with Serbian. On the other hand, a significant number of seemingly correct aorist uses are found in Bánčov's historical novel *Dedu Bánču* 'Grandad Bánčo,' as in (7).

(7) Sas uvredénu sarci i pusramén balgarscí ubrás, tija si *prebrája* iskritotu uružiji i *tragnaja* u gurata.

'With their bruised heart and disgraced Bulgarian honor, they took the hidden weapons and went to the mountains.'

Theoretically speaking, one could replace these aorist forms with preterite forms in Banat Bulgarian, but the use of the aorist forms in (7) seems to allow Bánčov to express that the actions took place a long time before the utterance (and the results are not relevant at the moment of utterance), and at the same time these forms vividly express the notion of experience, as if Bánčov himself witnessed the events. Thus, although the aorist was not an existing category at the time, Bánčov was at least partly familiar with its correct usage, as there is no other way to explain the significant number of aorist occurrences in his historical novel in comparison to other genres and other Banat Bulgarian authors. This correct use of the aorist may be due to Bánčov's knowledge of Serbian, in which the aorist and imperfect are not obligatory but appear exclusively in written language for stylistic effects.⁹

5.2. *The Imperfect*

As was mentioned above, citing Stojkov (1968), the imperfect does not exist in the colloquial variety of Banat Bulgarian. Furthermore, this past tense form does not appear in the written variety except for some fossilized forms (Stojkov *ibid.*). Thus, it comes as no surprise that Stojkov did not set out paradigm of the imperfect. However, such verbal forms are found in the novel *Dedu Bánču*, as in (8) and (9).

(8) Sabudila se ij prulećta a sas néja *se vrášteja* usvetnicite na purubénija bálgarscí nárud u planinite i istarpelivu *čekaja* prelega da si uđušat na besnite osmanlije.

'The spring woke up, with the spring the avengers of the enslaved Bulgarian people got back to the mountains and they patiently waited for good chances to take revenge for the evil Ottomans'

matical category of evidentiality that standard Bulgarian has, this interpretation should be excluded here.

9 However, one could not deny the influence of the Bulgarian literary language. According to Nitsolova (personal communication), Bánčov's style could be influenced by Jordan Jovkova's prose works.

(9) Toj *beši* čeleć na čitiriset i pet gudini, ama sate gu *zvája* „dedu.”
 ‘He was a man of 45 years old, though everyone called him „grandad”’

The question arises as to what these forms are, except in the clear case of the imperfect form *beši* in (9). First, one has to note that all these verbs are imperfective. The question is whether they are aorist or imperfect, as the forms of the aorist and imperfect for the 3rd person plural are usually identical. Nevertheless, I would hypothesize that these forms are indeed imperfect, rather than aorist, for two reasons:

a. Phonological correspondence in the dialect of Catholic Bulgarians

Banat Bulgarians originated from two areas, namely the north-west and north-central areas of present-day Bulgaria. According to Nedelčev (1994: 205), the ancestors of Banat Bulgarians in Stár Bišnov and other villages spoke the north Pavlikian dialect, in which imperfect forms with the *-eja* and *-ja* endings occur. As the birth of a new category such as the imperfect seems unlikely, it may be concluded that this north Pavlikian dialect preserves the imperfect, which means that the Banat Bulgarian dialect did indeed lose the imperfect after migration. In the north Pavlikian dialect, according to Nedelčev (1994: 207), the phoneme /x/ historically changed into /j/, which corresponds with the forms used by Bánčov. Thus, one could hypothesize that the forms used by Bánčov are authentic imperfect forms.

b. Semantic features of the imperfective imperfect and imperfective aorist

Logically speaking, the verbal forms in (8) and (9) could be aorist derived from imperfective verbs. According to Maslov (2004: 188—191), the imperfective aorist signifies a single durative action and illustrates the action as a fact rather than a process. There are six types of the imperfective aorist in Bulgarian: 1. a type with emphasized meaning of the duration of the action, 2. a type with emphasized meaning of the multiplicity of the event, 3. a type of sheaf of alternating or parallel event, 4. a type nullifying the meaning of the immediate results of the event, 5. a type with a general factive meaning, and 6. a type with imperfective aorist forms derived from verbs of *imperfectiva tantum* with no emphasis on the abovementioned meanings. None of the above six types fit perfectly with the examples in (8) and (9). However, one could assume that *zvája* in (9) indicates a potentially repeated, unbounded situation, even a habitual one, by which one could conclude that it is the imperfect tense form rather than the aorist. With regards to *se vrášteja* and *čekaja* in (8), the semantic difference between the aorist and imperfect is minimal, but it seems that both actions could naturally be interpreted as a unbounded process rather than a fact, and the example in (8) seems to be typical in expressing an action as ‘present in the past’ (Nitsolova 2008: 282—283).

6. Reasons for the Preservation of the Imperfect in Bánčov's Idiolect

If the above observations are correct, the question arises as to why the imperfect was preserved in the idiolect of Matija Bánčov. I propose the following two explanations:

a. The origin of Matija Bánčov: Resettlement of Banat Bulgarians in Modoš

According to Miletič (1900: 427), the imperfect remained preserved in the 1890s. Later, Stojkov (1968: 277) pointed out that its gradual disappearance probably began in the second half of the 18th or the beginning of the 19th century. In this context, it is noteworthy that some Banat Bulgarians moved from Stár Bišnov to Modoš (present-day Jaša Tomić; see map) in 1776, some 40 years after their settlement in Stár Bišnov (1738).¹⁰ If Stojkov's assumption is correct, these Banat Bulgarians in Modoš were detached from the main settlements of Banat Bulgarians before the aforementioned process of the disappearance of the imperfect was complete in the main settlement villages in present-day Romanian Banat, such as Stár Bišnov. Thanks to their resettlement in Modoš, and the resulting isolation from the mainland, the imperfect may have been preserved longer than elsewhere in Bulgarian Banat. Thus, the partial preservation of the imperfect in the idiolect of Matija Bánčov, a descendant of these migrants, could be a reflection of this sociolinguistic fact.¹¹

10 See Telbizov and Vekova-Telbizova (1963: 21).

11 Such isolation can often lead to the preservation of an archaic feature. For instance, it is well-known that in the Resian dialects of Slovene, isolated and detached from the main Slovene speaking area, the aorist and imperfect have been preserved (see Ramovš 1935: 39).

b. Contact with literary and local varieties of Serbian

It is important to note that Modoš was already multiethnic in the 18th century (Ćurčić and Jovanović 2014: 427), and that Banat Bulgarians living there had had close contact with Serbs immediately following resettlement, which was not the case for Banat Bulgarians in Romania. As observed by Telbizov and Vekova-Telbizova (1963: 21), most Banat Bulgarians in Modoš spoke Serbian, German, Romanian, and Hungarian in addition to Banat Bulgarian. In other words, Modoš was a linguistically ‘high-contact society,’ and Serbian was dominant compared to other foreign languages when Bánčov was growing up, as it had become the official language of administration and education in his home region. In addition, as he was a teacher in local schools in Banat, one could assume that he knew both varieties of Serbian well, i.e., the Banat dialect of Serbian and the Serbian literary language. The latter may have been more important as a written language for Bánčov and it does have the categories aorist and imperfect that are well-preserved in literary texts in Serbian, although the imperfect is in the process of disappearing in Serbian (cf. Stevanović 1967: 110).

In this regard, one may wonder whether the influence of the Serbian literary language could support the preservation of the imperfect. Typologically, such an explanation is possible, because similar cases are not rare. For instance, in the Resian dialect of Slovene, the imperfect has been preserved, presumably due to the influence of the local Italian dialect (Benacchio 2005: 95). Furthermore, in Molise, the preservation and even the unique development of the imperfect in Croatia can be explained by the influence of the local Italian dialect and standard Italian (Breu 2011: 442—443).

7. Concluding Remarks

The language of Banat Bulgarians in Serbia, unlike that of Romanian Banat (cf. Stojkov 1968), has not been well-analyzed in previous research. In this article, taking into consideration observations on past tense forms in Banat Bulgarian made mainly by Stojkov, I aimed to show that the imperfect may have been preserved for longer in Serbian Modoš than in other places, as reflected in the writings of Matija Bánčov, in which relics of the imperfect occur. A possible explanation for the preservation of the imperfect may be the early isolation of Banat Bulgarians in Modoš from the mainstream language change. A further reason may be the dominant presence of the Serbian literary language in Serbian Banat that preserves the imperfect, as opposed to Romanian Banat. In this regard, note that the Serbian-Banat Bulgarian language contact had been intense.¹²

12 According to Trudgill (2013: 304), the sociolinguistic-typological consequence is that high-contact societies are more likely to have languages with higher levels of additive complexity than more isolated, lower-contact societies. The preservation of the imperfect is not a result of pure linguistic complexification such as Banat Bulgarian did have the imperfect before,

Unfortunately, there are limited texts written by Banat Bulgarians in Modoš available today, and most Banat Bulgarians seem to have disappeared, making conclusive proof of the points made here difficult.¹³ However, if my observations are correct, the analysis presented here may show another case in which archaic features may be preserved not only by the peripheral position of a language, but also by close contact with another language (in most cases a socioeconomically strong language) that has the same or similar grammatical categories.

References:

- Barba 1982: K. Barba, *Deutsche Dialekte in Rumänien. Die Südfränkischen Mundarten der Banater deutschen Sprachinsel*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GmbH.
- Benacchio 2005: R. Bennachio, L'influsso dell'italiano sulle parlate delle minoranze slovene del Friuli, in: W. Breu (red.), *L'influsso dell'italiano sulla grammatica delle lingue minoritarie, Problemi di morfologia e sintassi*, Rende: Università della Calabria.
- Breu 2011: W. Breu, Language contact of minority languages in Central and Southern Europe: a comparative approach, in: B. Kortmann, Johan van der Auwera (eds.), *The Languages and Linguistics of Europe*, Berlin and Boston: De Gruyter Mouton, 429–453.
- Ćurčić and Jovanović 2014: S. Ćurčić and M. Jovanović, *Atlas naselja Vojvodine, II knjiga Banat*, Novi Sad: Matica srpska.
- Duličenko 1981: A. Duličenko, *Slavjanske literaturnye mikrojazyki*, Tallin: Valgus.
- Isačenko 1938: A. Isačenko, Poterja glagolskix form v ruskom jazyke, v: A. Belić i dr. (red.), *Govori i predavanja*, 4, Beograd, 57–64.
- Koseska-Toszewa 1977: V. Koseska-Toszewa, *System temporalny gwar bułgarskich na tle języka literackiego*, Wrocław: Ossolineum.
- Maslov 1981: Ju. Maslov, *Grammatika bolgarskogo jazyka*, Moskva: Vysšaja škola.
- Maslov 2004: Ju. Maslov, *Izbrannye trudy*, Moskva: Jazyki slavjanskoj kul'tury.
- Miletić 1900: L. Miletić, Knižnina i ezikät na banatskite bälgari, Sofija: *Sbornik za narodni umotvorenija, kn. XVI–XVII*, 339–482.
- Márkov 2010: M. Márkov, *Antologija na bánatskata balgarska literatura, tom I*, Timišvár: Mirtón.
- Nedelčev 1994: N. Nedelčev, *Dialekt na bälgarite-katolici*, Veliko Tärnovo: Abagar.
- Nedjalkov and Jaxontov 1988: VI. Nedljalkov and S. Jaxontov, The typology of resultative constructions, in: Nedjalkov and Jaxontov (eds.), *Typology of Resultative Constructions*, Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 3–62.
- Nitsolova 2008: R. Nitsolova, *Bälgarska gramatika, Morfologija*, Sofija: Universitetsko izdatelstvo „Sv. Kliment Ohridski.”
- Nomachi 2015: M. Nomachi, The Rise, Fall, and Revival of the Banat Bulgarian Literary Language: Sociolinguistic History from the Perspective of Trans-border Interactions, in: T. Kamusella, M. Nomachi and C. Gibson (eds.), *The Palgrave Handbook of Slavic Languages, Identities and Borders*, London and New York: Palgrave Mcmillan, 394–424.

but if Serbian had a certain impact to preserve this verbal category, in this process one could see a similar, but rather weak effect upon Banat Bulgarian.

13 In the latest field research conducted by the author in Jaša Tomić in 2015, not a single usage of the imperfect could be observed.

- Ramovš 1935: F. Ramovš, *Historična gramatika slovenskega jezika, VII. Dialekti*, Ljubljana: Znanstveno društvo za humanistične vede v Ljubljani.
- Rill 1866: J. Rill, *Bălgărskutu prāvupisanji*, Péšťā: G. Emich.
- Stevanović 1967: M. Stevanović, *Funkcije i značenja glagolskih vremena*, Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.
- Stojkov 1958: S. Stojkov, Izčezvane na imperfekt i aorist v banatskija govor, Sofija: *Slavističen sbornik*, 1, 185–207.
- Stojkov 1967: S. Stojkov, *Banatskijat govor*, Sofija: Bălgarska akademija na naukite.
- Telbizov and Vekova-Telbizova 1963: *Tradicionen bit i kultura na banatskite bălgari*, Sofija: Izdatelstvo na bălgarskata akademija na naukite.
- Tiševa 2010: I. Tiševa, On Bulgarian Language Islands in Vojvodina, *Susret kultura: peti međunarodni interdisciplinarni simpozijum*, Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, 771–778.
- Trudgill 2013: P. Trudgill, Contact and sociolinguistic typology, in: R. Hickey (ed.), *The Handbook of Language Contact*, Chichester: Blackwell Publishing Ltd, 299–319.
- Walczakowa-Mikołajczakowa 2004: M. Walczakowa-Mikołajczakowa, *Piśmiennictwo katolickie w Bułgarii. Język utworów II połowy XVIII wieku*, Poznań: Wydawnictwo naukowe UAM.
- Wolf 2004: J. Wolf, *Atlas of Eastern and Southeastern Europe*, Wien: Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut.

Резиме

У овом раду разматра се употреба двеју простих форми прошлог времена – аориста и имперфекта – у банатском бугарском језику, језику Бугара католика чија се једна група најпре доселила у данашњи румунски део Баната, а потом је у неколико таласа између 1776. и 1867. године прешла у српски део Баната. Због ове сеобе банатски Бугари нашли су се у новој социолингвистичкој ситуацији, у којој је српски језик, као језик друштвене средине и администрације, преузео улогу доминантног средства јавне комуникације. Имајући ову чињеницу у виду, у раду се анализира идиолект банатског бугарског писца Матије Банчова (1911—?), у намери да покажемо да је имперфекат у идиолекту Модоша сачуван из два разлога: (а) због тога што су преци данашњих банатских Бугара у овом месту били изоловани од главнине банатских бугарских села у данашњој Румунији, и (б) због утицаја српског језика на овај бугарски говор.

Моїтоки Номачи

Марина Јуришић¹
Српска академија наука и уметности
Институт за српски језик

ПРЕДЛОЗИ ЗБОГ И РАДИ У СРПСКИМ НАРОДНИМ ГОВОРИМА²

Циљ овога рада је да проучи употребу предлога *због* и *ради* у српским народним говорима. Аутор полази од већ познате чињенице о њиховој поремећеној дистрибуцији у означавању каузалности и интенционалности (у предлошко-падежним конструкцијама са генитивом / општим падежом) и, на основу грађе из домаће дијалектолошке литературе, проналази извесне правилности: народни говори иду у правцу свођења ових предлога на један од њих у означавању и узрока и циља, чему обично претходи извесно време када оба предлога покривају и једно и друго значење. Генерално, у призренско-тимочким и косовско-ресавским говорима предлог *због* однео је превагу над предлогом *ради*, док је у источнохерцеговачким и зетско-сјеничким говорима обрнута ситуација – предлог *због* се ретко употребљава; у шумадијско-војвођанским говорима функционишу оба предлога и немогуће је доћи до неког уопштеног закључка (осим онога да имају нарушену дистрибуцију).

Кључне речи: дијалекатска синтакса, синтакса падежа, каузалност, интенционалност, предлози *због* и *ради*

1. Циљ овога рада јесте да проучи употребу предлога *због* и *ради* у српским народним говорима. Стога је најпре дата географска распрострањеност ових предлога, као и то са којим падежним формама се комбинују, а затим су представљена синтаксичка значења њихових предлошко-падежних конструкција. Иначе је познато да предлози *због* и *ради* означавају каузалност (узрок) и интенционалност (циљ), при чему је у народним говорима врло чест поремећај у њиховој употреби, а ни савремени књижевни језик није поштеђен недостатка дистинкције између њих. Овим радом се утврђује у ком степену народни говори чувају помену-те предлоге у изражавању каузалности и интенционалности, а тога ради прегледана је домаћа дијалектолошка литература (речници и монографије о појединим говорима са српског језичког простора), као и белешке с ауторових дијалектолошких истраживања у Горњој Пчињи³ и за детаљ-

1 marina.jurisc@isj.sanu.ac.rs

2 Овај прилог резултат је рада на пројекту 178020: *Дијалектолошка истраживања српског језичког простора*, који у целини финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

3 За овај прилог било је неопходно проучити довољан број репрезентативних монографских описа и речника српских народних говора. Прегледани су сви радови из

нију синтаксичку анализу преузете су потврде ових предлога из помену-
те литературе.

2. Предлози *због* и *ради* употребљавају се, дакле, једино за означа-
вање каузалности и интенционалности, при чему у стандардном језику
и народним говорима са сачуваном флексијом иду уз генитив именске
речи, а у говорима са аналитичком деклинацијом (обично) са општим па-
дежом.⁴ На њихову фреквентност најпре утиче чињеница да се оба зна-
чења могу исказати и другим предлошко-падежним конструкцијама.⁵
Осим тога, народни говори су ишли у правцу свођења ових предлога на
један од њих у означавању и узрока и циља, а томе је обично претходило
извесно време када би оба предлога покривала и једно и друго значење.⁶

Српског дијалектолошког зборника, али и друге монографије (углавном исте које Д.
Радовановић и Ж. Бошњаковић користе као извор и литературу у: Бошњаковић,
Радовановић 2011: 201–204), при чему се у *Изворима и цитираној литератури* овога при-
лога наводе само библиографске јединице у којима је пронађен неки податак о истра-
живаним предлозима, или / и из којих су ексерпирани потврде за синтаксичку ана-
лизу. Озбиљан проблем у овом истраживању јесте то што великом броју радова није
био приоритет истраживање употребе падежа или чак пружање комплетног инвен-
тара предлога проучаваног говора. Мало је радова који дају прецизне информације о
предлозима *због* и *ради*, о њиховој заступљености и значењима; у речницима изостају
одреднице са овим лексемама – чак и ако су оне прилично фреквентне у њиховом
дијалекатском материјалу, или се помиње само један од предлога, па се може стећи
погрешан утисак да онај други не функционише у датом говору. Под таквим околно-
стима, за многе делове српског језичког простора остало се без потпуних или без
икаких података о предлозима *због* и *ради*.

- 4 За каузално-интенционалну конструкцију *генитив + ради* С. Павловић каже да пред-
ставља прасловенско наслеђе потврђено у старословенском и другим јужнословен-
ским језицима, затим у руском и украјинском (детаљније објашњење в. у С. Павло-
вић 2006: 282–285 и обратити пажњу на фусноту 366). Предлог *због* се, с друге стра-
не, релативно касно јавио у нашем језику (више о томе в. у М. Ивић 1954: 192, 194).
- 5 На пример, у неким говорима (који су били под већим утицајем турскога језика) врло
често се може приметити предлог *себеш* на месту предлога *због* и *ради*, односно у
значењу узрока и циља (Станић 1977: 82; Радић 1990: 33; Букумирић 2003: 303; 2012:
183, 550, 691); чест је и предлог *через* на месту предлога *због* у источнохерцеговачким
(на пример, Тешић 1977: 239; С. Марковић 2011: 604) али и шумадијско-војвођанским
говорима (на пример, П. Ивић 1978: 169; Б. Николић 1966: 270; Реметић 1985: 386;
Петровић, Капустина 2011: 321; Поповић 1968: 212; П. Ивић и др. 1997: 328); циљно
значење у говору Баније и Кордуна и Змијања преузела је конструкција *раз + генитив*,
док се предлогом (-)*рад* изражава узрочно значење (Петровић 1978: 128; 1973: 158). У
говору Галипољских Срба је врло раширена употреба предлога *го / гу* у значењу узро-
ка (П. Ивић 1957: 336).
- 6 Разлоге за то треба тражити у чињеници „да се циљно и узрочно значење преплићу
(да циљно подразумејева узрочно)” и „да је готово у свим језицима долазило до ко-
риштења истих језичких форми за изражавање и једног и другог значења” (Ковачевић
1988: 210). О разлозима мешања предлога *због* и *ради* пише и К. Фелешко: „кад започ-
ињемо радњу са намером да постигнемо неки циљ, онда се тај циљ – као „покретачка
снага” – често може сматрати и за узрок радње” (Фелешко 1995: 137). Занимљиво је,
на пример, да Б. Милетић у својој монографији о црмничком говору разврстава потвр-
де ових предлога на оне са „чистим или претежно узрочним значењем” и оне са „чи-
стим или претежно намерним значењем” (Милетић 1940: 520).

Таква тенденција, још увек врло жива у народним говорима, утицала је и на стандардни језик.⁷ У *Синџакси* се, међутим, јасно каже да *збоџ* (и „књишко” *услед*) са генитивом „означава појам који је изван сфере агенса и индиректно изазива неко психолошко или физиолошко стање у човеку, или неку његову акцију”. Тако да он исказује индиректни („пасивни”) узрок типа разлог или повод, док се предлог *ради* у овом значењу сматра супстандардом (Пипер и др. 2005: 167). Предлог *ради* се појављује у значењу интенционалном (намера), а *збоџ* може уз именицу „која означава особу, властито име или генитив заменице” такође имати ово значење (*Урадио сам њо збоџ Пере / њебе*). То се, међутим, проширило и на друге именице (*Ошћушовао је у Беоџрад збоџ исћиша*) и више се не може сматрати супстандардом, али се ни не препоручује „у оним доменима употребе стандардног језика који захтевају стилску перфекцију” (Пипер и др. 2005: 170).

Народни говори, који не подлежу нормирању и имају свој властити развој, слажу се у нечему: редовно им је поремећена употреба ових предлога у означавању узрока и циља и увек је један предлог продуктивнији и потискује други. Независно од тога све је чешћа употреба других предлога у поменутих значењима.

3. Предлог *збоџ* је, судећи по литератури, фреквентнији од предлога *ради* (и његових сложених варијанти *џоради* и *заради*) на простору призренско-тимочких говора. Посматрајући од јужне српске покрајине, предлог *збоџ* (обично уз сачувани облик генитива) једини функционише у јужнокосовском селу Гатње (Младеновић 2013: 190), добро се чува и у читавој метохијско-косовско-сиринићкој зони (Младеновић 2002: 315), а помиње га и М. Стевановић у говору Ђаковице (1950: 142). Иначе, „предлози *збоџ* и *ради* (у значењу узрока и сврхе вршења радње) у комбинацији са генитивом или ОП ретко се користе у северношарпланинским и јужно-метохијским говорима” (Младеновић 2002: 315). Прецизније, Р. Младеновић је оба предлога потврдио у говору Подрима, Призренског Подгора и Призрена; у говору Сиринићке жупе регистровао је само предлог *збоџ*, док их у Сретечкој жупи, Скоробишту, Грнчару и Новом Селу није било. У Гори се ретко користи сложени предлог *заради* у значењу узрока и сврхе (Младеновић 2001: 466, 468). У Горњој Пчињи обично је бележен

7 Још је М. Стевановић приметио да, теоријски, предлог *збоџ* значи узрок, а предлог *ради* циљ, а практично, у српскохрватском књижевном језику постоји врло широка употреба предлога *ради* (као и сложених *заради* и *џоради*) у значењу предлога *збоџ* и то још из времена пре Вука. Осим тога, он сматра да су наши значајни граматичари и лексикографи (Ђ. Даничић, Ф. Миклошић, Т. Маретић, И. Броз и Ф. Ивековић) сматрали „исправном употребу предлога *ради* у узрочном значењу”, те да је то, удружено са блискошћу значења узрока и циља, утицало и на остале наше писце да употребљавају *ради* у узрочном значењу (Стевановић⁴1986: 258–259). Ређа је, по њему, употреба предлога *збоџ* у циљном значењу и њу обично нико не помиње јер је везана за прожимање узрока и циља.

предлог *збо̄* (у оба значења), а (*ѿо*)*ради* је далеко ређи (Јуришић 2012).⁸ У *Црношравском речнику* једино се *збо̄* може наћи у самој дијалекатској грађи,⁹ док нема ниједне потврде са предлогом *ради* или сложеним предлозима *ѿорад(и)*, *зарад(и)*, иако у монографији *Говор Црне Траве и Власине* В. Вукадиновић помиње предлог *ради* у значењу узрока (1996: 256). У *Речнику ѿиројско̄ ѓовора* забележене су само одреднице са предлозима *зарад* и *заради*, што опет не значи да предлога *збо̄* нема (Златковић 2014: 274). У *Тимочком речнику* забележен је предлог *збо̄* у значењу узрока, али и сложени предлог *зарад* (и ређе *зарод*) у значењу „*ради, збо̄*” (Динић 2008: 232, 234). У говору Алексиначког Поморавља поред предлога *збо̄* (у узрочном значењу), а уместо предлога *ради*, употребљава се у оба значења *зарад* и *ѿорад* (Богдановић 1987: 238). У говор Бучума и Белог Потока, међутим, нема предлога *ради* и *ѿорад(и)* већ се употребљава *зарад* (*зара^од*, *зара^одѿи*) са истим значењем које има предлог *ради*, при чему, предлог *збо̄* има узрочно значење и нема напоредне употребе с предлогом *ради* (Богдановић 1979: 100, 112, 114). У *Речнику лесковачко̄ ѓовора* дате су одреднице са предлозима *ѿоради* и *зарад*, али је сам предлог *збо̄* много фреквентнији у дијалекатској грађи самог речника (иако нема своју одредницу) (Митровић 1984: 106, 251). У *Речнику јабланичко̄ ѓовора* Р. Жугић наводи да се „синтагмом *збо̄* + *ОП* исказује и значење узрока и значење циља”, а притом се у речнику налазе искључиво потврде са предлогом *збо̄*, тј. нема ниједне потврде са предлогом *ради* (или сложеним *зарад*, *ѿоради*). Међутим, монографија истог аутора износи податак да се предлози *збо̄* и *зарад* употребљавају у оба значења (узрочно и циљно), и да узмичу пред фреквентнијим предлозима *од* и *за* у узрочном значењу (Жугић 2010: 139, 142–143). Пол-Луј Тома у инвентару предлога даје *збо̄*, а код предлога *ради* коментар „да се овај предлог готово не користи у „нашим говорима, јер у Нишу смо забележили само један пример (*ради бóлнице* 2), а у селима ниједан. Такође немамо примере са синонимним предлозима *заради*, *зарад*, *ѿоради*, *ѿорад*.” (Тома 1998: 370, 379). Још до-даје у напомени да информатори не праве разлику између *ради* (за циљ) и *збо̄* (за узрок) и теже да користе *збо̄* у оба случаја. Са овим се слаже и *Речник села Каменице код Ниша*, где В. Јовановић бележи само предлог *збо̄* (2004; 2007: 434, 463), *Говор Понишавља*, где је поменут

8 У суседном кумановском говору, међутим, Б. Видоески бележи да се *заради* „јавува и во формата *зарад*, и се употребува главно со каузално значење, поретко со финално”, а *ѿоради* „се употребува поретко од *заради*, кој има исто така причинско значење.” (Видоески 1962: 179, 183).

9 Предлог *ѿоради* једино је забележен у изразу *ѿоради себе* (Стојановић 2010: 694), а тако је и у *Тимочком речнику*: Ако у поље имаш потребу *ѿо ради себ*, ти се обспри, па се тѿг слѿшај (*обспре се*, Динић 2008: 488). Иначе, (-)*ради* је уобичајено на целом српском језичком простору у том изразу, на пример: изишо, ваљда, *ради себе* напоље М (Бошњаковић 2012: 315); *Иде напоље ради себе* (Мо) (Војвођански речник 2007). У војвођанским говорима чест је, међутим, предлог *через* на том месту: Заостанем ја мало од њи јер сам мору да идем *через себе* (Војвођански речник 2010: 79).

само предлог *збо̄* у значењу узрока (Ћирић 1999: 161), а и налази у суседним говорима сврљишко-заплањског типа (Ј. Марковић 2000: 225; Гмитровић 2008: 401; Милосављевић 2009: 478, 543). За говор Свиничана наводи се да изостаје предлог *ради*, а предлог *збо̄* има и форму *ѝзбо̄* (Томић 1984: 112, 111). У *Речнику народно̄ џовора у Црној Реци* регистрована је, међутим, само поремећена употреба предлога *зарад* (у значењу *ради* и *збо̄*), али се не наводи да ли функционише и предлог *збо̄* (М. Марковић 1986: 314). У *Говору Радимаца* јасно је назначено да се предлогом *збо̄*, *ради* и *ѝора̄ди* изражава узрок, а предлогом *ради* циљ или намера (Томић 1987: 420). Употреба предлога *ради* није „нарочито фреквентна” и све више га потискује предлог *збо̄* и у чумићком говору (Грковић 1968:142). Генерално, у косовско-ресавским говорима *збо̄* је далеко чешћи предлог који покрива оба поменута значења (узрок и циљ). Ово се експлицитно наводи у говору Трстеника (Јовић 1968: 165), Левча (Симић 1980: 58) и Параћинског Поморавља, где аутор примећује и једну занимљивост: оба предлога могу значити и узрок и циљ вршења радње, а разлика је једино у томе што се предлог *збо̄* чешће употребљава са ОП, а предлог *ради* искључиво са генитивом (Милорадовић 2003: 124–125). Такође, у *Говорима северне Метихије* наводи се да је предлог *ради* врло редак (Букумирић 2003: 303), а у *Речнику џовора северне Метихије* постоји само одредница *збо̄* (предлог са значењем узрока – Букумирић 2012: 183). У говору Галипољских Срба ситуација је, зачудо, другачија од оне у сродним говорима: предлога *збо̄* уопште нема, а предлог *ради* (изван фреквентне конструкције *ѝо̄га ради*, која се употребљава уместо *заѝо*) забележен је два-три пута и може значити и ‘због’. Овде је, у ствари, раширена употреба предлога *до / ду* у значењу узрока (П. Ивић 1957: 313–316, 341, 336). У источнохерцеговачким говорима каузалност се врло често исказује предлогом (-)*ради* и генитивом (Драгичевић 1986: 182; Драгичевић 2009: 363, 366; Далмација 1997: 142; Петровић 1978: 128; Петровић 1973: 157–158; Пижурица 1967: 154; Пижурица 1981: 185; Станић 1977: 82; С. Павловић 2000: 111), при том се у неким од њих предлог *збо̄* ни не употребљава или је далеко ређи од предлога (-)*ради*.¹⁰ У крајишким говорима предлог *ради* је потпуно стабилизван у каузалном значењу, али се у интенционалном значењу јавља предлог *раз* (Петровић

10 Поред најчешћих сложених варијанти предлога *ради* – *ѝораг(у)* и *зарад(у)* забележени су као уобичајени и облици *сѝоради*, *сѝораг* у говору Роваца и околине Колашина (Пижурица 1967: 154; 1981: 196). У зетско-сјеничким говорима, међутим, *сѝораг(у)* је врло чест облик (Барјактаревић 1966: 118; Пешикан 1965: 193; Милетић 1940: 520–521; Петровић и др. 2013: 380; Стијовић 2007: 234), а у говору Црмнице поред облика: *ра̄ди*, *з̄ра̄ди*, *ѝра̄ди*, *сѝра̄ди* обичније су варијанте са завршним [j]: *ра̄ј*, *ѝра̄ј*, *з̄ра̄ј* (Милетић 1940: 379). У говору Спича такође је забележен предлог *рај* ‘ради, због’ (Поповић, Петровић 2009: 142). Занимљиво је да ова појава није страна ни у македонским говорима – у Кумановском говору помиње се, такође, предлог *зарај*: „Во Агино Село забележив и *зарај* (*заради* < *зараи* < *зарај*), како во поречкиот и некои скопски говори: *Зарај* тебе натепаше ме.” (Видоески 1962: 179).

1973: 158; 1978: 128). Неке монографије о говорима овога типа само констатују присуство поремећаја у дистрибуцији предлога *збоџ* и *ради* (на пример, Станић 1977: 82).¹¹ У монографијама о шумадијско-војвођанским говорима забележено је различито стање: у источној Шумадији предлози *збоџ* и (-)*ради* семантички су се изједначили (Бошњаковић 2012: 315), а предлог *через* се врло ретко употребљава на њиховом месту, за разлику од централне Шумадије, где функцију предлога *збоџ* (*збоџа*, *боџ*) углавном обавља овај предлог (Реметић 1985: 386),¹² у лексици Качера појављује се често предлог *збоџ* у самој дијалекатској грађи, али не и предлог *ради* (Петровић, Капустина 2011),¹³ у говорима Колубаре функционишу оба предлога, али нема података о њиховим значењима или евентуалном поремећају у дистрибуцији (Д. Радовановић 2006: 331, 333). У Мачванском говору узрок се изриче и предлогом *ради*, а и предлогом *через* (који има оба значења) (Б. Николић 1966: 270, 285). У банатским говорима постоје и *ради* и *збоџ*, али је најчешћи предлог *через* (П. Ивић и др. 1997: 328). Предлог *через* у значењу ‘због’ примећен је и у биограчичком говору (П. Ивић 1978: 169). Речник српских љовора Војводине открива да предлози *зарад*, *рад*, *ѿоради*, *збоџ* и *через* функционишу на овом подручју, при чему предлог *ѿоради* има значење ‘због’, а предлог *через* ‘због; ради’ (Војвођански речник 2007: 26; 2010: 79). У зетско-сјеничким говорима најчешће је поремећена дистрибуција истраживаних предлога, с тим што се они „подједнако употребљавају” у новопазарско-сјеничким говорима (Барјактаревећ 1966: 118), док за црмнички говор Б. Милетић наводи да употреба предлога *ради* и *збоџ* није строго диференцирана, тако да није реткост да се намерни предлог *ради* употреби у узрочном значењу, или да се *збоџ* узима у намерном, али, осећај за намерно и узрочно значење није потпуно нестао, као у неким другим говорима (1940: 520). У говору Бјелопавлића најфреквентнији је предлог *збоџ*, који има узрочно значење, али може означавати и циљ, док и конструкције с предлозима: *ради*, *ѿораг(и)*, *зарад(и)* означавају циљ (Ћупић 1977: 142). У Говору Горњих Васојевића помињу се предлози *збоџ*, *ради*, *зарад*, *ѿораг* и *сѿоред* с генитивом, али без прецизирања значења (СТИЈОВИЋ 2007). У говору Мрковића предлози *збоџ* и *ради* имају употребу као у стандардном језику: предлог *збоџ* има узрочно, а *ради* намерно значење, али се ретко употребљавају, према наводима Л. Вујовића (1969: 298). У староцрногорским говорима предлог *ра̄д* је најобичнији у значењу и циља и узрока, а

11 Понекад се једноставно не говори о овој теми, али је могуће, на основу дијалекатске грађе дате у раду, приметити да је предлог (-)*ради* далеко фреквентнији од предлога *збоџ* (на пример, Реметић 2012: 485–637; Драгичевић 2009: 363, 366) или пак, да су оба предлога „правилно” употребљена (Драгичевић 2007: 353, 385, 390; С. Марковић 2011: 649, 604).

12 Предлог *ради* (*зарад*, *ѿоради*) се не помиње у *Говорима централне Шумадије*, вероватно због чињенице да аутор не обрађује употребу падежа (Реметић 1985: 386).

13 У овом раду се напомиње да предлози *врз* и *через* могу значити *збоџ*, односно исказивати узрок (Петровић, Капустина 2011: 62, 321).

може се чути и *спорād*, док су врло необични предлози *због*, *порād*, *зарād* (Пешикан 1965: 188, 191, 193). Из *Речника Куча* сазнајемо да оба предлога – *йораг* ‘због’ и *сйораг* ‘због, ради’ имају узрочно значење, док предлог *сйораг* има и циљно значење, с тим што ни предлог *раги* није непознат, изгледа, такође у значењу циља, намере (Петровић и др. 2013: 305, 380, 27).

Дакле, на основу података из домаће дијалектолошке литературе немогуће је стећи потпуну и савршено тачну слику распореда ових предлога (и њихових значења), али се ипак може закључити да су степени њихове очуваности и значења која имају у народним говорима различити и неуједначени. У том превирању *најчешће* је у призренско-тимочким и косовско-ресавским говорима предлог *збоџ* однео превагу над предлогом *раги*, док је у источнохерцеговачким и зетско-сјеничким говорима обрнута ситуација – предлог *збоџ* се ретко употребљава; у шумадијско-војвођанским говорима функционишу оба предлога и немогуће је доћи до неког уопштеног закључка.

4. Предлози *збоџ* и *раги* (и његове варијанте) у српским народним говорима имају два значења: каузалност и интенционалност.

4.1. Предлошко-падежним конструкцијама са значењем каузалности „указује се на узрок јављања радње детерминисаног предиката” (С. Павловић 2000: 102). У зависности од тога какав је однос између узрока (исказаног предлошко-падежним конструкцијама) и последице (односно, узроковане радње исказане управним глаголом) постоји неколико типова узрока: ефектор, стимулатор и иницијализатор.¹⁴ Ефектор и стимулатор су директни узроци (М. Радовановић 1977: 129–130), за разлику од иницијализатора, који је индиректни узрок, и представља прву од низа (обично) ланчано повезаних појава које на крају доводе до реализације радње управног глагола. Према М. Ивић: „Њиме се просто открива прва и далека карика на коју су се, сплетом околности, надовезале друге од којих је последња – дато стање, односно радња” (2005: 85). Међу предлозима, којима се у комбинацији са одређеним падежом означава иницијализатор, налазе се и *збоџ* и *(-)раги*. Као што је већ речено, у српским народним говорима обично је један од ова два предлога продуктивнији од другог, а тек понегде имају диференцирану употребу, као у стандардном језику (в. т. 3).

збоџ + ОП:

Сламена бeше, туј су били, Миланче едн га имаше, како бeгаше такој у партизани, кријеше се, и они *збок њeга*, запалише му кућу; старата је завршила за доктурку у Београд, и сeк учи страни језици, *збок*

14 Овај рад, као и други прилози из области дијалекатске синтаксе истога аутора, прати модел који је дао С. Павловић у својој књизи *Детерминативни падежи у старосрпској пословној правној писмености* (2006). Иначе, према терминологији М. Ивић (2005: 100) ефектору одговара назив *изазивач*, стимулатору – *унућрашња йобуда* као инклузивни стимулатор и *йодсйрекач* као ексклузивни стимулатор и иницијализатору – *йасивни узрок*.

лѣкови, да знае кѣкви лѣкови да прѣма, да дава; Он ѿма и сѣна, коси, па дек лошо врѣмето та останѣја сѣнат збок врѣмѣшо, лошо врѣмето! А зѣтат коси туј (Горња Пчиња, Јуришић); Због шѣб трѣбе д им у апсу (због – 248),¹⁵ Големѣ е ѡмраза меѣу њѣ, а све због пѣсто имање (омраза – 525), Нѣчу због шѡј да ѿма пуцоглѣвину (пуцоглѣвина – 696), Сѣнтај, сѣнтај, че дѡјде врѣме да се кѣш због шѡј (сѣнта – 797) (Динић 2008); Свѣ га замрзѣли због шѡј њѣгово алавѣње (алавѣње – 28), Због бакѣили доктѣр му преписѣл енѣкѣије (бакѣил – 44), Њѣки га не воли због шѡј издѣрање (издѣрање, 304), Лудѣје због некѣ рѣшѣѣуљу (лудѣје – 429), Све подбѣла от неспање због онѡга лѣцу (подбѣје – 663), Нѣћу се због њѣза стѣлно стрѣшам (стриша се – 903), Утепѣл чѡвѣка нѣмртво због мећу, па га затворѣли (утѣпа – 989), Због шѣѣац сѣно ис-Пѣпрат је млоγο шушлѣкаво (шушлѣкав – 1060) (Стојановић 2010); Ја да не рабѡтим нѣшта дрѣго, сѣмо метлѣ и крѣпу да дрѣим у рѣке због вашо брлѡжење (брлѡжење – 26), пма ги жѣрови нѣпролет у Вињаге, због онѣ барчѣје (жер – 88), И твоѣ је детѣ задѡр, не сѣмо моѣ, а ми стѣри не би трѣбѣло да се свѣђамо због њѣ! (зѡдор – 98) (Жугић 2005); сѣг због шѡвој бѣдѣлашѣшину и деѣа пѣтив; нѣће се свѣђамо због деѣа па јѣтре да се замиѣјѣмо; сви му се смѣјев деѣа, збок ѣреврскување; изедѣм си по чѣшњѣ уз обрѡк ... збок ѣрѣшѣсак; пѡвиш сѣм сѣди због шѣуј бѡлну нѡѣу (Жугић 2010: 138–139); не мѡг јѣ музѣм због рѣке (Гмитровић 2008: 401); Због њѣз се врнѣмо; Имѣла сам пѣно мѡмѣи да се удѣвам, али јѣ сам школувѣла брѣћу. Брѣћа су ми билѣ у школу, па несѣм због њѣ; Због занѣѣ сам јѣ отишла за њѣга, и лѣпо смо проживѣли (Милосавлѣвић 2009: 478, 543); све због Крѣну се одѣлил од нас Б (Ѓирић 1999: 161); сѣм бѣја ... због деѣу Ор; због ѡвѣ брѣч у млоγο се ѡжалѡстѣло Муш; А нас не избѣл е због Бѡгдѣна Ор; Свѣ због ѣѣре Штрп (Младеновић 2002: 315); отѣрѣле не због рѣѣи; утепѣја га због свѣѣ у (Младеновић 2013: 137, 194); Др Сава је био пѡзнат као гѣкша због ѣѣку на обрѣз (гѣкша – 64), И то због деѣу, највише, да не жељѣју к д вѣдив другога да једе (жељѣјѣм – 89), Ал ћѣмо му опрѡстѣмо због ѡвѣј убѣву вѣчѣру и јѣшрѣшѣѣѣѣ ѡѣа Нѣколѣја (јѣтрѣшѣѣи – 137) (Митровић 1984); због шѡј сѣм и дошла Б; ошли у салѡ због шѣрѣѣање Б; стѣлно се кѣра због некакѣу рѣбѡѣу, а не вѣди да смо га дорѡботѣли БП; лѣт због ѣѣнѣију БП; ѡслабѣл због бѡлес Б; ошѣл у Књѣжевац због зѣѡслѣње БП (Богдановић 1979: 114);

Јѣ сам ѣшла збок бронхѣѣѣѣѣ (Пѡт); ѣма мирѣз због имање (Бош) (Милорѣдовић 2003: 124).

због + ѣѣниѣѣѣѣѣ:

15 Ради лакшег сналажења, у загради након потврде дата је одредница (у којој је уочена истраживана појава) и страна (на којој се та одредница налази), а тек након изношења свих потврда из истога извора – наводи се назив самог извора (тј. назив речника одакле су потврде преузете). Осим тога, преузете потврде дате су на исти начин као у литератури из које су цитиране, уједначавање је извршено само у виду доследног истицања синтагми са одређеним предлогом италиком.

бона (Ксл); *Због ђевдјкѣ* сѹ се пѳбили (Пкр); *Због менѣ* ѣ свѣ тѳ (Кос); По-свѣдѣше се нѣ *због чеса* (Дг) (Ћупић 1977: 142); Четворица побјени *због њѣга* Бој; Размѣнѣли су се *због некаквѣ мѣђѣ* Кр; Задоцнио сам *због шѣбе* Сл, Нѣје га тѣбе ни вѣрт што се јѣ мѣчим *због шѣбе* (Стијовић 2007: 227).

ради + ОП:

она мѳжда ве је помаала неки пѣт на *ради мѣне* (Горња Пчиња, Јуришић); *ради* њу поносни ЦТ; мѣка *ради њѣга* Б; све *ради унѣка* Р/М (Вукадиновић 1996: 256).

ради + *зенишив*:

ра тѣбе да се свѣђам В; *ра тѣбе* нѣћу д' ѹмрем (Јовић 1968: 165); не заборѣви *ради Дулеѣа* (Бош); *ради Млѣђе* одговѣрам ја (Бош) (Милорадовић 2003: 125); мѳрао сам да штѣдим жѣну, *ради количѣне дѣца* Бог; *ради*, овако, нѣке бѳлести, да се нѣ би ѹлило, и тѳ, због^к тѳга не тѣм отѣрали Теч (Симић 1980: 58); Нѣје дошѳ *ради мѣне* (Томић 1987: 420); нѣје мѣни *ради шѣбе* – мѣни је *ради ловѣца* Би; нѳсило се вакѳ *ради мѳгѣ* Во Ма СГ (Драгичевић 1986: 182); *Ради шѳгѣ* се и зѣвѣла Гладнѣ биртија; Штѣ јѣ знѣм *ради чѣга*, нек вѣр^к знѣ (Драгичевић 2009: 363); (да пита) нѣшто *ради кѣријѣ* (Драгичевић 2009: 366); *ра-шѳгѣ* се прѣло и скѣпљѣ; тѳ ћемо т све вѣрѣ^т *ради шѣбе*; ѳна га е затвѳр^л *ра-Турѣка*, да не б Турци ѣмал^л вѳдѣ; ѳн је мѣни нѣдиѳ ѣме *ради сѣбе* (Стр); љѣди с прѣв^ли што нѣжѣ кѣће све *ради шѳгѣ* да Турци нѣ б зѣлаз^ли (Лус); зѣвѣшт^{не} смо ѹз^лмали *ради љѣш^{нѣ}*; ми смо ѹзели четвѣртѣк *ради зѣра* и *лѣда* (Шљ); бѣм-бѣрд^лјѣ Дѣнов *ради нѣријѣшеља*; ѳгњѣшта ѹ нѣс ѹскипѣла *ради шѣ шѣмѣ* (Триј); ријѣдѣк слѣчѣј да вѳће рѣђѣ *ра-шѳгѣ* што с тѣ мѣгле (Бук) (Петровић 1973: 158); Стѣрада *раг-њѣга* (Бо); Дѳћѣм прѣви *раш-квѳчкѣ и-шѣлићѣ* (Гр) (Петровић 1978: 128); Нѣ мећѣ ѳн завѣшѣшу *раг сѣшѣдени*; Зѣбрањено *ради кѳмѣшѣ*; Нѣмѳ *раг мѣне*; Нѣмѳ *раг Ашѣнѣ* (Станић 1977: 82); *Рѣ-шебе* биг свѣрнуо, но не мѳгу *ради шѳвѳцијѣг*; *Ради шѳгѣ* су се и пѳбили; Нѣ знѣм *ради чѣга* им је тѳ бѣло (Пижурица 1967: 154); Вѣзда се узрѣјѣм *ради шѳгѣ нѣшеђѣ јѣднѳга нѣрога* тѣмо, што ѣк ѣс кѣћѣ њѣвовијѣк ишѣћерујѣ (Би); Тѳбош плѣчѣ *ради шѳгѣ сѣсѣрићѣ* (Кр); да су се зѣвѣдили *ради наквѣијѣг бѣлѣшѣ* (Пр); зѣвидна *ради ѣѣѣ* (Ка); Весѣљѣла се *ради шѣ бѣшѣовѣ ѣѣѣ*, кѳ и свѣкѣ пѣста (БК); и зѣмѣријѣла јѳ се јѳш прѣје *ради шѣијѣк ѣѣкула* (Су); биће [ј]е ишѣерѣли *ради мѣњка* (УБ); ш њѣм вѣјѣк сѣвѣла *ради шѣ ѣѣѣ* (Кр); *ради њѣга* се ѳтѳрѳвала (Су); Из вѳјскѣ бѣјѣжѳ *ради њѣ* (БК); *ради шѳгѣ ѣѣшѣѣ* се [ѳ]на нѣје запошѣљѣвала (Ка) (С. Павловић 2000: 111); вѣрло се тѳ лѣпо укамарѣше, *ради кѣше* ВО; па затвѳри *ради мишѣјѣ* МО; ѳнда се зѳвѣ Бугѣрски кѣрѣј, а *ради чѣга* Бугѣрски кѣрѣј, кѳ знѣ штѣ је Се (Бошњѣковић 2012: 315); *Ради-њѣ-[ј]*е пошѣ ѹ-свѣѣт Тр (Милетић 1940: 446–447); Убѣјѳ-би чѳјка *ради шѣсѣијѣѣ* (обично: за-шѣсѣијѣ) Ли; [Ј]ѣз, бѳгѣ-ми, пропѣ-[ј]е сирѳмѣк *ради велѣкѳга шѣћѣ* (обичнијѣ: од-велѣкѳга пѣћѣ) Бу; Мнѳгѳ-се нѣ[ј]ѣди *ради ѳнѣ женѣшѣијѣнѣ Ангрѣ[ј]ѣ Мѣрко[в]ѣ* Бр; *Ради њѣга*-сам имѣ пострѣдѣт у-Ѧмерику Кру; *Ради шѣрѣдѣвѣ* пошѣ-[ј]е чѳѣк у-селѣмбѳго[в]ијѣцу (тамница у Бару) пѳ-гѳдинѣ Па; Нѣ[ј]е-се ѣдѣла

râq[u]-урѡка Год; Нѣће пѡћ тãмо *râq[u]*-урѡка (да је не би урекли) Бра; Нѡсї амãјлїју *râq[u]*-урѡка Ли (Милетић 1940: 520).

зараq(u) + ОП:

Скарãли смо се с њї *зараq шѣб*; *Зараq њѣз* смо морãли да си прода-демо крãву (зарад – 232); *Зарод њу* сам остаїл шкѡлу; Па, чѣкај нãну ли ти твоју, па јã *зарод шѣб* да влчѣм бѡј (зарод – 234) (Динић 2008); Стѡку испродãдо *зараq њѡјну свãдбу*; штãлу испразни *заратї свãдбу*; *зараq моју ѣлүишїиину*, децã да испãштав; *зараq нãз безмѡззѡње*, децã да пãтив; не се тѡлко дѣри *зара[q] дегїе*; *зараq унүка* па ме мѣне вїкав у сүд; ја да се ср-мүјем прет комшїку *зара[q] швој лошї иãмеш* (Жугић 2010: 142); *Зãраq њї* сам и градиѡ күћу и пагиѡ се свãкако, ал’ бађãв кад н’ѣће да живѣ с мѣне (М. Марковић 1986: 314); *Зараq шү* сам се дѣцу опѣкла Т; јүрне *зараq лѡишү* и пãдне се К (Богдановић 1987: 238).

зараq(u) + зенишїив:

Зараq-њѣзѡвѣ зрѣшкѣ јã-сам ћүт^чла (Чем) (Петровић 1978: 128); Дошѡ сам *зараq шѣбе и швоїјã чѣљãдї* (Шарѡње II) (Барјактаревић 1966: 118); *Зãрãди Рїсїиãсвãђã-сам-сес-Рмѣлимау-Анãдолију* Ли (Милетић 1940: 520).

їораq(u) + ОП:

свãћо ме вїка *їоради ѣерку* (Горња Пчиња, Јуришић).

їораq(u) + зенишїив:

Сãмо *їорãди шдã* нѣће да дѡђе (Томић 1987: 420); тѡ су бїли ѡштри крѡвови *їоради зãпãднѣ зїмѣ* Во (Драгичевић 1986: 182); *Пѡрãди слãвѣ-се мрсї* Тр (Милетић 1940: 520).

сїораq(u) + зенишїив:

ãко си дошѡ *сїорãд вүнѣ*, врн се слѡбодно С. До II; Нијѣси тї прѡпѡ *сїорãд мене* (Кањевине III); Скүпили се *сїорãд воденїцѣ* (Врановина I) (Барјактаревић 1966: 118); *Сїорãд Мїлшїцѣ-су-се пѡбили* Год (Милетић 1940: 520).

рај + зенишїив:

Свãђã[j]у-се *рã[j]-егнѣ ѡвцѣ* Ко; Нѣ-би тѡ учинїјѡ *рã[j]-гүшѣ*, јã-мнїм Бр (Милетић 1940: 446–447); Түжїјѡ-га-је *рã[j]-егнѣ смѡквѣ* Брч; Свãђãју-се *рã[j]-ћѡјкѣ* Со; Побїше-се *рã[j]-егнѣ ѡвцѣ* То; Бї гла[в]у сломїјѡ *рã[j]-њѣзã* Ко; *Рãј-шѣбе-се* заго[в]ãрãм ѡ[в]ђн Крњ (Милетић 1940: 520).

їорај + зенишїив:

Побїше-се *їорãј-онѣ ћѡјкѣ Мãрка-Мїло[в]ã* Па (Милетић 1940: 446–447); Побїше-се *їорãј-онѣ ћѡјкѣ Јѡ[в]ãна Мїшїро[в]ã* Ма; *Порãј-шѣбе-сам* изгубїла мњѣсѣс дãнã Бра; Долãзѣ Бãрãни у-Цр[м]нїцу нãвїшѣ *їорãј-вїна* Бо (Милетић 1940: 520).

сїорај + зенишїив:

Сїорãј[j] чѣзã-си долãзијѡ? В (Милетић 1940: 446–447).

4.2. Интенционалност указује на појаве које „следе реализацији дате радње, али као циљ, намера или интенција утичу на реализацију те

радње” (С. Павловић 2000: 115; Ковачевић 1988: 210).¹⁷ Тиме се она разликује од каузалности, где узрок увек хронолошки претходи радњи детерминисаног предиката. М. Ковачевић говори, међутим, и о субпољу циљно-узрочне интерференције, односно, пошто циљно семантичко поље ипак сматра посебном семантичком категоријом, у свом раду о узроку бави се „само конструкцијама у којима је присутно узрочно-циљно значење, тј. конструкцијама у којима се та два значења дају ”сливено,„” (1988: 211).¹⁸ Циљно значење се у народним говорима врло често исказује предлозима *за, њо, на* и *у* са акузативом / ОП, што у потпуности одговара стању које С. Павловић бележи у старосрпској пословноправној писмености и закључку који износи: „Оваква фреквенција акузативних конструкција најдиректније открива адлативну природу интенционаности.” (2006: 299). Ипак, интенционалност се може исказати и предлозима *ради* (и његовим варијантама) и *због* са генитивом / ОП.

ради + ОП:

то је *ради обич’ај* Муш (Младеновић 2002: 315).

рад(и) + *зенитив*:

Тој [ј]е *ради шаље* Муш; рабóтав тако *ради шаље*, се зар истина ће ги обéсиw, већ тако *ради шаље* ВХ; А то *ради рéда*, да се шаљив! ВХ (Младеновић 2002: 315);

Изйшо је ма́ло на́поље *ради се́бе* (Томић 1987: 420); не ра́ди се тй двá да́на *ради грáда* (=да не би ударио град у усеве, народно веровање) (Тек); да ми пошáљете *ради њо́љојрйвреде* (Чеп); бйо у прóсвету *ради шкóле*, да напре́дује (Треш) (Милорадовић 2003: 124); Бёре обзóву *срећè ради*;¹⁹ *Ради деце* ће да се врати; Дóшла би *рад шéбе*, ал нећу *рад њй* (Грковић 1968: 142); Е, пра́нке, й тó е бйло. То хéца *ради йéрè*, *ради зáђања*, ўбиéш вра́пца, гóлўба (С. Марковић 2011: 649); Мр́знè се óње да́нас *ради десè-кйла сй́цена* (Пижурца 1967: 154); ёто што ўчинй *ради йáрá* (Су); пá су нèкй óтишли у нáкве нацијона́листе, а *ради шé рáнè*, што су Талијá ни давали (БК); Ћèвóјке *ради ўдаè* дóље пóслó (Уб) (С. Павловић 2000: 115); Сй́áла јèчам *рад кòкошкá*; Нй́е ми *рад шéбе нò рáд мène*; Тó е *рад*

17 Падежне конструкције којима се граматикализује интенционалност познате су и као падежи са *циљним значењем*, а и као падежи са *финалним значењем*, односно, интенционалност се у нашој литератури може срести и под називом *финалностй* (С. Павловић 2000: 115).

18 Неке од забележених потврда имају могућност двојакe интерпретације. Оне се, изгледа, могу подвести под „узрочно-циљно значење”, о коме говори М. Ковачевић, на пример: Узéл ју *због миразóвину* (миразовина – 463) (Јовановић 2007), Де, нéче слнцéто *зáрад шéбе* да пáдне од нéбо (Гра), Онá је свé тóва лóше *зáрад нéга* направила (Сре); Нéчу *зарáди* њу здравје да гúbим (Км) (Златковић 2014: 274); Дóшла е *рáди нéга* (Станић 1977: 82); Свáдйше се *због водè* (рад воде) – Врановина I, Дóшó *због куйóвинè* (и рад куповине) – Сопóхане I (Барјактаревић 1966: 118); Е, па каже, мóрам óнда (д идèм) *због бáбе*, да вйдим бáбу и óна мène М (Бошњaковић 2012: 315).

19 Појава да се предлог *ради* јавља „и као постпозиција и као препозиција” (односно, да осим уобичајеног положаја испред именске речи може да стоји и после ње – *среће ради*) позната је и у другим народним говорима (на пример, П. Ивић и др. 1997: 324).

здрāvља (Станић 1977: 82); (Бйк у дѡктора) *рāди очйјук* (ДВ, К) (Вујовић 1969: 298); Дошā сам *рāди онē кѡсē* (Слк) (за косу) (Ћупић 1977: 142); Јā свē овѡ рāдйм и мўчйм се *рāди шйēбе* А (Стијовић 2007: 233); *Рāд-онѡ зā хейшйћа* жйвйјо-је дēсе[д] гѡдйнā у-Царйгрāд В; *Рāди-њē-[j]*е пошā ў-свйēt Се; *Рāди чāстйи Црногѡрāцйā* имā-[j]е глā[в]у дāти ў-Шāм У; *Рāди срēћē свѡ[j]ē хейцē* скйтā-се пѡ-свйētу толыкѡ гѡдйнā ГД; Спрēmйли-смо-се на-Цетйње *рāди нѡ[в]ѡзā йўййа* Ов; Дошā-[j]е с-Цетйња *рāди свāд-бē* Ду; Пошā-[j]е *рāди лйēка* ў-Бēч Бо; Пошā-[j]е Мйло нāш у-Бār *рāди нēкйја илāчā* (лекова) Се; Не-чинй ѡн тѡ зārāди нās нēго *рāди свѡ[j]йја рачўнā* Др (Милетић 1940: 521).

зарад(и) + ОП:

Немѡј да си *зāрад шйѡј* запостайш кўћу (запостаи, 229), Пропудйл си дēцу *зāрад шйўј нѡвўйу жену* (пропуди, 687) (Динић 2008); зацрнйла сьм мој жывѡт с њēга, *зара[г] шййјā дечйцā*; онй нēсу заслужйли, *зарад њўм јāдну* ћу йдем (Жугић 2010: 142); *Зāради нас* мораш да пазиш на сēбе (Митровић 1984: 106); нйје ѡн дѡша *зарад шйēбе*, но за сēбе Пр (Богдановић 1987: 238); тој се рāбѡти (празнује) *зара^ад срēћу и здрāvје* Б; *зарад њēз* се мўчимо БП; *зарад шйēб* би дошлā, ал нēћу због њēга БП (Богдановић 1979: 112).

зарад(и) + зенишйив:

Јā сām му брāнйѡ, али *зārāд мене* – нека ју ўзмē Се (Стијовић 2007: 227).

йѡрад(и) + ОП:

Порāди мēне нāстрада си ўбаво човек (Митровић 1984: 251); ўвечер ѡн изāђе *йѡрадй сēбе* Пр; сйгурно га звāли *йѡрадй шйѡ* М; отйша у бāнку *йѡрадй кредйш* Т (Богдановић 1987: 238).

йѡрад(и) + зенишйив:

Нйје ѡна знāла да с ѡни дѡшли, ал ѡна пѡшла нā воду, пѡшла *йѡрад вѡдē* туде (Драгичевића 2007: 390); Учињēли су тѡ сāмо *йѡрāд Душйна* (Слат) (Ћупић 1977: 142); Мāкар *йѡрāди-шāлē* пѡбйјо-би-се с-тѡбѡм Бу (Милетић 1940: 447).

сйѡрад(и) + генитив:

Сйѡрā шйѡзā сам и дѡшѡ дѡ вās (Пижурца 1967: 154).

рāј + зенишйив:

Рāј-шйѡзā-сām одйјо на-Цетйње Со; [Ј]ēси *рā-шйѡзā* дошā, мѡја? Ма (Милетић 1940: 521).

зārāј + зенишйив:

Дошā[−]је онй мѡмāк с-Папрātнйцā *зārāј-овē нāшйē хѡјчйнē* Брч; Учй ни тѡ *зārāј-мēне* У; Држй тў трā[в]у *зārāј-косē* Ов (Милетић 1940: 521).

йѡрāј + зенишйив:

Ѧ ћу учињēt *йѡрā[j]-шйēбе*, а-йнāче нē-бик Бр; Долāзйјо-[j]е Мārко *йѡрāј-сўжбē* ГД (Милетић 1940: 521).

сйѡрāј + зенишйив:

Сйѡрāј-чēзā-си долāзйјо? Бу; Јā мнйм нē-би тѡ *сйѡрāј-мēне* учинйјо Год (Милетић 1940: 521).

збоџ + ОП:

козиците ги чувамо збоџ месо, за лете; И чувамо гу збок млеко; па зашто живите (овде), каже, па ви немате пченицу, каже, немате њиве, немате орарију, збок едни грва (Горња Пчиња, Јуришић); Ошбл у Мѝнићево збоџ билети (због – 248), Стуре се скоро голи, па се слнчосују, велу, збоџ здраве (слнчосуе се – 768) (Динић 2008); Одрекал се на његов дел од имање збоџ деџи годаци, а сџк, кад му деца голема, йска да му врну (дел – 165), Само се збоџ геѝе мџчим (мучи се – 472) (Стојановић 2010); Идеш сто пут куде њега да га молиж да се врне збоџ деџа, а он крив (будалаштина – 28), Овија јанганчики су од меримку, чувамо ги и њи и њум сџмо збоџ убаву вџну (меримка – 194) (Жугић 2005); рж смо највише сејали збоџ сѝоку и сламу; највише збоџ деџа сџм се заробила с тебе; несу дошли збоџ једење и ѝијење, него збоџ девѝку да видив; мора моторче попраљам збоџ навађување (Жугић 2010: 138–139);

шприцали збок кџу (Пот) (Милорадовић 2003: 124).

збоџ + џениѝив:

па затѝ се као и идѝ збо[к] кѝше Мх (Бошњаковић 2012: 315); ље су га збоџ оѝераѝиѝе спремили за Београд (БК), ма збоџ ѝсѝавиѝиѝне дошѝ (Мо) (С. Павловић 2000: 115); Дошли смо збоџ љевѝкѝе (Дг), Збоџ шебѝе смо дошли, и нећемо ѝит док не крѝнѝш с њама (Ксл) (Ћупић 1977: 142); Дошѝа-сам збоџ-гѝѝо[в]ора с-тѝбѝм Год; Дошли-смо да-се-дого[в]ѝрѝмо збоџ-оѝе вѝдоваљѝ Ду (у оба би случаја било обичније раѝи) (Милетић 1940: 521).

4.3. У низу црногорских говора сложени предлози (-)раѝ(и) добијају специфичне нијансе у значењу – „што се тиче”. На пример, у говору Роваца сѝѝраѝ-мене има значење ‘шѝо се мене ѝиѝе’: Сѝѝраѝ-мене како гѝј ѝеш (Пѝжурица 1967: 154), или у црмничком говору: Пѝраѝи њѝѝа мѝгла-би и-кѝћа изгорѝт Ор; Порѝј-мѝне кѝко ѝће Ма (Милетић 1940: 521), Ја те овѝкѝ учѝм, а тѝ ѝорѝд мене (што се мене тиче) – чѝни како гѝј ѝј ОБ, Порѝд мене како гѝј ѝј Се; Сѝорѝд мѝне – нека раѝѝе како ѝтѝ А (СТИЈОВИЋ 2007: 232, 234).

5. Семантичке категорије за које се везују предлози збоџ и раѝи врло су блиске, што је утицало на појаву поремеђаја у њиховој дистрибуѝи. На основу података из домаће дијалектолошке литературе немогуће је стећи потпуну слику распореда ових предлога (и њихових значења), али се ипак могу извести неки закључци. Најпре, народни говори иду у правцу свођења предлога збоџ и раѝи на један предлог који ће означавати и узрок и циљ, томе обично претходи употреба једног од њих у оба значења или се и један и други предлог употребљавају за исказивање оба значења. То превирање још увек траје у српским говорима. Степени очуваности ових предлога и значења која имају у народним говорима су различити и неуједначени. У том шаренилу да се приметити да је најчѝше у призренско-тимочким и косовско-ресавским говорима предлог збоџ однео превагу над предлогом раѝи, док је у источнохерцеговачким и зетско-сјеничким говорима обрнута ситуација – предлог збоџ се ретко

употребљава; у шумадијско-војвођанским говорима функционишу оба предлога и немогуће је доћи до неког уопштеног закључка (осим онога да имају нарушену дистрибуцију). Поред свега, појављују се и други предлози који потискују предлоге *због* и *ради* из њихових значењских поља.

Литература:

- Б. Николић 1966: Б. М. Николић, Мачвански говор, *Српски дијалектолошки зборник*, XVI, Београд, 179–314.
- Барјактаревић 1966: Д. Барјактаревић, Новопазарско-сјенички говори, *Српски дијалектолошки зборник*, XVI, Београд, 1–177.
- Богдановић 1979: Н. Богдановић, Говори Бучума и Белог Потока, *Српски дијалектолошки зборник*, XXV, Београд, 1–178.
- Богдановић 1987: Н. Богдановић, Говор Алексиначког Поморавља, *Српски дијалектолошки зборник*, XXXIII, Београд, 7–302.
- Бошњаковић, Радовановић 2011: Ж. Бошњаковић, Д. Радовановић, Синтетички поглед на творбу аориста и ареал наставака у штокавском наречју, *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику*, LIV/1, Нови Сад, 181–204.
- Бошњаковић 2012: Ж. Бошњаковић, Морфолошке особине говора источне Шумадије, *Српски дијалектолошки зборник*, LIX, Београд, 1–381.
- Букумирић 2003: М. Букумирић, Говори северне Метохије, *Српски дијалектолошки зборник*, L, Београд, 1–356.
- Букумирић 2012: М. Букумирић, *Речник говора северне Метохије*, Београд: Институт за српски језик САНУ, Монографије, 15.
- Видоески 1962: Б. Видоески, *Кумановскиот љовор*, Скопје: Институт за македонски јазик, Посебни издања 3.
- Војвођански речник 2007: *Речник српских љовора Војводине*, Нови Сад, свеска 7, редактор Драгољуб Петровић.
- Војвођански речник 2010: *Речник српских љовора Војводине*, Нови Сад, свеска 10, редактор Драгољуб Петровић.
- Вујовић 1969: Л. Вујовић, Мрковићки дијалекат (с кратким освртом на сусједне говоре), *Српски дијалектолошки зборник*, XVIII, Београд, 73–399.
- Вукадиновић 1996: В. Вукадиновић, Говор Црне Траве и Власине, *Српски дијалектолошки зборник*, XLII, Београд, 1–317.
- Гмитровић 2008: Ј. Гмитровић, Говор села Милушинца (у Сокобањској котлини), *Српски дијалектолошки зборник*, LV, Београд, 323–428.
- Грковић 1968: М. Грковић, Употреба падежа у чумићком говору, *Прилози проучавању језика*, бр. 4, Нови Сад, 133–159.
- Д. Радовановић 2006: Д. Радовановић, Морфолошке особености говора средње Колубаре, *Српски дијалектолошки зборник*, LIII, Београд, 189–374.
- Далмација 1997: С. Далмација, *Ијекавски љовори Појтозарја*, Народна и универзитетска библиотека „Петар Кочић”, Бања Лука.
- Динић 2008: Ј. Динић, *Тимочки дијалекатски речник*, Београд: Институт за српски језик САНУ, Монографије, 4.
- Драгичевић 1986: М. Драгичевић, Говор личких јекаваца, *Српски дијалектолошки зборник*, XXXII, Београд, 7–241.

- Драгичевић 2007: М. Драгичевић, О говору Срба Бање Врућице крај Теслића I (фонетске и морфолошке особине), *Српски дијалектолошки зборник*, LIV, Београд, 323–401.
- Драгичевић 2009: М. Драгичевић, Акценти ријечи у говору Срба Лапачког поља, *Српски дијалектолошки зборник*, LVI, Београд, 277–371.
- Жугић 2005: Р. Жугић, Речник говора јабланичког краја, *Српски дијалектолошки зборник*, LII, Београд, 1–470.
- Жугић 2010: Р. Жугић, *Исказивање жеништивних значења у говору јабланичког краја (у светлу њезренско-џимочких збора као целине)*, Београд: Институт за српски језик САНУ, Монографије, 13.
- Златковић 2014: Д. Златковић, *Речник њројског збора*, Том I (А–Њ), Службени гласник, Београд.
- Јовановић 2004: В. Јовановић, Речник села Каменице код Ниша, *Српски дијалектолошки зборник*, LI, Београд, 313–688.
- Јовановић 2007: В. Јовановић, Додатак Речнику села Каменице код Ниша, *Српски дијалектолошки зборник*, LIV, Београд, 403–520.
- Јовић 1968: Д. Јовић, Трстенички говор, *Српски дијалектолошки зборник*, XVII, Београд, 1–239.
- Јуришић 2012: М. Јуришић, *Синтакса падежа у говору Горње Пчиње*, Докторска дисертација у рукопису, Нови Сад: Филозофски факултет.
- Ковачевић 1988: М. Ковачевић, *Узрочно семантичко поље*, Сарајево: Svjetlost, Zavod za udzbenike i nastavna sredstva.
- Ј. Марковић 2000: Ј. Марковић, Говор Заплања, *Српски дијалектолошки зборник*, XLVII, Београд, 7–307.
- М. Ивић 1954: М. Ивић, Узрочне конструкције с предлозима *због, од, из* у савременом књижевном језику, *Наш језик*, Нова серија, Књ. V, Св. 5–6, Београд, 186–194.
- М. Ивић 2005: М. Ивић, *Значења српскохравјског инструменџала и њихов развој (синтаксичко-семантичка студија)*, Београд, 1954, Београд: Српска академија наука и уметности – Београдска књига – Институт за српски језик САНУ.
- М. Марковић 1986: М. Марковић, Речник народног говора у Црној Речи, *Српски дијалектолошки зборник*, XXXII, Београд, 243–500.
- М. Радовановић 1977: М. Radovanović, *Именца у функцији кондензатора (I)*, *Зборник за филологију и лингвистику*, XX/1, Нови Сад: Матица српска, 62–144.
- Милетић 1940: Б. Милетић, Црмнички говор, *Српски дијалектолошки зборник*, IX, Београд, 209–663.
- Милорадовић 2003: С. Милорадовић, *Употреба падежних облика у говору Параћинског Поморавља. Балканистички и етномиграциони аспекти*, Београд: Етнографски институт САНУ, Посебна издања, 50.
- Милосављевић 2009: Т. Милосављевић, Говор села Присјана (Горњег и Доњег), *Српски дијалектолошки зборник*, LVI, Београд, 383–558.
- Митровић 1984: Б. Митровић, *Речник лесковачког збора*, Лесковац: Библиотека народног музеја у Лесковцу, књ. 32.
- Младеновић 2001: Р. Младеновић, Говор шарпланинске жупе Гора, *Српски дијалектолошки зборник*, XLVIII, Београд, 1–696.
- Младеновић 2002: Р. Младеновић, *Генијив именских речи у северношарпланинским и јужнометихијским говорима – флексија и аналијизација*, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XLV/1–2, Нови Сад, 291–320.
- Младеновић 2013: Р. Младеновић, *Говор јужноковосовског села Гаиње*, Београд: Институт за српски језик САНУ, Монографије, 18.

- П. Ивић 1957: П. Ивић, О говору Галипољских Срба, *Српски дијалектолошки зборник*, XII, Београд, 1–519.
- П. Ивић 1978: П. Ивић, Белешке о биографичком говору, *Српски дијалектолошки зборник*, XXIV, Београд, 125–176.
- П. Ивић и др. 1997: П. Ивић, Ж. Бошњаковић, Г. Драгин, Банатски говори шумадијско-војвођанског дијалекта, Друга књига: морфологија, синтакса, закључци, текстови, *Српски дијалектолошки зборник*, XLIII, Београд, 1–586.
- Петровић 1973: Д. Петровић, О говору Змијања. IV део. Синтакса, *Зборник за филологију и лингвистику*, XV/2, Нови Сад: Матица српска, 151–212.
- Петровић 1978: Д. Петровић, *Говор Баније и Кордуна*, Нови Сад – Загреб: Матица српска – Просвјета.
- Петровић, Капустина 2011: Д. Петровић, Ј. Капустина, Из лексике Качера, *Српски дијалектолошки зборник*, LVIII, Београд, 1–336.
- Петровић и др. 2013: Д. Петровић, И. Ћелић, Ј. Капустина, Речник Куча, *Српски дијалектолошки зборник*, LX, Београд, 1–461.
- Пешикан 1965: М. Пешикан, Староцрногорски средњокатунски и љешански говори, *Српски дијалектолошки зборник*, XV, Београд, 1–294.
- Пижурица 1967: М. Пижурица, Употреба падежа у говору Роваца, *Прилози проучавању језика*, бр. 3, Нови Сад, 141–176.
- Пижурица 1981: М. Пижурица, *Говор околине Колашина*, Титоград: Црногорска академија наука и умјетности, Посебна издања, Књига 12, Одјељење умјетности, Књига 2.
- Пипер и др. 2005: П. Пипер, И. Антонић, В. Ружић, С. Танасић, Ј. Поповић, Б. Тошовић, *Синтакса савременога српског језика. Просја реченица*, У редакцији академика М. Ивић, Београд: Институт за српски језик САНУ – Београдска књига, Нови Сад: Матица српска.
- Поповић 1968: И. Поповић, *Говор Госпођинаца у свейлости бачких зовора као целине*, Београд: САНУ, Посебна издања, књ. CDXXV, Одељење литературе и језика, књ. 21.
- Поповић, Петровић 2009: М. Поповић, Д. Петровић, О говору Спича, *Српски дијалектолошки зборник*, LVI, Београд, 1–275.
- Радић 1990: П. Радић, Цртице о говору села Мрче у Куршумлијском крају, *Српски дијалектолошки зборник*, XXXVI, Београд, 1–74.
- Реметић 1985: С. Реметић, Говори централне Шумадије, *Српски дијалектолошки зборник*, XXXI, Београд, 1–555.
- Реметић 2012: С. Реметић, Текстови из говора источnobосанских Ера, *Српски дијалектолошки зборник*, LIX, Београд, 485–637.
- С. Марковић 2011: С. Марковић, Говор Ужичке Црне горе, *Српски дијалектолошки зборник*, LVIII, Београд, 337–672.
- С. Павловић 2000: С. Павловић, *Детерминативни падежи у говору северозападне Боке*, Београд: Институт за српски језик САНУ, Библиотека Јужнословенског филолога, Нова серија, књ. 16.
- С. Павловић 2006: С. Павловић, *Детерминативни падежи у старосрпској пословној правој писмености*, Нови Сад: Матица српска.
- Станић 1977: М. Станић, Ускочки говор II, *Српски дијалектолошки зборник*, XXII, Београд, 1–157.
- Симић 1980: Р. Симић, Синтакса левачког говора I: Употреба падежних облика, *Српски дијалектолошки зборник*, XXVI, Београд, 1–146.
- Стевановић 1950: М. Стевановић, Ђаковачки говор, *Српски дијалектолошки зборник*, XI, Београд, 1–152.

- Стевановић⁴1986: М. Стевановић, *Савремени српскохрватски језик (граматички системи и књижевноејезичка норма)* II: *Синтакса*, Београд: Научна књига.
- Стјеповић 2007: Р. Стјеповић, *Говор горњих Васојевића, Српски дијалектолошки зборник*, LIV, Београд, 1–323.
- Стојановић 2010: Р. Стојановић, *Црногравски речник, Српски дијалектолошки зборник*, LVII, Београд, 1–1060.
- Тешић 1977: Милосав Тешић, *Говор Љештанског, Српски дијалектолошки зборник*, XXII, Београд, 159–328.
- Тома 1998: П-Л. Тома, *Говори Ниша и околних села, Српски дијалектолошки зборник*, XLV, Београд, 1–473.
- Томић 1984: М. Томић, *Говор Свиничана, Српски дијалектолошки зборник*, XXX, Београд, 7–265.
- Томић 1987: М. Томић, *Говор Радимаца, Српски дијалектолошки зборник*, XXXIII, Београд, 303–474.
- Ћирић 1999: Љ. Ћирић, *Говори Понишавља, Српски дијалектолошки зборник*, XLVI, Београд, 7–262.
- Ћупић 1977: Д. Ћупић, *Говор Бјелопавлића, Српски дијалектолошки зборник*, XXIII, Београд, 1–226.
- Фелешко 1995: К. Фелешко, *Значење и синтакса српскохрватског џеништва*, С пољског превела Гордана Јовановић, Београд: Орфелин – Вукова задужбина, Нови Сад: Матица српска.

PREPOSITIONS *ZBOG* AND *RADI* IN SERBIAN FOLK SPEECHES

Summary

Semantic categories related to prepositions *zbog* and *radi* are very close, which caused certain deviance in their distribution. Taking the data from our very own dialectological studies into consideration it seems impossible to get the entire image of the distribution of these prepositions (and their meanings), yet some conclusions can be made. Firstly, folk speeches strive to sum the prepositions *zbog* and *radi* to one preposition that would mark both the cause and goal, which is usually preceded by one of them being used for both meanings or both of them being used with both meanings. The struggle still perseveres in Serbian speeches. The degrees of preservation of these prepositions and meanings in folk speeches are different and discrepant. In Prizren-Timok and Kosovo-Resava speeches preposition *zbog* most frequently prevails over *radi*, while in Eastern Herzegovinian and Zeta-Sjenica speeches the situation is reverse – preposition *zbog* is rarely used; in Šumadia-Vojvodina speeches both of them function and it is impossible to reach a general conclusion (except for the one related to the aberrant distribution). Additionally, other prepositions are emerging suppressing prepositions *zbog* and *radi* and their semantic fields.

Marina Jurišić

Милош Луковић¹

*Српска академија наука и уметности
Балканолошки институт*

ДИЈАЛЕКАТСКА КОМПОЗИЦИЈА НОВОНАСЕЉЕНИХ КРАЈЕВА ТОПЛИЧКОГ И ВРАЊСКОГ ОКРУГА 1878–1912. ГОДИНЕ

У раду је учињен покушај реконструкције дијалекатске композиције подручја Топлице, Пусте Реке и Јабланице, као новонасељених крајева ондашњег Топличког и Врањског округа у раздобљу 1878–1912. године. Анализом студије Александра Белића *Дијалекти источне и јужне Србије* из 1905. године и каснијих радова указано је на постојећа сазнања о говорима на подручјима Топлице, Пусте Реке и Јабланице. У вези с тим размотрена су и методолошка питања реконструисања првобитне дијалекатске слике ових подручја. Анализом најважније литературе и архивских извора изложени су основни факти о становништву и насељавању подручја Топлице, Пусте Реке и Јабланице у раздобљу 1878–1912. године, из којих постепено израња и мозаична дијалекатска слика ових подручја од пре сто и више година. На основу тога дати су сажети закључци.

Кључне речи: Топлица, Пуста Река, Јабланица, насељавање, дијалекти

Увод

У свом средњем току Јужна Морава прима с леве (западне) стране, на кратком растојању, четири реке: Ветерницу, Јабланицу, Пусту реку и Топлицу. Подручја сливова Јабланице, Пусте реке и Топлице чине три истоимене предеоне целине (Јабланица, Пуста Река, Топлица), док се у сливу Ветернице простиру три предеоне целине: Пољаница и Клисура (у горњем току) и Поречје (у средњем току),² с тим што се предели уз ушћа све четири реке сматрају сегментима долине Јужне Мораве.³ Наве-

1 milos.lukovic@bi.sanu.ac.rs

2 О положају, пространству, границама и унутрашњој подели ових предеоних целина в.: Николић 1905; Јовановић 1972, 1973, 1975, 1977, 1981, 1982; Илић 1978; Николић Стојанчевић 1985; Ђорђевић 1993; Васовић 1998. Подручје Топлице (које укључује и слив реке Косанице, највеће притоке Топлице) припада данашњим општинама Куршумлија и Прокупље, подручје Јабланице општинама Медвеђа, Лебане и Лесковац, подручје Пусте Реке општини Бојник, а мањим деловима и општинама Прокупље и Лебане. Подручје Поречја припада општини Лесковац, а подручја Пољанице и Клисура припадају општини Врање.

3 Пределу око ушћа Ветернице, Јабланице и Пусте реке у Јужну Мораву припадају области Лесковачка Морава (Ђорђевић 1958, Јовановић 1981: 165–166). Предео између

дене предеоне целине чине делове југоисточне Србије, која је ослобођена од турске власти 1878. године (тзв. „Нови крајеви”), где су потом, после привремене административне поделе, образована четири округа: Топлички, Врањски, Нишки и Пиротски. У тим границама Србија ће остати све до Балканских ратова 1912–1913. године (тзв. „Преткумановска Србија”). Подручја Топлице, Пусте Реке и Јабланице нашла су се у саставу Топличког округа, који је био најпространији међу новообразованим окрузима, с четири среза: Косаничким, Прокупачким, Добричким и Јабланичким. Јабланички срез, који је обухватао Јабланицу и највећи део Пусте Реке, припао је 1890. године Врањском округу, у коме се налазио до Балканских ратова 1912–1913. године (Николић Стојанчевић 1985: 51–62). Утолико је у овом раду реч и о Врањском округу.⁴

Има више разлога да се народни говори Топлице, Пусте Реке и Јабланице анализирају истовремено. При том, у први план избија чињеница да су ти крајеви у раздобљу 1878–1912. године представљали изразито имиграциона подручја, у која су се сливале масе српских досељеника с разних страна, и то не само из оближњих већ и из веома удаљених предела. То су – у правом смислу те речи – били *новонасељени крајеви*. Суседни крајеви у сливу Ветернице (Лесковачко Поречје, Клисуре и Пољаница) нису имали такав имиграциони карактер, па зато овде и нису предмет наше пажње, о чему ће касније бити више речи.

Подручја Топлице, Пусте Реке и Јабланице и Белићеви Дијалекти источне и јужне Србије

У уводу своје студије *Дијалекти источне и јужне Србије* (Белић² 1999: 19–62), којом је заправо означен „почетак наше савремене дијалектологије” (Ђупић 1994: 7–8), Белић је дао више напомена које се тичу мотива за проучавање дијалеката источне и јужне Србије онога времена („Преткумановске Србије”), као и научних принципа којих се држао у том проучавању. „Старим склопом”, многобројним архаизмима и другим особинама ти су дијалекти привукли његову пажњу, а сматрао је да ће они дати „драгоцен материјал за познавање садашњости и прошлости неких балканских језика”. Наглашавао је да су у студији дати „само основи дијалеката” о којима говори, а посебним расправама, којима се у

реке Топлице низводно од Хисарског теснаца (код Прокупља) и реке Јужне Мораве чини посебну микроцелину – Добрич, која највећим делом припада оштини Житорађа (Рудић 1978: 7–10).

4 Топлички округ је захватао једну трећину површине новоослобођене територије (3.679 квадратних километара). Међутим, према првом попису становништва обављеном у пролеће 1879. године (прилив новог становништва био је тада у зачетку), Топлички округ је имао неупоредиво најмање становника: 39.954 (од укупно 308.363 становника „Нових крајева”), с тим што су знатан део становништва чинили досељеници пристигли у претходном једногодишњем периоду – по окончању ратних операција. Већ 1890. године Топлички округ је имао 121.382 становника (Николић Стојанчевић 1985: 61).

будућности надао, остајао је „задатак да многа специјална питања боље и свестраније осветле”. Материјал је скупљао на терену у више махова од 1901. до 1903. године и посетио је око 250 места, али је такође добијао информације и од људи који су му долазили из појединих села док је боравио на терену, а у којима он није лично био (Белић² 1999: 22–25).

О лицима која је имао за „информаторе” Белић каже: „Мислим да не треба нарочито да напомињем да су предмет мојих испитивања били само они представници извесних места, за које се зна да су у дотичним местима рођени и ту одрасли”. То практично значи да Белић у својим испитивањима није узимао у обзир говор оних људи који су у месту живљења припадали категорији досељеника после 1878. године, када је српска власт заменила турску.

Белић је извршио класификацију говора источне и јужне Србије и дао им називе, који су до данас задржали актуелност: 1) тимочко-лужнички, 2) сврљишко-заплањски, 3) јужноморавски (Белић² 1999: 25). Одредио је њихове међусобне границе, као и њихове границе према суседним дијалектима на ондашњој територији Србије и изван ње.⁵ Говорећи о западној граници јужноморавског говора (Белић² 1999: 28–29), Белић каже да код Сталаћа тај говор прелази на „леву моравску страну и иде на југ њеном планинском косом до Ђуниса”, а одатле „иде Ђуниском речцом до испод Јастрепца: заобилази источну страну Великог Јастрепца и поред Малог Јастрепца пружа се право у Прокупље”. Затим додаје: „Од Прокупља на југ становништво је ново и врло измешано. Има досељеника са Косова, из новопазарског санџака, Црне Горе и Босне и Херцеговине. Зато је врло незгодно говорити овде о природној граници овог дијалекта. Па ипак је најближе истини, ако се рече да пруга која, идући на југозапад, пролази поред Пасјаче, Сокоске Планине, Петрове Горе и удара на Крш, на српско-турској граници, представља границу овога дијалекта у овом крају, која га одваја од косовско-ресавског говора”.⁶ Белић је својој студији приложио веома прегледну дијалекатску карту, на којој је јасно означена наведена заједничка граница јужноморавског говора и косовско-ресавског „говора” (тј. дијалекта).⁷

5 Белић је, између осталог, сматрао да се за „Призрен и околину и, уопште, западни део источне половине Старе Србије може утврдити да се њихове црте продужују у јужноморавском говору” [Старом Србијом се онда сматрала област у границама Турске од Кратова и Скопља на истоку до горњег тока Дрине и Прибоја на западу – М. Ј.]. Стога је сматрао оправданим да се народни говори у зони од Призрена до Тимока назову призренско-тимочком групом говора (Белић² 1999: 31), што се до данас задржало у нашој дијалектологији.

6 У дефинисању наведене границе Белић се ослањао на карту коју је издало „Географско одељење Главног генералштаба Краљевине Србије” (Белић² 1999: 25). На тој карти топоним Крш, о коме говори Белић (на ондашњој граници Србије и Турске), означен је као Сикирачки крш и налази се на тромеђи данашњих општина Куршумлија, Подујево и Медвеђа, односно сливова река Косанице, Лаба и Јабланице.

7 Та карта је интегрисана у све касније Белићеве карте српскохрватских дијалеката, које су прегледно репродуковане у недавној студији Милоша Окуке о српским дијалектима (уп. Окука 2008: 307–315).

На западу испитиваног подручја Белић је доспео до Прокупља и Куршумлије нашавши се тако на простору где је становништво знатним делом било новодосељено. Из ових места предузимао је екскурзије у правцима који су били „од значаја” за предузета истраживања. Међутим, Белић није залазио у крајева јужно и југозападно од Прокупља, односно западно од Лесковца,⁸ а то су подручја Пусте Реке и Јабланице, где су досељеници такође чинили већину становништва. Ипак, устврдио је да места која се налазе између наведене западне границе јужноморавског говора и места које је лично посетио (или из којих су му долазили „информатори” док је боравио на терену) припадају јужноморавском говору, али под условом да „нису насељена у најновије време” (Белић² 1999: 25, 29). Међутим, миграцијама и мешању становништва у ранијем раздобљу Белић је придавао велики значај у реконструкцији генезе јужноморавског и других говора и истицао је да „резултати језичкога испитивања и таквога, етнографско-антропогеографскога, треба да се поклапају и узајамно допуњавају” (Белић² 1999: 31). Стога се позивао на резултате антропогеографских истраживања Јована Цвијића, посебно истичући Цвијићев закључак да су метанастасичке струје на простору слива трију Морава имале смер југ–север. Такође је коментарисао радове Цвијићевог ученика Ристе Николића о Врањској Пчињи и о Пољаници и Клисурси (Николић 1903, 1905).⁹

Сумирајући Белићеве погледе на говоре на подручју Топлице, Пусте Реке и Јабланице, можемо констатовати да је он цео простор Топлице западно од Прокупља (укључујући и слив Косанице, десне притоке Топлице) сврставао у зону косовско-ресавских говора, а остатак подручја Топлице, цело подручје Пусте Реке и цело подручје Јабланице у зону јужноморавских говора – мада је исказивао извесне резерве с обзиром на бројно досељеничко становништво тих предела.

Потоња проучавања говора на подручјима Топлице, Пусте Реке и Јабланице

После Белићеве студије и у целом раздобљу између два светска рата није било проучавања говора на подручјима Топлице, Пусте Реке и Јабланице. У раздобљу после Другог светског рата сви прегледи српских

8 Радмила Жугић примећује да А. Белић у својој студији не помиње ниједно место с подручја „јабланичког краја” већ само Лесковац са селима источно од њега: Градашницом, Јашуњом и Предејаном (Жугић 2005: XI).

9 У време кад је Белић обављао своја теренска истраживања говора источне и јужне Србије, Јован Цвијић је у првом броју знамените едиције *Насеља српских земаља* објавио свој програмски рад *Антропогеографски проблеми Балканског полуострва* (Цвијић 1902). Белић се такође позива (Белић² 1999: 32) на радове Ристе Николића о Врањској Пчињи (Николић 1903) и о Пољаници и Клисурси (Николић 1905). Подручја Топлице, Пусте Реке и Јабланице чекаће још дуго своје проучаваоце, али су Белићу извесно били познати онда расположиви подаци о скорашњем насељавању тих подручја (уп. Ракић 1880; Милићевић 1884; Спасић 1890; Ђорђевић 1899).

(српскохрватских) дијалеката, које прате и одговарајуће дијалектолошке карте, назначују да се граница косовско-ресавског и призренско-јужноморавског дијалекта¹⁰ протеже, између осталог, и преко подручја Топлице (уп. Ивић 1956, 1988; Пецо 1978; Окука 2008). Међутим, пре више од двадесет година констатовано је да, и поред изразитог напретка дијалектолошких проучавања, „врло мало знамо и о ситуацији дуж међе између призренско-јужноморавског и косовско-ресавског дијалекта, и то на целом потезу од границе Косова до Ртња” (Ивић 1994: 69).¹¹ Касније је било нешто помака у том правцу (уп. Богдановић 1992; Богдановић 1997). Последњих деценија објављен је мањи број дијалектолошких радова (укључујући и ономастичке) о говорима на подручјима Топлице, Пусте Реке и Јабланице. Приказаћемо их укратко, и то прво радове који се односе се на говоре из зоне косовско-ресавског дијалекта, а потом радове који се односе на говоре из зоне призренско-јужноморавског дијалекта.

а) Радови о говорима из зоне косовско-ресавског дијалекта

Научни скуп у Деспотовцу 1996. године, посвећен српским народним говорима, и објављени зборник радова с тог скупа из 1997. године (в. Ивић и др. [ред.] 1997) дали су, између осталог, добар преглед објављених радова о говорима косовско-ресавског дијалекта на подручју Топлице. Те радове, као и оне који су касније објављени, наводимо хронолошким редом.

Милица Грковић је приказала неке особине говора села Лукова (Грковић 1968) и обрадила микротопониме изворишне области Топлице (Грковић 1970), а објавила је дијалекатске текстове са Копаоника (Грковић 1971). Милосав С. Вукићевић дао је краћи преглед важнијих особина говора околине Куршумлије (Вукићевић 1971). При томе је пажњу усмерио заправо на два „говорна типа”: екавски – дуж реке Топлице, и ијекавски – јужно и југоисточно од Куршумлије (у сливу реке Косанице), наглашавајући да је први карактеристичан за староседеоце, а други за динарске досељенике с краја XIX века. Југослава Арсовић обрадила је микротопонимију Блаца и околине (Арсовић 1972), а приказала је и главне фонетске особине говора Блаца и околине (Арсовић 1973). Слободан Марјановић је осветлио антропониме међу топонимима Горње Топлице (Марјановић 1980).¹² Првослав Радић је у кратким цртама приказао говор села

10 Овде примењујемо новију типологију дијалеката, према којој је се призренско-јужноморавски, сврљишко-заплањски и тимочко-лужнички сматрају посебним дијалектима српског језика, за разлику од старије типологије која их је, због њихове блискости и сродности, сврставала у један дијалекат: призренско-тимочки.

11 Говорећи о Белићевој студији *Дијалекти источне и јужне Србије*, Павле Ивић је констатовао да је Белић границу јужноморавског дијалекта према косовско-ресавском дијалекту установио само „овлаш”, те да није поставио ни питање евентуалних прелазних или мешовитих говорних типова дуж те границе (Ивић 1994: 58).

12 Радул Марковић је у оквиру збирке народних песама из Топлице обрадио 68 мање познатих речи из Топлице (Марковић 1980: 101–102).

Мрче у куршумлијском крају (Радић 1990). Касније је приказао опшир-није резултате својих истраживања говора Горње Топлице (узводно од Куршумлије), а при том је констатовао „постојање знатне дијалекатске разуђености Горње Топлице” (Радић 1997). Голуб Јашовић је, на основу опсежне ономастичке грађе из својих истраживања на источним падина-ма Копоника, приказао структуру, творбу, фонетске и морфолошке особине микротопонима и ојконима у околини Куршумлије, а посебно и топо-ниме фитонимског порекла (Јашовић 2008, 2009, 2010).

Иако се фрагментарно баве говорима на подручју Топлице, наведени радови указују на постојање знатне дијалекатске разуђености Топлице, па и на постојање ијекавских говора.

б) Зона призренско-јужноморавског дијалекта

Говорима призренско-тимочке области и суседних дијалеката био је посвећен посебан научни скуп у Нишу 1992. године. У зборнику радова с тог скупа, који је објављен 1994. године (в. Ивић и др. [ред.] 1994), налази се и исцрпна библиографија призренско-тимочких говора (в. Богдановић и др. 1994), а дати су и коментари о најважнијим радовима (в. Ивић 1994).¹³ Из ове се библиографији види да нема радова о говорима на подручју Пусте Реке, док су регистрована свега три рада која се односе на говоре на подручјима Топлице и Јабланице.¹⁴

Рад Драгана Борисављевића односи се на говор Прокупља (Борисављевић 1988), а то је „предео који је код Белића остао у сенци” (Ивић 1994: 62). У том невеликом раду Д. Борисављевић настојао је утврдити западну границу јужноморавских говора, те указати на неколико најважнијих изоглоса на том сектору (које иду кривудаваим линијама) истичући да се с друге стране међе не налазе само косовско-ресавски говори него и зетско-сјенички идиоми насељеника из доба после ослобођења тих крајева од Турака. Да је слична дијалекатска ситуација и на подручју Горње Јабланице, сугерирао је нешто раније и рад Милоша Луковића о ономастици једног пространог села (Гајтан) у Горњој Јабланици, која носи све особине источнохерцеговачког дијалекта (Луковић 1983).¹⁵ Звездана Павловић је нешто касније обрадила комплетан хидронимски систем слива Јужне Мораве у зони призренско-јужноморавског дијалекта залазећи и у зону косовско-ресавског дијалекта (в. Павловић 1994).

13 На скупу у Нишу Радосав Ђуровић је дао упоредни прелед гласова *h* : *μ* и *h* : *ч* у говорима Сукова (код Пирота), Арбанасца (код Прокупља) и Бучума (код Сврљига) (Ђуровић 1994). Село Арбанасце припада Добричу.

14 Такође, треба имати у виду и опсежну студију Американке Ронел Александер (Ronelle Alexander) о акцентуацији призренско-тимочких говора (Александер 1975), која је прикупила материјал из девет локалних говора, а међу њима и из говора села Шилово код Лебана (Богдановић и др. [ред.] 1994: 15; Ивић 1994: 64).

15 У наведеној библиографији констатује се да се „ради о селу које је насељено динарским колонистима, чији говор није призренско-тимочки, али се налази у овој зони” (Богдановић и др. 1994: 30).

Библиографија из 1994. године такође региструје и дисертацију Радмиле Жугић (тада у рукопису) о топонимији доњег тока реке Јабланице, а микротопонимску грађу на том терену она је бележила у периоду од 1984. до 1991. године (Жугић 2014: 14). Потом је објавила серију радова дијалектолошко-ономастичког карактера. Прво је приказала топониме доњег слива реке Јабланице мотивисане саставом и особинама тла (Жугић 1995), а касније је опширно и детаљно обрадила и семантичко-творбене аспекте микротопонимије тог слива (Жугић 2014). У међувремену је објавила опсежан речник говора „јабланичког краја” (Жугић 2005). Позабавила се и придевима који се односе на човекове особине у говору околине Лебана (Жугић 1997), као и анализом неких аспеката пејоратива за женска и мушка лица у „јабланичком говору” (Жугић 2009, 2010). Осветлила је и синонимске односе у лексичко-семантичкој групи глаголских лексема с доминантом *зборим* ‘говорим’ у „јабланичком говору” (Жугић 2011). Р. Жугић је давала осврте на говор „јабланичког краја” и у неким другим својим дијалектолошким радовима, а у целини гледано пружила је огроман дијалектолошки материјал и дала драгоцене лингвистичке описе и коментаре. Она при том користи појмове „доњи слив Јабланице”, „јабланички крај” „доња Јабланица”, „горња Јабланица” (писано малим почетним словом) и „јабланички говор”, који заслужују да буду додатно прокоментарисани.

Појам „доњи слив Јабланице” несумљиво је прецизнији у односу на преостале која користи Р. Жугић. Она га је дефинисала (приложила је и прегледну карту) као географски простор који обухвата слив реке Јабланице у доњем току, низводно од теснаца који чине брдо Чуљеник и брег Мајдан (незнатно источније од вароши Лебана) па све до ушћа Јабланице у Јужну Мораву код села Печењевце (Жугић 2014: 7–8). „Јабланички крај” је дефинисала (такође је приложила прегледну карту) као простор који обухвата насеља у сливу Јабланице, од њеног изоришта па све до ушћа у Јужну Мораву. Констатовала је да се из приложене карте „може видети извесно језичко шаренило говора јабланичког краја”, али да се „може говорити о језичком континууму јужноморавског говора” кад се изузму говори осам села у „горњој Јабланици” и два села у „доњој Јабланици”, која су „настањена још крајем 19. века досељеницима из Црне Горе који чувају свој говор источнохерцеговачког типа”. Уз то додаје да укупно шест насеља у „горњој Јабланици” имају мешовиту етничку структуру, али да „у свима њима живи стариначко становништво српског порекла чији је говор јужноморавски” (Жугић 2005: XI–XIII). Оваквим одређењима Р. Жугић може се ставити неколико примедба, чији ће смисао бити потпунији после укупног расправљања у овом раду.

„Јабланички крај” како га дефинише Р. Жугић, припада заправо трима ужим географско-етнографским целинама, које су дефинисане у стручној литератури: Горњој Јабланици (брдско-планинска област у горњем сливу Јабланице, узводно од брда Чуљеник и брега Мајдан, која укључује и слив Шуманске реке, десне притоке Јабланице), Доњој Јабланици (равни-

чарски део слива Јабланице низводно од наведене тачке)¹⁶ и Лесковачкој Морави (део доњег слива Јабланице ближе ушћу у Јужну Мораву, од села Винарца до Печењевца) (уп. Ђорђевић 1958, Јовановић 1981, 1982; Васовић 1998).

Све те три целине имају своје антропогеографске, па и језичке карактеристике. „Извесно језичко шаренило говора јабланичког краја”, нарочито у Горњој Јабланици, о коме говори Р. Жугић, потврђује на свој начин чињеницу да „јабланички говор” није по дефиницији искључиво јужноморавски. Постоји заправо „јабланички говор” (најмање) два типа: јужноморавског и источнохерцеговачког типа. „Јабланички говор”, који у својим радовима анализира Р. Жугић јесте онај јужноморавског типа, док онај источнохерцеговачког типа заслужује посебно елаборирање. Уз то, Горња Јабланица је знатно сложенија у језичком и популационом погледу него што то произлази из констатација Р. Жугић (уп. Васовић 1958, 1998; Туровић 2002), а то делимично важи и за Доњу Јабланицу (уп. Јовановић 1981, 1982). „Стариначко становништво српског порекла чији је говор јужноморавски” у Горњој Јабланици, о коме говори Р. Жугић, заправо је готово у целини досељеничко (после 1878. године),¹⁷ као и становништво чији је говор источнохерцеговачки. Зато остаје питање како је и колико хомогенизован јужноморавски говор на подручју Горње Јабланице и да ли поред источнохерцеговачког постоји и реликти других дијалеката (зетско-рашког/зетско-сјеничког, косовско-ресавског). Па и у Доњој Јабланици поред бројнијих старинаца постоји и досељенички живаљ (после 1878. године), који је истина и у својој мatici већином припадао зони призренско-јужноморавског дијалекта. Све те чињенице показују да с више опреза треба користити појам „јабланички говор” (у једнини), односно да његова општа употреба без додатних лингвистичких прецизирања није оправдана, баш као што нема оправдања ни општа употреба појма „топлички говор” (у једнини) без додатних лингвистичких прецизирања.

16 Села из оквира Доње Јабланице, како ју је дефинисао Ј. Јовановић (Јовановић 1981, 1982), припадају територијално двома општинама: Лебану (9) и Лесковцу (13), што је регулисано важећем Законом о територијалној организацији Републике Србије („Службени гласник Републике Србије”, бр. 129/2007).

17 Највећи део насеља Горње Јабланице припада данас општини Медвеђа, а само рубни (источни) делови Горње Јабланице (Лебане и пар села око њега и неколико села у сливу Шуманске реке, десне притоке Јабланице) припадају општини Лебане. На целој територији општине Медвеђа целокупно становништво српског језика јесте досељеничко (после 1878. године), а досељеника је било и у сливу Шуманске реке и селима око Лебана (на територији општине Лебане), која географски припадају Горњој Јабланици (уп.: Јовановић 1982, 311–364; Васовић 1998: 67–134; Туровић 2002: 67–68).

Методолошка питања реконструисања дијалекатске слике подручја Топлице, Пусте Реке и Јабланице у раздобљу 1878–1912. године

Након 110 година од објављивања Белићеве студије *Дијалектџи источне и јужне Србије* и после цитираних радова који су објављени последњих деценија намеће се више питања која се тичу метода проучавања народних говора на подручјима Топлице, Пусте Реке и Јабланице. А у међувремену се штошта променило на тим некад имиграционим подручјима: потомци досељеника с краја XIX века (они су чинили заправо већину локалног становништва) одавно су постали аутохтоно становништво и понегде су (нарочито у градовима) измешани с потомцима некадашњег мањинског староседелачког становништва; били су Балкански и два светска рата, с огромним жртвама у људству, које су проредиле локално становништво; после оба светска рата спроведене су колонизације локалног становништва у удаљене крајеве; у раздобљу после Другог светског рата масован је одлив сеоског становништва у градове, и то већином ван тих подручја; цивилизација је продрла у села (мада углавном после Другог светског рата) и књижевни језик, односно говор масовне комуникације, неутралише и потискује локалне говоре у знатно испражњеним селима, итд.

Видели смо да је Александар Белић придавао велики значај миграцијама и мешању становништва у ранијем раздобљу у настојању да реконструиса гезу моравског и других говора у оквиру дијалеката ондашње источне и јужне Србије, па је и истицао да „резултати језичкога испитивања и таквога, етнографско-антропогеографскога, треба да се поклапају и узајамно допуњавају” (Белић² 1999: 31). Али, као што је речено, његова студија није обухватила говоре бројног насељеничког живља на подручјима Топлице, Пусте Реке и Јабланице, мада је у то време процес насељавања тих крајева био у завршној фази и смирају. Стога Белићева студија није пружила целину ондашње дијалекатске слике подручја Топлице, Пусте Реке и Јабланице.

Пишући пре шездесет година о неким проблемима наше историјске дијалектологије, Павле Ивић је скренуо пажњу на то да „најважнији факт наше историјске дијалектологије јесу сеобе, које су уједно и један од најзначајнијих факата наше етничке историје”, а да се „питање о времену и начину постанка дијалеката у метанастизичкој области, о њиховом пореклу, састојцима и кристализацији намеће одмах као један од средишњих проблема наше историјске дијалектологије”. Такође је констатовао да је „други жижни проблем наше историјске дијалектологије проблем првобитних дијалеката наше метанастизичке области, који самим својим постојањем поставља и питање евентуалних остатака дијалекатског супстрата у модерним говорима истих предела” (Ивић 1991: 82). У вези с тим Ивић је закључио да се „пред нашом науком налази задатак да реконструиса старе говоре већег дела наше језичке територије”, а да

је због специфичног карактера проблематике у овој области „наша наука приморана да методологију сама разрађује”. При том је упутио на неколико извора података за реконструкцију првобитне дијалекатске слике неке области, уз напомену да „ниједан од тих извора података није довољан, али узети укупно они ипак имају значајну вредност, нарочито ако се њихова употреба комбинује с коришћењем постојеће опсежне историјске и етнографске литературе о самим миграцијама” (Ивић 1991: 85). Ови постулати П. Ивића нису изгубили ништа на актуелности до данас. А држећи се њих, П. Ивић је проучавао порекло, развој и унутрашњу диференцијацију појединих дијалеката и говора српског језика, нпр. косовско-ресавског, шумадијско-војвођанског и смедеревско-вршачког дијалекта, пиротског говора и других говора српског југоистока (в. Ивић 1991: 92–121). Али, у тим проучавањима ни Ивић није залазио на подручја Топлице, Пусте Реке и Јабланице. Наравно, питањима порекла и унутрашње диференцијације појединих дијалеката и говора бавили су се и други наши дијалектолози. На пример, Радивоје Младеновић – коме посвећујемо радове у овом зборнику – осветлио је дијалекатску диференцијацију српских говора на југозападу Косова и Метохије (в. Младеновић 2004).

Радови који се односе на говоре на подручјима Топлице и Јабланице објављени последњих деценија, ма колико били драгоцени, и даље нам пружају фрагментаран увид у те говоре и оправдано се ваља запитати какво раније дијалекатско стање они рефлектују. Другим речима, поставља се питање да ли имамо јасну представу о целини сложеног процеса компоновања дијалекатског стања на подручјима Топлице, Пусте Реке и Јабланице у раздобљу 1878–1912. године, када су та подручја примала српски живаљ с разних страна постајући тако типична метанастасичка област. Тежња да реконструишемо дијалекатску слику ових подручја у наведеном раздобљу води нас на поље историјске дијалектологије и приморава да се држимо јасних методолошких принципа. А тек кад, колико–толико, реконструишемо ту дијалекатску слику, можемо свестраније сагледати процесе потоњих трансформација и унутрашње диференцијације дијалеката и говора на тим подручјима у последњих стотинак година – све до наших дана.

У сваком случају, будућа дијалектолошка (укључујући и ономастичка) истраживања на подручјима Топлице, Пусте Реке и Јабланице морају се ослањати се на све расположиве изворе и литературу географског, антропогеографског, етнографског, историографског, путописног и социолошког карактера. А делâ такве врсте која се односе на становништво подручја Топлице, Пусте Реке и Јабланице – има данас приличан број. У њима се преплићу архивски и наративни историјски извори с резултатима теренских истраживања.

Основни подаци о становништву и насељавању подручја Топлице, Пусте Реке и Јабланице у раздобљу 1878–1912. године

Овде упућујемо на најважнију литературу која нам пружа основне податке о становништву и насељавању подручја Топлице, Пусте Реке и Јабланице у раздобљу 1878–1912. године, када ова подручја имају изражено имиграциони карактер. У бројним другим научним, популарнонаучним и публицистичким радовима крије се сијасет додатних корисних информација за нашу тему. Из свих тих радова постепено израђа и мозаична дијалекатска слика ових подручја од пре сто и више година.

Говорећи о томе, неизбежно се сучељавамо и с питањем етничких и језичких прилика на овим подручјима у претходном раздобљу. За сагледавање тих прилика средином XIX века незаобилазна су два путописа странаца: Амија Буеа на француском језику (Буе 1854) и Јохана Георга фон Хана на немачком језику (Хан 1861). Они указују, између осталог, на тада широку зону арбанашких насеља на овим подручјима. О продору Арбанаса из њихових ранијих етничких база према Јужној Морави и њеним левим притокама, а местимично и преко Јужне Мораве, у периоду од краја XVII па све до друге половине XIX века данас постоји већ опсежна литература. Сажет преглед тог процеса садржан је у књизи Видосаве Николић Стојанчевић о етничким процесима и традиционалној култури у Топлици (Николић Стојанчевић 1985: 15–17, 23–39). Види се да су Арбанаси насељавали већину топличких села, нарочито у њеном југозападном делу (око Куршумлије и у сливу реке Косанице) и у средишњем делу, а били су већина и у вароши Прокупље. У Прокупљу је било и Срба, Черкеза и Рома, па и грчко-цинцарских и јеврејских трговачких породица, а у појединим селима и нешто черкеског и цинцарског (аромунског) становништва („Ашани”, „Црновунци”). Радослав Павловић је анализирао продор Арбанаса на подручја Топлице, Пусте Реке и Јабланице и именовao њихова насеља на тим подручјима, а дао је веома детаљну карту арбанашких и српских метанастазичких струја (Павловић 1955–1957: 71–73). Шири увид у прилике у Лесковцу и целом Крушевачком санцаку (коме су припадали Лесковац и највећи део подручја Топлице, Јабланице и Пусте Реке) у раздобљу 1683–1804. године даје рад Радмиле Тричковић (Тричковић 1971). Владимир Стојанчевић посебно је приказао односе Срба и Арбанаса у раздобљу 1804–1912. године (Стојанчевић 1994б), а Чедомир Лучић дао је језгровит преглед метанастазичких струјања Арбанаса према српским крајевима (Лучић 1998). Историјско-политичким приликама миграција у Топлици за време турске владавине бави се и рад Зорана Стојановића (Стојановић 2000). Милорад Васовић је, на основу својих теренских истраживања, приказао историјат и актуелно стање једне арбанашке оазе у Горњој Јабланици, која чини реликт раније знатно веће арбанашке популације (Васовић 1958, Васовић 1998: 75–81). Дао је и прегледну карту праваца миграција Арбанаса према Горњој Јабланици.

О српском становништву Топлице и суседних крајева у раздобљу пре 1878. године В. Николић Стојанчевић дала је један синтетички закључак: „Од почетка XIX века, све до коначног ослобођења 1878. године, проређено и раслојено српско становништво у Топлици (које је припадало категорији ‚хришћана турских поданика‘, у ствари малобројним старинцима, ретке реемигрантске српске породице, а највећим делом ‚хришћанска раја‘, коју су Турци колонизовали из разних крајева Румелије, претежно из јужних српских области и са Косова) почиње да се придружује ослободилачким покретима на пограничним територијама Београдског пашалука”. Тако су немири српског становништва у XIX веку, закључује даље В. Николић Стојанчевић, „представљали почетак нове фазе у етничким променама и процесима у Топлици, који су везани за исте појаве и у свим осталим суседним јужним српским областима у Турској” (Николић Стојанчевић 1985: 23). Према томе, драстично проређивање српског становништва у Топлици и у суседним крајевима настављено је и током XIX века, тако да српска насеља која су постојала (као етнички чиста или мешовита) у моменту ослобођења од турске власти 1878. године представљају само реликт некада знатно шире српске популације. Радослав Павловић је подробно приказао српска насеља у поткопаоничком делу Топлице пре ослобођења од турске власти и указао на порекло српског становништва тог подручја: из Метохије, Дренице, с Косова и из динарских области. Али, приказао је и насеља некад бројног српског становништва у суседним крајевима: у Лабу и поткопаоничким селима на ибарској страни, које је чинило континуирану етнички целину са српским насељима у поткопаоничком делу Топлице (Павловић 1955–1957: 52–71). У радовима Јована Јовановића (Јовановић 1975, 1977, 1981, 1982) такође се могу наћи подаци о пореклу поједних родова стариначког становништва у Пустој Реци (Велес, Прилеп и Крива Паланка у данашњој Македонији и Крива Река и Ново Брдо у Косовском Поморављу) и у Доњој Јабланици (Прилеп, Кичево, Гостивар, Тетово, Пећ, Пећки Подгор, Ново Брдо, Крива Река, Врачар код Београда).

Српско-турски ратови 1876. и 1877/1878. године довели су до великих ратних миграција на целом ратом захваћеном подручју, а оно се протезало од слива Јужне Мораве до слива Тимока. У првом рату 1876. године, који је био неуспешан за српску страну, миграције српског становништва посебно су захватиле источну Србију, али и западне (поткопаоничке) делове Топлице, где су се многе породице биле дигле на устанак када је избио рат. Током операција у другом српско-турском рату на прелому 1877. и 1878. године дошло је до масовних миграција муслиманског становништва – према Косову, Македонији и даље у дубину турске територије. Поред разнородног муслиманског живља који је напуштао вароши, муслимански Арбанаси напуштали су и бројна села у којима су живели у дужем или краћем раздобљу. О томе постоји знатна литература, а сажет и информативан преглед ових ратних збивања даје и капитално дело наше историографије *Историја српског народа* (Стојанчевић² [ред.]

1994а: 519–526). Устанак Срба 1876. године у Лабу, Топлици и поткопонициким селима (и на топличкој и на ибарској страни) и масовне миграције током ратова 1876–1878. године, како Срба тако и Арбанаса, детаљно је приказао Радослав Павловић (Павловић 1955–1957).

Крај победоносног рата Србије почетком фебруара (по грегоријанском календару) 1878. године суочио је њене власти с новом ситуацијом у ослобођеним пределима: велики број села у Топлици, Пустој Реци и Јабланици (неупоредиво мање и у оближњим пределима: Лесковачком Поречју, Пољаници, Клисурси, Масурици) остао је пуст услед повлачења арбанашког живља. Међутим, недуго по окончању ратних операција, већ у пролеће 1878. године, испражњена сеоска насеља на подручјима Топлице, Пусте Реке и Јабланице, нарочито у нижим пределима, била су заплуснута српским досељеницима из околних, старих и нових крајева Србије (копаонички крај, Александровачка Жупа, Расина, Алексиначко Поморавље, књажевачки Тимок, Црна Трава, Власина, Пчиња, врањски крај) или из оближњих области које су остале у Турској (Кратово, скопски крај, Куманово, Биначка Морава, Крива Река, северна Метохија, Лаб, Горњи Ибар, Пештерско-сјеничка висораван, новопазарски крај), а нешто касније и из крајева који су припали Бугарској (Кула, Знепоље, Драгоман, Радомир, Брезник, Ћустендилско Крајиште). Враћале су се и устаничке породице из поткопаоничких села Топлице, које су биле избегле у Жупу, Расину и Крушевац. Било је чак српских досељеника из Војводине („Банаћани“) у Добричу и Пустој Реци. После обележавања границе према Турској средином 1879. године појављују се досељеници из удаљенијих предела: из ужичког краја, Полимља, Црне Горе и Херцеговине. Почетак насељавања Топличког округа 1878–1879. године прегледно и статистички приказује синтетички рад Милоша Јагодића (Јагодић 2000).

Али, то је био тек почетак масовних миграција на подручјима Топлице, Пусте Реке и Јабланице, које ће потрајати до краја XIX века, а у мањој мери све до Балканских ратова. Правци и ритам тих миграција, односно порекло досељеника, прилично су проучени, а о томе живи и до данас снажна свест међу потомцима некадашњих досељеника.¹⁸ Сажете информације о томе налазе се и у капиталном делу Јована Цвијића о Балканском полуострву (Цвијић 1966: 131–133, 152–154, 163, 177), али је у међувремену нарасла литература која се бави овом темом. Она се знатним делом ослања на архивске изворе о насељавању новоослобођених крајева, углавном из архива Србије, а има нешто и из регионалних архивских фондова (Прокупље, Лесковац, Врање, Ниш, Пирот, Ужице), па и оних у Црној Гори. О томе је било и написа у ондашњој штампи у Србији, Црној Гори и Војводини (и шире у Аустроугарској). Колико год миграције на подручју ондашњег Топличког округа имале спонтани карактер у току

18 Постоје и монографије или посебне студије о појединим насељеничким селима (нпр. Гајтан у Горњој Јабланици, Слишане у Пустој Реци, Александрово у Добричу), а има и штампаних родослова (генеалогја) појединих насељеничких породица (родова).

прве две године после ослобођења од турске власти (1878–1880), оне су биле праћене, контролисане и усмераване од српских централних и локалних власти. У првој половини 1878. године о томе су посебно бринуле „привремене управе” у регионалним центрима новоослобођених крајева (међу њима и лесковачка и „прокупљанска” управа), чији је рад детаљно приказала В. Николић Стојанчевић (Николић Стојанчевић 1975). Досељеницима је пружана и неопходна помоћ, пре свега у храни. Поред тога, насељавање на подручјима Топлице, Пусте Реке и Јабланице било је неодојиво од решавања аграрног питања у новоослобођеним крајевима, а то значи и од и међународних обавеза Србије преузетих на Берлинском конгресу у лето 1878. године, нарочито у односу на бивше турске поданике који су били избегли из новоослобођених крајева. Зато је Србија била приморана да оба та процеса подвргне правном режиму и почетком 1880. године донети су: *Закон о насељавању* и *Закон о уређењу аграрних одношаја*. Стога су у сагледавању оба та аспекта историје новонасељених крајева незаобилазни радови: Милована Спасића о аграрним односима хришћана у Топличком и Врањском округу за време турске владавине (Спасић 1890) и Слободанке Стојичић о правним и политичким аспектима аграрног питања у новоослобођеним крајевима (Стојичић 1987), који се заснивају на опсежној архивској грађи. О тим питањима сажето се говори и у *Историји српског народа* (Митровић² [ред.] 1994: 52–53).

Као што је речено, Видосава Николић Стојанчевић је својој монографији о Топлици свестрано обрадила етничке процесе и све миграцијске струје на том подручју користећи обилато архивску грађу. У вези с тим закључила је: „У тако дугом и сложенем процесу развоја формирана су многа специфична етничка и културна обележја овог дела Србије, по којима ће се разликовати све до наших дана” (Николић Стојанчевић 1985: 22). То заправо важи и за Пусту Реку и Јабланицу. В. Николић Стојанчевић је такође детаљно приказала популационо стање у лесковачком крају и суседним новоослобођеним пределима у првих пар година по ослобођењу од турске власти (Николић Стојанчевић 1975), а посебно насељавање Врањанаца, Лесковчана и Власинаца у Топличком округу после ослобођења 1878. године (Николић Стојанчевић 1969). Њени радови праћени су прегледним картама насеља и табеларним прегледима. Вујадин Рудић се такође бавио свестраним проучавањем становништва Топлице, претежно на основу теренских истраживања средином 70-их година прошлог века. Тада је обишао сва топличка насеља и забележио предања о пореклу породица и родова, а потом је указао на основне миграцијске карактеристике становништва, између осталог и у раздобљу 1878–1912. године (Рудић 1978: 35–70).

Током 70-их и почетком 80-их година прошлог века слична истраживања (антропогеографска и социолошка) обавио је Јован Јовановић на подручју Пусте Реке и Доње Јабланице (Јовановић 1975, 1977, 1981, 1982). Вишегодишњим истраживањима Пусте Реке бавио се и Милутин Ђорђевић (Ђорђевић 1993). Милорад Васовић је крајем 50-их годи-

на прошлог века истраживао на терену ток насељавања опустелих села у Горњој Јабланици после 1878. године, а резултати тих истраживања интегрисани су касније у његову студију о географски својствима Горње Јабланице (Васовић 1998: 67–110). Монографија Добросава Туровића о Горњој Јабланици има историографски карактер, али су у њој, на основу дугогодишњих архивских и теренских истраживања и опсежне литературе, дати и бројни подаци о насељавању Горње Јабланице у раздобљу 1878–1912. године (Туровић 2002: 103–180). О масовном досељавању из свих крајева ондашње Црне Горе на подручја Топлице, Пусте Реке и Јабланице (већи таласи досељеника били су 1879–1883, 1889, 1904, 1906. године, а најчешће су били груписани према племенском пореклу) говори се у наведеним и другим радовима. Синтетичке прегледе те динарске миграционе струје дају радови Љубомира Дурковића-Јакшића (Дурковић-Јакшић 1950) и Милоша Луковића (Луковић 1998). Највећи досељенички талас из Црне Горе (око 7.500 душа) 1889. године посебно је приказао Мита Костић (Костић 1953–1954)

У сагледавању порекла и структуре становништа Топлице, Пусте Реке и Јабланице и свих његових говорних идиома веома су корисне и монографије и радови о суседним пределима и говорима: Драгутина Ђорђевића о Лесковачкој Морави (Ђорђевић 1958), Јована Михаиловића и Бране Митровића од лесковачком говору (Михаиловић 1977, Митровић 1984), Јована Јовановића о Лесковачком Поречју (Јовановић 1972, 1973), Ристе Николића о Пољаници и Клисурси (Николић 1905), Владимира Стевановића о говору Пољанице (Стевановић 1969) и Момчила Златановића о топонимима Пољанице (Златановић 1974), као и Александра Трајковића о Иногшту (Трајковић 2000). Такође су важни радови о просветним и црквеним приликама, које су биле тешке услед недостатака школа и цркава. О школама у ослобођеним пределима крајем XIX века посебно је писао Радош Требјешанин (Требјешанин 1981), а о организацији и стању Српске православне цркве у „Новим крајевима” Владимир Вучковић (Вучковић 2007). Прва запажања о говору стариначког и досељеничког становништва у Топлици записао је још Милан Ћ. Милићевић у својој опсежној монографији о „Новим крајевима” Србије (Милићевић 1984: 404–405).

Из наведених (и других) радова и архивске грађе виде се распоред, карактер и развој сеоских насеља на подручјима Топлице, Пусте Реке и Јабланице у раздобљу 1878–1912. године (статус вароши у почетку је имало само Прокупље, а Бојник, Лебане и Медвеђа стећи ће такав статус знатно касније). Села српског староседелачког становништва на територији целог Топличког округа изричито је побројао (у сва четири среза) Милован Спасић, иначе руководилац комисије која је испитивала аграрне односе у турском раздобљу на подручју Топличког и Врањског округа (Спасић 1890: 229–235). Та села имала су двојак статус: или су била слободна или су имала своје господаре (аге). У Косаничком срезу (поткопаонички део Топлице, „Топлица тесна”) слободних српских села било је чак

25, а у Јабланичком срезу била су само три, и то два села у Доњој Јабланици и једно у Горњој Јабланици, у непосредној близини Лебана. У Прокупачком срезу (доњи део Топлице, „Топлица равна”) и Добричком срезу није било слободних српских села. Највише српских села која су имала своје господаре било је у Добричком срезу (64), где је и била највећа густина српских насеља, док је у Прокупачком срезу и Косаничком срезу било неупоредиво мање (по 15). У Јабланичком срезу било је под господарима укупно 25 села, а од тога девет на подручју Доње Јабланице, два на подручју Горње Јабланице (Лебане и још једно селу у близини) и 14 села на подручју Пусте Реке. Из свега наведеног следи да је на подручјима Топлице, Пусте Реке и Јабланице пре 1878. године било укупно 148 српских села, од којих су понека била мешовитог српско-арбанашког састава. На другој страни, у сва четири среза Топличког округа било је пре 1878. године укупно 246 села с арбанашким живљем („Арнаутлук”), од којих су нека била мешовитог арбанашко-српског састава (Спасић 1890: 235–244). После 1878. године остало је нешто Арбанаса и у Топлици и у Пустој Реци, али су се убрзо иселили у Турску, тако да је остала само једна арбанашка оаза од четири села у средишњем делу Горње Јабланице (Ракић 1880: 561; Васовић 1958). Села су у то време била различите величине: најчешће мања – од четири до 20 кућа, ређе од 20 до 40 кућа, а изузетно и више од тог броја. После ослобођења од турске власти дошло је до различитих промена у организацији села: нека села су спајана у већа села, засеоци појединих села постајали су понегде посебна села, а настајала су и потпуно нова села. Такође је растао и број општина. То је било диктирано пре свега масовним приливом досељеника, који су испунили сва опустела села где су претходно живели Арбанаси, али су попунили и многа староседелачка српска села. На распоред досељеничких села имале су утицаја и одбрамбено-административне потребе и црквено-просветне прилике у тим и даље осетљивим приграничним подручјима. Циклични пописи становништва (1884, 1890, 1895, 1900, 1910. године) и пописи пореских обвезника у Србији региструју све те промене становништва (Рудић 1978: 192–193).

Сви истраживачи демографске прошлости Топлице, Пусте Реке и Јабланице истичу да су се на тим подручјима у раздобљу 1878–1912. године, када су она имала изразито имиграциони карактер, укрстиле неколике миграцијске струје: јужноморавска, шопско-торлачка, косовска, метохијска и динарска, а било је досељеника и из других балканских зона, па и из Паноније (Стојанчевић Николић 1985: 91). Остаје питање како су изгледали распоред и концентracија досељеничког становништва. У том погледу В. Рудић на подручју Топлице нашега времена разликује три „региона” и подробније анализира порекло породица у свим селима (Рудић 1978: 33–56). Први „регион” обухвата јужни и југозападни обод Топличке котлине и сливове Косанице и Бањске реке (између Копаоника и Радан планине). Насељава га становништво пореклом претежно из Црне Горе, с Косова и Метохије, с Копаоника, из околине Ужица, Новог Па-

зара и „других крајева граничног подручја између Србије и Црне Горе”. Поткопаоничко подручје и западни део Топличке котлине, до Белољина и косе која раздваја слив Драгушке и Јошаничке реке, чини други „регион”. Насељава га становништво пореклом с Косова и Метохије, Александровачке Жупе, Расине и високих предела Копаоника (у изворишном делу Топлице било је више стариначких српских села). Трећи „регион” чини простор од Белољина до Добрича. Насељава га становништво пореклом из долине Јужне Мораве, из Црне Траве, с Власине, граничних предела према Бугарској и крајева који данас припадају Бугарској, а има и досељеника с Косова и Метохије, Копаоника и из ужичког краја. Рудић такође указује и на четврти „регион” – подручје Житног Потока и околине, које у географском смислу не припада Топлици већ Пустој Реци (а припада општини Прокупље). Насељава га становништво пореклом из Црне Траве, Брода, граничних предела према Бугарској, крајева који данас припадају Бугарској, из Црне Горе и новопазарско-сјеничког краја. В. Николић Стојанчевић на сличан начин (према пореклу) разврстава становништво Топлице (укључујући о околину Житног Потока) и Добрича разликујући, на једној страни, „старинце” и старије досељенике (40 села) и, на другој страни, досељенике следећих категорија: копаоничко-жупски досељеници (осам села), косовско-метохијски (седам села), шопски (12 села), новопазарски (18 села), црногорски (16 села) и „банаћански” колонисти (два села). Наводи и „мешовита насеља” („мештани и колонисти из разних крајева”, 36 села) и новооснована (три) „колониистичка села” (Николић Стојанчевић 1985: 197–199). Све то илуструје и веома прегледна карта распореда насељеничких струја у Топлици, и то „према ситуацији после Првог светског рата”. Наравно, у свим деловима Топлице има и извешан број Рома.

Целокупно становништво Пусте Реке Јован Јовановић је према пореклу сврстао у неколико категорија. Староседелаца (12 села) има у средишњем, јужном и источном делу Пусте Реке, али они су у изразитој мањини према досељеницима. Најбројнији су досељеници пореклом из Црне Траве, с Власине, из Лужнице, Грделичке клисуре, Масурице, Клисуре, Пчиње и врањског краја (у ширем смислу). Тих досељеника има широм Пусте Реке. Такође је знатан број досељеника из Криве Реке и уопште Косовског Поморавља, у разним селима Пусте Реке. Досељеника из крајева који су припали Бугарској има у мањем броју у средишњем, северном и источном делу Пусте Реке. Реалативно бројно становништво пореклом из Црне Горе (с нешто херцеговачких досељеника) налази се у потпланинским селима испод Радана и Пасјаче, али га има и у котлинским селима, међу којима су и четири нова која су основали. У Пустој Реци има у мањем броју досељеника из Криве Паланке (Македонија), Лаба, Пећи, Сјенице, Понишавља, Заплања и Књажевца, па чак и из Шумадије и Шапца. У двама котлинским селима живе потомци арумунских пастира („Ашани”, „Црновунци”), а у једном потомци досељених Срема-

ца и Банаћана („Панонци“). Скупине Рома разасуте су по разним пусто-речким селима.

Подручје Доње Јабланице разликује се од подручја Горње Јабланице, али и од Пусте Реке и Топлице, по томе што у свим селима постоји доминантно стариначко становништво. Заправо, у Доњој Јабланици није било арбанашких насеља без обзира на то што су скоро сва села имала своје господаре. Стога Јован Јовановић закључује да су стариначки родови у доњојабланичким селима били „онај етнички и културни елемент који је на дошљаке деловао у пуном етнобиолошком и културном смислу, па су се сви досељеници, ма из ког краја долазили и ма какве културне навике имали (као и говор), прилагођавали том староседелачком начину живота, његовом говору” (Јовановић 1981: 178). Ипак, после 1878. године досељеника је било у скоро свим доњојабланичким селима, и то из: Криве Реке и целог Косовског Поморавља, врањског краја, Лесковачког Поречја и Пољанице, Црне Траве, Власине, Лужнице, Пчиње, Босилеграда, Приштине, Пећи и Пећког Подгора (Јовановић 1982). У једном селу задржали су се потомци полуномадских пастира („Грци“). Два села на гробу Кремен, који чини границу Доње Јабланице и Пусте Реке, населили су херцеговачки и црногорски досељеници. Досељеници су у Доњој Јабланици (ближе Лесковцу) основали и три нова села, и то два досељеници с Власине, из Пчиње, Криве Реке, Баната и Срема, а једно (почетком XX века) досељеници из Црне Горе (Јовановић 1981: 173, 177).

На другој страни, брдско-планинско подручје Горње Јабланице било је практично без стариначког српског становништва уочи ослобођења од турске власти (изузетак представљају Лебане и још два српска на самом ободу Горње Јабланице). Тако ће наредних деценија Горња Јабланица у таласима примати досељенике, и то с разних страна, што је прегледно изложио и картографски приказао Милорад Васовић (Васовић 1998: 67–110). Села у којима су се населили искључиво црногорски досељеници (укупно 30 села, од тога пет потпуно нових) налазила су се у планинском појасу уз турску границу, од Радана, преко Мајдана до Гољака. Уз њих је било и нешто херцеговачких досељеника. Досељеници из Метохије („Пећанци“) били су лоцирани у пет села у средишњем делу Горње Јабланице, сами или заједно с Црногорцима или досељеницима из Полиња („Гусињци“, „Величани“). Једини досељеници с предратне територије Кнежевине Србије (пре 1878. године) били су Тимочани из околине Књажевца, а у почетку су само они били називани „Србијанцима” (Туровић 2002: 132). Били су концентрисани у двама селима у северном делу Горње Јабланице. Досељеници из Криве Реке и околине Новог Брда настанили су се у неколико села у долини Јабланице и њених притока (од којих је највећа Шуманска Река), често измешани с другим досељеницима. Досељеници из Пчиње чинили су искључиво становништво у четири села у изворишном делу Шуманске реке, али их је било, заједно с другим досељеницима, и у још неколико села у долини Јабланице. Једно село на ободу Горње Јабланице (у околини Лебана) населили су досељеници

с Власине, а ових досељеника било је и у неколико мешовитих досељеничких села у долини Јабланице. Било такође у мањем броју досељеника из врањског краја, Изморника и Заплања, и то у средишњем делу Горње Јабланице. Временом су се нека чисто арбанашка села разгранала, па су образована и мешовита српско-арбанашка села. Као и суседна подручја Пусте Реке и Топлице, Горња Јабланица је постала један „особен српски етнички мозаик”, а свим тим подручјима предстојао је дуг процес уједначавања и стицања новог регионалног идентитета: јабланичког, пусторечког, топличког (Туровић 2002: 132–136)

Закључци

Изложене чињенице о становништву и насељавању подручја Топлице, Пусте Реке и Јабланице у раздобљу 1878–1912. године омогућавају доношење неколико закључака о дијалекатској композицији ових подручја у истом раздобљу.

1. Нешто бројније стариначко становништво у поткопаоничком делу Топлице (које је до 1876. године било у територијалном додиру с тада бројним српским становништвом у Лабу и поткопаоничким насељима на ибарској страни) припадало је зони косовско-ресавског дијалекта, мада је делимично било и под утицајем старијих досељеника из динарских области. Копаонички, лапски, жупски, расински и, местимично, метохијски досељеници после 1878. године ојачали су говоре овог типа у Топлици и проширили се на средишњи део Топлице, у пределе које су претходно насељавали Арбанаси.

2. Малобројније стариначко српско становништво у доњем делу Топлице, око Прокупља, као и оно у суседном Добричу, припадало је призренско-јужноморавском дијалекту. Насељавањем бројних досељеника из разних крајева призренско-тимочке дијалекатске области зона јужноморавског дијалекта проширена је према средишњем делу Топлице, у пределе које су претходно насељавали Арбанаси. У тој зони постојала је и мала енклава војвођанских говора.

3. Релативно бројно српско стариначко становништво Доње Јабланице и проређено српско стариначко становништво Пусте Реке такође су припадали призренско-јужноморавском дијалекту, а били су у непосредном територијалном додиру са српским становништвом суседних крајева у сливу Јужне Мораве (Лесковачко Поречје, Пољаница, Клисура, врањски крај, Косовско Поморавље). Насељавањем бројних досељеника из разних крајева призренско-тимочке дијалекатске области зона јужноморавског дијалекта проширена је према средишњим и западним деловима Пусте Реке, као и према источним, јужним и средишњим деловима Горње Јабланице, у пределе које су претходно насељавали Арбанаси. У тој зони постојала је и мала енклава војвођанских говора.

4. Насељавањем бројних досељеника из Црне Горе (понајвише из области „Седморо Брда” и Црногорске Херцеговине), Полимља и сјеничко-

новопазарске области, а у мањој мери и источне Херцеговине, у пределима које су претходно насељавали Арбанаси, створена је широка и континуирана зона ијекавских говора у југозападном и јужном делу Топлице, западном и средишњем делу Пусте Реке и у западном и јужном делу Горње Јабланице (од Копаоника, преко Пасјаче, Радана и његових огранака све до Голака), с малим оазама у Доњој Јабланици. Зависно од локалне завичајно-племенске концентracије ових динарских досељеника, говори у овој зони припадали су источнохерцеговачком или зетско-рашком/зетско-сјеничком дијалекту. У тој зони постојала је и мала енклава метохијског (пећког) говора.

5. Овако компонована дијалекатска слика подручја Топлице, Пусте Реке и Јабланице конзервирана је током раздобља 1878–1912. године из више разлога: досељеници су као обични сточари и земљорадници били аутентични носиоци својих завичајних говора, најчешће без елементарне писмености, коју су ретко и нередовно стицали и у новим стаништима; привреда је имала натуралан карактер, тако да су насељеници у свакодневним активностима остајали релативно затворени у својим новим насељима негујући говор, обичаје и навике из старог краја, а и брачне везе су засниване углавном међу особама из истог завичајног круга; осим у Доњој Јабланици, говор проређених старинаца није могао имати улогу престижног идиома, који би послужио као подлога за нивелацију досељеничких говора на целом подручју; у највећој мери говори досељеника заправо су преношени на пуне терене, испражњене одласком Арбанаса, и на тај начин постајали аутохтони на том простору ма колико били удаљени од матичних области.

Литература:

- Александер 1975: R. Alexander, *Torlak Accentuation*, München: Verlag Otto Sagner.
- Арсовић 1972: Ј. Арсовић, Микротопонија Блага и околине, *Прилози проучавању језика*, 8, Нови Сад, 71–86.
- Арсовић 1973: Ј. Арсовић, Главне фонетске особине Блага и околине, *Прилози проучавању језика*, 9, Нови Сад, 55–57 (+ карта).
- Белић² 1999: А. Белић, *Изабарана дела Александра Белића. Девети том. Дијалекти источне и јужне Србије*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Богдановић 1992: *Изгласе југоисточне Србије*, Ниш.
- Богдановић и др. 1994: Н. Богдановић, В. Вукадиновић, Ј. Марковић, Библиографија призренско-томочких говора, у: П. Ивић и др. (ред.) 1994: *Говори призренско-тимочке области и суседних дијалеката. Зборник радова са научног скупа (Нишка Бања, јуна 1992)*, Ниш: Филозофски факултет у Нишу, Институт за српски језик САНУ – Београд, Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, 11–54.
- Богдановић 1997: Језичке појаве на додиру Призренско-тимочког и косовско-ресавског дијалекта, у: П. Ивић и др. (ред.), *О српским народним говорима. Научни скуп, Десетоговац, 21–22. 08. 1996*, Деспотовац: Народна библиотека „Ресавска школа”, 77–83.
- Борисављевић 1988: Д. Борисављевић, Говор Прокупља и околине, *Ток*, 20–21, Прокупље, 83–122.

- Boué 1854: A. Boué, *Recueil D'itineraries dans la Turquie d'Europe*, I, Paris.
- Васовић 1958: М. Васовић, О једној шиптарској оази у Горњој Јабланици, *Зборник радова Географског инстџитијута Природно-математичког факултета*, V, Београд, 1–9.
- Васовић 1998: М. Васовић, *Горња Јабланица. Географска својства*, Београд: Народно дело, Завичајно удружење „Горња Јабланица“.
- Вукићевић 1971: М. С. Вукићевић, О говору околине Куршумлије, *Зборник Филозофског факултета у Приштини*, VIII, св. А, Приштина, 383–416 (+ карта).
- Вучковић 2007: В. Вучковић, *Организација српске православне цркве у Новим крајевима Кнежевине Србије после Берлинског конгреса*, Пирот: Pi-press.
- Грковић 1968: М. Грковић, Неке особине села Лукова, *Прилози проучавању језика*, 4, Нови Сад, 1968, 121–131.
- Грковић 1970: М. Грковић, Микротопоними изворишне области Топлице, *Прилози проучавању језика*, 6, Нови Сад, 183–201.
- Грковић 1971: М. Грковић, Дијалекатски текстови са Копаоника, *Прилози проучавању језика*, 7, Нови Сад, 1971, 157–166.
- Дурковић Јакшић 1950: Љ. Дурковић Јакшић, Насељавање из Црне Горе и Херцеговине у Шумадију (1879–1897), *Историјски записи*, IV/10–12, Цетиње, 494–496.
- Ђорђевић 1896: Т. Ђорђевић, Крај Топлице. Путописне белешке, *Брасиво*, VII, Београд, 14–214.
- Ђорђевић 1958: Живот и обичаји народни у Лесковачкој Морави, *Српски етнографски зборник*, LXX/31, Београд: САНУ – Одељење друштвених наука.
- Ђорђевић 1993: М. Ђорђевић, *Пуста Река. Људи, године, животи*, Параћин: „Вук Караџић“.
- Ђуровић 1994: Р. Ђуровић, Гласови *ћ* : *џ* и *ћ* : *ч* у говорима Сукова (код Пирота), Арбанасца (код Прокупља) и Бучума (код Сврљига), у: П. Ивић и др. (ред.), *Говори призренско-тимочке области и суседних дијалеката. Зборник радова са научног скупа (Нишка Бања, јуна 1992)*, Ниш: Филозофски факултет у Нишу, Институт за српски језик САНУ – Београд, Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, 273–282.
- Жугић 1995: Р. Жугић, Микротопонимија доњег тока слива Јабланице мотивисана саставом и особинама гла, *Јужнословенски филолоз*, LI, Београд, 283–289.
- Жугић 1997: Р. Жугић, Придеви који се односе на човекове особине у говору околине Лебана, *Јужнословенски филолоз*, LIII, Београд, 135–145.
- Жугић 2005: Р. Жугић, Речник говора јабланичког краја. *Српски дијалектолошки зборник*, LII, 1–470.
- Жугић 2009: Р. Жугић, Семантичко-творбена анализа пејоратива за женска лица у јабланичком говору (југозападно од Лесковца), *Зборник Мајнице српске за филологију и лингвистику*, вол. 52, бр. 2, Нови Сад, 81–106.
- Жугић 2010: Р. В. Жугић, Пејоративи за мушка лица у јабланичком говору од нископродуктивних суфикса и њихов семантичко-творбени однос према пејоративима са продуктивним суфиксима *-ко*, *-ља*, *-оња*, *-ча*, *Зборник Мајнице српске за славистику*, 78, Нови Сад, 219–237.
- Жугић 2011: Р. Жугић, Синонимски односи у лексичко-семантичкој групи глаголских лексема с доминантом *зборим* ‘говорим’ у јабланичком говору – југозападно од Лесковца, *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, 41, Косовска Митровица, 51–72.
- Жугић 2014: Р. Жугић, *Микротопонимија доњег слива Јабланице (семантичко-творбени аспекти)*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Златановић 1974: М. Златановић, Топоними Пољанице, *Прилози проучавању језика*, 10, Нови Сад, 109–141.

- Ивић 1956: П. Ивић, *Дијалектoлoгија српскохрватског језика. Увод и шћoкaвскo наречје*, Нови Сад: Матица српска.
- Ивић 1988: П. Ivić, Narečja, u: D. Brozović, P. Ivić, *Jezik, srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski. Izvadak iz II izdanja Enciklopedije Jugoslavije*, Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 54–80.
- Ивић 1991: П. Ивић, *Изабрани огледи. III. Из српскохрватске дијалектoлoгије*, Ниш: Прoсвeтa.
- Ивић 1994: П. Ивић, Дијалектoлoшкa проучавања гoвoрa призрeнскo-тимoчкe зoнe, у: П. Ивић и др. (ред.), *Гoвoри призрeнскo-тимoчкe oблaстии и сусeдних дијалeкaтa. Збoрник рaдoвa сa нaучнoг скупa (Нишкa Бaњa, јунa 1992)*, Ниш: Филoзoфски фaкултeт у Нишy, Институт зa српски језик САНУ – Бeогрaд, Цeнтaр зa нaучнa истрaживања САНУ и Унивeрзитeтa у Нишy, 55–71.
- Ивић 1997: П. Ивић, Рaзликe мeђу гoвoримa кoсoвскo-рeсaвскoг дијалeктa, у: П. Ивић и др. (ред.), *О српским нaрoдним гoвoримa. Нaучни скуп, Дeснoтoвaц, 2–22. 08. 1996*, Дeспoтoвaц: Нaрoднa библиoтeкa „Рeсaвскa шкoлa”, 41–44.
- Ивић и др. (ред.) 1994: *Гoвoри призрeнскo-тимoчкe oблaстии и сусeдних дијалeкaтa. Збoрник рaдoвa сa нaучнoг скупa (Нишкa Бaњa, јунa 1992)*, Ниш: Филoзoфски фaкултeт у Нишy, Институт зa српски језик САНУ – Бeогрaд, Цeнтaр зa нaучнa истрaживања САНУ и Унивeрзитeтa у Нишy.
- Ивић и др. (ред.) 1997: *О српским нaрoдним гoвoримa. Нaучни скуп, Дeснoтoвaц, 2–22. 08. 1996*, Дeспoтoвaц: Нaрoднa библиoтeкa „Рeсaвскa шкoлa”,
- Илић 1978: Р. Илић, *Јaблaницa, Вeтeрницa и Пустa Рeкa. Хидрoлoшкe oсoбинe и вoдoприврeдни знaчaј*, Бeогрaд: Српскo гeoгрaфскo друштвo.
- Јaгoдић 2000: М. Јaгoдић, Нaсeљaвaњe Тoпличкoг oкрyгa 1878–1879. гoдинe, *Гoдишњaк зa друштвeну истoрију*, 1, Бeогрaд, 52–57.
- Јaшoвић 2008: Г. Јaшoвић, Стрyктурa и твoрбa микрoтoпoнимa и oјкoнимa у oкoлини Куршумлијe, *Збoрник рaдoвa Филoзoфскoг фaкултeтa у Пришћини, XXXVII*, Кoсoвскa Митрoвицa, 79–88.
- Јaшoвић 2009: Фoнeтскe и мoрфoлoшкe oсoбинe микрoтoпoнимa и oјкoнимa зaбeлeжeних у Гoрњoј Тoплици и Кoсaници, *Гoдишњaк зa српски језик и књижевнoст*, 22/9, Ниш, 117–128.
- Јaшoвић 2010: Г. М. Јaшoвић, Тoпoнимa фитoнимскoг пoрeклa у oкoлини Куршумлијe, у: М. Бyкyмирeћ (ред.), *Збoрник рaдoвa Филoзoфскoг фaкултeтa. Пoсeбнo издaњe пoвoдoм 50-гoдишњицe oснивaња Филoзoфскoг фaкултeтa пoсвeћeнo проф. др Милoсaву Вyкићeвићy*, Кoсoвскa Митрoвицa: Филoзoфски фaкултeт, 139–157.
- Јoвaнoвић 1972: Ј. Јoвaнoвић, Лeскoвaчкo Пoрeчјe. Aнтрoпoгeoгрaфскa и сoциoлoшкa студијa (први дeo), *Лeскoвaчки збoрник*, XII, Лeскoвaц, (прилoг) 1–90.
- Јoвaнoвић 1973: Ј. Јoвaнoвић, Лeскoвaчкo Пoрeчјe. Дрyги (пoсeбни дeo), *Лeскoвaчки збoрник*, XIII, Лeскoвaц, (дoдaтaк) 1–68.
- Јoвaнoвић 1975: Ј. Јoвaнoвић, Пустa Рeкa. Aнтрoпoгeoгрaфскa и сoциoлoшкa истрaживања (Oпштински дeo), *Лeскoвaчки збoрник*, XV, Лeскoвaц, 3–137.
- Јoвaнoвић 1977: Ј. Јoвaнoвић, Пустa Рeкa. Aнтрoпoгeoгрaфскa и сoциoлoшкa истрaживања. Дрyги (пoсeбни) дeo, *Лeскoвaчки збoрник*, XVII, Лeскoвaц, 3–115.
- Јoвaнoвић 1981: Ј. Јoвaнoвић, Дoњa Јaблaницa. Eтнoгeoгрaфскo-сoциoлoшкa истрaживања (Први дeo), *Лeскoвaчки збoрник*, XXI, Лeскoвaц, 165–189.
- Јoвaнoвић 1982: Ј. Јoвaнoвић, Дoњa Јaблaницa. Eтнoгeoгрaфскo-сoциoлoшкa истрaживања (Дрyги дeo), *Лeскoвaчки збoрник*, XXII, Лeскoвaц, 311–365.
- Кoстић 1953–1954: М. Кoстић, Исељaвaњe Црнoгoрaцa у Србију 1889, *Глaсник Eтнoгрaфскoг инститyтa САН*, II–III, Бeогрaд, 99–113.

- Луковић 1983: М. Д. Луковић, Ономастика села Гајтана у Горњој Јабланици, *Ономастолошки прилози*, IV, Београд, 389–451.
- Луковић 1998: М. Луковић, Миграције из Црне Горе у јужну Србију (Топлички и Врањски округ) у раздобљу 1878–1912. године, у: М. Дашић, П. Пијановић (ред.) *Десети конгрес историцара Југославије (15–17. јануар 1998)*. *Зборник радова*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 207–221.
- Лучић 1998: Ч. Лучић, Метанастасичка струјања Арбанаса према српским крајевима, у: М. Дашић, П. Пијановић (ред.) *Десети конгрес историцара Југославије (15–17. јануар 1998)*. *Зборник радова*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 121–128.
- Марјановић 1980: С. Марјановић, Антропоними међу топонимима Горње Топлице, у: Т. Стаматоски и др. (ред.) *Втора југословенска ономастичка конференција. Скопје. 6–9. Октомври 1977*, Скопје: Македонска академија на науките и уметностите, 173–182.
- Марковић 1980: Р. Марковић, *Гроздови. Народне њесме из Тојлице*, Чачак.
- Милићевић 1884: М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија. Нови крајеви*, Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.
- Митровић 1984: Б. Митровић, *Речник лесковачког говора*, Лесковац: Народни музеј.
- Митровић² (ред.) 1994: *Историја српског народа. Од Берлинског конгреса до Уједињења. 1878–1918*, VI/1, Београд.
- Михаиловић 1977: Ј. Михаиловић, *Лесковачки говор*, Лесковац: Народни музеј.
- Младеновић 2004: Р. Младеновић, Дијалекатска диференцијација српских говора на југозападу Косова и Метохије, у: *Живот и дело академика Павла Ивића*, Суботица – Београд – Нови Сад, 209–249.
- Николић 1903: Р. Николић, Врањска Пчиња у сливу Јужне Мораве, *Насеља српских земаља. Српски етнографски зборник*, II, Београд, 89–246.
- Николић 1905: Р. Николић, Пољаница и Клисура, *Насеља српских земаља. Српски етнографски зборник*, III, Београд, 1–244.
- Николић Стојанчевић 1969: В. Николић Стојанчевић, Насељавање Врањанаца, Лесковчана и Власинаца у Топличком округу после ослобођења 1878. године, *Лесковачки зборник*, IX, Лесковац, 225–248.
- Николић Стојанчевић 1975: В. Николић Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени њедели Србије 1877–1878. године. Етничке, демографске, социјално-економске и културне прилике*, Лесковац: Народни музеј.
- Николић Стојанчевић 1985: В. Николић Стојанчевић, *Тојлица – етнички процеси и традиционална култура*, Београд: Етнографски институт САНУ, Београд.
- Окука 2008: М. Окука, *Srpski dijalekti*, Zagreb: Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta”.
- Павловић 1955–1957: Р. Љ. Павловић, Сеобе Срба и Арбанаса у ратовима 1876. и 1877–1878. године, *Гласник Етнографског института САНУ*, књ. IV–VI, Београд, 55–102.
- Павловић 1994: З. Павловић, *Хидронимски систем слива Јужне Мораве*, Београд: Институт за српски језик.
- Пецо 1978: А. Песо, *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Београд: Научна књига.
- Радић 1990: П. Радић, Цртице о говору села Мрче у куршумлијском крају, *Српски дијалектолошки зборник*, XXXVI, Београд, 1–74.
- Радић 1997: П. Радић, О говору Горње Топлице. Резултати и перспективе истраживања, у: П. Ивић и др. (ред.), *О српским народним говорима. Научни скуп, Десјошовац, 21–22. 08. 1996*, Деспотовац: Народна библиотека „Ресавска школа”, 41–44.
- Ракић 1880: М. Ракић, Из Нове Србије, *Отаџбина*, IV, св. 13–16, Београд.
- Рудић (1978): В. Рудић, *Становништво Тојлице*, Београд: Етнографски институт САНУ.

Спасић 1890: Милован Спасић, Податци о аграрним односима хришћана у ослобођеним крајевима округа Топличког и Врањског за време Турске владавине, *Гласник Српског ученог друштва*, LXXI, 219–258.

Стевановић 1969: В. Стевановић, Говор Пољанице, *Врањски гласник*, 5, Врање, 399–422.

Стојановић 2000: З. Стојановић, Историјско-политичке прилике миграција у Топлици за време турске владавине, у: С. Терзић (ред.), *Куришумлија кроз векове. Зборник радова с научног скупа*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Историјски институт САНУ, Туристичка организација општине Куршумлија, 57–70.

Стојанчевић² (ред.) 1994а: В. Стојанчевић (ред.), *Историја српског народа. Од Првог устанка до Берлинског конгреса. 1804–1878*, V/2, Београд.

Стојанчевић 1994б: В. Стојанчевић, *Срби и Арбанаси 1804–1912*, Нови Сад: Прометеј.

Стојичић 1987: С. Стојичић, *Аграрно њивање у новоослобођеним крајевима Србије после српско-турских ратова 1878–1907. Правни и политички аспекти*, Лесковац: Народни музеј.

Трајковић 2000: А. Трајковић, *Иногостије. Жива у јужној Србији*, Сурдулица: Дом културе „Радоје Домановић”.

Требјешанин 1981: Р. Требјешанин, Школске зграде у ослобођеним пределима крајем XIX века, *Лесковачки зборник*, XXI, Лесковац, 233–257.

Тричковић 1971: Р. Тричковић, Лесковац у XVIII веку (1683–1804), *Лесковачки зборник*, XI, Лесковац, 5–23.

Туровић 2002: Д. Ж. Туровић, *Горња Јабланица кроз историју*, Београд: Завичајно удружење Горња Јабланица.

Ћупић 1994: Д. Ћупић, Испитивање говора источне и јужне Србије – почетак наше савремене дијалектологије, у: П. Ивић и др. (ред.), *Говори њирзренско-шумочке области и суседних дијалеката. Зборник радова са научног скупа (Нишка Бања, јуна 1992)*, Ниш: Филозофски факултет у Нишу, Институт за српски језик САНУ – Београд, Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу, 7–8.

Хан 1861: J. G. Hahn, *Reise von Belgrad nach Salonik*, Wien: Der Kaiserlich-Königlichen Hof- und Staatsdruckerei.

Цвијић 1902: Ј. Цвијић, Антропогеографски проблеми Балканског полуострва, *Насеља српских земаља. Српски етнографски зборник*, IV, Београд, I–CCXXXVI.

Цвијић 1966: Ј. Цвијић, *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Београд: Завод за уџбенике СР Србије.

DIALECTAL COMPOSITION OF THE NEWLYINHABITED TOPLICA AND VRANJE DISTRICTS IN THE PERIOD 1878–1912

Summary

The paper is an attempt to reconstruct dialectal composition of the Toplica, Pusta Reka and Jablanica territories as a part of newlyinhabited Toplica and Vranje districts in the period 1878–1912. Analyzing the study *Dijalekti istočne i južne Srbije* by Aleksandar Belić from the 1905 and other latter works it has been pointed out on the existing knowledge of the local idioms (vernacular speeches) in the areas of Toplica, Pusta Reka and Jablanica, regarding some methodological issues of reconstructing the original image of the dialect of these areas. Analysing the most important literature and archival sources the basic facts have been exposed about population and settling of the territory of Toplica, Pusta Reka and Jablanica in the period 1878–1912. From these facts we gain the insight into the dialects of these territories more than one hundred years ago. Based on that summary is given.

Keywords: Toplica, Pusta Reka, Jablanica, settling, dialects.

Бојана ВЕЉОВИЋ¹

*Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет*

УПОТРЕБА ПОТЕНЦИЈАЛА У ГОВОРУ ТУТИНА²

У раду се анализира употреба потенцијала у говору Тутина и околине. Потенцијал се најпре посматра као глаголски облик употребљен у својој примарној служби. Примећено је да се у анализираном говору њиме казује широк спектар модалних значења обједињених семантиком будуће временске перспективе. При временском транспонувању, потенцијал се најчешће употребљава за обележавање прошлих понављаних радњи. Показало се да је у испитиваном говору потенцијал основно језичко средство којим се казују радње које су се у прошлости понављале према утврђеном редоследу, односно по навици, посебно у случајевима када је посреди емоционално интониран дискурс.

Кључне речи: тутински говор, потенцијал, модална употреба, временска употреба

1. Увод

У глаголском систему српскога језика потенцијал функционише као облик којим се казује широк круг модалних значења – жеље, намере, допуштања, погодбе, уверености и сл. (Стевановић 1986: 710; Станојчић и Поповић 2005: 396; Танасић и др. 2005: 457). Исказивање радњи чија се основна семантика одликује компонентом будуће временске перспективе основна је функција овог модалног глаголског облика. Као, у осталом, и други глаголски облици, потенцијал у српском језику има ширу употребу од оне која је условљена његовом примарном семантиком. Наиме, у србистичкој литератури одавно је примећено да потенцијал у одређеним контекстуалним условима може послужити као средство темпоралне детерминације предикације. Тако у својој временској употреби овај облик означава радње које су се „у прошлости понављале, вршиле по неком утврђеном реду” (Стевановић 1986: 717), односно „радње реализоване у прошлости [...], које су се понављале пре времена говорења о њима” (Станојчић и Поповић 2005: 396). Потенцијал у поменутој служби, коме се одриче модално значење, означавао се као глаголски облик употребљен „темпорално у релативној квалификативној служби” (Стева-

1 bojana1919@hotmail.com

2 Рад је урађен у оквиру пројекта 178014: *Динамика језичких структура савременог српског језика*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

новић 1986: 718), односно као облик „наративног и квалификативног карактера” (Станојчић и Поповић 2005: 397). У новијој литератури истиче се значај потенцијала за исказивање прошлих неререференцијалних радњи од глагола свршеног вида, мада му је иста функција временског означавања доступна и онда кад су посредни несвршене радње (Танасић и др. 2005: 461).

Регуларност употребе временски транспонованог потенцијала у српском језику не доводи се у питање. У овој служби потенцијал је конкурентан перфекту у његовој примарној служби, а потом и другим глаголским облицима који у одређеним ситуацијама могу исказивати прошле радње (императив, приповедачки презент). Питање које се у науци, међутим, често постављало јесте: Који су то семантички моменти узроковали да потенцијал развије ту своју службу и постане високофреквентан облик када је посредни означавање одређеног типа радњи које припадају прошлости? Полазећи од чињенице да се у српском језику радње које су се у прошлости понављале (обично по навици или утврђеном редоследу) у највећем броју случајева казују управо потенцијалом, долази се до закључка да је реч о језичком средству специјализованом за исказивање хабитуалне семантике. Од важности је и то да поменуто значење, за разлику од других глаголских облика, потенцијал може исказивати без додатних језичких средстава; тачније, овај облик сам по себи носи семантику поновљивости.

Међутим, иако је још М. Стевановић актуелизовао питање на који начин је дошло до стварања семантике протеклог понављања, српска наука до данас није добила дефинитиван одговор. М. Ивић сматра да је могуће да је оваква употреба потенцијала условљена типом дискурса, тј. настала из потребе да се направи дистинкција између „фактографског” и „евокативног” саопштавања. Притом, први тип постиже се перфектом, а други, који подразумева извесну емотивну ангажованост, будући да се ради о евоцирању успомена, потенцијалом (Ивић 1995: 44). Осим стилских, наведени су и разлози морфолошке природе, будући да се презентом могу саопштити у прошлости понављане радње означене само несвршеним глаголима, док потенцијал нема тих ограничења. Стилски ефекти које производи потенцијал, дакле, могу се сматрати примарним моментом који регулише његов избор у конкретном говорном чину. Новији аутори, уважавајући и морфолошке а и стилистичке моменте, попут ефекта носталгичности и емотивне ангажованости, које истиче М. Ивић, наглашавају и значај прагматичких фактора. Наиме, истиче се да се стилски ефекти које потенцијал производи могу сматрати прагматичком последицом његове процедурално-концептуалне структуре (Ашић и Додиг 2012: 417). Ефекат носталгичности заправо је „последница чињенице да је интервал у коме се понављао догађај уведен потенцијалом строго одвојен од момента говора”, док су и носталгичност и емотивност узроковани тиме да се потенцијалом „инсистира на свакој појединачној реализацији догађаја. Могуће је да је то зато што они имају неку посебну вредност и

важност за субјекта, односно наратора. Наглашавањем сваке појединачне реализације неког догађаја се, без сумње, оживљавају успомене, чиме се постиже емотивност” (Ашић и Станојевић 2008: 182). И. Грицкат истиче значај елемената интенционалности, перспективе и претпостављене сукцесије, својствених потенцијалу. Ауторка сматра да је развој потенцијала ишао од условљене хабитуалности, односно од прошле омогућености ка прошлој реализованости, као семантике коју потенцијал има у савременом српском језику (Грицкат 1998: 36–37).

У вези са синтаксичко-семантичким карактеристикама временски употребљеног потенцијала истичемо да се при временској трансформацији у наративном режиму излагања њиме исказује неограничено мноштво у прошлости реализованих радњи које су се вршиле у низу интервала. То значи да моменат говора у случају овог облика не служи као референтна тачка. Тако се према критеријуму референцијалност : неререференцијалност потенцијал одређује као облик којим се казују неререференцијално конциповане радње. Према критеријуму који подразумева одређивање врсте временске детерминације с обзиром на то која се тачка у времену узима за одређивање радње, потенцијал којим се саопштавају прошле радње припада синтаксичком релативу.

Потенцијал којим се означавају прошле неререференцијалне радње има широку употребу у књижевно-уметничком регистру, као стилско средство, али је веома чест и у разговорном језику, односно народним говорима, где има сличну функцију.

Имајући у виду наведено, циљ овог рада јесте утврђивање синтаксичко-семантичких вредности потенцијала употребљеног како у својој примарној служби тако и у функцији означавања прошлих понављаних радњи. У првом случају намера нам је да издвојимо типове модалних значења која се у тутинском говору исказују потенцијалом. У вези са употребом потенцијала за прошлост, циљ нам је да дефинишемо синтаксичко-семантичке карактеристике овог глаголског облика. Будући да су потенцијалу у овој служби конкурентни и други облици, настојаћемо да утврдимо факторе који у конкретним синтаксичко-семантичким, контекстуалним, односно прагматичким условима мотивишу његов одабир, чиме ћемо одредити његово место у систему глаголских облика за казивање претериталних радњи.

Анализа се врши на дијалекатској грађи прикупљеној на терену тутинског говора³, који се одликује широком употребом потенцијала у свим наведеним службама. Корпус на коме се заснива истраживање чини вели-

3 Списак пунктова са територије Тутина: Биохане, Блаца, Бороштица, Брегови, Врба, Врујца, Глухавица, Годово, Глоговик, Гујрдијеље, Делимеђе, Детане, Добри Дуб, Добриња, Долово, Дулебе, Ђерекаре, Ервенице, Жирче, Жупа, Кељеполје, Коваче, Конице, Кочарник, Лескова, Липица, Мелаје, Митрова, Мојстир, Набоје, Островица, Паљево, Пероше, Пленибабе, Попе, Пресло, Пружањ, Рамошево, Рачиће, Рудница, Руђа, Саш, Сврачиће, Смолућа, Старчевиће, Струмце, Суви До, Црниш, Шароње, Шипче.

ки број примера употребе овог облика. Контексти у којима је бележен на структурно-семантичком плану потпадају под исти наративни тип дискурса. Наиме, приповедање о прошлим радњама које су се понављале (обичаји, ритуалне радње, сезонски радови), а које је овде посредни, погодује употреби овог глаголског облика, што омогућава да се његова семантика сагледа у широком дијапазону функција.

2. АНАЛИЗА ГРАЂЕ

У раду ће се најпре издвојити и описати услови употребе потенцијала у модалној служби, а потом ће се пажња посветити потенцијалу употребљеном за исказивање прошлих радњи у говору Тутина и околине.

2.1. Модална употреба потенцијала

Потенцијалом се у српском језику исказује широк дијапазон модалних значења (могућност, жеља, спремност за вршење радње, намера, увереност и сл.). Пошто граница међу овим значењима није увек јасна, често се не може са сигурношћу утврдити о ком модалном значењу је реч. Најчешће се као основно узима оно значење које је претежније изражено. Такође, као критеријум разграничења неретко се узимају синтаксичке јединице које прате потенцијал (прилози или сам глагол употребљен у потенцијалу), односно шири контекст. Суштински, међутим, највећи број ових значења може се подвести под појам могућности, узет у најширем значењу (в. Танасић и др. 2005: 457–459).

Наведена модална значења у тутинском говору исказују се облицима потенцијала како у оквиру просте, тако и унутар сложене реченице.

Значење типа „жеља” бележено је најчешће у реченицама у којима су у потенцијалу употребљени глаголи типа *волеи* и *желети*:

сџд би вол'џла овога да џзмѣм; ја би бџш вол'џла да мџгу да нџћѣм џде неће да се удџм; ја би вол'џла ал' не мџгу да нџћѣм; вол'џо би да џмџм шћѣрку; ја бџ се џдџла богами кад би мџдџла да нџћѣм; ја би сџд вол'џла да ми онџ замиришѣ тџ чџрба такџ нџ свѣ; да ми се пољџти нѣ би вол'џла; ада бџга ми би је сџд вол'џла уготџвит; нит би вол'џо мџј син да џзмѣ твџју вѣру, а нит би вол'џо ја ова твџја кћѣрка; ја би жел'џо да ти пџћѣш нџћас; ја би џрџбџла тџ; нѣ би нџкако за овџјем остџла, бџш нџкако; снџха вол'џла би да идѣ тџмо ка Тутџну, вол'џла би тџмо д[а] [ид]ѣ у грџт; џшла би свџки дџн у Тутџн да џће неко да је вџдџ.

Исто значење присутно је и у примерима у којима је облик радног глаголског придева изостављен. У том случају облици помоћног глагола обично су наглашени. Притом, глагол који је елидиран најчешће је експлициран у неком од исказа који претходи саопштењу са потенцијалом: Је л' бџ?; ада ја бџ, ал' нѣмџм пџра; бџ џна, не бџј се, нџ не смџјѣ; бџ л' ми дџ овџ мачџгу; бџга ми је бџ сџгџрно џзео; или се пак смисао препознаје на основу именице која функционише као допуна: и ја би цџцварѣ.

Значење могућности исказано је потенцијалом у следећим примерима из грађе:

ја нѣ би смѣо тѣ запѣт кад би имѣ пун камиѣн пѣра; *смѣо би* да се закунѣм сѣт да нѣсам банану појѣо; пипнут је *нѣ би смѣо* вишѣ; *пратишла би* сѣна да идѣ да хи тражи да хи доведѣ; *ја нѣ би мѣгла* отић, бол'у ме нѣге; *пѣнијела би* ја што сам укрѣла слѣтко, нѣ не мѣгу ја да се устѣвим; *имѣла би* вѣзда да идѣмо, *нѣ би мѣгл'и* имѣње да опкѣл'имо кол'ико је; *ѣна би* ти *испѣричѣла*; нѣше е порѣкло вишѣ е кѣтол'ичкѣ уназѣд кад *би се врѣћѣл'и* нѣго и српскѣ; не *би* те *смѣл'и* перѣсат, слѣбо ти је срце; *нѣ би бѣло* лѣше, сѣмо ѣчи ми нѣсу дѣбро; свѣ *би мѣгл'и* лѣуди да урадѣ.

Увереност да ће се радња вршити казује се потенцијалом у примерима:

нѣ би овѣмо гѣшла да се удѣм, шансѣ нѣмѣ; *ја нѣ би смѣла* занѣтит сѣма кад *би* ми свѣ *пѣклонѣо*; *нѣ би смѣла* сѣма; да коштѣ пѣдесѣт ѣура, кат је за л'ико, *ја би* тѣ *кѣпила*; *ја би* сѣт *пѣричѣла* на ѣјне ѣћи; знаћѣ *остѣла би* тотѣл јесѣр у Таћак бес пѣра; *ја се нѣ би мѣрнула* са овогѣ мѣста ѣдавн'ѣн; *нѣ би* ти *знаѣ* причат; ни дѣнас се оперѣсѣ *нѣ би*; видѣм ја, *нѣ би мѣгла* да се изгѣбим; ја јѣш нијесам отишла тѣ да видѣм, нѣт *би се мѣгла* напомѣл'ит ка тѣј кѣћи; мѣне *би бѣло* срѣм саш ѣом да поћѣм; ја сѣд *би рѣгла* да ѣмѣм такѣ малѣ дѣјете; *ја би се смѣдѣла*; не смѣјѣм, ѣн *би* ме *добѣо* тѣ, на мѣсто *би* ме *остѣво*; лѣта је, *би* те *пѣрѣричѣла*; водѣница *би се окрѣнула* кѣка је тѣ вѣда; свѣ *би* ти нѣна *пѣричѣла* да је тѣ; тѣ *би рѣкѣ* исѣн ѣше нѣко да и пѣдѣ; валѣ *би* ви ѣна бѣл'и *испѣричѣла*; она *би бѣла мѣрѣва*; ѣн *би* је *убѣо*; Амир *би* јѣ *пѣричѣо*, Амир *би* *знаѣ*.

Потенцијалом се обележава и спремност за вршење глаголом означене радње:

бѣ гѣла тѣј жѣни; тѣ да рѣкнѣш, то *нѣ би*; *нѣ би смѣла* да се закунѣм; *ја би* ти је *гѣла* онѣкѣ, *нѣ би* ти је *пѣродѣла*; *ја би* те *чѣстила* за муштѣлук; *ја би* му је *гѣ*; *ја би* јѣ *напѣрѣво* тѣ кѣћу, тѣ вѣљу *би* јѣ *исѣунио*, ал' малѣ да прѣчѣкѣ; сѣд *би* *илѣкала*; *ја би* ти ѣдмѣ тѣ напоље *пѣкѣзѣ*; ѣмѣ дѣста гѣдѣнѣ, тѣчно гѣдине ти *нѣ би* *знаѣла* кѣзат; ми се чинѣ цѣо онѣ дѣлап *би* *пѣјѣла* кѣхвѣ; валѣ ја ти *нѣ би рѣкла* овѣ вишѣ да дѣјѣш; *ћѣкѣ би* ве да ве вратѣм до Таћка; *прије би* *с[е]* *обѣсила*; сѣт тѣ *би рѣкла* овѣ је нѣмогѣше; и она *би* *кѣла* да га повѣдѣ от порѣдицѣ и остѣви дѣјете.

Претпоставка да ће се нека радња (из)вршити садржана је у примерима:

ја би, чинѣ ми се, *умрла*; *ја се нѣ би нѣгѣла* тѣ о[д] Тадѣ; *би рѣкѣ* нѣкат није имѣло водѣ; тѣ *би се осевѣишла* сѣ мѣом; црвѣнѣ се, тѣ *би рѣкѣ* си узѣ четкѣ па га искашедивѣнѣ; ѣн не мѣре да нѣћѣ пѣсла бѣш како *би пѣрѣбѣло* јѣш, *пѣрѣбѣло би* да се познаѣмо од нѣкут.

Блиско претходно наведеним јесте и значење намере, које се такође може исказивати потенцијалом:

ја сам ёто тѹ прије напиѡ пā да *би* ви бѡљё *објаснио*; вѣди кѡл' ко је сāхат да л' је време аутѡбусу д[а] идём ја да *би се ѡребāцила*; пѡжёљно је на првѹ вѡду да пијё водё, затѡ да *би имāла* да дијете сйсā; направила онѡј породилъи цѡцвару да *би она ѡојёла* онѡ нāјпрвѡ; ил' и зёмљу ил' и пёпѡ ил' и било штā ће ти бāцит да *би тѡ* дијете посл' ё *јёло*; за Ўскрс је вишё имāло да се постѣ, тѡ нёмā сйл' ё да *би се омрсило*; немѡ га сёћ одё, но га овāкѡ окрёнеш, да *би тѡ ѡшло* нѡрмāлно; девѡјчице стрѡго распл' ётену кѡсу, ѡчешл' ане, да *би* хим кѡса *расла*; држим нѡге у онѹ вѡду дāко *би* ме *ѡѡѹшишил' е*; да хи опрскā да *би се* она *ѡодѡзāла*.

У истим синтаксичко-семантичким околностима потенцијалу је конкурентан и презент. То, међутим, важи у случајевима када је посредни потврдни предикат. Према правилима која важе за стандардни српски језик, у условима када се јави одрични глагол у облику потенцијала, а иза помоћног глагола у потенцијалу долази речца *ли*, употреба презента је искључена. Предикат се у оваквим реченицама за своју управну клаузу везује без посредства везника. Брисање негације повлачи за собом обавезу да се зависна клауза за управну везује преко одговарајућих везника, било да је предикат остварен потенцијалом или презентом (в. Танасић и др. 2005: 459). Такве реченице јављају се, мада не често, и у тутинском говору:

трајим и по шѹми *нё би* л' коју *нāшла*; вѣди питај је *имā* л' тѡ да ми пошāљё *нё би* л' ми штā *ѡмѡгло*; она је испитѹјё *нё би* л' је штā *ѡскушāла*.

Много су чешће реченице у којима је негирани потенцијал заменљив одричним презентом:

пā ранијё се припрёмā да *нё би ѡрехлāдѡла* тāмо, бајāги спрёмѡ се он да *нё би ѡдо*; па да *нё би* млѡго *јёла*; чѹвā се да се *нё би гёсило* нёшто ѹпутно; она се чѹвā да јој се *нё би* шта *гесѡло*; још мāло да причāм одё о тѡј невёсти да *нё би жѹрил' и*; питај мāјка: „Ћё ти нѡсё кокѡшке”, а ми кажѹјёмѡ онде ће ни одговārā, да *нё би ѡшле* ко далёко; да се *не би рāђāл' е* девѡјке.

У тутинском говору бележене су и реченице које у формалном смислу представљају исти структурни тип као претходно наведене (предикат је негиран а зависна клауза се са управном повезује везником). Међутим, на семантичком плану оне се слажу не са њима већ са реченицама у којима се иза помоћног глагола јавља речца *ли*. Овде, дакле, појава негације не сигнализира намеру да се спречи, тј. негира оно што се глаголом казује, него управо супротно:

да нāђём кака кѡла да *нё би се ѡребāцила*; дā јој тā чāј да попијё да јој *нё би било* шта бѡљё; питај је тѣи да *нё би* тёби ишта *испирѡчāла*; ѣди код нё да те *нё би* нешто *ѡосāвёѡовāла*; он рёче трёбāло би му писат да *нё би* га *сиāсио*; оставѡила сам дёцу, штā би ме помѡгла за тѡ да погл' ёдāм кроз тā прёстён тогā чѡвёка мѡга да *не би* ме *врāѡио*; нѣсу се мѡме ѡцу држāла дёца мѹшка, пā кажё којё *име*, тѡ старинскѣ, нёмā у свѣјету да му нāђёнёмѡ тѡ *име* да *нё би осѡио*; те *би* тѡ стārё жёне *ѡљѹвāл' е* по трѣ нѡћи *да не би се* тѡ *мāкло*; стāвѡмо конѡпац, и овакѡ састāвѡмо и унѹтра тѹрим жѣта, да *нё*

би свѣ носиле на једно место; мѡрѡм и тѣ л'ѣкѡве кѡпит да ми нѣ би штѡ ѡмѡдѣл'и.

Дакле, реченици: Да нађем кака кола да не би се *ѡребаѡцила*, значењски би одговарала реченица: Да нађем кака кола не би ли се *ѡребаѡцила*. У овим реченицама, стога, негирани потенцијал такође није заменљив одричним презентом⁴.

Облик потенцијала употребљава се и у зависносложеним реченицама за исказивање услова од којег зависи извршење неке друге радње и то у онима у којима се исказује синтаксички тип потенцијалног услова, где се предикати и управне и зависне клаузе исказују потенцијалом:

па кад би ти *јѡ ѡрићѡла*, тѡ би имѡла да пѡшѣш ромѡн цѡю; ако би се *сасѡдѡвио* Албѡнац с Кѡсова и овѡ нѡши, тѡ е ко кад би *ѡрићѡл'и* овѡ из Бѡграда и мѡ ѡвде ис Тутѡна; свѣкрва ти не би *дѡла* овѡ изнѡјет ис кѡћѣ кад би ти *био* спѡс; ако њѣга нѣ би *било*, дѡко би ме тѡ дѣца и *ѡзѣла*; Бѡјана, кад би ти мене *рѣкла*: „Фѡтѡма, мѣне је је дѡшло до тогѡ да ми ти дѡш крѡви, ѡћу да ѡмрѣм”, *јѡ би* ти *дѡла* мојѣ крѡви; кад би свѡ *чѡвѡл'и* Југослѡвију кѡ тѡ, ѡна до сѡтра нѣ би *била*.

Исто важи и за реченице којима се изражава потенцијално допусно значење:

и кат би је *зѡла*, она нѣ би *дѡшла*; и кат би *ѡмрла*, петнѣс дѡнѡ ѡбѡздѣла би се тѡ ко *вѡдѡ нѣ би*; кат би се тѡ *ѡшѣзѡ* тѡ, ѡн ти нѣ би *кѡдо* дѡбро да ти ућѡни, свѡко е на њѣга кѡкѡ; тѡ и кад би се *ѡдѡла* у тѡ нѡше сѣло, тѡ тѡ *рѡдѡла нѣ би*.

Управна и зависна клауза у оваквим реченицама повезују се везницима *кад* и *ако*. Потенцијални услов може се изразити и реченицама са везником *да*. За савремени српски језик, међутим, важи правило да у таквим реченицама предикат зависне клаузе мора бити у перфективном презенту а основне у потенцијалу. Такве реченице бележене су и у говору Тутина:

јѡ је нѣ би дѡ да ми дѡ чѡвек сѡт пѣстѡ хѡљѡдѡ ѣврѡ; тѡ би те *сѡсѡило* да га кѡпѡш; да пожѡрѡш, *сѡиѣла би* на врѡјеме; да изѡткѣш тѡ, *ѡрѣбѡло би* ти дѡста вѡнѣ; да га упѡзнѡш, *знѡла би* кѡкаф је.

Примећено је, међутим, да су у тутинском се реченице са везником *да* могу остварити и када су оба предиката у потенцијалу, што указује на тенденцију ширења везника *да* са потенцијалом на рачун везника *ако* и *кад*, како у реченицама са потенцијалним условом, тако и у иреалним допусним реченицама (у којима употреба везника *да* у савременом српском језику искључује могућност појаве потенцијала у зависној клаузи):

4 Имајући у виду да у литератури нисмо пронашли податак о постојању оваквих реченица у српском језику, овај структурни тип завређује посебну пажњу. Овде само наводимо њихово постојање у тутинском говору, као илустрацију једног типа синтаксичко-семантичких реализација потенцијала. Услови који омогућавају употребу негације у наведеним околностима и детаљније разматрање семантике оваквих реченица биће предмет неког од будућих наших радова.

Лучѡве спйце за нѡкте да *би ми забйјѡ* тѡ чѡвек, *јѡ нѣ би тѡ урадйла*; да га нйкат тогѡ мртвѡца *вйдела нѣ би*, *јѡ би сйѡвѡла* саш нйм у грѡп; нѣ би ти она тѡ рѣкла да *би ѡмрла*; свѣ да *би* овѡ маф *бйло* овудйен, ѡн хи *нѣ би мѡкѡ*; вй *би* ме *одвѣл'и* да *би* *јѡ* *йѡшла*, нѡ нећу.

Истрѡ би га да *би* ми и брѡт *бйѡ*; и да *би* ми нѡ главу *сегѣла*, *јѡ* би је трпѣѡ; и да *би* ми стѡ ѣврй *гѡѡ*, *јѡ* тѡ нѣ би прѡдѡ.

Потенцијал се употребљава и у управним клаузама зависнослужених реченица са значењем иреалног услова. Предикат зависне клаузе притом је или у неком претериталном облику или у имперфективном презенту:

да сам кот кѡћѣ, *би* ти сѡт *йѡкѡзѡ* тѡ рѡнйк; јѡш тѡ да ме бйло нѡшло, *јѡ нѣ би бйла* жйва; слѡшѡ, ймѡм сѣстру ал' је удовйца, сѡд, да хѡће, *би* му је *йѡвѣла*; да ймѡ пѡре, *йтрѣбѡ* *би* јѡј; да је мѡгла, дѡшу *би* му *йѡјѣла*; а *јѡ* да сам га пйтѡла нйкад ме тѡ *гѡѡ нѣ би*; ѡна *би* *напѡјѡла* кол'ко ти дѡша хѡће да мѡре тѡ вѡда да се истѣрѡ негѣје; Слава да чѡјѣ овѡ што пѡшйм, она *би* ме маф *учинѣла*; да нйје водѣ *не би се мѡгѡ* окрѣхат воденйчкй кѡмѣн; да бѡци невѣсту, нѣ дѡј бѡже, тѡ *би бйла* трагѣдија знѡш кѡка; да нѣ бй тогѡ учйтелеѡ, нйшта мѡј ѡтац *нѣ би мѡгѡ* да учйнй; да нйје бйло Тйта, тѡ *би* свѣ *бйло* убйјено; да ме је закѡчила тѡ ситуѡција да ме уфѡтѡ да ме тѣрајѡ да ме вѣжѡ, *мѡгло би* свѡшта бйт, дрѡкшѣ нѣ; е сѡд да је нйје вйдѡ нйко, тѡ *нѣ би вѡвѡло*; на пѣт мѣстѡ да нйсам *јѡ* стйгѡ, тѡ *би* мртвйјѡ *бйло*; да вѣлѡ, она му *нѣ би йѡбѣгла*; *јѡ* да настѡви, мѣне се ни грѡп *йѡзнѡ нѣ би*; у тйјем гѡдинѡма, да ти је л'йјевй бѡбрек йспрѡван, па *би йрѡбѡл'и*, а овѡкѡ не смйјѣмо те дйрат кад *би* чѡвек *рѣкѡ* мил'йѡрде да ми дѡ; да су се помијешѡл'и рѡнйјѣ, *йѡклѡл'и* *би* се кѡ кѡсй кѣрови.

Исто важи и за иреалне допусне реченице:

свѣ од злѡта да је бйла, и да ме је ћѣла, *нѣ би* је *йѡгл'ѣгѡ*; и да ми је обѡдвѡ ѡка извѡдила, *јѡ би шйшѣѡ*; свѣ и да ти звѣзда на чѣло сѡјѡй, *јѡ* те *нѣ би шрйѣѡ*.

У граматицама српског језика наводе се и примери сложеног потенцијала, односно потенцијала за прошлост (Стевановйћ 1986: 719), који неки аутори називају и потенцијал II (Радовановйћ 1978: 161), наглашавајући да је он из српског језика ишчезѡ. У тутинском говору забележено је свега неколико примера: *јѡ би сйгѡрно бйѡ ѡмрѡ*; она сѡмо да је шѡтѣла, ѡн *би бйѡ* можда *ѡстѡ* *жйв*; ѡни *би* можда *бйл'и* *кѡййл'и* да су имѡл'и пѡрѡ.

2.2. ВРЕМЕНСКА УИѡШРЕБА ПОТЕНЦИЈАЛА

Анализа грађе показала је да потенцијал у временској служби има широку употребу у тутинском говору.

Нйме се означавају прошле нерѣференцијалне радње исказане глаголима свршеног и несвршеног вида:

би се *ѡбрѡла* *ћѣ* е проныкл'е копрйве; *ѡбрѡл'и* *би* оне врѡвинѣ, и такѡ *би* тѡ *гѡнйѣл'и* у кѡћу; онѣ водѣ што прѣскѡ са онѡгѡ кѡла *би* *найѡнил'е* у тѡј сѡт; па *би* о-тѣ водѣ испѡд воденйцѣ, разумйѣш, *би* *сйѡвил'и* у тѡ вѡду са кѡјѡм хотѣ да се кѡпѡ тѡ фамйл'йја; и тѡ *би* по дѡста тогѡ *ѡжѡл'ыл'и*, па *би* овѡмо

дворакљасто дрво *осѣкл'и*, маџугу дворакл'асту, па *би* између она два ракља то *наслонил'и*; и они *би изашл'и* према нашијем кућама на брда.

па *би* онѣ коприве *стидљал'и* у један сѳ водѣ; и тѣ *би доносил'и*, за Петрѣвдан, звал'и смо хи л'ил'е, *џул'ил'и* *би* брѣзе и црѣшњу; *ишл'и* *би* бр дима са тѣјем л'илјама; онѣм водѣм, *црскал'е* *би* жѣне, *би* *црскал'е* ону дѣцу и ону фамил'ију која се не дѣжѣ; *би* *иносил'е* сѳт; ја знам Дул'ѣпчѣт *би* *излазила* по онѣјѣ брѣда гѣре и Пантел'ићи у Гнѣлу; и свѣ *би сјајѣла* она брѣда от тѣја л'илја.

У раду ћемо даље анализирати три одлике својствене временски употребљеном потенцијалу које уједно сматрамо и најважнијима, односно диференцијалним у односу на друге глаголске облике употребљене у истој функцији, а то су: семантика поновљивости, (вишекратности), одвојеност од момента говора, те ефекат емоционалне ангажованости, односно доживљености који се постиже употребом овог глаголског облика.

2.2.1. Потенцијал сам по себи носи семантику поновљивости, те најчешће нису потребна додатна језичка средства која би је маркирала, што углавном није случај са другим глаголским облицима (перфектом или приповедачким презентом нпр.). Стога, највећи број примера потенцијала у временској служби у нашој грађи чине они у којима се хабитуалност препознаје на основу контекста. Структурни тип дискурса, притом, погодовао је управо употреби потенцијала, имајући у виду да су посреди били разговори о обичајима у вези са годишњим или животним циклусом, сезонским радовима, или су се пак њиме обележавале устаљене радње схваћене као навике, односно склоности лица о којима се приповеда. Све то одговара одређењу да се, када се употреби потенцијал, „смештању у одређене временске оквире подвргава не само радња, већ и обичај (правило и сл.) да (под извесним околностима) до ње дође” (Ивић 1982: 259).

О семантици поновљивости, као једној од фундаменталних одлика потенцијала било је доста речи у србистичкој литератури. Наглашава се, наиме, да је то глаголски облик који се у овој служби јавља искључиво у временском релативу (Стевановић 1986: 718; Танасић и др. 2005: 461), односно да се њиме казују неререференцијалне радње (Танасић и др. 2005: 461), које, дакле, одликује обухватна поновљивост (Грицкац 1998: 38), те да у том смислу алтернира са перфектом (Ашић и Станојевић 2008: 181).

Будући да највећи број примера чине они у којима се на синтаксичком плану уз потенцијал најчешће није употребљавао детерминатор који би указао на неререференцијалну природу поменутог облика, а који због семантичке природе потенцијала није ни нужан, временска детерминација потенцијалом означене радње утврђена је на основу ширег контекста. Притом, сматрали смо да је наративни режим казивања, односно причање о прошлим понављаним радњама као што су обичаји или сезонски радови, довољан доказ да су посреди неререференцијално конциповане радње.

Прошле неререференцијалне радње детерминисане контекстом:

Он би ишџ са тџм табљџм рџдом и џни би, ко којџ хџће да дарџе тџ младџ, *спџшћал'и* на та послужџџик; исто и џтуд младџ би *стџавила* томе бајрактџру тај дџр; пџсџн ко би *имџ*, џн би *кџйџо* џт тџ пџтискџ; *дошџ би* по јџдан чџвек ил'и двџ јџдан дџн испред свџтџвџ и *дџнијел'и* би тџ кџну и бџју се звџло; ако би *кћџо* да јџш вџшџ зџдџ гџре више земљџ, пл'џо се плџт; та је бџла марџмица вџша и на свџ четџри ћџшка *имџла би* по јџдну рџжу, ко јџдан цвџјет, извџзџну; *би се обџшџло* по џгрџдџ, по конџпџцџ на прџмер; Ђџрћев-дџн је, *би рџкл'и* доводџк л'џта, доводџк прџл'џћа; брџл'џе се бџхџр са дрџџе-на, поред рџџекџ би *йшл'и* џе е прол'истџла врба; џни би тџ *дџнијел'и* и *ос-йџдвџи* тџ и они би се *врџйџл'и* ка кућџ; Кад би спрџћу *йџгл'џгал'и*, да не бројџ свџтове, сџмо би *йџгл'џгал'и* кол'ико йџмџ пред бџрџк л'џдџ; *имџло би*, би џтуд *стџавил'и*, би томџ барџктџру што је носџо зџставу би му *стџавил'и* кошџљу неку, пешкџр, нџшто; кад би *бџл'и* бл'џзо кџћџ, по двџ чџвџка су йшла џд тџх свџтџвџ да кџжџ тџј родџйџни тџмо кол'ико идџ свџтџвџ; џни би *ошџйшл'и* испред свџтџвџ и *кџзџл'и*, тџмо би хи *срџла* тџ родџйна девојкџ, би хи *йџчџстџила* сџком ил'и кџцкџм и водџм, они би *кџзџл'и* свџтџвџ је тол'џко и тол'џко; џни би се *йџврџйџл'и* те прџчџкџл'и те свџтове; би јџј дџјете *гал'и* џ рџке тџј невџсти и џна би га трџ пџт *окрџнџла* према сџнцу; *дџнијел'и* би бирџјџн, *нџ би вџдил'и* нџкџм у танџре, него свџкџ би *зџймџ* испред сџбе џнџг биријџна.

Када су посреди овако дефинисане прошле понављане радње, из контекста се сазнаје да ли је њено вршење било на снази током читавог времена означеног као прошло у односу на моменат говора, или пак током неког одређеног периода (уколико је тема Ђурћевдан, Божић, свадба и сл., дакле, посреди је радња која се у виду обичаја вршла у тако контекстуално дефинисаном временском оквиру).

С друге стране, у грађи су забележени и примери у којима се на неререференцијалност прошле радње указује посебним синтаксичким средствима у која убрајамо прилошке или именичке детерминаторе.

При детерминацији времена вршења радње прилошким детерминаторима бележени су најчешће прилози *некад*, *тад*, *раније*, *йрије*, *најйрије*, *исйрије* и сл., који време вршења радње диференцирају џд садашњег. Поменути маркери имплицитно су садржани и у контекстима са другим прилозима (*изјџйџра*, *навџче* и сл.), којима се тренутак вршења радње, ограничавањем на ужи временски џдсек, тј. додатно прецизира:

изџтра би бџо звџт да идџм; йџвијек би хим л'йјџпо *урџдџла* чергџце; ранџјџ времџна би се *исйросџла* девојка, па се прџсџчи злџто, пџ се прџсџчи вџна да ткџ ћил'џме; мџја би се снаха вџселџ *дџзла*, па би свџкат прџју *умџсџла*; тџ се ранџјџ нџко *нџ би* ни замџрио; та младџ би мџрџла йвџчџн лџмбу да запџл'џ; ал она нџкад *нџ би* јџла мџк л'џп и врџћ; те жџне рџно би *врџжџл'џ* тџ; пџ би тџ зџми *смрзло*; л'џти *не би* имџло џвџ пџток; *зџшлџ* би сџнце кад би нџјпрџџен *долџзил'и* џно из Вџдрџнџка; изџтра би *йшл'и* ко ће да се кџпџ ладнџм водџм; нџјпрџџен *не би се* ни *чџшџл'и*, *не би* нам *дџла* стрџна џ рџт нџкако; имџло је ранџјџ па *нџ би* *шћџл'и* да се помџрџ; нџјпрџџен мџ би *ошџйшл'и* да налџжџмо шпџрет; ранџјџ би *дџшл'и* џде ис

војнок ђсека понёко; йзутра би йшурил'и тога бёхара у вёду; најпријен би викъл'и ўзми сламё па зайъл'и тамо да изгорё бўхе; тапўт би по педесёт ил'и шёсёт сватёвѡ дёшли у сёло; тапўт кат би тё свѡдбе бил'е, кат су ти скўпови бил'и, нё би гал'и заедно да су у друштво; копрйву би, ми би йшл'и дёца најпријен, па би йшл'и у воденицу па би узймъл'и онў вёду што фирикаѡ, па би йшл'и па би узймъл'и најпријен тў вёду; ондѡ би сийъл'и кукўрус; тѡт тројца би бил'и ўпорёт, па барјактѡр за н'йма; ранйјё би се исйросил'е; кафу би гал'и гёдишнё као пёмёћ сиротйњи, шећер би добыл'и; понёћи би йшл'и от кўћё до кўћё и йрѡжйл'и ко шта ймѡ; сўтрадѡн би йребројѡл'и чијё је кол'ико; зйми нё знѡм ни ш чйм би се кйшйли.

У зависносложеним реченицама у функцији одредбе бележене су најчешће временске зависне реченице:

Кат је грѡт пѡдё, којй би се чёвек удѡвйо ил'и обёсио, би га йозйвѡл'и да врнё ђфце у планине; кад је дёшло до мало стёкё, ошйшл'и би гёре ђё тѡ растёвина; кат смо бил'и млади, йрѡшйла би не мајка д-ёмо код рй'екё да убёрёмо првё врбу; чётвртй рѡзрет ка[д] сам бйо, и[з] шкёл'ё кад би се врѡћё, отац би ми на њйву ѡрё са волёвима, са тијем рѡлом; кад је прёл'еће те ѡру љўди, ми би свё йрчѡл'и кат хоће да пёчнё да ѡрё, првѡ брѡзда, ђна открйвѡ тё рѡшке; Мѡрт кад би бйо, Блѡговйјес, тё би се йѡл'йло изйўтра рѡно; кад је онё Прол'ётњѡци, тё би звѡл'и; ў рёт кат сам бйла, кўкурйјек би брѡл'и; кат цвйјет стйгнё, ми би ошйшл'и по л'йвѡдѡ па бёри; кат пѡднё снйјек, ђндѡ би йшл'и по дрѡвѡ у шўму, кад би погодйла мало љёпшё мёсто, йомйрйл'и би се, дёћи л'ўди, йомйрйл'и би се; копрйву би йшурѡл'и у вёду кад је Гўрђевдѡн; кат је копрйва пропйкла, би ошйшл'и те брѡл'и; кат је бйо овѡ Другй свётскй рѡт, понёшто би нашл'и тога жйта; и такё би се мўчил'и докл'ен то трѡе.

У именичке детерминаторе спадају: именица у слободном падежном облику, затим падежни облик са обавезним детерминатором и предлошко-падежна конструкција. При употреби именичког детерминатора, означена радња може се временски квантификовати. Применом оријентационог критеријума, именички детерминатор посматра се као тачка у времену која омогућава одређивање радње исказане потенцијалом као симултане, антериорне или постериорне у односу на време исказано одредбама.

Као примери са слободним падежним обликом забележени су само они са именицом која означава неки дан у недељи. Радња исказана глаголским обликом симултана је са временом исказаним одредбом:

Пётком би йшл'и на цўму; утёрком нам нё би дѡла свёкрѡвѡ нйшта да радймо; понедељком би пёнијел'и сйр на пйјац.

У примерима са предлошко-падежном конструкцијом као детерминатором забележени су контексти у којима је радња исказана потенцијалом симултана, антериорна или постериорна у односу на време исказано одредбама.

Значење симултаности остварено је у конструкцијама са акузативом и предлозима *за*, *на*, и *у*, као и конструкцијом *о* + локатив:

пўна сѡба *би бїло* за врэме онѡ Дрўгѡг свѣцкѡг рѡта; за Петрѡвдѡн гўл'їл'и би брѣзе и црѣшњу; за Петрѡвдѡн би пѡл'їл'и вѡтру, оне л'їл'е, а за Ћўрѣвдѡн нїјесмо; вїшѣ *би се йонаийїл'и* за даћу свїњскў нѡ на свѡдбу; па *би брѡл'и* тѡ јѡја за Ўскрс; мї кад *би бїло* за Ћўрѣвдѡн;

тѡ се пѣвѡло кад *би се йшло* на Јеремїндѡн; тѡ *би се износїло* на Ћўрѣвдѡн да се проветрї; на Петрѡвдѡн *би изѡшл'и* према нѡшиѣм кўћѡма на брѡда; на Ћўрѣвдѡн *износїл'и* би тѡмо штеђевину дѣкїцѡ; на Ћўрѣвдѡн *би сїѡвил'и* једну плѡчу; кажў на Ћўрѣвдѡн такѡ *йшл'е* би у тѡр на некѡ вратїло; на Ћўрѣвдѡн *би йшл'и* на сѡбор те *би изрѡл'и*, *пѣвѡли*; на Ћўрѣвдѡн *би йшл'и* на сѡбор те *би изрѡл'и*, *пѣвѡл'и*; на Ћўрѣвдѡн бил'ѣ су нѡјприѣн оне штрўгье; па *би йѡл'їл'и* на те Прол'ѣтњѡке, запѡл'и рѡно слѡму, да се запѡл'ѣ бўе; ѡни *би нѡ јесѣн* долѡзили; на Вѣлїкї пѣтак *кўвѡли* би;

У четврѡк *невѣсту би доводїл'и*; У пѣтак је двѡрѣла тѡ невѣста и *злѣдѡл'е* би је жѣне; ѡна *би у прѡл'ѣне* *изѡшла* и *кўйшла* би то; тў кад *би у двѡ сѡта* рѡднїци *накркѡл'и*; ѡна *би у прѡл'ѣне* *изѡшла* и *кўйшла* би.

пѡ *би гѡшло* о Ћўрѣвдану јѡка вѡда тў; о Ћўрѣвдану *би јѡгње калѡл'и*; тѡ *би бїла* вел'їка вѡда о Ћўрѣвдану; о Ћўрѣвдану турѡл'и ону копрїву ў воду; о Божїћу мѡј би ѡтац *йорѡнио*.

Антериорни тип временске ситуације илуструју примери са генитивом и предлозима *йре*, *уочи* и *до*:

од кѡпрївѡ *би йрѡвил'и* прїѣн Ћўрѣвдѡна зельѡник; прїѣн сўнца *би тѡ брѡл'и*; йўшїѡл'и би пѡшчѡд уочи Ћўрѣвдѡна; прїѣн зорѣ *би гѡшл'и*; А йїсѡл'и би кот хѡцѡ прїје Ћўрѣвдѡне.

уочи Божїћѡ *би сѣкл'и* бѡдњѡке; уочи недѣлѣ *би се йокўйїл'и*; ўоч'и Ћўрѣвдѡна *не би гѡла* свѣкрва; кѡд нѡс *имѡло* би тѡ уочи Петрѡвдѡна; па *би йзѣл'и* мравїњѡк ўочи Ћўрѣвдѡнѡ; уочи Ћўрѣвдѡне *би сакрївѡл'и* и чешлѡве и йгл'е; очи Петрѡвдѡна *жўљїли* би кѡре тѡмо од бѣлорѡста; ѡне *би уочи Ћўрѣвдѡнѡ* *йшл'е* око кўћѣ да врѡчају;

нѣ би се мѡгѡло да до јўтра да пронѡћу; до Божїћѡ *нѣ би се мрїло*.

У односу на време исказано предлошко-падежним конструкцијама са предлозима *йо* и *йосле* радња у предикату је постериорна у примерима:

по Лўчїндѡну *би долѡзио*; пѡсѣн Ћўрѣвдѡна *имѡло* би цвїѣћа дѡста; јѡгл'їку *би посен* Ћўрѣвдѡна *брѡл'и*; пѡсѣ рѡта онѡ кад *би јѡ обўкѡ* гѡрни и дѡлнї вѣш о-тѡгѡ.

У конструкцијама са падежним обликом и обавезним детерминатором потврђено је једино значење симултаности:

ја *би тў* конѡплўу у Вїдрењѡк *држѡла* по трї хѣфте; сўтрї дѡн рўку *би ўзѣла*, *љўбїла*; хѡ зѡра ѡн би дошѡ; мѡј ѡтац *би свѡкѣ гѡдинѣ* *зѡклѡ* вѡла; свѡкѣ гѡдинѣ *би долѡзио* код нѡс; и тѡ *би се брѡло* и *кїселїло* у вѡду, по двѡес, по мѣсец дѡнѡ; свѡкѣ гѡдинѣ би ни *се знѡло*; бїло тў клѡнѣти тў ѡрмунике тў цѣлѡг дѡна *би јѣчѡло*; трї гѡдинѣ *нѣ би рѡдїло*; свѣ што *би йосїјѡло* *нѣ би рѡдїло* за трї гѡдинѣ; по трї недѣлѣ *би држѡли* у мѡчїло; рѡнѡм зорѡм *би ѡйїшл'и* на Бѡнѡвѡц за вѡду; тї дѡн *би се свѡкѡ* дїјете мѡрѡло *окўйїшл'*; жѣне гѡл'е око четїри сѡта *обрѡл'е* би се око туђѣга тѡра; *сву нѡј* би вѣзл'е; свѡкѡ јўтро што *би йѡгѡл'ѣдѡл'и* пред њїну кўћу је пол'їција; мї на посѣтке

би ишли по цијелу зиму; хѣфту дāнā нѣ би гал'и старй; па би и остiавили по пѣ-шес месѣци; пā тō по пѣ[т] шѣс пўтā би ишил'и љўди за мiр.

У једном делу примера потврђена је и двострука временска детерминација, при чему једна одредба даје шири временски оквир у који се смешта целокупно мноштво радњи, а друга дефинише ужи интервал у који се смешта појединачна радња:

о слāви дрўгў нōј тō би пўна бiла сōба; свāкад би она āлву наiрāвила за прѣло; онō изўтра на Бōжић дошб би полāзник; ўвѣћѣ ў срiјѣду би бiла кāна; имāло би снiјѣга и о Гўрђевдану онō спрва; на Блāговiјес тō би се iпāл'ило изiўтра рāно; иiспрва би ўвѣчѣ ишил'и по посѣдāкā; на Гўрђевдан би рāно узiмал'и вōду с iзвора; ўочи Гўрђевдана ўвѣчѣ би оiйишл'и на једну вōду; у пѣтак изiўтра би довѣл'и млāдў; у ч'етири би се гiл'и и зiўтра; понōћи би по едан пўт оiйишл'и да вiдiмо воденiцу; пā би чвāрāл'е пријен зорѣ понōћи; такō би се сасiавил'е ўвѣчѣ девбјке на посѣдак.

Напоменућемо још и то да хабитуалност коју својом семантиком подразумева потенцијал не значи и редовност, доследност у вршењу глаголом означене радње (иако је то значење најчешће посредни). Тако обележене радње могу се одликовати и епизодичношћу, бити вршене с времена на време, односно када се стекну услови за њихово вршење. На то се најчешће упућује временским одредбама:

свāкi пўт би jā оiйишла и мi би се догōворил'и iћ трѣбā да ме ѓн чѣкā; jā би ишāо рѣдōвно, кўмови смо бiл'и, па би iрiчб ѓн мѣне свāкат; нiкат рахметл'и свѣкрва не би уiоiрѣбiла тō; рiјѣтко би имāло хāрмоника; понѣкад нѣ би ни сiйгō; понѣкад на сāч би бiло; нѣкат би имāло нѣшто да пōпијў.

Ову особину потенцијала примећује Т. Ашић, наводећи да она „није у нескладу са условљеном хабитуалношћу јер указује да се догађај није регуларно одвијао већ кад би се стекли неки посебни услови (који говорнику могу бити и непознати)” (Ашић 2007: 145).

Употреба потенцијала при приповедању прошлих радњи, осим што подразумева њихово понављање у прошлости, најчешће подразумева и семантику сукцесивности. Присуство прогресивности, односно постојање редоследа у вршењу глаголом означене рафње очитује се у сложеним реченицама са више предиката у потенцијалу:

ѓн би тўнā одмāрб, причāл'и су ми старй, одмāрб би кōња, iрiйео би га па би одмāрб, пѣшкѣ нiћѣ мōгō; кад би се завршило тō, дѣвер би iрѣбројао пāре и зафāл'ио се свāтовима и свāдбарима који су дāровāл'и млāдў и изjавио би кол'ико се нōвца покўпило; оiйишл'и би тō и у воденiцу би мл'ѣл'и, и о-тога ѓвса она, ка чāчкал'ица, ми зовѣмо бадрл'ица, па, каже, тō би мл'ѣл'и, и то би доносил'и и jѣл'и; тō би ми тāмо по шўми вiдѣл'и, па која је бўква шўпл'а млōго, па би тў бўкву обāл'ил'и секiрōм, пiлōм, па би је гднi'ел'и на волōве, па један пōла мѣтра-мѣтар, па би још мāло искdйāл'и тō унўтра и тō би бiла лўбица, као кāца и пōсле би рѣћāл'и от тōгā цијѣја, у кāзан онā цијѣј би покiсел'ил'и, па сiāвили у тō вѣш.

У наведеним примерима сложених реченица углавном су сви предикати у потенцијалу. Најчешће се у синтаксичко-семантичким околностима овог типа, дакле, при казивању прошлих неререференцијалних радњи, потенцијал управо и јавља у низовима. Међутим, нису ретки ни случајеви његовог комбиновања са осталим глаголским облицима којима се такође могу обележавати прошле радње неререференцијалног типа (наративни императив, временски транспоновани презент, перфекат)⁵:

ону једну краву *би остiавил'и*, ко *йма* двiје-трi козе, једну козу *би остiавил'и*, ко *йма* више оваца, двiје *остави*, оно друго, *мора* то *да даш*; *кухало се* богами ко *е* шта *имо*, неки вала у комзёрву ону, ону комзёрву од пўтера, месо *би кухал'и*, пасул' с месом, у огниште; *Грдишли би се*, грбш-кање, по пёт камёна *па би* оно *рагйли* руком, *покупи* па *баца* горе камен *па покупи* оно доле *па уфати* она камён, *па* тако *е* грошкaње *било*.

2.2.2. Друга важна особина временски употребљеног потенцијала у тутинском говору коју издвајамо јесте одвојеност глаголом означених радњи од садашњег времена, односно њихова ограниченост на време које је у односу на моменат говора означено као прошло. Вршење, или, тачније, понављање глаголом означених радњи дешавало се у прошлости, што значи да су, у тренутку говорења о њима, те радње из садашње перспективе дезактуализоване, те по својој суштини дисквалификоване као поновљиве.

Како се примећује на основу прикупљене грађе, одвојеност од момента говора може бити експлицитно или имплицитно исказана, присутна у ближем синтаксичком окружењу или у ширем контексту, може се препознати на прагматичком плану или на се на њу упућује посебним језичким средствима са прилошком службом (*раније, некад, у моје време* и сл.) или пак реченицом (*Саг то није тако, Саг тога нема*).

Да се потенцијалом означене понављане радње са становишта садашњости схвате као неактуелне, од примарног значаја јесте контекст у који се приповедање смешта, односно тип дискурса. Како показује грађа добијена истраживањем спроведеним на територији тутинског говора, разговори на задату тему попут причања о традиционалној свадби, прослави празника годишњег циклуса, некадашњем животу на селу, у заједници, те разговори о реалијама у вези са тим временом, тачније теме које се могу означити маркером *некада* у односу на оно што је *сада*, а што је настало услед промене начина живота, производе тип дискурса у коме ће у предикацији примарну улогу имати потенцијал.

Употреба потенцијала у претходно дефинисаним типовима дискурса сигнализира везивање радње за прошлост, што се најчешће препознаје из контекста. У примерима који следе, посреди је казивање информатора

5 Услови комбиновања потенцијала са конкурентним глаголским облицима, фреквентност потенцијала у односу на њих, те синтаксичко-семантичке и прагматичке околности које у говорном чину регулишу избор конкретног облика биће предмет посебног рада.

о углавном заборављеним временима, обичајима, предметима, што је на прагматичком плану маркер дезактуализованости:

баба би пресекла пупак, баба свежи она пупак, све би то баба радила. Ја посл'ен тамо л'егни, додуже она постелица би ми одма ишла, нијесам с ниједним тел'ила муку; он би, ако би нека стока похарао, ил'и ушла у ту неку л'иваду, та бекчија би је заворио, он газда чије је говече ил'и овца ил'и коњ ушло у ту л'иваду, морало би да надокнади том газди држало би се е стоке доста, држало се е и коза и оваца и крава, имало би људи па и по два пара волова, рижетка кућа да не би имо по два пара волова; е, гази имало није, овај, струје имало није. Гази, каже, ова гас с петрол'ејом што је. Каже, то би онџе мал'е газул'ице, онџе мал'е, па један фитил' мал'и из онџе газул'ице, на то би вечерал'и; и тако би, није имало, па тога гази није имало, па би ми одел'ал'и от смрчеве даске бритвом, па би запал'и онџе шибцом ону л'уску, па би, док би вечерал'и, то би држал'и да видимо то. Па би посл'ен наложи ватру у форуну, и счала би соба док би посейиковал'и, седел'и тунাকে. Е то би; то знам да би шура'и у воду ладну онџе месо да се не би ишпегило, нџема фријдер, а осол'и га обавезно.

Осим контекстуално, дезактуализованост радње може се означити и посебним језичким средствима. Најчешће се у блиском синтаксичком окружењу употребљавају парови прилошких одредби са односом некад / ирије / у моје врејеме / у шо доба : сад; или детерминатори раније, исрије, употребљени самостално:

шта би брал'и овија чајева раније од л'ипџе, бџу фала шта би дошло о[д] Тутина, от Кочарника, ис Попа, па по овија нашија шума би брал'и л'ипа, чајеве, а ми сат имамо л'ипе кот куће, то су сила л'ипе, море, ал'и јџш нисмо убрал'и и ни један чај; има џде рџа код нас овамо у овџе крше, ја сам носџо раније једној жџни у Тутин, да л' нешто велаше за накџ притисак, и ишла би та чај, само сат скџро јџк; раније око казана би имало људи лџм живџи, дођи увечџе, дођи преко дана, разговџр, пи, овџо сат нџма ниџко да дођџе; раније су морал'и и одавџе овџи њџгови да џџј купџе да џна тамо се спрџма; некад, којџи су џмућни они би кујовал'и да би се џна сирџмала тамо, да би икала онџе черге; спрџва по гџдина би ирџшла, а сад јџк, мџсџец дана два, пустај се вџсти, филмови; брал'џ би цвџџе, да понџсџемо цвџџе да окџтџмо кућу, то би нашл'џ те вџсибџе и доиџела би у рџку дџца. То раније; Имало би исприје нарџда, то пџсма, шта би имало; то је џшло овџи старџи јџш прије нашџк врејена, оиџил'и би, на л'џђа су доиџел'и и по тријџс кџла, пџдџсџџет, како којџи, па нађи па све на л'џђа доиџе овамо, да поврџне дџшу фамџл'ији.

Такође, бележени су примери у којима се у ширем контексту најпре описују понављане радње које су важиле за одређено време, након чега следи исказ којим се експлицитно наглашава њихова одсеченост од садашњости:

Ткал'џ би жџне и шњајдер бџо, џн би рџџо то одџјело сукњџено. А сат то нџма; ада богами смо правџл'и и то је бџило стварно л'џјџепо, шурил'и би помало јџчма и помало кл'џка и знаш којџи сџк би онџо најравџили згџдно, има неџи добар џкџс, и знаш како е то бџило згџдно. А сат ова нарџт маханџија

нешто; сѧд је свѧкѧм у свој тањир сипѧно, а ранијѧ нѧје било него по јѧдну шѧрпу са кѧхѧњем *би стѧвили* на средину и свѧ *би* из онѧ шѧрпѧ *срѧл'и*; тѧ сѧт не смѧјѧ да рѧдѧ, ми смо рѧдиле свѧ живѧ, *нѧ би* ни, да извинѧте, ни *прѧчѧле* да смо трѧдне, нит је *знѧо би* ни свѧкар ни свѧкрва доклѧ *се нѧ би виѧгело*; трѧвѧма, чѧевима, трѧвѧма, ѧто такѧ *би се лиѧечѧли*, ни код лекѧра ни жѧне ни лѧуди, бѧо здрѧв нѧрод ѧндѧ. Нѧје било болешљиво ка сѧдек; чѧјеви, обзѧвка, мѧтвица ето онѧ, ето онѧ, имѧло је јѧш, штѧ знѧм јѧ којѧ, и шипурак и свѧ *би се тѧ корѧсѧило*, таблѧте нѧкад се нѧсу ни знѧле да се попијѧ. Сѧд се без таблѧтѧ не мѧже, јѧ и пијем свѧки чѧс, сѧт; нѧјесмо имѧл'и вѧду ѧвде правѧ, него је бѧла ѧдавѧ једно тријес минѧтѧ, тѧмо смо узимѧл'и вѧду, ал' нѧје се мѧгло, чѧкѧл'и, па *би тѧ лопѧтѧма чѧстил'и* пут док би. Сѧд мѧло је другѧчијѧ; *прѧдѧвѧл'и би* лѧуди пѧрче земљѧ да *би снаху довл'и* кот кѧћѧ, нѧје се имѧло. Врѧме е такѧ било; А сѧдек, нѧјприѧен свѧ у воденицу, то *би* и-Жупѧ ѧдонѧт *дошл'и*, тѧ шта *би имѧло* нѧрѧда, па *би ѧвѧл'и*, имѧло дѧцѧ дѧста. *Пѧвѧла би* дѧца шта ѧтѧ, *ѧвѧла* онѧ старинскѧ, онѧ пѧсме што се пѧвѧл'е, нѧје овѧ садѧњѧ, тѧ ранијѧ. Јѧ кат сам дѧшла одѧнѧ, *јѧ би онѧкѧ ѧшла*, а дѧца *би дѧл'е врѧшиѧла*, *сѧстиѧвила би се*, а сѧдек не идѧмо, на ѧзвор тѧ бл'ѧзу. Нѧмѧ нѧкака воденица по Вѧдрѧњѧку и не идѧ се, нѧко ти и не пѧвѧ, нѧма ни дѧцѧ; стѧнови от прѧћѧ испл'ѧти, и покрѧ, нѧко *би ѧокрѧо*. Ранијѧ нѧје имѧ прѧп; Сѧд је овѧјем сјѧјно свѧ. *Нѧ би ми се знѧло* ни кѧд сам л'ѧгла, л'ѧгни по један сѧн одспѧвѧ, тѧ се већ самнѧло; тѧ бѧо дѧбрѧ чѧвек, тѧ би старѧ прѧчѧл'и, а то сад нѧма не мѧре да се дѧсѧ, нит ѧмѧ дѧбријѧ нити постѧѧ.

Имајући у виду да се радња означена потенцијалом не простире и на моменат говора, ако се казују устаљене радње (на пример обичаји) које се и даље врше, потенцијал се по правилу замењује презентом, како би се указало на њену свевременост. Тако ће на пример, информатори рећи: За Бѧјрам *сѧрѧмѧмо* колѧче, За Бѧжић *ѧдѧмо* у бѧдњѧке. Када су, међутим, посреди напуштени обичаји, саговорници бирају потенцијал: За Бѧжић *би се увѧдѧо* вѧ у кѧћу; невеста *би се* на кѧња *водѧла*. Рећи су случајеви када се актуелне радње уобличавају потенцијалом. Забележено је свега неколико примера у којима се посебним језичким средствима указује на то да се оне врше и у садашњем времену:

јѧла би се прѧвѧла кѧ и свѧкат, кѧ и сѧт, биријѧни, тѧгл'ѧје онѧ слѧткѧ онѧ, мѧсо и такѧ, ѧстѧ, ѧстѧ, хрѧна је ѧстѧ, мл'ѧјека кисѧлѧ онѧ от стѧкѧ, ѧто тѧ; *имѧло би* тијѧ прѧчѧ, тѧ *би ѧлѧшил'и* дѧцу, и сѧт рѧкнѧм јѧ унѧчѧди-ма мојѧјем ѧмѧ кѧлакѧнѧра; па се тѧ трѧл'ѧ, ѧзмѧш, *истрѧл'ѧш* онѧ дугѧчко, *сѧвиѧл'и би*, тѧ *би се звѧло* повѧсмо, и сѧд се такѧ зѧвѧ; тѧ *би шурѧл'е* ранијѧ планѧнке, и сѧт турѧјѧ.

Претходно анализирани примери из тутинског говора недвосмислено указују на то да је ограниченост радње на прошлост, осим семантике хабитуалности, још једна од важних одлика потенцијала. Ову одлику приметили су и аутори новијих радова о потенцијалу у области србистике (а има и радова заснованих на компаративном приступу). Т. Ашић и В. Станојевић, на пример, наводе да се потенцијал употребљава за обележавање процеса који се понављао у прошлости и да

у том смислу алтернира са перфектом. Основна разлика према перфекту јесте управо у ономе о чему је у нашој анализи било речи. Наиме, како аутори наводе, „догађаји представљени потенцијалом за прошлост не могу бити актуелни у моменту говора, што не важи за перфекат” (Ашић и Станојевић 2008: 182). Односно, потенцијал не може обележити „понављање у интервалу који није нужно завршен пре момента говора, односно који је у деиктичкој вези са њим”, на шта указује пример: Тог лета три пута ме је / *би ме одвео на брдо (Ашић и Додиг 2014: 293).

2.2.3. У вези са претходно анализираним одликом јесте и семантичка компонента емотивне ангажованости (евокативности, носталгичности), коју, у односу на друге глаголске облике, у себи садржи временски транспоновани потенцијал. Ову повезаност истичемо имајући у виду да се слажемо са констатацијом да је код потенцијала „носталгичност последица чињенице да је интервал у коме се понављао догађај уведен потенцијалом строго одвојен од момента говора” (Ашић и Станојевић 2008: 181). Натојећи да дефинише диференцијалне синтаксичко-семантичке одлике потенцијала у систему глаголских облика за казивање прошлих радњи, ову одлику прва помиње Милка Ивић, уводећи однос фактографско (својствено перфекту) : емотивно/евокативно казивање (потенцијал), о чему је било речи у уводу нашег рада (Ивић 1995: 44). Надовезујући се на ставове М. Ивић, аутори новијих радова емоционалност као семантичку компоненту (осим поменутом одвојеношћу од садашњег тренутка) образлажу чињеницом да се употребом потенцијала „улази, уживљава у догађаје”, тако што се реферише на сваку појединачну реализацију, што на стилском плану производи ефекат носталгичности (Ашић и Додиг 2012: 416), о чему је такође било речи у уводу.

Разлог високе фреквентности потенцијала у грађи прикупљеној на терену Тутина може се образложити управо наведеном чињеницом. Теме за разговор са информаторима најчешће су подразумевале подсећање на давно заборављена времена, обичаје, људе и предмете, што само по себи подразумева поновно (пр)оживљавање различитих ситуација, те, сходно томе, емотивну ангажованост. Евокативност казивања подразумева носталгичан тон приповедања, а ту потенцијал наступа као најпогодније средство обликовања исказа. Доживљеност, односно доживљаваност радњи подразумева се, будући да је реч о догађајима који су у непосредној вези са субјектом, односно наратором (било да их је наратор лично доживео или је сазнао о њима из приче). Управо због тога се често употребљавају изрази типа: *Сећам се...*, *Памтиш и данас...* и сл, чиме се наглашава да наратор није неутрални преносилац информација, што даље доприноси експресивности исказа:

ја знам, отац *би ирџо* да је пашче удавило неком дијете; кад *би ми ирџи* кроз Лукавицу, *сећам се*, блато, *би ни остид’и* опанци, носил’и опанке онда, нијесмо имал’и ципил’е него опанке, блато *би било*, а она је била као гнила она земља; *џво ја сам л’ично ишо пешке* за Пећ, за Ђсток, за Митровицу, *пешке би ишл’и*, и *ко би имо* кога свога, у реду, *ко не би*, у

ханове *би ноћујевѝл'и*; како се тѝ живѝло, бѝш *би* ми *ѝрѝчѝла*, јѝ сам запѝн-тио, нѝје имѝло ни онѝ, па *би* конѝплѝ са пѝпелом *ѝрѝл'и*, нѝје имѝло прѝшка, *ѝрѝчѝла би* ни мајка, и тѝ *би* свѝ то *кѝсел'ил'и* ту конѝплѝ; јѝ сам запѝн-тио у Тутѝн, *гѝшло би* кад *би* пѝјоц *имѝо* и Срѝби и мусл'имѝни; сѝћѝм се вѝзде кад *би* ѝна *ѝѝрила* качѝмак од хѝлдѝ, тогѝ се вѝзда сѝћѝм кѝл'ко ми остѝло слѝтко, од хѝлдѝ онѝ црнѝ; и онѝ бѝш пѝнтѝм онѝ *би носѝл'е* онѝ бѝјел'ѝ онѝ кѝ фистѝн онѝ, бѝш мајка је мѝја носѝла; пѝ, сѝћѝм се јѝ дѝбро ка сам онѝ мѝло порѝстѝ, мѝло онѝ, да кажем, дѝсет гѝдѝнѝ, двѝнѝс гѝдѝна, мѝј ѝтац *би оѝѝшѝб*, те *би*, у шѝму *би оѝѝшѝб*, па *би ѝдѝжѝб* тогѝ пѝпрађѝ, па *би* у јѝдну вѝзу, па донѝси, па на крај тѝмо, у ѝшѝак, па *би тѝ тѝри* такѝ, и јѝдну пон'ѝву тѝри по онѝм пѝпрађѝ, и дрѝгѝ пон'ѝву *би се ѝокрѝл'и*.

3. ЗАКЉУЧАК

Спроведена анализа показала је да је у говору Тутина и околине потенцијал широко заступљен у обема својим службама – модалној, и временској. При употреби овог облика као модуса, саопштавају се значења могућности, жеље, намере и сл., са будућом временском перспективом. Примарни предмет нашег интересовања, међутим, била је употреба потенцијала при временској транспозицији, односно у ситуацијама казивања прошлих радњи. Показало се да потенцијал у овој служби заузима значајно место у систему глаголских облика за казивање прошлих ситуација. Избор потенцијала у говорном чину је, међутим, како се показало, регулисан неколиким синтаксичко-семантичким факторима. Пошто су му у испитиваном говору конкурентни перфекат, временски транспоновани презент и наративни императив, обликовање предикације потенцијалом захтева испуњење неколико синтаксичко-семантичких, односно прагматичких околности. Наиме, уколико је посредни намера говорника да означи радње које су се понављале у прошлости, и чије је вршење у садашњем моменту дезактуализовано, што подразумева да се на наративном плану у исказ уводи компонента емотивности и носталгичности, примарно средство за њихово саопштавање у говорном акту постаје потенцијал. Притом, маркери који упућују на постојање наведених семантичких компоненти на конкретној грађи препознају се или на основу контекста, или се пак на синтаксичком плану маркирају посебним језичким средствима.

Литература:

Ашић 2007: Тијана Ашић, С оне стране потенцијала: нови приступ појашњењу употребе потенцијала за означавање понављања у прошлости, Научни састанак слависта у Вукове дане 36/1, Београд: Међународни славистички центар на Филолошком факултету, 137–150.

Ашић и Додиг 2012: Tijana Ašić, Milana Dodig, О процесуалном и егзистенцијалном представљању радње у српском и француском језику, *Српски језик, књижевности, уметности*, зборник са VI међународног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у

- Крагујевцу (28–29. 10. 2011), Књига 1, *Структурне карактеристике српског језика*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 413–421.
- Ашић и Додиг 2014: Тијана Ашић, Милана Додиг, Различита значења потенцијала (кондиционала) у романима Меше Селимовића *Тврђава* и *Дервиш и смрт* и њиховим преводним еквивалентима на француски језик, у: *Српски језик, књижевност, уметност*, зборник са VIII међународног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу (25–26. 10. 2013), Књига 1, *Вишезначност у језику*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 291–305.
- Ашић и Станојевић 2008: Veran Stanojević, Tijana Ašić, *Semantika i pragmatika glagolskih vremena u francuskom jeziku*, Крагујевац: Filološko-umetnički fakultet.
- Грицкат 1998: Ирена Грицкат, Потенцијал у служби хабитуалности (и неколико напомена поводом ове конструкције), у: Милка Ивић (ред.), *Јужнословенски филолог*, књ. 54, Београд: Институт за српскохрватски језик САНУ, 35–40.
- Ивић 1995: Milka Ivić, *Lingvistički ogledi*, Београд: Biblioteka XX vek.
- М. Ивић 1982: Милка Ивић, Македонски глаголски облици за овременавање хабитуалне ситуације у поређењу са српскохрватским, у: *Македонски јазик*, XXXII– XXXIII, Скопје: Институт за македонски јазик „Крсте Мисирков”, 259–261.
- М. Ивић 1983: Milka Ivić, Најини на које словенски глагол овременује понављају радњу, у: *Lingvistički ogledi*, Београд: Biblioteka XX vek, 37–56.
- Радовановић 1978: Милорад Радовановић, Потенцијал II у српскохрватском језику, Зборник за филологију и лингвистику XXI/1, Нови Сад: Матица Српска, 153–161.
- Станојчић и Поповић 2005: Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, *Граматишка српског језика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства
- Стевановић 1986: Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II*, Београд: Научна књига
- Танасић и др. 2005: Предраг Пипер, Антонић Ивана, Ружић Владислава, Танасић Срето, Поповић Људмила, Тошовић Бранко, *Синтакса савременог српског језика: њосија реченица*, Београд: Институт за српски језик САНУ

THE USAGE OF POTENTIAL IN THE SPEECH OF TUTIN

Summary

The paper analyzes the usage of potential in the speech of Tutin and the surrounding area. Potential is foremost regarded as a verb form used in its primary function. It can be noted that a wide range of modal meanings combined in the semantics of future time perspective is expressed by it in the analyzed speech. In temporal transposition potential is most frequently used for describing past repeated actions. It turned out that potential was the main linguistic means in the investigated speech depicting actions repeated in the past according to the predetermined sequence, i.e. by habit, especially in the case of emotionally intoned discourse.

Bojana Veljović

II Путевима историје српског језика и писма

Вања Станишић
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

О „СРПСКОЈ ДИПЛОМАТСКОЈ МИНУСКУЛИ, ЈОШ ЈЕДНОМ

Упркос чињеници да је разграничење појединих типова писма у словенској палеографији направљено по угледу на грчко-латинску, њихова је подударност само формална, пошто називи ћирилских типова писма одражавају другачију традицију и преживели су другачији развој – неуједначен чак и у оквирима словенске писмености, тако да у досадашњој палеографској литератури односи међу овим типовима писма у ћирилици нису добили задовољавајућу и општеприхваћену палеографску дефиницију и класификацију. Тема овога рада јесте питање оправданости назива *минускула* као ознаке за канцеларијско писмо средњовековне Србије.

Кључне речи: ћирилица, словенска палеографија, брзопис (скоропис), минускула

Разграничавање појединих типова писма у словенској палеографији направљено је по угледу на грчко-латинску, како у погледу структуре, тако и њихове функције. У том смислу, основни структурни критеријум на којем се заснива подела појединих типова писма у грчко-латинској палеографији – дволинијски карактер мајускуле и унцијале и његов постепени преображај у четворолинијски систем у минускули формално одговара развоју типова ћирилског писма, док су њихови називи прилагођени старој подели на *мајускулу*, *минускулу* и *курзив*, коју је 1708. године у својој формулисао француски свештеник Бернар де Монфокон (Bernard de Montfaucon).¹

Осим чињенице да опозиција између ћириличног *устѧава* и *ѧолуустѧава* по наведеном критерију формално одговара опозицији између мајускуле / унцијале на једној страни и семиунцијале и минускуле на другој, док је назив *скоройис* (*брзойис*) буквални превод курзива, називи ћирилских типова писма одражавају другачију традицију (у првом реду *устѧав*) и преживели су другачији развој – неуједначен чак и у оквирима словенске писмености, тако да у досадашњој палеографској литератури односи међу овим типовима писма у ћирилици нису добили задовољавајућу и општеприхваћену палеографску дефиницију и класификацију. Још крајем 70-их година XX в. у словенској палеографији је, по речима Димитрија Богдановића, била сазрела свест о потреби да се спроведе ре-

1 Упор. о томе Lomagistro 2008: 111, 115.

визија типологије ћирилског писма. Тачније речено, да се унесу егзактни елементи у одређивање типова ћирилског писма онако како је то већ остварено у грчко-латинској палеографији. Као што је то устврдио и Петар Ђорђић (83, 107–108), не постоји јасна морфолошка разлика између устава и полуустава, јер категорија „полуустава” у ћирилској палеографији до сада није дефинисана јасним, типолошки диференцијалним обележјима. Пред савременом се ћирилском палеографијом, како је овим поводом закључио Димитрије Богдановић (1979: 41), зато и даље налази задатак да егзактније одреди типове писма, да утврди мерила и обележја на основу којих се једно писмо без двоумљења мора обележити као „уставно”, или „полууставно”, или „брзописно”. Међутим, и у савременим дефиницијама полуустава и даље се мешају палеографски и калиграфски критерији, како је то био разоткрио Владимир Мошин још давне 1965. године и као што се нпр. то може видети и из дефиниције полуустава у *Кирило-методијевској енциклопедији* (КМЕ III), по којој је то, између осталог, резултат еволуције устава у вези с демократизацијом и ширењем писмене културе у словенској рукописној традицији.

У више наврата било је покушаја да се ова отворена питања словенске палеографије разреше увођењем егзактних метода и терминологије грчко-латинске палеографије.² У том смислу, у руској палеографији било је предложено разликовање *тшиџа* и *џочерка*, тј. „типа писма” и „индивидуалног манира писања” као разлика између рода и вида,³ које начелно одговара категоријама из којих се састоји „графички канон” у грчко-латинској палеографији (према италијанском палеографу Ченчетију), тј. типа писма или графичког модула слова на једној страни и начина њихове изведбе (редоследа потеза и дуктуса – брзине писања) на другој.⁴

Италијанска палеослависткиња Барбара Ломађистро применила је у словенској палеографији и ништа мање значајан појам „графичке коине”, који је сковао италијански византолог Кавало у вези с коегзистенцијом и графичким прожимањем грчког и латинског писма у позној антици и византијској писмености.⁵ Ову универзалну ознаку за све оно што се у некој писмености уопштено може означити као „прелазна фаза”, Барбара Ломађистро је у датом случају применила на коегзистенцију и графичко прожимање глагољице и ћирилице у Македонији и на зетско-хумско-босанском подручју, где је почев од XIII, или већ крајем XII в, настао својеврстан прелазни тип глагољице (Lomagistro 2004/1: 458). Несумњиво је да појам „графичке коине” може осветлити и поменути проблематику полуустава, али да може бити примењен и на све оне случајеве истовремене употребе и прожимања различитих графичких система и да до-

2 Упор. Станишић 2007: 230–231.

3 Нпр. Розов 1971: 136, Шульгина 2000: 39–40. О томе такође Быстрова 2011: 52.

4 Упор. Cencetti 1997; наведено према Lomagistro 2004/1: 454.

5 G. Cavallo, „La κοινή scrittoria greco-romana nella prassi documentale di età bizantina”, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 19, 1970, 1–31.

принесе бољем разумевању савремене интеракције ћирилице и латинице која је наступила с појавом „гражданке”, која се тако показује као иста онаква прерада домаћег писма према туђем културном моделу, као и у освиту словенске историје (Станишић 2007: 231).

Својеврстан тип „графичке коине” описао је био већ Владимир Мошин говорећи о настанку тзв. „српске канцеларијске минускуле”, која је према идеји Грегора Чремошника била одраз тесних веза између средњовековне српске државе и Дубровника (Чремошник 1963), али одбацујући Чремошников покушај да овај латински палеографски термин прошири на остале словенске средине (Мошин 1965: 161–164). Ова је расправа добила нови подстрек у неким недавним радовима Барбаре Ломађистро, која је категорички подржала преименовање типова ћирилског писма по моделу грчко-латинске палеографске традиције,⁶ изражавајући незадовољство што је словенска палеографија, у целини гледано, остала ипак привржена својој традиционалној подели на *устав*, *полустав* и *брзопис* (*скоропис*), дефинисаних претежно на основу растегљивих културноисторијских и естетско-калиграфских критерија. При томе, главни проблем и даље представља чињеница што се други тип писма, који је одређен као „полуправилно,, „некалиграфско,, и „недотерано,, писмо, може срести и у црквеним књигама и у пословној преписци, што значи да функционално покрива и оне области у којима се употребљавају устав и брзопис, и од којих се често тешко може разликовати.

Проблем је, очигледно, у временском и функционалном разграничењу полуустава и брзописа (скорописа). У руској и бугарској палеографији та се два типа писма ни временски ни функционално не могу јасно разликовати, већ се под *скорописом* подразумева најмлађа фаза ћирилског писма, које се од XV в. среће пре свега у деловодним и канцеларијским документима. Формално, то је четворолинијски систем, исто као и полуустав који је већ крајем XIV в. био постао основни тип књишког писма, и у тој сфери ћирилске писмености владао све до краја XVII в. када ишчежава заједно с рукописном књигом.⁷ Тај еволутивни модел узастопне смене старог литургијског писма књишким, а овог на крају деловним, начелно одговара развојним фазама у грчко-латинској палеографији. Међутим, само начелно и формално, јер није јасно да ли се тек од XV в. појављује особен тип пословног писма (према традиционалном гледишту утемељеном у радовима Собољевског, Шчепкина и Карскога),⁸ или су полуустав и скоропис постојали напредо од самог почетка (како нпр. претпостав-

6 Lomagistro 2004/1, 2004/2, 2008.

7 Упор. Шульгина: 16; као и одреднице о полууству и скоропису у *Кирило-методијевској енциклопедији* (КМЕ III) и уџбенику руске палеографије А. Чекунове (2010: 21–29).

8 Упор. А. И. Соболевский, *Славяно-русская палеография*, Спб. 1901; В. Н. Щепкин, *Русская палеография*, М. 1920; Е. Ф. Карский, *Славянская кирилловская палеография*, М. 1928).

вљају Черепнин, Розов, Шицгал и Шуљгина).⁹ Док је Карски својевремено оспоравао скорописни карактер неких староруских рукописа XIV в. како их је био тумачио Измаил Срезњевски, инсистирајући да је реч о полууставу,¹⁰ дотле се Емилија Шуљгина, уводећи појам „књижни скоропис” на новим основама у суштини вратила првобитној подели самога Срезњевског на устав и скоропис.

Напоредна употреба устава и скорописа (брзописа) постојала је, међутим, у српским земљама. Ту је развој био обрнут од вишеописаног. За разлику од Русије и Бугарске, где је устав био и књишки и пословни (канцеларијски) с минималним одступањима, у држави Немањића се већ од XIII века појављује особено пословно писмо, које је Чремошник, позивајући се на значајно место Дубровника у рашкој пословној преписци (и на дубровачке двојезичне и диграфичне прилике), назвао „српском дипломатском минускулом” (Џремошник 1963). Ту се, међутим, једино може говорити о истоветном паралелном постојању књишког (свечаног) и пословног (курзивног) типа писма, и такође истоветном калиграфском критерију, који одликује латинску минускулу – четворолинијски карактер.¹¹ Први такав четворолинијски систем у Русији, као и Бугарској,¹² јесте полуустав, који се од XIV века развио из канцеларијског устава (нпр. *Лаврентијевска рукопис* из 1377. (Карский: 172)).

Графичка решења овога особеног пословног писма имају домаће корене – сежу у старословенско доба и могу се препознати нпр. у рустикалним облицима Савине књиге, Хиландарским листићима, Добромировом јеванђељу и листићима Ундолског као својеврсном провинцијалном стилу западних периферних области ћирилске писмености, насупрот префињеним калиграфским облицима Супрасалског зборника, Остромирова јеванђеља и Свјатослављевог зборника, који према Барбари Ломађистро одражавају византијску поделу на престижну (престоничку) мајускулу и некалиграфску (провинцијалну) мајускулу закошених (протокурзивних) облика.¹³ Даља „курзивикација” облика може се пратити у пословној преписци, у првом реду између Рашке и Дубровника, почев од најстаријег српског датираног споменика – Немањиног и Мирослављевог потписа из 1186, с немарним и нехајно развученим об-

9 Упор. Л. В. Черепнин, *Русская палеография*, М. 1956; А. Г. Шицгал, *Русский гражданский шрифт 1708–1958*, М. 1959; Н. Н. Розов 1971; Э. В. Шульгина 2000. Преглед ових гледишта дала је Быстрова 2011: 52–54.

10 Упор. Шуљгина 2000: 15; Быстрова 2011: 55.

11 Мошин 2000: 54–55.

12 Осим неколико примера бугарских царских повеља из средине XIII и средине XIV в. (Јована Асена II и Јована Александра) које по својим калиграфским одликама нагињу поменутој српској „минускули”, упор. Lomagistro 2008: 129–130; Даскалова, Райкова 2005.

13 Коју она у оригиналу зове „*maiuscola ogivale inclinata*” – Lomagistro 2008: 117–118.

лицима појединих слова који су постали модел и узор у даљем обликовању канцеларијског типа писма.¹⁴

У своје коначном виду какав је представљен у Милутиновој Врхлабској повељи из 1302. ово канцеларијско писмо постало је оригиналан четворолинијски систем с издуженим вертикалним цртама појединих слова које излазе далеко у горњи и доњи међупростор. То је Грегора Чремошника и подстакло да предложи следећу дефиницију тога писма: „Овакве врсте писма с неразмјерно продуженим стаблима зову се у латинској палеографији „дипломатска минускула”, те се с пуним правом може говорити о српској дипломатској минускули”.¹⁵ У наставку је, међутим, додао важну напомену како би могло бити речи само о слагању „у опћим потезима” јер не постоји „директан уплив” латинске дипломатске минускуле. У овом контексту, о могућим типолошким подстицајима могла би говорити и претпоставка неких стручњака како је облик саме латинске дипломатске минускуле, тј. папске куријале, могао бити подстакнут грчким писмом.¹⁶ Али је зато убедљиво разоткривен оригинални карактер овог типа писма, који „не познаје ни Русија ни Бугарска, те остаје несумњива чињеница да је то писмо српског подријетла и да је настало у крајевима оријентисаним према Западу” (Мошин 1965: 161).

Одајући признање Чремошнику за то откриће, Мошин, међутим, није био склон да у „српској дипломатској минускули” види ништа више осим типолошке и функционалне сличности с латинском минускулом. Поготово је био категорички против примене структурних категорија латинске палеографије у ћирилској палеографији и, самим тим, ширења назива минускула и мајускула (унцијала) на читаву словенску писменост. Мошинов се традиционализам заснивао на крупним разликама које од самог почетка постоје између словенске и грчко-латинске писмености. Иако потиче од византијске унцијале IX–X в., најстарији облик ћирилског писма није дефинисан према своје грчком моделу, нити је пак доследан у погледу основног структурног обележја које одликује унцијалу – дволинијског карактера. Насупрот грчко-латинској *унцијали*, средњовековној књишкој варијанти мајускуле коју је, као и старију римску *капитулалу*, одликовао исти дволинијски карактер (Novak: 95-112), ово се мерило у суштини не може применити готово ни на један старословенски споменик (Мошин 1965: 154). Назив за одговарајући тип писма у словенској палеографији преузет је из терминологије њене рукописне традиције: *устѡв* је пре свега „правилно, прописно (богослужбено), калиграфско писмо” (Мошин 1965: 155). Устав карактерише епоху када писменост има првенствено литургијски карактер. Његова мерила су лепота, правилност и црквена достојанственост (Карский: 169, Щепкин: 117), а не дво-

14 На шта је први скренуо пажњу Чремошник (Čremošnik: 120–121); упор. такође Мошин (Mošin 1965: 159), Ђорђевић (119) и Lomagistro (2008: 124).

15 Čremošnik: 127.

16 Упор. Novak: 166–167.

линијски карактер, који је он од самог почетка нарушио обликом појединих слова.

Из Мошинових опсервација о полууставу (1965: 159–172), може се разумети зашто се он не може у потпуности поистоветити с полуунцијалом, а такође и зашто се брзопис не може поистоветити с минускулом. Иако *йолууставу* формално одговара латинска *йолуунцијала* (*semiuncialis*), као прелазна врста писма између мајускулне унцијале и минускулног типа писма, у којем је већ знатан број слова прешао у четворолинијски систем, ова су два типа писма потпуно различита по начину свога постанка и елементима од којих су сачињена. Док је полуунцијала настала у доба када је латинско писмо већ пребродило и стадиј двеју мајускула и мајускулних курзива и облике својих знакова црпла из више претходних типова латинског писма, дотле је полуустав имао пред собом само устав, од којег се једино може разликовати преласком већине својих знакова у четворолинијски систем. Међутим, како тим поводом закључује Мошин (1965: 161), разлог зашто овај једини критериј – прелаз у четворолинијски ситем – у ранијим описима полуустава није узиман у обзир никако није због потцењивања метода западне палеографије, „него из простог разлога што споменика дволинијског система у славенском књишком писму нема; са овог гледишта и сви најстарији у с т а в н и споменици требали би да се сматрају полууставнима”.

Растегљивост и субјективност словенске палеографске поделе неприменљивим чине не само критерије латинске палеографије, већ, како је то разјаснио Мошин (169), „није излишно питање да ли се уопће може поставити јединствени критериј и дати опћа заједничка дефиниција полуустава као посебног типа славенског писма”, имајући у виду специфичан развој регионалних типова писма у словенској писмености. Јер, док је у српско-дубровачкој дипломатској преписци у XIII в. већ била уобличена поменути минускула („канцеларијски брзопис” према Ђорђићу и Богдановићу (1985: 70–71)), у бугарској и руској писменој пракси у тој функцији употребљавала се врста канцеларијског устава, који се тамо назива полуустав. Тек у другој половини XIV в. распадом српског царства дошло је до постепене замене уређеног рашког правописа новим типом писма који је био најсроднији бугарском полууставу. Међутим, упркос устаљености овог назива у словенској палеографији, ни Петар Ђорђић ни Вера Јерковић из већ поменутих разлога нису прихватили овај назив за ознаку новог типа писма у српској средини. С обзиром да су се том варијантом писале и штампале уставне (богослужбене) књиге, било би, по речима Vere Јерковић (97), „правилније користити термине: устав рашког и устав ресавског периода”.

Судбина особеног српскога канцеларијског писма била је такође другачија од руско-бугарских прилика. Њега у Рашкој смењује поменути нови византинирани устав (тј. полуустав) у склопу све изразитијих интегративних процеса у византијском културном кругу до којих је дошло услед збијања редова унутар источног хришћанства очуи његовог поли-

тичког слома на Балкану. У том смислу, сасвим је логично зашто је ова „српска дипломатска минускула” остала да живи у Босни и на приморју, где ће се од XVI в. преобразити у босанчицу, а такође и зашто ће се понеко њено графичко решење појавити у саставу знакова већ поменутога новог скорописа – рускога деловног писма оформљеног у XV веку. Као што је то било у немањићкој Србији од XIII в, тако је „и нагли развој административне централизације у уједињеној Московској држави после ослобођења од Татара” погодовао развоју канцеларијског деловодства и одговарајућег типа писма.¹⁷ У његовој се основи налази нови византинирани устав (полуустав) XIV в. с грчким курзивним елементима,¹⁸ али и с понеким препознатљивим рашко-дубровачким графичким решењем, као што је нпр. квадратно в, које ће у алтернативној употреби с грчком курзивном „витом” остати трајна одлика рускога скорописа.

Опозицију на књишко и пословно писмо подупире и познати српскословенски *Буквар* из 1717. године (који је приписиван Кипријану Рачанину, а у новије време Гаврилу Стефановићу Венцловићу (Јерковић: 96)), чији азбучни списак познаје само два типа: млађи устав (полуустав) и млађи брзопис (скоропис), при чему је овај други добио изразито националну боју – повезује рашко квадратно в (и с њим заједно издужено а, г и з, оборено б и д, као и лигатуре я, љ давно напуштене у руској ћирилици) са штокавским африкатама ћ и џ (упор. прилоге на крају текста).

Коначно, боље разумевање описаних разлика које су од самог почетка постојале између словенске и грчко-латинске писмености разјашњава и зашто ћирилица никада није направила адекватну типолошку разлику каква постоји између мајускуле и минускуле и помаже да се разуме битна структурна особеност ћирилице која, за разлику од латинског и грчког писма, у суштини не разликује велика и мала слова.

Библиографија

- Быстрова 2011: Е. С. Быстрова, „Скоропись в русской палеографии”, *Фотография. Изображение. Документ*. Научный сборник. Вып. 2, РОСФОТО, Санкт-Петербург, 49–58.
- Богдановић 1979: Д. Богдановић, „Ћирилска палеографија и кодикологија у Југославији”, *Археографски прилози* 1/1979, 39–44.
- Богдановић 1985: Д. Богдановић, „Развој ћирилског писма у Србији до XV века”, *Славянска палеографија и дипломатика*, 2, Софија 1985, 63–93.
- Даскалова, Райкова 2005: А. Даскалова, М. Райкова, *Грамоти на българскиџе царе*, БАН, Софија.
- Ђорђевић 1971: П. Ђорђевић, *Историја српске ћирилице*, Београд.
- Јерковић 2004: В. Јерковић, „Ћирилица српскословенског периода. Палеографски приступ проучавању и општи увид у њен развој”, *Предавања из историје језика, Лингвистичке свеске* 4, Филолошки факултет, Нови Сад, 87–102.

17 Мошин 1965: 179.

18 Упор. Шульгина: 83, Быстрова: 56.

Карский 1979: Е. Ф. Карский, Славянская кирилловская палеография, *Наука*, Москва (Ленинград 1928).

КМЕ III: *Кирило-методиевска енциклопедия* III, П-С, София 2003.

Младеновић 1964: А. Младеновић, *О народном језику Јована Рајића*, Нови Сад 1964.

Мошин 2000: В. Мошин, Словенска палеографија, *Менора*, Скопје.

Розов 1971: Н. Н. Розов, Русская рукописная книга, Ленинград, *Наука*.

Станишић 2007: В. Станишић, „Проблематика класификације и дефинисања појединих типова писма у словенској палеографији”, *Научни састџанак славистџа у Вукове дане*, МСЦ 35/3 (7–10. 9. 2005), Београд 2007, 229–233.

Чекунова 2010: А. Е. Чекунова, Русское кириллическое письмо XI–XVIII вв, РГГУ Москва.

Шульгина 2000: Е. В. Шульгина, Русская книжная скоропись XV в, *Государственный истџорический музей*, С-Петербург.

Щепкин 1999: В. Н. Щепкин, Русская палеография, „Аспект пресс”, Москва (1967).

* * *

Cencetti 1997: G. Cencetti, Lineamenti di storia della scrittura latina (ristampa a cura di G. Guerrini Ferri), Bologna 1997.

Љremošnik 1963: G. Љremošnik, „Srpska diplomatska minuskula”, *Slovo* 13, Zagreb 1963, 119–136.

Lomagistro 2004/1: B. Lomagistro, „Paleografska pitanja periodizacije i klasifikacije glagoljice”, *Glagoljica i hrvatski glagolizam*. Zbornik radova (uredili M-A. Dürriegl, M. Mihaljević, F. Velčić), Staroslavenski institut – Krčka biskupija, Zagreb – Krk 2004, 453–482.

Lomagistro 2004/2: B. Lomagistro, „Paleografia e ideologia”, *Studi slavistici*, Rivista dell'Associazione Italiana degli Slavisti 2004, 1, 127–137.

Lomagistro 2008: B. Lomagistro, La scrittura cirillica minuscola: genesi ed evoluzione”, *Contributi italiani al XIV Congresso Internazionale degli Slavisti* (Ohrid 10–16 settembre 2008), Biblioteca di studi slavistici, Firenze, 111–148.

Mošin 1965: V. Mošin, „Metodološke bilješke o tipovima pisma u ćirilici”, *Slovo* 15–16, Zagreb 1965, 150–180.

Novak 1987: V. Novak, Latinska paleografija, Београд: Научна књига.

ЕШЕ РАЗ О ВОПРОСЕ „СЕРБСКОГО ДИПЛОМАТИЧЕСКОГО МИНУСКУЛА”

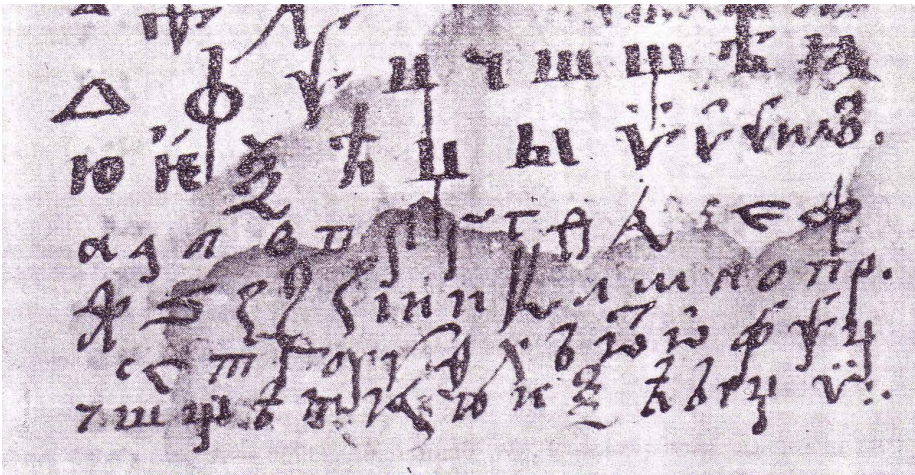
(Резюме)

Вопреки факту, что разграничение отдельных типов письма в славянской палеографии построено по модели греческо-латинской, сходство этих палеографий только формальное, потому что названия типов кириллического письма отражают иную традицию и пережили особое развитие – неодинаковое даже в рамках самой славянской письменности, так что в донынешней палеографической литературе отношения между этими типами письма в кириллице не получили удовлетворяемую и общепринятую палеографическую дефиницию и класификацию. Темой данной работы является вопрос оправданности названия *минускул* как обозначения делового письмо средневековой Сербии.

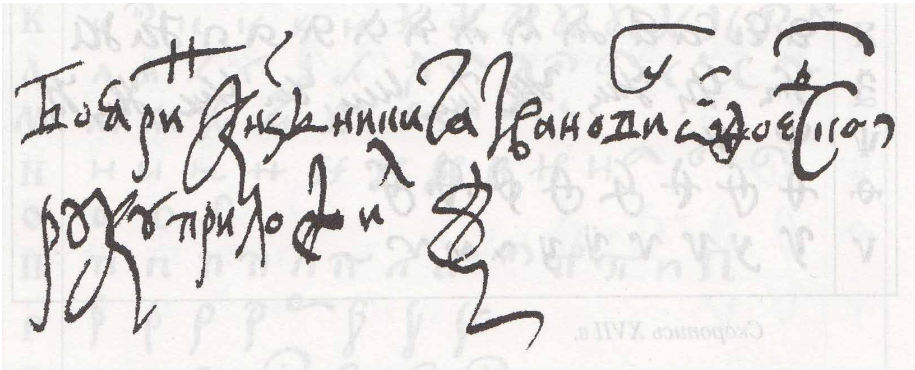
Вања Стџанишић

Прилози

1) Одломак из Буквара 1717. године (А. Младеновић 1964).

2) Пример алогографске употребе знакова за в у руском скоропису из 1649. године. У транскрипцији на савремени руски:

Боярин князь Никитѣа Иванович Огоевской руку ѿприложил
(Чекунова: 36).

Владимир Р. Поломац¹
 Универзитет у Крагујевцу
 Филолошко-уметнички факултет

АНТРОПОНИМИЈА ВОДИЧНИЧКОГ ПОМЕНИКА (СКОПСКА ЦРНА ГОРА, XVI ВЕК)²

У раду се са аспекта порекла, структуре и семантике истражују најважније одлике система личних имена забележених у Водичничком поменику, насталом на простору Скопске Црне Горе у XVI веку. Анализа је показала да систем личних имена Водичничког поменика не одступа знатније од стања личних имена у другим познатим поменицима XV и XVI века. Поред бележења неколико ретких и слабо потврђених имена (Сејан, Циглин, Малица, Мамица, Маља, Родица), најважнији резултат рада представља бележење потврда деклинационог модела хипокористика типа *Јове: Јовейџа*, сачуваног до данас у српским и македонским говорима са обе стране државне границе.

Кључне речи: ономастика, антропонимија, XVI век, Водичник, Скопска Црна Гора

0. У предмету овога прилога налази се истраживање најважнијих одлика система личних имена забележених у рукописној књизи Водичничког поменика насталог током XVI века на подручју Скопске Црне Горе и њене ближе околине. На место настанка рукописа упућује почетна формула **СЪ БОГОМЪ ПОУИНАЕМ ПОМѢНИК(Ъ) храмѡу с(вѣ)т(а)го бл(а)говѣщенїа прѣс(вѣ)тыѣ в(огородн)це под оувесїе чрънїе- горы въ мѣстѣ нарицаемѣм водичникъ**, као и велики број топонима Скопске Црне Горе и суседних области, забележених на маргинама рукописа³. Интересантно је да топоним Водичник нема дру-

1 vladimir.polomac@gmail.com

2 Рад је урађен у оквиру научног пројекта Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (евиденциони број 178001: Историја српског језика).

3 Више од половине топонима забележених на маргинама рукописа убицирано је (на основу Томић 1905) на простору данашње Скопске Црне Горе (у даљем тексту СЦГ) и њене непосредне околине: *Бањани* (банџани 7а), истоимено село у СЦГ; *Бошњани* (бошњани 9б, 11а), вероватно опустела села Бошњак (пола часа југоисточно од Кучевишта) или Бошњаковац (у планини код Белинке Реке) у СЦГ; *Букоравно* (букоравно 9б, 10а), данас пашњак Букоравно у селу Бањане у СЦГ; *Бродац* (врџиц 10б, врџиц 13а, 13б), истоимено данашње село у СЦГ; *Булач* (бвмѣ 9а, 10б) и *Булачани* (бвмѣ 9б), данашње село Булачане у скопској равници, у ближој околини СЦГ; *Гиновци* (гнѡвци 12а, гнѡвци 13а), сачувано у имену планинског потеса Гиновце који данас становници СЦГ користе за летњу испашу стоке; *Глухавци* (глѡхавци 9б), вероватно данашње село Глуво у СЦГ; *Докиа* (докша 13б), сачувано у истоименом извору у селу Мирковци у СЦГ; *Зџуровци* (зџурѡвци 11б), сачувано у истоименом пасишту у селу Љубанце у СЦГ; *Јазирци* (јазирци 10б), истоимено село и данас у јужној подгорини СЦГ; *Куче-*

гих помена у средњовековним изворима (судећи бар према РЈА), а није забележен ни у антропогеографским студијама посвећеним Скопској Црној Гори (уп. Томић 1905, Трифуноски 1971). Са овим топонимом може се довести у везу једино назив потеса Водица у данашњем атару црногорског села Бродац (уп. Трифуноски 1971: 87), међутим у овоме селу не постоје трагови средњовековних храмова, већ само црква Св. Илије саграђена 1897. године (уп. Трифуноски 1971: 88). С обзиром на чињеницу да је атар села Бродац у прошлости био знатно пространији, те да је цела његова западна страна припадала селу Побужју (уп. Трифуноски 1971: 87), у коме се и данас налази манастир Св. Богородице, један од најзначајнијих манастира Скопске Црне Горе (називан и Св. Богородица „црногорска”)⁴, претпостављамо да је сачувани рукопис представљао поменик овога храма. У прилог овој претпоставци говори и чињеница да је манастир Св. Богородице у Побужју у средњем веку и за време турске владавине био важан културни и верски центар, о чему сведочи и податак да је у њему више пута током последње четвртине XV века радио Владислав Граматик (уп. Трифуноски 1994: 14). Претпоставку поткрепљује и чињеница да је топоним *Побужје* (у различитим граfiјским и фонетским ликовима: повѣ 7а, 8ах2, 8b, 9ах2, 10а, 10b, 11bх2, 12bх2, 13а, повѣждѣ 9b, 10b, повѣждѣ 10b, 12ах2, 13а) један од најфреквентнијих топонима на маргинама поменика.

Од некада обимнијег рукописа до данас је сачувано само 13 листова (хартија димензија 31x21 cm), који се заједно са једним одломком панегрике чувају у Архиву САНУ под бр. 32. Поменик се састоји од четири рубрике: (а) уводни део или поменички предговор (од 1а до 2b) – садржи правила о уписивању у поменик и прописе о читању поменика на проскомидији, (б) владалачки поменик (ПОМѢНИКЪ ГОСПОДАМЪ СРБСКИМЪ) (3а и 3b) – садржи помене српских средњовековних владара и чланова владарских породица, (в) црквени поменик (од 4а до 7b) – садржи помене српских архиепископа и других црквених лица (јеромонаха, монахија и презвитера),

вишѣа и *Кучевишѣе* (кучѣвѣица 9b, кучѣвѣици(е) 7а, кучѣвѣице 9b), село у СЦГ; *Љубанци* (љубанци 13b), данашње село Љубанце у СЦГ; *Љубоѣен* (љубоѣенъ 13а), истоимено село у СЦГ; *Мирковце* (мирковѣце ба), *Мирково* (мирковѣ(о) 7а) и Мирковци (мирковци 13b), данашње село Мирковце у СЦГ; *Оризари* (ориз(а)ри гор(ни) 9b, (ориз(а)ри 10а), данашње Горње Оризаре, у јужној подгорини СЦГ; *Побуждије* (повѣждѣ 9b), данашње село Побужје у СЦГ; *Радишани* (радишан(н) 7а, 8а, 8b, радишан(н) 9b, 10b, 11а), данашње Горње и Доње Радишане, у јужној подгорини СЦГ; *Храшиѣак* (храѣакъ 12а), данашње село Раштак у скопској равнини, у ближој околини СЦГ; *Црешѣво* (црѣшѣво 10b, 13b), данашње село Црешѣво у скопској равнини, у ближој околини СЦГ; *Чучер* (чучѣр 13а), истоимено село и данас у СЦГ.

4 Манастир Св. Богородица налази се у долини Побушке реке, око 1 км северно од села (уп. Трифуноски 1971: 84). Постојао је још у средњем веку о чему сведочи помен из повеље бугарског цара Константина Асена манастиру Св. Ђорђа код Скопља (1258–1277): *Село Брод а в њемъ цетоуѣ М(а)ти Б(о)жна епископис (?)* (уп. Мошин–Ђирковић–Синдик 2001: 255).

и (г) поменик мирских лица (*А се помѣникъ бѣлицемъ мѣжемъ и женаць:-*) (од 8а до 13b).

Иако је рукопис поменика познат научној јавности још од краја XIX века и познате студије Новаковић 1875, до сада није детаљније проучен ни са филолошког ни са ономастичког аспекта. Делимични изузетак представља студија Поломац 2009, у којој се анализирају граfiјске, правописне и језичке одлике уводног дела поменика (заједно са уводним деловима Коришког и Крушедолског поменика)⁵. Основни циљ нашега рада представља покушај да се поменути недостатак превазиђе тако што би се забележена антропонимијска грађа системски истражила са аспекта порекла, структуре и семантике. Приликом истраживања руководили смо се теоријско-методолошким поставкама описаним у Поломац 2010а. Од посебног методолошког значаја је чињеница да се забележена антропонимијска грађа може хронолошки и територијално одредити, што најчешће није случај са нашим средњовековним поменицима (уп. Поломац 2010а: 499). Добијени резултати сагледавани су у контексту других антропонимијских извора XIV–XVI века, најчешће у контексту података које пружају Дечанске хрисовуље (према Грковић 1983), повеље и писма Српске деспотовине (према Поломац 2012), Дефтер области Бранковића (према Грковић 2001), Поменик непознатог манастира Липљанске епископије (према Поломац 2010б) и Пчињски поменик (према Новаковић 1895).

1. Анализом је обухваћено укупно 178 различитих личних имена „белаца” забележених у 511 примера. Статистички преглед мушких и женских имена наведен је у табели 1.

Табела 1: Однос мушких и женских имена у поменику

	Број имена	Процент	Број потврда	Процент
Мушка имена	95	53,37%	279	54,59%
Женска имена	64	35,95%	192	37,57%
Нејасни примери	19	10,67%	40	7,82%

Одсуство поменичких формула отежава или онемогућава поуздано разликовање мањег броја имена. У питању су хипокористици изведени суфиксом *-а* који могу представљати и мушка и женска имена. У Новаковић 1875 наводе се Боја (x3), Јова (x2), Нија (x1) и Стоја (x2). Судећи према Грковић 1977, овој би категорији могла припадати и Влада (x4), Вуја (x1), Груја (x1), Даја (x1), Дмија (x1), Добра (x1), Доја (x1), Љуба (x1), Пеја (x11), Раја (x1), Раша (x1), Слава (x1) и Тода (x5). Из истих разлога из разматрања изостају имена Добрица (x1) и Малица (x1). Ово друго име у Грковић 1977: 276 квалификује се као женско (на основу потврде из нашег поменика), док се у Турском дефтеру области Бранковића бележи и потврда за истоимено мушко име (уп. Грковић 2001: 719).

5 У овоме раду поткрала се техничка грешка – уместо у Скопској Црној Гори одштампано је да је рукопис настао у Црној Гори.

1.1. Статистички преглед мушких имена према пореклу наведен је у табели 2.

Табела 2: Порекло мушких имена

	Број имена	Процент	Број потврда	Процент
Словенска	50	52,63%	107	38,35%
Хришћанска	39	41,05%	158	56,63%
Остала	6	6,31%	14	5,01%

Однос имена словенског и хришћанског порекла у начелу се подудара са односом ове две категорије у Поменику непознатог манастира Липљанске епископије (уп. Поломац 2010б: 228–229). Веће присуство имена хришћанског порекла (уп. однос укупног броја потврда) у односу на друге ономастичке изворе XIV и XV века (нпр. Дечанске хрисовуље и Дефтер области Бранковића) и овде се може довести у везу са чињеницом да се већи удео хришћанских имена у средњем веку очекује међу властелом (уп. Јовановић 1985: 211, Поломац 2010б: 229).

1.1.1. Творбена структура мушких имена словенског порекла приказана је у табели 3.

Табела 3: Творбена структура мушких словенских имена

	Број имена	Процент	Број потврда	Процент
Сложена	8	16%	17	15,88%
Изведена	39	78%	85	79,43%
Самотворна	3	6%	5	4,67%

Међу малобројним мушким словенским сложеним именима очекивано је најфреквентније име Радосав (x6)⁶. Већим бројем потврда бележи се и Дабижив (x4), док имена Милосав (x1), Радивој(е) (x1), Радослав (x1) и Станисав (x1) долазе у појединачним примерима. У овој категорији налази се и преведено име Богдан (x2) (уп. Грковић 2001: 643).

Забележено је једно сложено име са префиксом *йо-* и основом: *Помеџико* (x1) (потврђено и у Дечанским хрисовуљама, уп. Грковић 1983: 45).

Мушка словенска изведена имена класификујемо према фреквентним суфиксима и основама. Најфреквентнији суфикс за извођење мушких имена очекивано је *-ко*⁷: Бојко (x1), Бошко (x1), Брајко (x1), Бранко (x1), Вељко (x1), Вучко (x2), Дојко (x1), Драјко (x1), Живко (x5), Милко

6 О популарности овога имена у средњем веку сведочи и Поменик непознатог манастира Липљанске епископије (уп. Поломац 2010б: 231). У турском попису области Бранковића најфреквентније је Радислав (уп. Грковић 2001: 657), док се у Књизи дужника Михаила Лукаревића најчешће употребљава Радослав (уп. Родић 1985: 222).

7 О продуктивности овога суфикса сведоче и други антропонимски извори XV века: Поменик непознатог манастира Липљанске епископије (уп. Поломац 2010б: 232), повеље и писма деспота Стефана Лазаревића и деспота Ђурђа Бранковића (уп. Поломац 2012: 39), Дефтер области Бранковића (Грковић 2001: 623).

(x2), Мирко (x1), Рајко (x3), Ратко (x1), Санко (x1), Станко (x4), Стојко (x9) и Цветко (x4). Нешто вишом фреквенцијом заступљен је и суфикс *-ан*: Брајан (x2), Вељан (x5), Дејан (x1), Стојан (x11), као и хипокористички суфикс *-е*: Боје (x1), Вује (x1), Вуче (x1), Нине (x2), Рале (x1). Остали суфикси потврђени су појединачним примерима: *-адин*: Миладин (x1), *-ак*: Новак (x1), *-ашин*: Вукашин (x1), *-ен*: Младен (x3), *-еља*: Радеља (x1), *-ић*: Божић (x2), *-ихна*: Вучихна (x2), *-ич*: Радич (x2), *-иша*: Станиша (x1), *-ке*: Рајке (x1)⁸, *-охна*: Радохна (x2), *-ош*: Милош (x2), *-че*: Мирче (x2).

Најфреквентније основе за извођење мушких словенских имена су *раг-*: Рајко (x3), Ратко (x1), Рале (x1), Радич (x2), Рајке (x1) и Радохна (x2), Радеља (x1), затим *вук-*: Вучко (x2), Вује (x1), Вуче (x1), Вукашин (x1), Вучихна (x2), и *мил-*: Милко (x2), Миладин (x1), Милош (x2)⁹. Двама примерима забележене су основе *бој-*: Бојко (x1), Боје (x1), *боџ-*: Бошко (x1), Божић (x2), *брај-*: Брајко (x1), Брајан (x2), *вељ-*: Вељко (x1), Вељан (x5), *мир-*: Мирко (x1), Мирче (x2), *сџан-*: Станко (x4) и Станиша (x1) и *сџој-*: Стојко (x9), Стојан (x11).

У категорији самотворних имена (о термину в. у Грковић 1983: 70) налазимо имена мотивисана називима животиња: Вук (x1) и Крагуј (x2), као и име Продан (x2), партиципског порекла.

1.1.2. Најфреквентнија имена хришћанског порекла су Никола (x27), Јован (x22), Дмитар (x13), Петар (10), Михаило (x9), Ђура (x9) и Степан (x8), што се у највећој мери поклапа са стањем Поменика непознатог манастира Липљанске епископије (уп. Поломац 2010б: 229), а у великој мери и са стањем других ономастичких извора XV и XVI века (уп. Родић 1985: 223, Грковић 2001: 657, Јовановић 1985: 212).

Највећи број забележених хришћанских имена припада групи библијских или календарских имена: Аврам (x1), Давид (x1), Иван (x1), Илија (x3), Јаков (x6), Јован (x22), Лазар (x1), Марко (x5), Михаило (x9), Павле (x1), Симон (x1); Васиљ (x2), Георгије (x1), Дамјан (x1), Дмитар (x13), Ђорђе (x1), Костадин (x1), Панајот (x1), Петар (x10), Никола (x27), Сава (x2), Степан (x8), Филип (x1) и Тодор (x4).

Посебно истицање заслужују хибридне творевине грађене од основа имена хришћанског порекла и српских суфикса. И у овој категорији изведених имена највише је примера са суфиксом *-ко*: Ђурко (x7), Ивко (x2), Јанко (x1), Пејко (x2), Ћирко (x1), а затим и са суфиксом *-е*: Ђуре (x1), Јове

8 Суфикс *-ке* заслужује посебно истицање будући да није забележен у Дечанским хрисовуљама, док је у турском попису области Бранковића забележен, као и овде, само у имену Рајке (уп. Грковић 2001: 623). Интересантно је да се у Поменику манастира Св. Прохора Пчињског налазе два имена са овим суфиксом: Дојке и Душке (уп. Новаковић 1895: 15–16 и Бошковић 1978: 476).

9 Ове су основе фреквентне и у антропонимијским изворима XV века: уп. Поменик непознатог манастира Липљанске епископије (према Поломац 2010б: 231–232) и Турски попис области Бранковића (према Грковић 2001: 627–631).

(x4), Пеје (x1). Остали суфикси: *-а*: Алекса (x1), Ђура (x9), *-еѿа*: Ђурета (x1), *-ица*: Јовица (x1), *-че*: Јовче (x2), *-о*: Томо (x1)¹⁰ и *-аш*: Томаш (x1).

1.1.3. Поред романског имена Оливер, у категорији осталих имена налазе се имена чије се порекло може тумачити на различите начине: Дајко (x1) (према Грковић 1977: 71 од Даја, што може бити од Дабижив, Данило, али и хипокористик од Дајбог, имена старог словенског бога), Думче (x1) (у Дечанским хрисовуљама бележи се Думиц и Думица, што се према М. Грковић (1986: 96) може довести у везу са а) Думоња (од лат. *Domnius*) (сплитски мученик и бискуп, заштитник града Сплита), б) Думо (хипокористик од лат. *Damianus*) (име у Котору у XIV веку), или в) са илирским *Dumma*), Петко (x10) (вероватно хипокористик о Петар, али могуће и према седмичном дану, уп. Грковић 1977: 156–157). У ову категорију уврстили смо и ретко име Сејан (x1), потврђено само још у Поменику манастира Св. Прохора Пчињског (уп. Новаковић 1895: 17), за које М. Грковић (1977: 177) и РЈА (XIV: 804) претпостављају да представља изведеницу од основе *sej-* (сеја, хипокористик од сестра). Могуће је претпоставити да је основа *sej-* пореклом од хришћанског имена Јелисеј (тако С. Илчев (2012: 601) за буг. име Сейо).

Посебно истицање заслужује лично име Циглин (x1), нејасног порекла, непотврђено у другим средњовековним изворима.

1.1.4. Међу забележеним антропонимима пажњу привлаче примери деклинационог модела хипокористика изведених суфиксом *-е*: Боје: Бојета, Вује: Вујета, Вуче: Вучета, Ђуре: Ђурета, Јове: Јовета, Нине: Нинета, Пеје: Пејета, Рале: Ралета, забележени и у Поменику манастира Св. Прохора Пчињског: Дабе: Дабета, Стале: Сталета (према Новаковић 1895: 15, 17). Осим што потврђују тезу о пореклу и месту настанка поменика, наведени примери несумњиво имају дијалекатски значај будући да представљају веома стару потврду деклинационог модела који је потврђен и у савременим српским и македонским говорима са обе стране државне границе (за говор Скопске Црне Горе уп. Бошњаковић–Станковић 2008: 336, за кратовски говор (јужна села) и овчеполски говор уп. Видоески 2001: 171, за дебарски говор уп. Видоески 1968: 71, за полошки говор уп. Селищев 1929: 338, за говор шарпланинске жупе Гора уп. Младеновић 2001: 293, за говор Сретечке жупе уп. Павловић 1939: 249–292; за сирињићи говор и јужнометохијске говоре уп. такође Младеновић 2001: 293).

2. Статистички преглед женских имена према пореклу наведен је у следећој табели 4.

¹⁰ Будући да се ради о изолованом примеру, могуће је да је у питању и бележење номинатива уместо акузатива, што је потврђено и у другим средњовековним поменицима (уп. Поломац 2010б: 230).

Табела 4: Порекло женских имена

	Број имена	Процент	Број потврда	Процент
Словенска	37	57,81%	103	53,64%
Хришћанска	18	28,12%	72	37,50%
Остала	9	14,06%	17	8,85%

Наведена табела показује да је удео словенских имена знатно виши у женском него у мушком именослову, што потврђује већ познату чињеницу да су жене у средњем веку биле бољи чувари словенске традиције од мушкараца (уп. сличне податке и у Дефтеру области Бранковића, према Грковић 2001: 645).

2.1. Статистички преглед женских имена словенског порекла према творбеној структури приказан је у табели 5.

Табела 5: Творбена структура женских словенских имена

	Број имена	Процент	Број потврда	Процент
Сложена	7	18,91%	10	9,70%
Изведена	26	70,27%	86	83,49%
Самотворна	4	10,81%	7	6,79%

Поређење података изнетих у претходној табели са стањем Поменика непознатог манастира Липљанске епископије (према Поломац 2010б: 236) упућује на тенденцију опадања удела сложених имена у именослову током XV и XVI века. Ова је тенденција нарочито изражена у поређењу са подацима које пружа Дефтер области Бранковића, у коме је чак 38% процената жена носило сложено име (према Грковић 2001: 645). Изузев имена Дабижива (x3), сва остала сложена имена имају у другом делу основу *-сав* (< *-слав*) или *-слав*: Видосава (x1), Владислава (x1), Војисава (x1), Вукосава (x2), Радослава (x1) и Станисава (x1), што се такође поклапа са стањем Поменика непознатог манастира Липљанске епископије (уп. Поломац 2010б: 236).

Забележена женска имена изведена су следећим суфиксима: *-а*, *-ка*, *-ана* и *-ица*. Прва два наведена суфикса потврђена су великим бројем примера¹¹: Бела (x1), Вида (x4), Рада (x5), Стана (x13), Цвета (x8), Неда (x5), вероватно и Мила (x4), Миља (x4) и Маља (x1)¹²; Бојка (x1), Дојка (x1), Драјка (x1), Милка (x1), Пројка (x1), Рајка (x3), Стајка (x2), Стојка (x5), али и Недељка (x3) и Северинка (x1). Посебно истицање заслужују ретка имена Драјка (x1) и Пројка (x1), као и имена која не представљају

11 Ови су суфикси најфреквентнији и у Поменику непознатог манастира Липљанске епископије (уп. Поломац 2010б: 236–237).

12 Женско лично име *Маља* нисмо забележили у другим средњовековним изворима, као ни у Грковић 1977. Могуће је да је ово име настало према мушком имену Маљо (од Мали, Малиша, итд; уп. Грковић 1977: 126). Уп. и друга мушка имена са овом основом у Грковић 1977: 126: Маљан, Маљен, Маљета, Маљко, Маљушан.

скраћене хипокористичке форме Недељка (x3) и Северинка (x1). Нижу фреквенцију имају суфикси *-ана* и *-ица*: Божана (x1), Живана (x2), Стојана (x3), Ћерана (x1); Божица (x1), Милица (x13), вероватно и Родица (x1), незабележено у Грковић 1977¹³.

У категорију самотворних женских имена сврстали смо имена Јаглика (x3), Бистра (x1) и Вучица (x1). Могуће је да се у овој категорији налази и име Дикла (x2), за које М. Грковић (1977: 242) наводи да у западним крајевима значи исто што и девојка.

Изложени преглед словенских женских имена показује да су најфреквентнија имена Милица (x13) и Стана (x13), што се поклапа са са стањем забележеним у Поменику непознатог манастира Липљанске епископије (уп. Поломац 2010б: 236).

2.2. Најфреквентнија женска имена хришћанског порекла су Јела (x11), Јована (x10), Ћирана (x10), Дмитра (x9), Мара (x6) и Петруша (x5). Више од једне потврде бележе и Јанка (x4), Јелена (x3), Јерина (x3), Пејка (x2) и Тодора (x2). Само једним примером потврђене су Ангелина (x1), Анђа (x1), Анђелија (x1), Анђелина (x1), Јелка (x1), Ката (x1) и Петра (x1). И у Водичничком поменику, као и у Дефтеру области Бранковића и Поменику непознатог манастира Липљанске епископије учесталост се издвајају имена која се могу довести у везу са српским средњовековним владаркама (нпр. Јелена (x3), Јела (x11), Јелка (x1), Мара (x6), Тодора (x2), Јерина (x3)) (уп. Грковић 2001: 648, Поломац 2010б: 235). Посебност нашег поменика представља висока учесталост имена Ћирана (x10), Дмитра (x9) и Петруша (x5).

Као и у Поменику непознатог манастира Липљанске епископије (уп. Поломац 2010б: 235) и овде се хибридне творенице од основе имена хришћанског порекла и словенских суфикса најчешће граде помоћу суфикса *-а*: хипокористици Јела (x11), Мара (x6) и Ката (1), као и Дмитра (x9) и Петра (x1), изведена од одговарајућих мушких имена, и суфикса *-ка*: Јанка (x4), Јелка (x1) и Пејка (x2).

2.3. Изван категорије хришћанских имена налази се неколико романског или грчког порекла. Према романском Оливера (x3), долази и хипокористик Оља (x1). Грчког порекла су Деспина (x3) (грч. *δέσποινα*, деспотица, уп. Грковић 1977: 242) и Фругиња (x1) (према мушком имену Фруг, грч. *Φράγγος* < *Francus*, човек из германског племена које је освојило Француску, уп. Грковић 1977: 206). Посебно истицање у овој категорији заслужују самотворна имена фитонимски мотивисана: романског порекла је Ружа (x2), грчког Трендафила (x1) (према мушком имену Трендафил, грч. *τριαντάφυλλον*, уп. Грковић 1977: 197, 314–315) и Калина (x4)¹⁴.

13 У бугарском именованом забележено је неколико мушких и женских имена са основном род- (уп. Ковачев 1995: 434–435, Илчев 2012: 575–576).

14 Ова су имена забележена и у Поменику манастира Св. Прохора Пчињског (уп. Новиковић 1895).

Посебно истицање заслужује и име Мамица (x1), незабележено у другим изворима (у Грковић 1977: 276 наводи се само потврда из Водичничког поменика без објашњења порекла). Претпоставка о антропонимизацији деминутива није вероватна будући да су у средњовековним изворима забележена и друга имена са основом *мам-*: Мамило у Дечанским хрисовуљама (уп. Грковић 1983: 187), Мамин у Дефтеру области Бранковића (уп. Грковић 2001: 719), Мамка у Коришком поменику (уп. Новаковић 1875: 76).

3. На основуведеног истраживања може се закључити да систем личних имена Водичничког поменика не одступа знатније од стања које је забележено у Поменику непознатог манастира Липљанске епископије и Поменику манастира Св. Прохора Пчињског. Поред тога што нам доноси неколико ретких или у другим изворима непотврђених личних имена (нпр. Циглин, Сејан, Малица, Мамица, Маља, Родица), Водичнички поменик је посебно значајан будући да су у њему потврђени бројни примери деклинационог модела мушких хипокористика на *-е* са проширењем основе у зависним падежима (тип Јове: Јовета), забележени и у српским и македонским говорима са обе стране државне границе (уп. само говор Скопске Црне Горе, кратовски, овчеполски, полошки и дебарски говори у Македонији; уп. у Србији говор шарпланинске жупе Гора, сретечки и сиринићки говор, јужнометохијски говори).

Цитирана литература:

- Бошковић 1978: Р. Бошковић, Категорија старих српскохрватских личних хипокористика типа *Andre, Andreta (Andrete)* у интерпретацији Даничића и других, *Одабрани чланци и расправе*, Титоград: ЦАНУ, 475–487
- Бошњаковић–Станковић 2008: Ж. Бошњаковић и С. Станковић, Из говора Скопске Црне Горе, *Прилози проучавању језика* 39, 327–340.
- Видоески 1986: Б. Видоески, Дебарските говори, *Македонски јазик*, 19, 60–96.
- Видоески 2001: Б. Видоески, *Дијалектологија на македонскиот јазик I*, Скопје: Филолошки факултет „Блаже Конески“.
- Грковић 1977: М. Грковић, *Речник личних имена код Срба*, Београд: Вук Караџић.
- Грковић 1983: М. Грковић, *Имена у Дечанским хрисовуљама*, Нови Сад: Филозофски факултет–Институт за јужнословенске језике.
- Грковић 1986: М. Грковић, *Речник имена Бањског, Дечанског и Призренског властелинства у XIV веку*, Београд: Народна књига.
- Грковић 2001: М. Грковић, Антропонимија и топонимија, у: М. Мацура (ур.), *Насеља и сџановништво области Бранковића 1455. године*, Београд: САНУ–Службени гласник, 616–745.
- Илчев 2012: С. Илчев, *Речник на личниите и фамилниите имена у Българиие*, Софија: Изток–Запад.
- Јовановић 1985: Г. Јовановић, Хришћанска имена у околини Београда почетком XVI века, у: А. Ресо (ур.), *Zbornik referata i materijala V jugoslovenske onomastičke konferencije*, Sarajevo: ANUBiH, 207–216.

- Ковачев 1995: Н. Ковачев, *Честитојно-етимологичен речник на личниите имена*, Велико Трњново: Издателство ПИК.
- Мошин–Ћирковић–Синдик 2001: В. Мошин, С. Ћирковић и Д. Синдик, *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника*, Београд: Историјски институт.
- Младеновић 2001: Р. Младеновић, *Говор шарпланинске жупе Гора, Српски дијалектолошки зборник XLVIII*, 1–606.
- Новаковић 1875: С. Новаковић, *Српски ѿменици XV–XVIII века*, Београд:
- Новаковић 1895: С. Новаковић, *Пчињски поменик, Сѿоменик СКА XXIX*, Београд.
- Поломац 2009: В. Поломац, *Ћирилометодијевска језичка традиција и српски средњовековни поменици*, у: Р. Sotirov (red.), *Ciril i Metody w duchowym dziedzictwie Słowian*, Biała Podlaska: wydawnictwo Podlaskiej Fundacji Wspierania Talentow, 59–75.
- Поломац 2010a: В. Поломац, *Неке теоријско-методолошке напомене о ономастичком истраживању српских средњовековних поменика, Српски језик XV/1–2*, 491–501.
- Поломац 2010b: В. Поломац, *Неколико напомена о личним именима у Поменику непознатог манастира Липљанске епископије*, у: И. Харалампиев (ред.), *Проблеми на балканској и славјанској езикозание*, Велико Трњново, 226–243.
- Поломац 2012: В. Поломац, *Напомене о личним именима у повељама и писмима деспота Стефана и деспота Ђурђа, Zeszyty Cirilo-Metodiańskie I*, 34–47.
- РЈА: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1880–1882–1976, I–XXIII.
- Родић 1985: Н. Родић, *Лична имена у књизи дужника Михаила Лукаревића, дубровачког трговца у Новом Брду*, у: А. Ресо (ur.), *Zbornik referata i materijala V jugoslovenske onomastičke konferencije*, Sarajevo: ANUBiH, 221–227.
- Селищевъ 1929: А. М. Селищевъ, *Полозь и еѿо болгарское население*, Софија.
- Томић 1905: С. Томић, *Скопска Црна Гора: антропогеографска и етнографска студија, Српски етнографски зборник V*, 407–520.
- Трифуноски 1971: Ј. Трифуноски, *Скојска Црна Гора: ѿрородна средина, ѿрошлост, насеља, сѿановништво и ѿривреда*, Скопје.

THE ANTRONOMY OF VODIČNIČKI POMENIK (SKOPSKA CRNA GORA, THE XVI CENTURY)

Summary

The paper investigates the system of personal names in Vodičnički pomenik (engl. name register) created on the territory of Skopska Crna Gora in the XVI century. Judging by the conducted investigations it can be concluded that the system of personal names in Vodičnički pomenik does not considerably diverge from the state of affairs noted in the Pomenik of an unknown monastery of Lipljan episcopy and Pomenik of the monastery of St. Prohor Pčinjski. In addition to contributing several rare and scarcely certified personal names (Ciglin, Sejan, Malica, Mamica, Malja, Rodica), Vodičnički pomenik is especially significant because it confirms numerous examples of a declension model of male hypocoristics ending in -e with the extension of the base in dependent cases (of the type: Jove: Joveta), noted both in Serbian and Macedonian speeches on both sides of the state border (cf. only the speech of Skopska Crna Gora, Kratovo, Ovče Polje, Polog and Debar speeches in Macedonia; cf. in Serbia the speech of Šar planina rectory Gora, and the speeches of Sredska and Sirinić, južna Metohija).

Vladimir Polomac

Миодраг В. ЈОВАНОВИЋ
Универзитет Црне Горе
Филолошки факултет у Никшићу

ДВИЈЕ ОСОБИНЕ ГЛАСОВНОГ СИСТЕМА ВУКОВЕ ПИСМЕНИЦЕ У ПОРЕЂЕЊУ СА ГОРСКИМ ВИЈЕНЦЕМ

Основни циљ нам је да представимо у којем степену се у језику *Горског вијенца* огледа дијалекатски карактер, с једне стране, а колико је Његошев избор језичких средстава у складу са Вуковим моделом књижевног језика, с друге. Такође, важно је видјети да ли је језик реформатора српског језика, чија су правила озакоњена у *Писменици*, идентичан са народним говорима било ког краја наше језичке области. Да би се ово питање што потпуније сагледало особине које су предмет анализа нашега рада пореде се и са стањем у Вуковом родном крају, и са крајем његових предака, али и са Његошевим завичајним говором.

Кључне ријечи: Вук, Његош, тршићи говор, његушки говор, *Писменица*, *Горски вијенац*, вокално *p*, сугласник *x*, књижевни језик

0. С обзиром на природу дјела Вука Караџића и Петра II Петровића Његоша – *Писменица* научно, а *Горски вијенац* пјесничко – логична је претпоставка да ни језик не може бити једнак у обојице. А језик Вукова тзв. предрјечничког периода, мада се о томе доста писало, увијек је недоречена тема: „Иако су Вукова *Сабрана дела* скоро у цјелини објављена, не би се могло рећи да смо дошли до критичне тачке у рецепцији и валоризацији грандиозног Караџићева дјела, бар што се тиче првих етапа у његовом развоју” (Маројевић 2013: 197). За предвиђена упоређивања у овом раду узели смо по једну особину вокалског (вокалног *p*) и консонантског система (сугласник *x*)¹.

1 Није нам ово први пут да се бавимо компарирањем Вукова језика предрјечничког периода (какав је у *Писменици*) са језиком његових непосредних сљедбеника, какав је био Његош – тиме смо се бавили и у радовима: „Рефлекси јата и сродне појаве у Вуковој *Писменици* и Његошевом *Горском вијенцу*”, 44. Међународни састанак слависта у Вукове дане, Београд 2014. године (Међународни славистички центар, Београд (11-14. IX 2014), Научни састанак у Вукове дане, Два века од Вукове Писменице српског језика, књ. 44/1, Београд 2015, 305-319.); „Финалне вокалске групе и покретни вокали у Вуковој *Писменици* и Његошевом *Горском вијенцу*”, Октоих, часопис Одјелјења за српски језик и књижевност Матице српске – Друштва чланова у Црној Гори IV/5 (2014), 7–28.

Вокално *p*

1. Начин писања вокалног *p* је особина која језик *Писменице* и *Горског вијенца* потпуно разликује. Вук је у *Писменици*, у складу са црквенословенским правописом, и у маниру савремене му књижевнојезичке традиције, самогласно *p*, за разлику од сугласничког, обиљежавао комбинацијом *ep*:

кроз ово *штерње* (VIII); *безмерџину* славу задобио (IX); *совершену* Писменицу (X); *Перва* и *наївећа* (X); *держао* говора просто-народњег (XI); наука која *садержжава* правила (1); Онаї се *шверго* держао (2); сви учени *Сербљи* (5); најпростији *Сербљин* разуме све (6); морамо и *задержати* (7); Г. *Меркаило* (8); *чейверџо* имамо ћ (8); *верло* тежко (10); по *Церној* Гори (10, 105); *берзо* изговара (12); *дерво* (18); у *Сербском* језику (19, 71); *жервань* (22); *верџа* (25); приміери *чейверџога* скланьаньа (26); скланьасе по *џервоме* скланьаньу (27); *сердце* (28); *сердца* (28); *шверги* (35); *верло* се риедко може чути (38); *чейверџи* (40); извадили су *Сербски* Списагелњи из *церковни* книга (43); међу простим *Сербљима* (43); *совершенно* (47); *жерми* (49, 101); у *џервом* лицу (49, 71); глаголу *несоверџишелноме* (51); *Перво* спрезанье (64); од *џервог* оконченья глагола (71); *шерџујем шерџуј* (84); *шерџим шерџах* (94); по *Церној* риеци (105); *берже* и *острије* (106); у *верџи* (107).

Једва да се нађе понека потврда гдје се овај глас обиљежава знаком *p* – на страници 28, поред више примјера са секвенцом *ep*: *дерво* отсјечено за ватру; *дервеџа*; *дерва*; *дервима*; А може се чути и *дервљад*; налази се и један књижевни: *дрвеђе*; и у цијелој *Писменици* још само један: Он се *крџи* (48).

Другачије од Вука, у *Горском вијенцу* не постоји разлика у биљежењу самогласничког и сугласничког *p* (као ни у књижевном језику) – издвојили смо из Његошевог спјева, из много обимније грађе, неке примјере са вокалним *p*:

Црну Гору покорит не могу (68); то гвоздени *срца* у момцима (106); ка је ово *брдо* вазда хладно (170); Ту смо *жердно* образ *оцрнили* (497); Што се *мрчиш* када коват нећеш (541); *Крв* праведна дими на олтаре (628); *Помрчина* нада мном царује (649); *Грдне* треске *џоврх* Љешкопоља (703); Ја ћу *џрви* поћи пред кумама (730); и *крвнице* пушке објесимо (733); е слетио Милош међу *Србе* (785); Старо *дрво* сломи не исправи (801); Ко ме *џрсне* чело, куку њему! (938); цијене ће *брзо* мяса бити! (958); док погине кучка али *жервни* (963); *сврџи* се гадно испод чела смије (1004); да се ружа у *џрн* не изгуби (1090); Јаки зуби и *шверг* орах сломе (1104); Шта би било одучити *џрске* (1107); трагови му *сврде* нечовјештвом (1156); што у Чеву *цркву* не градимо (1357); Ја по сву ноћ *џрџаљам* и снијевам (1361); и *жерло* јој *зрном* угодио (1391); Сав *џроџрнем*, да их бог убије (1483); Кад виђе-ли е их *џожердише* (1610); Куд су шћели *џоџрџезне* кучке (1763); *Мрцино* нам круну не упушти (1824); Кад си такву *срну* уловио (1843); *Црногорка* јошт рађала није! (1981); да идемо, да не *замрчемо* (2094); Свак је *джерџи*,

опрости ми боже (2105); те међу вас нож *кррави врџла* (2127); Зла *мрзноме* чинит не можемо (2149); Ада што је овај мјесец *црвен* (2222); *џрње* ружу брани очупати (2305); коре, крила и *брзине* ногах (2308); да их народ по *џрџу* кажује! (1415); те ја *сџрчи* брже крај поља (2552); Пушке *џрме*, небеса се ломе (2559); сузе ми се *смрзну* од радости (2732); *Мрки* Вуче, подигни *бркове* (2810).

У Његошевом језику, познато је, било је „оних елемената што су се стицајем културно-историјских околности развили у њему и улили у њега – многобројни словенизми, црквенорусизми и црквенословенизми” (Стевановић 1990: 202); „Несумњиво је да је Његош неке ријечи узимао непосредно из црквеног (руског) језика” (Вушовић 2013: 172). Управо је на том трагу секвенца *ер* за вокално *р* у више стихова *Горскоџ вијенца* употрејибљеном лику *жертџва*, и у једном *жертџвеник* (рус. жертва – жртва, жертвеник – жртвеник, олтар): Мала ли је *жертџва* сва Србија (54); Ти си *жертџва* благородног чувства (225); *жертџвом* на трон бича свијетскога (238); Просте наше *жертџве* свеколике (276); красне *жертџве* што јој учинише (602); Како ће се свенародна *жертџва* (2581); насрка се дима с *жертџвениках*² (2263). Истог је поријекла секундарно *ор*, као ознака слоготворног *р*, забиљежено код Вука у *Писменици*, у једном примјеру: по *Хорвајтској* (105).

Када је језик *Горскоџ вијенца* у питању, нема неких посебности ни у писању вокалног *р* у положају испред *о* које води поријекло од *л* – у облицима радног глаголског придјева (*умро*, *уџро*, *саџро*, *дро* итд.): великаши, траг им се *уџро* (210); И дабогда траг нам се *заџро* (304)³. Облик радног глаголског придјева (тип *умро*) у Вуковом језику је тросложан, тј. имамо самогласничко *р* (*џрџоце*, *умрџо* и сл. – додуше, пошто нема примјера из *Писменице*, ове потврде су из *Срџске џрамајџике*, објављене 1818. г. у Бечу (стр. XXIX). „У примјерима типа *врџ* (врх), *џ* не означава самогласно *р*, већ се пише у овом положају по општем правилу писања овога знака иза сугласника на крају речи” (Младеновић 1963-64: 300–301).

2 У лику са *ер* ову лексему пише и Стефан Митров Љубиша, код кога је иначе реализовање вокалног *р* на традиционални начин чешће него код Његоша – *цџрне*, *уџертџе* (Тепавчевић 2010: 49).

3 У црногорским народним говорима у овим позицијама понекад се умеће вокал *а*, услед чега долази до девокализације сонанта *р*: *умаро*, *одаро*, *дојаро*, *саџаро* (Јовановић 2005: 90; Милетић 1940: 70; Пешикан 1965: 102). Потврде за ову појаву налазимо и у Љубишиним *Причањима Вука Дојчевића* (*уџаро*: 20, 47; *одаро*: 25, 140) (Тепавчевић 2010: 49). Иначе, како је у историји нашег језика већ доказано, *ар* се за обиљежавање вокалног *р* користи још од 15. в. и јавља се по узору на латинске и италијанске документе (Бранкица Чигоја, *Језик Павла Паџића, босанскоџ фрањеваца из џрве џоловине XVII века*, Библиотека Јужнословенског филолога, књ. 19, Београд 2001, 41 – наведено према Тепавчевић, 2010: 50). Паштровски говор, завичајни говор С. М. Љубише, потврђује још једну појаву – у књижевном језику консонантско *р* могло је, услед разних престилизација ријечи, доћи у позицију носноца слога и у примјерима: *Рбанија* < *Арбанија*, *Рменко* < *Арменко*, *мрнар* < *морнар* (Јовановић 2005: 91–92).

Сугласник х

2. Кад је Вук, путујући Црном Гором и Дубровником, увидио да има крајева гдје и нешколоване и необразоване масе изговарају сугласник *х*, имао је убједљив разлог да прихвати овај глас и нађе му одговарајуће мјесто у азбуци, што је објелоданио у *Уводу Српских народних њословица*, штампаних на Цетињу 1936. године. Значи ли то да му је дотад, с обзиром на стање у народним говорима Вуку познатих области у којим се *х* није изговарало, у писаној ријечи (и граматички списи и преписке) употреба *х* била потпуно страна? Вуков став изречен у *Писменици* (потврђен и грађом) ипак не иде у прилог овој претпоставци: „Писме *х*, Сербљи прости верло тежко изговарају; него, или га сасвим изоставе н. п. *Христос*, *хоћу*, *орак*, они говоре: *Ристос*, *оћу*, *ора*; или га промиене у друго какво писме, а особито у *в* и *к* н. п. *сухи*, *жених*, они говоре *суви*, *женик*. А Сербљи по Херцеговини и по Црној Гори у глаголима у времену прошавшем простом 2гом промиенују га у *г* н. п. *убих*, *видѣх*, *наѣдох*, они говоре: *убиѣ*, *видѣѣ*, *наѣдоѣ*, *доѣдоѣ* и пр. Зато ово писме *х* кад стоји у почетку пред самогласним писменом, или у среди међу два самогласна, онда се може у Сербскоме језику изоставити н. п. *хоћу*, *маховина*, *духовник*, може се писати: *оћу*, *маовина*, *дуовник*. Или, могло би се учинити, да се пише свуда, гди се год у Славенском језику находи, али да се неизговара тврђе него Њемецко *h* без *с*; и на тај начин могло би нам (*х*) на много мјеста од велике потребе и од помоћи бити” (10–11). О степену употребе сугласника *х* у првим Вуковим дјелима истраживачи немају усаглашена мишљења: „У првим својим радовима у већини случајева Вук нема *х*” (Николић 1963-64: 159); „Предрјечнички период карактерише употреба гласа *х*. Истина, Вук ни тада не употребљава досљедно овај глас, али у том периоду глас *х* се знатно чешће јавља него у другом периоду његова рада” (Пецо 1963-64: 179) – и наводи релевантан број примјера из *Писменице* који потврђују ову тезу.

А како је у говорима Његошева краја који су пјеснику могли бити узор за дистрибуцију овога гласа у свим позицијама у ријечи? Што се црногорских говора тиче, сугласник *х* чувају говори непосредне околине Цетиња, чак цијела Ријечка и Љешанска нахија, као и дјелови Катунске нахије у које спадају и Његуши, тј. говори Његошева завичаја.

Праву релацију употребе сугласника *х* код Вука и Његоша даће прецизна анализа примјера из *Писменице* и *Горскоѣ вијенца*, а како се у науци о језику показало најсистематичнијим, судбина овога гласа прати се у зависности од положаја у ријечи (иницијалног, медијалног и финалног), чиме се могућност грешке у завршним оцјенама своди на најмању мјеру.

Иницијална позиција.

3. И код Вука и код Његоша доста грађе за валидна поређења даје „спрезанье глагола *оћу* (помагателни глагол)” – *Писменица*, 63. Имајући

пред собом све примјере, тенденција је лако уочљива – Стабилност писања х у Горском вијенцу: али ти се јошт *хоће* памети (740); ако *хоћеш* и четвороструко (1041); ема *хоћу* нешто свакојако (1187); Куд, сердаре, *хоћеш* с том пасином? (1227); соко *хоће* високу литуцу (1876); нико не зна што *хоће* да ради (2118); па чините што *хоћете* са мном (2190); Па бог даје коме какву *хоће* (2226); *Хоћу*, браћо, то сам и дошао! (2246); Мож обисти: кад што *хоћеш* причат (2371); *Хоћу* спомен да чиним душам (2649)// Ликови без х у Писменици: безпристрастно судити *оће* (4); ако *оће* ко нека пише (8); само ако *оће* (8); кад *оће* да се усјече (30); *оћу* (49, 100); Спрезање глагола *оћу*. Наклоненње изјавително. Време садашње: *оћу, оћеш... оће* (60); Наклоненње сослагателно. Време садашње: да ја *оћу*, да ти *оћеш...* да они *оће* (62); Наклоненње причастно. С додатком помагателног глагола *оћу* (84, 95); како се спреже глагол *оћу* (100). Но, то би, уколико се не осврнемо на изузетке, био прилично поједностављен закључак, јер одступања у начину писања овог глагола има и код Његоша и код Вука. Од укупно релативно малог броја примјера ликовима без почетног х у Горском вијенцу три су везана за (*х*)*оће*: Шта Леонид *оће* и Сцевола (233); Што јастребу *оће* наочали? (857); што им *оће* друштво са Турцима? (1765). С друге стране, Вук зна радни глаголски придјев и глаголске прилоге понекад написати са х: кад би ми све *хоћѝели* писменима разликовати (7); „Наклоненње причастно. Време садаш. *хоћѝећу, а, е* (63); Време прошавш. *хоћѝевши, а, е*” (63). Међутим, на истој страници, објашњавајући „Време прошавш.” овог глагола, пише га без х: „У прошавшем времену *оћевши* би било са свим необично; а код народа ја га ни јесам чуо никако”.

3.1. Група *хѝ + је* < кратког *јаѝ* је код Вука и Његоша различито је реализована, а њен лик зависи од судбине сугласника *х*⁴. У мушком роду једине радног глаголског придјева у позицијама испред сонанта *ј* у стиховима Горског вијенца, у складу са књижевном нормом, јавља се икавски рефлекс, а *х* је постојан глас: Ја се сјећам што си рећи *хѝио* (1157); чешће не знаш што си *хѝио* рећи (2376). У Писменици се предлаже облик на *-ео* са јотовањем претходног сугласника („Време давно прошавше *Г^{во}*”: ја сам *ћео*); извршени процес *хѝ > ћ* карактерише и друга лица једине и множине, а особина је већине (и)јекавских говора: ми смо *ћели*, ја сам *ћела* (61); облик инфинитива: ја ћу *ћѝи* (61); „Време будуште”: ја ћу *ћѝи*; „Време скоро прошавше”: ти *ћеге*, ми *ћегосмо*, они *ћегосе* (61) и „Време полу прошавше”: *ћагијаше, ћагијасмо* (61)⁵. Првобитну групу *хћ-* Његош чува у једном стиху Горског вијенца: што се не *хће* у ланце ве-

4 О овој секвенци подробно смо писали у помињаном раду Рефлекси јата и сродне појаве у Вуковој Писменици и Његошевом Горском вијенцу. Овдје преносимо само основне закључке који се углавном тичу питања судбине спиранта *х*.

5 Ни у тршићком говору група *хћ-* у глаголу *хѝјећи* не може остати непромијењена, међутим, тамо се напоредо с Вуковим ликовима *ћео, ћели* употребљава и *шћео, шћели* (Николић 1968: 405).

зати (264); а очувано *x* налази се још у неколико стихова у имперфекту: када *хоћах* по граду изаћи (1436); *Хоћах* убит једну кукавицу (182); те помутит *хоћах* Црногорце (2217); коњ *хоћаше* у њима цркнути (1478). Ипак, у овом спјеву најчешћа је форма са извршеним процесом *xīī > шћ* (и ова варијанта, као уосталом и Вукова, особина је народних говора)⁶ – и у рад-ном глаголском придјеву: Куд су *шћели* потрпезне кучке (1763); што би *шћели*, то би учинили! (2537); и у аористу: Али сјенку што му *шће* тровати (60); Не *шћесте* ли послушат Батрића (863); – међутим, група *xīī-* у овом глаголском облику може да гласи и *kīī*: не *кће* Србин издати Србина (1051); који ни се не *кће* покрстити (2600); и у имперфекту: човјек пашче ту свезат не *шћаше* (1479); не *шћаше* се бојат од урока (1628); Ђенерал му *шћаше* бити (1942); и *шћах* рећи љуби Црногорце (1637); Они *шћаху* све онако појат (1904); – само у једном стиху налази се упрошћен лик имперфекта *ћах*, настао испадањем почетног *x-*: свога дома већ не *ћах* гледати (1441); лика који је најчешћа варијанта јужније од Његуша, у црногорским приморским говорима (Јовановић 2005: 163).

3.2. Група *xв* је у овом Његошевом дјелу, за разлику од његовог говора (гдје је прешла у *ф*), стабилна. То важи и за *хваīī-*: и свакоју живу *ухваīīсмо* (191); а не бисте ниједну *хваīīали* (195); смрад *ухваīī* лафа у кљусама (288); Ко се топи *хваīīа* се за пјену (539); ал' од мира вјеру *ухваīīимо* (729); Оли челе *хваīīаī* у капицу (797); домамили па их *īохваīīали* (1449); Суд онај час она два *ухваīīи* (1513); Докле свако за по грозд *ухваīīи* (1597); сваки себе за нос *дохваīīио* (1600); ка пјан плота када се *īприхваīīи* (2379); и кулу му бјеше *дохваīīио!* (2772); и за *хвал-* основе: Што се *хвалиш* градом и господством (385); Ефендија, овако ти *хвала!* (934); *Хвала* богу, велике жалости (1964); *Хвала* богу има ли вјештицах? (2173). Код *хвал-* основа постоји и један изузетак, који се слаже са стањем у народном говору пишневог завичаја, гдје је почетно *хв-* прешло у *ф*: *Фала* богу, јест велико чудо! (1674).

Вуков језик у раним радовима подудара се са тршићким говором у којем постоји дублет *в́ала/ф́ала*, али је само *хв > в* код *хваīī-* основа: *ўваīī(и)ла*, *уваīī(и)ли* (Николић 1958: 270). И у говорима завичаја Вукових предака судбина групе *хв-* на почетку ријечи (али и у медијалној позицији) везана је за изговор гласа *x* уопште. Међутим, у говорима Пиве, Дробњака и Ускока група *хв-*, без разлике и код *хваīī-* и код *хвал-* основа, дала је, пропуштањем изговора сугласника *x*, редовно *в*: *в́алин* те бђже, *в́алии*, *īриваīīим* (Вуковић 1938-39: 34; Станић 1974: 95).

6 Говори у којима је замјена *xīī > шћ* обична имају напоредо и *xīī > сīī* – и постоји у тршићком говору напоредо са варијантама *ћео*, *ћели/ућео*, *шћели* још и *сīео/сīели* (Николић 1968: 405); *сīијо* је забиљежено и у говорима завичаја Вукових предака (Вуковић 1938-39: 34; Бојовић 2008: 96), а постоји и у говору Његуша. За разлику од народних говора, лика са иницијалним *сīī* умјесто *xīī* нема ни у *Писменици* ни у *Горском вијенцу*.

3.3. Осим примјера везаних за *хѣјѣѣи*, у *Писменици* се налазе још само неколика са написаним иницијалним *х* – један је испред самогласника: А Сербљи по *Херцеговини* и по Црној Гори (10); а у претконсонантској позицији Вук овај сугласник пише када објашњава компарацију придјева *храбар* – *храбри*, *храбрији* (34); а може га и изоставити: *ранији* диете (13). Како видимо, употреба сугласника *х* у *Писменици* мало је шира од прилика у његовом завичајном говору, гдје се *х* никако не јавља. Ипак, у тршићком говору иницијално *х* и не мора нестати без трага, као у примјерима: *лѣбац*, *дѣу*, *лѣдна*, већ се умјесто њега може изговорити сугласник *к*: *Крѣстѣос*, *крѣбри*, *крѣбро* (Николић, 1963–64: 159), а за исту појаву (*Крѣстѣос*, *кѣѣб*, *кѣрѣј*, *киширина*) знају и дурмиторски говори (Јовановић, 2014: 111).

3.4. На први поглед, имајући пред собом цјелокупну грађу из *Горског вијенца*, рекло би се да је сугласник *х* у иницијалној позицији у овом спјеву постојан глас – и пред самогласником: ал *хероје* ка Пожарске (Посвета, 36); како *хитро* грабљаху капице (116); Што збораше *Хамза* и Нишкићи (343); *хити* јашем, бритку сабљу пашем (368); *Хити*, људи, да што послујемо (429); *хули*, плује на олтар Азије (625); Али *хула* на свештени ђивот (636); Ђабо света, нема у нас *хиле!* (882); *хиле* свештени гласови (929); да се *хаба* докле глава скочи (1018); па *харајте* и коже гулите (1166); ја сам *хајдук* те гоним *хајдуке* (1191); гласнија је моја *хајдучина* (1192); да поможе Новоме *хитиаше* (1221); *Ходио* је до у Млетке Драшко (1385); ужди у њој *хиле* свијећах (1535); *хурије* те дивне заробише (1787); и Новака поради *халака* (2662); и каза ми: „Ево *харачлије* (2747); у Штитаре да купе *хараче!*” (2748); и пред сугласником: ка је ово брдо вазда *хладно* (170); Мед за уста и *хладна* приоња (764); Леополдов *храбри* војевода (1144); Сви се у *хлад* под њом сабијемо (1316); Далматинце и *храбре Хрватије* (1451); да ничега, ано свога *хлада* (1504); Најсветије небесне *храмове* (2260); *храм* Омаров ђе се повисио (2277). Наравно, први утисак неће битно промијенити ни темељнији приступ грађи, али ће га, када се осврнемо на изузетке, ипак донекле релативизовати. С обзиром на укупну ситуацију у вези са сугласником *х* у *Горском вијенцу* (како ћемо показати у даљем раду) овај глас је баш у иницијалном положају у ријечи најнестабилнији (раније смо видјели глагол *хѣјѣѣи*). Оријентализам *хоца* редовно је у лику без *х*: *оца* риче на равном Цетињу (287); и старога *оцу* Брунчевића (401); а *оца* се чуди шетајући (413); више слушају *оцу* у Ђеклиће (942). Лексема *хаљина*, поред претежно књижевног лика: Које ће ти јаде сврх *хаљинах?* (1229); Да је метнем одзгор сврх *хаљинах* (1228); но пас пружит одзгор сврх *хаљинах* (1241); но свак дига у пазар *хаљине* (1608); написана је једном и без *х*: *аљинах* је на небеса доста (2225). Док се *Христ* пише са *х*: хулитеље имена *Христова* (671); похулио на вјеру *Христову* (699); у придјеву *хришћански* спирант *х* може бити изостављен: крвника га *ришћанскога* нема (1911); а може се и реализовати: прекрсти се крстом *христјанскијем* (2602), док је у *хришћанство* (у *Горском вијенцу* у лику *христјанство*), у једном стиху који имамо, сугла-

сник *x* написан: Ће се сунце *христјанстѿву* родило (2268). Ван анализира-них примјера Његош је изоставио сугласник *x* у претконсонантској позицији још само једном: Крв је људска *ра̀на* наопака (1140).

Медијална позиција

4. Употребом сугласника *x* у медијалној позицији разликују се не само језик *Писменице* и *Горског вијенца* међусобно већ у одређеној мјери и Вуков језик у односу на стање у тршићком говору. Док говор Вукова завичаја не познаје глас *x* у овом положају⁷: *ма̀ом* (Николић 1963-64: 159), реформатор српскога језика га у *Писменици* понекад напише – чешће пред самогласником, а само смо нашли два примјера послѣје сугласника: под *ћредходом* нечега (50); бит' ће *сверху* начина (X). Лексема *нахија*, у двама примјерима које имамо, написана је са *x*: као н. п. по *нахији* (окурију) (105); по свој *нахији* (105)⁸; у глаголу *находићи* напоредо се јављају примјери – са *x*: гди се год у Словенском језику *находи* (11); у којему се лице или ствар *находи* (46); и без *x*: разумјевају и *наоде* (16). Разумије се, код Вука у укупној грађи из *Писменице* ликови без *x*, који одговарају приликама у говору Тршића, превладавају – „Присвојавателна мјестоименија” гласе: *њиов* (43, 44), *њиова* разлика (12). Богату грађу за испуштање сугласника *x* нуде два глаголска облика (3. л. множине) – „Време полу прошавше”: *дерва зорау* (46); они *биау* (54, 67); они *бивау* (57, 58, 69, 79, 91, 92); *ћадиау* (60); да они *ћадиау* (62); они *карау* (64, 66, 97, 99); да они, а, е *орау* (75, 77); они, а, е *ћворау* (88, 89); и „Време давно прошавше П^{га}”: они *биау били* (56); они *биау бивали* (57, 59); они *биау карани* (68, 70); они *биау орани* (79, 81); они *биау ћворени* (91, 93). Интересантно, када се у овим и другим глаголским облицима сугласник *x* нађе на крају ријечи, у 1. л. једнине, Вук га редовно пише (в. даље).

У стиховима *Горског вијенца* *x* је постојан глас – изузетак је пронађен само у једном стиху и то испред сугласника: Ти нијеси *саморана* глава (110). За илустровање појаве изабрали смо нешто примјера – и у међувокалској: а сви људи паклени *дурхови* (42); међу горе за вјечну *ућјеху* (62); Нема посла у *ћлаха* главара! (109); све попада мртво од *смијеха* (412); Зло се трпи од *сћраха* горега! (538); ведро небо насмијат *зрохоћом* (584); *њихово* је на гробнице царство (632); Прегаоцу бог даје *махове* (1066); но *бјеху* ли zgodни и богати? (1405); *Бјеху*, брате, да те бог сачува (1457); те *возаху* по мору бродове (1468); у Боку су једни *доходили* (1584); *сахати* су данас ка године (1881); *ћандарихе* земљи поклонѿо (1884); *јахати* се може на вратило (2160); *ћохитали* с даром поклонит се (2271); а *одњи-ха* једна колијевка (2641); и у позицијама испред/иза сугласника: Светац

7 И у говорима Вукових предака *x > Ø* је најчешћа варијанта (Јовановић 2014: 118).

8 За ову лексему, такође редовно написану са *x*, постоје потврде и код Његоша: У то сердар поклич низ *нахију* (2695); Сад ти нема у нашу *нахију* (2722); Пучу пушке Љешанском *нахијом* (2752).

прави *махне* ли топузом (885); Дану, Бајко, *йухни* ми у око (952); *раскр-хаше* силу Шенђерову! (1067); и сад *дрхѣим* од његова страха (1360); од њих свако у Млетке *дрхѣаше* (1507); пут мене се *йоосмјехну* принцип (1635); а *џракаху*⁹ на јата вранови (1747); Ко је оно, ка да су *махниѣи*? (1755); рашта ове горе *уздрхѣаше*? (2219); Од те пјесне боже ме *сахрани* (2545).

4.1. У народним говорима Његошева краја (и много шире) послјије ишчезнућа гласа *x* створила се хијатска позиција, посебно у секвенцама *yo* и *ya*, коју је језик ликвидирао тако што ју је лабијализовао, тј. развио интервокално *v* – на тај начин сонант *v* на мјесту старијег *x* израз је вокалске околине (*дуван, мува, уво*). У стиховима *Горског вијенца* *x* је редовно у употреби и у овим позицијама: а *духана* неста у тобоце (324); Него удри докле *махѣи* можеш (555); Улеће ми једна *муха* у нос (817); Крст је ријеч једна *сухойарна* (893); Лијево ми *ухо* сад запоја (950); да одеру кору леба *суха* (1414); трећи *ухо* обрне те слуша (1509); пробуди му *бухе* у кожухе (1851); обиљежја од турскога *уха* (2723). У тршићком говору, послјије губитка *x*, као прелазни глас се може развити *v* – *човане* (Николић 1963-64: 159). Са *x* је у *Горском вијенцу* редовно написана и ријеч *џрехоѣа*¹⁰: *џрехоѣа* је о том и мислити (1138); *џрехоѣа* је да их поткидамо (1885); Не прими ми, боже, за *џрехоѣу* (2450).

Народни говори Његошева и Вукова краја развили су, на мјесту *x*, зависно од фонетских услова и сонант *j*. У Тршићу је (али и у Његуши-ма) *снаја* (Младеновић 1963-64: 316; Пецо 1963-64: 211; Николић 1963-64: 159). Међутим, Вук у *Писменици*, објашњавајући правила сибиларизације, ову лексему пише са *x* – „Имена, која се окончавају на *ха*, у дат. јед. промиѣњују ... *x* на *с*, н. п. *снаха*” (24); али у фусноти констатује да се „ово *x* код Србља слабо у оваким риечма чути може, него кажу *снаа*, а у дат. говоре и *снаи*, и *снаси*”. Код Његоша је *снаха* редовно написана са *x*: Бјеше ми се *снаха* помамила (834); да остави *снаху* Анђелију (842); но му нешто око *снахе* зборим (1263); Бих му младу *снаху* уграбио (1273); па се *снахи* не дао острићи (1298); жалије му *снахин* в’јенац било (1299). Сонант *j*, који води поријекло од старијег *x*, потврђен је у једном стиху

9 Сугласник *x* се у стиховима *Горског вијенца* редовно налази и у 3. л. множине имперфекта: те за мачку звоно *пѣрирављаху* (435); те *немаху* крви у образу (1428); Они страха другога *немаху* (1505); У једну се кућу *сакуѣлаху* (1532); па *иѣаху* као на кључеве (1558); *Појаху* ли уз гусле лијепо? (1615); око тебе пушке *џрмијаху* (1745); *фришиѣијаху* хиљаде момаках (1746); – на тај начин избјегнута је могућност формалног изједначења овог глаголског облика са 3. л. једине презента коју имамо у појединим старијим црногорским говорима. На примјер, у говорима југоисточне Црне Горе (Стевановић 1935: 29-30), напореда са процесом *x > Ø* у имперфекту одвија се и процес *j > Ø* у 3. л. множине презента, па ови глаголски облици имају исте фонетске ликове: *чиѣау, ѣѣвау, џѣгау*.

10 У његушком говору устаљен је лик *џрехоѣа*, док су у говорима Вукових предака извјесни фонетски процеси довели и до облика *џроѣа*, у којој је изгубљен траг постојања и вокала *јаѣи* и сугласника *x*. Познато је да је Вук у својим раним радовима у позицијама сугласник + *p* + кратко *јаѣи*, у ријечима *џрехоѣа*, *џрѣиан* и сл. углавном писао *j*.

у лексеми *аждаја*, која је у том лику одомаћена и у књижевном језику: седмоглава изиде *аждаја* (250).

Финална позиција

5. Фреквентност употребе сугласника *x* на крају ријечи у *Писменици* зависи од категорије ријечи у којој се јавља. Како смо већ рекли, насупрот редовном испуштању спиранта *x* у медијалној позицији у појединим глаголским облицима стоји његово досљедно писање у финалној. Не улазећи у оцјену тумачења њихова грађења, које Вук даје у овој граматици, а које није увијек у складу са савременим научним знањима, чињеница је да је *x* увијек наставак I. л. једине за „Време полу прошавше”, „Време скоро прошавше”, „Време давно прошавше I^{во}” и „Време давно прошавше II^{во}”.

„Време полу прошавше”: *ја љоворах* (51); *ја љубљах* (51); *ја биах* (54); *ја бивах* (57, 58, 67, 69, 79, 91, 92); да *ја ћадиах* (62); *ја карах* (64, 66, 97, 99); *ја орах* (75, 77); *ја бивах* оран (78); *ја ѿворах* (88, 89); *стируџах* (108). „Време полу прошавше саставља се од првог окончанња глагола, са измјеном *m* на *x*, н. п. чувам чувах, карам карах, вребам вребах, и пр. а остала лица производе се од првога: у другом и у трећем једин. бр. промјенујесе *x* на *ше*; а у множ. броју промјенујесе *x*: у првом лицу на *смо...*” (71); „... с измјеном *ѿи* на *x*; н. п. ѿисаѿи ѿисах, стируџаѿи стируџах” (82); „... с измјеном *ем* на *ах*, н. п. џребем џребах, ѿедем ѿедах, џризем џризах, ѿресем ѿресах, ѿлешем ѿлешах; стирижах, жежах, венях, ѿонях, кунях (или куниах), ѿиѿах, шиѿах, чуѿах, жанях, мелях, шарах, ѿецијах, ѿуцијах, сиецијах, вуцијах” (82); „... с измјеном *им* на *ах*, н. п. мѿерим мѿерах, ѿочим ѿочах, ѿражим ѿражах” (94); „... с измјеном *ах* на *ен* и с додатком помагателног глагола бивам, н. п. љубљах, бивам љубљен, мучах, бивам мучен” (96); Глагол *моћи* „спреже се по второме спрезану у времену полу прошавшем: *моџах*” (100); „Глагол *велим*, у времену полу прошавшем има: *вельах*” (100).

„Време скоро прошавше”: *ја љубих* (52); *ја бѿвах* (57, 58); *ја карах* (64, 66, 97, 99); *ја бих* (54, 69, 80, 91, 93); *ја орах* (75, 77); *ја бих* оран (78); *ја ѿворих* (88, 89). „Време скоро прошавше саставља се, код овога спрезанња, на исти начин као и полу прошавше, и у првом лицу само се по гласу разликује н. п. чувах, вребах, *караx*. И овде се производе остала лица од првога: у другом и у трећем лицу јед. бр. изостаје *x*; а у множ. броју промјенујесе...” (71); „... н. п. ѿисах ѿисах, стируџах стируџах; ... с измјеном *ах* на *ох* н. п. џребах џребох, ѿедах ѿедох, џризах џризох, ѿресах ѿресох и пр.; ... жеџох, стириџох, ѿекох, вукох, сѿечем сѿекох, ѿукох” (82); „... у првом лицу *ох*: у другом и у трећем лицу промјенују *ох* на *е*, н. п. *ја џребах*, ти *џребе*, он *џребе*; а у множ. броју *x* промјенују...; сѿечем, сѿекох, сѿече” (83); „Време скоро прошавше састављасе од првога окончанња, с измјеном *m* на *x*, н. п. мѿерим мѿерих, раџих, славих и пр. (сѿоѿим има сѿаѿах)” (95); Глагол *моћи* „спреже се по второме спрезану у скоро

прошавшем *моџох*” (100); „Глагол *велим* у времену скоро прошав. има *џо-ворих*” (101).

„Време давно прошавше I^{во}”: ... „састављасе од првога лица јединственог броја, времена скоро прошавшег; с измјеном *х* на *о*... н. п. *џисах*, *џа сам џисао*; *стџруџах*, *џа сам стџруџао*”; „Изузимајусе: они глаголи, који скоро прошавше време имају на *ох* ...*зебох*, *џребох*, *стџриџох*; *џедох* *џа сам џео*; *џредох*, *крадох*, *бодох*, *џлетџох*, *метџох*, *идох*, *годџох*, *удџох*, *на-дџох*” (83); ..., с измјеном *х* на *о* ... н. п. *чувах*, *џа сам чувао*; *вребах*, *џа сам вребао*” (72); „Време давно прошавше I^{во} састављасе од првога лица јед. броја, времена скоро прошавшег, с измјеном *х* на *о*, и с додатком помагателног глагола *џесам* у садашњем времену н. п. *љубих*, *џа сам љубио*; *ра-дих*, *џа сам радио* и пр.” (95).

„Време давно прошавше II^{го}”: *џа биах* дошао (52); да *џа биах* био (56); *џа биах* бивао (57, 59); *џа биах* каран (68, 70); *џа биах* оран (79, 81); *џа биах* творен (91, 93). „Време давно прошавше: *џа биах чувао*...; ...с додатком помагателног глагола *ођу*” (72).

Једнако као код Вука, и у *Горском вијенцу* је сугласник *х* наставак I. л. јединине аориста: зла *надживџех* твоја сваколика (45); ал’ овога чуда јошт не *виђех* (159); врат *искривих* уз поље гледећи (325); Па све *моџах* с јадом прегорети (1281); у колибу *нођих* Милоњића (1283); заболџе ме срце, *џро-џоворих* (1488); Ја *изидох* пред њим с Грбичићем (1633); И посад му не *бих* вјеровао (1663); од жеље се сад *наједох* меса (1673); А како *бих* данас придизала (2165); Запријети кад од њега *кренух* (2209); Кад *џрисџедох* мало украј поља (2555); и имперфекта: *Стџушџавах* се ја на ваше уже (1169); *Гледах*, брате, као тебе сада (1624); Кад се *стџрављах* из Бара овамо (2196); *мишљах*: скаче вода у Понору (2554); *Хођах* убит једну кукавицу (182); око њега руке не *џревиџах* (2803).

5.1. Иако су узвици у језику „недовољно оформљене и недовољно семантички одређене речи” (Белић 1958: 77), Вук у њима реализује глас *х*: *ах!* *ох!* (105) и сврстава их у „Междометија жалостна”. Такође, спيرانт *х* саставни је дио узвика и у *Горском вијенцу*: *Ох*, диван ли бјеше погледати! (176); *Ух*, што мислим, куд сам запливао? (651); *Ох*, да ми је очима виђети (781); да очешља мени *перчин/јаох* мени! (1947); *Ох* до бога, а *ох* довијека (1966); *ох*, диван ли, боже драги, бјеше! (2386).

5.2. Мало има дијалекатских особина које би у Његошевом језику биле потпуно досљедне. Једна од њих је ген. мн. именица било које врсте промјене, који је увијек у облику са сугласником *х* на крају¹¹: мало *руках*,

11 Изгледа да је у вријеме настанка *Горског вијенца* сугласник *х* у генитиву множине био постојан, не само у изговору јунака овог спјева него и у језику самог пјесника (Стевановић 1990: 205). Овај истраживач Његошева језика ситуацију са финалним *х* у генитиву множине још више расвјетљава закључком Радослава Бошковића који је тридесетих година прошлог вијека у неким селима Његуша и Цетиња чуо у томе облику „крајње мукло *х* редуковане фрикации”. О финалном *х* стабилне артикулације у Црној Гори пише Вук Стефановић Караџић у *Уводу Српских народних џословица* (1836): „Црногорци прави глас *х* изговорају на крају у род. мн. (тј. у ген. мн.) код

малена и снага (34); Час проклињем лански по сто *џушах* (86); силу мишце и брзину *ноџах* (99); Присука сам педесет *џодинах* (144); Боже један! три стотине *друџах* (411); побисмо се огњем од *џушаках* (417); Стотина се скупило *џлаварах* (719); до гомиле *косџих* и *мраморах* (984); Цар од *џарах* мене је спремио (1081); сломи му је у триста *комаџих* (1392); на годињу стотину *џекинах* (1394); потегла би по стотину *оках* (1418); до од *џбих* и до од *џиџунах* (1506); него има и *Црноџораџах* (1760); ви сте ближе бога и *џудесах!* (2230); Ја имадем осамдесет *џеџих* (2253); до *Кокочих* више Љешкопоља (2788); на мору је од свашта *мајџторох* (2808). Код Вука су, насупрот редовним Његошевим дијалекатским ликовима са *x* на крају, у употреби једино облици у складу са књижевном нормом: *Ајосџола* (20), *свеџаџа*, *џеџака*, *џармова*, *овнова*, *џервњева*, *вјеџрова* (22), *вода*, *људи* (23), *слаџи* (25); *џоља*, *села*, *џилића*, *џелаџа* (27).

Сложенију слику генитива множине код Вука (и код Његоша) пружају замјеничко-придјевске ријечи. Вук овај падеж у *Писменици* овако објашњава: „У родителном падежу броја множ. у сватри рода има двојачко: *џиџомие* или *џиџоми*, и овде је прво по говоренју простага народа: сваки Сербљин, који се у селу родио, и узрастао, може сео поменути да Сербљи по селима говоре: *суџие* крушака, *зрелие* јабука... А онај други падеж род. множ. начинџен је од Славенскога само што му је отсјечено *x*; но може подниети и једно и друго” (31-32). Исти став заступа и кад говори о присвојним и показним замјеницама – „Присвојавателна. Множествени број: *моџие*, *моџи(x)*” (44); „Указателна. Множествени број: *џиџе*, *џиџи(x)*” (45). Грађа из *Писменице* коју ћемо изнијети показује да је и једна и друга Вукова варијанта (и старија и новија) без финалног *x*, при чему су ликови који „Сербљи по селима говоре: *суџие* крушака, *зрелие* јабука” много рјеђи – Новија образовања: тражиш овде они *џанки* и *дубоки* правила (IX); говора *они* Сербалџа, који живе по селима (XI); изабрао је из *Словенски писмена* (5); код *сџари* Словена имало (5); ми имамо *једнаки* ри-

свију суштест. имена н. п.: десет *џушаках*, нашиџех *џенах*, *џунаках*, *риџечих*, *љуџих* (*људих*) и.т.д. Поред Црногораца овако говоре и Приморци, готово сви од Роса [десно од улаза у Боку] до иза Бара, а особито Доброћани. У Дубровнику овога обичаја нема, али ниже Дубровника, на полуострву Рату може се чути, само не онако здраво и постојано као у Црној Гори”. Ово Црногорци, додаје Стевановић, односи се само на становнике племена Катунске и још три староцрногорске нахије, а не и на црногорска Брда, још мање на сјеверну Црну Гору с говорима херцеговачког типа. Нешто више од осам деценија од Бошковићевих запажања (а скоро два вијека од Вукових) сугласник *x* се као дио наставка генитива множине именовица сва три рода у наведеним предјелима никако не јавља. Стевановића је много изнадидило обавјештење др Драга Ђупића који му је рекао да се у изговору старих људи још и данас (око 1985. године) у његовом селу, у катунском племену Загарачу, може чути сасвим мукло *x* у овом облику. Стевановић га, „трагајући за овом појавом, тачно сто година послје Његошеве смрти, тј. 1951. године, никако није могао пронаћи” (Стевановић 1990: 205). Ипак, нешто јужније од Његошевих родних Његуша, на Црногорском приморју, у говорима Црмнице и Паштровића, посебну боју генитиву множине дају примјери са сугласником *k* као замјеником некадашњег финалног *x*: *Бечићак*, *Миџровићак*, *Црноџораџак*, *момаџак*, *брдаџак*, *љуџик* (Милетић 1940: 294; Јовановић 2005: 254).

ечи (6); колико год имамо *јпросіти* толико морамо имати и *сливени* (7); ни *јесу нови* писмена правили (8); *остјали* орудија говоренња (10); *добри* људи (14); код *неки једносложни* или *двојесложни* ричи (14); 8 *слъедујући* дјелова (15); од *ови* 8 дјелова (15); имена *бездушни* ствари (20); изишао је из *црковни* књига (26); од *ови* начинњена умалителна (27); има код имена *јрилагајшелни* колико и код *суштјестјивителни* (30); извадили из *црковни* књига (31, 43); осим *ови* прилагателни имена (33); код остали *јрилагајшелни* имена (33); осим *они* која су суштјестјивителна (37); из *основни* бројителни имена (39); Осим *ови* глагола (49); с моћу *јомагајшелни* глагола (74); производесе од *јерви* лица (82); осим *Соларићеви* (87); код *остјали* спрезанња (96); примјер *јовраћајшелни* глагола (97); Залог *јовраћајшелни* глагола (97); од *јосјављени* примјера (100); Старија образовања: што се тиче *овие* 13. писмена (5); неимајући *јше* (7); Код *овие* имена (26).

У *Горском вијенцу* је управо обрнуто – некадашњи завршетак придјевско-замјеничке промјене *-ијех*, са редовним *x*, готово је једина могућност: из *мрјивијех* Срба дозва (Посвета, 16); вјешти звуци *дивнијех* гусалах (275); а одовуд неки од *нашијех* (407); лови свјетлост *лисицијех* очих (773); О хурије очих *јлаветињијех* (898); Што су момци прсих *вајпренијех* (990); да прелазе с *бојнијех* пољанах (994); под гомиле *мрјивијех* Тураках (1058); уберемо *зрелијех* јабуках (1317); а *јрднијех* десет *јушах* више (1407); *Богајшијех* бјеше поголемо (1409); *биранијех* соколовах (1952); јошт *јтаквијех* очих *јвозденијех* (1988); бјеше главах посјека *јурскијех!* (1998); пунана је *лудијех* премјенах (2281); у хиљаду *друђијех* пушаках (2805). С обзиром на укупну ситуацију са овим падежом у *Горском вијенцу*, неочекиван је један примјер са новијим образовањем према књижевном језику – наравно и овдје са реализованим финалним *x*: Како јата *дивних* лабудовах (2636). Нема у *Горском вијенцу* ниједног примјера са наставком *-ија* (*нашија*, *богајшија*), иначе веома честе варијанте у народним говорима пишчева ужег и ширег завичаја.

5.3. Да код замјеничког придјева *сав* и бројева *два*, *јтри* код Вука поменемо и доста обичне генитивне форме са некадашњим дуалским наставком *-ију*: код *свију* Словенски народа (IX); од *свију* одобрену (XI); разлику *свију* пригласила (12); код *свију* прилагателни (14); код *свију* имена (19, 27); *свију* (33); *двију* (38); од *ови јтрију* части (1); по једном од *јтрију* спрезанња (49); којих нема у *Горском вијенцу* гдје је, у једном стиху који смо нашли, од *сав* употријебљен генитивни наставак замјеничко-придјевске промјене *-ијех*: Од владике и *свијех* главарах (1131).

5.4. Писање сугласника *x* на крају ријечи код Његоша је редовно и у другим случајевима:

Основна (номинативна) форма именица, непромјенљиве ријечи (прилози, предлози): у један *мах* изњихаше (Посвета, 3); ћивоти се у *јрах* развијаше (629); *Сјрах* животу образ каља често (769); *Алах*, море, мудра разговора (876); Јаки зуби и тврд *орак* сломе (1104); Тврд је *орак* воћка чудновата (1133); Ће *јрах* гори пред очи јуначке (1986)//Ту се *одмах* помутисмо грдно (416); који му је *ланих* погинуо (1296)//него да ми *наврх*

главе стоји (949); *уврх* равне горе Вртијељке (1049); Које ће ти јаде *сврх* хаљинах? (1229); Докле трећи *саврх* зида викну (1602); *сврх* клисуре, ка си научио (1849); па се стара игра *поврх* вина (2475). Бројни су примјери и за генитив (акузатив) личних замјеница 3. л. множине (*њих/их*) – и то увијек у лику са *x*: И без *њих* се никако не може (428); руке старе, у *њих* мач и копље (589); рођенога да се од *њих* топи (905); у *њих* сада друге мисли нема (1160); није горе но у *њих* стојати (1477); и за *њих* му сви у кући знају (1714); зле су мисли и на *њих* напаље! (2540)//улови *их* у мрежу ђавољу (762); Сав *их* народ гледа куд одоше (1323); ту *их* љетње горијаше сунце (1469); Сав протрнем, да *их* бог убије (1483); Како *их* се други бојат неће (1527); око броја колико *их* бјеше (1752); е ћемо *их* грајом заглашати (2054); једва смо *их* овамо савили (2122); све ћу ти *их* затворит у кућу (2214); Благо вама који *их* видите (2229); спомене *их* на младе године (2478).

Грађа из *Писменице* којом у горњим категоријама располажемо (а није је много) не слаже се са *Горским вијенцем* – углавном су то примјери без *x*¹²: тежко се од *њи* сачувати (Предсловље, X); неће *и* нико зажалити (5); морамо *и* задржати (7); *њи* (48), *одма* (102); а само је једном, у именици *усијех*, написано *x*: *усијех* Србскога Књижества (5).

5.5. Употребом сугласника *x* у *Писменици* и *Горском вијенцу* Вук и Његош се, без обзира на велике разлике, више слажу од степена који смо на почетку истраживања предвиђали. Нарочито, због тога што је познато да је Вук своја правила писања и говора прокламовао на основу стања код простога народа, а за сугласник *x* је било јасно да га „народ неизговара” (98), односно „за слово *x* у Српском језику данас нема гласа, него или је сасвим изостављено ... или се претворило у друга слова” (Пецо 1963-64: 209). Писање сугласника *x* у *Писменици* је шире од прилика у његовом завичајном тршићком говору. Чак је у аористу и имперфекту („Време скоро прошавше”, „Време полу прошавше”) редовно дио наставка 1. л. једнине, чиме се апсолутно слаже са употребом ових глаголских облика у стиховима *Горског вијенца*. Видније разлике у језику ових двојице стваралаца могле су бити резултат прилика у њиховим завичајним говорима (тршићком и његушком): у тршићком говору *x* се никако не јавља (код Вука понекад), у Његушима је, чак и у генитиву множине, постојана фонема.

12 Објашњење за овакво стање налазимо у *Предговору Пословица* (1836) када, у вези са *x*, Вук пише о извјесним измјенама које су се дешавале у тршићком говору његовог времена: „Тако су у Тршићу, где сам се ја родио, само стари људи, који су се изродили у Херцеговини, говорили: *џраџ*, *кожуџ*, *мијеџ*, *овијеџ*; а остали не само што су говорили: *џра*, *кожу*, *мије*, *овије*, *оније* и т. д.; него су се онима још и подсмјевали” (Грам. и полемички списи III 9) (Николић 1963-64: 155). Дакле, Вук не само да нема *x* (као што га нема ни у тршићком говору), него нема ни *џ* у овим категоријама, чиме се овај реформатор разликује од стања у говору његових предака, пошто се у Пиви и Дробњаку може појавити *џ* мјесто *x* у финалној позицији (Вуковић 1938-39: 34).

6. Приказ ових двију језичких црта, који је био циљ нашег рада, показује да ни Вук ни Његош у *Писменици* и *Горском вијенцу* не пресликавају стање из говора којима припадају – штавише, употреба вокалног *p* и сугласника *x* није идентична ни са једним крајем наше језичке области. Није у складу ни с Вуковим прокламованим ставом да будући књижевни језик мора бити заснован на говору простог народа – писање вокалног *p* засновано је на књижевнојезичкој традицији, а употребу сугласника *x* у степену који је присутан код Вука не познаје ни његов завичајни говор ни говор његових предака. Очигледно је да је Вук још у првом периоду свога рада осјећао колики недостатак доноси језику, односно његовом нормирању, одсуство ове фонеме. С друге стране, код Његоша је употреба сугласника *x* присутнија од данашњег књижевног језика, а рекли бисмо и од стања у његовом родном његушком говору, гдје се овај глас иначе изговара у свим позицијама у ријечи. Ни реализација вокалног *p* у *Горском вијенцу* није у складу са правилима *Писменице* – насупротив Вуковој готово досљедној секвенци *ep*, у маниру традиционалног начина писања, налази се претежно књижевни лик у Његошевом спјеву. До појаве *Горског вијенца* 1847. године и сам Вук ће у даљем реформаторском раду промијенити своје ставове прокламоване три деценије раније у *Писменици* – кад су у питању сугласник *x* и вокално *p* радикално. Стога је језик овог Његошевог дјела близак томе Вуку (а не Вуку из *Писменице*), при чему ће оба ствараоца заједно довести до устаљивања књижевног лика и за једну и за другу фонетску црту.

Литература

Белић 1958: Александар Белић, *О језичкој природи и језичком развоју I*. Београд: Нолит, друго издање, 1–357.

Бојовић 2008: Драга Бојовић, О сугласнику *x* у говору Потарја, *Зборник Института за српски језик САНУ I* (посвећено др Драгу Ћупићу поводом 75-годишњице живота), Београд: 89–100.

Вуковић 1938-39: Јован Вуковић, Говор Пиве и Дробњака, *Јужнословенски филолоџ XVII*, Београд: 1–113.

Вушовић 2013: Данило Вушовић, Прилози проучавања Његошевог језика (одломци), *Слово (часопис за српски језик, књижевност и културу)*, 42, Никшић: 172-192.

Јовановић 2005: Миодраг В. Јовановић, *Говор Пашићровића*. Подгорица: Универзитет Црне Горе, Библиотека филозофско-филолошке науке, 1–529.

Јовановић 2014: Миодраг В. Јовановић, *Дурмиторски говори*, Никшић: Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори, Одјељење за српски језик и књижевност, Пос. издања, књ. 3, 1–217.

Маројевић 2013: Радмило Маројевић, Зашто је пјесничко дјело Његошево у основи српског књижевног језика (Наставак студије „*Мркаљ, Вук и Његош – штри темеља српског књижевног језика*”). *Никшић: Слово (часопис за српски језик, књижевност и културу)*, 42, 193–206.

Милетић 1940: Бранко Милетић, Црмнички говор. *СДЗБ*, Београд: IX, 211–663.

- Младеновић 1963-64: Александар Младеновић, Језичке особине Вукова краја из 1861. године, *Јужнословенски филолог*, XXVI, Београд: св. 1–2, 151–176.
- Николић Б. 1958: Берислав Николић, Данашњи тршићки говор, *Јужнословенски филолог* XXIII, Београд: 263–274.
- Николић Б. 1963-64: Берислав Николић, Однос данашњег тршићког говора према Вуковом језику, *Јужнословенски филолог* XXVI, Београд: св. 1–2, 151–176.
- Николић Б. 1968: Берислав Николић, Тршићки говор, *СДЗб* XVII, Београд: 371–472.
- Пецо 1963-64: Асим Пецо, Једно поређење Вукова језика са говорима јекавске Херцеговине, *Јужнословенски филолог* XXVI, Београд: св. 1–2, 177–218.
- Пешикан 1965: Митар Пешикан, Староцрногорски, средњокатунски и љешански говори, *СДЗб* XV, Београд: 1–294.
- Станић 1974: Милија Станић, Ускочки говор, *СДЗб* XX, Београд: 1–259.
- Стевановић 1935: Михаило Стевановић, *Источноцрногорски дијалекати*. Београд: Библиотека ЈФ V, 1–131.
- Стевановић 1990: Михаило Стевановић, *О језику Горског вијенца, Његошев књижевни језик*. Београд: САНУ, Научна књига, 202–246.
- Тепавчевић 2010: Миодарка Тепавчевић, *Језик Стефана Митровца Љубише*. Подгорица: ЦАНУ, Посебна издања (монографије и студије), књ. 70, Одјељење умјетности, књ. 19, 1–586.

**TWO FEATURES OF THE PHONETIC SYSTEM OF SERBIAN GRAMMAR
BOOK BY VUK STEFANOVIĆ KARADŽIĆ COMPARED WITH THE MOUNTAIN
WREATH PETAR PETROVIĆ NJEGOŠ**

Summary

The analysis of the two language features shows that neither Vuk in *Serbian Grammar Book* nor Njegoš in *The Mountain Wreath* reflect the reality of the language varieties they respectively belong to – the use of the vocalic *r* in Vuk’s work is based on literary and linguistic traditions, while such a high degree of presence of the consonant *h* in Vuk’s work is unheard of in his native dialect or the dialect of his ancestors. On the other hand, the use of the consonant *h* in Njegoš’ work is more extensive than in modern literary language as well as in his native dialect of Njeguši in which this consonant is pronounced in all kinds of positions in words. Also, the realization of the vocalic *r* in *The Mountain Wreath* is not in accordance with the rules prescribed by *Serbian Grammar Book* – in contrast to the Vuk’s almost regular usage of the sequence *er* in the manner of traditional writing, there is almost always a literary character present in Njegoš’ poem. Before *The Mountain Wreath* was published in 1847, Vuk alone, in the process of his reformation work, had changed his positions proclaimed three decades before in *Serbian Grammar Book* – when it comes to the consonant *h* and the vocalic *r*, these changes were radical. Accordingly, the language of this Njegoš’ work is close to Vuk’s from that particular time period (not to his language in *Serbian Grammar Book*), while both authors together brought about the abilitization of the literary character for both phonetic features respectively.

Miodrag Jovanović

Видан В. Николић
Универзитет у Краљујевицу
Училишски факултет у Ужичу

О ВУКОВОЈ ТЕРМИНОЛОШКОЈ СИНТАГМИ РАСПУСНА КЊИГА – ЛИНГВОКУЛТУРОЛОШКИ АСПЕКТ

У овом раду говори се о термилошкој синтагми *распусна књиџа*, коју је Вук Стеф. Карацић први пут употребио у преводу *Новоџ завјетџа*, а спада у 84 речи за које каже да их није чуо у народу „него их је сам начинио”. У преводу *Стџароџ завјетџа* Ђура Даничић је у истом облику преузео ову Вукову термилошку синтагму. У каснијим преводима *Стџароџ завјетџа* и *Новоџ завјетџа* употребљавана је Вукова термилошка синтагма **распусна књиџа**, али у адаптацијама Вукових и Даничићевих превода користи се и израз **отпусна књиџа**. У балади *Хасанаџиница* у 29 стиху Вук је термилошку синтагму **књиџа опрошћења** преузео из оригиналне верзије италијанског путописца опата Алберта Фортиса, који је први забележио ову песму (1774).

Распусна књиџа / књиџа опрошћења (у исламској традицији *ilmi haber*) јесте врста правог документа из обичајног права који муж даје жени када се од ње разведе или је отпусти, а која јој гарантује да се може удати за другог мушкарца после одређеног временског периода (у исламу се тај временски период назива *iddet*).

Кључне речи: Вук Стеф. Карацић као лексикограф, Вуков превод *Новоџ завјетџа*, балада *Хасанаџиница*, термилошка синтагма *распусна књиџа*, термилошка синтагма *књиџа опрошћења*

1. Увод. – У овом раду говори се о термилошкој синтагми **распусна књиџа**, коју је Вук Стеф. Карацић „начинио” за потребе свога превода *Новоџа завјетџа*, а Ђура Даничић прихватио и у преводу *Стџароџ завјетџа*. Циљ рада је да се покаже како се та термилошка синтагма развијала у каснијим преводима Библије у православној српској традицији. За „распусну књиџу” као мотив у балади *Хасанаџиница*, Вук Карацић преузима термилошку синтагму **књиџа опрошћења** према оригиналу из путописа италијанског опата Алберта Фортиса, који је први забележио ову баладу (1774).

2. У српском језику Библија је доста касно преведена на народни језик:

„Srbima je slovenski prevod Biblije bio razumljiv i zato se srpski prevod pojavljuje relativno kasno (kao i kod ostalih pravoslavnih Slovena). Prvi prevodilac na srpski jezik bio je Vuk Karadžić” (*Enciklopedija Jugoslavije*, knj. 1, Zagreb 1955, Leksikografski zavod FNRJ, Zagreb, str. 499).

Вук Караџић је схватао значај превода *Новоџ завјетџа* (као дела Библије) на народни језик, тј. да се књига приближи за читање у народу да је боље разуме, а не за употребу у цркви (в. т. 5.3.). Вук је у преводу *Новоџ завјетџа* уложио велики труд, али је и наишао на бројне препреке и зато је тај посао трајао дуго:

„Крајем јула 1847. г. изашао је из штампе Нови Завјет Господа нашег Исуса Христа, Вуков превод који је 27 година лежао у рукопису.” (Стојановић 1987: 601).

3. У припреми другог издања *Српскоџа рјечника* (где му је после смрти Јернеја Копитара помагао млади филолог Ђура Даничић), почела је Вукова права „мука с речима”: требало је правилно „извагати” шта треба оставити из старог књижевног језика, шта треба преузети из народних говора и/или из других словенских и несловенских језика, а – посебно – шта треба сачинити да одговара природи српског језика. На тим основама је формирана Вукова реформа.

„Караџић ни по својој струци није био кабинетски научник, који би се задовољавао да износи своје теорије и да остави времену да им оно извојује победу и примену. Он је био практичан радник, енергичан борац, који је у стопу гонио своје противнике и безобзирно наметао своје идеје” (Скерлић 1967: 259).

4. РАСПУСНА КЊИГА. – У периоду припреме за друго издање *Српскоџа рјечника* (које ће се појавити 1852. године), Вук је грађу скупљао на много ширем простору српског језика, а у исто време је спремао превод *Новоџа завјетџа*. Ево шта о томе каже Меша Селимовић:

„Ali već u prevodu *Novoga zavjeta* Vuk je odstupio i od tog sintetizovanog narodnog jezika, u kojem je bilo sakupljeno ono što je najbolje i najčistije u narodnom govoru. Novi zadatak i novi zahtevi dali su i nova jezička, i stilska rešenja. Vukov jezik u tom prevodu nije čist jezik sela, ‘daleko od gradova’. Međutim, opšta osnova je narodna, obrazovanje ovih reči je narodno, duh je narodni. Siguran jezički osećaj omogućio je asimilovanje elemenata kojih u narodnom jeziku nije bilo, a da se ne ošteti ‘općenita pravilnost’ njegova” (Selimović 2006: 87).

5. У преводилачком послу требало је Вуку да разреши неколико важних проблема. Он је покушао да преводом *Новоџ завјетџа* покаже да се и најслојевитија књига може превести на народни језик. Како је речено, пошто је тако разуђену књигу са нијансама из свих области духовног живота било тешко превести на лексички сиромашан народни језик (говор овчара и говедара) из области духовне сфере, Вук је био принуђен да посуђује речи из других језика или да прави речи према природи српског језика.

5.1. У Предговору *Новоџ завјетџа*, Вук са наглашеним одушевљењем закључује:

„Ево и на Српскоме језику *Новоџа завјетѝа*! Да ми се кад овако опростити и осталого којечега о народу нашему што сам којекуда скупио, онда се смрти нимало не бих бојао” (Караѝић 1969: 9).

5.2. Вук је био свестан колико је превод *Новоџ завјетѝа* одговоран посао и да је требало водити рачуна о сваком детаљу да се не повреди основна вредност ове свете књиге:

„У превођењу сваке књиге дужан је онај ко је преводи старати се да прије-вод што је више могуће буде вјеран, тј. да се не каже што ни другачије ни мање ни више, него управо онако и онолико као што је у оригиналу. У пре-вођењу светога писма на то се особито мора пазити, и за то се у гдјекојијем пријеводима, међу којима је и наш Славенски, више пазило на пријевођење *ријечи* са свима граматичкијем промјенама него на *смисао*: с тога је у највише пријевода језик рђав и тежак разумјети” (Караѝић 1969: 9).

5.3. Да би унапред предупредио примедбу Цркве и избегао забрану књиге (а имао је горко искуство са забранама неких раније објављених књига у које је уложио доста труда и новца), свестан како ће реаговати патријарх Стеван Стратимировић у Сремским Карловцима када је у питању превод ове свете књиге на народни језик, Вук се у Предговору јасно оградио од основне намене свог превода:

„Овај пријевод није зато да се чита у цркви, него само да га људи читају као књигу, да би из ње закон Хришћански боље познали и што научили, и да би с помоћу њега Славенски пријевод боље разумјели” (Караѝић 1969: 11).

6. Значај превода *Новоџа завјетѝа* за развој књижевнога језика у Срба био је велики. О томе Миодраг Поповић каже:

„Вуковим преводом *Новоџ завјетѝа* са црквенословесног на народни језик, или, тачније, сливањем старог писаног и говорног језика у књижевни народни језик, ми смо се чвршће везали за ову осовину. Одвајајући се од сирове народне речи, наш књижевни језик је пошао истим путем као и други европски језици. Упоредо с њим, он ће се и даље мењати, усавршавати и развијати. Вуков превод постаће временом архаичан. Али ће темељи и смер које је он њиме дао српскохрватском језику остати увек исти” (Поповић 1987: 339).

7. У науци је дефинисано да је језик у преводу *Новоџ завјетѝа* посебна и филолошка и стилска творевина. Сматра се да је примену свих својих идеја о језику и правопису Вук Караѝић дао у свом преводу *Новоџ завјетѝа*. Вуку је било потребно да „поднесе рачун” о инвентару лексичког фонда:

„Будући да сам ја рад да би се из ове књиге поред светога писма могао познати и прави наш народни језик, за то ћу ја овдје да кажем што о гдјекојим ријечима у њој. И тако:

1) Узео сам у њу 30 ријечи турскијех. [...]

2) Задржао сам 49 ријечи Славенскијех које се у нашему народном језику не говоре, али се ласно могу разумјети и с народнијем ријечима помијешати [...].

3) Има 47 ријечи које су од Славенскијех посрбљене [...].

4) Има ријечи 84 којијех нијесам чуо у народу да се говоре, него сам их ја начинио; ево из редом: *викач*, **распусна (књига)**, [...]" (Караџић 1969: 11–12).

8. Пажљивом анализом може се установити да све речи које је Вук сачинио за свој превод *Новога завјетѝа* нису „заживеле” у српскоме језику. Тај манир прављења кованица у српскоме језику, који је у Вуково време испољавао Сима Милутиновић Сарајлија (или касније Лаза Костић), није увек позитивно прихватао од критике.

8.1. Једна од првих критика на Вуков превод *Новоѝ завјетѝа* била је др Јована Стејића. О „прављењу” нових речи у Вуковом преводу, Стејић каже:

„Ми смо svagda znali da u našem *narodnom jeziku* ne’ma sviju oni reči, koje treba i mora da ima, da bi njim sve ono moglo kazati, što smo našim jezikom naučili i preduzeli kazati; pa zato smo svagda iz nužde, kao i G. Vuk sad, takobe potrebe, u narodnom našem jeziku nenalazeće se reči uzimali i pravili, i po tome smo mislili i držali, da činimo samo što je dobro i što treba” (prema: Selimović 2006: 92).

8.2. Миодраг Поповић говори о језичком осећању Вука Караџића у стварању нових речи:

„Бежећи од црквенословесних израза, Вук је, како сам тврди, начинио 85 [?!] нових речи, углавном за нематеријалне појмове [...]. Кад их је градио, Вуку није било познато да су се ове ријечи већ употребљавале у старим текстовима. Њихова истоветност са српскословенским речима најбоље показује колико је Вуку лежала српскословенска реч. У стварању ових речи његово осећање је и несвесно ишло за народним” (Поповић 1987: 335).

9. Вратимо се поново на Вукову термилошку синтагму **распусна књига** у преводу *Новога завјетѝа*. Дакле, Вук је према природи српскога језика правио нове речи које није чуо у народу. Међу тим речима је и **распусна (књига)**, која је предмет нашега рада.

9.1. Прво, да видимо како је Вук ову термилошку синтагму употребио у преводу *Новога завјетѝа*:

„31. Тако је казано: ако ко пусти жену своју, да јој да **књигу распусну**.

„32. А ја вам кажем да сваки који пусти жену своју, осим за прељубу, наводи је да чини прељубу; и који пушћеницу узме прељубу чини” (*Јеванђеље љо Маттеју*, 5, 31–32).

9.2. Друго, ову термилошку синтагму Вук уноси у *Српски рјечник* (без потврде из кога је извора преузима) – чиме је поставља као нормативну у српском вокабулару:

„**Распусна** (књига) f. dei Scheidebrief, libellus repudii” (Караџић 1975: 642).

10. Говорећи о важности Вуковог превода *Новога завјетѝа*, млади филолог Ђура Даничић каже:

„Тијем је Вук у историји хришћанске књижевности подигао српском језику споменик каквим се ријетко који народ може дичити, споменик који ће свагда верно јављати ученом свијету живи језик свога народа за који је писан. А ради важности коју у животу сваког народа има Свето писмо на његовом језику, мислим да се нећу огријешити о човека који је основао нову српску књижевност ако ради те важности кажем да колико је сва књижевна радња Вукова опет јој је цјелој ово дело круна” (према: Поповић 1987: 340).

11. У преводу *Старога завјешта* (после Вуковог превода *Новога завјешта*), „вучић” Ђура Даничић употребљава термилошку синтагму *распусна књиџа* по угледу на Вукову твореницу:

„**Књига распусна.**

1. Кад ко узме жену и ожени се њом, па се догоди да му она не буде по вољи, што он нађе на њој што год ружно, нека јој напише **књигу распусну** и да јој у руке, па нека је отпусти из своје куће.
2. А она отишавши из куће његове, ако отиде и уда се за другога,
3. Па ако се овај други муж омрзне на њу и напише јој **књигу распусну** и да јој у руке, и отпусти је из своје куће, или ако умре овај други муж који се ожени њом,
4. Тада пређашњи муж који је отпусти не може је опет узети за жену, по што се с њега она оскрвнила, јер је гад пред Господом. Тако не дај да се гријеша земља коју ти Гоподин Бог даје у наследство” (*Петта књиџа Мојсијева*, гл. 24, т. 1–4).

12. У савременој адаптацији Вуковог превода *Новога завјешта* и Даничићевог превода *Старога завјешта* у корицама исте Библије, користе се две термилошке синтагме: (а) *распусна књиџа* и (б) *отпусна књиџа*.

У новом издању Библије, у којој је *Стари завешт* по преводу Ђуре Даничића, а *Нови завешт* по преводу Вука Карацића, али са исправкама и преводима Светог Владике Николаја (Шабац – Ваљево – Београд 2005: 203), стоји термилошка синтагма **распусна књига**:

„Различити закони, О разводу.

Кад ко узме жену и ожени се њоме, па се догоди да му она не буде по вољи, зато што он нађе на њој штогод ружно, нека јој напише **књигу распусну** и да јој у руке, па нека је отпусти из своје куће. А она отишавши из куће његове, ако оде и уда се за другога, па ако овај други муж омрзне на њу и напише јој **књигу распусну** и да јој у руку, и отпусти је из своје куће, или ако умре овај други муж који се оженио њом, тада пређашњи муж који је отпусти не може је опет узети за жену, пошто се с њега она оскрнавила, јер је гад пред Господом. Тако не дај да се греша земља коју ти Господ Бог твој даје у наследство” (*Петта књиџа Мојсијева*, гл. 24, стр. 203).

13. Отпусна књига. – У истом званичном издању Библије (са исправкама и преводима Светог Владике Николаја), у преводу *Новога завјешта* уместо Вукове термилошке синтагме **распусна књига** стоји **отпусна књига**:

„И кад сврши Исус рече ове, и отиде из Галилеје, и дође у крајеве јудејске преко Јордана. И за њим иђаше народ многи и исцели их онде.

И приступише му фарисеји да га кушају, и рекоше му:

– Је ли допуштено човеку отпустити жену своју за сваку кривицу?

А он одговарајући рече им:

– Нисте ли читали да је њих Творац од почетка створио мушко и женско? И рекао: „Због тога ће оставити човек оца свога и матер, и прилепиће се жени својој, и биће двоје једно тело, тако да нису више двоје него једно тело, а што је Бог саставио човек да не раставља.”

Рекоше му:

– Што онда Мојсеј заповеди да се даде **књига отпусна** и да се она отпусти? Рече им:

– Вама је Мојсеј допустио по окорелости срца вашег да отпустите жене своје; а из почетка није било тако. А ја вам кажем: Ко отпусти жену своју, осим за прељубу, и ожени се другом, чини прељубу; и ко се ожени отпуштеницом, чини прељубу” (*Светло јеванђеље по Маттеју*, гл. 19, стр. 893).

14. Када би се тражиле нијансе значења у две термилошке синтагме **распусна књига** и **отпусна књига**, каснија значења типа *ошћусна листића* (из болнице, из затвора и сл.) имају негативне конотације у примеру **отпусна књига** и показују да је Вукова термилошка синтагма више покрива право значење ове „књиге” (документа).

14.1. У *Речнику САНУ* разуђено је значење глагола *ошћусити*, а за нашу тему је интересантно архаично значење:

„**отпустити** [...] в. заст. (понекад са допуном ‘од себе’) *приморати жену, суирућу да напустити брачну заједницу, оштерати (од куће); уошћити раскинути везу са неком женом*” (*Речник САНУ*, књ. XVIII, стр. 696).

14.2. У Вуковим *Српским народним приповијестима*, у народној приповеци „Ђевојка, удовица и пуштеница”, налазимо лексему **пуштеница** (за жену која се развела од мужа, тј. коју је муж отпустио) (уп. у преводу Курана *пушћеница*, т. 21.2.):

„Био човек не ожењен, па га једни нудили ђевојком други удовицом, трећи **пуштеницом**” (Караџић 1988: 21).

15. **Књига опрошћења.** – Драмски набој у народној епско-лирској песми (балади) *Хасанагиница* почиње у тренутку када Хасан-ага из планине – „он болује од љутије рана” – када су га обишле мајка и сестрица – „а љубовца од стида не могла”, поручује Хасанагиници:

„Не чекај ме у двору б’јелому.
ни у двору, ни у роду мому”.

(Не)нарушени су адети (обичаји) једнога времена у особеном поднебљу на „крвавој турској крајини” и без обзира да је Хасанагиница посетила болесног Хасан-агу у планини, та племенита жена (која је дала печат једном замаху европског у поштовању епске поезије на Балкану), мора да напусти децу. Њен брат, Пинторовић-бег, доноси јој ту поруку од Хасанаге:

„Да мој брате, велике срамоте –
гдје ме шаље од петоро дјеце!”

Беже мучи, ништа не говори,
већ се маша у цепе свионе,
и вади јој **књигу опрошћења**,
да узимље потпуно вјенчање,
да гре с њиме мајци унатраге” (Ђурић 1983, стр. 633–634, стих 25–31).

15.1. Дакле, у 29 стиху у балади *Хасанагиница* помиње се терминошка синтаagma **књига опрошћења** као мотив. Стихове које смо навели су из друге верзије баладе *Хасанагинице*, коју је „приредио” Вук Стеф. Карацић.

15.1.1. Вратимо се мало уназад да видимо како су гласили ти стихову у првом запису ове познате баладе.

Италијански опат Алберто Фортис 1774. године у чувеном путопису *Viaggio in Dalmatia, MDCCLXXIV in Venezia*, забележио је баладу *Xalostna pjesanza plemenite Asan-aginice*:

„Da! moj brate, velike framote!
Gdi-me faglie od petoro dize!
Vexе муџи: ne govori niftа.
Vech-fe mâfcia u хере fione,
I vadi-gnoj **Kgnigu oprofchienja**,
Da uzimglie podpunno vienčanje,
Da gre s' gnome мајци u zatraghe” (према: Исаковић 1975: 24).

15.1.2. У првој верзији Вук Стеф. Карацић је ближи Фортисовом запису, и чак је и наслов песме задржао (надао се да ће касније негде забележити оригиналну верзију у народу, али то му никада није пошло за руком). Ево прве верзије баладе „Жалосна песна племените Асан-агинице” са овим мотивом:

„И вади јој **књигу опроштенења**,
Да одлази својој старој мајци,
И да с’ опет може преудати” (према: Исаковић 1975: 301).

15.2. У другој верзији ове баладе Вук је групу *шт* дао као групу *шћ*:

„Мјесто *ојрошћења* ја сам прије штампао *ојрошћења*, а сад остављам овако, као што Чакавци изговарају све овако ове ријечи” (према: Исаковић 1975: 311, нап. 74).

16. Концепт **књига опрошћења** јесте сложен документ у коме је практично садржано обичајно право произашло из *Курана*, и представља слојевит социјални, правни, верски и грађански закон, који се манифестује у исламу са позитивним конотацијама о заштити жене после развода брака.

16.1. Како тај стих тумачи Алија Исаковић, који је приредио књигу *Хасанагиница 1774–1974 (1975)*, поводом 200-годишњице првог бележења *Хасанагинице* од А. Фортиса:

„Ја сад мислим да овај стих значи: да узме оне новце, што су јој по Турскоме обичају, [према шеријатском праву], на вјенчању пред кадијом обрече-

ни, ако је муж пусти (ови се новци у Турака зову *никјах-џараси*, откуда је и у нашим народнијем пјесмама *ниће* мјесто вјенчање)” (Исаковић 1975: 311, нап 75).

16.2. Објашњење значења термилошке синтагме **књига опрошћења** даје, на неки начин, познавалац наше народне поезије Војислав Јовановић, када говори о делу *Гусле*, које је француски писац Проспер Мериме створио инспирисан нашом народном поезијом:

„Sirota žena se vraća, grli svoga brata jecajući: ”Oh! mon frère, quelle grande honte! Il veut me séparer de cinq enfants., Brat ozbiljno ćuti, ”garde le silence et ne dit rien,, već stavlja ruku u svileni džep i iz njega vadi **pismo o otjerivanju žene**:
Afin qu’elle reprenne son douaire entier,
Afin qu’elle revienne avec lui chez sa mère” (према: Исаковић 1975: 193).

17. Понекад се значење неке речи, у овом случају термилошке синтагме, може схватити и према дословном преводу у другом језику.

17.1. Песникиња Ана Ахматова преводи по смислу ову синтагму на руски језик:

„И дает ей **запись о разводе**” (према: Исаковић 1975: 554).

17.2. У италијанском преводу из *Хасанаџинице* („La sposa dell’aga Hasan”) 29. стих гласи:

„E n’estrae **il libello del congedo...**”

У објашњењу: *Congredo*: l’originale *oprosćenje* include il senso dello svincolamento, dei proscioglimento (Isaković 1975: 55).

17.3. У најчувенијем, и вероватно најзначајнијем преводу *Хасанаџинице*, преводу на немачки језик Ј. В. Гетеа (J. W. Goethe: Kalggesang von der Edlen Frauen des Asan-aaga), 29. стих гласи:

„Ausgefertiget den Brief der Scheidung...” (према: Исаковић 1975: 80).

18. Да проверимо да ли се још негде у нашој поезији јавља мотив **књига опрошћења**.

У песми „Бог праведном помаже”, коју је забележио Осман Ђикић 1898. године у Херцеговини, у експозицији стоји:

Пофалила се Али-беговица
На пилаву међу кадунама:
„Није друга стекла господара
Ко ја млада бега Али-бега,
Све година и троје хаљине,
Сваки месец и ниском бисера,
Сваки петак и три туре злата,
Сваки данак жут ми дукат даје,
Још да имам од срца евлда,
Боље би ме неговао драги!”

У песми се, даље, каже да Алибеговица није имала евлда (порода) и како се сувише хвалила, на то нису обраћале пажњу девојке, али јесте једна удовица која је сматрала да Али-бегу може подарити децу, и тиме

га преотети од Алибеговице. Удовица сусреће Али-бега да му покаже своју лепоту:

„Окрени се, беже Али-беже,
Окрени се па ми видиш лице!
Узми мене, па ме води двору
Да ти будем вјереница љуба,
Родићу ти до године сина!”

Даље, Али-беговица схвата своју грешку јер је (пре)хвалила свога мужа и тиме га предочила својим конкуренткињама:

Да не фалих бега Али-бега,
Не би данас иноћу имала.
Данас имам, ал’ је сутра немам.
Волим млада бити **пушћеница**
Него имат иноћу уза се.
Што је рекла није ни порекла,
Она иде Али-бега двору
Па дозива с мешћеме кадију
И с’ бегом **се развјенчала** (Ђикић 1898: песма XVIII).

19. *İLMİ NABER.* – У исламској традицији термилошка синтагма **књига опрошћења** дата је у композити **ilmihâber**. Пратећи значење овог оријентализма у нашем језику код Абдулаха Шкаљића, долазимо да првог значења ове композите / термилошке синтагме:

„**ilmihâber** *m* (ar.) *potvrda koju izdaje imam–matičar kao dokument da nema određenom licu nikakve zapreke za vjenčanje.* < tur. *ilm-ü haber* ”potvrda, priznanica,, v. kompon. pod ilum i haber” (Škaljić 1973: 344).

ilum *m* (ar.) *наука, знанје, знаност.* – Poturči me, metne u medresu. Da učim **ilum** u medresi. < tur. *ilum* < ar. *ilm*. (Škaljić 1973: 344).

hâber (hâbar, âber) *m* (ar.) 1. *vijest, glas, obavijest.* – Ode **haber** od usta do usta, / dok se začu u Prilipa grada. (...) < tur. *haber* < ar. *habâr* ”vijest, glas,, (Škaljić 1973: 294).

20. Дакле, кадија као верски представник развенчава жену од мужа ако за то постоје одређени разлози који су дефинисани у *Курану*. Не треба да изненади мотив у напред поменутој песми из Херцеговине коју је забележио Осман Ђикић, у којој жена тражи развод брака. На једном месту у *Курану*, када се говори о раводу брака, каже се овако:

„Ovo je šesta tačka koja se odnosi na razvod braka. S ovim se i ženi daje pravo razvoda braka. Islam je jedina vjera, koja je ženi dala to pravo.” (Kuran 1984: 55, нап.. 159).

21. У *Курану* је дефинисано тачно све о разводу брака.

„5. Poglavlje. ET–Talak. Objavljeno u Medini, 2 dijela, 12 ajeta
Dio 1. – Razvod braka
U ime Boga, Sveopćeg Dobročinitelja, Milostivog

1. O poslaniče! Kad (hoćete) pustiti žene, pušćajte ih u njihovu (određenom) vremenu (kad su čiste) i računajte (određeno) vrijeme čekanja (iddet) i bojte se Boga, svoga Gospodara. Ne izgonite ih iz njihovih domova (za vrijeme iddeta), a one neka ne izlaze osim ako učine otvoreno sramno djelo. I to su Božje granice, tko prekorači Božje granice, taj je (sa mnom) sebi učinio nasilje. Ti ne znaš, možda će Allah dati da se poslije toga pojavi nešto (prilika za pomirenje).

2. A kad one ispune svoj rok, onda ih na lijep način zadržite ili se na lijep način s njima rastanite i uzmite kao svjedoke dvojicu pravedenih između vas, i (nepri- strasno) izvršite svjedočenje i ime Božje. To se preporučuje vama: onima koji vjerujete Bogu i Sudnji dan, a tko se ne bude bojao Boga, On će mu dati neki izlaz.

[3]

4. A one od vaših žena koje su izgubile nadu u vrijeme pranja (menstruacije), ako padate u sumnju (njihova iddeta), njihovo vrijeme (čekanja – iddeta) je tri mjeseca, a (tako) i kod onih koje (još) nemaju pranja. A kod nosećih je vrijeme čekanja do porođaja djeteta. Tko se (u tom) bude bojao Boga (bude se pridržavao Njegovih odredaba), Bog će mu olakšati tu njegovu stvar.” (Kuran, Dio 1. – Razvod braka (1–4).

21.1. У *Курану* је дефинисан **iddet** – „vrijeme u kojemu se žena poslije smrti muža ili nakon rastave ne može vjenčati” (Kuran 1984: str XIV).

Даље, када су добиле књигу опрошћења (**ilmihàber**) и прошло је време **iddet**, женама је дата пуна слобода да решавају своју судбину:

„Kada púšćáte svoju žene i one ispune svoj rok (iddet), nemojte ih sprečavati da se vjenčaju za svoje muževe, kad među njima bude zadovoljstvo, kako je to (zakonom) dozvoljeno” (Kuran 1984, dio 30. – Udovice i pušćenice, t. 232).

21.2. У преводу *Курана* термин за разведену жену је **пушћеница**, са фонетским разликама **шт : шћ** – у Вуковој приповеци „Ђевојка, удовица и пуштеница” (в. т. 14.2.).

22. УМЕСТО ЗАКЉУЧКА. – Вук Стеф. Карацић је примену својих идеја о језику и правопису практично формирао у преводу *Новоџ завјетѝа*. Он је „поднео рачун” о инвентару лексичког фонда – посебно онога инвентара који му није нудио народни језик да би се превела ова комплексна књига која је садржала велико цивилизацијско искуство.

У том фонду „речи које је сам сачинио” налази се и терминолошка синтагма **распусна књига**, чије је значење згуснуто наслагама социолошког, правног и обичајног искуства (дефинисано светим књига и у хришћанству и у исламу. Развод брака је у хришћанству било врло ретко (у Кнежевини Србији то је чак регулисао сам кнез Милош), а у исламу се каже: „О три ствари се и у шали мора озбиљно говорити – то су љубав, брак и развод”.

Мислимо да је у новим адаптацијама *Сѝароџа* и *Новоџа завјетѝа* потребно уједначити да ова терминолошка синтагма буде у оба завета **распусна књига** (Вукова кованица), а да у балади *Хасанаџиница* остане 29. стих **књига опрошћења** (из друге Вукове верзије ове баладе). И данашња реч *распушћеница* – за жену која се развела од мужа – иде у при-

лог да се прихвати Вукова терминошка синтагма за адаптације у *Библији*. (Мислимо да адаптације за научну употребу нису потребне после превода Вуковог *Новоџ завјетџа* и Даничићевог превода *Стџароџа завјетџа*).

Извори и литература:

- Свето писмо Старог и Новог завета. Стари завет по преводу Ђуре Даничића и Нови завет по преводу Вука Караџића и Светог архијерејског синода, по исправкама и преводима Светог Владике Николаја, Глас Цркве, Шабац – Ваљево – Београд 2005.
- Ђикић 1898: О. А. Ђикић, *Српске муслиманске народне женске ѿјесме из Херцеговине. Херцеговачки бисер*. Мостар 1898. Архив САНУ, Етнографска збирка, бр. 36.
- Ђурић 1983: В. Ђурић, *Анѿолоџија народних јуначких ѿјесама*, девето издање, Београд: СКЗ.
- Исаковић 1975: А Isaković, *Hasanaginica 1774–1974*, Sarajevo: Svjetslot
- Караџић 1975: В. С. Караџић, *Српски рјечник*, Београд: Нолит.
- Караџић 1969: В. С. Караџић, *Нови завјетџ џосѿода нашеџа Исуса Христџа*, превео Вук Стеф. Караџић, Београд: Просвета.
- Караџић 1988: В. С. Караџић, *Српске народне ѿриѿовијеѿке*, Сабарана дела Вука Караџића, књига трећа, Београд: Просвета.
- Kur'an časni* (1984), Zagreb: Stvarnost.
- Поповић 1987: М. Поповић, *Вук Стѿеф. Караџић 1787–1864*, треће издање, Београд: Нолит.
- Селимовић 2006: М. Selimović, *Za i protiv Vuka*, studija, Beograd: Book & Marso.
- Скерлић 1967: Ј. Скерлић, *Истѿорија нове српске књижевности*, Београд: Просвета.
- Стојановић 1987: Јб. Стојановић *Живоѿ и рад Вука Стѿеф. Караџића*, Београд: БИГЗ.
- Шкаљић 1973: А. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom-hrvatskosrpskom jeziku*, Sarajevo: Svjetlost.

ON VUK'S TERMINOLOGICAL SYNTAGM *RASPUSNA KNJIGA* – A LINGUISTIC-CULTURAL ASPECT

Summary

This paper deals with terminological syntagm *raspusna knjiga* (engl. *bill of divorcement*), first used by Vuk Stefanović Karadžić in the translation of the *New Testament* belonging to the 84 words that he allegedly did not hear by the people yet „invented them himself”. In the translation of the *Old Testament* Ђура Даничић adopted Vuk's terminological syntagm. In the later translations of both the Old and New Testaments Vuk's terminological syntagm **raspusna knjiga** was used, however in the adaptations of Vuk and Daničić's translations the phrase **otpusna knjiga** was used, as well. In the ballad *Hasanaginica* Vuk borrowed the syntagm in the 29th line **knjiga oprošćenja** (engl. *severing bill*) from the original version by Alberto Fortis, who was the first to note this poem down (1774).

Raspusna knjiga / knjiga oprošćenja (islamic: *ilmi haber*) is the document customarily given to a wife by a husband after the divorce or after he lets her go, guaranteeing her the possibility of marrying to another man.

Vidan Nikolić

Мартин СТЕФАНОВ¹

Софијски универзитет „Св. Климент Охридски”
Факултет за словенске филологије

О СРПСКОМ ЈЕЗИКУ У ПОЛИТИЦИ НА ПОЧЕТКУ 20. ВЕКА

Циљ овог рада је да се анализирају језичке особине у српском дневном листу *Политика* на почетку 20. века. Примењује се описна метода анализе – на фонетском, морфолошком, синтаксичком, функционално-стилском нивоу. У резултату истраживања запажено је тек неколико одступања од стандардне норме, повећан број фонетских дублета код позајмљеница, добро развијени терминолошки системи у различитим областима науке и технике, граматичка интерпункција и синтаксичка флексибилност. Резултати говоре у прилог закључку да српски језик на почетку 20. века представља нормирани систем који се европеизира и у којем је одступања и нерешених питања све мање.

Кључне речи: српски језик, почетак 20. века, *Политика*

*Професору Радивоју
Младеновићу. Са захвалношћу
на њиријашељским разговорима и
стиручним савешћима!*

Граница између 19. и 20. века, могло би се рећи, маркира нову етапу у развоју српског језика. То је период у којем се стабилизује синтаксичка и интерпункцијска норма, систем функционалних стилова добија модернији облик, а у лексичком погледу српски језик се све више европеизира и прилагођава промењеним цивилизацијским условима, при том и даље чврсто стојећи на Вуковим основама. Као и српска држава, српски језик се уклапа у савремене европске токове, али не губи везу са својом народном основицом. Зато су проучавања српског језика у периоду на размеђу 19. и 20. века веома важна за употпуњавање научних сазнања о његовој еволуцији.

Након ослобођења, у свом развоју као самостална држава, Србија доживљава значајан политички, социјални, културни и научни процват. Ове тенденције на прелому векова добро одсликава и повећани број ученика, студената, школа, објављених књига и периодичких издања (Скерлић 1914: 443–456). Међу тих преко тристо периодичких издања на почетку новог века истиче се *Политика*. Својом појавом 12. јануара 1904. године

1 slavistika@yahoo.com

Политика је, могло би се рећи, променила стандарде у српском новинарству – Рибникаров дневни лист претворио се у занимљив и уједно информативан дневник захваљујући вештом перу бројних новинара и дописника који су сарађивали са Политикином редакцијом (Јовановић 2010: 35).

Полазећи од претпоставке да је језик угледних новина огледало књижевног језика, овај рад представља анализу језика у *Политици* у првом полугодишту њеног постојања. Уједно, он се надовезује на једно друго слично истраживање језика у *Српским новинама* и *Нишком ђрѓовинском гласнику* на крају 19. века (1895) (Јовић 2013). Иако се ради о два веома блиска временска пресека, динамика језичког развоја могла би узроковати и одређене разлике које се морају проверити.

У сврху анализе прегледано је 25 бројева *Политике* из периода од 12. јануара 1904. године до краја јуна исте године – по један број недељно. Сваки број садржи 4 стране великог формата; публикације су разноврне, а приликом анализе изостављени су једино преводи који се објављују у листу због веће вероватноће да оригинал утиче на језик превода.

Фонетске црте

Замена јата

Замена јата у корпусу текстова углавном је у складу са савременом екавском нормом са карактеристичним за њу икавизмима. Међутим, у текстовима је присутан и одређени број јекавизама и нестандартних икавизама. Јекавски се облици употребљавају паралелно са екавским у читавом корпусу у облицима: *железница*, *железнице*, *железнички*, понекад чак и у истом броју и на истој страни. Уп.: *железничку* (1/2)², *железничким* (8/3), *железнице* (8/3), *железничке* (17/3) и *жељезничкоџ* (17/3), *жељезничку* (40/3), *жељезничку* (110/2) итд. Ипак, примера са екавским рефлексом има нешто више у корпусу, али је у сваком случају број јекавизама незанемарив. Појави ових примера погодује нормативистичка литература – наиме, у оба издања Вуковог *Рјечника* лексема *жељезо* бележи се само у јекавском облику са ознаком „око Тимока” (Карацић 1818: 168; Карацић 1852: 157), али се њихово порекло може тражити и у славно-српском наслеђу.

Остали облици са јекавским фонетизмом појављују се спорадично – наизменично са екавским облицима, уп.: *џњева* (1/1) и *џнева* (57/1), *усљед* (63/3, 29/4) и *услед* (27/2, 75/1, 97/4, 143/1) итд. За примере типа *џњев* се такође може претпоставити да су славно-српске провенијенције, а Вуков *Рјечник* их бележи само у јекавском облику (Карацић 1818: 99; Карацић 1852: 90). Лексема *услед/услјед* се не помиње у *Рјечнику*.

Других одступања од екавске норме има веома мало и њихова се појава може објаснити пореклом аутора датог текста или изјаве и сти-

2 Бројевима до косе црте означава се број, а бројевима иза косе црте страна на којој се пример јавља.

лизацијским поступцима. Међу њима има и икавизама и јекавизама, код којих су засведочени и дијалекатски примери јекавског јоговања. Ови се облици реализују напоредо са другим специфичним фонетским цртама карактеристичним за дато говорно подручје – у Црној Гори или Босни и Херцеговини. Сви облици засведочени су у фелџтонима или коментарним текстовима, уп.: *живио* (49/1), *живиџи* (49/1), *ијеџим се* (57/2), *џослије* (75/2), *сиђело* (75/2), *сјеџи* (75/2), *џјелесним* (93/1), *ђеџи* (93/2), *ишђераџи* (93/2), *ђе* (93/2), *ђеџије* (93/2), *живиђе* (143/1). Уп. још и хиперекавизам *колеби* (43/3) уз *колиба* (43/3).

Прелаз л у о

Прелаз л у о врши се доследно у истраживаном корпусу, у којем нису забележени изузеци од правила вокализације (в. Новаковић 1902: 52–53). Уп. следеће примере у којима се приказује вокализација л у о на крају речи и на крају слога, као и нормативна одступања у речима домаћег и страног порекла: *уџуџио* (43/1), *џонеџеоник* (1/3), *чиџаоџа* (1/3), *владаоџе* (8/1), *завешџаочеџе* (8/2), *џресџоном* (57/3), *оџлеџалџе* (1/3), *сџрелџа* (1/3), *морал* (8/2) итд. Вреди истакнути да је облик *џонеџеоник* изолован, а лексема *џонеџеџак* бележи се само у овом облику на насловној страни.

Сугласник х

Глас х у истраживаном корпусу текстова је стабилан, али се ипак запажа невелики број одступања (изостављања или замене другим гласовима). Међутим, ови су примери знатно ређи у односу на ситуацију током 19. века, у време стабилизације стандардне норме. Примери су засведочени углавном у фелџтонима, изјавама и коментарним текстовима, уп.: *сарани* (49/1), *саранили* (124/1), *сарањује* (143/1), *оџануџи* (27/1), *оџма* (143/1), *‘Вала* (57/2), *наџа’* (57/2), *куџне* (49/1), *куџну* (97/4), *Ферџеџовину* (57/2), *џрбуџу* (79/1), *руџо* (83/1). У једном делу случајева појављују се и паралелне реализације датих облика у различитим верзијама: *10 сахаџа* (49/3), *48 сахаџа* (121/3), *5 часова* (49/2), *7 саџи* (63/3), *кахва* (75/2), *каџу* (75/2), *каџе* (75/2). Одступања и паралелне реализације могу се објаснити пореклом аутора, појавом дублетизма или покушајем за стилизацију у фелџтонима (на што упућују, рецимо, примери са апострофом).

Сугласник ф

Сугласник ф је у истраживаном корпусу текстова стабилан, уп. нпр.: *џраф* (1/2), *шеф* (1/2), *џефиниџивно* (1/2), *џиџуриџу* (17/2), *реџормна* (29/2), *реџериџе* (29/2), *оџанџиву* (40/2), *џискалним* (75/2) итд.

Сонант *j*

Сонант *j* је такође стабилан у скоро свим позицијама – у домаћим и страним речима, у основи, у деклинационим и творбеним морфемама, у интервокалном положају и у секундарним реализацијама. Уп. нпр.: *своју* (1/1), *разбојничку* (8/2), *мошћину* (27/2), *смајрају* (29/1), *штрајк* (130/3), *италијански* (17/3), *хиџијенским* (43/3), *еџзистенцију* (8/2), *концентрују* (27/1), у *Токију* (1/1), *Нагасакија* (8/1). Ипак, запажају се појединачни изузеци у оба правца – изостављања или додавања *j*: *италијанско* (49/2), *итинајеситододишеџ* (57/1), *диалогичности* (17/2), *комисијонистејтерска* (49/4), *официјелно* (57/1), *архијейској* (29/2), *дијоманитскоџ* (79/1), *јевројейске* (79/1), *јеџитейска* (79/1), *Јеџитей* (79/1). Нестандардни облици су карактеристични углавном за лексику страног порекла, а последња четири примера употребљена су у сврху стилизације текста (у фелџтону). Уп. и стандардне облике из корпуса: *еџитейскоме* (79/2), *Евроја* (8/1), *шеснајетододишењи* (57/3), *комисионерска* (49/4).

Међутим, проблематичне приходе је реализација гласа *j* у суфиксу *-ијски*. Чување гласа *j* испред сугласника једно је од двају великих одступања од доследног примењивања фонолошког приступа правопису која је Вук Караџић дозволио (уз чување гласа *g* испред *s* и *m*) (Ивић 1991). То правило потврђује и С. Новаковић у својој граматици (Новаковић 1902: 37, 389). Упркос томе, у корпусу текстова забележена је велика недоследност у примењивању тог правила. У разматраним текстовима облици са суфиксима *-иски* и *-ијски* реализују се напоредо и појављују наизменично, без икакве семантичке или употребне специјализације, понекад чак у истом тексту, стичући на тај начин статус дублета. Уп. нпр.: *белџијској* (8/1), *рускоаустријски* (27/3), *стирајтеџијских* (27/3), *историјска* (17/1), *аустријскоџ* (49/3) и *ванитијскоџа* (8/2), *јолициски* (17/3), *хемиско* (27/3), *финансиски* (49/3) итд.

Асимилације по звучности и беззвучности и изузеци

Правила о асимилацији по звучности и беззвучности, о дисимилацији и упрошћавању сугласничких група углавном су стабилна и примењују се у разматраном корпусу текстова. Уп. нпр.: *одиграфљивање* (83/2), *јредседник* (8/1), *одџовор* (1/2), *еџзистенцију* (8/2), *француски* (8/3), *јариској* (29/3), *ајсурдности* (8/1), *ојилаја* (8/2), *јрејшекити* (49/2), *букурешким* (8/2) итд.

У складу с Даничићевим препорукама (Даничић 1850: 2) је и пример *ражљуити* (1/3), за који је у актуелној Новаковићевој граматици забележено да се правило у овом случају „не тера до краја” ни у народном језику (Новаковић 1902: 49). Разилажење постоји и код примера типа *јројтестанскоџ* (143/3), *младићским* (83/1), *младићскоџ* (138/2), који се утврђују у Даничићевој граматици (Даничић 1850: 2) и не прописују у граматици С. Новаковића (Новаковић 1902: 125).

Ипак, запажа се и извештан број одступања од правила, поготову када је у питању писање *g* испред *c*, а градиво сведочи о томе да су посебно проблематичне одређене лексеме. Један део њих је вероватно резултат и штампарских погрешака. Уп.: *ошсудно* (1/2), *ошсусшву* (43/2), *осушву* (8/3), *французки* (8/3), *сресшава* (17/2), *сресшшвима* (63/1), *расмошри* (8/1), *расмошрио* (27/2), *извесан* (27/2, 130/1), *шоручбином* (40/4), *наслешшва* (40/3), *шодшреседник* (43/2), *безкочачностш* (57/2), *одшравшвено* (75/2), *шодшреседнице* (79/2), *бешшво* (130/3), *клубскош* (138/3).

Суфикси *-так*, *-дак*

У истраживаном корпусу наведени суфикси се у множинским облицима косих падежа (изузев генитива и акузатива) углавном реализују у два низа облика – са извршеним или неизвршеним упрошшавањем сугласничке групе. Вреди нагласити да се писање без упрошшавања препоручује у Новаковићевој *Сршској шраматишци* (Новаковић 1902: 56), док се у ранијој, Даничићевој *Малој сршској шраматишци* препоручују примери са изостављеним *g* и *ш* (Даничић 1850: 2). Та промена у нормативистичкој литератури вероватно је имала утицаја на језичку праксу. Уп.: *шубишци* (8/1, 27/1, 49/1, 75/1, 124/2), *ошшашцима* (143/1) и *шодацима* (138/3), *ошшшци* (138/4) итд. Иначе, група *-шш-* је у материјалу засведочена и у неколико примера у деклинацији именица женског рода, који се иначе не препоручују у Новаковићевој граматици (Новаковић 1902: 163): *бишци* (57/1, 124/2), *шришветшци* (138/2).

Лексика и терминологија

Увођењем различитих рубрика и преношењем вести из разноразних области живота на почетку 20. века, *Политшшка* се претвара у огледало времена у којем се српски језик суочава са изазовима нових цивилизацијских услова у којима се налази српско друштво. И управо на Политшшким странама могу се наћи докази да у српском језику постоје добро развијени термилолошки системи и специјализована језичка средства на различитим подручјима људске делатности: судства, администрације, политике и дипломатије, економије и финансија, осигурања, војног дела итд. У комбинацији између домаће, одомаћене и стране лексике (првенствено из западноевропских и класичних језика) остварена је прихватљива формула која обезбеђује добро функционисање језика у тим сферама. Тако на пример прави изазов представља управо сфера војног дела – због руско-јапанског рата, букнулог почетком исте 1904. године. Уп. нпр. паралелну употребу лексема пореклом из три различита језика у истом контексту: *регшменшом*, *сошшнишом*, *башшеришом* (130/1).

судство: *шрвосшешени суд* (1/3), *кривица* (1/3), *исштража* (1/3), *олакшавне околностш* (1/3), *ашелациони суд* (8/2), *код ашелације* (8/2), *код касације* (8/2), *адвокашш* (8/2), *исштража* (27/3), *на шредлош државнош шшжшоца*

(27/3), судска дворана (63/1), претрес (63/1), криминалних полова (63/1), представник државних тужиола (63/1), пороикник (63/1), кривична дела (63/1), исцражни судија (63/2), злочин (63/2), у првостепенем суду (93/3), дослеђење о кривици (93/3), сведок (93/3), бранилац (93/3), оиу-жени (93/3), предмет (93/3) итд.

администрација: циркулар (1/2), Скуиштинске седнице (1/2), Закон о буеиу (1/2), Закон о универзитету (1/2), царинска тарифа (1/2), донесе решење (1/2), оијаје у важности (1/2), увести у дужности (1/2), одредба (8/2), члан (8/2), реформе (8/2), реформни план (8/2), повиси царину и порезу (17/2), чишање поикола ироилоа сашанка (17/2), извештај одборски о изменама и доунама у Закону о таксама (17/2), извештај одбора за разруиисање оишина (17/2), извештај одбора за жалбе и молбе (17/2), аиелује (17/2), иачку по иачку законскоа иредлоа о изменама и доунама (29/3) итд.

економија и финансије: Хиоитекарне Банке у Букурешту (8/2), оферталном лиценцијом (8/2), ионућачи (8/2), оиштаа дуа (8/2), новац у циркулацији (8/3), у белгиској државној ковници (8/3), државни буеи (17/3), буеиски дефицит (17/3), финансијско покрие (17/3), обезбеђење правилној функционисања државне блаајне (17/3), ирциуање реформи државној рачуноводства (17/3), финансиске шерете (27/1), фалсификовање руских кредитних билета (27/1), ирављење лажних руских кредитних билета (27/1), финансијски одбор (29/3), покрие дефицита (29/3), најравиии зајам (29/3), на иариској берзи (29/3), државне хартије (29/3) итд.

осигурање: осигуравајуће друштво (8/4), осигурање живоиа (8/4), осигурање од несрећних случајева (8/4), осигурање против пожара (8/4), осигурање ирансиориа (8/4), осигурање сиакла сваке врсте (8/4) итд.

војно дело: иоридима (17/1), флоту (17/1), оклоинице (17/1), крстарица (17/1), јапанска убојна мрнарица (17/2), оклоиних раиних бродова (17/2), ианцирских крстарица (17/2), главни штаб (27/1), ескадре (27/1), мина (27/1), батерије (27/1), артиљеристима (27/1), ирвоо сибирскоо сирељачкоо иука (27/2), дислокација руских ируиа (27/2), мобилизација (27/2), главно заповедништво (27/2), маринским операцијама (29/2), руска владивосточка ескадра (29/2), кавалеристи (29/2), козаци (29/2), мајора (29/2), козачке дивизије (29/2), иоридењаче, ијешадија, коњаник, артиљерија, козак итд. (40/1), јапанскоо маринскоо аиашеја (49/1), официре (49/1), мрнаре (49/2), иредсцража (79/1), екслодирају (79/1), руске марине (79/2), иодводне лаје (79/2), иредузете су мере за заишиу (79/2) итд.

политика и дипломатија: радикалноо аициационоо ирограма (27/1), анкетиа комисија за извићај рада (27/1), иоднела је извештај Скуиштини (27/2), сиавиити иишање на дневни ред (27/2), иишерелације у енглеском иарламенту (29/2), реформна акција (29/2), иишерелацију у Доњем Дому (29/3), енглески министар спољних полова (29/3), иредседник Скуиштинне (63/3), већину (75/2), маћину (75/2), аициацију (75/2), унионистичка

стиранка (75/2), *империјалистичку политику* (75/2), *либералноме покрету* (75/2), *самостални радикали* (75/2), *фузионисаним радикалима* (75/2), *председника француске републике* (93/2), *консолидују* (93/2), *дипломатија* (93/2), *компромисовати* (93/2), *клерикали* (93/2) итд.

Лексика страног порекла

Нагли политички, економски, културни и научни развој с краја 19. и почетка 20. века суочава српски језик с изазовом нових цивилизацијских промена које мора пратити, регистровати и етикетирати. У складу с прихваћеним начелима у сфери лексике и под утицајем претходних етапа у развоју српског језика у 19. веку као и актуелних тенденција, у српском језику заживело је много лексема страног порекла које у коегзистенцији с домаћим лексемама обављају тешки задатак одсликавања стварности и промена у њој. Почетком 20. века јак утицај у српском друштву има француски језик, а видљиве су такође традиције које има немачки језик. У разматраном материјалу засведочен је и велики број речи из класичних језика и, у мањем обиму, из енглеског, италијанског, руског (или рускословенског), турског. Француске лексеме се употребљавају углавном у сфери уметности, моде, дипломатије и војске, док се немачки везује за војску, економију и финансије. Наравно, и француске и немачке, као и енглеске и италијанске позајмљенице употребљавају се такође у свакодневном језику и публицистичком дискурсу. За наведене турцизме може се рећи да имају углавном стилизацијску функцију, али турски суфикси и распрострањенији лексички турцизми саставни су део свакодневне комуникације. Исто се може тврдити и за наведене славени-зме (в. 79/1), а у неким случајевима и за немачке и друге позајмљенице (в. 49)³. Уп. нпр.:

француски: *куражи* (1/1), *прес-бироа* (1/2, 3), *дрожерија* (1/4), *понада* (1/4), *коњак* (1/4), *крем* (1/4), *журналистике* (1/2), *фелџон* (1/1), *ојскурноџ* (8/1), *бруиалне* (8/2), *режимом* (8/2), *режима* (8/2), *пашролирала* (8/1), *коминике* (29/2), *артиљерија* (40/1), *порџељ* (17/1), *мундир* (17/3), *билеја* (27/1), *деманџује* (27/2), *деликаџесним* (27/4), *скандалозан* (17/2), *лојалноџ* (29/1), *дефанзиву* (79/2), *офанзиву* (40/2), *официр* (43/2), *барон* (43/2), *џвернер* (43/4), *меланџ* (49/1), *официјелно* (57/1), *пресију* (57/1), *биланс* (75/1), *аџашеји* (79/1), *свиџе* (79/2), *џандаре* (79/3), *шеф* (79/3), *креџеном* (103/1), *баџеријом* (130/1), *афером* (124/2), *серкл* (110/1) итд.;

немачки: *џугер* (1/4), *џиркуларом* (1/2), *лицџиџација* (8/2, 27/2), *џешефџи* (8/2), *џорџедима* (17/1), *аџоџекама* (27/4), *окуџираџи* (29/1), *џенденџиозну* (40/2), *рекоџносџирање* (79/1), *ренџџенови* (зраци) (40/3), *џиџеџтерска* (40/4), *фелдмарџал* (43/2), *арџиџклима* (43/4), *келнер* (49/1), *џуџкер* (49/1), *риџџиџ* (49/3), *комисион* (49/4), *џиџанџију* (57/1), *конџесијом* (57/3), *џринџ* (1/3), *конзерџи* (27/2), *џаџаџџирерска* (радња) (79/4), *џиџраџк*

³ У циљу одређивања провенијенције позајмљеница коришћен је примарно Вујаклијев *Лексикон стџраних речи* и израза (Вујаклија 1980).

(97/3), *шїајз* (97/4), *режїменїом* (130/1), *бушєр* (124/4), *фабрикација* (124/3), *хаубица* (124/2), *шїириїуса* (110/2), *шїекулација* (130/3) итд.;

италијански: *проїешїује* (17/2), *профїјант* (27/1), *шїарифа* (1/2), *банкроїт* (1/4), *банду* (8/2), *касе* (8/2), *бандеролом* (27/4), *маринскоџ* (49/1), (комисијоно)-*сїедїшєрска* (49/4) итд.;

руски: *облажородїиї* (1/2), *комесар* (63/2), *сушчєстївују* (79/1), *анжличанска* (79/1), *њєї сомњєнија* (79/1), *цєљи* (138/1) (уз *цїлєва* (143/1)), *соїнијом* (130/1), *соїсївєник* (124/4) *учасївовале* (40/3) (уз *учєсникє* (40/3)), *књажєвскїм* (93/2), *књазу* (93/2) (уз *кнєз* (110/1 итд.)) итд.;

енглєски: *мокејски клуб* (8/2), *сер* (17/1), (шеф) *дєїтєкїива* (79/3), *јахїу* (83/3) итд.;

класични: *субординација* (8/3), *инїтервєнција* (49/2), *дислокацију* (29/1), *оїсїрукција* (57/2), *комїликације* (79/3), *кандидоваїи* (83/3), *манїфєстїовао* (1/2), *локомоїїива* (1/2), *секцијом* (= обдукијом) (1/3), *ради секције* (27/3), *илузорна* (8/1), *идєје* (1/2), *Хїїоїтєкарне* (банке) (8/2), *хисїтєричне* (1/1), *махинално* (8/1), *махинацијама* (8/1), *шєсїаменї* (8/2), *ађуїтанї* (8/3), *луксуз* (17/2), *моноїола* (17/3), *ађїїационоџ* (27/1), *мобилизацију* (27/2), *консолидовању* (29/1), *сїраїтєга* (29/1), *дискусија* (40/1), *консїїїиусан* (40/2), *кварї* (40/2), *архиву* (40/3), *хиђїєнскїм* (43/2), *аїлаузом* (43/2), *суђєсїија* (49/2), *симїаїија* (49/2), *ексїедїције* (49/4), *шїриумфује* (57/2), *фанайїика* (63/1), *креайїура* (63/1), *амнєсїија* (63/2), *ексїодирала* (75/1), *варїоломєјску ноћ* (63/1), *варвари* (79/1), *уїїоїи-сїїичка* (75/3), *фузионисаним* (75/2), *аудијєнција* (79/2), *дирекїїор* (79/3), *инїєкција* (97/4), *сенайїоријум* (97/4), *фалсификовање* (27/1), *фалсификаїтє* (83/3), *фалсификовао* (130/2), *фалсификаїїор* (130/3), *цивилним* (агентима) (49/3) итд.;

турски: *казанција* (57/3), *рачунцији* (138/1), *млекација* (27/3), *млекациница* (27/3), *бакишиє* (63/2), *аферим* (75/2), *ачколсум* (75/2), *ђаури* (75/2), (шпајз с) *рафовима* (97/4), *шїринца* (8/3).

Фонетске црте у страним речима

Фреквентна употреба позајмљеница и недостатак нормативних упутстава о прилагођавању стране лексике логично води реализацији одређених лексема у више од једног облика. У неким случајевима се та ситуација може пратити кроз читав корпус текстова, понекад чак паралелно у истом тексту, што чини оправданим тумачење ових лексема као дублетних облика. Уп. нпр.:

генерал – ђенерал (подједнако заступљени): *ђенерал* (1/1, 63/1, 2), *ђенерала* (1/1, 27/3, 40/2, 43/3), *ђенералу* (29/2) и *ђенерала* (27/2, 63/2), *ђенерали* (43/3, 57/1), *ђенералишїаба* (29/3), *ђенерал-мајор* (29/3), *ђенерал-лајїтананї* (29/3);

талијански (чешће) – италијански (ређе): *шїалијанскоџ* (1/1), *шїалијанском* (8/2, 17/3) и *ишїалијански* (1/3), *ишїалианско* (49/2);

консул – конзул (подједнако заступљени): *консула* (1/1, 79/2), *консулаша* (97/1) и *конзул* (1/3), *конзули* (8/1, 121/2), *конзула* (29/1), *конзулаш* (75/3);

граф (чешће) – гроф (ређе): *џраф* (1/2, 43/2, 57/1), *џрафа* (130/2) и *џроф* (43/2);

дипломација (чешће) – дипломатија (ређе) и сл.: *дишломација* (8/1, 29/1), *дишломације* (1/2, 57/1), *џаранџије* (40/1) и *дишломаш*ија (93/1), *демократиш*ија (124/2), *џаранш*ија (138/2);

Маћедонија – Македонија (само у једном тексту преведеном с бугарског): *маћедонско* (1/3), *Маћедониџи* (27/3, 29/1, 40/2), *маћедонску* (27/3), *Маћедонџе* (43/2) и *македонско* (1/2), *Македоније* (1/2);

мили(ј)он – мили(ј)ун (оба низа облика појављују се с истом фреквенцијом, само је облик *милун* појединачан и вероватно је резултат грешке): *милиџона* (1/3), *милиџонарем* (1/3), *милион* (8/3, 27/3, 63/3, 75/3), *милионара* (83/3) и *милун* (124/3), *милиуна* (43/2, 110/3), *милијун* (121/2), *милијуна* (130/1), *милун* (49/1);

принџеза (чешће) – принџеса (ређе): *шринџеза* (124/2), *шринџезе* (8/1) и *шринџесе* (40/3);

финанџије – финансије (подједнако заступљени): *финанџију* (17/3), *финанџија* (17/3), *финанџијску* (17/1), *финанџијски* (27/1, 29/3) и *финансиску* (17/3), *финансиске* (27/1), *финансиски* (29/2), *финансијама* (17/3), *финансија* (49/2);

медицина (обично) – медеџина (ређе; доследно у једном понављајућем се огласу): *медиџину* (17/3), *медиџине* (75/3) и *медеџинал коњак* (27/4, 40/4), *медеџину* (138/2);

хинески (изузетак) – кинески (обично): *хинеске* (27/1), *хинеска* (27/2), *Хинези* (27/2) и *кинеским* (29/1), *Кини* (29/2), *кинеске* (40/1), *Кина* (57/1), *кинеских* (57/1);

конзервативаџ (уп. још *конзерви* (27/2)) – конзервативаџ: *конзервативџи* (83/2) и *консервативџи* (103/1);

инџењер (чешће) – инџињер (изоковано): *инџењер* (110/3) и *инџињер* (110/3);

џандар (изоковано) – џандарм (чешће): *џандарима* (57/3) и *џандарма* (57/3), *џандарме* (57/3), *џандармерија* (103/3);

хемија – кемија: *хемиско* (27/3) и *кемије* (79/3).

У наведеним примерима се најчешће ради о различитом приступу адаптацији класиџизама и конкуренџији између франџуског и немачког уџиџаја.⁴ Ипак, забележено је и неколико примера код којих су у конкуренџији домаћа лексема и позајмљеница или два различита облика домаће лексеме. Уп. нпр.:

4 Иначе, неке разлике у приступу адаптирања стране лексике могу се уочити и у следећим примерима: *конџеквенш*ности (1/1), *космошопиш*измом (1/2), *универзитет*и (8/1), *авш*ономију (8/3), *авш*ономну (8/3), *ауш*еншичније (75/2), (острова) *Мауриџија* (1/3) итд.

амбасадор (1/3, 8/1) и *посланик* (17/2, 57/2) итд.;
дејеше (29/2), *дејешу* (57/1), *дејешом* (79/2) и *шелеграм за шелеграмом* (79/2) као и наслов рубрике у свим бројевима – *шелеграми*;
уторник (1/3, 43/3) и *уторак* на свим насловним странама уторком.

Морфолошке црте

На морфолошком нивоу језик у ексерцираном материјалу је такође стабилан, без већих одступања од нормe. Употреба падежних наставака је у складу са саременим стањем, што се односи и на облике генитива, датива, локатива и инструментала множине. Уп. нпр. уметање секундарног *a* у облику генитива множине: *нерава* (1/1). Као пример једног од ретких дублетизама којих нема у савременом језику могу се дати облици: *од једног до шест месеци* (8/1) према *неколико месеца* (8/1), *пет месеца* (27/1). Двоструки облици ове врсте, међутим, прописују се и у Даничићевој и у Новаковићевој граматици (Даничић 1850: 8; Новаковић 1902: 156-157).

У погледу адаптирања позајмљеница из западноевропских језика на *-o*, *-e*, *-и*, *-у* ситуација је такође у складу са савременим стањем: *свој аише* (1/3), *јапанско маринско аиашеја* (49/1). Код неколико других именица ипак има разлика у односу на савремено стање – тако на пример следеће именице су женског рода: *пирези* (29/2), *архиву* (40/2), *периоде* (27/2).

Примера са неизвршеним јотовањем код одглаголских именица има релативно мало, али су они у случају именице *оделење* засведочени у читавом корпусу појављујући се наизменично и паралелно са правилним обликом *оделење*, уп.: *благоволења* (27/2), *зонења* (27/2), *оделења* (27/2), *оделење* (29/2), *оделења* (57/2), *оделењу* (40/1) и *оделење* (138/1), *оделења* (40/2, 93/1) и др. Јотовани облици прописују се у граматици Стојана Новаковића (Новаковић 1902: 113-114).

Код облика бројева, изузев појединачних примера поменутих раније – у секцији посвећеној сонанту *j*, једина нешто упадљивија црта јесте честа употреба облика *четир* (40/1; 49/1, 3; 79/3; 73/3). У *Српској граматици* наводи се једино облик *четири* (Новаковић 1902: 129).

У систему заменичких облика вреди истакнути паралелна употреба облика *њезин* и *њен*, нпр.: *њезине* (40/1), *њезиној* (1/1) и *њеним* (8/3), *њена* (17/1), *њен* (29/3). У доследној употреби је и облик генитива множине *свију*, који се помиње тек као секундарна варијанта у Новаковићевој граматици (Новаковић 1902: 179). Појављују се и изоловани примери употребе заменице *њин*, која се у истраживаном периоду може разматрати као дијалектизам (прописује се у Даничићевој граматици док је у Новаковићевој изостављена): *у њином* (1/3), *њине* (1/3).

Код глаголских облика у ексерцираној грађи је засведочена фреквентна употреба трпних глаголских придева са наставком *-ић*: *ипредатић* (27/3), *ипослатић* (27/3), *ипозватић* (57/1), *ипозватићо* (83/1), *изабратић* (97/4) итд.

Исто тако, не сме се заобићи ни нешто чешћа употреба аориста и имперфекта у читавом корпусу текстова. Уп.:

...Из исјийиа сведока и окривљених ево како је шекла сивар:

2 марша изјутра сџајао је један жанدارм на Великој Пијаци и по дужности и из дугог времена посматрао свети око себе. Наједаред паде му у очи једна млада жена, у обичном оделу, која услахирено гледаше око себе, као да се нечега плаши. Жанدارм јој неосетно приђе и посматраше шџа ради. Та жена – ошпужена Милка – после дужег оклевања приђе једној сељанци и кући за грош сира: даде јој један динар, сељанка јој врати четири гроша кусур. Кад се после свршеног пазара расџадоше, жандарм, који очевидно не сџада у обичне жандарме, приђе сељанци и зашражи да види, какав је онај динар, шџо џа је малочас од оне жене добила. Један поглед само: динар је био лажан; једним скоком он ухвати Милку, која се шек за неколико корака била удалила. И ако је из прва протештовала, одвукоше је у полицију, претресоше и нађоше код ње још три лажна динара. Тада признаде све, исприча целу своју историју ... (124/3).

Интерпункција и синтакса

У погледу интерпункције биће размотрено само писање запете с обзиром на историјски контекст. Наиме, почетак 20. века је време када су практично нормирана логичка начела у интерпункцији. За њихово прихватање одлучујућу улогу одиграли су ставови угледних појединаца попут Љ. Недића – *О правопису и интерпункцији* (1894) и *Правопис и интерпункција* (1895); Б. Поповића – *Теорија „реда по ред“* (1910), *Начело интерпункције* (1904); С. Новаковића – *Српска граматика* (1894), а на тај процес утицаја је имао и француски језик. Међутим, ексцерпирани материјал показује да је у *Полицији* на почетку 20. века интерпункција граматичког типа – зависне реченице одвајају се запетом, а запетама се одвајају и уденути реченични делови што доприноси лакшем разумевању текста. Уп. нпр.:

Још је подрешније њено мишљење, да независна шџампа не може имати никакве вредности, шџишџо нема иза себе никакве шџолишџичке групе. Зар је шџишина мање шџишина, кад је каже један човек, но кад је кажу више њих? Вредност једне осуде не лежи у количини лица, која је исказују, већ у ошравданости њезиној, као шџишџо је и шџохвала само онда шџохвала, кад је разложитиша па ма је гговорио један једини човек или шџишџинуу и хиљаду њих (1/1).

На самој скушџишџини није много могло да се види шџџа је све у шџоследње време рађено; извешџај је на брзу руку шџримљен, без икакве дебатџе, сџџара ушрава акламацијом је ошџџџ изабрана, у највећем нередџу, јер је у шџџај мах, ушџагом великошколаца у скушџишџинску дворанџу, збор био расџџурен (138/1).

О синтаксичкој обрађености просте реченице сведочи богатство језичких средстава за изражавање различитих смисаоних и семантичких

садржаја. Међу њима потврда о томе може се наћи у вештој употреби глаголских прилога, „мисаоних” (девербативних и деадјективних) именица и глаголско-именичких фраза (декомпонованих/перифрастичних предиката) у функцији уденутих делова. Уп. нпр.:

Годинама је уређивао „Невен”, прави гечји лист, какав нисмо имали ни пре ни после тога, радећи у њему збого све сам. Плодности његова ојадала је са додима. Враћивши се из Беча, где је дуго живео, он се настанио у Београду, самохран, и клонуо, али обасуи ошћом јајњом и љубављу (138/2).

Српска и Бузарска Омладина пројазираће и радиће на остварењу идеје конфедерације Балканских Народа, у циљу заштите и одбране своје политичке и економне независности од улећања свих страних сила, а особито од улећања Русије и Аустрије. Као почетак извајања зоре истакнуће идеје Омладина ће, што се нарочито налашава, радити на успостављењу царинског и политичког савеза између Србије и Бузарске (1/2).

У оквиру сложене реченице у овом периоду је нормирана употреба разних везника и корелативних везних средстава, уп.:

Ми онде требамо што више тогвара жена; у колико их пре добијемо, у толико боље (1/3).

Истина, сва коалициона министарства имају и једну добру страну, – што у Скупштини имају велики број посланика, који их пошћомајају; итакве владе увек имају сигурну већину све дошле, док једног дана, из политичких или личних разлога, једна страна не одрекне љубав, поквари савез и обори владу изненада (17/1).

На први поглед та казна, и ако је велика изгледа и умесна и оправдана; кад се међушћим то ишћање ближе расмшћри, види се да је она и неумесна и неправедна (8/1).

Функционалностилска запажања

С обзиром на функционалностилске карактеристике језика у *Политици* на почетку 20. века може се нагласити то да он представља вешт спој свакодневног, понекад чак разговорног језика и неутралног, усмереног информацији публицистичког начина излагања за који су карактеристични пасив, безличне реченице, употреба множине итд. У њему је присутан и слој специјализованих фраза и (данас) клишеизираних израза попут: *према најновијим извешћајима..., наш дописник јавља да..., Руска телеграфска агенција јавља из..., Рајшеровом бироу јављају да..., према вестима из Токија...* итд. На Политикиним странама појављују се различити жанрови: (кратке) вести, коментари, извештаји, фељтони, телеграми, огласи итд. Језичке особине и комуникативне стратегије у њима варирају.

Тако, рецимо, највише одступања од норме има у огласима и изјавама у дужим вестима. У фељтонима су она често резултат стилизацијских

поступака. Језичке стратегије у кратким вестима потчињене су тежњи ка информативности и отуда сажетости и кондензованости. У дужим вестима (често у онима судског или криминалног карактера) се, с друге стране, појављују и наративни фрагменти у којима се стилски регистар мења, а честа је и употреба аориста и имперфекта. У њима се неутралност излагања неретко запоставља, као што се запоставља и у неким политичким текстовима. Коментарни текстови су најбогатији у том погледу зато што у њима пресецање различитих комуникативних стратегија и паралелна употреба разноврсних језичких средстава најбоље долази до изражаја. За њих су карактеристични различити експресивни изрази, модалне речце, иронија, реторска питања итд.

Могло би се рећи да функционалностилска слика у *Полиџици* на почетку 20. века кореспондира с карактеристикама публицистичког функционалног стила у савременом језику (Тошовић 2002).

Закључак

Најстарији дневни лист у Србији претворио се у сведока времена, али исто тако и у сведока еволуције српског језика. Зато је *Полиџика* незаобила грађа не само за проучавање културе и историје Србије током 20. века, него и српског језика у истом периоду. Анализа материјала показује да се Политикини аутори углавном држе стандарда, а одступања има највише у фонетици – с обзиром на реализацију гласа *x* и у вези с изговором старог вокала *jaii*. Проблематичне су такође позајмљенице за чију адаптацију почетком новог века нема адекватних препорука. Засведочена су и ретка правописна одступања друге врсте. У морфологији нема већих разилажења са нормом, а синтакса показује високи степен обрађености. Уз то, на Политикиним странама може се наћи мноштво потврда о наглом развоју српске државе (економском, политичком, културном) који се огледа у развијеним терминолошким системима у различитим сферама људске делатности. Ексерпирани материјал сведочи и о отварању српског друштва према европском цивилизацијском простору што је добро засведочено на лексичком нивоу.

На основу материјала може се закључити да је језик у *Полиџици* много нормиранији у поређењу са језиком у *Српским новинама* и *Нишком ѓрџовинском гласнику* с краја 19. века (1895). То добро показује колики је пут прошао српски језик у кратком периоду од краја 19. до почетка 20. века.

Литература:

- Вујаклија 1980: М. Вујаклија. *Leksikon stranih reči i izraza* (red. S. Ristić, R. Aleksić). Beograd: Prosveta.
- Даничић 1850: Ђ. Даничић. *Мала српска ѓрамаџика*. У Бечу: У штампарији јерменскога манастира.

Ивић 1991: П. Ивић, Два аспекта Вуковог дела, у: *Академик Павле Ивић. Изабрани оџле-ди у три књиџе. Друџа књиџа. Из историје српскохрватскоџ језика* (ур. Д. Јевтић), Ниш: Просвета, 301–314.

Јовановић 2010: Ј. Јовановић, *Линџвистика и стилстика новинскоџ умећа. Језичке и стилске особине новинарства*, Београд: Јасен.

Јовић 2013: Н. Јовић, О језику београдских и нишких новина с краја XIX века, у: *Време и историја в славјанскије езици, лијтератури и култури. Том ѿрви. Езикознание*. Софија: Универзитетско издателство „Св. Климент Охридски“, 460–466.

Караџић 1818: В. Караџић, *Српски рјечник, истолкован њемачким и латинским ријечима*, у Бечу.

Караџић 1852: В. Караџић, *Српски рјечник, истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*, у Бечу.

Новаковић 1902: С. Новаковић, *Српска џрамастика* (друго целокупно издање), Београд: Државна штампарија.

Скерлић 1914: Ј. Скерлић, *Историја нове српске књижевности* (потпуно и илустровно издање), Београд: Издање С. Б. Цвијановића.

Тошовић 2002: Б. Тошовић, *Функционални стилови*, Београд: Београдска књиџа.

ON THE SERBIAN LANGUAGE IN *ПОЛИТИКА* AT THE BEGINNING OF 20TH CENTURY

Summary

This paper aims to research the characteristics of Serbian language on the pages of the Serbian daily journal *Политика* at the beginning of 20th century. In order to be achieved that it was applied descriptive method of analysis – phonetic, morphological, syntactic, functional-stylistic. As a result of the analysis, the following may be underlined: there are very few non-standard forms in the corpus, the number of the phonetic variants consisting mainly of loan words, terminological systems in different spheres of life are very well developed, the punctuation is based on the grammatical rules, the syntactic structures are also developed and stable. As a conclusion it can be said that Serbian language at the beginning of 20th century is a normalized system in process of europeanization in which there are lesser non-standard forms and unsolved problems in comparison with the previous period.

Key words: Serbian language, beginning of 20th century, *Политика*

Martin Stefanov

III Путевима српског стандардног језика

Радоје Д. Симић
Јелена Р. Јовановић Симић¹
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

'НАЧИНИ ИЗЛАГАЊА' У УСТАВУ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Аутори у предложеном раду анализирају текст *Устава Републике Србије* са гледишта примењених 'врста излагања'. Закључује се да су уставне одредбе углавном наредбодавног – ређе описног и сл. значења. Наредбодавност је у највише случајева прекривена употребом неутралних формулација, и тако привидно ублажена. 'Начин излагања' оваквог формалног и семантичког састава назван је 'инструктивним'.

Кључне речи: устав, закон, употреба глаголских облика, индикатив, модус, апсолутив, инструктив

1. Уводне (и) истраживачке напомене

1. Правна струка је друштвено врло значајна делатност, било да је посматрамо са уско управног и политичког, било са других могућих полозишта. Устав је највиши правни акт земље, према томе најважнији у законодавној продукцији, и са посебним одликама, посматран са правног гледишта, а и са гледишта науке о језичком изразу. Предмет наших истраживања у овом раду биће *Устав Републике Србије* (УРС 2006), наравно из перспективе науке о језику. Преглед грађе и анализа текста обављени су са гледишта провизорно утврђене и без даљих теоријских разматрања назване теорије о 'врстама излагања'².

а) *Устав Републике Србије* „проглашен је на свечаној седници Народне скупштине 8. новембра 2006. када и ступио на снагу” (Ницовић 2007: 789). На тај начин је „Србија договором неколико страначких вођа добила нови Устав, пре свега из прагматичких политичких разлога и наводног дисконтинуитета са претходним уставом. Много шта му се може замерити, посебно у процедури доношења, али било би још горе да није прихваћен [...], због тога што би његово неусвајање све грађане Србије суочило са бројним и већим неизвесностима од садашњих” (Цит. д.: 791).

б) Оцена правних и других квалитета *Устава* веома је неповољна: „Устав је писан на брзину, уз то лоше и нестручно, и та брзина у изради

1 jelenajo@bitsyu.net

2 Овај је прилог израђен као скица за поглавље у књизи: Симић и Јовановић 2015 (у шт.).

и усвајању новог Устава негативно се одразила на његов квалитет, његову садржину и техничко-правну реализацију. Бројни су термини неадекватни и непримерени уставном тексту. Неке нормe, одредбе и институти су недоречени, алтернативни и... вишезначни за тумачење и примену. Постоји и много правних празнина и значајних слабости техничко-правне природе. То се може објаснити брзином његовог доношења, али и чињеницом да је нови устав Републике Србије настао као ствар погодбе, компромиса, лошег концепта и дела приучених политичара [...]" (Ницовић 2007: цит. м.).

2. Наш посао није истраживање политичке позадине и правних одлика *Устава Републике Србије*, већ лингвистичка анализа. О језику правних аката могућа је расправа са више полазишта, а кад је у питању лингвистички приступ – са становишта опште лингвистичког, као и са становишта функционално-стилистичког, стилистичког, реторичког. У овом раду ћемо, не улазећи у даљу дискусију о досадашњим проучавањима, рећи понешто о *Уставу републике Србије* од 2006. год., и то пратећи само глаголске (личне) облике. Глаголски облици на специфичан начин сведоче о 'врсти излагања'. Ту ћемо врсту провизорно и без објашњења назвати 'инструктивном'³.

а) Разлика између обичне 'констатације' факата, те 'инструкције' и других поступака у језичкој симболизацији садржаја у нашем случају је назначива нпр. терминима 'одредба', 'пропис(ивати)', 'прокламација', на једном крају лествице, и 'дефиниција', 'опис', 'објашњавање' или сл., на другом – од којих су неки употребљени и у Ницовићевој научној анализи *Устава Републике Србије*, као називи за даље необјашњаване основне јединице из којих се он састоји, и које су из њега издвојиве по неким критеријима који нас овде неће ближе занимати. Те ћемо форме назвати 'врстама излагања', а уздржаћемо се од њиховог даљег објашњења (В. Симић-Јовановић 2015: у шт.).

аа) Прве три имају сродно лексичко значење, и очито припадају правном терминолошком систему.

аа1) Нпр.: „Постојање [...] одредби о партијском плурализму, у *Уставу Републике Србије*, говори у прилог тезе да је уношење тих одредби специфичност тзв 'транзиционих' устава, и да се такве одредбе, посебно у таквом облику, не јављају у традиционалним и класичним вишепартијским демократијама" (Ницовић 2007: 798). Или: „Основним начелима је уређен и начелан однос према међународном праву, прописан однос цркве и државе, уређен главни град и службени језик и унесена општа прокламација о положају странаца, заштити националних мањина, равноправности полова, забрани сукоба интереса и покрајинској и локалној самоуправи" (Ницовић 2007: 793).

3 Подробну расправу о 'врстама излагања' и сродним појавама в. у: Симић-Јовановић 2015 (у шт.).

aa2) У Речнику српског књижевног језика (РСМ 1971: s. v.), 'одредба' рекло би се упућује на двојак карактер значења која обухвата⁴, и врло неодређену границу међу нијансама, и готово се поклапа са 'прописом': „1. пропис неког закона, уговора или сл., параграф [...], 2. наредба, наређење”. 'Параграф' означава само исечак текста без назнаке његовог структурног, функционалног или каквог другог карактера, док 'пропис' упућује претежно на наредбодавни карактер (РСМ 1973: s. v.): „1. (обично у мн.) начела, принципи, уредбе које одређују ред, поредак, поступак и служе као руководство при вршењу чега [...], 2.а. наредба, заповест [...], б. упутство, упута [...], 3. опште познате норме о начину вршења каквих радња, о начину грађења, припремања чега, о начину одевања и сл.”.

аб) Друкчије стоји са 'дефиницијом' и 'прокламацијом'.

аб1) 'Дефиниција' је – по Б. Шешићу (1962: 450) – „таква мисаона одредба ствари или предмета којом се схвата и одређује тај предмет”, при чему се под 'одређивањем' овде подразумева 'идентификација', дакле опис основних црта у циљу препознавања и упознавања дефинисаног 'предмета'. Најближи појам овако схваћеној дефиницији јесте 'опис' (или у нешто ширем смислу 'објашњење', в. подробнија разматрања код Шешића: цит. м.).

аб2) 'Прокламацију' лексикограф дефинише као: „1. свечано објављивање, проглашење чега. – У Клењу нам прочиташе прокламацију светлога књаза којом објављује рат Турцима [...] 2. штампани проглас, летак агитационог карактера [...] 3. уопште оглас, објава [...]”.

ав) Све ове термине могуће је схватити у ослонцу на појам 'исказа' као неког општег и у неком смеру посматраног – неутралног 'израза', тј. начина 'објаве' онога што се жели пренети саговорнику у процесу споразумевања. Неутралност 'израза' могуће је разумети у поређењу са дефиницијом, јер се ова своди на прост исказ о ствари: „[...] свака дефиниција је исказ, став или суд” (Шешић 1962: 444). Са своје стране, исказ је „реч / или група речи / употребљена у комуникативној функцији” (Симић–Јовановић 2007: 151).

аг) Ако 'исказ' посматран из перспективе начина упућивања на предмет о којем извештава назовемо 'констатацијом', онда су та два појма у ствари два пола посматрања истог: на једној страни је упућивање на оно што је предмет споразумевања, а на другој 'излагање' његово чулима саговорника. И једно и друго су по нечему полазишни термини у неком недефинисаном низу у којем остали имплицитно подразумевају промену 'начина излагања' ('Објава' је нпр.: „1. писмени или усмени акт вла-

4 В. на истом месту и 'одредити': „тачно утврдити, одредити, установити. – С које стране пуше сух и хладан вјетрић [...] није се могло одредити [...] 2.а. прописати, одлучити, назначити; упутити [...] б. наменити, одвојити [...]”.

сти или владе којим се нешто грађанима саопштава; јавно обавештење, оглас”: РСМ 1969: s. v.)⁵, интензитета (нпр.: ’прокламација’ је „свечано објављивање, проглашење”), али и момента који се обично зове ’модалитетом’ или ’модусом (излагања)’, нпр. ’пропис’ инсистира на понашању прималаца по инструкцијама које носи итд., има наредбодавни смисао.

б) Добили смо читаву лезу значења од једноставног описа, преко упутства до наредбе и сл. Лингвистички је ова околност објашњива у категоријама употребе глаголских облика у реченици, па је сврсисходно поћи од тога момента. Облици код српских глагола врло су бројни. Чине разгранат систем са сложеним односима међу значењским нијансама. Лингвисти их разврставају у две велике значењске категорије: временску (садашњост, прошлост, будућност) и тзв. ’модалну’. На пример, по М. Стевановићу (1991: II, 576) ’модалност’ – „износи субјективни однос, тј. лични став”. А тај ’став’ Стевановић тумачи „као намеру [...], као последицу једне само могуће радње, као заповест, као жељу, као услов” итд.

3. Ми ћемо се у овом раду послужити резултатима досадашњих научних истраживања, полазећи најпре од дистинкције локализованост-не локализованост глаголског садржаја у времену, која се укршта с поменутом тезом о временском и модалном значењу.

а) Једноставности ради, устврдићемо да модално значење подразумева имплицитно или експлицитно у исказ уграђену ’претпоставку’ о реализацији глаголског садржаја, насупрот одсуству те претпоставке: - Јован се гласно смеје и тако изражава велику радост // Јован се гласно смеје и као да тако изражава велику радост. – Првим ’такo изражава велику радост’ не износи се никаква претпоставка, па је реченица схватљива као (овде поновљен, поређењем исказан) опис реалног понашања; у другој верзији, међутим, ’као да’ инсистира на претпоставци уграђеној у израз, па реално понашање ступа у позадину, а у првом плану је нека споредна мисао о томе, неки ’став’, како рече Стевановић.

б) ’Локализованост’ у суштини значи ’везаност’ глаголског садржаја за дату ситуацију у којој се реализује: укљученост у њу или ’оријентисаност’ према њој (као садашњост, прошлост или будућност). Та ситуација може бити на неки начин ’описана’ исказом: – У петак ујутру путујем за Београд. – Или пак није назначена, а подразумева се да је то време настајања исказа, ’време говорења’: – Шта је са Вером? – Отпутовала је за Београд. – Нелокализована употреба облика, као категорија, карактеристична је за општу тврдњу или сл.: – За Београд путујемо возом или аутобусом. – Нема ни назнаке о реализацији, ни о времену, али у позадини смисла сасвим је јасно да путовање за Београд бива неограничен број пута.

в) Постоји, затим, један ’начин излагања’ који не помињу синтаксичари, а о којем се мора водити рачуна кад се говори о правном језику, а рекло би се и уопште о ономе што се зове ’норма’. Нормом се обично

5 ’Оглас’: „службена објава; објава у новинама”. У – РСМ 1969: s. v.

сматра „скуп правила о понашању људи” (в. нпр. Симић 1994: 10). Норма је, како следи, ’регулисана правилима’. А ’правило’ нас враћа већ утврђеним појмовима јер се дефинише као „одредба, пропис о организацији, начину рада, односима међу људима или сл. ” (РСМ 1971: 841). Правило о ’начину рада’ има сасвим сигурно инструктивни карактер, али не односи се на појединачни случај, већ на ’рад’ када се год дешава – на врсту делатности итд. Инструктивност је, овако посматрана, у ствари спој временски неодређеног и ’подстицајног’ значења.

2. Употреба личних глаголских облика у Уставу Републике Србије

1. Уопште о репертоару облика

1. *Устав Републике Србије*, најпре, познаје сужен репертоар глаголских личних облика јер садржи само неке од њих, и даље, само у неким од поменутих значења. При томе познаје и извесне интересантне посебности за које ћемо без даљих истраживања утврдити да представљају особеност правног дискурса.

2. При томе налазимо и још једну интересантну појединост: основни се текст разликује од пратећих законских аката – преамбуле и ’Уставног закона’.

2. Текст преамбуле

1. У преамбули одштампана је ’Одлука о проглашењу *Устава Републике Србије*’. Израђена је у облику прогласа о донесеној ’Одлуци’, о томе да је *Устав* усвојен од стране Народне скупштине, и да је потврђен на референдуму.

2. Сви облици су временски локализовани, и односе се на реалне догађаје.

а) Најпре је ту перфекат којим је радња изјашњена као прошла у односу на време када се о њој извештава:

Народна скупштина Републике Србије, на Другој посебној седници Народне скупштине Републике Србије у 2006. години, одржаној 8. новембра 2006. године, *донела је* одлуку о проглашењу Устава републике Србије.

Проглашава се Устав Републике Србије, који *је усвојила* Народна скупштина Републике Србије на Првој посебној седници Народне скупштине Републике Србије у 2006. години, одржаној 30. септембра 2006. године и који *је коначно усвојен* на републичком референдуму одржаном 28. и 29. октобра 2006. године.

Поред два активна облика – *донела је* и *усвојила је*, – употребљен је и један облик партиципског пасива: *усвојен је*. Сем значења прошлости у односу на време ’говорења’, што га по Белићу и Стевановићу квалифи-

кује као 'индикатив', овде је истакнута и везаност радње за календарске ('8. новембра 2006. године'; '30. септембра 2006. године'; '28. и 29. октобра 2006. године'), или и друкчије описане временске термине ('на Другој посебној седници Народне скупштине Републике Србије'; 'на Првој посебној седници...'), на основу чега се облици сврставају у (пот)категорију 'релатива' (Стевановић 1991: II, 577).

б) Размислићемо за тренутак о изразу 'донела је одлуку'. Одлука постоји од тренутка 'доношења', што значи да је доношењем постала одлуком, те да нпр. припремни текст, предлог и сл., нису 'одлука'. 'Донети одлуку' јесте вербална радња у чијем резултату, или чијим актом реализације настаје нека знаковна структура. Пред собом имамо нешто слично Остин-Серловом 'говорном (или 'илокуторном) чину' (Серл 1991: 68), али то није сам говор већ нека ритуална радња правног инаугурисања правно 'валидног' текста у правно 'валидну' појаву. То је у овом случају гласање у Народној скупштини, а иначе може бити мисаони процес којим појединац или колектив утврђују намеру да нешто спроведу у дело (Само спровођење намере у том случају има карактер 'перлокуције' или сл.: Серл 1991: 110 и д.).

в) И обрт 'проглашава се (Устав Републике Србије)' има 'илокутивни' смисао, јер *Устав* „ступа на снагу даном његовог проглашења”. Народна скупштина има мандат да донесе пуноважну одлуку о проглашењу, па том одлуком текст предлога *Устава* стиче правну валидност, постаје уставом у правном смислу речи. Али процес о којем причамо нимало није једноставан не само са правног, него и са семиотског гледишта. Наиме 'прогласити', заправо у првој инстанци значи 'донети, обнародовати проглас', учинити правно верификованим сам текст прогласа, овога о којем тренутно дискутујемо. *Устав* је у позадини акта проглашења, и тек кад тај акт добије правну снагу, онда аутоматски бива верификован и *Устав*. Ако Белићев 'индикативни презент' значи акт истовремен са 'говором', онда је овде та истовременост заступљена на најочигледнији начин.

3. Узгред ћемо поменути и необични предтекст *Устава*, којим се очито декларише одлучност очувања јединства територије земље:

...полазећи и од тога да је Покрајина Косово и Метохија саставни део територије Србије, да има положај суштинске аутономије у оквиру суверене државе Србије и да из таквог положаја Покрајине Косово и Метохија *следе* уставне обавезе свих државних органа да *заступљају* и *штити* државне интересе Србије на Косову и Метохији у свим унутрашњим и спољним политичким односима, грађани Србије *гоносе* Устав Републике Србије...

а) Формулација: 'полазећи од тога' синтаксичка је доминанта, а 'да је покрајина... саставни део територије Србије' њено објашњење којим се истичу месне релације у којима се налази 'покрајина' (схваћена као однос дела према целини). – Пошто 'то' овде упућује на реално постојећи факат, а објашњење га поставља у реалне односе, сматраћемо да конста-

тује чињенице, те припада области Стевановићева 'индикатива'. Кад је реч о временском значењу личног глаголског облика 'је', он зависи од карактера онога што је описано конструкцијом коју са најближим речима чини, а то је садржано у интонацијској доминанти 'део територије'. Констатација о саставном делу територије не ограничава се на 'време говорења', што би ваљало да сугерира презент споне 'је', већ има опште временско значење: апсолутивно (Симић–Јовановић 2007: 208).

б) Слично је значење презената 'има (положај)' и 'следе (уставне обавезе)', с тим што уместо месних упућују на апстрактне односе у политичком уређењу државе.

в) Друкчије је конципиран садржај презената 'заступају и штите (државне интересе)'. Њима се не описују реални догађаји, већ садржај речи 'обавезе', објашњавајући начин њене могуће реализације, у случају ако до тога дође. По томе је наше облике могуће сврстати у категорију Белић-Ставановићевог 'модуса', јер рекосмо да садрже моменат 'претпоставке'. Евентуална реализација ни овде није везана за одређен временски термин или распон, већ је општег карактера као у претходно описаним случајевима – апсолутивног.

г) На прелазу предтекста ка главном тексту, обухватајући и наслов овога последњег, налази се конструкција: 'грађани Србије доносе Устав Републике Србије'. Презент 'доносе' истог је типа као и горе поменути слични – 'проглашавају' и др.

3. Текст Уставног закона

1. *Уставни закон за спровођење Устава Републике Србије* штампан је у додатку (стр. 121–128). Први члан гласи:

Устав Републике Србије... *примењује се* с даном када га *прогласи* Народна скупштина, ако у погледу примене појединих његових одредаба овим законом *није другачије одређено*.

а) Није јасно шта је законодавац хтео рећи оним 'примењује се с даном'. Но свеједно тај 'дан' долази после времена писања ових редова, а то значи да се садржај презента 'примењује се' пада у будућност у односу на време 'говорења', дакле настанка реченичне структуре 'Устав Републике Србије... примењује се' (= 'примењиваће се'). Адвербативом 'с даном' прецизније се одређује тај моменат када почиње важење *Устава*. Тај 'дан' је са своје стране идентификован уз помоћ одредбене клаузе 'када га прогласи'. Пошто је идентификација извршена по истовремено-сти именице и њене клаузалне одредбе, тиме је утврђено и време реализације презента 'прогласи' као будуће у односу на време настанка клаузе у којој је употребљен. Два футурска презента из конструктивних разлога разликују се по могућностима трансформације, јер је први заменљив футуrom првим, а други футуrom другим ('с даном када га *буде прогласила*').

б) Необични су услови употребе партиципског пасива 'није друкчије одређено'. На први поглед се чини као да се он односи на прошлост у

односу на презенте. Али кад промислимо да је њиме описана ситуација у самом том закону (неком даљем параграфу), онда постаје јасно да је време реализације пасивног садржаја у ствари исто као и код два презента (Стевановић 1991: I, 556). У питању је, према томе, конструкција презентског, и презентско-футурског карактера (= '(не) буде одређено'). Још један моменат у оваквој употреби облика заслужује пуну пажњу. Наиме, клаузална структура уведена везником 'ако' по правилу има 'условно' значење, а то ће рећи да оне упућују на 'претпостављени' садржај. Глаголски облик у оваквој реченици има модално значење. Али 'условност', дакле значење 'претпоставке', у условним реченицама није обавезно, већ може ступити у позадину (Симић–Јовановић 2002: II, 1335), а на прво место долази временско значење ('ако' -> 'кад'). И заиста, 'ако... овим законом *није* другачије *одређено*' значи заправо: '...у оним случајевима када...'. Сада се јавља и фреквентативно значење. Модалност везника 'ако' према томе није постојана, већ је подложна неутрализацији. Објашњење се заправо може обрнути, па рећи да је 'ако' на скали модалних значења неутрална јединица чије значење зависи од услова употребе, тј. од ситуације коју одсликава реченица којој припада⁶.

2. У разматрање ћемо узети други параграф:

Републички органи, организације и службе *настављају* са радом до њиховог образовања, односно избора, у складу са Уставом осим ако овим законом *није* другачије *одређено*.

а) Презент 'настављају' футурског је значења јер се односи на време после усвајања *Устава*, по чијем слову би морали почети са радом органи образовани по његовим одредбама. Да би се неутралисало правно дејство *Устава* док то не буде учињено, *Закон* одређује да органи наставе са радом док се не образују нови. Бемислена формула 'до њиховог образовања' односи се управо на ово што рекосмо.

б) Пасив 'није одређено' понавља се у истом значењу, те и овде важи објашњење дато горе.

3. Трећи члан Закона је доста опширан, и формулисан је на следећи начин:

Изборе за народне посланике у Народној скупштини расписаће Председник Републике, тако да се одрже најраније у року од 60, а најкасније у року од 120 дана од ступања на снагу овог закона.

Изборе за председника Републике расписаће председник Народне скупштине, до 31. децембра 2007. године, односно најкасније у року од 60 дана од дана ступања на снагу последњег од закона којима се уређују положај и избори за председника Републике, одбрана и Војска Србије, спољни послови и службе безбедности.

Изборе за посланике у Скупштини Аутономне покрајине Војводине, расписаће председник Народне скупштине, до 31. децембра 2007. годи-

6 На ову солуцију у крајњој линији излази и тумачење П. Скока (1971: s. v.): „у другим славенским језицима значи 'како, кад премда'”.

не, односно најкасније у року од 60 дана од дана ступања на снагу закона којим се уређује територијална организација Републике Србије.

Изборе за одборнике у скупштинама локалне самоуправе расписаће председник Народне скупштине, до 31. децембра 2007. године, односно најкасније у року од 60 дана од дана ступања на снагу последњег од закона којима се уређују територијална организација Републике Србије, локална самоуправа, локални избори и положај главног града.

а) Пошто се односи на време по усвајању Устава, што тек предстоји, футур 'расписаће' има значење правог индикативног футура. Али наше објашњење није потпуно док не дефинишемо прецизније околности у којима је овај глаголски облик употребљен. Наиме, законски текст у целини гледано не описује заправо неку већ постојећу ситуацију, већ 'предвиђа' и регулише будућа збивања, после његовог ступања на снагу. Футур 'расписаће' у ствари значи: „обавезан је расписати”, „има расписати” или сл. Но, овако увијена у форму временског облика, дакле неутралног по модалној линији, наредбодавна нијанса је отупљена и личи на констативну.

б) Презент и речца 'да се одрже' јавно је директиван по значењу, али је директивност овде пригушена, прекривена као приповедним велом, те личи на смирено излагање о постојећем, а не о нечем што тек ваља успоставити као нормом предвиђену појаву.

в) Три следећа пасуса регулишу сличне односе у различитим територијалним јединицама земље. Језички су структурирани на идентичан начин, са идентичним лексичким саставом сем самих назива јединица, и потпуно једнаким граматичким облицима и једнаком синтаксичком организацијом.

в1) Футур 'расписаће' сем што сам упућује на будућност, има у томе и подршку адвербативних одредаба 'до 31. децембра или...' итд. Али футуром законописац у ствари не описује будућу радњу, него уређује да се она изврши од стране председника Народне скупштине кад за то настану прилике. Ради се о директивном значењу прекривеном неутралним обликом футура.

в2) Презент '(закон којима) се уређују' на неки начин се описује садржај 'закон', и то речима које више пристају законодавцу, јер он законом 'уређује' неку правну материју. Сем овога 'метасемијског' момента видљив је и други: презент има опште временско значење – апсолутивно – те се и по томе, као и својом безличношћу, дистанцира од поступка законодавца, и представља као нешто опште и независно од појединца.

4. Четври члан је кратак, и односи се на рад Народне скупштине која ће се бирати по одредбама *Устава* који се овим законом етаблира:

Прва седница новоизабраног састава Народне скупштине траје док Народна скупштина не донесе закон о министарствима и док не изабере нову Владу.

а) Презент 'траје' има већ познато нам значење индикативног футура (= 'трајаће'), али се иза тога крије директивни ('нека траје') смисао који га заправо чини модалним.

б) Два даља футурска презента '(док) не донесе (закон)' и '(док) не изабере (Владу)' – само се глаголским видом разликују од претходног, те им није потребна даља експертиза.

5. Футур и презент утврђеног значења и смисла углавном се смењују у даљем тексту. Футур има јачи наредбодавни смисао, те углавном превлађује над презентом. Навешћемо члан пети да бисмо то показали:

Новоизабрани састав Народне скупштине ће у току првог заседања након избора Владе, ускладити са Уставом законе којима се уређују Заштитник грађана и остваривање права грађана...

У току другог заседања након избора Владе, Народна скупштина ће ускладити са Уставом законе који се односе...

Навод је скраћен јер у даљем току излагања нема глаголских облика. Два футура имају нешто истакнутији наредбодавни, тј. модални смисао од претходно навођених.

6. У даљем тексту Закона смењују се углавном презент и футур истог значења и смисла као већ наведени, па је непотребна даља фронтална анализа. Вредна су помена само још три случаја који одударају од тога.

6.1. Један је у чл. 6:

Судови који нису почели са радом до дана ступања на снагу овог закона, почеће са радом у роковима одређеним законима којима се њихова организација и надлежност усклађују са уставом.

а) Перфекат '(који) нису почели (са радом)' указује на претхођење догађаја временском моменту који је описан адвербативом 'ступање на снагу овог закона'. А тај је моменат у будућности мереној према времену писања закона. Перфекат је заменљив футуром другим 'не буду почели'.

б) Футур 'почеће' има уобичајено значење будућности у односу на време 'говорења', тј. писање закона, али као и иначе са наредбодавном нијансом, дакле модалном примесом у смислу.

в) Презент 'усклађује се' има опште временско, дакле апсолутивно значење.

6.2. Други случај о којем желимо нешто рећи чини друга алинеја деветог члана Закона:

Ако до истека рока за избор, односно именовање судија Уставног суда не буду конституисани Високи савет судства и Државно веће тужилаца, односно не буде извршен први избор судија Високог касационог суда, извршиће се избор, односно именовање судија Уставног суда са листе кандидата Председника Републике и листе кандидата Народне скупштине, а именовање са заједничке листе Високог савета судства и Државног већа тужилаца извршиће се у року од 30 дана од дана првог избора судија Врховног касационог суда.

а) Пасивни футур други 'не буду конституисани', одн. 'не буде извршен', имају исто временско значење као и горе наведени перфекат, с тим

што погодбена клауза у којој се налазе даје овим облицима смисао претпостављеног догађаја.

б) Футур 'извришиће се' има у оба случаја исто будуће значење са примесом наредбодавности као горе.

6.3. По страни од наведених и анализраних примера стоји случај у члану 17 Закона:

Лица која у складу са прописима који су на снази у време ступања на снагу овог закона *обављају* јавну функцију у органу, организацији или служби Републике, аутономне покрајине или јединице локалне самоуправе, дужна су да у року од 90 дана од дана ступања на снагу овог закона *ускладе* свој положај са одредбама Устава којима *се уређује* неспојивост функција.

а) Време глаголске споне '(који) су (на снази)' будуће је у односу на време писања закона, тј. 'време говорења' (= 'који буду на снази'), а садржај је реалан.

б) Исти је временски смисао и презента 'обављају'.

в) Израз 'дужна су да обављају' има модални обвезативни карактер и проспективно значење, дакле односи се на будућност.

4. Основни текстови Устава

1. Претресли смо репертоар додатних текстова уз текст *Устава*, и видимо да је он на једној страни врло сужен у односу на општи број личних глаголских облика у српском језику, а на другој има на специфичан начин померену физиономију, јер се код њега временским облицима често покрива наредбодавност законских формулација. Унапред ћемо рећи да је и главнина текста по овим особеностима сасвим слична ономе што је горе утврђено. Зато нема потребе за подробним прегледом свих параграфа, већ ћемо се послужити само неким одабраним примерима.

2. Већина чланова има прокламативни смисао и функцију. То су изјаве које карактеришу моменте правног система као постојеће и неприкосновене, а заправо они бивају тим изјавама инаугурисани као вежеће норме којих ће се власт и грађани држати после проглашења *Устава*. Опет нам пред очи испливава факат о смисаоној слојевитости израза: на површини се 'описује' као реално оно што *Устав* прописује као систем правила која ће важити у будућности, и то правним деловањем самог *Устава*.

3. Ево првог члана којим ћемо речено показати:

Република Србија је држава српског народа и свих грађана који у њој живе, заснована на владавини права и социјалној правди, начелима грађанске демократије, људским и мањинским правима и слободама и припадности европским принципима и вредностима.

а) Изјава: 'Србија је држава српског народа' итд. 'одређује' карактер државе Србије од тренутка кад *Устав* буде почео важити, дакле у будућности у односу на време његовог писања и припреме за правно оснажење. Уместо 'је' адекватније је било рећи 'има бити', чиме би биле

експлициране обе чињенице: наредбодавност *Устави*, и будућност времена када одредба буде правоснажна. Али законодавац је одабрао облике који наглашавају општост, тј. временску свеобухватност, апсолутивност факата које *Устав* инаугурише.

б) Рекло би се да презент 'живе' ипак има индикативни карактер јер се односе на становнике Србије и њихов положај, а не на правну регулативу. Ипак није тако, јер се *Уставом* одређује и територија Србије, која у тренутку писања устава – правним актима које он признаје још није дефинисана. И даље, сасвим је сигурно да ће до правоснажности *Устава* доћи до ситних, али многобројних померања у структури становништва (наталитетско-морталитетским процесима, одсељавањима, досељавањима итд.).

4. У другом члану односи су нешто компликованији:

Сувереност *попиче* од грађана који је *врше* референдумом, народном иницијативом и преко својих слободно изабраних представника.

Ниједан државни орган, политичка организација, група или појединац *не може присвојити* сувереност од грађана, нити успоставити власт мимо слободно изражене воље грађана.

а) Прва алинеја схватљива је као дефиниција суверености општеважећег смисла, па су презентии 'потиче' и 'врше' – овако објашњени – апсолутивни по карактеру.

б) Обрт 'не може присвојити' заправо је израз забране, и сведочи о полисемији глагола 'моћи' (Исп. РМС 1969: s. v., између осталог: „имати моћи, снаге, способност..., бити у стању”, те „смети, имати одобрење”). Овим се дакле обртом у *Уставу* формулишу допуштање (уживања разних права или сл.) или забрана нечега (узурпације туђих права, кршење законских норми итд.).

5. Погледаћемо члан 5:

Јемчи се и признаје улога политичких странака у демократском обликовању политичке воље грађана.

Оснивање политичких странака је слободно.

Недопуштено је деловање политичких странака које је усмерено на насилно рушење уставног поретка, кршење зајемчених људских и мањинских права или изазивање расне, националне или верске мржње.

Политичке странке не могу непосредно вршити власт, нити је потчинити себи.

а) 'Јемчи се и признаје' управо изражавањем, декларацијом спремности носилаца власти да толеришу постојање и деловање политичких странака. Презенти су индикативни у најужем смислу речи, јер као и горе, изјава и помоћу ње обнародована спремност власти да гарантује политичка права странака – временски се поклапају. Но, ако помислимо да *Устав* још није на снази, онда морамо признати проспективни карактер презентата, дакле њихово важење у будућности, и то зависно од одобрења власти која поставља *Устав*.

б) 'Оснивање политичких странака је слободно' такође презентом глаголске споне изражава истовременост са изјавом о томе. Али испод овако конципираног облика ипак стоји стварност да се и овде ради о проспективности.

в) 'Недопуштено је' значи забрану преточену у својеврсну описну форму која формално замагљује и отупљује оштрину одредбе.

г) У трећој алинеји носилац смисла је опет глагол 'моћи', чија негативна форма упућује на забрану.

6. Разгледаћемо и члан 10, зато што регулише за лингвисте значајан моменат – употребу службеног језика:

У Републици Србији у службеној употреби *је* српски језик и ћирилично писмо.

Службена употреба других језика и писама *уређује се* законом, на основу Устава.

а) Обрт 'у службеној употреби је' заправо значи да је српски језик обавезан за целокупну државну администрацију у међусобној комуникацији и комуникацији са странкама. Прикривеност наредбодавног смисла описном формом ван сваке је сумње.

б) Презент 'уређује се' има карактеристично безлично значење, и очито је срачунат на то да се не именује онај ко 'уређује'. Мимикрија је често еуфемизацијско средство да би се привидно ослабила оштрица наредбодавности законских прописа. Наравно, и овде ваља повести рачуна о времену важења онога што се износи – важење почиње са ступањем на снагу *Устава*, дакле у будућности одмереној према времену писања *Устава*.

7. Узећемо у разматрање још две одредбе члана 21:

Забрањена је свака дискриминација, непосредна или посредна, по било ком основу, а нарочито по основу расе, пола, националне припадности, друштвеног порекла, рођења, вероисповести, политичког и другог уверења, имовног стања, културе, језика, старости и психичког или физичког инвалидитета.

Не сматрају се дискриминацијом посебне мере које Република Србија *може увести* ради постизања пуне равноправности лица или група лица која су у суштински неједнаком положају са осталим грађанима.

а) Изразом 'забрањена је' директно се и у оштрој форми испољава наредбодавност правног прописа. Али наредбодавност је овде изражена не на обличком и синтаксичком, већ на лексичком плану.

б) Изузимање од забране у другој алинеји формулисано је арбитражном дефиницијом: 'Не сматрају се дефиницијом'. Безлична форма реченице још јаче прикрива смисао изјаве, свдећи је привидно на просту констатацију.

3. Закључак

1. Није потребно наводити више грађе, јер се наведене формулације даље понављају не прелазећи оквире побројаних изражајних облика. Што се тиче глаголских личних облика, њихова употреба је сведена углавном на презент, ређе футур и перфекат.

2. Што се прагматике језичких формулација тиче, поука нашег прегледа јесте да је далеко провлађујући 'начин излага' примењен у *Устави* – наредбодавни. Описи и дефиниције појмова бележени су ретко, а то значи да је индикативна употреба времена у основи реткост.

3. Други закључак односи се на вањску форму 'одредаба', – које су врло разноврсне.

а) Наредбодавност се заправо ретко изражава изравно: ни једном није забележен императив, а ретко се среће и описна форма са глаголима 'морати', 'имати', 'смети', већ је уместо тога узиман глагол 'моћи' у својим споредним значењима.

б) Најчешћи начин прекривања наредбодавности уставних одредаба – јесте замена наредбодавних формулација описним – са презентом ('службе *настављају* са радом') и футуром ('председник... ће расписати изборе').

в) Замена личних безличним формулацијама ('јемчи се' и сл.) схваћена је као додатно средство еуфемизације, тј. прикривања наредбодавне нарави одредаба *Устава*.

4. Са теоријског становишта посматран, уставни текст представља излагање комплексног типа у којем се разазнају различити слојеви: од описног до наредбодавног. Ми смо га назвали инструктивним. Формалним средствима може се учинити да неки од слојева испливају у први план, потискујући друге у позадину. Најчешћи случај је прекривање наредбодавности неутралним глаголским облицима, и привидно изјашњавање излагања као описног.

Извор

УРС 2006: *Устав Републике Србије*. пето издање, Београд: Службени гласник.

Литература

Ницовић 2007: Јанко Ницовић, *Уставни развој Србије 1804-2006*, 2. допуњено изд., Београд: SEZAM MEDICO.

РМС 1971: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, књ. 4., Нови Сад: Матица српска.

РМС 1973: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, књ. 5., Нови Сад: Матица српска.

Симић 1994: Радоје Симић, *Српскохрватски правопис – нормативистичка и кодиколошка испитивања*, Земун: МХ Актел.

Симић–Јовановић 2002: Радоје Симић и Јелена Јовановић, *Српска синтакса I–IV*, Београд: НДСЈ и Јасен.

Симић–Јовановић 2007: Радоје Симић и Јелена Јовановић, *Српска граматика*, Београд: НДСЈ и Јасен.

Симић–Јовановић 2015 (у шт.): Радоје Симић и Јелена Јовановић, *Вербалологија*, Београд: НДСЈ.

Стевановић 1991: Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I–II*, 5. изд., Београд: Научна књига.

Шешић 1962: Богдан Шешић, *Логика*, 2. изд., Београд: Научна књига.

‘EXPOSITION MODES’ IN THE CONSTITUTION OF THE REPUBLIC OF SERBIA

Summary

The paper analyzes the text of the *Constitution of the Republic of Serbia* from the perspective of the ‘types of exposition’ applied. The authors conclude that constitutional acts are prevalingly prescriptive in character, seldom descriptive or so. The prescriptivism is veiled by neutral formulations, thus seemingly mitigated. ‘Exposition mode’ of this formal and semantic composition was termed ‘instructive’.

Radoje Simić i Jelena Jovanović Simić

Милош М. КОВАЧЕВИЋ¹
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет

ТИПОВИ АПСОЛУТНОГ КОМПАРТИВА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

У досадашњој граматичкој и научној србистичкој и/или сербскохрватистичкој литератури апсолутни компаратив познат је тек на нивоу термилошког одређења, уз поткрепу појединачним типичним примјерима. У овоме раду², на основу богатог корпуса публицистичког и књижевноумјетничког стила савременог српског језика, издваја се и описује чак десет структурно-семантичких типова апсолутног компаратива.

Кључне ријечи: компарација, релативна компарација, апсолутна компарација, апсолутни компаратив, релативни компаратив, релациони компаративни елемент

1. Релативна и апсолутна компарација

Компаратив је средњи члан трокомпонентне компаративне парадигме, у коју с њим улазе још позитив и суперлатив. Компаративом се изражава виши степен заступљености неке особине код једнога од двају у поредбену везу доведених предмета бића или појава. Компаративну конструкцију чине: а) два појма у поредбеној вези – поређеница и поредбеница³, б) придјев или прилог у компаративној форми, и в) релациони појам, појам који у релацију, суоднос доводи поређеницу и поредбеницу (предлог *од* или лексема *него*), као нпр. *Марко је виши од Пејтра / Марко је виши него Пејтар; Марко ради више од Пејтра / Марко ради више него Пејтар*. Управо због постојања релационог појма као „релатора” – оваква се компарација назива *релативном компарацијом*.

Ако у компаративној конструкцији изостане навођење релационог компаративног елемента а самим тим и поредбенице (тј. појма с којим

1 mkovacevic31@gmail.com

2 Рад је настао у оквиру пројекта 178014: *Динамика стурктура савременог српског језика*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

3 О терминима *поређеница* и *поредбеница* в. у Ковачевић (2009: 28)

се пореди особина изражена придјевом или прилогом), таква компарација назива се *ајсолућна компарација*. Према томе, конструкција апсолутног компаратива у односу на конструкцију релативног компаратива „сиромашнија” је за два елемента: за релациони граматички појам и поредбеницу. Оба термина (релативна и апсолутна компарација) ријетко се – како то, дајући исцрпан преглед литературе о свим аспектима компарације, констатује у својој дисертацији С. Куљанин (1912) – наводе при обради компарације не само у граматицама него и у научним србистичким и/или сербокроатистичким радовима. Од србистичких и/или сербокроатистичких граматика једино се у граматици П. Мразовић и З. Вукадиновић при обради компарације у посебним потпоглављима, уз употребу датих термина у насловима, говори о ова два типа компарације (Мразовић, Вукадиновић 1990: 269–275). У осталим граматицама и компарацији посвећеним научним радовима по правилу се говори и о једном и о другом типу компарације, али без терминолошког одређења.

2. Апсолутни компаратив

У овоме раду бавићемо се само проблематиком апсолутне компарације, али не у цјелини, него једино анализом структурно-семантичких контекста употребе апсолутног компаратива (дакле, не и апсолутног суперлатива). О апсолутном компаративу, без употреба самога термина, говори се у готово свакој граматици – од оне Маретићеве до данас. Аутори су на различит начин нетерминолошки идентификовали овај тип компаратива. Т. Маретић је, на пример, писао да се „каткад компаратив узима гдје се не пореди предмет с предметом, него се хоће рећи да се које својство предмета налази у приличној мјери” (Маретић 1963: 498); Стевановић пак истиче да се компаратив користи и „у реченицама где нема предмета с којим би се вршило поређење, нити се тај предмет претпоставља” (Стевановић 1981: 257), док Ж. Станојчић и Љ. Поповић наглашавају да „компаратив не мора увек бити употребљен за поређење” (Станојчић, Поповић 1992: 89). Термин апсолутни компаратив најприје у својој граматици употребљавају И. Брабец, М. Храсте и С. Живковић, који кажу да „можемо употријебити придјеве у компаративу и суперлативу и кад њима непосредно не упоређујемо”, па се „такви компаративи и суперлативи зову *ајсолућнима*”. (Брабец–Храсте–Живковић 1968: 91). Већ смо рекли да термин *ајсолућно поређење* П. Мразовић и З. Вукадиновић имају у међунаслову поглавља о компарацији у својој граматици, констатујући да тада „придев у компаративу означава вредност која на супрот очекиваном смеру одступа од семантичког тежишта, али при том лежи с ове стране средње вредности (*стјарији – стјар – најстјарији*): *Један стјарији човек ше чека. – Пао је већи снег*. Овде компаратив *стјарији* значи ‘не више млад’, али не и ‘стар’. Исто тако *већи* није велик у вишем степену, него само ‘не мали’” (Мразовић, Вукадиновић 1990: 273). Изван двију наведених граматика, постоји само један краћи рад посвећен ап-

солутном компаративу, али се у њему тај термин сусреће већ у наслову. Ријеч је о раду М. Риђановића „Виша школа је нижа од високе – *апсолути-*ни компаратив у српскохрватском језику” (Риђановић 1985: 145–148).

Конструкције апсолутног компаратива не само што се формално, неприсуством поредбенице, разликују од конструкција релативног компаратива, него се разликују и значењски. Ту значењску специфику апсолутног компаратива више него јасно оцртава М. Стевановић тврдњом да „у реченицама где нема предмета с којим би се вршило поређење, нити се тај предмет претпоставља, облик компаратива не означава јачи степен неке особине у односу на други који појам с том особином, него само изван степен те особине уопште. Кад се рекне: Пао *већи* снег или То је *бољи* ђак или Настали су *лепши* дани или На испиту је добио *лакша* питања [...] то су пре некакви компаративи према особинама које се казују позитивима супротног значења. И да одређено кажемо: компаратив *већи* није компаратив према *велик*, него пре према *мали*; *бољи* није то према *добар* него више према *лош*; *лепши* не означава дане лепше од лепих, него управо од ружних и *лакши* није такав према придеву *лак*, већ према *тежак*. А то ће рећи да се облици компаратива извесних придева могу употребљавати и употребљавају се и с помереним значењем” (Стевановић 1981: 257). Сумирајући тумачења апсолутног компаратива у литератури, С. Куљанин суштину значења апсолутног компаратива дефинише на следећи начин: „Апсолутни компаратив се јавља и као средњи члан ’другачије конституисаног градационог низа – са антонимом основног придева као полазиштем’, тј. смјештен је у градациони низ између два антонима, нпр.: стар – *млађи* – млад, гдје би нпр. синтагма *млађи човјек* означавала човјека који није стар, затим то није ни човјек који би био означен као млад, то је у ствари човјек који се приближава степену својства обиљеженог позитивом, али не достиже тај степен” (Куљанин 2012).

Но, без обзира на значењску разлику, ипак је основни диференцијални критеријум апсолутног и релативног компаратива структурно-синтаксички. Конструкција апсолутног компаратива, да се послужимо Стевановићевом формулацијом, „нема предмета с којим би се вршило поређење, нити се тај предмет претпоставља”, другачије речено нема поредбенице нити она може бити експлицитрана. Из тих разлога велики број примјера који експлицитно представљају конструкције апсолутног компаратива, будући да немају изражену поредбеницу, имплицитно су примјери правога релативног компаратива јер подразумевају контекстуално неексплицитрану поредбеницу, која се увијек може и експлицитрати, као нпр.: Чим су стигли *хладнији* дани [*← од претходних / од оних који су прошли / него претходни / него они који су прошли*] почели су болови у леђима и зглобовима. При свакој промени времена болови су *јачи* и *интензивнији*. [*← од оних који су били / него они што*

су били] (Блиц, 11. 12. 2005, М 6); Свестан сам да увек могу боље [← од досадашње /него досад] (Вечерње новости, 6. 9. 2015, 36); Право помирење, за добробит државе и нације, подразумева *дружачију и дугорочнију* политику [← од досадашње / од *постојеће* /него *што је досадашња /постојећа*] (Политика, 26. 8. 2015, 15); Плате и пензије ће бити *веће* [← од досадашњих /него досад] (Политика, 26. 8. 2015, 11); У то време живело се *оштрије* [←него сад] (Политика, 31. 12. 2005. – 1–2. 1. 2006, 10); Сјајно је наша селекција одиграла меч, са *играчем мање* [← од *прошлог*] бриљантно (Политика, 7. 8. 2015, 36); Додуше, тада су санкције за непажљиве возаче биле далеко *ниже* [← од садашњих /него сад] (Блиц, 11. 12. 2005, 15); Сада су *одговорнији* [← него досад/некада] (Блиц, 3. 8. 2015, 39); Стјепановић, као и сви шампиони, има право на *лошију* [←него обично / од досадашњих] трку, па и *слабију* сезону [←него обично / од досадашњих] (Блиц, 3. 8. 2015, 34); Бадава нам испирате мозак, вроне су биле *брже* [← од вас/него ви] (Политика, 13. 9. 2015, 24; Павица Вељовић); ...очигледно је да се у таквим условима *слабије* [← него у другим] сналазим. (Политика, 13. 9. 2015, 35) и сл. Тако и примјер М. Стевановића *Настали су леиши дани* подразумева поредбеницу: *Настали су леиши* [←него *преходни / од претходних*] дани, тако да то није примјер апсолутног него релативног компаратива.

Имплицитни релативни компаратив најчешће се сусреће у конструкцијама са „компаративом дисконтинуиране прогресивности или регресивности”, у којим се „указује на нарастање или на опадање интензитета испољавања онога што се пореди, али не као на стални процес него као на чињеницу видљиву из поређења две фазе квалитативно истог стања или два дела истог објекта. [...] На чланове у поређењу упућује се одредбама за време или место, или именицама које значе делове целине (почетак, средина, крај и сл.), нпр. Време је данас топлије него јуче. Почетком зиме је било хладније него крајем зиме” (Пипер 2005: 854). Конструкције релативног компаратива дисконтинуиране прогресивности или регресивности подједнако су обичне и са експлицитном и са имплицитном релативном структуром, која настаје елиптирањем комуникативно нерелевантног релационог елемента (*од* или *него*) и поредбенице, као нпр.: Време је данас *топлије*. Почетком зиме је било *хладније*. У то време живело се *оштрије*, и сл.

Конструкцијама апсолутног компаратива нећемо, дакле, сматрати ниједну конструкцију у којој је уз компаративни облик придјева или прилога могуће експлицитно поредбеницу с релационим елементом *до* или *него*. Иако остварене без поредбенице, такве ћемо конструкције сматрати само контекстуално елидираним конструкцијама релативног компаратива.

2.1. Типови конструкција с апсолутним компаративом

Циљ овога рада јесте да се опишу и опишу типови апсолутног компаратива у српском језику, да се направи њихова класификација узимањем у обзир како лексичкосемантичких, тако и синтаксичко-семантичких карактеристика њихових. Таква типологија готово да је неопходна, ако се зна да у досадашњој граматичкој и научној литератури нису навођени разнотипски случајеви апсолутног компаратива. Тек се погдједје, готово мимогредно, помене и неки специфичан тип конструкције апсолутног компаратива. Тако М. Риђановић констатује да је „захваљујући својој ‚благости‘, некатегоричности, тону опреза који у себи носи, апсолутни компаратив веома популаран у савременом култивисаном изразу, [...] он се усталио и у неким (полу)фраземима као што су (у) *новије вријеме*, (на) *дужи рок*, *трајније рјешење*, *озбиљнији приситији*, *мањи послови*, *већи поухваји*, у *мањој/већој мјери* и бројни други” (Риђановић 1985: 147). П. Пипер и С. Ристић, пак, истичу да статус апсолутног компаратива имају увијек конструкције у којима је компаративни облик придјева или прилога интензивирањем замјеницом, односно партикулом *све*. (Пипер 2005: 853; Ристић 2009: 49–69). И то је углавном све што се издвојених типова апсолутног компаратива у српском језику тиче.

А типови апсолутног компаратива много су разноврснији, како ће се то и видјети из слиједеће анализе извршене на основу богатог корпуса публицистичког стила, уз "припомоћ" мањег корпуса књижевноумјетничког стила⁴ стандардног (књижевног) српског језика. Типове ћемо издвајати на основу синтаксичко-семантичких карактеристика конструкције с апсолутним компаративом као интегралном компонентом, и на основу степена (не)лексикализације апсолутног компаратива, који је, тај степен, препознатљив прије свега на основу неприсутних (укинутих) граматичких категорија код апсолутног придјевског компаратива.

2.1.1. Апсолутни компаратив у функцији и значењу блиским надимку

Као први, најлексикализованији тип апсолутног компаратива свакако треба издвојити апсолутни компаратив у функцији *надимка* уз лично име и/или презиме, као нпр.:

(1) Остаје да видимо да ли ће се и *Чанак млађи* једног дана прикључити лигашима (Вечерње новости, 4. 7. 2015, 2); *Изетбеговић млађи* је управо тих дана „стискао петљу” (Вечерње новости, 1. 8. 2015, 15); *Карић млађи* би требало да се јави на издржавање казне (Вечерње новости, 21. 12. 2011, 13); *Џорџ Буш старији* подржаће кандидатуру *Џорџа Буша млађе* за америчког председника; и сл.

У овом типу апсолутног компаратива јављају се само компаративни облици придјева *млађи* и *старији*, и то уз именице које означавају име и/

4 Списак извора дат је на крају рада.

или презиме двију или више особа, па апсолутни компаратив има инден-
тификативну функцију. Оваква функција слична је функцији надимка, у
говорном језику нераздвојива од функције надимка, док се у писаном је-
зику од надимка разликује по томе што је, за разлику од компаратива у
надимку, овдје апсолутни компаратив писан малим словом. У овој терми-
нолошки условно названој "надимачкој" функцији апсолутни компаратив
од граматичких особина придјева губи особину броја и рода, јер готово
без изузетка долази у сингуларном облику мушкога рода. Тако је овакав
апсолутни компаратив полулексикализовани придјев.

2.1.2. *Апсолућни компаратив у ергонимским називима*

Апсолутни компаратив неколика придјева често је дио назива ра-
зних образовних или правних институција (школа или судова). У питању
су опет само компаративни облици придјева (искључују се компаративи
прилога), и то по правилу само придјева *виши* и *нижи*, као нпр.:

(2) Апелациони суд прихватио је чињенице које је утврдио *Виши суд*.
(Политика, 6. 8. 2015, 9); ...монарху [се] клањају судије *Вишег суда*. (По-
литика, 4. 8. 2015, 24); *Виши суд* у Београду одредио је јуче притвор до
30 дана уреднику „Таблоида” (Политика, 19. 8. 2015, 9); *Вишем јавном*
тужилаштву објашњавају да је у току предистражни поступак. (Политика,
14. 8. 2015, 5); Прво основно тужилаштво у Београду терети га за четири
кривична дела, док пред *Вишим тужилашћом* одговара за злоупотребу
службеног положаја (Политика, 14. 9. 2015, 1); *Виши суд* у Новом Пазару
је добио тумаче за босански језик (Политика, 31. 8. 2015, 7); Једанпут,
пред одлазак на час у *нижу музичку школу*, никако нисам могао да нађем
виолину! (Политика, 15. 8. 2015, КУН, 7); Међутим, у *нижој музичкој школи*
у Котору сам схватила да је мој свет само музика. (Политика, 7-9. 4. 2007,
22); *Виша школа* је нижа од високе (Риђановић 1985: 145) и сл.

Компаративи придјева *виши* и *нижи* дио су синтагматских назива
школских или судских институција, и у склопу тих назива могу бити упо-
тријебљени искључиво у сингулару у облику рода именице уз коју долазе
у функцији конгруентног атрибута. Уколико указују на скуп истоврсних
институција, могу бити употребљени и у плуралском облику, као нпр.:
Виши судови често не спроводе одлуке апелационих судова. Ергонимски
компаративи увијек су апсолутни, и по форми и по значењу, јер се ни-
кад уз њих не може експлицирати поредбеница, нити икад имају право
компаративно значење, будући да никад не означавају већу заступљеност
особине од оне означене позитивом.

2.1.3. *Субстантивизирани апсолућни компаратив*

Неријетко је апсолутни компаратив супстантивизиран, што значи да у
реченици или синтагми преузима функцију супстантивне (именичке) ка-
тегорије ријечи, задржавајући морфолошке особине придјева. У питању
су, дакле, супстантивизирани придјеви у облику компаратива, као нпр.:

(3) Србија се већ дуже налази пред избором измађу зла и *џореџ*. (Политика, 6. 8. 2015, 25); Србија се већ четврт века троши клацкајући се између зла и *џореџ*. (Политика, 6. 8. 2015, 25); То *џоре* Србија је већ искусила. (Политика, 6. 8. 2015, 25); Истина, не би требало искључити ни мазохисте, којима и ово лоше није довољно *џоре*. (Печат, 23. 3. 2012, 21); *Млађи* нека преузму Савез (Вечерње новости, 6. 2. 2012, 41:наслов); А снег нека чисте *млађи*. (Блиц, 7. 2. 2012, Б1); Телефон за помоћ *стјаријима* (Блиц, 8. 2. 2012, Б7: наслов); ... да би нешто касније од *стјаријих* чуо да је [Јустин Поповић] ишао да се јави у тадашњу станицу милиције. (Политика, 31. 7. 2015, 12: Матија Бећковић); Ја тамо скоро више родбине и немам. Они *стјарији* су помрли, *млађи* су далеко. (Вечерње новости, 2. 8. 2015, 3: Јован Радуловић); Они *лукавији* стоје скривени гомилом. (Политика, 23. 8. 2015, 33); *Стјарији* би могли да провере крвни притисак. (Прес, 17. 6. 2007, 27); *Млађи* се исто одлично уклапају. (Вечерње новости, 15. 2. 2007, 47); *Стјарији* чувају *млађе* и тако укруг. (Блиц, 2. 8. 2008, С5); Млади су у првим редовима, а *стјарији* чувају барикаде по граду и овде. (Политика, 20. 5. 2014, 3) и сл.

Како и наведени примјери показују, међу супстантивизираним компаративним облицима придјева најчешће су придјеви *млађи* и *стјарији*, с тим да нема запрека за творбу и многих других супстантивизираних придјева, попут: *сиромашнији*, *богаћнији*, *јаметнији*, *висиренији*, *сналажљивији* и сл. Сви супстантивизирани компаративни облици придјева (осим лексеме *џоре*, што најчешће долази у колокацијској вези *зло и џоре*) од граматичких особина придјева губе категорију броја, јер се јављају само у облику множине (сем лексеме *џоре* у облику једине), а по правилу губе и категорију рода јер се супстантивизирају само у мушком роду (изузев лексеме *џоре* у средњем роду). Тако су супстантивизирани компаративи на путу готово потпуне лексикализације.

2.1.4. Полусупстантивизирани апсолутни компаративи

Исходиште апсолутним супстантивизираним компаративима јесу хомолексички облици компаратива оставрени у оквиру супстантивне конгруентне синтагме. У таквим синтагмама компаративи су заправо полусупстантивизирани, с тим да под полусупстантивизираношћу подразумевамо потенцијалну супстантивизацију. На несупстантивизираност оваквих компаратива указује њихова синтаксичка употреба: они су увијек конгруентни атрибуту у саставу супстантивне синтагме, што недвосмислено потврђују и сљедећи примјери, у којима ћемо курзивно истицати цијелу синтагму с полусупстантивизираним придјевом у компаративном облику:

(4) *Млађи мушкарац* је повређен у тучи после саобраћајног удеса. (Вечерње новости, 12. 12. 2011, 18); *Млађи мушкараци* на цени (Блиц, 1. 4. 2012, 1: наслов); У удаљеним домаћинствима живе углавном *стјарији људи*. (Политика, 31. 12. 2011 – 2. 1. 2012, 11); Овакву очајну игру црвено-белих на почетку сезоне не памте ни они *стјарији навијачи*. (Курир, 1. 8. 2015, 40); *Стјарије особе* не могу брзо да се адаптирају (Курир, 1. 8. 2015, 9); Такође, *млађи и*

старији Британци срећнији су од људи у средњим годинама. (Вечерње новости, 1. 3. 2012, 40); *Историја, новија и старија*, злоупотребљава се у националне, политичке и идеолошке сврхе (Прес, 17. 2. 2012, 6); Можете рачунати на подршку *млађих жена* из породице. (Вечерње новости, 1. 3. 2012, 39); Група *израча*, претежно *млађих*, бориће се за минутажу и искуство (Вечерње новости, 17. 2. 2012, 40); У саставу за прву утакмицу са Стеауом била десеторица играча који су прошли кроз *млађе категорије* „црно-белих” фудбалера (Политика, 3. 8. 2015, 31: поднаслов); Они, углавном *старији људи*, неки и млади, неки и деца, део су, као што видите, страшне статистике. (Вечерње новости, 5. 8. 2015, 5); Вељко Пауновић није желео више да ради *с млађим селекцијама*. (Политика, 26. 8. 2015, 39); *Старије сестре* су гојазније (Вечерње новости, 5. 9. 2015, 41: наслов); Други пут је то био неки *млађи лик*, а трећи пут један *старији човек*. (Блиц, 28. 2. 2007, 25); *Новије се генерације*, што је и нормално, не сјећају такозване Титине епохе. (Блиц, 1. 4. 2007, 4: Горан Бабић); Има међу *имућнијим људима* и оних који су филантропи (Политика, 16. 6. 2007, 8); ...афера која треба да скрене пажњу са „*крућних зверки*” (Прес, 16. 1. 2006, 6) итд.

Примјери јасно показују да се апсолутни компаратив само придјева (не и прилога) реализује искључиво у оквиру супстантивне синтагме, и да овдје придјев у апсолутном компаративу, за разлику од претходно анализираног супстантивизираниог, није изгубио ниједну од синтаксичких и морфолошких особина придјева. Апсолутни компаратив има функцију конгруентног атрибута у именичкој синтагми, и од именице уз коју као атрибут стоји добија све граматичке особине – и род, и број и падеж (што најочигледније потврђују наведени примјери синтагми с компаративима *млађи* и *старији*). Сви ови апсолутни компаративи јесу потенцијални супстантивизирани компаративи, с тим да они имају ширу дистрибуцију, будући да је супстантивизирани апсолутни компаратив везан за придјевски облик множине мушкога рода.

2.1.5. *Апсолутни компаратив у саставу устаљених (идиоматских или полуидиоматских) израза*

Апсолутни компаратив се врло често, вјероватно и најчешће, сусреће у саставу устаљених израза. Под устаљеним изразима овдје подразумијевамо најмање дволексичку конструкцију с компаративом придјева или прилога као конститутивним елементом. За основни критеријум провере идиоматичности датог израза узимамо немогућност пермутације (замјене мјеста) лексема у конструкцији и немогућност замјене компаративног суперлативним обликом придјева или прилога. За потврду овог типа апсолутног компаратива навешћемо мало већи број примјера, будући да су начини творбе „устаљених израза” с компаративом као интегралном компонентом доста разнообразни:

(5.а) Гавриловићева је ... *брже-боље* прешла у „Службени лист” (Курир, 1. 10. 2012, 8); Они *брже боље* дотрчаше до места на које је одлетела лоптица (Вечерње новости, 10. 1. 2010, 24); *Брже боље* ухватих маглу из тог собичка.

(Политика, 23. 1. 2014, 5); Једино је могао неки играч да ме изда и то преко свог менаџера који је *брже боље* вест пренео даље. (Вечерње новости, 24. 6. 2012, 38); Да би сачували богатство, чак 30 посланика се *брже-боље* развело (Вечерње новости, 29. 4. 2013, 10); *Мање-више* смо задовољни (Вечерње новости, 14. 3. 2012, 2); Распуст је, са школом се *мање-више* све срећно завршило. (Блиц, 24. 6. 2012, 17); Све остало је *мање-више* познато (Вечерње новости, 10. 7. 2013, 38); То је *мање више* јасно. (Политика, 13. 9. 2015, 35); Све су ово *мање или више* скупе игрице преко планетарног Интернета. (Печат, 23. 3. 2012, 55); Ако питате, рећи ће вам да су зауставили – геноцид, *ни мање ни више*. (Политика, 15. 8. 2015, 5); Глумица Џесика Симпсон је алергична, *ни мање ни више*, него на пицу. (Блиц, 28. 2. 2007, 22); Наравно да увек постоји неки *више или мање* (не)повољан контекст (Политика, 4. 8. 2015, 25); ... један *више или мање* свеједно ми је (Николић, 270); А од ситуације у Србији зависи и то да ли ће епизоде бити *мање или више* бруталне, срећне, радосне, тужне. (Вечерње новости, 12. 2. 2007, 35); Питање је коме је било *тешже или лакше* да се прилагоди оваквом критеријуму суђења. (Вечерње новости, 6. 5. 2007, 35); ... који узимају своје, *мање или веће*, парче колача (Блиц, 4255, 14. 12. 2008, 2); Оба тренера имају *мањих или већих* главобоља. (Вечерње новости, 7. 7. 2010, 31) и сл

б) У црногорској Управи полиције и *даље* тврде да листинг није преправљан у њиховој служби. (Вечерње новости, 12. 12. 2011, 13); *И даље* имам велико поштовање према њему, али и *даље* постоје велике разлике у политичким ставовима (Курир, 5. 6. 2013, 5); Банкрот и *даље* прети Грчкој (Политика, 3. 8. 2015, 3: наслов); Борусија из Дортмунда и *даље* држи чело табеле. (Вечерње новости, 13. 9. 2015, 35); То и *даље* не даје одговор на питање које смо поставили. (Блиц, 10. 6. 2012, 2); Наставе и *даље* нема (Вечерње новости, 8. 11. 2011, 18: наслов) и сл.

в) Танјуг је већ *дуже време* мета злонамерне негативне кампање. (Политика, 6. 8. 2015, 7); ... а само *мањем броју* људи су гардероба и обућа у првом плану. (Правда, 10. 4. 2007, 9); ...а улога му је таква да ће на снимање долазити *више људи*. (Вечерње новости, 13. 9. 2015, 18); Он наводи да је у *више навратила* комплетну документацију... проследио ректору (Блиц, 17. 3. 2007, 9); Томић се угрувао на *више месеца*. (Вечерње новости, 28. 2. 2007, 48); Нама ни *боље сућра* не може помоћи (Политика, 6. 9. 32015, 24); У *више навратила* Пастор је инсистирао на појачаној контроли на улазу у земљу. (Политика, 9. 8. 2015, 11); Верујем да је тај животни период био одлучујући за моју *даљу каријеру*. (Вечерње новости, 13. 9. 2015, 18) и сл.

г) Тражи се *кревети више* (Вечерње новости, 17. 2. 2012, 25: наслов); *Проблем мање* за тренера Валтера Зенгу... (Вечерње новости, 13. 12. 2005, 48); На почетку главне сезоне на Будванској ривијери тражи се *кревети више* (Вечерње новости, 6. 7. 2007, 21); *Картиа више* тражила се за концерт Влашка Стефановског. (Вечерње новости, 17. 8. 2007, 24); Пропао је *два сиратића* *ниже*. (Блиц, 7. 12. 2008, 17); ...декларација Албанаца са југа Србије је *гоказ више* да међународна заједница не сме дозволити стварање независне државе Косово. (Блиц, 3207, 16. 1. 2006, 3); И ево, дочекујући Нову годину, не знам да ли да се радујем *години више* или да закукам што то није *година*

мање. (Курир, 29. 12. 2007, 3); Борићемо се за *пролаз даље* све док имамо било какве шансе. (Вечерње новости, 8. 1. 2007, 37); Ми с јаком одбраном можемо да направимо *корак даље*. (Курир, 30. 7. 2009, 24) и сл.

Примјере устаљених израза са апсолутним компаративом у свом саставу, као што се види, разврстали смо у четири групе (5.а–г). У свакој од тих (под)група идиоматизованост почива на различитим структурно-семантичким критеријумима. Тако сви примјери под (а) подразумевају конструкције с два компаратива који чине устаљени израз. Један тип конструкције чини правописно различито реализована комбинација компаратива прилога *брже* и *боље*: или а) као полусложенице (*брже-боље*), или б) као линеарни никаквим језичким елементом неповезан низ тих двију лексема (*брже боље*). У оба случаја распоред компаратива је непромјењив – прво долази компаратив *брже*. Значење обију правописно различито реализованих израза је исто: „одмах, што пр(и)је”, тако да израз има фразеолошко значење. Други пар прилошких компаратива што чине устаљену конструкцију јесу прилошки компаративи *мање* и *више*, оставрени у неколика структурна подмодела: а) у форми полусложенице (*мање-више*), б) као двокомпонентни линеарни низ без везивних елемената (*мање више*); в) у форми прилошке саставне синтагме с редуцираним везником *ни* (*ни мање ни више*), г) у форми прилошке раставне синтагме (*мање или више*), с тим да је значење структурних реализација (изузев *ни мање ни више*) исто, фразеолошко: " углавном, донекле, претежно" (Оташевић 2012:484). Раставни модел устаљеног израза није везан само за наведене компаративе, него је творбено плодан; он, на примјер, укључује и компаративне придјевске изразе *мање или веће* (*мање или веће парче* колача), затим прилошке или придјевске изразе *тешже или лакше* (*тешже или лакше* поднети; *тешже или лакше* обавезе). Иако се по правилу јављају само у наведеном распореду, компаративи *мање* и *више* могу се, како то и рјечници потврђују (Оташевић 2012: 484), у структури полусложеница и раставних синтагми пермутирати (*више-мање*; *ни више ни мање*, *више или мање*, и сл.); пермутација једино није могућа у устаљеном изразу *ни мање ни више*.

Примјере под (б) обједињује израз *и даље*, у коме употреба интензификатора „и” омогућава пресемантизацију компаративног спацијалног прилога *даље* у временски сложени прилог *и даље*, са значењем „наставити трајање”. У питању је, дакле, структурно-семантички израз сложеног прилога, у коме је дошло до пресемантизације значења основног прилога *далеко*. А блокираност израза потврђује и чињеница „да партикула *и* у датоме 'сложеном прилогу' има статус обавезног интензификатора, јер није осјетљива на негацију. Наиме, и у реченицама с потврдним и у реченицама с негираним предикатом дати 'сложени прилог' остварује се искључиво са партикулом *и* (а не с партикулом *ни*)” (Ковачевић 2013: т. 2.1.4).

Примјери под (в) такође су структурно-семантички условљени устаљени изрази, исказани супстантивном синтагмом с препозицијом

конгруентног атрибута израженог компаративом придјева. У питању су перифрастични изрази по правилу плеонастичке семантичке структуре, будући да, на примјер, *дуже време* значи „дуже”; (*y*) *више навраћа/ћућа* значи „чешће”, *мањи број људи* значи „мање људи”, и сл., што је недвосмислен показатељ идиоматизованости њихове синтаксичке и/или семантичке структуре.

Примјери под (г) такође су врло специфичне супстантивне конгруентне синтагме са атрибутски употријебљеним постпозитивним прилогом у компаративном облику (*карта више*, *пролаз даље*, *година мање* и сл.). У датој синтагми није могућа пермутација атрибутског компаратива прилога, нити је могућа трансформација компаративне супстантивне синтагматске структуре у структуру релативног компаратива. Уз то су значења датих синтагми по правилу „помјерена”, тако да се не могу извести из „скупа значења именице и компаратива прилога”.

Сви наведени примјери (5.а-г), како се и из њиховог структурно-семантичког освјетљења види, имају на различит начин идиоматизовану и/или синтаксичку и/или семантичку структуру дволексичких, најчешће синтагматских, израза с апсолутним компаративом придјева или прилога у свом саставу.

2.1.6. Интензивирани апсолутни компаратив

Уколико се уз компаратив придјева или прилога наведе интензификаторска партикула *све* или *ишћо* или *чим/ћим*, искључује се могућност реализације конструкције релативног компаратива. Дате партикуле компаративним облицима прилога и/или придјева задају значење апсолутних компаратива, што више него бјелодано показују наредни примјери:

(6.а) А све наше реке постају *све тужније* и *тужније*. (Правда, 14. 7. 2011, 25); Ипак, људи *све теже* и *теже* живе. (Политика, 4. 2. 2012, 12); ... љубоморе постају *све чешће* и *чешће*. (Курир, 20. 11. 2010, 13); Конкуренција за упис на Кембриџ је веома оштара и, чини ми се, сваке године *све већа* и *већа*. (Блиц, 3. 1. 2014, 11); Из утакмице у утакмицу смо играли *све боље* и *боље*. (Вечерње новости, 31. 1. 2012, 45); При томе се заборавља: воде је *све мање*, она је *све скупља* и *све теже* исплатива. (Политика, 5. 8. 2015, 33); Она је играла *све боље*, ја *све лошије*. (Политика, 1. 9. 2015, 37); *Све више* цене и *све мање* купаца (Блиц, 2. 6. 2013, 11: наднаслов); *Све* нас је *више* и *све боље* тренирамо (Курир, 26. 7. 2013, 42); *Све старији* ступамо у брак (Блиц, 31. 12. 2011. – 2. 1. 2012, Магазин плус, 5: наслов); Вода у Барселони постаје *све топлија*. (Блиц, 28. 7. 2013, 40); О спорту се данас *све више* говори. (Политика, 30. 12. 2013, 32); Срби *све чешће* болују од срца (Политика, 3. 1. 2013, 8: наслов); Из године у годину *све је горе*. Мржња је *све већа*, а квалитет фудбала *све слабији*. (Вечерње новости, 19. 7. 2014, 40); Однекуд гласови. Дечији. *Све су јачи* и *све ближи*. (Политика, 33128, 28. 1. 2006, 25) и сл.

б) Трчаћу *шћо мање* (Вечерње новости, 13. 5. 2014, 36); Хоћемо гол *шћо йре* (Вечерње новости, 8. 5. 2013, 40); Покушавам да играм *шћо боље*. (Политика, 12. 1. 2014, 24); Циљ је да се предмет *шћо дуже* пролонгира. (Блиц, 18. 2. 2007, 5); И удри *шћо јаче* можеш. (Шћепановић, 84); Савезници су за *шћо брже* решење статуса Косова (Блиц, 28. 4. 2007, 2); ...да има *шћо више* високообразованог младог кадра. (Политика, 17. 2. 2007, 8); ...желим да их служи здравље и да имају *шћо више* среће. (Политика, 31. 12. 2005. – 1-2. 1. 2006, 41); *Шћо мање* о референдуму (Политика, 31. 12. 2005. – 1-2. 1. 2006, 39: наслов);...покушавају да *шћо верније* пренесу величину трагедије (Вечерње новости, 31. 1. 2006, 35); сада је постао посебан специјалитет убијати људе, по правилу *шћо млађе* (Прес, 2. 2. 2006, 12); Тренутно ми је једина преокупација да *шћо боље* урадим нови албум (Блиц, 3. 2. 2006, Б12); Верујем да је циљ сваке државе да има *шћо бољи* развој и *шћо већи* стандард грађана (Прес, 4. 2. 2006, 7); Европска и америчка дипломатија у АИЕА настојале да добију *шћо ширу* подршку (Политика, 4. 2. 2006, 3); Морам *шћо сйрамнији* да дочекам почетак припрема (Вечерње новости, 5. 1. 2011, 38) и сл.

в) Посилипо је много јака екипа па и *йтим* је *већи* наш подвиг у првом мечу (Прес, 11. 5. 2007, 31); Дођи *чим йре*, и сл.

Од трију наведених интензивираних конструкција апсолутног компаратива, литаратура биљежи ону најчешћу и најобичнију, конструкцију апсолутног прилошког или придјевског компаратива с интензификатором *све*. Тако П. Пипер, говорећи о *комйараййиву конйинуиране йродресивносйи* и о *комйараййиву конйинуиране редресивносйи*, каже да они постоје „у оним случајевима када се пореде различити делови истог објекта за које је карактеристична тенденција сталног нарастања [„или сталног опадања”] интензитета неке особине. То се обично истиче заменичким обликом *све* у конструкцијама с простим компаративом придева са значењем нормативне јаке компаративности (нпр. *све лейша*, *све бољи*, *све чврйћи* итд., [*све ййиши*, итд.]), а може бити додатно истакнуто понављањем компаративног облика (нпр. *све лейша* и *лейша* [или „*све ййиши* и *ййиши*”]), док се за чланове у поређењу употребљава само једна именица, која се не понавља иако означава различите делове или развојне фазе истог објекта, нпр. Ветар је постајао *све јачи*. [...] Његов глас је постајао *све ййиши*.” (Пипер 2005: 853–584). Компаративу у датим конструкцијама значење апсолутног даје управо партикула *све* (а не замјеница, како то Пипер наводи⁵), јер та партикула „примарно спада у универзалне, логичке квантификаторе” (Ристић 2009: 50), а универзално квантификовани појам не може се поредити пошто је тада степен особине апсолутно заступљен.

5 Уколико се умјесто партикуле *све* испред компаратива употријеби замјеница *све*, не реализује се апсолутни него релативни компаратив, што потврђују и сљедећи примјери: ... јер је *све боље од йривременог финансирања*. (Блиц, 17. 3. 2007, Б5); *Све боље од избора* (Блиц, 17. 3. 2007, 4: наслов) и сл.

Слично партикули *све*, и партикуле *ишћо* и *ишим/чим* подразумевају максималан степен интензификације особине изражене компаративом, тако да се значењски приближавају универзалној квантификацији, па због тога ни с компаративом с партикулом *ишћо* и *ишим/чим*, као ни оном с партикулом *све*, није могућа употреба релативне, него само апсолутне поредбене конструкције.

Интензификација лексеме у облику компаратива партикулама *све* и *ишћо*, компаративној конструкцији нужно задаје стаус апсолутне. То, међутим, не значи да употреба свих партикула-интензификатора уз компаратив придјева или прилога тим конструкцијама укида статус конструкција релативног компаратива. Тако, на примјер, употреба партикуле *још* уз компаратив прилога или придјева поредбеној конструкцији не даје статус апсолутног него релативног компаратива, што недвосмислено потврђују и сљедећа четири примјера, у којима курзивно истичемо и интензивiranу поређеницу и поредбеницу уведену релационим дигферентивним елементим⁶: Њој је сервис *још убијитије* оружје *него* *Ивановићевој*. (Политика, 7. 7. 2007, 20); ...сва је прилика да ће реконструкција сачекати у *још лошијем* стању *од садашњег*. (Вечерње новости, 7. 8. 2015, 28); ...актуелна власт *још мизерније* *него* *до сада* наставља да служи духовној институцији друге државе. (Вечерње новости, 15. 4. 2007, 7); Први дан лета наговештава *још ужареније* летње дане *но ранијих година*. (Блиц, 22. 6. 2007, С 2–3) и сл.

2.1.7. Префигурани апсолутни компаратив

Уколико се облик компаратива прилога или придјева префигура, искључује се могућност употребе конструкције релативног компаратива. Сваки префигурани компаратив, био он прилошки или придјевски, нужно је апсолутни, што недвосмислено потврђују и сљедећи примјери:

(7) Успех ме је променио *нагоре* (Политика, 8. 8. 2015, 14); Мало је *превише*, чак и за овако залуђену и слуђену земљу. (Печат, 25. 4. 2014, 3); Требало би *надаље* то избећи. (Вечерње новости, 21. 12. 2013, 3); Али, министар Вулин саопштава да, ипак, ствари у области запошљавања иду *набоље*. (Политика, 15. 8. 2015, 11); Београд *превише* верује у руски вето. (Блиц, 17. 2. 2007, 1); Светлана је лепа, али је *превише* компромитујућа. (Курир, 18. 2. 2007, 5); Србија је изгубила *превише* времена. (Блиц, 18. 2. 2007, 10); Прегањали смо се и *превише*. (Шћепановић, 129); *Сувише* си мекан (Шћепановић, 120); Бразилци су *сувише* добро плаћени и *сувише* окренути самби да би им не-

6 Уколико уз компаратив интензивiran партикулом *још* није експлицитно наведена поредбеница, што је веома чест случај, у питању су елиптичне конструкције релативног компаратива, као нпр.: У 2013 имали смо доста разлога да се радујемо успесима спортиста, па се надамо да ће им ова 2014. бити једнако трофејна или *још боља*. (Блиц, 3. 1. 2014, 40); Трудитићемо се да свирамо *још више* (Вечерње новости, 4. 3. 2007, 24); Заједно смо чекали и прошлу Нову, а ова нам се чини *још бољом!* (Вечерње новости, 3. 1. 2006, 20); Наравно да има ствари које би *још боље* могле да се ураде. (Курир, 18. 2. 2007, 22) и сл.

што уистину сметало. (Блиц, 8. 7. 2007, 30); Црвена Звезда је *исувише* велики клуб да би један пораз ... могао да уздрма позицију тренера (Вечерње новости, 27. 2. 2007, 48); Свеједно, није се *превише* радовао. (Шћепановић, 85); Емисија је била *сувише* кратка за четири госта (Прес, 3. 3. 2007, 16); ...јер је Пит *исувише* породичан човек (Блиц, 1. 4. 2007, 15); Лично бих Вам држала терцу, по Србији *навише*, а не *наниже*. (Курир, 4. 4. 2007, 13); Тога је и онако *превише*. (Блиц, 7-8. 4. 2007, 16); И степенице су биле *сувише* ниске (Блиц, 5. 5. 2007, 6); Кажу да предизборним и предбрачним обећањима не треба *одвише* вјеровати. (Блиц, 6. 5. 2007, 4; Горан Бабић); Клементе је, *надаље*, по први пут одабрао тачан тајминг за још тачније замене. (Блиц, 10. 6. 2007, 30); Почећу *поиздаље*, да бих боље видео оно што ми је пред очима. (Политика, 28. 7. 2007, 11); ... па су га [евро] мењачи продавали од 83 динара *навише*. (Вечерње новости, 5. 1. 2008, 9); Држава се *пребрзо* и *превише* задужује (Вечерње новости, 14. 4. 2011, 2); Данас сте *исувише* озбиљни (Блиц, 10. 5. 2007, 29); Ја, међутим, готово пет деценија чувам једну *омању* фотографију. (Блиц, 10. 2. 2008, 4; Горан Бабић); Изгледа, *надаље*, да се некаква сунчева магнетна ерупција десила (Вечерње новости, 17. 6. 2007, 2); Ствари крећу "*набоље*" (Политика, 31. 12. 2005. – 1-2. 1. 2006, 6); „Филозофији паланке” има много тачних запажања и оцена, али и *одвише* надмене мржње и потцењивања. (Вечерње новости, 30. 12. 2008, 30); ...хоџа Салих није пропуштао да преко рамена обеси *овећу* укусно сашивену амајлију од црне чохе. (Павковић, 48); У дну пакета, *омања* седефна мисирска кутијица! (Павковић, 66); Његова наставница ... није *одвише* зла (Политика, 25. 4. 2009, 15); *Превише* је најављених азиланата (Политика, 13. 9. 2015, 24); У Амстердам сам стигао *исувише* касно. (Политика, 13. 9. 2015, 25; Момо Капор); *Поиздаље* ће га, али усрдно, наводити (Бели Марковић, 39) и сл.

Још је М. Стевановић, истина говорећи само о компаративу придјева с префиксом *по-*, као што је *повећи*, *побољати*, *полејити*, *полакити*, констатовао „да се у књижевном језику придјеви сложени с префиксом *по* уз употребу предмета, односно појма с којим се поређење врши не срећу” (Стевановић 1981: 258), што ће рећи да се не употребљавају у релативној компарацијској форми конструкције. То, међутим, не важи само за придјеве с овим префиксом, него за све префигиране придјеве и прилоге. Из тога онда слиједи нужан закључак: *сваки је префигиран и префигирански или прилошки компаратив нужно ајсолућни*.

2.1.8. Мјесни и временски ајсолућни компаратив

Компарацији су подложни, као што је општепознато, само квалитативни (описни) придјеви и с њима хомоформни прилози. Али облик компаратива имају и два мјесна придјева: *горњи* и *доњи*, што потврђују и слъдеећи примјери:

(8) ...и додаје да је премијер изведен кроз ресторан, на *доњи* *илајто* тврђаве. (Политика, 6. 8. 2015, 4); У *доњој* се *Псачи*, кажу, мрак однекуд у тежину дао. (Бели Марковић, 7); Ко у *Горњој* *Псачи* хоће нешто да види, тај склопи очи па унутра гледа. (Бели Марковић, 9); Твоја мера за лице није тачнија од већине мера које у *Горњој* и *Доњој* *Псачи* важе. (Бели Марковић, 163); ...јер

Горња Псача није за живљење, док је *Доња Псача* само сенка *Горње Псаче*. (Бели Марковић, 39) и сл.

Мјесни придјевни „*горњи* и *доњи* у ствари су компаративи, иако нема према њима облика позитива, јер и један и други облик означавају однос према другом предмету, према ономе што је непосредно испод и оном што је непосредно изнад онога што се означава придевима *горњи* и *доњи*” (Стевановић 1981: 256). Ови мјесни компаративни облици придјева увијек су апсолутни компаративи, јер никад не могу творити релативну компаративну конструкцију.

Форму и значење апсолутног компаратива имају и неки примарно мјесни и начински компаративни облици кад контекстуално добију временско значење, као кад нпр. *гаље* добије значење „послије”, „касније”, „наставља се” или значење „велике временске удаљености”; кад *више* добије значење „одсад, од тада, од тог времена” или „послије тога”, и сл. Ево и примјера са контекстуално задатим временским значењем примарно мјесних или описних придјева или прилога у компаративном облику:

(8.а) Гледати *гаље* у будућност несмотрено је. (Политика, 7. 8. 2015, 12); Он *гаље* наводи да је... (Курир, 5. 6. 2013, 8); Пролазимо кроз историју уметности зевајући од досаде – *више* не могу да се сетим ко је сликао мртве природе, а ко мртве краљице. (Политика, 2. 8. 2015, 25; Момо Капор); Чартр авио компанија „Скај ервајз” ... отказала је *гаље* летове због лоше финансијске ситуације. (Курир, 5. 6. 2013, 9); А живот *ице гаље*. (Вечерње новости, 15. 8. 2015, 10); Није се *више* ни знојио. (Шћепановић, 93), ...*више* није имао новца и морао је да заложити сат. (Шћепановић, 94); Григорије схвати да *више* не сме оклевати. (Шћепановић, 110); Не може се *више* овако. (Вечерње новости, 28. 2. 2007, 33); А ваља живети *гаље*. (Блиц, 5. 6. 2007, 16); А чинило се да није *више* тако расејана (Бели Марковић, 92); После рушења штале, авлија није *више* као мало лепо гробље изгледала. (Бели Марковић, 92); Чим ти жуљ прогледа на длану, ниси *више* весео и детињаст. (Бели Марковић, 147); Нисам га *више* слушао. (Николић, 275) и сл.

Ни у једном од наведених и сродних примјера с временском пресемантизацијом компаративних лексема није могућа употреба релативне поредбене конструкције, тако да сви такви придјевни и/или прилози нужно потпадају под облике апсолутног компаратива.

2.1.9. *Апсолутни компаратив у зависним тројорционалним реченицама*

Пропорционалним реченицама сматрају се „оне и само оне зависно-сложене реченице у којима су садржаји клауза у односу пропорције, што значи да измјена степена особине изражене зависном клаузом подразумева исти степен измјене особине изражене основном клаузом” (Ковачевић 2003: 102). „Измјена степена особине” подразумева употребу компаративног облика прилога или придјева у обје клаузе, што потврђују и

следећи корпусни примјери пропорционалних реченица, у којима ћемо курзивно истицати везивне реченичне елементе и облике компаратива:

(9) *Што* је лаж маснија, народ је лакше прогута. (Вечерње новости, 5. 7. 2015, 23); *Што* је круна ближа, „Гробара” све мање (Вечерње новости, 9. 5. 2015, 40; наслов); *Што* дуже буде трајало решење, *што* је већа опасност од избијања немира. (Вечерње новости, 7-8. 4. 2007, 4); *Што* старији, то бољи (Политика, 6. 9. 2015, 34; наслов); Они се и даље руководе логиком – *што* горе Црној Гори, *што* боље за њих. (Политика, 30. 7. 2014, 4); *Што* је више клевета и лажи, медији су милији и дражи. (Вечерње новости, 4. 3. 2007, 26); Љубав је једина ствар која се умножава давањем. *Што* је више дајете, више је и добијате. (Вечерње новости, 18. 3. 2007, 24); ...али *што* сам старија, *што* сам скромнија. (Правда, 29. 5. 2007, 16); ...*што* брже ауто – *што* боља трка (Правда, 9-10. 6. 2007, 13); *Што* мање дајеш, више примаш, и обратно. (Правда, 23. 7. 2007, 17); *Што* су дела – разумљивија, *што* се о њима може неразумљивије писати (Политика, 11. 3. 2006, КУН, 10); *Што* се више удаљавате од себе, *лакши* сте плен! (Вечерње новости, 15. 1. 2006, 22); *Што* се Хрватска више приближава Европи, *што* је даље од – Хрвата! (Вечерње новости, 5. 2. 2006, 10); *Што* дуже штрајкујеш, *што* си гледији. (Политика, 7. 9. 2014, 26); *Што* *што*лије буде, више ће ми одговорати. (Политика, 3. 6. 2015, 35); *Што* се дуже гладује, *што* и тело више тражи храну. (Политика, 8. 1. 2015, 22); *Што* мањи град, *што* су више цене хране (Вечерње новости, 27. 7. 2015, 7; наслов); *Што* је популарнији, *што* ће му и круг следбеника бити већи. (Политика, 24. 7. 2015, 15); *Што* си дуже на турниру, *што* постаје теже. (Вечерње новости, 8. 9. 2015, 36); *Што* си жући, *што* си истинији. (Бели Марковић 2013:147) и сл.

У иманентне карактеристике пропорционалне зависноложене реченице улази „поредбено значење једнакости, и то динамичке једнакости, пошто се увијек у обје клаузе исказује једнакост нарастања и/или смањења поредбене особине. Пропорционалност као динамичка једнакост граматички је обиљежена нужним присуством компаративних облика лексема (придјева или прилога) у обје клаузе и неким од компаративних пропорционалних везника, од којих је основни и најфреквентнији *што...што*” (Ковачевић 2003: 121). Компаративни облици придјева или прилога обавезно су, дакле, експлицирани у обје клаузе пропорционалне реченице, с тим да су нужно у форми апсолутног компаратива, пошто ни у једној од клауза компаративни облик придјевске или прилошке лексема не омогућава творбу релативне поредбене конструкције. Према томе, компаративи у клаузама пропорционалне реченице увијек су *ајсолуитни компаративи*.

2.1.10. *Ајсолуитни компаратив са значењем неодређености референца*

У појединим се примјерима компаративним обликом придјева или прилога најчешће у синтагмама с неодређеном замјеницом *нешто*,

упућује на „неидентификовану” ситуацију или предмет, тако да се компаративом упућује на неодређеност ситуације или референта, као нпр.:

(10) Они су увек наручивали *нешто лакше*, најчешће рибу (Политика, 31. 12. 2005. – 1–2. 1. 2006, 10); Не зна се где је *луђе* (Курир, 7. 6. 2012, 40: наслов) и сл.

Мали број примјера показује на готово околинални статус овог типа конструкција апсолутног компаратива. Модел очито није плодан, али будући да не дијели основе карактеристике ни једног од девет претходних модела апсолутног компаратива, он се методолошки издваја као посебан структурно-семантички тип апсолутног компаратива, прије свега ради тога да се покаже да се сви типови апсолутног компаратива не исцрпљују у девет претходних модела.

3. Закључак

Компаративна конструкцији у којој не само да нема експлицираних него се и не могу навести релациони компаративни елемент и поредбеница (тј. појам с којим се пореди особина изражена придјевом или прилогом) јесте конструкција *ајсолућно̄ комјаратива*. Апсолутни компаратив никад нема значење подударно значењу релативног компаратива, јер он подразумева да је својство изражено њиме присутно у *мањој* мјери него у позитиву основног или антонимског придјева или прилога, што је супротно релативном компаративу, који показује да је својство изражено придјевом или прилогом присутно у *већој* мјери него у позитиву.

Досадашња литература само констатује постојање таквих конструкција, чак и без назнаке о разнообразности њихових структурно-семантичких типова. Анализа апсолутног компаратива извршена на богатом корпусу публицистичког и књижевноумјетничког стила савременог српског језика показала је да се може издвојити најмање десет структурно и/или семантички диференцираних типова апсолутног компаратива, и то: 1) *Ајсолућни комјаратив у функцији и значењу блиским надимку* (нпр.: Џорџ Буш млађи); 2) *Ајсолућни комјаратив у ерџонимским називима* (нпр.: Више јавно тужилаштво, Нижа музичка школа); 3) *Сујстџантивизирани ајсолућни комјаратив* (нпр.: Млађи не следе пример старијих); 4) *Полусујстџантивизирани ајсолућни комјаратив* (нпр.: Млађи студенти не слушају савете старијих студената); 5) *Ајсолућни комјаратив у саставу усџаљених израза* (нпр.: Отишао је брже-боље; То је мање или више познато; Дуже време/ и даље не долази); 6) *Инџензивирани ајсолућни комјаратив* (нпр.: Сиромаштво је све веће и веће; Дођи што брже); 7) *Префигирани ајсолућни комјаратив* (нпр.: Стање иде набоље; У питању је омањи/повећи издатак); 8) *Мјесни и временски ајсолућни комјаратив* (нпр.: Сиђи на доњи плато тврђаве; Немој га више слушати); 9) *Ајсолућни комјаратив у зависним џројорционалним реченицама* (нпр.: Што боље, то горе), и 10) *Ајсолућни комјаратив са значењем неодређености референца* (нпр.: Наручили су за ручак нешто лакше; Не зна се где је луђе).

Оно што све типове апсолутног компаратива обједињује, истовремено их супротстављајући типовима експлицитног или имплицитног релативног компаратива, јесте немогућност навођења релационог диферентивног елемента и поредбенице. Та структурно-синтаксичка особина представља и нужну и довољну особину апсолутног компаратива, која га јасно диференцира од релативног компаратива.

Извори:

а) књижевноумјетничка дјела:

Бели Марковић – Радован Бели Марковић, *Живчана јайица*, Лајковац: Градска библиотека, 2013.

Николић – Видан Николић, *Враћања греха*, Чачак: Легенда, 2005.

Павковић – Васа Павковић, *Доктор Бајунт против надрелекара*, Београд: Политика, Народна књига, 2006.

Шћепановић – Бранимир Шћепановић, *Искуљење*, Београд: БИГЗ, 1993.

б) новине:

Блиц – *Blic*, дневне новине из Београда.

Вечерње новости – *Вечерње новости*, дневне новине из Београда.

Курир – *Kurir*, дневне новине из Београда.

Печат – *Печати*, недељне новине из Београда.

Политика – *Политика*, дневне новине из Београда.

Правда – *Правда*, дневне новине из Београда

Прес – *Press*, дневне новине из Београда.

Литература:

Брабец, Храсте, Живковић 1968: Иван Брабец, Мате Храсте, Сретен Живковић, *Граматишка хрватскосрпскога језика*, VIII издање, Загреб.

Ковачевић 2003: Милош Ковачевић, „Пропорционалне у систему поредбених конструкција са значењем једнакости”, *Грамајичке и стилистичке теме*, Бања Лука: Књижевна задруга, 97-140.

Ковачевић 2009: Милош Ковачевић, „Степеновање у оквиру суперлатива”, у: *Огледи из српске синтаксе*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност, 27-39.

Ковачевић 2013: Милош Ковачевић, „Партикула Н(И) у функцији обавезног интензификатора у савременом српском језику”, у: *Српски језик, књижевност, уметност, књ. 1: Традиција и иновације у савременом српском језику*, уредник Милош Ковачевић, Крагујевац: ФИЛУМ, 43-58.

Куљанин 2012: Сања Куљанин, *Перифразичне форме комјарације у савременом српском језику*, необјављена докторска дисертације, одбрањена 2012. године, Филозофски факултет Пале.

Маретић 1963: Томо Маретић, *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb: Matica hrvatska.

Мразовић, Вукадиновић 1990: Павица Мразовић, Зора Вукадиновић, *Граматишка српскохрватског језика за стјранце*, Сремски Карловци, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 269-275.

- Оташевић 2012: Ђорђе Оташевић, *Фразеолошки речник српског језика*, Нови Сад: Прометеј.
- Пипер 2005: Предраг Пипер, „Категоријални комплекс квалификације и квантификације”, у: Предраг Пипер, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић, Бранко Тошовић, *Синџака савременог српског језика. Просја реченица*, Београд: Институт за српски језик САНУ, Београдска књига, Нови Сад: Матица српска, 830–868.
- Риђановић 1985: Midhat Ridanović, „Viša škola je niža od visoke – apsolutni komparativ u srpskohrvatskom jeziku”, *Književni jezik*, br. 3, Sarajevo: Institut za jezik, 145–148.
- Ристић 2009: Стана Ристић, *Модификација значења и лексички модификатори у српском језику*, Београд: Институт за српски језик САНУ, Монографије 10.
- Станојчић, Поповић 1992: Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, *Граматика српског језика, уџбеник за 1, 2, 3. и 4. разред средње школе*, друго издање, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Нови Сад: Завод за издавање уџбеника.
- Стевановић 1981: Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I (граматички системи и књижевнोजезичка норма)*, четврто издање, Београд: Научна књига.

THE TYPES OF ABSOLUTE COMPARATIVE IN SERBIAN

Summary

Comparative construction in which not only are there no explicitly stated elements but the relational comparative element and the comparable cannot be named either (i.e. the concept to which the characteristic expressed by an adjective or adverb is compared) represents the construction of the *absolute comparative*. The absolute comparative never has the meaning corresponding to the meaning of the relative comparative, since it assumes that the feature expressed by it is *less* present than in the positive of the basic or antonymic adjective or adverb, which is opposite to the relative comparative, which demonstrates that the feature expressed by an adjective or adverb is *more* present than in the positive.

The existing literature has so far merely recognized the existence of such constructions, even without notifying the diversity of their structural-semantic types. The analysis of the absolute comparative conducted on the abounding corpus of publicistic and literary style of the contemporary Serbian language demonstrated that at least ten structural and/or semantic distinguished types of the absolute comparative can be noted, as follows: 1) *Absolute comparative in the function and meaning akin to nicknames* (e.g.: Džordž Buš mlađi); 2) *Absolute comparative in ergonomic terms* (e.g.: Više javno tužilaštvo, Niža muzička škola); 3) *Substituted absolute comparative* (e.g.: Mlađi ne slede primer starijih); 4) *Semi-substituted absolute comparative* (e.g.: Mlađi studenti ne slušaju savete starijih studenata); 5) *Absolute comparative in fixed expressions* (e.g.: Otišao je brže-bolje; To je manje ili više poznato; Duže vreme/ i dalje ne dolazi); 6) *Intensified absolute comparative* (e.g.: Siromaštvo je sve veće i veće; Dođi što brže); 7) *Prefixed absolute comparative* (e.g.: Stanje ide nabolje; U pitanju je omanji/poveći izdatak); 8) *Absolute comparative of place and time* (e.g.: Sidi na donji plato tvrđave; Nemoj ga više slušati); 9) *Absolute comparative in dependent proportional clauses* (e.g.: Što bolje, to gore), и 10) *Absolute comparative with the meaning of indefiniteness of reference* (e.g.: Naručili su za ručak nešto lakše; Ne zna se gde je luđe).

What coalesces all the types of the absolute comparative, concurrently confronting them with the types of explicit or implicit relative comparative, is the impossibility of naming the relational differential element and the comparable. This very structural-syntactic characteristic represents the necessary and sufficient feature of the absolute comparative, clearly differentiating it from the relative comparative.

Miloš Kovačević

Тијана Ашић
Универзитет у Краљујевицу
Филолошко-уметнички факултет

ИДИОМАТСКЕ ТЕЛИЧКЕ КОНСТРУКЦИЈЕ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ¹

У раду се испитују начини на које се у српском језику предлошким конструкцијама изражава идеја теличности. Под теличношћу подразумевамо ситуације у којима субјекат реченице учествује у одређеној друштвеној активности која се типично одиграва у простору одређеним локализатором. Показујемо да се теличне конструкције могу сматрати врстом идиома, те да су по својој природи блиске конструкцијама где је аргумент истих предлога именица која означава апстрактан ентитет (активност или догађај).

Кључни термини: предлози, простор, теличност, идиоми, семантика, композиционалност

1. Увод

Основна функција просторних предлога је да опишу релацију између објекта локализације и локализатора. Ипак, у новијој лингвистичкој литератури уочено је да поред спацијалног значења неки просторни предлози могу, у одређеним контекстима, добити и додатне интерпретације које упућују на специфичне врсте функционалних односа у којима се налазе субјекат реченице и допуна предлога (Borillo 1983; Vandeloise 1987; Corblin, 2011).

У те специфичне односе спада и тзв. *теличка интерпретација*. Она се односи на ситуације у којима субјекат реченице учествује у одређеној друштвеној активности која се типично одиграва у простору одређеним локализатором. Физичке одлике локализатора али и његово институционализовано устројство такви су да ту активност омогућавају.

Пођимо од већ класичног примера:

- (1) Душан иде у школу.
- (2) Милана је на факултету.

Теличко читање горенаведених реченица подразумева да је Душан ученик, односно да је Милана студент, док би чисто спацијално читање означавало да се објекат локализације (Душан) креће ка локализатору (школи), односно да се објекат локализације (Милана) налази унутар простора који заузима зграда именована именицом *факултет*.

¹ Овај рад је урађен у оквиру пројекта Министарства за науку, број 178014.

Напоменимо још и то да теличка значења наведених предлошких конструкција, сем у ретким случајевима, не поништавају спацијална, већ се надовезују на њих. Тако бити у школи истовремено значи „похађати наставу” али и „налазити се унутар школске зграде”².

До сада је написано доста радова о теличким конструкцијама у енглеском, француском, немачком и другим језицима (види Stvan (1998)), а о ситуацији у нашем језику написано је неколико радова (Ašić i Corblin 2014, 2015).

2. Предлози *на* и *у* у теличким конструкцијама

2.1. Семантичка структура и одлике теличких конструкција

Теличке конструкције су у лингвистичкој литератури највише проучаване у енглеском и француском језику (види Corblin 2011; Augagne 2004, 2004a; Stvan 1998).

- (3) Max va à l'école.
- (4) Bob goes to school.
- (5) Marie est à l'hôpital.
- (6) Marie is in (the) hospital.

У досадашњим радовима (Corblin 2011; Ašić i Corblin 2014) показано је да је интерпретација „вршити неку активност у локализатору/ користити услуге локализатора” последица интерференције више семантичких фактора. Они се односе на лексичку природу именице, њен статус у реченици, тип предлога који се јавља у конструкцији, особине субјекта и семантику употребљеног глагола. Овакво компоновање значења целине из њених делова још један је пример функционисања основног постулата савремене формалне семантике, принципа композиционалности.

Најпре ћемо у кратким цртама дефинисати сваки од фактора теличке интерпретације, будући да је сваки од ових значењских елемената у интеракцији са значењем предлога, а семантичка структура предлога је, поновићемо, централна тема овог рада.

Први се фактор односи на присуство тзв. *теличке компоненте* у лексичкој структури именице која је допуна предлогу. Идеја да речи у језику поседују сложену структуру (више нивоа семантичке репрезентације) која омогућава њихово прилагођавање другим речима а самим тим и различита значења у различитим лингвистичким контекстима врло је популарна у савременој формалној лексичкој семантици (види Pustejovsky 1995; Asher 2011).

Најважнији и најсложенији од свих нивоа семантичке структуре речи је такозвани *ниво структуре квалија*. Он се односи на аналитичко знање које асоцирамо са лексемама па тако истовремено описује и различите

2 Могуће је замислити реченицу: *Душан је у школи; данас ће цео дан бити напољу јер имају наставу у природи.*

начине описивања ентитета (Пустејовски 1995, 1998). Структуру квалија чине четири компоненте: конституитивна, формална, агентивна³ и теличка. Теличке квалије, које су од суштинског значаја за нашу тему, указују на основне функције и сврху датог објекта (на пример *колач служи да се једе, а књига да се чита*). Именице које се налазе у теличким предлошким констукцијама обавезно морају имати јасну и јединствену теличку квалију (сврху) која се у одређеним лингвистичким контекстима одмах активира. То су на пример: школа (у њој се учи), болница (у њој се лечи), плажа (на њој се одмара и купа), биоскоп (у њему се гледају филмови), затвор (у њему се издржава казна), пијаца (на њој се купује), црква (у њој се присуствује служби и/или се обавља молитва).

Уколико именица нема аутоматски препознатљиву сврху, предлошка конструкција има искључиво спацијалну интерпретацију⁴:

(7) Дечак је отишао је на језеро, ливаду, пропланак, стену, таван, торањ.

(8) Девојчица је у шуми, пећини, иглоу, колиби, подруму.

Други фактор теличке интерпретације логички произилази из првог. Теличке квалије у именицама у датим конструкцијама активирају се јер субјекти реченица могу да учествују у активностима које се нормално одвијају у физичком и апстрактном простору на који се односе те именице. То значи да субјекти могу имати одлику „људско⁵”. Са неживим предметима интерпретација је по правилу спацијална⁶. Упоредимо следећа два примера:

(9) Никола је на плажи.

(10) Такси је на плажи.

Трећи се фактор односи на тип глагола који може бити употребљен у оваквим конструкцијама: он мора бити семантички готово потпуно испражњен. Другим речима, глагол не сме давати никакву сложу формацију о положају или кретању актанта. Примери таквих глагола су *бити* и *ићи*. С глаголима који имају сложенију лексичку структуру (који додају и неке специфичне информације о типу статичке или динамичке

3 Конституитивна квалија показује од чега је нешто направљено, формална упућује на ширу категорију којој предмет припада, а агентивна како нешто настаје.

4 Наравно, уколико когнитивни контекст фаворизује инферирање теличке квалије у именици која је аргумент предлога *на* или *у*, конструкција добија, поред спацијалне, и додатну интерпретацију социјалне активности. На пример: *Урош је отишао на стену* може да значи да је субјекат отишао на слободно пењање, уколико је говорнику и сговорнику познато да се он овом активношћу редовно бави на датом локализатору.

5 Евентуално се у неким случајевима теличност може узети са домаће животиње и кућне љубимце: *Моја куца је на ветеринарској клиници*.

6 Ипак, могуће је замислити примере типа *Ауто је у перионици*, који би означили да је он у процесу прања али ипак у случају неживих субјеката се не може говорити о правилу. Наиме, *Млеко је у лонцу* не значи да се оно кува а *Веш је у машини* да се веш пере. Могућности теличке интерпретације реченица са именицама чији субјекат нема одлику *људско/живо* могле би бити тема једног посебног рада.

локализације или о додатним активностима) слаби, или се чак укида, теличка интерпретација:

(11) Јован се одмара у цркви.

(12) Луј је отрчао на плажу.

Четврти фактор тиче се одређености именица у теличкој конструкцији. У нашим досадашњим радовима (Corblin 1987, 2011; Ašić i Corblin, у штампи) показали смо да се у француским теличким конструкцијама (*aller à l'école, être à l'hôpital*) одређени члан интерпретира као слаб, јер произилази из функционалног односа између субјекта и аргумента предлога (ради се о такозваној семантичкој одређености *in situ*, а не о прагматичкој одређености⁷). Могуће је међутим доказати да исто важи и за наш језик, иако у њему категорија одређености, односно неодређености, није обавезно језички маркирана, те се често мора прагматички закључити (види Stanojević, 2010, 2012). Рецимо да ипак постоји поуздан лингвистички доказ да голу именицу ваља тумачити као неодређену: то је случај када се она може модификовати придевом који упућује на неодређеност без икакве промене у значењу реченице.⁸

Погледајмо сада шта се догађа када се уз именице у теличким конструкцијама стави израз један/неки:

(13) Душан је у једној/некој школи. Отишао је тамо да продаје књиге.

(14) Милана је на једном/неком факултету. Тамо се данас одржава неки рок концерт.

Из наведених примера јасно је да експлицитна неодређеност поништава интерпретацију „учествовање у социјалној активности”, односно да и у нашем језику именице у теличким конструкцијама ваља тумачити као слабо (функционално) одређене, будући да не постоји мотивација за њихову прагматичку одређеност.

Најзад, последњи, пети фактор односи се на тип предлога који се може наћи у теличким конструкцијама. У том смислу могуће је формулисати следеће правило: ако у језику постоје семантички испражњени просторни предлози (такав је на пример француски, где постоје *à* и *en*), онда ће се у теличким конструкцијама увек наћи баш они. Са семантички комплекснијим спацијалним предлозима, какви су на пример предлози *ка* или *испред*, могућа је само интерпретација чисте локализације.

(15) Луј иде ка плажи.

(16) Луј је испред школе.

7 О прагматичкој одређености говоримо онда када се одређеност заснива на лингвистичком или когнитивном контексту. Семантичка одређеност нема контекстуалну потпору, она проистиче из специфичног функционалног односа реченичних конституената: *Доктор ми је рекао да престанем да пушим. (Доктор код кога се лечим).*

8 У таквим случајевима *Дај ми кашику* је исто што и *Дај ми једну кашику*. Или: *Узећу лист папира* је исто што и *Узећу један лист папира*.

2.2. О предлозима на и у у српском језику

У српским конструкцијама, еквивалентним теличким конструкцијама у француском и енглеском језику (види примере 1–4), јављају се предлози *на* и *у*:

(17) Ићи на море/плажу/факултет/пијацу/планину/село.

(18) Бити на мору/планини/факултету/пијаци/планини/селу.

(19) Бити у школи/продавници/болници/ цркви/парку/ биоскопу/позоришту/затвору.

(20) Ићи у школу/продавницу/ болницу/цркву/ парк/биоскоп/позориште/затвор.

Очигледно је да избор предлога не зависи од тога да ли је глагол статичан или динамичан. Како онда објаснити чињеницу да се са неким именицама јавља предлог *на* а са другима *у*?

Покушајмо да ову разлику објаснимо семантичком природом самих предлога. Предлози *на* и *у* могу се сматрати семантички врло једноставним јер су за њихово дефинисање довољни базични мереотолошки предикати (види Ашић, 2008).

Основни семантизам предлога *на* је тополошка релација слабог контакта између објекта локализације и локализатора (*књига је на столу*), док се однос потпоре (ослонац спречава предмет који је на њему да падне), који често карактерише ову релацију, обично мора прагматички инферирати.

С друге стране, семантика предлога *у* се заснива на мереолошкој релацији инклузије: објекат локализације је тотално (*прстен је у кутији*) или делимично (*цвеће је у вази*) садржан у локализатору.

Па ипак, чињеница да ова два предлога нису сасвим значењски испражњена, као и чињеница да теличка интерпретација не негира спацијалну интерпретацију, већ се надовезује на њу, објашњава зашто се са неким ентитетима употребљава *на*, а са неким *у*.

У првом случају ради се дводимензионалним просторима без јасних граница (попут поља, плажа и пијаца), док се *у* користи за стриктно дефинисане затворене тродимензионалне просторе (као што су зграде, школе, болнице).

Посебно су занимљиви (ретки) случајеви кад именица допушта оба предлога. Такав је случај са именицама које упућују на запремине испуњене водом (које се могу посматрати и као површине). Када се са њима употребљен предлог *на*, оне, уколико им то лексичка структура допушта, имају теличку интерпретацију:

(21) Душан је отишао на море/ реку/базен/језеро/*бару/*поток.

Када се ове именице употребе са предлогом *у*, значење је искључиво спацијално: субјекат је уроњен у воду:

(22) Душан је отишао/ушао/угазио у море/ реку/базен/језеро/бару/поток.

Скренули бисмо овде пажњу на конструкцију *на море*, која је постала готово идиоматична и не подразумева било какав контакт са водом. Такође у њој именица *море* никада не упућује на неко одређено море, које би могло бити антецеденс анафоричној заменици, већ на боравак на мору⁹:

(23) Душан иде на море. Оно је 700 километара удаљено од Београда.¹⁰

Слично понашање уочили смо и код именице село. Док конструкција у *село* има спацијални карактер и односи се на неко прагматички одређено, познато село¹¹, конструкција *на село* има идиоматско значење: *отићи у природу, заменити градски начин живота сеоским* и не може анафорички упућивати на одређено насеобину:

(24) А: Наташа је отишла у село. В: Је л' у оно где живи њена бака?

(25) А: Наташа је отишла на село. *Оно се налази поред Ивањице.
/*У њему жели да сагради кућу.

Остаје отворено питање (које међутим превазилази оквире овог рада): да ли употребе именице *море* и *село* у конструкцијама са предлогом на треба сматрати генеричким?

3. Сличне идиоматске конструкције

Наше анализе показују да постоје конструкције блиске теличким у којима се не јављају спацијални већ апстрактни аргументи.

Тако се предлог *на* користи са именицама које означавају активности или догађаје:

(26) Ићи на пецање / пливање / цртање.

(27) Ићи на венчање / састанак / рођендан/ пробу/операцију.

Занимљив је случај именице *хор*, која у овој конструкцији означава активно присуство часу хорског певања или проби:

(28) Ићи на хор.

Истоветно значење имају и конструкције са музичким инструментима.

(29) Милица је отишла на клавир.

Ипак, са мање типичним инструментима (тј. инструментима за које нису уобичајени курсеви у музичким школама) конструкција је теже прихватљива:

(30)? Душан је отишао на усну хармонику, гајде.

9 Управо зато се може рећи: *Море је здраво, скупо, корисно*, где се придеви односе на боравак на мору, а не на водену површину.

10 Упореди са: Душан је отишао на реку. Она је на само 200 метара од наше куће.

11 Уколико је село непознато, користи се неодређени придев: *Душан је отишао у неко/једно село.*

Важно је уочити да само именице које се односе на догађаје могу бити модификоване неодређеним придевом. У том случају губи се идиоматичност конструкције (баш као и код правих теличких конструкције) и у реченици се реферише на неки посебан догађај (који јесте или није познат говорнику):

(31) Францис је отишао на један састанак – једну прославу.

Напоменимо такође да се *на* користи и са тзв. дот-објектима (Asher 2011; Pustejovsky 1995), као што су *ручак*, *доручак*, *вечера*, чија је природа двострука (и материјална и апстрактна) јер се истовремено односе на супстанцу (оброк) и на његово конзумирање (што је одређен догађај који има трајање).

Конструкција *ићи на ручак* је по природи врло слична теличним конструкцијама којима смо се у овом раду бавили. Наиме, *ићи на ручак* не значи само да ће субјект присуствовати датом догађају већ и да ће јести (другим речима активирана је теличка квалија именице: „ручак служи да се једе”).

Ипак, ако именицу ручак модификујемо неодређеним придевом, теличка квалија је деактивирана конструкција има значење „присуствовати једном догађају”. Управо и из тог разлога 32 је прихватљив док 33 није:

(32) Идем на један ручак, али нећу ништа јести (имам гастроентеритис).

(33) ?Идем на ручак али нећу ништа јести.

Занимљиво је да сличне конструкције постоје и са онтолошки простим објектима, који означавају одређену врсту хране и пића. Ово се може сматрати типичним случајем коерције где се инферира двоструки предикат „конзумирати дати производ” и „учествовати у друштвеној активности која се везује за њега”.

(34) Ићи на пиће, кафу, пицу.

Овде се уз неке именице може јавити неодређени придев, без промене у значењу:

(35) Хајдемо на једно пиће, једну кафу.

Доказ да се конструкције типа *ићи на кафу* могу сматрати идиоматским је то што реченица: *Хоћемо сутра негде на кафу?* представља позив за дружење у кафићу без обавезе да се конзумира наведени напитака.

Остаје да се испита зашто се ове конструкције не јављају са именицама које означавају спортске реквизите:

(36)*Отишао је на лопту, рекет

Ова конструкција се, напротив, типично јавља са апстрактним именицама које означавају различите врсте спортских активности:

(37) Ићи на тенис/ фудбал,/ кошарку.

Можда су теличким конструкцијама најсродније оне у којима се као аргумент прилога *на* јавља површина на којој се тренира одређени спорт:

(38) Хоћете ићи данас на лед.

(39) Душан је отишао на стену.

Услов за прихватљивост ове конструкције је да се дата површина типично асоцира за једну врсту спорта. Уколико асоцијација није директна и природна, реченица је бизарна:

(40) ?? Хоћете ићи данас на песак?

Предлог *на* се користи и са колективним превозним средствима:

(41) Ићи на аутобус, авион, воз.

Ова конструкција има идиоматско значење „спремати се за вожњу у датом превозном средству”. Услов за ову употребу предлога *на* је да је субјекат пасиван (не може он управљати возилом) и да је реч о институционализованом, јавном превозном средству:

(42) Ићи на * аутомобил/ бицикл/мотор.

Занимљива је и конструкција *ићи на брод*. Она, наиме, не означава вожњу бродом већ, у жаргону морепловаца, значи: *отићи на дугу пловидбу*.

Што се тиче предлога *у*, он се врло ретко јавља у идиоматским конструкцијама са неспацијалним локализаторима. Ипак, пронашли смо следеће случајеве:

(43) Ићи у лов, риболов, крађу, војску, рат.

Остаје да се објасни зашто је у овим случајевима предлог *на* замењен предлогом *у*.

Рецимо за сада да, док предлог *на* допушта и само присуствовање неком догађају (*ићи на свадбу*, не значи и *женити се*), предлог *у* подразумева активно учествовање (*ићи у рат* не значи посматрати рат већ *борити се*).

4. Теличке конструкције са предлогом *код*

У српском језику теличке конструкције јављају се са још једним просторним предлогом који је по значењу доста неодређен – означава проксималност, то јест боравак у нечијој зони. Занимљиво је да овај предлог захтева да локализатор буде живо биће (човек). Наиме, овај прилог не означава само пуку просторну локализацију већ и интеракцију са локализатором.

(43) Тијана је отишла код Цеце.

Уколико је локализатор особа која обавља одређену услужну или медицинску делатност, онда се инферира и додатно значење, да је субјекат на третману, односно прегледу или терапији:

(44) Цеца је отишла код фризера/ доктора/ козметичара /зубара.

Као и у случају предлога *на* и у присуство неодређеног придева доводи до промене у значењу. Оно наиме укида теличку интерпетацију:

(45) Цеца је отишла код једног фризера да га интервјуише.

Оваква трансформација указује да се ради о идиоматским структурама које се интерпретирају као целине (ићи код некога као муштерија – пацијент) и у којима, сходно томе, именица не означава одређену особу (одређеног фризера или доктора), већ професију.

5. Закључак

Овај рад је мали прилог проучавању идиоматских израза у српском језику. Он показује да је идиоматичност у језику последица потребе да се каткада крши принцип композиционалности, како би се процесом инферирања проширило и обогатило значење конструкција. Могућност извођења специфичних значења везана је за асоцијативну мрежу која постоји међу концептима у нашој когницији. А кршење принципа композиционалности не треба схватити као оглушивање о природу језика, већ као случај у којем, по теорији оптималитета (види Ашић 2014), побеђује сила маркираности.

Библиографија:

- Пипер 2005: Предраг Пипер, *Синтакса српског језика, проста реченица*, Београд: САНУ.
- Станојевић 2010: Веран Станојевић, О неким аспектима референцијалности у француском и у српском језику, *Интердисциплинарност и јединство савремене науке*, књига 4, том 1, Универзитет у Источном Сарајеву, Пале, 155–167.
- Asher 2011: Nikolas Asher, *Lexical Meaning in Context: A Web of Words*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Ašić 2008: Tijana Ašić, *Espace, temps, préposition*, Droz: Genève.
- Ašić 2011: Tijana Ašić, *Nauka o jeziku*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Ašić i Stanojević 2003: Tijana Ašić, Veran Stanojević, O predlozima *ispred* i *pred* u srpskom jeziku, *Semantička proučavanja srpskog jezika*, eds, Milorad Radovanović i Predrag Piper, SANU, Beograd, 129–150.
- Ašić i Corblin 2014: Tijana Ašić, Francis Corblin, Telic definites and their prepositions: French and Serbian, *Expressing definiteness in languages*, John Benjamins. Amsterdam.
- Ašić i Corblin 2014: Tijana Ašić, Francis Corblin, „Izražavanje teličnosti i prostorni predlozi u srpskom jeziku, Savremena istraživanja srpskog jezika, ur: Arsenijević B. i Halupka S., Univerzitet u Nišu.
- Aurnague 2004: Michel Aurnague, *À cet endroit vs. dans un tel endroit: ce que à nous dit d’endroit et vice-versa*, *Langages* 173, 34–53.
- Aurnague 2004a: Michel Aurnague, *Les structures de l’espace linguistique: regards croisés sur quelques constructions spatiales du basque et du français*, Leuven/Paris: Peeters.
- Blakemore 1987: Diana Blakemore, *Semantics constraints on relevance*, London: Blackwell.
- Borillo 1983: A. Borillo, La détermination et la préposition de lieu à en français, in X. Blanco, P.-A. Buvet & Z. Gavriilidou (éds), *Détermination et formalisation*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 85–99.

- Corblin 1987: Francis Corblin, *Indéfini, défini et démonstratif, Construction linguistique de la référence*, Paris/Genève: Droz.
- Corblin 2011: Francis Corblin, Des définis para-intensionnels: *être à l'hôpital, aller à l'école*, *Langue française* 2011/3 (n°171), 55–75.
- Lakoff 1982: George Lakoff, *Categories and cognitive models*, (L.A.U.T seria A, paper nb 96), Trier, L.A.U.T.
- Lyons 1986: John Lyons, *Semantics*, CUP, London.
- Pustejovsky 1995: James Pustejovsky, *The Generative Lexicon*, Cambridge (MA): The M.I.T. Press.
- Stanojević 2012: Veran Stanojević, De la référence définie en serbe par comparaison avec le français, In: *Les Etudes françaises, aujourd'hui*, originalan naučni rad, Faculté de Philologie de l'Université de Belgrade, Association de coopération culturelle Serbie-France, pp. 271–283.
- Laurel Smith 1998: Stvan Laurel Smith, The semantics and pragmatics of bare singular noun phrases. Ph.D. dissertation, Northwestern University, EVANSTON, ILLINOIS
- Vandeloise 1987: Claude Vandeloise, La préposition à et le principe d'anticipation, *Langue française* 76, 77–111.

IDIOMATIC TELIC CONSTRUCTIONS IN SERBIAN

Summary

In this paper we investigate some specific idiomatic structures in Serbian, which we call *telic*. By telicity we understand any relation signaling that the sentence subject is involved in a social activity taking place in the ground (considered to be not only a place but also an institution) or a relation in which the subject is accomplishing something on the ground (seen as object of the activity). We demonstrate that the telic interpretation of the prepositional phrases with *na* and *u* is a result of the interference of several factors: the presence of animate (human) subject, the semantic nature of the verb, the *in situ* definiteness of the noun (prepositional argument), the semantic neutrality of the preposition. In most of the cases the telic reading is built upon the spatial one. We also investigate some idiomatic structures close to the telic ones, namely the structures where the ground is an abstract item (an event or an activity).

Tijana Ašić

Димка Савова¹
*Софијски универзитет „Св. Климент Охридски“
Факултет за словенске филологије*

СПЕЦИФИЧНОСТ КОМУНИКАТИВНЕ СИТУАЦИЈЕ У КОМУНИКАЦИЈИ НА ИНТЕРНЕТ ПРИЧАОНИЦИ

Овај рад је покушај да се са комуникативне и садржајне тачке гледишта сагледа један од жанрова електронског дискурса који се по свом синхронијском карактеру и по употреби разговорног језика највише приближава усменој комуникацији. Анализирају се поједини елементи комуникативне ситуације у чат-разговору да би се издвојиле комуникативне специфичности тог жанра.

Кључне речи: комуникативна ситуација, електронски дискурс, чат-разговор, киберпростор

У последњим годинама је језик тзв. КПК (на енгл. **СМС** – computer-mediated communication) у литератури детаљно проучен, како у оквиру појединог језика тако и у компаративним анализама. Према устаљеној подели посебних жанрова електронске комуникације, истраживачи одређују дискурс у чату као синхронијски, групни, жанр базирани на тексту. За предмет нашег истраживања изабрали смо управо овај жанр јер он у скали комуникативних жанрова на интернету по свом синхронијском карактеру и језичким особинама везаним за њега на први поглед стоји најближе живом говору.

1. Међутим, у литератури се истиче темељна разлика између реалне комуникативне ситуације и комуникативне ситуације у чат-разговору. Најпре, у чат-разговору (даље ЧР) невербални елементи живог говора (гесте, мимике, богато изнијансирана интонација), чија је улога за разумевање говорникове поруке нарочито велика, не преносе се преко природног канала. Различите врсте графичких знакова, који су намењени да бар донекле преузму њихову функцију, делови су самог текста, који „функционише истовремено као канал, ‘материјална’ околина и ситуација говорних изјава²” (Кирова 2001). Комуникативну ситуацију ЧР граде сами учесници, она постоји целовито у тексту, у којем долазе до вербалног изражаја све њихове радње и све промене у ситуацији, зато, као што бележи Љ. Кирова (Кирова 2001), код ЧР зависност од контекста је огромна. Занимљива је онда тврдња другог истраживача овог жанра –

1 dimkasav@abv.bg

2 Превод цитата овде и надаље је мој – Д.С.

словеначког лингвисте Тадеја Прапотника, који је дошао до супротног запажања, наиме – да у већини случајева овој врсти дискурса недостаје шири видик контекста, тј. у питању је „контекстуални вакуум” (Прапотник 2007). Постојање двају супротних запажања могу објаснити услови индиректне комуникације, код којих се једино, како истиче Љ. Кирова (Кирова 2001), констатују не једна него две ситуације – физичка, у којој се саговорници реално налазе, и виртуелна у ЧР, коју смо већ поменули. Што се тиче „контекстуалног вакуума”, он се веже за тоталну изолованост учесника у ЧР од реалне комуникативне ситуације адресатā, саговорникā. Тако се оцртава једна контраверзна ситуација, која уједињује зависност од стваране виртуелне комуникативне ситуације и изолованост од реалних услова комуникације, а ова се двострукост односи на две од трију познатих координата Билера – *ja-ovge-saga*. Једино се о тренутку говорења (*saga*) може сматрати да код виртуелне ситуације комуникације он остаје у својим реалним димензијама и да се не разликује од тренутка говорења у реалној комуникативној ситуацији.

1. 1. Физичко место реалног разговора (координата *ovge*) замењује тзв. киберпростор. Тај простор има, као и реални, не само буквалне обресе везане овде за нову димензију – виртуелну, у коју се исто улази, из које се излази, остаје се у њој и која се напушта, али и конотације везане за модел „својег” места, у које се говорници враћају, где их чекају, дочекују их и радују им се. Човек у ЧР се преноси у нови простор не одустајући од своје социјалне природе, тражећи и проналазећи у киберпростору исти осећај заједништва и солидарности, који има (или осећа потребу да има) у свом реалном животу. За стварање тог осећаја, који изједначаје место са заједницом, како и у реалном свету, велики значај има чинилац времена. У свом истраживању виртуелне заједнице Биљана Радић Бојанић наводи мишљење В. Рајнголда (Rheingold 1993), према којем, „ако довољан број људи учествује у комуникацији довољно дуго са довољно осећања из којих се рађају мреже личних односа, настаје виртуелна заједница” (Радић Бојанић 2006: 61). Према томе, у новом киберпростору чат-разговора учесници не траже нову стварност (као, рецимо, у компјутерским играма), они копирају модел реалног социјалног живота с његовим емоцијама и односима, што их повезује с неvirtуелношћу, с реалношћу.

1.2. Двострукост, која карактерише простор у жанру чата, испољава се у истој мери и код координате *ja*, код адресанта. У литератури се истиче анонимност адресанта, претварање говорника у језичку виртуелну личност (Поповић 2009, која цитира Кристала 2001), изградња говорничког идентитета у самој комуникацији (Прапотник 2007). У овој околности може се пронаћи и један од разлога који стимулишу савременог човека, нарочито у одређеним годинама, да тражи такву врсту комуникације. Идентитет учесника у ЧР повезује се формално једино са изабраним надимком, с тзв. ником. Као што истиче Љ. Кирова, „Чињеница да човек може мењати ник када год пожели, пре и за време комуника-

ције, пружа му у реалном животу немогућу шансу да остане анониман или да се представља као разне личности” (Кирова 2001). Ник у ЧР брише не само различите социјалне и индивидуелне особине адресанта (име, порекло, пол³, узраст, занимање, породично стање) већ и његове особне карактеристике (интересовања, потребе, наклоности, ставове). Анализом ексцерпираног корпуса уверили смо се да учесници марљиво скривају све своје наведене карактеристике. По правилу, у комуникацији одговор на неко случајно постављено питање из ове области јесте неискрен, најчешће прикривен средствима хумора. Евентуални изузетак може се наћи у испољаваним наклоностима према датој песми, када учесник наводи њен линк у тексту, међутим, ни овде уопште није сигурно да ли је ова песма репрезентативна за његов индивидуални укус или је једноставно прикладна за разговор. Можемо рећи да је говорникова личност у ЧР заиста максимално скривена и анонимна, како би говорник могао саградити своју нову, виртуелну фигуру, која, наравно, испољава минимални број обележја. Упркос томе, дуготрајније праћење текста омогућује да се и у фигури адресанта пронађе двострукоост, јер за анонимношћу не остаје сасвим скривен карактер учесника, с особинама као што су добронамерност/ заједљивост, смисао за хумор, чак и склоност већој искрености, неспособност за учешће у равноправној комуникацији, поседовање/ лишеност богатије уобразиље.

Реалне личне особине учесника у ЧР одражавају се на ткиво текста и на један специфичан начин везан за тренутак говорења. У свом корпусу користимо три одломка која су скинута ујутро, уз то – у суботу, поподне и увече⁴. Корелација између појединих елемената основног текста, о којима ће даље бити речи, у трима деловима дана различита је, што је изазвано разликом у реалном стању учесника, њиховим расположењем, умором, чак и употребом алкохола увече. У односу на најнеутралнији одломак – поподневни текст, текст из суботе ујутро истиче се вишим укупним степеном искрености, добронамерности, укључивања маште у изградњу текста. Осећају се и израженији односи симпатије и удварања. Вечерњи одломак се истиче изразитом неискреношћу, активнијом заједљивошћу, честим убацивањем музичких линкова у текст и имитацијом певања (уз то у принципу – песама о несрећној љубави), изузетно често коришћеном мултипликацијом вокала и ускличника и упитника, која не сведочи толико о искрено изражаваним осећањима колико о непуновредном учешћу у комуникацији.

У литератури је забележена и друга карактеристична особина ЧР везана за говорника – његова жеља да привлачи и задржава пажњу на себи. Љ. Поповић проналази ту жељу у свесно чињеним језичким греш-

3 Мада учесници у ЧР могу да као своју покажу и неку слику, не постоје санкције које би онемогућиле употребу и туђих слика.

4 Свој корпус дугујемо помоћи Биљане Васић, лектору српског језика на Софијском универзитету, на чему јој се срдечно захваљујемо.

кама, које су према њој визит-карта неформалне електронске комуникације (Поповић 2009).. Љ. Кирова истиче исту функцију са којом учесници могу да користе и ник, проналазећи за њега атрактивнији и нестандартнији облик (Кирова 2001). У нашем корпусу исто пада у очи промена ника, помоћу које учесници траже за себе упадљивији надимак. Уз то, чешће такве промене врше они од учесника који се вербално не укључују у разговор, а вероватно једно-ставно читају поруке других. Та комуникативна пасивност, која се, међутим, повезује са жељом за учешћем у ЧР и за припадношћу заједници, исто одражава реалне особине одговарајућих индивидуа. Привлачење пажње често је узрок и томе да учесници уписују реплике које нису повезане с претходним текстом (понекад с претензијама на духовитост), рачунајући да ће те реплике постати тема мултилога. Уствари, такве реплике пишу се и у „конструктивном” циљу да се заједничка изградња текста не прекида. Осим репликама, често се пажња привлачи и „певањем” делова песама неповезаних с претходним текстом или усклицима (*Јелена волим те, убићу се!*), нарочито ако су ови последњи коришћени код самог укључивања учесника уместо поздрава.

Веома је битна и друга особина ЧР која се у литератури истиче а која се исто веже за фигуру адресанта, наиме – начин на који тај учествује у комуникацији. Као што наводи Љ. Кирова, учесник може „да изабера чију говорну активност жели да види на свом екрану и коме да дозволи приступ својој активности” (удобност овог начина комуникације одражава термин *електронски ојорџунизам*, који користе Riva i Galimberti, 1998, цитирано по Прапотнику 2007). „Говорник може да учествује истовремено у неколико разговора, које је комбиновао по својој жељи и отворио у посебним прозорима” (Кирова 2001). Те могућности говоре, с једне стране, о томе колико је овај начин комуникације погодан за човека који у властитим очима гради свој идентитет заснивајући се једино на позитивној оцени себе самог, затошто га тај начин максимално штити од било каквих проблема у општењу. С друге стране, истовремено учешће у неколико разговора одражава се неминовно на концентрацији учесника и на осмишљавању својих и туђих реплика. Улагање мањих менталних напора, што је резултат вишенаведених двеју особина разматраног вида комуникације, исто је предност код одређене врсте менталитета.

Тако долазимо и до следеће компоненте фигуре адресанта – циља његове говорне активности. Довде су се испољила два основна социјална циља која одређују говорникову одлуку да одабере ЧР и која су јасно истакнута у литератури: говорна активност ради забаве и стварање и одржавање односа солидарности у оквиру дате заједнице. Та два циља могу се пронаћи и у мотивацији за учешће у социјалној појави игре. Осим тога, у игри учесници исто бришу своја социјална и индивидуелна обележја (међутим, у њој се исто могу разоткрити неке особине карактера); они игноришу реални простор и стварају други, имагинерни простор; и тамо уобразиља има веома значајну улогу; узајамни односи ни тамо се директно не тичу личности докле год остају у оквиру игре.

Зато потпуно делимо мишљење неких истраживача који исто у ЧР проналазе обележја игре. Нпр., Љ. Поповић заступа тезу о лудичкој организацији електронског дискурса (ми ћемо додати и ЧР), о елементима језичке игре у њему, о комуникацији ради комуникације о комуникацији ради комуникације.. Ако упоредимо ЧР с другим жанром КПК – компјутерским играма, можемо да нађемо у чат комуникацији један степен појаве електронских игара који је ближи стварности и код којег учесници излазе из реалне и изграђују виртуелну стварност, у којој би желели да делују, али за разлику од компјутерских игара копирају свој идентитет и реални свет на киберпростор, а не руше их да би добили нешто сасвим другачије. Уз то, једино средство учешћа у игри јесте језик.

1.3. Други учесник у комуникативној ситуацији, адресат, представљен је у ЧР као групни, што је везано, као што смо већ поменули, за групни карактер жанра. Фигура тог учесника се исто карактерише специфичном за комуникативну ситуацију у ЧР двострукошћу, која се овде испољава у перлокутивној снази говорниковог исказа. У већини случајева побуде реплика које учесници упућују један другоме подређене су виртуелној стварности, нпр.: они се зову на чај, кафу, виски, у госте, траже и нуде један другог кољачима са неизоставним смајлима, који наговештавају виртуелни смисао побуда. Међутим, могуће су и реалне побуде, које су испуњиве под условима ЧР, нпр. молба (*пошаљи ми слике, ђесму, адресу*) или савет (*офарбај косу*) и сл. Специфичну за услове ЧР двострукоост овде разрешава графичко изражавање помоћу смајла, али битна је и семантика одговарајућег исказа.

1.4. У заједничким фонским знањима учесника, која им служе као ослонац у комуникацији, дакле – у контексту, као што смо показали на почетку свог рада, исто налазимо двострукоост. С једне стране, нарочито код учесника с дуготрајнијим присуством у ЧР накупља се одређени фонд знања о догађајима, односима, другим учесницима, која припадају виртуелном свету причаонице. С друге стране, по тексту се донекле може судити и о заједничким интересовањима учесника према елементима из реалног света, нпр. – по песмама које они пуштају с линковима или „певају” у цитатама. Имена личности из реалног света, која откривамо у текстовима, везана су исто највише за музику – то су имена певача или група. Често се помињу и јунаци из стрипова и цртаних филмова, пре свега кад се неко од учесника упоређује с њима. У вези с тиме, веома фреквентна мултипликација вокала, консонаната, ускличника, као и употреба ономатопејских узвика повезују текст у ЧР с изгледом текста стрипа. У целини узев, међутим, ЧР се држи оквира причаонице – истиче се недостатак тема за разговор које би излазиле изван простора чата (изласке у реални свет, које реализују линкови за песме, не прати обично никакав коментар).

2. Овде ћемо се детаљније осврнути на један изузетно важан елемент сваке комуникативне ситуације – предмет комуникације. Прво што се одмах испољава и што је наведено у литератури јесте лишеност ЧР информативне функције, што је карактеристично за комуникацију ради

саме комуникације, какав је и ЧР. Ако овде покушамо да применимо теорију Г. П. Грајса о логици говорне комуникације, видећемо да су његови комуникативни постулати готово потпуно неприменљиви за ЧР – изузев постулата „Буди кратак (избегавај непотребну многоречивост!)”, који је у чату обавезан због захтева за максималном брзином, који природа канала намеће. Међутим, интересантно је да сам Принцип Кооперације („Твој комуникативни допринос на датом кораку дијалога мора да буде такав какав захтева узајамно прихваћени циљ (смер) тог дијалога”, (Грајс 1985: 222) остаје на снази и код ЧР јер је пресудан циљ, који се разликује код различитих врста комуникације.

Да бисмо издвојили предмет комуникације, потражили смо на какве се минитекстове могу поделити према свом садржају и говорној функцији ексцерпирани текстови из чата. Као резултат извршене анализе можемо навести следеће елементе основног текста:

2.1. Формуле за укључивање у чат и напуштање чата, које су детаљно разматране у литератури, при чему се тичу формалне стране текста, зато се овде на њих нећемо освртати.

2.2. Теме у релативно опширнијим мултилозима – поново подвлачимо да готово нема тема које би излазиле изван простора чата. Изузетак чини само један од учесника у јутарњем одломку, који покушава да исприча неколико кратких прича из свог живота, уз то је јасно да је он старији човек (помиње да је био комшија Либеру Марконију), али остали игноришу његов допринос комуникативној ситуацији:

А) неке од тема истражених текстова везане су за конкретне намере учесника (*идем набијати тило; намазаћу маси на хлеб*) или за дискутовање спољашњих особина учесника (*колико је година некоме на слици; је ли добро да једна од учесница офарба косу; неко личи на ђевачицу Викторију; да ли некоме смеића њеџов високи раси*), а код младих људи не може ни без разговора о љубавним односима, али ти односи повезују само учеснике у истом ЧР – обично неко у низу својих изјава охрабрује друго двоје учесника да се сретну или директно да се ожене (посебно је питање до које мере су ова храбрења искрена, као што је упитна искреност и код других упућивања на личност адресанта у ЧР). Остали учесници прихватају и коментаришу тему, али у принципу се ретко која тема задржава дуге времена. Код коментара пада у очи да у већини случајева њихови аутори изражавају своје животно разочарање: љубављу, женама као таквима, односно, мушкарцима итд.

Због синхронизског карактера ЧР понекад се мултилог распада на два или више дијалога, који се преплићу.

Б) део тема предвиђа коришћење маште као средства за стварање замишљених прича о некоме од учесника. У коментарима саговорника постепено се нагомилавају детаљи тих имагинерних приказа, који увек учесницима служе за испољавање смисла за хумор;

В) трећи део је везан за конструисање имагинерних заједничких радњи међу учесницима. У нашем корпусу оне се најчешће тичу пића и јела: намера да се иде на кафу, слање колача и сл.

Коментари учесника уз теме су чешће успешан или неуспешан покушај да се покаже смисао за хумор или обрнуто – имитација неке дубоке сентенце, код које се често из контекста подразумева говорникова неозбиљност – све су то ситуације које подразумевају недостатак искрености. У рејим случајима коментари укључују искреност, при чему могу да буду добронамерни или напротив – заједљиви, чак и понекад агресивни.

Што се агресије тиче, у ЧР она може да буде разврстана у степене – од доброћудне шале, преко ироничне примедбе, до злобног закерања. Користи се и један посебан облик у виду упућивања злобног добацивања некоме, али се на крају порука завршава смајлом, што наговештава неозбиљну употребу тог добацивања. Учесник коме је то упућено одговара другом агресивном примедбом, која се исто завршава смајлом, па се тако двоје учесника претварају у нешто попут вербалних спаринг-партнера.

2.3. Коментари туђих реплика, укључиво и усклика с којим се неки ник први пут појављује у разговору – са по 1-2 реченице. Њихово звучање се дели на исте подврсте на које и стабилније теме из претходне тачке.

2.4. Издвајају се узајамни дружевни поздрави старих познаника, који у потпуности понављају такве поздраве из реалног живота (али овде звуче некако шаљиво претерано); размењивање графичких пољубаца, добронамерних добацивања, укључујући и елементе удварања.

2.5. С времена на времена неки од учесника карактерише групу својих саговорника у ЧР, при чему се увек истиче да „сви ми, који смо овде, нисмо нормални” (карактеристичан стереотип с позитивном оценом међу младим људима).

2.6. Често учесници укључују у текст и линкове песама који могу бити својеврсна музичка реплика на претходни текст, тј. могу да изражавају неки подтекст;

2.7. Да би допунили виртуелну комуникативну ситуацију, учесници често описују своје физичке радње или психолошка стања и реакције – неки од њих изгледају реалнима (нпр. *Х слуша музику*), други изграђују имагинерни приказ (*Х скаче у крило У и Ђреге*). Овамо долазе и описи од једне речи на енглеском језику у заградама (нпр.: *laughgirl*, *shyguu*, *twodance*), који не служе толико за описивање радњи колико за изражавање стања, искрено или не;

2.8. Веома често се неки од учесника укључују у текст само да би привукли пажњу на себе: опонашају „извођење” одломака песама, који најчешће нису повезани са мултилогом који тече (то певање је нарочито фреквентно у вечерњем ЧР; у принципу се пева о несрећној љубави, али то звучи као пародија); наводе линк неке песме, исто без везе с текстом у ЧР; уписују издвојене, неповезане с текстом фразе (које су понекад вероватно реплике у вези с другом кореспонденцијом) – неким је од ових

фраза циљ да пружи тему за будући коментар, али остају непримећене. У средства за задржавање пажње иде и приповедање кратких прича које звуче отворено апсурдно и којима говорник као да показује да и он припада овој заједници „луцкастих” учесника у ЧР.

3. У већини истраживања ЧР та се комуникативна појава разматра с њене формалне стране – с тачке гледишта коришћених језичких средстава. У овом чланку смо ми покушали да покажемо другу страну те појаве – комуникативну ситуацију у којој она протиче и садржајну страну КПК текстова. У резултату извршене анализе могу се навести неке особине жанра ЧР које досад нису помињане у литератури:

3.1. двострукост већине елемената комуникативне ситуације, који се суштински вежу како за стварани нови виртуелни свет тако и за реални свет;

3.2. генерализовано одустајање од комуникативног захтева искренности, које доводи и до одустајања од експресивне функције језика;

3.3. тежња ка активној употреби средстава хумора;

3.4. тежња учесника ка затварању у киберпростору – недостају теме изван оквира чата. Међутим, управо реални догађаји, заједнички проблеми, циљеви и радње, подељена интересовања побуђују у људима искрену потребу за комуникацијом, док виртуелни свет не може да генерише теме за прави разговор. Зато ЧР представља само имитацију разговора, разговорну игру.

Завршићемо ово излагање закључком до којег је дошла Љ. Кирова у свом чланку о чат-разговору, а који потврђује и наша анализа: „Чат је графички изражена језичка хипертрофија идентитета, функционалности и језичке игре. Истраживање овог жанра пружа увид у мишљење и понашање младих говорника, а то мишљење и понашање је потпуно подређено постмодерним принципима – развија делатност и узајамно деловање, у споју с тоталном игром уобразиље” (Кирова 2001).

Литература:

Грајс 1985: Г. П. Грајс, *Лоџика и речевое общение*, Новое в зарубежной лингвистике, М., 1985, 217–237.

Кирова 2001: Л. Кирова, *Особености на чај-разговора*, Електронно списание LiterNet, 12.07.2001, № 7 (20).

Поповић 2009: Lj. Popović, *Leksičke inovacije u elektronskom diskursu srpskog i hrvatskog jezika* // Тошковић, Бранко (Hg.). Die Unterschiede zwischen dem Bosnischen/Bosniakischen, Kroatischen und Serbischen. Lexik - Wortbildung – Phraseologie (hg.) Branko Tošović, Münster et al., 2009: LIT Verlag. 513 S., s 165–183., - www.ukrajinstika.edu.rs/.../Elektronski_diskurs.d..

Прапотник 2007: Т. Prapotnik, *Језик у (кон)тексту рачунално посредоване комуникације*, Медијска истраживања (год.13, br.2), 2007, 85–96 – hrcak.srce.hr.

Радић-Бојанић 2006: В. Radić-Bojanić, *Виртуелне заједнице као јежичке заједнице*, *Теме* – Часопис за Друштвене Науке, 2006 – ceeol.com

СПЕЦИФИКА КОММУНИКАТИВНОЙ СИТУАЦИИ В ЧАТ ОБЩЕНИИ ПО ИНТЕРНЕТУ

Резюме

Настоящая работа является попыткой рассмотреть с коммуникативной и содержательной точки зрения один из жанров электронного дискурса, который по своему синхронному характеру и по использованию разговорного языка приближается в наибольшей степени к устному общению. Анализируются отдельные элементы коммуникативной ситуации чат-разговора, чтобы смогла выявиться коммуникативная специфика этого жанра.

Ключевые слова: коммуникативная ситуация, электронный дискурс, чат разговор, киберпространство

Димка Савова

Божинка Петронијевић¹
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет

ТВОРБЕНИ ОБРАСЦИ ГЕРМАНИЗАМА У САВРЕМЕНОМ СРПСКОМ ЈЕЗИКУ²

Рад има за циљ да у савременом српском деривационом систему испита творбене конструкције преузете из немачког језика, означене у литератури као германизми, и утврди њихову структуру – деривациони модел и образац, поређећи српски као ЈП са немачким као ЈД. Само на овај начин могу се тачно утврдити модел и образац у српском језику и на основу тога кориговати неки погрешни закључци у постојећој српској дериватологији с акцентом на творбеном систему.

Кључне речи: германизам, творбена конструкција, творбени модел, творбени образац, језик давалац, језик прималац

1. Увод

Као део историјске стратификације **германизам** се да дефинисати као језичким средствима пренети или преношен садржај из језика (културе) немачког говорног подручја на језик и у културу неке друге говорне заједнице. Та језичка средства су преузимана или се преузимају из немачког језика, као **језика даваоца** (стандардни језик / швајцарски / аустријски стандардни варијетет / дијалекат, социолект и слично), и пренета су или се пренесе у систем неког другог језика као **језик прималац**, све у зависности од везе или додира две говорне заједнице. Процес преузимања културолошких садржаја и њиховог називља из једног језика у други фунгира у литератури под називом **посуђивање** (тако и у сербо-кroatистици³, у германистичкој литератури као *Entlehnung*), а резултат тог процеса као **позајмљеница** (нем. *Lehnwort*), у хрватском **посуђеница**, а у новије време и **примљеница**. (уп. Милковић 2010: 71).

1 cristivoje@ikomline.net

2 Овај рад настао је у оквиру пројекта 178014 под називом *Динамика сјиркујтура савременог српског језика*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

3 Милковић (Милковић 2010: 71) уводи у хрватску терминологију нови термин – *примање*, а резултат тог процеса назива *примљеницом*. *Посуђеницу* овај аутор резервише искључиво за лексеме из језика даваоца које у активном лексикону језика примаоца кратко трају, а потом се губе и нестају.

1.1. *Германизми – предмет истраживања контактне лингвистике*

Процес посуђивања, препознат као лингвистичка појава, био је одавно предмет истраживања, већином утемељен на позитивизму без значка система. Шире интересовање за овај процес и његово целовито објашњење јавља се осамдесетих година 20. века, и најуже је повезан са феноменом језичког контакта или додира, те са утемељењем **контактне лингвистике**⁴ (нем. *Kontaktlinguistik*) као научне дисциплине (детаљније о овоме код Елс Оксар (уп. Оксар 2004). За годину утемељења узима се 1979. а за њеног утемељитеља управо Елс Оксар, ондашња професорка на Универзитету у Хамбургу, естонско-шведског порекла на раду у Немачкој. Управо та чињеница од круцијалног је значаја за одређење контактне лингвистике као мултидисциплинарне научне дисциплине. Интерлингвална комуникација као централни предмет њеног фокусирања је, на пример, само један од проблема којим се она бави, а ваља му придодати и читав низ других појава, као што су билингвизам, монолингвизам, усвајање језика, језичко планирање, језичка политика и слично. У којој мери би наведени проблеми били предметом истраживања зависи у првом реду од језика примаоца, од његовог културно-историјског поимања одређене проблематике у датом тренутку и, не на крају, од степена развоја науке и њених очекивања у заједници језика примаоца.

1.2. *Германизми и језик прималац*

Како показују досадашња истраживања, **германизми** и сви други **-изми** давани су и примани у различитим временским периодима и на различите начине. Преузимани су из дијалеката, стандардизованих варијетета те из стандардног језика и примани исто тако као субстандардне јединице дијалеката, говорног језика и стандарда. О овоме сведочи посебно велики број радова новијег датума на овим просторима, посебно у Хрватској, у којој се у романтичарском заносу стварањем властите државе издваја и **хрватски**, као стандардни језик прималац⁵, а много чешће неки од дијалеката попут: *шћокавски икавски* (Црнић и Матан 2011), *вараждинско-кајкавски* (Пинтарић 2011), *чакавски јужне Гаџке* (Дасовић и Крањчевић 2003), говори *ђурђевачке ђодравине* (Пишкорец 2005) и многи други. Они су као такви неминовно предмет контактне лингвистике са

4 Назив *контактна лингвистика* на овим просторима везује се за име загребачког англисте Рудолфа Филиповића (уп. Филиповић 1986). У хрватској лингвистичкој школи овај назив се данас губи и уместо њега уводи нови термин – *доцирно језикословље* (уп. Штебих 2006). Славистичка школа у Србији негује и назив *лингвистичка контактологија* (уп. Ајдуковић 2012), а између ова три термина ипак не треба стављати знак једнакости.

5 Поимање **српскохрватског** и у варијанти **хрватско-српски** као језика примаоца германизама у литератури све чешће наилази на оспоравање због редуковања његових носиоца на два етноса и управо њихово везивање за немачко говорно подручје кроз време и простор (уп. Бихмајер 2010).

акцентом на етимологији и историји, а какву функцију имају можда најбоље илуструје Бранко Тошовић (уп. Тошовић 2012). Сличну појаву, али још увек у мањој мери, бележимо и у истраживањима везаним за новоустановљени **босански језик као ЛП** (уп. Тулић 2010).

Непостојање речника германизама са јасно маркираним језиком примаоцем истраживачу умногоме отежава ситуацију при било каквој анализи, а посебно творбеној на синхроној равни. Оспоравање записаних 3987 германизама у српско-хрватском као ЛП у раду Биљане Голубовић (уп. Голубовић 2007), који би подједнако били заступљени и у српском и у хрватском варијетету, смањење овог броја код Меммића на 1100, уз увођење **босанског** као језика примаоца (уп. Меммић 2014), са истовремено презетим германизмима у ужем смислу и аустријацизмима, како у стандардном облику, тако и у субстандардним варијететима (*разговорни језик, дијалект, сленг*), говори у прилог спознаји да ће германизми на овим просторима још дуго остати предметом на позитивизму утемељених контакт-лингвистичких истраживања.

1.3. Германизми и лексикологија

Германизми као **лексичке јединице**, у даљем тексту ЛЈ, било као оригинал или реплика, предмет су лексикологије у најширем смислу речи, у ужем смислу семантике и творбе (уп. Шипан 2002). Као резултат процеса посуђивања, они су адаптирани у језик прималац те су истовредни са другим ЛЈ, било да су ове оригинал или и саме посуђенице, те потпадају под процес такозваног „шпрахвандела” (нем. *Sprachwandel*⁶). У језик прималац (у даљем тексту ЛП) улазе као *симплекси*, односно просте слободне морфеме (у даљем тексту С), као *творбене конструкције*, односно творенице (у даљем тексту ТК) и као *фразеолексеме* тј. фразеологизми (у даљем тексту ФР). Временом оне могу да се изгубе (уп. илустрације ради Осман 1992), да доживе семантичку и творбену адаптацију као и свака друга ЛЈ. Упитна је, међутим, теза да су германизми као ТК са становишта језика примаоца немотивисане (уп. Штебих 2006а: 297) и да их у ЛП ваља сматрати симплексом (проста реч), посебно ако су сложенице у питању (уп. Клајн 2002: 45). Лексички систем ЛП, посебно када је српски у питању, и даље је отворен за германизме, па тако и за сложенице које могу, како ће примери показати, апсолутно бити мотивисане. Но, о томе касније у трећем поглављу овог прилога. **Германизми** као ЛЈ српског језика са системским карактером остали су ван домашаја истраживања српске лексикологије у ужем смислу, а нису заузели значајније место ни у контрастивним радовима (опширније о овоме уп. Петронијевић 2013).

6 Српски, а ни србистика, нема еквивалент за овде назначени германистички термин. Покушај да га хрватски преведе као *језик промјена* није еквивалентан јер није реч о језику промена већ о језичким променама. Најближи термин би можда био *динамика језика* (и *његових структура*).

2. Циљеви рада

Савремена, на структурализму заснована наука сложиће се да ЈЈ, уколико нису симплекси, подлежу процесу моделирања на основу постојећег или новог језичког материјала, те да постоје четири таква модела (нем. *Wortbildungsmodell*). У оквиру сваког од њих функционишу различити или делом различити творбени обрасци (ТО), као језички специфичне структуре (нем. *Wortbildungsmuster*), и управо су они извор интерференције између ЈД и ЈП. **Германизми** у српском језику по правилу су илустрација за другачији ТО. Њихова систематизација у виду парадигме остала је до данас неистражена или бар нама недостатна, што не искључује покушај појединачних тумачења новијег датума (о овоме детаљније Клајн 2002; Крпан 2013). Најчешће се овим проблемима баве носиоци контрастивних истраживања, али када је контрастивна дериватологија у питању, бар када је реч о немачком (ЈД) и српском (ЈП), биће да је она тек у повоју или можда означава њен значајан почетак, о чему сведоче нека новија истраживања, по правилу и даље германиста (уп. докторске тезе Костић 2007; Лалић 2013). Овима ваља придодати и најновију монографију Божинке Петронијевић, у преводу на српски Прилози контрастивној дериватологији немачко- српски/српско- немачки (уп. Петронијевић 2015), али ни ова истраживања не дотичу германизме. Полазећи управо од те чињенице, у приложеном раду биће истраживани творбени модели и ТО лексичких јединица немачког као ЈД, те процеси њихових моделовања и пресликавања на **германизме**, као резултата процеса примања у српски језик.

3. Творбени модели

3.1. Творбени модели у немачком као ЈД

Творбени систем немачког језика бележи данас следећа четири модела: 1) **слагање** или **композицију** – резултат: сложеница (нем. *Zusammensetzung/ Kompositum*); 2) **извођење** или **деривацију** – резултат: изведеница / дериват (нем. *Ableitung /Derivat*); 3) **конверзију** или **синтаксичку транспозицију** (термин за резултат не постоји); 4) **редукцију** или **скраћивање**, резултат редукт⁷, нем. *Kurzwort* (види и Елшлегер 2008/2009). Наведени модели карактеришу синхронијску раван, дијахронијску засигурно обележава слагање. Овај модел и данас важи за најпродуктивнији, по чему се уосталом препознају и германизми, али са тенденцијом редукције изузетно дугих ТК на једну НК уз секундарну деривацију, или модификацију самог модела на више ТО; следствено томе, могући су и германизми у српском језику новијег структурног типа.

7 С обзиром на то да у српском не постоји прецизан термин који би разликовао модел творбе од скраћивања генерално (нем. *Kurzwortbildung/ Reduktion (Kurzwort) vs. Abkürzung*), у даљем делу рада користићемо назив **редукт** за резултат редукције као творбеног модела.

3.1.1. Сложенице – модел преузимања германизама

Под **сложеницом** се подразумева ТК од најмање два или више морфема, по правилу начешће *две нејосредне конститиуенти* (НК), које могу бити *симлекси* или и саме ТК. Њихов редослед рефлектује истовремено и њихов *семантичко-синтаксички однос*. Код **детерминативних сложеница**, иначе најфреквентнијег обрасца у немачком језику, друга НК у низу или база јесте семантички **хипероним** у односу на читаву ТК. Код парафразе, којом се овај однос описује, реч је о **нуклеусу** фразе – прва НК у низу (*детерминативна конститиуенти*) има функцију да хипероним испред којег стоји сведе на детерминативну сложеницу као **хипоним**. Ова врста субординације и редослед НК у оквиру сложенице у немачком језику су правило, уз неколико примера где је однос супротан.⁸

3.1.1.1. Сложенице и њени обрасци – примарна адаптација германизама

Упоредимо ли германизме који следе:

die Aktentasche – *актићенџашина*, **der Bademantel** – *бадемантил*, **der Bauchfleck** – *пауфлек*, **das Biedermeier** – *бидемајер*, **die Bohrmaschine** – *бормашина*, **Biomasse** – *биомаса*, **die Bundesliga** – *Бундеслига*, **die Bunkermentalität** – *бункерменталићет*, **der Büstenhalter** – *брусахалтер*⁹, **die Elektroinstalation** – *електроинсталација*, **die Eurozone** – *еврозона*, **der Gastarbeiter** – *гастарбајџер*, **das Hanzaplast** – *ханзајлас*, **Hauptmann** – *хауџман*, **der Hausmeister** – *хаузмајстер*, **die Haustür** – *хаустор*, **der Kurzschluss** – *куршлус*, **die Kaffeepause** – *кафе-паузе*, **das Leitmotiv** – *лајтмотив*, **der Liegestuhl** – *лигештул*, **das Lumpenproletariat** – *лумпентролетаријат*, **das Schlagwort** – *шлагворт*, **der Maskenball** – *маскенбал*, **der Packträger** – *пактрэгер*, **die Rollschuhe** – *ролшуге*, **die Schneenockerln** – *шненокле*, **die Schutzkorps** – *шукорпс*, **die Sicherheit**¹⁰ **snadel** – *сихернадла*, **die Sparkasse** – *шпаркаса*, **die Spielhose** – *шпелхозне*, **der Sprachfehler** – *шрахфелер*, **die Steckdose** – *шттек-доза*, **Waschmaschine** – *веш*¹¹ *машина*, **der Weltschmerz** – *велтшмерц*, **das Wunderkind** – *вундеркинд*;

видећемо да они припадају врсти речи *именица*. Иако је ова врста речи најфреквентнија, не треба искључити ни друге, које по творбеној структури спадају у модел сложеница на начин како смо то напред описали.

8 Овде се убрајају као коначан низ: *Jahrzehnt, Jahrhundert, Jahrtausend*.

9 У наведеном примеру дошло је до погрешне адаптације нем. *Büste* (*биста*) у *Brust* (*бруди*) као прве НК.

10 Детерминативна конституента у немачкој ТК је експлицитни дериват који приликом адаптације у српски бива редукован на прву конституенту и као такав у српском има функцију детерминативне конституенте сложенице као модела.

11 И код ове сложенице дошло је до грешке приликом фонолошке адаптације: глагол (*waschen*) као детерминативна конституента замењена је именицом *веш*, што има две различите парафразе за последицу, у нем. *машина која бере*, у срп. *машина за веш*.

Између немачког и српског нема разлике у структури модела и обрасца, осим у неким случајевима где је дошло до погрешне фонетске адаптације, а што се јасно види из наведених примера. Све назначене речи су у српски очигледно преузимање у различитим временским периодима, те отуда овај модел и даље ваља сматрати отвореним за творбу. Сви напред наведени примери изузев *биомаса* припадају обрасцу: а) *класична детерминативна сложеница*, *биомаса* пак обрасцу б) *конфикс-сложеница* (уп. Флајшер/Барц 1992:68). Конфикс *био* у наведеном примеру, а и у другим, има исту функцију као и детерминативна конституента у оквиру сложене. Од ње се разликује само по томе што не може имати статус слободне морфеме (симплекс или ТК), и што се среће у већем броју језика.

3.1.1.2. Деривација и њени обрасци – примарна адаптација германизма

Лексема које следе исто тако припадају германизмима као и горе наведене и тумачене, по својој творбеној структури, међутим, ове су резултат процеса деривације. Из немачког су и оне преузете у српски путем примарне адаптације. Упоредимо ли:

der Anlasser – *анласер*, **der Aufhänger** – *офинџер*, **der Auspuff** – *аусџух*, **der Bagger** – *баџер*, **der Bauer** – *џаор*, **der Becher** – *џекар*, **der Bohrer** – *борер*, **die Dichtung** – *дихтунг*, **die Fassung** – *фасунг*, **der Fehler** – *фелер*, **das Fräulein** – *фрајла*, **der Kanzler** – *канцелар*, **der Kipper** – *киџер*, **die Kupplung** – *куплунг*, **die Kupplerei** – *куџлерај*, **das Lager** – *лагер*, **die Lumperei** – *лумџерај*, **die Pfscherei** – *фушерај*, **Schlepper** – *шлеџер*, **die Schlosserei** – *шлосерај*, **der Schneider** – *шнајџер*, **der Schnitt** – *шнит*, **der Schraubenzieher** – *шрафциџер*,¹² (погрешно Клајн 2002:45), **die Staffelei** – *штафелај*, **der Streikbrecher** – *штрајкбрехер*, **der Stecker** – *шџекер*, **der Stich** – *штих*, **die Stickerei** – *шџикерај*, **die Stimmung** – *шџимунџ*, **der Streber** – *шџребер*, **die Schwindelei** – *швинделај*, **der Tapezierer** – *таџаџирер*, **der Träger** – *џреџер*, **die Tischlerei** – *џишџерај*, **der Überlauf** – *иберлауф*, **der Überzieher** – *иберџиџер*, **der Wecker** – *векер*, **der Zug** – *џуџ*, итд.,

лако ћемо закључити да је у већини примера реч о *експлицитним дериватима* са суфиксом (подвучен и маркиран) као другом НК у функцији синтаксичке транспозиције, а то значи да је он и носилац категоријалног обележја, најчешће именица. У оквиру експлицитне деривације ишчитавају се два обрасца: в) *класични дериват* са различитим врстама речи као основом којима је придодат суфикс; и г) основу деривата чини најчешће вербална фраза (VP), која са придодатим суфиксом твори сложено-суфиксилни дериват (нем. *Zusammenbildung*). Овај образац је најпроблемати-

12 И ова лексема погрешно је фонетски адаптирана. Реч је о дефразалном деривату са глаголом *ziehen*, као нуклеусом на који се додаје суфикс – *er*, творећи тако у немачком сложено-суфиксални дериват. То исто важи и за сложене глаголе са *ziehen*, као основом на који се надовезује суфикс – *er*; српски не препознаје ни глагол ни суфикс па се све именице овог типа завршавају на *џиџер*, који није ни реч ни морфема.

чнији и показује највише фонетских грешака приликом адаптације. Лексеме у чијој деривационој структури се експлицитно не виде суфикалне морфеме (овде, а иначе их је пропорционално мање у односу на другу групацију) нису симплекси већ структуре. Реч је о именицама глаголског порекла. У оквиру глаголске основе долази до промене путем *аблауџа* (код јаких глагола), која за собом повлачи како промену врсте речи *глагол у именицу* (функција *синтаксичке трансозиције*) тако и промену категоријалног обележја. Овакве структуре бележе се у германистичкој дериватологији као *имлицийни дериваџи*. У сербокроастици за њих недостаје назив, иако се оне крију иза конструкција као обрасца са *нултим суфиксом*, посебно са фразом као 1.НК.

3.1.2. Сложенице и њени обрасци – секундарна адаџиација германизама

Многе напред наведене сложенице јављају се у српском језику и у другом облику, млађег су датума и ваља их тумачити као резултат секундарне адаптације. Најчешће се ради о *полупреведеницама* и *преведеницама*, уз неретко напуштање изворног творбеног модела и прелазак у нови у српском језику.

3.1.2.1. Полуи преведенице

Код овог обрасца српски језик преузима немачки модел сложенице уз истовремено превођење једне од НК, док друга пролази само примарну адаптацију. Примери који следе попут:

der Abschleppdienst – *шлей-служба*, **die Autobahn** – *аутоауџи*; **die Klimaanlage** – *клима-уређај*, **der PVC-Boden** – *ПВЦ-џод*, **die Schiebetür (V-N)** – *шибер-враџа*¹³, **der Schienenzug** – *шиновоз*, **das Sperrholz** – *шибер-џлоча*, **der Windgenerator** – *ветрогенератор*, **der Windpark** – *ветропарк*;

показују да се најчешће преводи основичка НК (2.НК), а да су примери попут последње две полусложенице могући али ређи. У њима је преведена детерминативна НК (1.НК), а основичка само примарно адаптирана. *Полуи преведенице* се у српском паралелно реализују као полусложенице и сложенице и најчешће се срећу код *именица* као врсте речи.

3.1.2.2. Промена модела – редукција

Многе лексеме у српској дериватологији бивају означаване као германизми, иако оне као такве не постоје у немачком језику. Најчешће се ради о резултату скраћивања (*редукција*): а) *полупреведенице на примарно адаџирану немачку 1. НК*, уз изостављање основичке НК; б) *скраћивање сложенице на групу НК* преведену на српски. Примери који сле-

13 Погрешном фонетском адаптацијом детерминативне конституенте у наведеном примеру долази до промене структуре сложенице, у немачком (V + N), у српском (N + N).

де илуструју ту појаву показујући истовремено да се скраћивање (редукција) не врши према немачким правилима. У немачком се пре свега ради о немогућности скраћивања детерминативне *сложенице* на детерминативну (прву) НК, уз задржавање категоријалног (семантичког) обележја које по правилу носи 2. НК као *хипероним*, а што је овде случај. Сербокроатистика не бележи овај творбени образац. Уочава се, међутим, да су на овај начин деривирани именице, а по по правилу реч је о њима, најчешће мушког рода, независно од основе, у случају да је она редукована (тип а); уколико је полупреведеница редукована на преведену 2. НК (тип б), онда она носи морфолошку структуру. Упореди:

die Dreschmaschine – *греш*, **der Gepäckraum** – *џејек*, **der Haarfön** – *фен*, **die Klimaanlage** – *клима*, **der Kombi** – *комби*, **der Leerlauf** – *лер*, **der Lockenwickler** – *виклер*, **die Schlagsahne** – *шлаџ*, **die Speisekammer** – *шпјајз*, **der Zimmerkollege** – *цимер*, **die Gehaltserhöhung** – *повишица*, **der Phasenprüfer** – *брифер*.

3.2.2.3. Промена модела – редукција + деривација

Многе немачке детерминативне сложенице препознајемо у савременом српском језику као деривате са *џерманизмом као основичком НК* и *српским творбеним морфемом*. Овакве творбене конструкције су резултат два истовремена процеса: редукције немачке детерминативне сложенице на 1.НК (детерминативна), примарно адаптирану, уз истовремену деривацију уз помоћ српских суфиксалних морфема. Ове морфеме имају функцију синтаксичке транспозиције и постају носиоцима категоријалних обележја, што је код сложенице иначе 2.НК. Упореди следеће примере:

die Aktentasche – *актџовка*; **der Folklore-Tänzer** – *фолклорац*; **der Kanarienvogel** – *канаринац*, **der Kofferbesitzer** – *кофераши*; **die Kombinierzange** – *комбинирке*; **die Kugelbahn** – *куџлана*, **das Schmirgelpapier** – *шмирџла*, **die Sicherheitsnadel** – *зихерница*.

3.2.3.1. Експлицитни деривати – џерманизам као основичка НК + српски суфикс

Овај творбени образац среће се у српском језику код *џлаџола*, али није редак ни код *именица*. У односу на немачки као ЈД, деривати у српском као ЈП фактички се разликују само по суфиксу који је носилац синтаксичке транспозиције и категоријалне структуре, идентичне оној у ЈД, дакле немачком. Основичка НК је примарно адаптирана. Упореди:

abblenden – *аблендовати*, **blinken** – *блинкаџи*, **fehlen** – *фалиџи*, **dünsten** – *динсџаџи*, **häkeln** – *хеклати*, **heften** – *хефџаџи*, **jodeln** – *јодловаџи*, **die Kanzlerin** – *канцеларка*, **kiebitzen** – *кибиџоваџи*.

3.2.4. Преведенице и њихови творбени обрасци

Преведенице (нем. *Lehnübersetzung*) су изузетно продуктиван образац преузимања лексике из ЈД у ЈП. Под тим не подразумевамо нужно лексичке структуре, најчешће дефинисане као *калк*, с акцентом на преузимању творбеног модела из ЈД у ЈП уз истовремено комбиновање домаћих елемената (уп. Шипка 2006: 104; Бабић 1984: 10). Многе напред наведене и тумачене германизме срећемо и као *преведенице* без нужно идентичног творбеног модела попут напред назначених.

3.2.4.1. Преведенице – сложенице и њихови обрасци

3.2.4.1.1. Детерминативне сложенице

Примери попут: **das Unterhemd** – *пошкочуља*, **der Übermensch** – *нашчовек*, **das Über-Ich** – *над-ја*, **das Unterbewußtsein** – *подсвесћ* показују и у ЈД и ЈП *сложеницу* као модел, *детерминативну* сложеницу као образац са идентичном творбеном структуром: **Adv. + N.**

3.2.4.1.2. Посесивне сложенице

У доступном нам материјалу забележили смо мали број *преведенице са посесивном сложеницом* као образцем, мада овај није ретак у српском језику. Многе од њих српски је преузео из Гримових бајки као у: **das Rotkäppchen** – *црвенкапа*, **das Goldlöckchen** – *златококса*, **der Nackthals** – *золошија*.

3.2.4.1.3. Промена модела – редукција + експлицитни деривати

Као и код многих других примера напред, тако и овде бележимо случајеве да германизми, у ЈД детерминативне сложенице, секундарном адаптацијом, тачније превођењем, мењају творбени модел тако да 1. НК бива преведена на језик прималац (српски), а основичка НК се изоставља и трансформише у српски суфикс у функцији синтаксичке транспозиције који поприма категоријална обележја основичке НК из ЈД. Упореди: **der Aschenbecher** – *пепелара*, **die Blutwurst** – *крвавица*, **die Dampfmaschine** – *парњача*, **die Dreschmaschine** – *вршалица*, **die Kühltruhe** – *замрзивач*, **der Liegestuhl** – *лежаљка*; **der Packträger** – *пртљажник*, **der Rohstoff** – *сировина*, **das Stubenmädchen** – *собарица*, **der Feuerwehrmann** – *вајрогасац*.

3.2.4.2. Преведенице – деривати и њихови обрасци

Германизми-деривати преузети из немачког језика превођењем састоје се из две НК. Прва или основа представља превод одговарајуће НК у немачком језику, а друга је суфикс из система српског језика који се комбинује са преведеном НК. Ова структура би одговарала генерално образцу:

3.2.4.2.1. Преведенице – експлицитни деривати

Ово илуструју следеће ЈЈ: **der Bohrer** – *бушилица*, **der Schalter** – *прекидач*, **tanzen** – *илесати*, **der Wecker** – *будилник*, **der Unternehmer** – *предузетник*.

Увидом у језички материјал долазимо до спознаје да су у оба језика, ЈД и ЈП, веома продуктивни *дефразални деривати* који нису увек и сложено-суфиксалне конструкције. Уколико јесу, говоримо о творбеном обрасцу:

3.2.4.2.2. Преведенице – експлицитни дефразални деривати

Примере као што су: **der Arbeitgeber** – *послодавац*, **der Arbeitnehmer** – *послопримац*, **der Biertrinker** – *пивоица*, **der Fischfänger** – *риболовац*, **der Selbstauslöser** – *самоокидач*, **die Selbstbedienung** – *самойослуживање* карактерише следећа структура: 1.НК представља у оба језика *срасли вербални фрази*, у наведеним примерима *преведена* на српски језик, која додавањем *српских суфиксалних* морфема као 2.НК изводи по правилу именицу као дериват, у германистичкој литератури под називом *Zusammenbildung*, у сербокroatистици сложено-суфиксални дериват.

3.2.4.2.3. Преведенице – дефразални деривати без суфикса

Доле наведене примере дериватологија како немачког тако и српског језика оставила је великим делом нерешеним и двосмисленим. То се односи како на творбени модел тако и творбени образац (детаљније о овоме код Лалић 2013). Прва два примера у немачком као ЈД недвосмислено спадају у категорију експлицитних дефразалних деривата са сраслом вербалном фразом као базом и суфиксом **-er**; у српском овај суфикс кореспондира са нултим суфиксом. Остаје, међутим, нејасно у који тип деривата слависти сврставају овакве творбене конструкције. Према германистичкој дериватологији, био би то имплицитни дериват (Флајшер 1969), или данас све чешће у употреби конверзија (Флајшер/Барц 1992). Наведени творбени образац могао би се интерпретирати и као редукција од *струјомерач* или *водомерач*.

Упореди: **der Stromzähler** – *струјомер*, **der Wasserzähler** – *водомер*, **der Fischfang** – *риболов*, **die Gasleitung** – *гасовод*, **der Wasserfall** – *водопад*.

Посебан проблем за дериватологију представљају примери без суфикса – *Fischfang* – *риболов* (исти модел и образац у оба језика) и лексикализовани *Wasserfall-* *водопад*. С обзиром на то да се 2.НК у оба језика јавља као слободна морфема, ове конструкције сврставају се у *сложенице*. Као аргумент наводи се способност 2.НК да функционира као база деривата нпр. *ловац*, док примери попут: *мишоловка*, *муволовка* искључују ту могућност, а слично је и са немачким. У свим наведеним конструкцијама основу или базу представља *срасла вербална фраза* као 1.НК, која твори

*дериваће без суфикса (nomina actionis)*¹⁴. Критеријум за разликовање наведеног типа деривата од сложеница је парафраза; инфикси овде не играју битну улогу, утолико пре што се они јављају и код сложеница и код деривата.

Скраћенице и симболи

Adv — адверб (прилог).

НК — непосредна конституента (база V деривациона морфема (слободна или везана).

N — именица.

ЈП — језик прималац.

ЛЈ — лексичка јединица, лексема.

С — симплекс, једноморфематна (проста) лексема.

ТК — творбена конструкција (структура од две деривационе конституенте).

ТО — творбени образац (подструктура у оквиру деривационог модела).

V — глагол.

VP — вербална / глаголска фраза.

ФЛ — фразеолексема / фразеологизам / фразама.

Литература:

Ајдуковић 2012: Јован Ајдуковић, *Радови из лингвистичке контактологије*, Београд: Фото футура.

Бабић 1984: Stjepan Babić, Njemačke prevedenice u hrvatskom ili srpskom jeziku, у: Јован Јерковић (ред.), *Лексикографија и лексикологија: зборник реферата*, Београд: САНУ, Филолошки факултет, Нови Сад: Институт за јужнословенске језике Филозофског факултета, Матица српска, 10–14.

Бихмајер 2010: Harald Bichmeier, Biljana Golubović: *Germanismen im Serbischen und Kroatischen (= Slavistische Beiträge 459)*. Otto Sagner: München 2007. <http://www.zeitschrift-fuer-balkanologie.de/index.php/zfb/article/viewFile/228/228> (10.8.2014)

Голубовић 2007: Biljana Golubović, *Germanismen im Serbischen und Kroatischen*, München: Otto Sagner.

Дасовић и Крањчевић 2003: Mirjana Dasović, Milan Kranjčević, *Germanizmi u čakavskim mjesnim govorima južne Gacke*, Grad Otočac, 7, Otočac, 2003, 139–167.

Елшлегер 2008/2009: Günther Öhlschäger, *Einführung in die germanistische Sprachwissenschaft. Theoretische und methodische Grundlagen* <https://www.uni-leipzig.de/~oehl/WS-0809VorlesungEinfuehrungWortbildung.pdf> (18.8.2014)

Клајн 2002: Иван Клајн, *Творба речи у савременом српском језику. Део 1, Слагање и префиксација*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Клајн 2003: Иван Клајн, *Творба речи у савременом српском језику. Део 2, Суфиксација и конверзија*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

14 Моч (1999: 321) овај тип деривата сврстава у чисту номинализацију (*reine Nominalisierung*), подводећи под њу и такозване **-ung-Derivate** (српски **-ње**), те конверзију.

- Костић 2007: Јелена Костић, *Именице настале конверзијом у савременом немачком књижевном језику и њихови преводни еквиваленти на српском*, докторска дисертација, Београд: Филолошки факултет.
- Крпан 2013: Tomislav Krpan, Germanizmi u narodnom listu od 1955. do 2005. godine, u: *Liburna* Vol.2, Br.2. 9–36. hrcak.srce.hr/file/175450 (12.8.2014)
- Лалић 2013: Mihaela R. Lalić, *Именичка творба речи у немачком и српском језику*, докторска дисертација, Nikšić. <http://eteze.ucg.ac.me/application/showtheses?thesesId=26> (23.1.2015)
- Мемиић 2014: Nedad Memić, *Rječnik germanizama i austrijacizama u bosanskoj jeziku. Wörterbuch der Germanismen und Austriazismen im Bosnischen*, Sarajevo: Connectum.
- Милковић 2010: Alen Milković, *Normiranje neologizama u hrvatskom језику*, докторска дисертација, Zagreb, http://darhiv.ffzg.unizg.hr/2347/1/480367.Normiranje_neologizama_u_hrvatskoj_jeziku_doktorski_rad_Alen_Milkovic.pdf (8.8.2014)
- Моч 1999: Wolfgang Motsch, *Deutsche Wortbildung in Grundzügen*, Berlin: de Gruyter.
- Оксаар 2004: Els Oksaar, Terminologie und Gegenstand der Sprachkontaktforschung, у: Werner Besch et al., *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*. 4 Teilband. Berlin: de Gruyter, 3160–3171.
- Осман 1992: Nabil Osman, *Kleines Lexikon untergegangener Wörter. Wortuntergang seit dem Ende des 18. Jahrhunderts*, 6.unveränd.Aufl., München: Beck.
- Павић Пинтарић 2011: Anita Pavić Pintarić, *Germanizmi u varaždinskom kajkavskom govoru*, http://www-gewi.uni-graz.at/gralis/Educarium/2011-2012/docs/Pintaric_Germanizmi_u_varazd_kaj.ppt (23.1.2015)
- Петронијевић 2013: Božinka Petronijević, Deutsche Kultur und Sprache in Serbien aus historischer Perspektive, у: Gönc/Boose/Petronijević/Wrobel: *Treffpunkte Literatur, Sprache und Diktik im deutsch-serbischen Dialog*. Hohengehren: Schneider Verlag, 118–148.
- Петронијевић 2015: Božinka Petronijević, *Beiträge zur kontrastiven Wortbildung deutsch-serbisch und serbisch deutsch*, Београд: Јасен
- Пишкорец 2005: Velimir Piškorec, *Germanizmi u govorima đurđevečke Podravine*, Zagreb: Filozofski fakultet.
- Тошовић 2012: Бранко Тошовић, *Творбени туризам*, http://www.ireteslaw.ispan.waw.pl/bitstream/handle/123456789/70/353_pdfsam_Tvorba%20reci%20i%20njeni%20resursi%20u%20slovenskim%20jezicima%20-%20prelom%20i%20cip.pdf?sequence=1 (22.1.2012)
- Тулић 2010: Jasmina Tulić, *Deutsche Lehnwörter im Bosnischen. Geschichte und aktuelle Entwicklung*, Diplomarbeit Universität Wien http://othes.univie.ac.at/11746/1/2010-10-01_0509917.pdf (18.8.2014)
- Филиповић 1986: Rudolf Filipović, *Teorija jezika u kontaktu: uvod u lingvistiku jezičnih dodira*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti: školska knjiga.
- Флајшер 1969: Wolfgang Fleischer, *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache*, Leipzig: VEB Bibliographisches Institut.
- Флајшер и Барц 1992: Wolfgang Fleischer, Irmhild Barz, *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache*, Tübingen: Niemeyer.
- Црнић и Маџан 2011: Mirjana Crnić, Željka Macan, Germanizmi u štokavskim ikavskim govorima Gorskoga kotara, u: *Fluminensia* 23, 7–21, hrcak.srce.hr/file/116316 (23.1.2015)
- Шипан 2002: Thea Schippan, *Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache*, Tübingen: Niemeyer.
- Шипка 2006: Danko Šipka, *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*, Novi Sad: Matica Srpska.
- Штебић 2006: Barbara Štebih: Sustavna obrada posuđenica u hrvatskom језику (Lelija Sočanac; Orsolya Žagar-Szentesi; Dragica Dragičević; Ljuba Dabo-Denegri; Antica Menac; Anja Nikolić-Hoyt: Hrvatski језик u dodiru s europskim језicima, Nakladni zavod Globus,

Zagreb, 2005.), u: *Rasprave*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, knj. 32(2006); <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:ayJhkHhQ1xMJ:hrcak.srce.hr/file/14593+&cd=3&hl=de&ct=clnk&gl=de> (9.8.2014)

Штебић 2006 а: Barbara Štebih, Transmorfemizacija imeničkih germanizama u kajkavskome književnom jeziku, u: *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 32, 295-310, hrcak.srce.hr/file/14324 (23.1.2015)

GERMANISMEN UND IHRE WORTBILDUNGSMUSTER IM GEGENWARTSSERBISCH

Zusammensetzung

Germanismen als Wortbildungsstrukturen (WBK) ,übernommen ins Serbische als Aufnahmesprache aus dem Deutschen als Geberersprache, stellen immer noch einen lebendigen Wortbildungsprozess dar, der sich in zweifacher Weise widerspiegelt; durch primäre Addaptation sind so aus dem Deutschen ins Serbische zwei Wortbildungsmodelle eingegangen –Kompositum (Zusammensetzung) und Derivation mit Komposita und Derivaten als dessen Ergebnis , angepasst an das serbische morphologisch-phonetische Sprachsystem; als Resultat sekundärer Addaptation liegen im serbischen Wortbildungssystem *Lehnübersetzungen* vor als *Komposita* in Form von: *Halblehnübersetzung, Modellreduktion, Reduktion zugleich mit Derivation*; bei den Derivaten kommen folgende WBK vor: *Lehnübersetzungen als explizite Derivate, Lehnübersetzungen als Zusammenbildungen* und *Lehnübersetzungen als suffixlose Zusammenbildungen*.

Schlüsselwörter: Kontaktlinguistik, Gebersprache, Nehmersprache, Deutsch, Serbisch, Wortbildungsstruktur, Wortbildungsmodell, primäre Addaptation, sekundäre Addaptation, Kompositum, Derivat, Lehnübersetzung

Božinka M. Petronijević

Сања Ђуровић
 Универзитет у Крагујевцу
 Филолошко-уметнички факултет

ТВОРБЕНО-СЕМАНТИЧКА АНАЛИЗА ЛЕКСЕМЕ КЉУЧ

У раду је извршена творбено-семантичка анализа основне лексеме *кључ* и њених деривата. Представљени су творбени модели, издвојена творбена основа и суфикс и упоређивана су значења основне лексеме са значењима деривата како би се установиле продуктивне семе. Деривационо гнездо лексеме *кључ* анализирано је на корпусу који је прикупљен из РСАНУ и РМС.

Кључне речи: лексема, деривационо гнездо, творба речи, семантика, суфикс, дериват

1. Деривационо гнездо лексеме *кључ* образовано је на основу РСАНУ¹ и, по потреби, допуњено из РМС². Анализиране су речи настале суфи-ксацијом и то детаљно, реч по реч, у циљу приказивања творбених модела. По творбеном принципу одвојени су првостепени, другостепени и трећестепени деривати и груписани према врсти речи. Сложенице и префиксалне творенице са овом именицом у основи овде нису анализиране.

Циљ рада био је да се покаже и творбена и семантичка продуктивност именице *кључ*.

2. У морфолошком погледу именица *кључ* је мушког рода, мења се по првој деклинационој врсти и у множини има двојак облике са проширеном и непроширеном основом (*кључеви* и *кључи*), с тим што је облик са проширењем основе много фреквентнији.

3. Лексема *кључ*³ је полисемантична реч и у РСАНУ бележе се тридесетдве семантичке реализације ове лексеме и двадесетак израза, што указује на богат семантички садржај.

Основно значење ове лексеме је *метално оруђе за отиварање и зативарање врати*. Богату полисемантичку структуру ова лексема развија преко функције *кључа*.

Метафором, *кључ* постаје све чиме се може вршити отварање и затварање. Тако је *кључ назив за разнолика оруђа и сл. којима се разни предме-*

1 РСАНУ – *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Српска академија наука и уметности.

2 РМС – *Речник српскохрватског књижевног језика*, Матица српска.

3 Свесловенска и прасловенска реч. Првобитно значење је *савинућ предмет*. Реч *кључ* је изведеница од *kljuka* = кука, квака, помоћу суфикса – *io* (**klju – io*), а та је од основе *klju-* помоћу суфикса –*ka*. Основа *klju* – је балтословенска основа.

ти, механизми и сл. отварају и затварају, покрећу или подешавају за рад, одн. којима се одржава какав отвор или затварач на њему и сл. Кључ може бити покрећна дирка којом се отварају и затварају рује на дува-чким инструментима, затим брана, устава, која се по потреби диже и спушта; метална направа којом се живојини држе отворена уста при прегледу или операцији усне дупље и ушнице алатка која служи за отварање нечега (конзерви, металних затварача и сл.) или представља део на сложенијим предметима и механизмима који служе као регулатор или којим се какав механизам савља у покрећ.

Свако разјашњавање је некакво отварање, па захтева кључ. Тако кључ престаје да буде само алатка и постаје начин или пут у разјашњавању. Кључ је систем разрешених знакова какве шифре, одн. на специфичан начин писаној тексти, са ознаком вредности сваког знака, одгонетка, објашњење, шифре, знакова. Кључ је начин и у значењу: утврђени бројни однос по коме се међу члановима какве заједнице одређује учешће у чему (расподели добара и терета обавеза, заснућености у форумима и сл.). Кључ је по истој формули и средство за разјашњење неке тајне, решење неког проблема, постизање неког циља; чињеница од пресудног значаја, одлучујући фактор.

Кључ је алатка за отварање нечега, уопште начин за решавање проблема. Кључ постаје и утврђење, место, положај који затвара или брани неки крај, најважнија позиција, главно уориште; положај, место, обласи од највеће важности у стваришном, привредном, политичком и др. погледу.

Из ове примарне функције кључа – отварања и затварања следи функција повезивања. Све што отвара пут ка нечему, спаја претходно са потоњим, са оним што је управо кључем отворено.

Због тога је кључ сјојни елемент, веза у каквом слећу, низу, систему грађе и сл. Кључ је алка, карика за каишеве на хаму, затим завршни, највиши камен којим се везује свод итд.

На основу семантичког варирања претпостављамо да ће и деривати развијати значења преко функције кључа да отвара и затвара, као и функције повезивања.

4. Анализа деривационог гнезда именице кључ

4.1. Првостепенни деривати из категорије именица

Кључ-ак деминутив од кључ; кључ (анал. жорњи зглавак на задњим ногама у коња или вола). Суфикс -ак је деминутивни суфикс и често уноси и црту хипокористичности, што овде није случај. У основном значењу, семантика деривата се поклапа са семантиком именице кључ, а суфикс -ак уноси додатну нијансу деминутивности, односно значење мали. У секундарном значењу деривата, које се поклапа са једним од секундарних

значења мотивне именице, ова изведеница специјализује своје значење и деминутивност је у другом плану.

Кључ-ар онај који држи кључеве зграде и води рачуна да буду закључане одређене просторије, улаз и сл. Поред овог значења забележена су и следећа: *чувар затвора, подрумар, настојник имања, мајстор који израђује кључеве – бравар*. Изведеница припада именицама типа *potina agentis* са продуктивним суфиксом *-ар*. Као и многе именице овог типа ова изведеница значи и произвођача кључева и оног ко има кључеве и њима се служи. Очекивано примарно значење требало је да гласи *мајстор који израђује* кључеве, на основу продуктивног творбеног образаца именица овог типа. Ипак, РСАНУ ово значење бележи као секундарну семантичку реализацију. Сва значења ове именице развијају се преко функције кључа да отвара и затвара, и та особина се преносе, на човека који посредно, уз помоћ кључева, отвара и затвара неку просторију тј. зграду, затвор, подрум и сл.

Кључ-ац покр. Лексема има упутну одредницу на лексему *кључ* (*младица, садница винове лозе*). Именице изведене суфиксом *-ац* од именичких основа су деминутиви, етници или именице различитих значења. Лексема *кључац* спада у трећу скупину именица и има специфично термилошко значење. Иако нема одредницу дем., сама дефиниција да је то *младица*, садржи једно од значења које имају умањенице.

Кључ-ерина *ауџментатив и пејоратив од кључ*. Исти пример наводи и С. Бабић уз суфикс *-ерина* и даје коментар: „Од десетак именица са суфиксом *-ерина* само је *кућерина* у опћој употреби. Од осталих само по која има сувремену потврду: *кључерина* ... Мјесто изведеница с тим суфиксом обичније су изведенице са суфиксом *-ешина*” (Бабић 1986: 233). На основу нашег језичког осећања, сматрамо да је пејоративно значење изразитије. Олга Ристић изведенице са суфиксима *-аџа*, *-уџа*, *-ина* (*-ешина*, *-уљина*, *-ерина*, *-урина*, *-уштина*) сврстава у скупину именица са значењем нечег великог и ружног, старог, страшног (Ристић 1970), што је потврда да је овај суфикс уобичајен само у *кућерина* (Клајн 2003: 103).

Кључ-етина *ауџментатив и пејоратив од кључ*. Суфикс *-ешина* је плодан аугментативни суфикс и уноси и разна значења као додатна, у овом случају пејоративно. Као што смо у оквиру претходног примера закључили, и овде је пејоративно значење изразитије од основног аугментативног. Семантика ове именице поклапа се са именицом у основи уз додатне нијансе у значењу, аугментативност и пејоративност.

Кључ-ина *ауџментатив и пејоратив од кључ*. Творба именица с овим суфиксом је плодна и најчешће значење изведеница од основа именица је аугментативно.

Ова два облика аугментатива (*кључешина* и *кључина*) налазе се у РСАНУ под једном одредницом, што говори о њиховој семантичкој повезаности и заменивости у употреби. Значење ових аугментатива може се превести преобликом *велики кључ* уз додатно подругљиво, погрдно

значење, односно пејоративно. По нашем језичком осећању, пејоративно значење је изразито код ових аугментатива.

Кључ-ић *деминутив од кључ*. У секундарној семантичкој реализацији РСАНУ бележи значење које је специјализовано и део је ботаничке лексике: *кончасті орџан у биљака ђењачица којим се ђриџијају уз ослонац, виџица, брк*. Суфикс *-ић* је плодан у творби деминутива и изведене именице са овим суфиксом значе *мали*, у овом случају, *кључ*. РСАНУ не бележи додатна значења.

4.2. *Првосџейени деривати из категорије ђридева*

Кључ-ани, -а, -о *који се односи на кључ*. Опште значење *придева на -ани* је односно, са значењем имати оно што значи основна именица, обилovati тиме, бити од тога. То значење се и овде потврђује.

Кључ-аст, -а, -о *сличан кључу*. Стјепан Бабић *придеве* изведене овим суфиксом сврстава у групу *придева* који значе сличност. „*Придеви са суфиксом -асті* изведени од именица значе сличност с неком особином именице у *придевској основи*” (Бабић 1986: 432). Најчешћа је сличност по облику што је случај и код *придева кључасті, -а, -о*.

Кључ-ни, -а, -о Основно значење је: *који се односи на кључ, на кључеве, који је у вези са кључем, с кључевима*. У секундарним семантичким реализацијама РСАНУ бележи следећа значења: *који одређује џон, који даје инџонацију*, које је развијено преко секундарне семантичке реализације именице у основи (муз. *знак на џочетџку ноџноџ система којим се одређује висина ноџа у џоџе систему*), затим *који чини кључ, који улази у састав кошџанџ зџлоба, кључа, кључева*, које је засновано на секундарном значењу именице *кључ (кошџани зџлоб уџиџџе)* и значење које је у Речнику обележено одредницом *фиг. џлавни, основни; који заузима истакнуџ џоложај у џеоџрафском, економском, џолиџичком, сџратџешком и сл. џџледу; који чини џлавну џачку у систему одбране, џресудно важан за одбрану*, које је развијено преко комбиновања две секундарне семантичке реализације именице *кључ (средствџ за разрешење неке џајне, решење некоџ џроблема, џџџизање некоџ циља; чињеница од џресудноџ значаја, одлучујуџи факџор и уџврђење, местџо, џоложај који заџвара или брани неки крај, најважнија џозиција, џлавно уџџриџџе; џоложај, местџо, обласџ од највеће важносџи у сџратџешком, џривредном, џолиџичком и др. џџледу)*. Фреквентна употреба овог *придева* у значењу *џлавни, основни*, ставила је у други план основно значење овог *придева*. У овом значењу *придев кључни, -а, -о* постао је део устаљених *придевско-именичких синтагми* (*кључна ствар, кључно питање, кључни члан (екипе, тима и сл.)*, *кључни одговор и сл.*).

Придеви са суфиксом -ни имају опште значење *који се односи на оно што означава именица у основи*. Суфикс *-ни* долази на основе именица које значе *неживо, конкретних и апстрактних*. *Придеви* изведени овим

суфиксом представљају бројну групу у нашем језику, што значи да је њихов модел образовања врло продуктиван.

Кључ-ски, -а, -о који се односи на *кључ*. У погледу творбе, овде се ради о суфиксу *-ски*, где долази до губљења сугласника због тешко изговорљиве сугласничке групе и остаје **кључки**. Овај облик представља дублет са придевом *кључни, -а, -о*, али разлика је у учесталости употребе. Придев *кључни* је убедљиво фреквентнији. То се потврђује и у литератури: „У пару је обичнији придјев на *-ни*, а придјев на *-ски* на рубу је књижевне употребе” (Бабић 1986: 382).

4.3. *Првосћејени дериваџи из катјеџорије глагола*

Кључ-етати несвр. покр. *ићи ударајући кључем о кључ (о коњу)*. Глаголи изведени суфиксом *-етати* сврстани су код С. Бабића у део творбе глагола од усклика и творбе пејоративних глагола (*лујетати* – *неуџодно лујати*, *џоворити* *којешти*) (Бабић 1986: 477). Глагол развија значење преко секундарног значења именице *кључ* (*џорњи зџлавак на задњим ноџама у коња или вола*).

4.4. *Друџосћејени дериваџи из катјеџорије именица*

Кључ-а – ње *џл. им. од кључати*. Именица је настала према продуктивном моделу – гл. основа + *-ње*.

Кључ-ар – ење *џл. им. од кључарити*. Именица је настала према продуктивном моделу – гл. основа + *-(е)ње*.

Кључ-ар – ица *жена кључар; домаћица*. Секундарна значења су: *џорба која се закључава; кључарка*. У реализацији основног значења суфикс *-ица* је моциони суфикс. Секундарно значење је специфично и настало је асоцијацијом са функцијом кључа да закључава.

Кључ-ар – ка *в. кључарица*. Секундарна значења су: *дрвена џолуџа за заџиварање враџа, заџор, засовница и клин који сџаја или дрџи у одреџеном џолоџају делове каквоџ слоџеноџ џредмеџа (на кошу у воденици, на враџима долаја за шџављење коже и сл.)* и имају одредницу покр. Секундарна значења су развијена преко повезивања лексема *кључ – враџа* и њиховог меџусобног повезивања значења.

Кључ-ар – ник *кључар*. У овом случају можемо говорити о синонимним суфиксима *-ар*: *-ник*. Изведенице са овим суфиксом придодатим на именичку основу значе најчешће особу. То се и потврђује.

Кључ-ар-ство *кључарска служба*. Ова именица је настала продуктивним моделом творбе апстрактних именица суфиксом *-ство*.

Кључ-ан – ица *кључаоница*. Секундарне семантичке реализације су *сџојница на каквом слоџеном џредмеџу (руја кроз коју џролази велики клин, клин који сџаја делове и сл.); месџо које брани џрилаз, који заџивара какав крај, чврсџо уџврђење; џлавна одбрана; кључњача*. По нашем језичком осећању, ова лексема је карактеристична за хрватску варијанту,

а у српском језику је *кључаоница*. Потврду творбеног обрасца налазимо код Бабића (1986: 152) и Клајна (2003: 165).

Кључ-ан – ка покр. *део примитивне дрвене браве, њоснаџа дашчица у чије зарезе уџада скакавица џри заџварању*. Потврду творбеног обрасца налазимо код Скока (1971–1974) уз напомену да се лексема везује за бугарски и хрватски језик.

4.5. Дружостејени дериваџи из категорије *придева*

Кључ-ар – ев, -а, -о / Кључ – ар – ов, -а, -о који *џриџада кључару*. Белић истиче распрострањеност ових наставака код изведеница у значењу предмета (Белић 1949: 187). „Суфикс *-ов/-ев* је присвојни суфикс, аналоган суфиксу *-ин*. Долази на именице мушког рода (сем оних са завршетком на кратко *-а*) и средњег рода” (Клајн 2003: 295).

Кључ-ар – ски, -а, -о који *се односи на кључаре: ~служба, ~радња*. Ово је пример продуктивне творбе присвојних придева на *-ски*.

4.6. Дружостејени дериваџи из категорије *глагола*

Кључ-ар – ити несвр. *обављаџи дужности кључара, радиџи као кључар*. Секундарно значење има стилску одредницу покр. и гласи: *држаџи све џод кључем самовољно одређујући џоџребе укућана*.

4.7. Трећестејени дериваџи из категорије *именица*

Кључ-ал – н – ица < *кључаоница*, *руџа за кључ у брави*. Секундарно значење је *брава; најрава за закључавање уоџиџе*. Петар Скок у ЕР наводи и неологизам *кључарница* – „дућан за кључе”.

4.8. Трећестејени дериваџи из категорије *придева*

Кључ-ар – иц – ин, -а, -о < *кључаричин, -а, -о* који *џриџада кључарици*. Придев је настао по продуктивном моделу грађења придева на *-ин* и значење је очекивано.

5. Деривационо гнездо лексеме *кључ* има двадесет седам деривата из класе именица, придева и глагола, док се прилошки деривати не реализују. Највећи је број именичких деривата (17), затим придевских (8) и само два глаголска деривата. Највећи број деривата је из класе именица које су творбено продуктивне до трећег степена деривације. Дериват трећег степена јавља се и у класи придева.

У семантичком погледу најпродуктивније је значење преко функције *кључа* да отвара и затвара, као и функције повезивања, што је било постављено и као очекивано.

Лексема *кључ* је и творбено и семантички продуктивна. Речник САНУ бележи тридесет два значења и двадесет седам изведеница. Ако се узме у обзир да су овим радом обухваћене само творенице добијене додавањем суфикса (деривацијом), јасно је да је деривационо гнездо ове

лексема још шире када се укључе сложенице (нпр. *кључоноша*), префиксалне творенице (нпр. *йрокључаџи*, *оџкључаџи*, *закључаџи*) и сл. Бројне синтагме са придевом *кључни*, *-а*, *-о* (нпр. кључна ствар, кључна тачка и сл.) веома су честе и учиниле су да овај придев постане најфреквентнији у поређењу са осталим лексемама из овог деривационог гнезда.

С обзиром на развијену семантику основне именице могло се претпоставити да ће и творбени и семантички потенцијал бити још већи, али се семантички ова именица максимално реализује у оквиру саме лексеми *кључ*, док деривати најчешће имају само примарно и обично једно секундарно значење. Развијенију полисемију имају само именица *кључар* и придев *кључни*. Остали деривати су већином именице субјективне оцене.

Прилог 1. Деривационо гнездо

Лексема	Именице	Придеви	Глаголи	Прилози
КЉУЧ	кључак	кључани,-а,-о	кључетати	-
	кључар	кључки,-а,-о	кључарити	
	кључац	кључни,-а,-о		
	кључерина	кључаст,-а,-о		
	кључетина	кључарев,-а,-о		
	кључина	кључаричин,-а,-о		
	кључић	кључаров,-а,-о		
	кључање	кључарски,-а,-о		
	кључарење			
	кључарица			
	кључарка			
	кључарник			
	кључарство			
	кључана			
	кључаница			
кључанка				
кључаоница				

Литература:

- Бабић 1986: Стјепан Бабић, *Творба ријечи у хрватском књижевном језику*, Загреб.
- Белић 1949: Александар Белић, *Савремени српскохрватски књижевни језик II део: наука о грађењу речи*, Београд.
- Ђуровић 2004: Сања Ђуровић, Деривационо гнездо лексеми *кућа*: творбено-семантичка анализа, у: *Наслеђе*, часопис за књижевност, језик, уметност и културу, год. I, бр. 1, Филолошко-уметнички факултет, Крагујевац, 83–103.
- Ђуровић 2009: Сања Ђуровић, Деривационо гнездо лексеми *гом*, творбено-семантичка анализа, у: Зборник са Међународне славистичке конференције у част 30 година славистике на Пловдивском универзитету, *Научни трудове - filologija*, том 46, кн. 1, zbornik A, Plovdivski universitet „Paisij Chilandarski”, Plovdiv, Bălgarija, 465–478.

Ђуровић 2010: Сања Ђуровић, Творбени потенцијал позајмљеница у оквиру лексичко-семантичке групе кућа и њени делови, *Српски језик, књижевност, уметност*, Зборник радова са научног скупа одржаног на Филолошко-уметничком факултету у Крагујевцу 30. 10 и 31. 10. 2009. у Крагујевцу, књ. I: Језички систем и употреба језика, Крагујевац, 151–171.

Ђуровић 2011: Сања Ђуровић, Творбено-семантичка анализа лексеме *враћа*, у: *Наслеђе*, часопис за књижевност, језик, уметност и културу, бр. 20, ФИЛУМ, Крагујевац, 77–86.

Клајн 2002: Иван Клајн, *Творба речи у савременом српском језику*, књ.1, Београд – Нови Сад.

Клајн 2003: Иван Клајн, *Творба речи у савременом српском језику*, књ.2, Београд – Нови Сад.

Ристић 1970: Олга Ристић, Лексичко-семантичке одлике творбе именица у неким делима српских и хрватских писаца, у: *Јужнословенски филолоџ*, 28, св. 1–2, 3–4 и св. 4–5.

РМС 1967–1976: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, Матица српска, Нови Сад.

РСАНУ 1959–: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Српска академија наука и уметности, Београд.

Скок 1971–1974: Петар Скок, *Етимолошки рјечник хрватскога или српскога*, ЈАЗУ, Загреб (ЕР).

FORMAL-SEMANTIC ANALYSIS OF THE LEXEME *KLJUČ*

Summary

The paper conducts formal-semantic analysis of the lexeme *ključ* (engl. *key*) and its derivatives. The derivational models are presented, derivation base and suffix are extracted and the meanings of the base lexeme compared to its derivatives to establish productive sems. The derivational nest of the lexeme *ključ* was analyzed on the corpus obtained from the dictionaries of the Serbian Academy of Sciences and Arts and Matica srpska.

Sanja Đurović

Милица РАДОВИЋ ТЕШИЋ
Универзитет у Београду
Учитељски факултет

ОСВРТ НА ЛЕКСИКУ ГРИГОРИЈА БОЖОВИЋА

Рад има за циљ да скрене пажњу на потребу испитивања лексике Григорија Божовића јер она нуди вишеструке закључке који могу бити од користи за мултикултурална истраживања. Пошто је код Божовићевих текстова претежно реч о добром познавању дијалектаских језичких идиома у вишеетничкој косовској средини пре стотинак година, али и појачаној свести за грађење функционалног књижевног језика између два светска рата – драгоцено би било да се његова лексика детаљно истражи.

Кључне речи: језик писца, лексика, дијалекат, лексички нивои, жива традиција

0. Два су разлога што сам се одлучила за ову тему.

Први, и важнији – за зборник посвећен 65-годишњици живота и рада проф. Р. Младеновића одабрала сам један кратак осврт на лексику Григорија Божовића, доводећи на тај начин Младеновићев дијалектолошки научни рад, фокусиран на језик шарске области, са писцем који је тим пределима крстарио, макар и из других разлога, и посветио им многе путописе, приче и репортаже. Стога би вероватно најдрагоценије паралеле, језичке пре свега (садржане у дијалозима и именима топонима, антропонима, хидронима, оронима и сл.), али и социолошке (у описима друштвених прилика после балканских ратова и између два светска рата) између резултата властитих дијалектолошких истраживања и Божовићевих запажања од пре скоро сто година, могао да повуче и формулише управо најбоље колега Младеновић.

Други, мање важан, али сасвим личан – Григорије Божовић је 1931. године обилазо Пиву („Крајина Лазара Сочице”) и боравио у кући у којој је рођена ауторка ових редова. О том путовању је оставио сведочанство у репортажи под насловом *Пој Раговић. Пива 19 јулија* (Са сликом и портретом), Политика, XXVIII/1931, стр. 6.

1. Постоје, дакле, додирне тачке између дијалектолошких испитивања и прича-репортажа које објављују поједини (путо)писци, којима је репортажни жанр веома близак, било да су новинари или књижевници. Када данас читамо путописну прозу Григорија Божовића, рецимо, по Дреници, по Косову, по Македонији („Маћедонији”) запажамо колики значај она има за филологију, не само као књижевни текст, него пре свега као језички, етнографски, демографски или политичко-социолошки документ једног времена. Зато су данас његове репортаже и приче посеб-

но драгоцено аутентично сведочанство једног временског периода, који може послужити макар за упоредбу са садашњим стањем у различитим областима живљења па и језичким такође. Када се демографска слика тих (а и многих других) крајева на подручју Косова и Метохије битно пред нашим очима мења – овакви текстови нам могу бити вишеструко од користи управо као аутентично чињенично сведочанство за научна изучавања и коментаре.

У свету се већ одавно дијалектолошка испитивања не обављају на класичан начин, тј. бележењем језичких чињеница, пре свега фонетских или морфолошких које су дивергентне или пак подударне у односу на књижевни језик. Модерна дијалектологија се бави оним што се терминолошки именује као „жива традиција”, где се на начин доступан и широј јавности утврђују поједине семио и лингвосфере, што упућују на знакове времена који се у неком облику одржавају до савременог доба. У таквим истраживањима лексика игра врло важну улогу.

2. Језик Г. Божовића посебно је драгоцен потврда једног истинског лексичког богатства традиције. За ономастичка истраживања, која се све мање могу спровести са информаторима словенског порекла, ваљало би свакао консултовати и (микро)топониме, хидрониме, орониме и др., који се у великом броју јављају у Божовићевом књижевном делу. Идући по Шари (с призренске или македонске стране), Божовић запажа у којим селима се говоре српски дијалекти („словенски израз”¹, каже Г. Б.), а у којим албански („арбанашки”). Како је текло преслојавање становништва види се из многих његових запажања: „Сви Горњоречанци”, пише Божовић у путопису „Горња Река”, „и људи и жене, болно се стиде што још говоре арнаутски и живо се труде да га оставе. Тај језик они не сматрају за матерњи говор, но за знак њихова робовања и рајетовања”. Стотине (микро)топонима кроз Божовићеве путописе и репортаже се сусрећу: *Сенце, Ојџе, Гора, Волковија, Беличица, Кичиница, Брбен, Боџдево, Кракорница, Бродец; Реч(је), Ситрезимир, Ничиур* („са *џуђим* именским кореном” – албанским), *Дубово, Жужња, Биба, Римница, Нивишиа, Гркаје, Тануша, Врбјане, Космач, Лаџушник, Пољанац, Љубоштрн, Љушош* итд. Ништа мање бројна нису ни имена и презимена саговорника и људи са којима се путописац сретао или разговарао.

3. Приповедач и новинар Григорије Божовић није после Другог светског рата био у лектири студената српске (нити југословенске) књижевности, а посебно не у средњошколској. Није се, значи, посебно изучавао, скоро ни помињао (или само стидљиво) на студијама књижевности све до транзиционих промена и распада југословенске државе. Судбина писца је позната – оптужен је као колаборациониста и стрељан у Београду 4. јануара

1 Божовић употребљава, нпр. за говоре по пределима Шаре, термин „словенски израз”, који би по нашем мишљењу био назив и за „језик Горанаца” који, како се у науци сматра, говоре дијалектом српског језика. Горанци, као етничка група српског порекла имају и данас сачувану српску етничку свест, обичаје, фолклор и сл.

1945. године.² Једино место где се у том временском периоду његово дело ипак нашло, било је у језичком одн. лексикографском корпусу који се дуги низ година формирао за израду Речника САНУ.³

Лексикографи на овом Речнику нису могли да не примете изузетно осебујан карактер Божовићеве лексике. Не знајући готово ништа о пи-сцу, упознавали су се са њим преко ексцерпираних лексикографске грађе, задржавајући се на њој гдекад (из различитих разлога) и нешто дуже од просечног времена потребног за обраду значења неке речи код примера неких других аутора. Поуздано знам да сам се са датом лексиком сретала од прве обрађивачке секције коју сам добила за обраду (1970. године *коагулација – коврљак*). У то време, а ни касније, сарадници (ни млађи ни старији) нису имали никакву писану или усмену препоруку да се лексика „проскрибованих” писаца који нису били лојални режиму (нпр. Ђилас, Шегедин и др.) не употребљава као потврда речи или њихових значења. (Не тврдим да неки истраживачи сарадници, у трофазној коауторској изради речника, нису у одабиру примера изостављали примере „проказаних” аутора, или им пак намерно давали предност.) Колико је мени познато, при изради и егземплификацији доминирао је или важио искључиво стручно-научни одн. лексикографски приступ а не политички или идеолошки. Нешто другачији однос је био према ауторима који су осуђивани од тога режима због квислиншког понашања одн. учешћа у четничким или усташким редовима (Будак, Божовић, Васић др.). Пошто је грађа из њихових дела ексцерпирана пре Другог светског рата, та лексика је раније ушла у заједнички корпус. У једном броју случајева је накнадно уклањана, бар према тврдњама неких старијих сарадника. Боље би било рећи да је игнорисана. То је, изгледа, важило само за оне ауторе чије су књиге забрањивале југословенске комунистичке власти. Познат ми је случај Мила Будака, чији су се примери и поред избацивања (после Другог светског рата) понекад могли наћи у грађи. Међутим, пошто је уклоњен из списка скраћеница цитираних дела, самим тим није се могао његов пример употребе (значења) речи наћи у Речнику. Будак је иначе важио као оснивач усташког покрета (њему се приписује слоган „Србе на врбе”). Влада Ф. Туђмана га је рехабитовала и данас више градова у Хрватској има улице са његовим именом (истине ради, у неким градовима су, због протеста левичарских странака, те табле уклоњене, нпр. у Сплиту). За разлику од школске лектире, грађа из дела Г. Божовића, Д. Васића, Св. Стефановића (сва тројица су стрељани после рата) ипак је остала у корпусу Академијина речника и кориштена по потреби и у одговарајућој

2 „За време Другог светског рата сарађивао је са италијанским окупаторима”, *Лексикон писача Југославије* (белешка Ж. П. Јовановића).

3 У дужем периоду ексцерпције књижевних дела, као грађа у *Речнику српскохрватског књижевног и народног језика САНУ* нашле су се следеће књиге Г. Божовића: *Приповејке* (Београд, 1924), *Приповејке* (Београд, 1926), *Узгредни записи* (Београд, 1926), *Црте и резе* (Београд, 1928), *Тешка искушења* (Београд, 1925), *Под законом, приповејке* (Београд 1939), *Неизмишљени ликови* (Београд, 1940).

мери. Са лексикографског становишта грађа из њиховог плодног књижевног опуса била је изузетно квалитетна.

4. Лексика Григорија Божовића је богата и вишеслојна. Писао је финим књижевним језиком, поштујући граматичку правилност, каква је преовлађивала код писаца (и новинара) између два светска рата. То је било време када се неговао књижевни језик и свесно унапређивао књижевни израз на основици новоштокавских говора. Требало је учврстити Вукову реформу и показати способност народног језика да изрази и најсуптилније нијансе и апстрактне садржаје. У лексички – то је значило поштовати белићевску граматичку норму, али показати све лексичке слојеве – од књижевних речи до покрајинских номинација које могу бити књижевне, наравно уз (у Божовићевом случају поготово) потребне турцизме, како у локалном тако и у књижевном изговору. Сам Божовић је био дубоко свестан своје обавезе за правилну употребу језика. У једном свом интервјуу каже: „Матерњи ми је дијалекат јужни, али пишем увек источним [мисли на источнохерцеговачки] и волим га, јер је он не само језик Београда, него и језик ослободилаца и „сабиратеља српских и поморских земаља”⁴. Сматрао је да писац треба да тежи тзв. „расном изразу”. У истом интервјуу каже: „Али бих садање млађе људе молио да не забораве да наш књижевни језик још није створен, према томе да језик уче и стварају, јер је литература, по моме, слика, стил и реч ... са мишљу нараштаја и оним путевима који из традиције једног народа избијају” (251).

За овај мали осврт на лексички потенцијал косовског књижевника и „Политикина” новинара користили смо књигу изабране путописне прозе *Чудесни кућови* (приредио Г. Тешић, Јединство, Приштина 1990). Данаас би за савременог читаоца већ реч *кућови* у свом основном (геометријском) значењу „углови” била ближа хрватском стандарду. Међутим, грађа Речника за значење из наслова књиге потврђује да је ова реч употребљена у старијем значењу „мањи периферни део неке територије који се граничи са неком другом територијом” и била врло распрострањена у српском језику, као и у неким другим значењима, нпр. „крај, предео” што се често среће, поред осталих, и у језику Десанке Максимовић (*Болесница је загледала сваки кућ шайћући*). Регионализми су данас и друга значења ове речи, нпр. „удубљење на зиду изнад огњишта” или „истурени део зида у кући изнад огњишта” и многа друга.

5. Као пример можемо узети семантизацију речи *нехарица*, где се посебно испољава специфичност лексике писца Г. Божовића и уочава колико је битно при обради познавати како пишчеве списатељске манире, тако и пишчеву говорну средину. У тексту се помињала реч Колашин, па сам, прочитавши шири контекст, схватила да је реч о Ибарском Колашину, а то је већ била косовска, а не црногорска, дијалекатска зона. Поменуто реч налази се семантички у ширем творбеном гнезду које чине одреднице негативне конотације: *нехар*, *нехара*, *нехаран*, *нехарица*, *не-*

4 Уп. Г. Божовић, *Чудесни кућови*, Приштина 1990, 254.

харник, нехарница, нехарно, нехарносћ. У основи ових негираних образовања налази је стари грцизам *har* који се данас код нас не говори⁵, а може се довести у везу и са грчким *haris* („благодат, милост, љубав”).

Речник САНУ показује да се ови облици јављају претежно на западној штокавској територији осим речи *нехарица* (дијал. *неарица*) која је потврђена јужним дијалектима (Јовићевић А.) и са више употребних значењских потврда из дела Григорија Божовића. Основно значења овог регионална „оно што је неповољно, штета, рђава ствар” се сусреће и у другим крајевима поред Божовићева примера (*Земљаџима нисам хџео досађивати, највише ради шџога да моје џосеџе не би смаџрали за нехарице: да ми не рекну „дошло Влаху царсџиво, џа јарча џо нашој Пешиџери”* (Бож. Г. 4, 121). Међутим, друго значење ове лексеме „препрека, сметња” потврђује се само у Божовићевом језику – *Нека виде касаблџиски мекани беџови каква је ово руџовска орлушина, која као џркосна орлушина нехарица сџиоји џрођу увек немирном Караџађу* (Бож. Г. 2, 106). *Њеџова жуџа ойкољена Арнауџима, сџиснуџа између шарских брџа око брзе реке, била је џоследња нехарица Турџину. Дрџала се у џрчу* (Бож. Г. 5, 45). Иста реч се, опет само код овог писца, јавља и уз глагол „предавати” као израз у значењу „чинити (некоме) нешто непријатно, рђаво поступати”: *Хајџук ... џе кроз који џренуџак ударџиџи на куђу да све џоџали и џобије, а кнеза жива ухваџи и обеси ... џе да више Колаџин Турџину не џредаје нехарице* (Бож. Г. 2, 106). *Одлуџим на џуџи, џим џре шџио нисам био на влаџиној лисџи и шџио ме нико од Пешиџераџа није моџао џрекореџи да џредајем нехарице и да иџем да засџирашујем* (Бож. Г. 4, 121).

Може се приметити да Божовић ову стару реч користи у свом језику често. Примери се појављују у три његова различита дела што значи да је аутор прихвата као народну реч која може бити и књижевна јер се, с обзиром на творбено гнездо, одлично уклапа у творбени и лексички систем.

6. Осим очекиваних турцизама (*лонџа, шамиџа, меџеџиџа, мафез, џе-черма, џерудеџиџа, јаџаџиџа, џурџиџа* и др.) у Божовићевим текстовима сређу се и мање очекивани облици речи типа *џисуџа, џрођу, красоџа*, или речи које су показатељ једне фазе у развоју српске књижевне лексике: *науџар, Јуџословенин, џосведневно, муџлиманџин, ойсађиваџ, скороџе-ча, царсџивен, оваџуџиџиџи, бичаљ, џулав, џреласџи, левениџовање, џоџруџ, незлосно, џајаларсџиво, кашкаваљ* итд. које захтевају пажљив семантички, граматички и етимолошки опис.

5 Уп. Р. Skok 1971, pod *har*: „Grecizam *har* je balkanska riječ, ali nije ušla u hrv.-srp. jezik putem istočne crkve, nego baš na zapadu.”

Речник срџскохрватскоџа књижевноџ језика Матице српске бележи одредницу *харан* (са два значења: 1. „захвалан, који изражава незахвалност” и 2. „вољан, расположен”) и негације *нехар, нехаран, нехарник, нехарница, нехарносћ* са претежно примерима из хрватских писаца. И у Академијину речнику, са далеко обимнијим корпусом, преовлађују примери са западне штокавске територије код свих речи осим код облика *нехарица*.

Извори и литература:

Григорије Божовић, *Чудесни кућови*, Јединство, Приштина 1990. *Leksikon pisaca Jugoslavije*, I–IV, Novi Sad, 1972–1997.

Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV, Zagreb 1971–1974.

Речник српскохрватског књижевног и народног језика, 1–19, САНУ, Београд, 1959–2014.

Речник српскохрватског књижевног језика, I–IV, Матица српска, Нови Сад 1967–1976.

REFLECTING ON THE LEXIS OF GRIGORIJE BOŽOVIĆ

Summary

The author draws attention to the need for investigating bountiful and multilayered lexis of Grigorije Božović to which Serbian literature never paid sufficient attention. Furthermore, the paper points to the possibilities of parallel analyses of his itinerant prose and dialectological investigations of the Kosovo and Metohija area.

Milica Radović Tešić

Марија Ђинђић¹

*Српска академија наука и уметности
Институт за српски језик*

ЛЕКСИКА ТУРСКОГ ПОРЕКЛА У 19. ТОМУ РЕЧНИКА САНУ²

Грађа Речника САНУ бележи велики број турцизама и представља важан извор за њихово проучавање у српском књижевном језику и његовим дијалектима. Циљ овога рада је регистрација и опис турцизама забележених у 19. тому Речника САНУ, као и утврђивање њиховог статуса у лексичком фонду српскога језика. Највећи број турцизама из овога тома припада покрајинској и застарелој лексици. Наше истраживање потврдило је да Речник САНУ поседује најбогатији инвентар турцизама у српском језику, као и да је важно полазиште за стварање речника турцизама који би обухватио све турцизме из књижевног и народног језика.

Кључне речи: турцизам, позајмљеница, речник, лексема, дериват, семантичко-деривационо гнездо, адаптираност

Турцизми заузимају посебно место међу позајмљеницама у лексичком саставу српскога језика. Статус турцизама се од настанка речника *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku* Абдулаха Шкаљића из 1957. године до данас у великој мери променио, односно доста се лексике повукло из активне употребе у књижевном језику. Истраживањем смо утврдили да у савременом српском књижевном језику има око 3000 турцизама, што би значило да се до данас задржала у стандардном језику само једна трећина турцизама из Шкаљићевог речника, који броји 8742 речи. Од 3000 турцизама више од 50% представља одомаћене и фреквентне турцизме (Ђинђић М. 2013: 553).

Турцизми су у великој мери заступљени и у појединим народним говорима. Тако, Речник српскохрватског књижевног и народног језика САНУ³, поред речи из књижевног језика, бележи велики број лексема турскога порекла забележених у народним говорима и представља важан извор за испитивање турцизама.⁴ Дијалекатске збирке речи из којих

1 mdjindjic@orion.rs

2 Рад је урађен у оквиру пројекта *Лингвистичка истраживања савременог српског књижевног језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ* (бр. 178009), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

3 Даље Речник САНУ.

4 Због бројности и важности овог лексичког слоја у грађи Речника САНУ, ангажовани су стручни консултанци од готово самог почетка рада на Речнику: консултант за оријентализме од 2. до 12. тома био је Тодор Маневић, др Дарко Танасковић је об-

је ексцерпирана грађа за Речник САНУ настале су у временском распону од краја 19. века до средине 20. века. Због тога овај речник уз новије дијалекатске речнике представља важан извор за проучавање дијалекатских турцизама у српском језику.⁵

Српскохрватски језик усвојио је из османског књижевног језика мали број речи, које се углавном односе на званичне називе Османског царства и на термине исламске религије. Већина турцизама води порекло из дијалеката турскога језика, а доказивањем дијалекатског порекла турцизама изводи се закључак да је српскохрватски језик примио несразмерно више речи путем непосредних контаката говорника него путем писане или званичне усмене речи (исп. Адамовић 1973: 236). Значајан део ових турцизама преузет је из турских анадолских народних говора.

У првих 19. томова има преко 4500 одредница које су оквалификоване као турцизми. На пример, у 17. тому *Речника САНУ* забележено је око 230 речи турскога порекла заједно са њиховим дериватима, од којих је више од половине означено квалификатором *йокр*. (Ћинђић М. 2009: 110–114). Од анализираних 230 лексема, шестотомни *Речник српскохрватскога књижевног језика*⁶ бележи само десет лексема са квалификатором покр.: *одзаманде, ојнак, окабулиџи, окаџача, окариџи, окречатиџи, оксуз, окуисаџи, олукли, ојаџучиџи се*. Ово је и очекивано с обзиром на то да је Речник МС речник књижевног језика, а у књижевном језику је далеко мање турцизама него у народним говорима. М. Ћинђић (2009: 111), у циљу стицања увида у стање ове лексике у народним говорима, консултовала је постојеће дијалекатске речнике новијих датума и констатовала да је мали број турцизама забележен у тим речницима, са напоменом да се мала посведоченост турцизама може донекле објаснити и селективним приступом аутора приликом ексцерпције грађе, пошто аутори нису уносили општепознате турцизме како би избегли навођење лексике која постоји и у другим речницима.

Прошле године објављен је 19. том Речника САНУ, чије издавање је започето 1959. године. У овом тому завршена је лексикографска обрада речи на слово О (*оцаџи*¹-*ошчуро*) и започето са обрадом речи на слово П (*й-йеџоџласник*).⁷

На слово О има 20 речи које имају турски предлог наведен у загради: 10 именица (*очкур, очкурлук, оца, оцаџада, оцак, оцаклија, оцакџаш,*

радио турцизме од 12. до 16. тома, док је турцизме у 16, 18. и 19. тому обрадила др Марија Ћинђић. Наравно, дешавало се и то да уредник превиди решења и предлоге стручних консултаната, те да одређене речи буду погрешно етимолошки оквалификоване или да изостане навођење турског предлога, као што је то случај код одреднице *пекала* (тур. *pekâlâ*).

5 О значају *Речника САНУ* за проучавање турцизама, као и значај дијалекатских речника из јужне и југоисточне Србије за комплетирање корпуса турцизама в. Петровић (1994: 428–431).

6 Даље Речник МС.

7 О последњем, 19. тому Речника САНУ в. Вуловић (2014) и Ћинђић М. (2014б).

ошаф, ошафана, ошафлук и 10 глагола (*очакмићи, очайицаћи, очейалићи, очирачићи, оцевайићи, ошайићи*², *ошићарићи се, ошишкавићи, ошишкаћи*¹, *ошкембавићи*). Пракса Речника САНУ је да се код одредница странаго порекла наводи страни предлогач у загради и то на два начина: навођењем само стране речи уколико је одређена одредничка реч пореклом од те стране речи или се наводи „према тој и тој речи”, у случајевима различитих типова творбе у језику примаоцу, односно српском језику (нпр. код глагола *очейалићи, њердашићи* или *очирачићи*).⁸ Даље, код деривата се не наводе етимони уколико је реч настала домаћим творбеним процесима (нпр. *ошачар, њадишахов, њамучни, њаћићи, њафјасић, њекмезара, њексијански, њенцирак, њервазићи* и сл.). Наведене именице, придеви и глаголи изведени су домаћим суфиксима од турских основа.⁹ С друге стране, временом су се из великог броја лексема турског порекла издвојили суфикси који учествују у формирању врло продуктивних творбених модела у српском језику (исп. Радић 2000). Пре свега, то су суфиски *-чија/-чија, -лија, -лук, -ана*, који су због своје добре адаптираности и старине у литератури сврстани и међу домаће суфиксе (Клајн 2003: 218). Неретко је тешко утврдити да ли су у питању немотивисани турцизми, односно речи које су као такве и преузете из турског језика и које нису настале као резултат домаћих творбених процеса од турских суфикса и то додатно отежава етимолошки опис у Речнику САНУ. Постоји одређен број лексема за које се са сигурношћу може тврдити да су немотивисани турцизми, односно да су као такве и преузете, да нису настале као резултат домаћих творбених процеса од турских суфикса. Потврду томе налазимо у чињеници да код таквих речи основински део никад није као такав забележен у српском језику: **ајлук** (тур. ← ау, месец), **калабалук** (тур. kalabalık ← kalaba, мноштво), **јауклија** (тур. yavuklu ← yavuk, веридба), **отлукана** (тур. otluhane ← otluk, пласт сена); **кујунџија** (тур. kuyuncu ← kuyum, накит, златарска роба; накит са драгим камењем) (исп. Ђинђић М. 2013: 115). Ипак, као што смо истакли, много је већи број лексема које су могле двојако да буду третиране: као деривати или као неизведенице, то јест фонетски и морфолошки адаптиране турске речи. Тешко је утврдити за сваку реч понаособ њен пут уласка и развоја у српском језику, будући да су турски суфикси као творбени елементи веома заступљени у српском језику.

Највећи број анализираних турцизама на слово *О* припада покрајинској лексици. Један од главних недостатака приликом досадашњих проучавања турцизама представља неадекватност турских етимона из савре-

8 На пример, код глагола *очирачићи* даје се назнака према тур. çıgak, онај који је добио какав положај, службу са одређеном платом. Детаљно о начину представљања етимологија у Речнику САНУ и другим описним речницима, затим о анализи и конкретним предлозима у вези са будућом обрадом речи странаго порекла в. Влајић-Поповић 2014.

9 О простим и сложеним суфиксима од којих су извођене бројне речи у процесу секундарне адаптације турцизама в. Ђинђић М. 2013: 136–141.

меног турског језика (Петровић 2012: 24). У Речнику САНУ навођени су одговарајући етимони из савременог турског језика, а уколико је и кад је то било потребно, навођен је и одговарајући турски дијалекатски етимон. Тако, код турцизама из 19. тома *очкур* и *очкурлук* наведени су савремени турски етимони *uçkur* и *uçkurluk*. Обе лексеме имају само по једну потврду из Врања.¹⁰ У јужној Србији остали су незабележени бројни турцизми који се користе у врањском, нишком, топличком и лесковачком крају. Велики утицај који је извршио турски језик у овим крајевима заснива се на чињеници да је он у овом региону трајао све до ослобођења јужне Србије српско-турским ратом 1877–1878. Турцизми су у овим крајевима усвајани у директним језичким контактима и указују на блискост фонетског састава са изворном турском лексиком, чиме се чувају оригинални фонетски ликови (исп. Ћинђић 1974: 113–120). Покрајнизам *очкур* нам је привукао пажњу, с обзиром на то да постоји могућност да се овде ради о речи која је из турског језика прешла са истоветним фонетским саставом (тур. *oçkur*), односно да је могло да се деси да је усвојена у два различита лика (убичајенија варијанта *учкур*, тур. *uçkur*), односно из два различита анадолска говора.

С друге стране, могуће је да је у питању и промена настала на домаћем терену у процесу секундарне адаптације (промена *u>o*, нпр. табор < *tabur*), мада таква промена није посведочена у иницијалној позицији речи¹¹.

Увидом у стање у турским народним говорима на основу расположивих дијалекатских речника, установили смо непостојање облика *oçkur* у писаној форми (исп. ДС 1963–1977). У народном говору Карса, који припада источноанатолској дијалекатској групи, користи се међу припадницима етничке групе Терекеме (Карапапаци) облик *oçkur*¹².

Међу турцизмима на слово *О* издваја се лексема *оцак* са богатијом полисемантичком структуром, која се огледа у постојању шест семанти-

10 У питању је Збирка речи из Врања и околине, др Милана Влајинца из 1900. године. Златановић (1998) не бележи *очкур*, као ни *очкурлук*.

11 Нпр. код Златановића (1998) нема забележених случајева ове фонетске појаве код домаћих речи, те вероватно није у питању аналогија према неким домаћим облицима. Што се тиче турцизама, издваја се још један пример у Речнику САНУ: *осанма* (тур. *usanma*), код којег нема забележене варијанте *усанма* у српском језику. У савременом турском језику *usanma* је део стандарда, док се варијанта *osanma* чује у говору Аргувана, округу у покрајини Малагија на југоистоку Турске; в. Кılıç, Н. В. Такође, Речник САНУ и Шкаљић (1979) наводе *оџраш* (тур. *uğraş*), борба, окршај. Међутим, ову реч бележи ДС (1963–1977) у истом облику (*oğraş*), у значењу рат. Једнотомни речник савременог турског језика (ТС 2010) поседује у свом инвентару само облик *uğraş*, који у секундарној реализацији означава борбу.

12 А. Ерциласун (1983: 95) као ређу фонетску појаву издваја промену турског високог лабијалног вокала *U* у ниски лабијални вокал *O*: *Samson* (<*Samsun*), *soyundum* (<*soyundum*) и сл., за коју сматра да се у њој чувају старији облици или они који су настали на основу аналогије, али без иједне потврде ове промене у иницијалној позицији речи.

чких реализација, док се о творбеном развоју и продуктивности овога турцизма закључује на основу броја деривата у оквиру семантичко-деривационог гнезда ове лексеме. Лексема *оџак* је систематски описана у форми семантичко-деривационог гнезда, на начин како је презентован корпус турцизама у савременом српском књижевном језику у оквиру *Семантичко-деривационог речника турцизама*.¹³

СДГ: ОЦАК (тур. *osak*) (на основу Речника САНУ)

ТО: *оџак*-

О *оџак*, -ака и *оџак* м (мн. оџаци и оџаци, ген. оџака и оџака) (тур. *osak*) **1. а.** *одвод* (обично *устравно озидан сџуб са шупљином у средини или метална цев*) за дим и гасове који *настају при сагоревању, димњак*. **б.** *оно што обликом подсећа на оџак*. **2. а.** заст. и етн. *озидано поклоњено ложиште у зиду или озидана пећ повезана с димњаком који служи за загревање просторије или кување*; исп. огњиште (1б). **б.** покр. *уоштило озидано ложиште за вајру, огњиште*. **3.** етн. в. *оџаклија* (1). **4.** нар. **а.** *породична кућа, дом; домаћинство*. **б.** *уљедан род, породица; припадник тога рода*; исп. оџаковић. **в.** покр. *заједничко, заједничко домаћинство, заједничка кућа; дом или кућа која се одликује гостопримством*. **г.** покр. *газда, домаћин*. **5. а.** *јамица ископана у земљи за сађење, сејање поврћа, кукуруза и сл., кућица*; исп. кућица (4). **б.** покр. *мали комад обрадиве земље*. **в.** покр. *место где се вади камен, каменолом, мајдан; окно у руднику*. **б.** вој. ист. *војна формација у турској војсци која је била састављена од припадника истог порекла, сџалежа и сл.: јаничарски ~, спахијски ~, табачки ~ и др.* Изр. *кахвени* ~ етн. покр. *озидано огњиште у зиду које служи само за кување кафе; мања просторија у кући у којој се кува и пије кафа*; исп. оџак (2а) и кафе-оџак. **записати у оџак** *каже се за нешто што се никад неће десити, догодити*; исп. **записати у димњак** (под димњак изр.). **срушити (затворити, ископати) оџак** *уништити, затворити кућу, породицу, породичну лозу*; исп. **угасити огњиште** (под огњиште изр.). НПОсл **ако кућа изгори, дуг на оџак излети** *ко се нађе у великој невољи, губици, дуљ му се обраћа*. **где има оџак, има и дим у причама, гласинама има и истине.** **у свакој кући има дима, али је за то оџак да изиђе** *свако има својих бриџа и невоља, али има и начина како да их реши*.

13 Презентовање корпуса турцизама у савременом српском књижевном језику дато је у форми семантичко-деривационог речника, да би се на основу оваког речника извели закључци о њиховој семантичкој и деривационој адаптираности. Основну грађу за формирање корпуса *Семантичко-деривационог речника турцизама* чини шестотомни Речник МС. Овако конципирана анализа омогућила је теоријски засновано лексичко нормирање турцизама, који представљају важан лексички слој у савременом српском језику. *Семантичко-деривациони речник турцизма* сачињава укупно 1131 семантичко-деривационо гнездо у којима је забележено 5272 деривата, затим 1479 лексема које се нису деривационо развијале, што укупно чини 7882 обрађене речи (Ђинђић М. 2013: 546).

- 1₁<0 **оџак-ар**, -ара м покр. в. *оџачар*.
- 1₂<0 **оџак-иња** ж агр. покр. *врста шљиве*.
- 1₃<0 **оџак-лија** (тур. *osaklı*)¹⁴ **1.** ж етн. *простирија у кући у којој се налази оџак, односно огњиште са зиданим димњаком; џостинска соба*. **2.** ж заст. и етн. *озидано ложиште у зиду или озидана полуотворена пећ повезана са димњаком, камин*; исп. *оџак* (2а) и *огњиште* (1б). **3.** м нар. в. *оџаковић*.
- 2₁<1₃ **оџаклиј-ица** ж (дијал. *оџаклица*) *дем. од оџаклија* (1).
- 2₂<1₃ **оџаклиј-ски**, -а, -о **1.** *који се односи на оџаклију* **2.** *који се односи на оџаклију* (3).
- 1₄<0 **оџак-овина** ж заст. *уљедна породица, род, племе*.
- 1₅<0 **Оџак-овић** *презиме*.
- 1₆<0 **оџак-овић** м нар. *припадник, члан старе, уљедне породице, рода, племена, коленовић*; исп. *оџак* (4б) и *кућић*.
- 2₃<1₆ **оџаковић-ка** ж нар. *женска особа припадница старе, уљедне породице, рода, племена, коленовића*.
- 2₄<1₆ **оџаковић-ки**, -а, -о *који се односи на оџаковиће, који припада оџаковићима*.
- 1₇<0 **оџак-гер** м покр. **1.** в. *оџак* (2б). **2.** *ѕвездена направа, постоље за полагање бадњака*.
- 1₈<0 **оџак-чар**, -а и **оџак-чар**, -ара м покр. в. *оџачар*.
- 2₅<1₈ **оџачар-ски**, -а, -о покр. в. *оџачарски*.
- 1₉<0 **оџач-ар**, -а и **оџачар**, -ара м *онај који се бави чишењем оџака, димњака, димњачар*.
- 2₆<1₉ **оџачар-ев** = **оџачаров**, -а, -о *који припада оџачару*.
- 2₇<1₉ **оџачар-ка** ж *женска особа која се бави чишењем оџака, димњака; оџачарева жена*.
- 2₈<1₉ **оџачар-ов** в. *оџачарев*.
- 2₉<1₉ **оџачар-ски**, -а, -о *који се односи на оџачаре, димњачарски*.
- 3₁<2₉ **оџачарски** прил. *као оџачар, на начин својствен оџачару*.
- 2₁₀<1₉ **оџачар-ство** с *бављење оџачарским пословима, оџачарско занимање*.
- 1₁₀<0 **оџач-е**, -ета с *дем. од оџак*.
- 1₁₁<0 **оџач-ина** ж *аузм. од оџак*.
- 1₁₂<0 **оџач-ић** м *дем. од оџак*; исп. *оџак* (1, 5а).
- 1₁₃<0 **оџач-ки**, -а, -о покр. *који се односи на оџак* (4б).
- 3₂<1₁₃ **оџачки** и **оџачки** прил. покр. *као што чине оџаци, оџаковићи, како доликује оџацима, оџаковићима*; исп. *оџак* (4б).

14 *Оџаклија* је лексема која је могла бити третирана као дериват или фонетски и морфолошки адаптиран турцизам. Определили смо се да лексеми попут ове представљамо као деривате, као што је пракса и у Семантичко-деривационом речнику турцизама.

Посебно се издвајају лексеме *оџаџада* (тур. *osakzade*) и *оџакџаиш* (тур. *osak taşı*¹⁵). *Оџакџаиш* је једна од позајмљеница преузета и адаптирана као сложеница изведена помоћу друге генитивне везе (неодређеног изафета) у турском језику, која се не осећа као сложеница, већ као проста реч.

СДГ: ОџАК (тур. *osak*) (на основу РМС)¹⁶

ТО: *оџак-*

0 **оџак** м 1. *димњак*. 2. *оџњишиџе у зиду које је нејосредно повезано с димњаком, камин*. 3. *кућа, дом*. 4. *род, породица (обично узледнија)*. 5. *башт. јамица у земљи за сађење каквоџ семена, кућица (4)*. Изр. **као да је кроз оџак прошао** црн је и гарав; **на оџаку** код куће; **неће му се више ~ пушити** *џроџаише, уџроџаише џа*.

1₁<0 **оџак-лија**¹⁷ 1. *ж соба у којој има оџак, оџњишиџе, камин; џосџинска соба*. 2. *ж оџак (2)*. 3. *м → оџаковић*.

2₁<1₁ **оџакл-ица** ж *дем. ← оџаклија (1)*.

1₂<0 **оџак-овић** м *човек из сџаре, узледне породице, коленовић, кућић*.

1₃<0 **оџаџ-ар** м *онај који чисти оџаке, димњаке, димњичар*.

2₂<1₃ **оџаџар-ев, -а, -о = оџаџар-ов, -а, -о** који *џриџада оџаџару*.

2₃<1₃ **оџаџар-ов, -а, -о** који *џриџада оџаџару*.

2₄<1₃ **оџаџар-ски, -а, -о** који *се односи на оџаџаре, димњичарски*.

1₄<0 **оџаџ-ић** м *дем. ← оџак*.

На основу увида у оба Семантичко-деривациона гнезда лексеме *оџак* примећује се знатно мањи број деривата у гнезду формираном на основу Речника МС, који је послужио као контролни корпус за стицање увида у стање у књижевном језику. Ово гнездо не бележи следеће деривате: *оџаџар, оџаџиња, оџаџовина, оџаџовићка, оџаџовићки, оџакџер, оџаџар, оџаџарски, оџаџарка, оџаџарски (џрил.), оџаџарсџиво, оџаџе, оџаџина, оџаџки, оџаџки (џрил.)*.

Извели смо закључак да лексема *оџак* припада општем лексичком фонду, с обзиром на чињеницу да је показала велику способност индуковања различитих семантичких процеса – и у полисемији и у деривацији. Затим, лексема *оџак* и њен дериват *оџаџар* представљају турцизме

15 У савременом турском језику *osak taşı* означава камен отпоран на ватру постављен око огњишта (исп. Ђинђић М. 2014а). У 19. тому *џаџазџанија* представља још један пример турске сложенице овога типа: сложеница **papaz yahnisi (papaz yahnisi → papaz (свештеник) yahnı (џанија) + si = свештеникова џанија)** представља у турском језику еноцентричну сложеницу; њено значење једнако је значењу управног дела (врста је џаније, јела), суженом према значењу одредбеног дела (свештеникова). Лексема *yahnı* по истом моделу учествује у извођењу и других кулинарских терминолошких сложеница: *düğün yahnisi, incik yahnisi, soğan yahnisi, tavuk yahnisi* (исп. Ђинђић М. 2014а).

16 Гнездо је преузето из Семантичко-деривационог речника турцизама (Ђинђић М. 2013: 375).

17 тур. *osaklı*.

који имају домаће синониме *димњак*, односно *димничар*.¹⁸ У синонимним паровима *оџак-димњак* и *оџачар-димничар* лексеме су семантички равноправне и њихова употреба у стандардном језику такође је равноправна. Синонимски односи у које се укључују лексеме нису статична категорија, односи су подложни језичким и екстралингвистичким утицајима; у неким случајевима синонимски однос се губи, а у другим случајевима се успоставља, као на пример у различитим стилско-семантичким процесима.

Турцизама на слово П има 139: *џадишах*, *џазар*, *џазар-була*, *џазарија*, *џазарлук*, *џазарџија*, *џазван* (*џазванџи*¹), *џазванџи*², *џазија*, *џај*, *џаја*¹, *џајанџа*, *џајван*¹, *џајдак*, *џајдос*¹, *џајџар*, *џајџаи*, *џајџон*, *џала*², *џалабујуклија*, *џалаверка*, *џалавра*, *џаламар*, *џалан*, *џалаи*, *џалдум*, *џалџа*, *џалуза*, *џамук*, *џамук без*, *џамукли*, *џамуклија*, *џамук-чорба*, *џанађур*, *џанаир*, *џандурбашиа*, *џанџа*, *џанџа*, *џајаџај*, *џајаџан*, *џајаз*, *џајаџанија*, *џајуча*, *џајучлија*, *џајучлук*, *џајуџија*, *џајуџилук*, *џара*², *џара*⁶, *џарабучук*, *џараџун*, *џарађумиш*, *џарађун*, *џаразлама*, *џарајлија*, *џаракенде*, *џаралаисаџи*, *џарали*, *џарамџарче*, *џаранџик*, *џарасуз*, *џарађесик*, *џараџик*, *џариџик*, *џарлак*, *џармак*, *џармаклук*, *џармаксуз*, *џарџокали*, *џарче*, *џасарђан*, *џасманџија*, *џастџав*, *џастџиља*, *џаџика*, *џаџилан*, *џаџрик*, *џаџрикана*, *џађ*, *џађлук*, *џафџа*, *џафџалија*, *џаха*¹, *џахали*, *џача*, *џачавра*, *џачалук*, *џачариз*, *џачаризлук*, *џашиа*, *џашалија*, *џашалук*, *џашанаџ*, *џашимаџ*, *џашимаџија*, *џезевенк*, *џеик*, *џеикли*, *џејџамбер*, *џејџа*, *џејџах*, *џејџа*, *џекала*, *џеки*, *џекмез*, *џекмезли*, *џексиџан*, *џексимџи*, *џекиши*, *џеливан*, *џеливанлук*, *џелџи*, *џелџек*, *џембе*, *џенџабер*, *џендевиш*, *џендезе*, *џенча*, *џенџе*, *џенџевиш*, *џенџер*, *џенџерли*, *џењер*, *џењерлија*, *џер*², *џерваз*, *џерџел*, *џерџа*, *џерџашиџи*, *џериз*, *џерија*¹, *џеришан*, *џерчин*, *џерчинлија*, *џестџемељ*, *џестџиљ*.

Највећи број турцизама припада покрајнизмима и пасивном лексичком фонду, у који улазе махом застареле речи, историзми и архаичне речи. Велики број лексема припада уједно покрајнизмима и застарелим речима: *џаја*¹, *џалџа*, *џарабучук*, *џастџиља*, *џаџрикана*, *џериз*, *џенџер*, *џенџерли*, *џеришан* и сл.

Приликом формирања корпуса на слово П, издвојио се велики број лексема које нису нашле своје место у Шкаљићевом речнику¹⁹:

џазарџија, *џазван* (*џазванџи*¹), *џазванџи*², *џајдос*¹, *џајџар*, *џајџон*, *џалабујуклија*, *џалаверка*, *џалан*, *џалаи*, *џалџа*, *џамук без*, *џамук-чорба*, *џандурбашиа*²⁰, *џајуџилук*, *џара*⁶, *џарабучук*, *џараџун*, *џарађумиш*, *џарађун*,

18 Говорници српског језика користе у овом случају и турцизам и његов домаћи синоним, а избор ће зависити од идиолекатских особина појединца, односно од језичких особина заједнице којој појединац припада (Глибановић-Вајзовић 1986: 143).

19 Приликом поређења са грађом Шкаљићевог речника држали смо се начела да као потврде узимамо и другачије фонетске варијанте одређених лексема, нпр. глагол *џарлаисаџи*, који у Речнику САНУ има облик *џаралаисаџи* или именица *џајџаи*, у Речнику САНУ је *џајџаи*, именица *џерђел*, *џерџел* је *џерџел* и сл.

20 Код Шкаљића нису забележене позајмљенице *џандурбашиа*, *џарађумиш*, *џарађун*, код којих је дошло до укрштања две стране речи, од којих друга представља турски

ѧаракенде, ѧаранѧик, ѧариѧик, ѧармаксуз, ѧасарђан, ѧасѧав, ѧасѧиља, ѧаѧика, ѧаѧлак, ѧаѧрик, ѧаѧирикана, ѧафѧалија, ѧеикли, ѧејка, ѧекмезли, ѧелѧек, ѧендезе, ѧенча, ѧенѧерли, ѧењер, ѧењерлија, ѧер², ѧериз, ѧерија¹, ѧесѧиљ.

Наведени списак турцизама који нису забележени у Шкаљићевом речнику указује на то да би било корисно направити нови речник турцизама у српском језику. Као прво, корпус Шкаљићевог речника ограничен је на територију Босне и Херцеговине. Грађу је ексцерпирео из народних говора и књижевних дела. Очекивано је да број турцизама у Босни и Херцеговини буде далеко већи него у Србији, с обзиром на то да је део живља примио ислам, што је резултирало отварањем верских школа, медреса и других институција у којима су се поред арапског језика учили и турски и персијски језик. Као друго, треба имати у виду и то да изван број турцизама из јужне Србије не постоји у Шкаљићевом речнику. С. Ђинђић (1974: 116–119) приликом тумачења турцизама у делима Боре Станковића издваја мањи број речи од којих се већина не налази у Шкаљићевом речнику или оне имају неко друго значење у односу на она наведена у речнику. Овакви резултати указују и на потребу да се турцизми у различитим говорима са територије целе Србије детаљно региструју и опишу.

Досадашњих 19 томова Речника САНУ дају најпотпунији попис овог лексичког слоја у српском језику и представљају важно полазиште за свеобухватна истраживања турцизама и стварање речника турцизама који би обухватио све турцизме из књижевног и народног језика, уз њихову ексцерпцију и из свих новијих дијалекатских речника, као и бележење на терену оних турцизама који нису нашли своје место у речницима и збиркама речи.

Литература:

- Адамовић 1973: М. Адамовић, О пореклу српскохрватских османизама, *Јужнословенски филолоџ* XXX/1–2, 229–236.
- Влајић Поповић 2014: Ј. Влајић Поповић, Етимологија у српским писаним речницима, *Савремена српска лексикографија у теорији и пракси (колективна монографија)*, Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 92–112.
- Вуловић 2014: Н. Вуловић, [Приказ] Речник српскохрватског књижевног и народног језика, књига XIX, *оца¹ – петогласник*, Институт за српски језик САНУ, Београд 2014, стр. 800, *Prevodilac* 3–4/14, 84–88.
- Глибановић-Вајзовић 1986: Х. Глибановић-Вајзовић, О турцизмима у српскохрватском језику са социолингвистичког становишта, *Књижевни језик* 15/2, 141–147.
- ДС 1963–1977: *Türkiyede halk ağzından derleme sözlüğü I–IX*, Ankara.
- Ђинђић 1974: С. Ђинђић, Ка турцизмима Боре Станковића, *Анали Филолошког факултета* 11, 113–120.
- Ђинђић М. 2007: М. Ђинђић, Турцизми у седамнаестом тому Речника САНУ, у *Шездесет година Института за српски језик САНУ* (зборник радова II), Београд, 45–51.

елемент (тур. başa, gümüş и gün).

- Ћинђић М. 2009: М. Ћинђић, О покрајинској лексици турског порекла у Речнику САНУ, у *Дијалекат–дијалекатска књижевност* (зборник радова са научног скупа одржаног у Лесковцу 25. и 26. септембра 2008. године), Лесковац: Лесковачки културни центар, 110–114.
- Ћинђић М. 2013: М. Ћинђић, *Турцизми у савременом српском књижевном језику (семантичко-деривациона анализа)*, докторска дисертација одбрањена на Филолошком факултету у Београду.
- Ћинђић М. 2014а: М. Ћинђић, *Yeni-Türkçe Sırpça Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ћинђић М. 2014б: М. Ћинђић, [Приказ] Деветнаести том Речника САНУ, *Наш језик* XLV/3–4, 115–119.
- Ерциласун 1983: А. В. Ercilasun, *Kars İli Ağzları, Ses Bilgisi*, Ankara.
- Златановић 1998: М. Златановић, *Речник џовора јужне Србије*, Врање.
- Клајн 2003: И. Клајн, *Творба речи у савременом српском језику*. Други део: Суфиксација и конверзија, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Нови Сад: Матица српска, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Петровић 1994: С. Петровић, Значај дијалекатског материјала за проучавање турцизама у српском језику, у: *Зборник радова са научног скупа Говор њризенско-џимочке области и суседних дијалеката*, Ниш: Филозофски факултет у Нишу, Београд: Институт за српски језик САНУ, Ниш: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу.
- Петровић 2012: С. Петровић, *Турцизми у српском њризенском џовору*, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Радић 2001: П. Радић, *Турски суфикси у српском језику (са осврћом на сћање у македонском и буџарском)*, Библиотека Јужнословенског филолога, н.с. 17, Београд: Институт за српски језик САНУ.
- Речник МС: *Речник српскохрватскоџа књижевноџ језика (I–VI)*. I–III, Нови Сад – Загреб: МС – МХ, 1967–1969. IV–VI, Нови Сад: МС, 1969–1976.
- Речник САНУ: *Речник српскохрватскоџ књижевноџ и народноџ језика (1–19)*. Београд: САНУ – Инститит за српски језик, 1959–2014.
- ТС 2010: *Türkçe Sözlük*, 11 baskı, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Türk Dil Kurumu, Türk Tarih Kurumu Basım Evi.
- Шкаљић 1979⁴: А. Шкаљић, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo: Svjetlost.
- Kılıç, H. B. *Arguvan`da Dil*. <http://cavuskoyu.com/makale_arguvandili.htm>. 05.06.2015.

LEXIS OF TURKISH ORIGIN IN THE 19TH VOLUME OF THE DICTIONARY OF THE SERBO-CROATIAN LITERARY LANGUAGE AND VERNACULARS (RSA)

Summary

The material of the Dictionary of the Serbo-Croatian Literary Language and Vernaculars (RSA) has a large number of turcisms and represents the important source for exploring turcisms of literary language and vernaculars as well. The aim of this paper is to register and describe the turcisms collected in the 19th volume of RSA, as well as determination of their status in the lexical fund of Serbian language. The biggest number of turcisms from this volume belong to dialect and archaic lexical fund. Our research confirmed the fact that RSA possesses the richest inventory of turcisms in Serbian language and that represents the important starting point for creation of the dictionary of turcisms including all turcisms from literary language and vernaculars.

Keywords: turcism, borrowing, dictionary, lexeme, derivative word, semantic-derivational nest, adaptation

Marija Đinđić

Тања ТАНАСКОВИЋ
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет

КОЛОКАЦИЈЕ У РОМАНУ *ПЕТРИЈИН ВЕНАЦ* ДРАГОСЛАВА МИХАИЛОВИЋА

У раду на грађи из романа *Петријин венац* Драгослава Михаиловића утврђујемо моделе територијалног варирања на плану колокација. Колокацијама приступамо са становишта према ком је значење њихов услов и последица, те у складу с тим настојимо реконструисати сегменте језичке слике света садржане у концептуалним метафорама које се у колокацијама реализују. Имајући у виду богатство информација у формирању перспективизације јунака романа које нам открива тек један ниво дијалекатског варирања – ниво колокација, дијалекат сматрамо средством са високом стилском ефективношћу.

Кључне речи: колокација, значење, дијалекат, варирање, језичка слика света

1. Када се говори о дијалекатској лексици, а у складу са билатералним јединством језичког знака, издвајају се варирања на плану форме и она на плану садржаја. Тако се у домаћој лексиколошкој и металексикографској литератури помињу фонетски, творбени, морфолошки и семантички дијалектизми (уп. нпр. Петровић 2002), међутим занемарују се варијације које почивају на плану лексичке солидарности, односно колокација, те у том смислу наша дијалекатска лексикографија¹ и лексикологија остају више у сфери парадигматике (уп. Липка 1992: 160). Одавно је познато да је лексичка спојивост на синтагматској равни предиспонирана не само синтаксички већ и семантички (уп. Липка 1992: 161), те да је колоцирање лексема услов да се реализују појединачна значења, али и обрнуто, значење лексема је услов њихове колокабилности (в. Дражић 2014: 25–50 и тамо наведену литературу). Контекст је, према томе, једино поздано мерило функционисања лексичке јединице у систему.

Колокација се дефинише као релативно устаљени бинарни spoj речи, који је мање или више предвидив, а чије се значење изводи по принципу композиционалности, што је главна разлика у односу ових спојева према

1 Дијалекатски речници превасходно дају информације које не омогућавају увид у начин комбиновања лексике, тј. предочавају инвентар лексике са граматичком и семантичком идентификацијом. У смислу употребне вредности, тј. функционалности, информативне су глосе којим се најчешће објашњава прототипични домен употребе, али треба имати у виду да су домен употребе и колокабилни потенцијал категорије које се преклапају, али се у потпуности не поклапају (в. Згуста 135. и 136, фусота 13). О значају идентификације домена примене лексема у лексикографској пракси в. Рамић (2013: 55–56).

фразеолошким јединицама (уп. Кристал: 86 – 87, Круз: 40, Згуста: 135, Липка 1992: 166). Од неvezаних, слободних спојева речи колокације разликује то што су предвидљиве услед честе употреба, која може бити условљена и вањезичким приликама², а не само граматичким и семантичким законитостима једног језика, или може бити последица случајности да се две одређене лексеме у једној говорној заједници почну јављати заједно³. Једна лексема може имати изражену, слабију, веома слабу или околионалну склоност према другој (уп. Дражић 2014: 30). Што се лексема ређе употребљава, то је њена зависност од колокација у које ступа већа (уп. Драгићевић 2011: 115). Колокације тако постају део идентитета лексема које је чине, јер се уграђују у њихово значење, тј. омогућавају га.

Колокабилне спреге варирају од језика до језика, од једног до другог идиома на било ком нивоу раслојавња језика, па и на нивоу територијалног диференцирања. У појединим српским говорима кувају се хлеб, колачи, ракија, а негде се пеку (уп. РСАНУ)⁴; у српском језику глагол *јестити* може имати као субјекат људско биће или животињу, док у пољском за домен *животиња* функционише посебан глагол (уп. Згуста: 135), итд.⁵ Познавање колокабилних могућности део је активног знања језика, те њихов лексикографски и лексиколошки опис постаје изазов.⁶

2 Зиндер наводи пример како је доста већа вероватноћа да се колокација *седећи на крову* јави у средњој Азији него у Русији, просто због изванјезичких прилика (према Драгићевић 2007: 215).

3 Уп. зашто *јак чај*, *јака кафа*, а не *снажан чај*, *снажна кафа* (Готштајн још 1986: 9–11): „Па, нека се и колокацијама допусти извесна произвољност и тајанственост којом језик воли да се заогрне. А оног трена кад су се речи, из било ког разлога, или, зашто да не, без икаквог разлога, почеле јављати једна поред друге у честим спојевима, оне више нису могле остати равнодушне једна према другој” (Готштајн 1986: 9–11).

4 РСАНУ: **кувати** **И. 1. в.** *припремајући хлеб, пиву и сл., месити и пећи*. — Од осталих наведених жита **кува се** само **круп** и то највише од јечма (Рађ. 1, 184). **Круп се кува** већин дилон у квас, који се остави од тиста, да се узлути (Пољница, Иван. Ф., ЗНЖ 8, 287). **Кувај** мени бијеле **колаче** (НП Вук 3, 130). **Домаћица ... куха питу** (Ђор. С. 9, 26). **Породиља не смије 40 дана иза порођаја хљеб кухати** (Филипеску Т., ГлЗМ 1907, 92). **г. дестилацијом издвајају из црвеног воћа (ракију и сл.), пећи**. — ОвдО **печесе ракија и кувасе пиво** (Вујић Ј. 3, 158). **Кад се ракија кува ... метне се само сламе ... или грма дубова, да не загори** (Пољница, Иван. Ф., ЗНЖ 9, 76). **На јесен се кува** (у Доцу кажу **пече**) и ракија од дропа (И., 139).

РМС: **пећи** **И. 1. а.** *припремајући, припремајући храну за јело сувим зрејањем на вајри, на жару, на ражњу или роштиљу, у пећи или држећи у чему на вајри: ~ рибу, ~ кромпир, ~ кукуруз, ~ месо, ~ пиле, ~ хлеб. б.* *припремајући какав најчистијак деловањем вајре (кувањем, дестилацијом и сл.): ~ ракију, ~ каву.*

5 Уп. „У регистру свакодневног говора ми можемо да *ишшамо тправу*, у стандардном дијалекту ми можемо само да је *косимо*” (Риђановић 1985: 314–315).

6 Поред ефеката практичне примене знања о колокацијама, у литератури се неретко истиче значај проучавања промене афинитета лексема кроз време, тј. „како се дијакронички мења наклоност речи за одређени тип спајања са другим речима у синтагматске низове?” (Иванина 2007: 276 и тамо наведена литература). За реконструкцију те врсте, али и антиципацију таквих измена од значаја је праћење дијалекатског варирања колокација.

2. Наш циљ биће анализа колокативних спрега у роману *Петријин венац* Драгослава Михаиловића, који је написан на дијалекту, и то на локалном сењском говорном типу, који се шире укључује у моравску, а онда и косовско-ресавску дијалекатску зону, са наносима призренско-тимочких говора (уп. Јовић 1985: 84). Покушаћемо да издвојимо типове варирања колокативних спрега у роману специфичних за дати дијалекат.

Како је лексика најочигледнија основа за спознају слике света (уп. Бартмињски 2011: 51), колокације, као својеврсни вид употребе лексике, јесу такође носиоци културолошких вредности. Ј. Бартмињски (2011: 60–61) у колокацијама види изворе живе метафоре у чијој је основи специфични поглед на свет дате заједнице. Отуда ћемо настојати да утврдимо који се културолошки обрасци крију испод употребљених лексичких спојева у роману *Петријин венац*.

Идиом којим говори главна јунакиња романа најрепрезентативније је средство за психолошко сликање јунака руралног Поморавља, по хумболтовском моделу да је поглед на свет у нераскидивој вези са структурним особинама језика којим се дата заједница служи. Имајући у виду непатавреност и веродостојност говора приповедача у роману, забележене колокације сматраћемо реализацијом потенцијалне колокабилности диктиране лингвистичким законитостима датог дијалекта. Реч је о творевинама свести која је продукт једног поднебља – друштвено-историјских и језичких околности.

Анализирану грађу поредићемо са постојећим информацијама у речницима српског језика: у *Речнику српскохрватског књижевног и народног језика* (РСАНУ), *Речнику српскохрватског књижевног језика* (РМС) и речницима који одговарају дијалекатској основици у роману – *Речнику косовско-мејтохиског дијалекта* (РКМД), *Речнику говора северне Мејтохије* (РГСМ) и *Црнојравском речнику* (ЦР).

3.1. Колокације представљају најужи контекст у ком се могу реализовати умерена значења лексема. Имајући у виду да оне нису окамењене форме, попут фразеологизама, већ да се ради о факултативним, али предвидљивим спојевима, које карактерише висока фреквентност, овакви контексти слика су концептуалних метафора подруштвљених у оквиру дате говорне заједнице. Отуда се у литератури колокације сматрају великим потенцијалом за реконструкцију језичке слике света. Реализоване метафоре последица су специфичног домена употребе појединих лексема у дијалекту, и то, уколико је конфликт међу лексемама већи, метафора бива израженија (уп. Липка 1992: 165)⁷. Овде наводимо неколико илустративних примера из романа *Петријин венац*.

7 Интерпретирајући Е. Козеријуа, Липка истиче да конфликт између инхерентних лексичких својстава и оних који произилазе из синтагматских односа доводи до реализације метафоре, те да такви семантички инкомпатибилни спојеви не морају бити искључени као могућност у језику. Као илустрацију Липка наводи неколико метафоричних реченица: (a) His irony was biting / Његова иронија је уједала, (b) Jim is married

У *Петријином венцу* реализоване су колокације у чијим су основама специфичне концептуалне метафоре, које са становишта општег језика одликује експресивност, док су у говору јунака необележене. Разлика у степену експресивности лексичког споја у дијасистему такође је битна дијалекатска црта.

Метафору *болесѝ је живо биће* омогућава глагол *лежати* у примеру *болес лежи*. Према РСАНУ глагол *лежати* подразумева агенс са компонентом 'живо биће', те реализована колокација у роману представља дијалекатску специфичност:

Ал ја сам тео да ми они кажу ди лежи твоја болес, па да почнем да те лечим. (ПВ, 39).

У примеру:

Нисте се, бре, добро ни измирили, а већ си јој саградио дете. (ПВ, 92–93).

у колокацији *саградиѝ дете* се види као резултат рада гради-теља, што омогућава специфичан домен глагола *саградиѝ*⁸.

Као објекат градње види се и абортус у колокацији *направиѝ абортус*, а према основном значењу глагола направити (в. РСАНУ):

[...] абортус је морао да се направи поради жену саму. (ПВ, 89).

У колокацију *начиниѝ свадбу* (према стандарднојезичком *направиѝ свадбу*):

Ту смо јој и свадбу начинили. (ПВ, 33),

такође се открива перспектива именованца као перспектива гради-теља, имајући у виду основно значење глагола *начиниѝ* – 'направити, саградити, подићи'⁹. Концептуална метафора према којој се домен *свадба* пресликава на домен *зграђевински објекат*, омогућила је специфичну, регионалну семему глагола *начиниѝ припремити* (РСАНУ, значење **И.1.ђ**).

Наведене метафоре омогућене су семантичким компонентама које су део потенцијала лексема: код глагола *лежати* нпр. то је сема 'биће', те можемо рећи да је појам *биће* инкапсулиран у глаголу *лежати*; када

to his car / Џим се оженио својим аутом, (с) The policeman barked at the suspect / Полицајац је лајао на осумњиченог.

8 Према РСАНУ глагол *саградиѝ* подразумева објекат са семом 'неживо', уп. нпр. основно значење **саградити**, саградим сврш. **И. 1. подићи зрагећи, сазидати** (какову *зграду* и сл.): ~ **кућу**, ~ **творницу**.

У РСАНУ у оквиру одреднице *направиѝ* стоји пример: — Да би човек „направио“ (**наградио** или **оградио**) жени мушко дете, ваља се при сношају само на то да мисли (Миј. С. 6, 419).

9 РСАНУ: **начинити**, начиним (имп. начини; аор. начини; трп. пр. начињен) (некњ. ијек. начињети) свр. **И. 1. а. најправиѝ, саградиѝ, подићи**. — **ђ.** покр. *припремиѝ, подесиѝ; наместиѝ*. — Сједите док вам моји не начине конак (Игњ. Ј. 3, 158). (Дубровник, Реш. 1, 254).

ЦР: начини свр фиг намести. — Треба да начиниш кревет. Време је за спање.

се глагол *лежати* нађе у колокацији са лексемом која није из семантичког поља „биће”, реализује се метафора, те у зависности од приступа – да ли ћемо применити метод компонентијалне анализе, или когнитивни приступ метафори, можемо рећи или да је глагол *лежати* употребљен с помереним значењем (с неутрализованом семом ‘биће’), или да је лексема *болест* персонификована. Исто важи и за лексичко сагласје у осталим метафорама: у глаголу *сагради* инкапсулиран је појам *објекат* са архисемским својством ‘неживо’, како је глагол *сагради* ступио у колокацију са именицом *геше* из семантичког поља ‘биће’, семантички конфликт међу колокатима омогућио је метафору, те кажемо или да је глагол употребљен метафорично, са неутрализованом семом ‘неживо’, или да је домен *геше* схваћен метафорично преко домена ‘објекат’.

У колокацији *дебела ноћ* апстрактни појам *ноћ* перципира се преко физичке димензије.

Неки пут га нема, већ и дебела ноћ увати, а он не долази. (ПВ, 209–210)

На исти начин се види мерљивост физичког објекта који се може удебљати или поодмаћи, узнапредовати у дебљини, и ноћи као временске категорије. Придев *дебела* има функцију квантификатора и означава висок степен квантификације. У РСАНУ забележен је овај метафорички потенцијал придева *дебео*, који почива на пресликавању временског на просторни домен, и то у семми 4.б. (*о одсецима времена, кад се истице њихова дужина*) *јун, цео, чистиав*.¹⁰ Ако реализовану колокацију *дебела ноћ* разумемо као ‘велики/густи мрак’, онда можемо рећи да је подупр-та фреквентном колокацијом у језику *дебела хладовина*, чији је управни члан из истог семантичког поља као и именица *ноћ* у значењу ‘мрак’.

Колокација *боса глава* илуструје специфичан домен употребе придева *бос* у дијалекту, и реализује се са значењем ‘који нема косе на глави’¹¹:

Возео ју њезин шофер док ју је возео, радео с њу шта радео, а онда ју негде уз пут избубецао, ошишао с нуларицу до главе и избацио на друм. И један дан ево ти ју она. С неко марамче на босу главу, гладна, прљава, ицепана ... (ПВ, 102).

У једнотомном речнику Матице српске забележен је израз *бос по глави* са квалификативом *шалјиво*, што значи да овај спој у општем језику функционише са експресивном вредношћу. Колокација *боса глава* у говору главне јунакиње *Петријиноџ венца*, међутим, функционише као необе-

10 РСАНУ: — Литрицу ракије он је насамо пијучкао по два дебела часа (Бож. Г. 5, 8). Кроз ту су пустињу ишли три дебела дана, а правога пута нијесу могли наћи (НПР Прод., 115). Прошло дебелијех десет година (Крањч. Стј. 3, 26). Голубец се види одав-ле са Блаца, али има до њега дебела три сага хода (Тућ. 2, 132). Госпођа Костићка остаде код зета и кћери још три дебела сага (Маш. 3, 120).

11 Уп. у стандарду: **бос**, боса, -о **1.** *који нема обуће на ногама, необувен, босоноџ*. **2.** *не-поштован: ~ копито, ~ коњ. • ~ по глави* *шалј. који је без косе, ћелав. као ~ по трњу (проћи и сл.) врлорђаво (проћи)* (РСЈ).

лежена, што показује да се однос *експресивности* – *необележености* такође може сматрати дистинктивном вредношћу у дијасистему, тј. својеврсним нивоом варирања.

У кретању колокацијских могућности може се сазнавати перспектива из које говорник спознаје свет. Нпр. према речничкој грађи (в. примере у РСАНУ, РГСМ) можемо претпоставити да је придев *вран* примарно детерминатив за животиње црне длаке. Учесталост ове референције потврђује и дериват *вранац* са значењем 'коњ црне длаке' (РГСМ). У том смислу, колокација *врана коса* реализована у роману може бити показатељ тога да је перспектива именованња заправо идеолошка перспектива сточара.

(...) неколико седе му пробиле кроз гргураву врану косу – лепота човек. (ПВ, 101)

Колокација *подигнути животи* почива на метафорама *животи је предмет* који може да се *подигне на висину* и *зоре је добро*:

Мора да се наш Витомир још тад навико на неки, тако, подигнут живот, кај на неку висину, кад је на ту красоту сваки дан мого да гледа одозгоре ко неки много велики газда. (ПВ, 97).

Колокације *стићи* (*некога*) *невоља* и *приписнути* (*некога*) *године* почивају на супституцији агенса и пацијенса:

Неки непријатељ ти се опет у судбину умешао и грдна невоља тебе је стекла. (ПВ, 49)

Године већ добро претисле и њу, немој више много да се плашиш. (ПВ, 129)

Према РСАНУ агенс радње означене глаголом *стићи* може бити само са архисемским својством *живо* (+) и *људско* (+).¹² Колокација са агенском из семантичког поља 'неживо' почива тако на метафори *невоља је људско биће*. У колокацији *приписнути* (*некога*) *године* метафора *године су физичка сила* такође ставља именицу *године* у функцију агенса. Инверзијом агенса и пацијенса, при чему у реализованим колокацијама агенс постаје појам са архисемом *неживо*, док је пацијенс са архисемом *људско биће*, имплицира се немоћ човека пред појавама садржаним у агенсу, тј. чињеница да се радња одвија без воље човека.

3.2.1. Имајући у виду да се лексичка спојивост ослања на упаривост семантичких компонената лексема, очекивано је да са одређеним ограничењима један колокат можемо замењивати лексемама које стоје са њим у парадигматским везама.¹³ Могућност супституције посебно се потврђује

12 Уп. и ЦР: **стекне** свр *заради, обогаћти се*. – Све сам то стекал с овеј две руке. – Стекал болес, реуму, то-е стекал по пуну работу триес године. РКМД: **стег**, **стекнем** свр. *добити, зарадити*.

13 На принципу супституције једног колоката лексемама са којима је у он парадигматској вези почива и Хлебцова колокацијска метода. Циљ ове методе јесте утврђивање

када су колокати елементи у оквиру истог семантичког поља. У једном броју колокација ексцерпираних из романа *Петријин венац* колокат је из исте тематске групе којој припада очекивана лексема са становишта општег језика, а која такође функционише у дијалекту; уз то, реализовани колокат је углавном инкапсулиран у значење очекиване лексеме у општем језику.

Нпр. у роману се реализује колокација *крајинији дрва*, која почива на семантичкој компатибилности колоката. Са становишта општег језика висок степен предвидљивости имала би колокација са хиперонимом *сећи – сећи дрва*. Хипероним *сећи*, према речничким сведочанствима (в. РКМД¹⁴, РГСМ¹⁵), функционише у дијалекту, дакле, колокација *сећи дрва* има извесан степен предвидљивости, али се у роману ипак не реализује.

Полексија почела баба-Лену да слуша и да јој ради по кућу, да јој крати дрва и иде на пијац, да јој коље пилићи и пере веш и свуд с њу да трчи на прилику кај неко куче. (ПВ, 63)

Да колокација *крајинији дрва* у дијалекту функционише, и то као необележена потврђује нам и забележено стање у речницима. Наиме, у сва три консултована речника дијалеката које можемо сматрати основицом идиома у роману потврђена је колокација са хипонимом *крајинији*.¹⁶

Истог типа је реализована колокација *кресати са сикирчетом* са хипонимом *кресати*¹⁷ према потенцијалном *сећи*:

Стално негде њима маневрише кај с неки железнички барјачићи, кај да су јој то неки сикирчићи, па с њи нешто креше, ел пловчи кљунови, па с њи ришка по бару. (ПВ, 64)

Или, колокација *зугећи у ћемане*

Гуди тај у оно ћемане, а видиш – не уме. (ПВ, 24)

значања другог колоката, односно утврђивање тзв. семантичког досијеа колоката (в. Дражић 2014: 40).

14 У РКМД у одредници *сећ*, *сечем* свр стоји упућивачка одредница на *сећи*, *сечем* у Вуковом *Рјечнику*.

15 У РГСМ потврђена је колокација *сећ дрва*: **сећ** сечем несвр (...) Разбил' и би се сечући дрва. Гашин брат био секући дрва.

16 ЦР: **крати (се)** несвр **1**. сече (се) на делове. – Вика га да ми крати дрва, ал он немаше кад.

РГСМ: *крајинији крајинији* несвр Кратије сам дрва ка[д] су ме звал'и. – Шта да радим зими, но да кратим дрва и да полагам стоке.

РКМД: *крајинији крајинији* несвр. Крати дрва. Има да се крату дрва.

17 РГСМ: **кресати** -шем несвр **1**. оштрим предметом сећи гране. – Неко креше неко слаже грање, неко везује нарамце.

РСАНУ: **кресати**, крешем несвр. **1. 1. а.** *сећи, одстрињивајћи суве или сувине гранацце и зране, подсецајћи круну дрвета, сјабљике живе озраде и сл.* (...) Носио [је] малу сјекиру козарску, те козама кресао шуму (НПр Чајк., 387).

према потенцијалном *свираџи* *ћемане* са хиперонимом *свираџи*, будући да у дијалекту функционише хипероним (в. РКМД, РГСМ, ЦР)¹⁸. У РГСМ домен употребе, па самим тим и значење глагола *џудеџи* спецификовани су, те се *џудеџи* односи само на гусле¹⁹, док РСАНУ даје шире значење 'свирати на гудачким инструментима'.

У роману се паралелно јављају колокације *џоџивџи*²⁰ *ручак* и *сџремиџи* *ручак*, с тим да је прва доста фреквентнија.

Ал ручак да спреми, то не може. И сад, онако мртвосана, сама морам да готвим. (ПВ, 40)

„Ајд, Мисо, д идемо, треба да готвим ручак.” (ПВ, 56)

Глагол *џоџивџи* увек се јавља са именицама чије је архисемско својство 'храна, јело', те значењски зависи у потпуности од ових колоката,²¹ тј. домен употребе постаје дистинктивно семантичко својство у структури овог глагола, за разлику од неутралног *сџремиџи*, који се јавља са допунама из пуно различитих семантичких поља. Можемо закључити да у идиому главне јунакиње романа лексички спој *џоџивџи* *ручак* има статус колокације, будући да се понавља веома често, док је спој *сџремиџи* *ручак* са мањим степеном предвидљивости јер је забележен само једном, и то у реченици у којој је већ употребљена колокација *џоџивџи* *ручак*, те је било очекивано варирање израза помоћу општијег хиперонима.

Према овој групи анализираних примера можемо закључити да је у свести дијалекатског говорника изванјезичка стварност у вези са пословима у домаћинству спецификована, детаљно сегментирана, будући да као колокати углавном функционишу хипоними из датог семантичког поља.

3.2.2. Варирање у лексичком спајању почива и на функционисању колокација са синонимним колокатима²², попут *вџрцнуџи* *шибџу* са мета-

18 ЦР: **свири** несвр 1. свира. Свири ми, бре, ко што се свири, немој суртучки, тој не могу да слушам. Свири у свирче од рженицу.

РГСМ: **свираџ** свирам несвр 1. производи тонове на инструменту. – Свирачи свирају, а сватови играју. Рекните свирачима да свире.

РКМД: *свираџи*, *свириџ* несвр. свирати: Утепаше се свиреџи. – По сву ноћ што свира грнета.

19 РГСМ: гудет гудим несвр 1. производи мелодију на гулама. – Сад ретко ко зна да гуди.

20 Глагол је са формалним дијалекатским обележјем – у питању је фонетски дијалектизам, према стандарднојезичком *џоџовџи*.

21 ЦР: готви несвр спрема, кува јело. – Морам да готвим ручак за онија моји аламани.

РКМД: готвит готвим несвр. кувати, спремати у кухињи јела: Уме красно да готви јела.

22 Колокације се сматрају минималним контекстом за проверу синонимских односа. Две лексеме су синонимне ако их је могуће заменити у истом контексту без промене значења (в. нпр. (Готштајн 1986), (Круз 2001: 265–290), (Тафра 2005: 213–226).

форички употребљеним глаголом глаголом *врцнути*²³, према *креснути*²⁴ *шибицу*, које такође функционише у тексту:

Врцни шибицу, па ју запали. (ПВ, 133)

Мој Миса кресну шибицу. Упали свећу, метну јој је полако у руке. (ПВ, 58), или, *манути ракију* према потенцијалном *оставити ракију*

После се трго, мануо ракију. Ал цабе. Не мож ти сад оно да надокнадиш. (ПВ, 8)

У ову скупину примера можемо убројати колокације *закачити друго сџање* и *појкачити друго сџање*, у којима варирање почива на замени једног колоката истокоренским синонимом *закачити* : *појкачити*, те се извором синонимних колокација могу сматрати и творбени процеси у језику²⁵:

А она већ, ко оно грне што често иде на воду, па једанпут мора и да се разбије, закачи и друго сџање. Сам одједанпут поче да јој расте трба. (ПВ, 113)

Једна моја комшика била поткачила друго сџање и ја ју одведем код њега у Брегови. (ПВ, 171).

У роману се јавља и спој *задесити (некоџ) друго сџање*, са глаголом *задесити*²⁶, чији је домен употребе у РСАНУ представљен у глоси *обично о нејријатним доџађајима*:

(...) и Милијану овде задеси друго сџање. (ПВ, 114)

Глаголи *закачити* и *појкачити* као изоловане лексеме нису синонимни са глаголом *задесити*, међутим, реализоване колокације јесу синонимне, те су и узрок контекстуалне синонимије међу наведеним глаголским лексемама.²⁷

23 РСАНУ: **врцнути**, -нем свр. **І. 1.** (*од*)*скочити, полетети, избити, бризнути (о варницама, ситнијим предметима, кайџицама и др.)*. — Напуни лулу дувана, и узме кресати, док једна жишчица врцне и до вреће (Сар. 12, 451). Из његових копира врцнуше огњене варнице (Цет. 1, 81). Суза му из ока врцне (Марет. 2, 18). Усне [јој] нарумењене ко да ће крв врцнути (Малаг. 1, 36). (...) **2. а.** *помаћи се, покренути се, мргнути, учинити брз, наџао покрети*. (...).

24 РСАНУ: **креснути**, -нем свр. **І. 1. а.** *ударом или шрењем (оџњла о кремен, жижице о храјаву површину и сл.) изазвати варнице или пламен; уойити учинити да нешто почне светлети или џорети, ујалити*. — Кресну палидрвце да упали цигарету (Вас. Д. 2, 9). Онда сам креснуо другу [шибицу], и та се на срећу упалила

25 Уп. нпр. Готштајн (1986: 46), која наводи неке од могућих извора синонимије у колокацијама.

26 РСАНУ: **задесити**, -им (аор. задеси; трп. задешен) свр. **І. 1. а.** *снаћи, поџоџити (некоџа), доџоџити се, џдесити се (некоме) (обично о нејријатним доџађајима)*.

27 В. Готштајн (1986: 45): „[...] има речи које се, изоловане, не осећају као синоними, а ипак се тако понашају у одређеним колокацијама.”

Перспектива говорника из које се перципира трудноћа јесте да се она углавном види као случајно и нежељено стање, будући да сви глаголи који колоцирају са лексемом *друго стање* садрже сему непланирано, нежељено.

3. 3. Значење је услов колокабилности, јер да би две лексеме ступиле у колокацију, очекује се да имају удруживе семантичке компоненте. Међутим, у грађи наилазимо на примере колокација лексема чија је семантика инкомпатибилна. У питању су примери удруживања лексема негативне семантике са онима позитивне семантике, супротно очекиваном принципу по ком се именице негативне оцене привлаче са придевима негативног значења (в. Дражић 2014: 33–34) и обрнуто. Таква је колокација *џрдна срећа* (ПВ, 77), у којој придев *џрдна*, иначе негативне оцене, врши функцију позитивне валоризације уз именицу *срећа*, реализујући се са семемом *велика*.

„Ти си, жено”, каже јој Јешић, „имала *грдну срећу* сас овом Петријом. Да те она јутрос не доведе, ни неколико дана не би саставила. (ПВ, 77)

У оваквом примеру значење је несумњиво последица колокације, јер придев мимо садејства са овом именицом нема позитивно значење. Колокације попут ове показују однос говорника према одређеним табуизираним појмовима, а то су углавном појмови изразито позитивног и изразито негативног значења. Како се не би казивањем таквих појмова изазвала несрећа, они се детерминативом супротног значења ублажавају.²⁸ Овом типу припада и пример *неговати о мразу*

... мора бит, понадала се да се и *омраза* међу две куће већ заборавила. Шта је било било, мислила, било и не вреди ти да га целог века *негујеш*. (ПВ, 67),

у ком се глагол позитивне семантике удружује са именицом негативног значења, при чему губи позитивну конотацију и задржава само компоненту *одржавати, увећавати*.

Примери удруживања лексема инкомпатибилног значења не само да су слика сујеврне свести говорника и ефекат еуфемизације већ уз то указују на функцију језичког знака у говорној заједници, знака који није само релациони идентитет којим се упућује на стварност, већ и својеврсна онтолошка вредност која има моћ да ту стварност призове.

4. У раду смо у књижевном тексту на дијалекту – у роману *Петријин венац* Драгослава Михаиловића, анализирали колокације које су примери дијалекатског варирања. Територијално варирање на плану лексичког слагања сагледавали смо имајући у виду становиште да је значење узрок и последица колокација. Издвојили смо примере употребљених колокација које представљају специфичност датог дијалекта – на начин да је реализован специфичан домен употребе (у примерима: *болес лежи, са-*

²⁸ Уп. нпр. лексичке еуфемизме у вези са народним веровањем: *кусоња* (ђаво), *кума* (вештица), *добра рана* (зла рана) итд. (Дешић 1990: 35–39).

žрадићii деiше, дебела ноћ, боса злага и сл.), затим тиме што се као колокат реализује хипоним спрам потенцијалног хиперонима (нпр. *крајићiiи дрва, žудеићii у ћемане, žоiiвићii ручак* према *сећи дрва, свираћiiи ћемане, сiремаићii ручак*), тиме што варирање колокација почива на супституцији колоката синонимом (нпр. *врцнућiiи шибицу : креснућiiи шибицу, закачићiiи друго сiћање : iiоiiкачићiiи друго сiћање : задесићiiи [некоž] друго сiћање*) и тако што се удружују колокати инкомпатибилне семантике (нпр. *žрдна срећа*). Специфичност колокација у роману *Пеiтријин венац* почива и на опозицији *небележено: екiресивно*, јер спојеви који нпр. у општем језику постоје као експресивни у идиому романа функционишу као необележени – колокација *боса злага* у општем језику добија квалификатив шаљиво (РСАНУ), док у роману нема експресивну, већ само номинативну вредност.

Утврђени типови специфичности послужили су нам као предложак за реконструкцију језичке слике света јунакиње романа, која је дијалекатски говорник, пошто су колокације извори концептуалних метафора. Реализоване метафоре откриле су нам доминантне перспективе поимања изванјезичке стварности – на пресудне животне ситуације у говорној заједници гледа се из перспективе радника-градитеља (*саžрадићiiи деiше, начинићiiи свадбу, наiiравићiiи абортус*); појмови попут болести, невоље, година налазе се изван моћи и воље човека, те су персонификовани (*болес лежи, невоља сiтиче, žодине iiрићiiискају*); временске димензије схватају се преко просторних (*дебела ноћ*); људска својства неретко су у истој равни са животињским, што указује на перспективу сточара (*врана коса*); употреба хипонима као колоката упућује на чињеницу о спецификованијој сегментацији изванјезичке стварности која се односи на радове у домаћинству (*žоiiвићiiи ручак, кресаћiiи сикирчетом, крајићiiи дрва*). Удруживање лексема инкомпатибилног значења с циљем еуфемизације показује сујеврни однос говорника према појмовима у колокатима али и то да говорник реч поставља у раван са стварношћу (*žрдна срећа*).

Имајући у виду богатство информација које нам открива само један ниво дијалекатског варирања – ниво колокација, дијалекат се може сматрати средством са високом стилском ефективношћу. Одлука писца да цео роман заснује на дијалекту почива на свести и сазнању о томе да је дијалекат узрок и последица својеврсне перспективизације у поимању света једне заједнице.

Анализа колокација у књижевности на дијалекту значајна је не само због препознавања стилских ефеката лексичког слагања већ и због тога што праћење дијалекатског варирања колокација омогућава проучавање дијахронјских промена у наклоности речи за одређени тип спајања са другим речима у синтагматске низове. Успостављање таквог континуитета значајно је за национални језик у целини.

Литература:

Готштајн 1986: Љиљана Готштајн, *Синонимија у колокацијама са примерима енглеског језика научне аргументације*, Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Институт за стране језике и књижевности.

Дешић 1990: Милорад Дешић, *Из српскохрватске лексике*, Никшић: Универзитетска рјеч.

Драгићевић 2011: Рајна Драгићевић, О значењу придева као услова и последици њихове лексичке спојивости, у: *Јужнословенски филолог*, књ. 67, Београд: Институт за српски језик САНУ, 109 – 119.

Иванова 2007: Ценка Иванова, Синтагматска организација лексема (колокација) као дистинктивно обележје код блискосродних језика – бугарског и српског, у: Научни састанак слависта у Вукове дане, 36/1, 275–282.

Јовић 1985: Душан Јовић, *Језички систем и поетска драмастика*, Београд: БИГЗ, Приштина: Јединство.

Круз 2001: D. A. Cruse, *Lexical semantics*, Cambridge: Cambridge University Press.

Липка 1992: Leonhard Lipka, *An Outline of English Lexicology. Lexical Structure, Word Semantics, and Word-Formation*, Second Edition, Tübingen : Niemeyer.

Петровић 2002: Драгољуб Петровић, Дијалекатска лексика и речник стандардног језика, у: *Дескриптивна лексикографија стандардног језика и њене теоријске основе*, Зборник радова, Нови Сад – Београд : Матица српска – Институт за српски језик САНУ, 277–283

Рамић 2013: Никола Рамић, Полисемија и семантичка диференцирања у дијалектима, у: *Пућеви и домјети дијалекатске лексикографије* : зборник радова са истоименог међународног научног скупа [одржаног од 12. до 13. априла године у Нишу]. Ниш : Филозофски факултет, 315–326.

РГСМ: Милета Букумирић, *Речник говора северне Метохије*, Београд: Институт за српски језик САНУ, 2012.

Речник САНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, I–XVIII, Београд: САНУ, 1959–2010.

Риђановић 1985: Мидхат Риђановић, *Језик и његова структура*, Сарајево: Свјетлост.

РКМД: Глигорије Глиша Елезовић, *Речник косовско-метохиског дијалекта*, I–II, Приштина: Институт за српску културу, Културна манифестација „Глигорије Глиша Елезовић”, Народна и Универзитетска библиотека, 1998.

РМС: *Речник српскохрватског књижевног језика*, I–VI, Нови Сад: Матица српска (и Матица хрватска I–III), 1967–1976.

РСЈ: *Речник српског језика*, Нови Сад: Матица српска, 2011.

Тафра 2005: Бранка Тафра, *Од ријечи до рјечника*, Загреб: Школска књига.

ЦР: Радосав Стојановић, Црнотравски речник, у: *Српски дијалектолошки зборник*, LVII, Београд : Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ, 2010.

COLLOCATIONS IN THE NOVEL *PETRIJIN VENAC* BY DRAGOSLAV
MIHAILOVIC

Summary

У раду на грађи из романа *Петријин венац* Драгослава Михаиловића утврђујемо моделе територијалног варирања на плану колокација. Колокацијама приступамо са становишта према ком је значење њихов услов и последица, те у складу с тим настојимо реконструисати сегменте језичке слике света садржане у концептуалним метафорама које се у колокацијама реализују. Имајући у виду богатство информација у формирању перспективизације јунака романа које нам открива само један ниво дијалекатског варирања – ниво колокација, дијалекат сматрамо средством са високом стилском ефективношћу.

Keywords: collocation, meaning, dialect, variation, world view

Tanja Tanasković

Милка В. Николић¹
Универзитет у Крагујевцу
Филолошко-уметнички факултет²

О ЗНАЧАЈУ БУКВАРА АДАМА ДРАГОСАВЉЕВИЋА (1825) У РАЗВОЈУ БУКВАРСКЕ НАСТАВЕ КОД СРБА

У овом раду разматра се улога коју у историји српске букварске наставе има *Мали буквар српски за српску младеж* (1825) Адама Драгосављевића. Циљ је да се укаже на ортографске и методичке новине које се јављају у овом уџбенику, веома напредном за време и услове у којима је настао. Ортографске карактеристике анализирају се према критеријумима: (1) инвентар графема као минималних контрастних јединица у систему писања неког језика; (2) однос графема према фонемама; (3) однос графема према словима. Концепција наставе почетног читања и писања описује се према методичким критеријумима: (1) редослед у учењу читања и писања; (2) избор великих или малих слова на почетку учења писања; (3) редослед учења слова; (4) поступци у обради слова; (5) начин писања; (6) метода наставе почетног читања и писања. Драгосављевићева азбука има 30 графема које се поклапају са одговарајућим фонемама српског језика, графеме су реализоване словима Вукове азбуке, укључујући и слова **ј** и **х**, као и **љ**, **њ**, **ћ**, **ђ** и **џ**. Примењени методички поступак у *Буквару* јесте синтетички, будући да се читање и писање путем овог буквара усваја тако што се полази од гласа, преко слога и речи, како би се дошло до реченице и текста. Одређане дидактичке целине омогућавају увежбавање граматичког система, творбених модела, као и синтаксичких структура.

Кључне речи: Буквар Адама Драгосављевића, графема, букварска настава, методика наставе почетног читања и писања, синтетичка метода

УВОД

Од настанка *Малог буквара српског за српску младеж* (1825) Адама Драгосављевића прошло је сто деведест година, што је повод да укажемо на улогу овог уџбеника у историји српске букварске наставе.³ То је први буквар написан на народном језику, без црквених слова и црквеног штива за читање, азбуком коју је две године касније предложио Вук Караџић у свом *Озљеду српског буквара*.

1 millkanik75@gmail.com

2 Овај рад написан је у оквиру пројекта *Динамика стурктура савременог српског језика* (број 178014), који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

3 Рукопис Драгосављевићевог *Буквара* чува се у Рукописном одељењу Матице српске, бр. 7.715.

Како кажу проучаваоци Драгосављевићевог стваралаштва, овај филолог „[је] дуго и много радио”, што показује његова обимна рукописна заоставштина и преписка са знаменитим личностима 19. века. Различити аспекти његовог педагошко-просветног и филолошког рада привукли су пажњу више истраживача (Гавриловић 1963, Кашић 1990; Магарашевић 1896а, Магарашевић 1896б, 1897а, 1897б, Николић 2011, Николић 2012а, Петровић 1971). Бавио се питањима правописа и историје словенског писма, истраживао стару српску књижевност и народно стваралаштво, писао уџбенике за основну школу и промишљао њихове методичке карактеристике.⁴

Инспирисан Доситејем, Драгосављевић је од ране младости заступао напредне филолошке идеје. О томе сведочи његов први рад *О дијалекту српскога језика* (1819), школска дисертација коју је написао као ученик Сомборске препарандије. Остао је Вуков присталица до краја живота, што показује преписка која је трајала преко три деценије (в. Преписка II–XI). Драгосављевић је подржавао Вука у реформи језика и правописа, проналазио му пренумеранте, прикупљао народне песме и слао лексикографску грађу. Његова *Ога Г. Сџеф. Стјанковићу* (Будим, 1829) спада међу прве књиге штампане Вуковим правописом. У контексту вуковске оријентације настао је и *Превод Псалииџира као прва проба на српском језику* (Беч, 1833).

Драгосављевићев *Мали буквар српски за српску младеж* (1825) унет је у *Библиографију српских буквара* (Трајковић 2010: 13), а проучаваоци старих српских буквара указали су на његов значај у еволуцији српске букварске наставе (Аксентијевић 1964, Ђорђевић 1950).

Почетак модерне букварске наставе везује се за букваре Ђорђа Натошевића (1870) и Стева Чутурила (1886). Ови аутори заслужни су за увођење методе щчитавања (зглашавања), као и методе нормалних речи, које ће од тада доминирати у српским букварима (Милатовић 2005: 44, нап. 25; 54, нап. 36). Успешно применивши тадашња знања из методике букварске наставе, Чутурило је отишао корак даље од Натошевића (Ђорђевић 1950: 66), а то је остварено „погодним избором нормалних речи у којима су деци била позната сва слова сем првог које треба да уче” (Аксентијевић 1964: 21).

Познато је да се у својој концепцији *Озледа српскога буквара* (1827) Вук Караџић определио за „гласовну методу у обради слова и слоговну методу у почетном читању” (Бранковић 2003: 400–401). Иако су биле „у складу са схватањима у тадашњој европској педагогији”, Вукове идеје у нашој просвети „остаће [...] још дуго теоријски неосмишљене и практично непримјењиве” (Бранковић 2003: 397). У том је смислу значајно размотрити улогу коју су у еволуцији букварске наставе код Срба имали

4 Драгосављевић је највише је објављивао у *Лейтхойсу маџице српске*, *Бачкој вили* и *Магазину* Атанасија Арнота. Од обимнијих дела издваја се књига *Словенски слова или писменост* (Београд, 1840), у којој се даје историја словенског писма.

други ствараоци 19-ог века до појаве *Буквара* Ђорђа Натошевића, конципираног на гласовној аналитичко-синтетичкој методи. Циљ овог рада јесте да се укаже на ортографске и методичке новине *Малоџ буквара српскоџ за српску младеж* (1825) Адама Драгосављевића.

ОРТОГРАФИЈА У ДРАГОСАВЉЕВИЋЕВОМ БУКВАРУ

На ортографском плану, Вуков *Озглед српскоџ буквара* „представља неку врсту синтезе, први пут остварених настојања писца претходних деценија на челу са великим реформатором српске ћирилице Савом Мркаљем” (Чигоја 2010: 133).⁵ У контекст унапређивања вуковске ортографије укључују се и Лука Милованов и Адам Драгосављевић.

(1) Како указује А. Младеновић у поговору фототипског издања Мркаљеве књиге *Сало дебелоџ јера либо азбукојпрошрес* (1810), „пошавши од црквене, словенске азбуке, углавном од рускословенских слова свога времена, Мркаљ је после извршене реформе добио азбуку од 25 графема: **а, б, в, г, д, е, ж, з, и, і, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш**, која је заједно са диграмима **дѣ, лѣ, нѣ, тѣ** ‘покривала’ 29 фонема српског књижевног језика на народној основи [недостаје слово **џ**]” (в. поговор у: Мркаљ 1810, стр. II).

(2) Лука Милованов у књизи *Ойишћ настѣављења к српској сличноречностѣи и слоџомјерју или ѣросодији* (1810) указује да у српском језику за све речи које га чине није потребно више од 28 писмена или простих знакова, а 29. слово је **ф**, које је потребно за речи страног порекла. „Ако узмемо да **и, і**, јесу два знака” и да „писме **і** у нашем језику то чини, што у Њемаца, или Маџара писме **ј**” – „онда ће бити у српском језику 30 писмена” (Милованов 1810: 12–15). Дакле, његова азбука обухвата 30 графема: **а, б, в, г, д, дѣ, е, ж, з, и, і, к, л, лѣ, м, н, нѣ, о, п, р, с, ш, т, тѣ, у, ф, х, ц, ч, џ** (в. Милованов 1810: 14).

(3) Азбуку у Драгосављевићевом *Буквару* чини 30 графема Вукове азбуке, укључујући и слова **ј** и **х**, као и **лѣ, нѣ, њ, њ** и **џ**. До овог писма Драгосављевић је рано дошао. Наиме, графичка решења за слова тражио је још у време када није знао за Вуков *Српски рјечник* (1818) и реформисану азбуку која се у том делу појавила. У свом првом раду *О дијалектѣу српскоџа језика* (1819) изнео је став да „од 40 писмена [...] српски језик само 26, а и славенски задовољан би могао бити, потребује” (према Магарашевић 1896а: 18). Тада је имао идеју о словима која ће се касније наћи у његовом *Буквару*: „Но будући да се четир између њих [слова] умекшавати имају једним писменом **ѣ**, које опет велику теготу детету у срицању и читању причињава, зато, да би се ова замешатељства разрешити и олакшати могла, определим још 4 писмена” (према Магарашевић 1896а: 18).

⁵ *Озглед српскоџ буквара* објављен је у забавнику *Даница* (1827). Вук је исте године у Бечу штампао *Први буквар српски*, који је био заправо прештампани *Озглед српскоџ буквара*.

Драгосављевић је до Вуковог *Рјечника* дошао тек 1820. године (према Магарашевић 1896а: 20), пре тога већ је предложио увођење слова **љ** и **њ**, као и одређена графичка решења за **ј**, **ћ** и **ђ**, док је глас **х** изоставио јер, према његовом објашњењу, нема гласовну вредност (према Магарашевић 1896а: 18–19).

Дакле, Вуков *Буквар* јесте први штампани буквар који доноси реформисану ћирилицу (1827), али Драгосављевић је 1825. године имао у рукопису буквар са таквом азбуком (Магарашевић 1897: 73). У једном писму из 1827. године упућеном Вуку, Драгосављевић помиње свој *Мали буквар српски*, указујући да је он 1825. године писао Вуку о својој намери да штампа буквар и да му Вук на то писмо никада није хтео одговорити (уп. Преписка III: 638). Драгосављевић није успео да објави буквар због неповољних околности у којима су се у његово време налазиле Вукове присталице, а вероватно и због изостајања Вукове подршке.

Описаћемо ортографске одлике писма у Драгосављевићевом *Малом буквару српском за српску младеж*. У разматрању структуре конкретног писма треба узети у обзир критеријуме: (а) инвентар графема као минималних контрастних јединица у систему писања неког језика; (б) однос графема према фонемама;⁶ (в) однос графема према словима.⁷

Писмо у Драгосављевићевом *Буквару* има 30 графема, свака графема реализује се једним словом и одговара једној фонему. Код појединих слова постоје одређене специфичности.

(1) Код Драгосављевића се слово **х** јавља на самом почетку *Буквара*, где се показује азбука (у инвентару графема), као и у слоговима који се наводе након што је показана азбука. Међутим, слово **х** не јавља се на осталим местима у *Буквару* (нпр. *леб*, *лебац*, *лебар*; *ћрбу*; *аљине*; *стираош*; Ми те одевамо и *ранимо*; Дете није *ћело* да слуша).

(2) Драгосављевић је за фонему **и** изабрао старо слово **і** (са тачком) уместо **и** (слово „иже”), што је, у једном свом писму Вуку (25. фебруара 1826. године), образложио аргументом да је слово **і** јасније од **и**, док је **и** слично слову **н**, услед чега та два слова „највећи замет чине у читању”, као и чињеницом да „**і** мање мјеста заузима” (уп. Преписка III: 100–101).

(3) Драгосављевић је вокално **р** обележавао словом **р** изнад кога су две тачке, тј. словом **р** „с очима за знак слога”, како га је назвао у претходно поменутом писму Вуку (уп. Преписка III: 101). Вокално **р** доследно је обележавано на овај начин у Драгосављевићевом *Буквару*, како у речима изван контекста, тако и у реченицама односно букварским текстовима.

6 У погледу односа графичког система према фонолошком, за српску ћирилицу је карактеристично да тиме што је одустао од „посебног биљежења фонетских варијаната исте фонеме” – Вук се окренуо „фонолошком писању, коначно напуштајући фонетичност” (Симић, Остојић 1996: 69).

7 Из историје писма познато је да се једна графема може писати једним словом, али и словним групама (в. Бугарски 1996: 144).

(4) Мало писано слово за фонему *z* има облик као у руској азбуци (изнад слова не пише се цртица).

(5) Специфичност постоји код малог писаног слова за фонему *m*, које има облик као у латиници.

(6) Велико писано слово за фонему *n* има облик као у латиници.

(7) На крају, постоји специфичност код малог и великог писаног слова за фонему *ш*. Оба слова имају исти облик, а то је облик руског малог писаног слова за фонему *ш*, с тим што Драгосављевић пише црту испод слова.

Проблем писања малог писаног слова *ш* – пише ли се са цртицом или без цртице – актуелан је и данас. Разматрајући ћирилично писамо у *Правопису српскога језика* (2010), В. Брборић закључује да је савремени српски правопис непрецизан и да је уџбеничка литература за млађе разреде основне школе неуједначена. У неким уџбеницима *ш* је написано са цртицом, док у неким цртица изостаје (Брборић 2015: 342). Ево шта каже актуелни правопис: „Писање цртице испод малог рукописног слова *ш* није правилно, али није ни сувишно ако је склоп речи такав (нпр. *шмшш*, *шшшшшш*, *шшшшшшшш*, *шшшина* и сл.) да би се тиме олакшало брзо читање” (Правопис СЈ 2010: 20).

За разлику од Вуковог *Огледа српског буквара*, у којем се наводе и грађанска и црквена ћирилица, Драгосављевић даје једино грађанску ћирилицу.⁸ Особеност Драгосављевићевог *Буквара* јесте навођење искључиво писаних слова. Посматрано са становишта савремених проучаваца ортографске норме, то је важна новина – уколико правопис не даје облике писаних слова – „то се може сматрати пропустом” (Брборић 2015: 343). „Наиме, мислимо да је нужно да правописи доносе и писане облике слова и да то мора бити узор како писати поједина слова. Не можемо сматрати прихватљивим да се слова у једном језику пишу на више различитих начина” (Брборић 2015: 343).

ДИДАКТИЧКА СТРУКТУРА ДРАГОСАВЉЕВИЋЕВОГ БУКВАРА

Садржина буквара структурирана је у дидактичке целине, које се могу посматрати као лекције у уџбенику, намењене за учење читања и писања. Има 39 дидактичких целина, означених редним бројевима, на којима се базира наставни процес – од учења слова (којима се реализују графеме) и повезивања графема са одговарајућим фонемама до читања и писања. На крају књиге додата је још шест целина, које су допуна неким лекцијама, при чему је у три случаја јасно назначено које су то лекције (бр. 26, 27, 19), а у преостала три случаја такве назнаке сасвим су нејасне.

⁸ Упоредну анализу Драгосављевићевог *Малог буквара српског за српску младеж* и Вуковог *Огледа српског буквара*, в. Николић 2012а.

Укратко ћемо описати садржај дидактичких целина (лекција) у Драгосављевићевом *Малом буквару српском за српску младеж*.

(1) У првој целини дата су **мала писана слова** (у 2 реда по 15 слова), распоређена следећим редоследом: **а, о, у, і, е, б, п, в, ф, г, к, д, т, њ, њ, ц, ч, ж, ш, з, с, л, љ, н, њ, м, р, ц, ј, х**.

(2) Друга целина садржи инвентар **слова и њихових имена** (у 3 колоне наведено је по 10 слова и њихових имена). Имена слова поклапају се са оним што је Вук касније, две године након настанка Драгосављевићевог *Буквара*, предложио у предговору *Огледа српског буквара*. Дакле, уместо некадашњих имена слова *аз, буки, вједи, зладољ, добро* и др. – дата су имена *а, о, у, і, е, бе, њи, ви, фи, зо; ко, де, ши, ње, ћи, ци, че, же, ша, за; со, ли, ље, на, ње, ши, р* (написано са две тачке изнад), *ци, је, хи*.

(3) У трећој целини дата су **велика писана слова** (у 3 реда по 10 слова, по истом редоследу као у три колоне у претходној дидактичкој целини).

(4) У целини бр. 4 вертикално су у три колоне распоређене **фонеме** према критеријуму који није лако одредити. Може се уочити да су шумни сугласници постављени у парове један наспрам другог на основу звучности (**б** и **п**, **з** и **к** итд.), а ван пара остали су **ц** и **х**, док је **ф** дато у пару са сонантом **в**. Сонанти су распоређени у парове: *л – љ, н – њ*, ван пара остају *м, р, ј*.

(5) Пета целина садржи инвентар **дифтонга**, тј. гласовне групе од по два вокала (*ао, оа, уа, иа, еа* итд.).

(6) У целинама бр. 6–7 дата је нека врста инвентара **слогова** изолованих из речи (*аб, ав, аџ* итд.; *ба, ва, џа* итд.). „У груписању писмена у слогама, није се могао Драгосављевић отети опћој погрешци у дотадашњим српским букварима, јер и код њега налазимо велики број слогова од два и три гласа разноврсно поредано без икаква смисла” (Магарашевић 1897а: 69).

(7) Целине бр. 8–14 садрже **речи подељене на слогама**, при чему су речи разврстане у групе према броју слогова (од двосложних до петосложних речи).

(8) У целинама бр. 15–25 наведене су **речи** (без поделе на слогама), које су дате ван контекста, а организоване су у групе према различитим критеријумима: (а) **творбени** критеријум, нпр. у једној групи налазе се деривати речи *лек, љуџи, мед* итд.: *лек, лека, лекар, лекарина, љуџи, љуџица, љуџина, љуџица* итд.; (б) **облички** критеријум, нпр. у једној групи налазе се поједини облици речи *боџ, боб, буџ* итд.: *боџ, боџа, боџу, боџом; боб, боба, бобу, бобом* итд.

(9) У целинама бр. 26–39 дати су **текстови**, који имају и сазнајну и васпитну вредност. То су поучна штива са темама везаним за ученичке дужности, породични живот и друге садржаје са којима се упознаје ученик првог разреда (бројеви, годишња доба и сл.). Дакле, изостају религиозни текстови, карактеристични за старије букваре. Наводимо пример текста из лекције бр. 26:

Ја читам, ти читаш, он чита, ми читамо, ви читате, они читају. Учићу се ја, учићеш се ти, учиће се он, учићемо се ми, учиће се они. Ја говорим, а ти слушаш, а он ћути. Ми слушамо што ви казујете, а они то не знаду.

Мала деца не знаду, што ја знам. Ја знам помало већ читати: човек, жена, деца, глава, коса, чело, обрве, очи, зенице, трепавице, образи, нос, уста, језик, зуби, усне, брада, уши, потиљак, врат, грло, гркљан, душник, прси, груди, руке, мишице, лактови, длан, шака, палцеви, прсти, тело, ребро, трбу, утроба, кукови, леђа, плећа, кичма, бедро, ноге, колена, цеванице, листови, чланци, табан, пета. Ја имам две руке, и на свакој руци пет прстију. Ја знам колико имам на обавде руке прстију. Десет прстију имам на две руке, а десет на две ноге, то је двадесет прстију. Мања деца од мене не знаду бројити, а ја знам: један, два, три, четири, пет, шест, седам, осам, девет, десет, једанест, дванест, тринест, чернест, петнест, шеснест, седамнест, осамнест, деветнест, двадесет. Ни једно дете не зна бројити натрашке, а ја знам: двадесет, деветнест, осамнест и све тако до један. Ја знадем и преко реда бројити: два, четири, шест, осам, десет, дванест, четрнест, шеснест, осамнест, двадесет. Све то знадем ја и насумце бројити; ја ћу знати скоро већ и рачунати.

Поједини текстови почињу низом реченица са истом глаголском лексемом у функцији предиката и са истим глаголским обликом у коме се реализује предикат, при чему се мења лице и број, нпр.: (а) презент: *Ја читам, ти читаш*, итд.; (б) перфекат: *Ја сам брао, ти си брао*, итд.; (в) футур први: *Учићу се ја, учићеш се ти*, итд. Исто тако, на почетку одређених текстова налази се неколико исказа реализованих обавештајном независном клаузом, при чему се први исказ, који је дат као субјекатско-предикатска конструкција, трансформише тако што се уз постојеће конституенте додају: (а) нови реченични конституенти (прилошка одредба); (б) синтагматски конституенти (конгруентни и неконгруентни атрибут; зависни члан придевске или прилошке синтагме), нпр. у лекцији бр. 29:

У винограду роди грожђе. У нашем винограду добро рађа грожђе. У великом нашем винограду врло добро рађа грожђе. У великом оном у планини нашем винограду одвећ врло добро рађа црно и бело грожђе.

Како објашњава Даничић, „добрим букваром” постиже се „1) да дјеца науче читати књиге својега народа, 2) да то науче што прије, 3) то чинећи да почињу ‘јачати духом’” (Даничић 1854: 12). Одбацивши учење које се заснива на читању „голијех ријечи међу којима нема смисла”, Даничић даје следећу методичку препоруку: „дјетету које познаје само неколико слова [треба] изабрати ријечи у којима долазе само та слова, пак му дати да чита мисли само тијем ријечима исказане”, и то такве мисли које „дијете ласно разумије” и које му „млађану душу и разум по мало развијају” (уп. Даничић 1854: 17–18).

Запажа се да *Мали буквар српски за српску младеж* има осмишљену дидактичко-методичку структуру, што је суштинска одлика уџбеника (а) као извора знања за самостални рад ученика и (б) као наставног средства за наставника. На основу описане дидактичко-методичке структуре Дра-

госављевићевог *Буквара*, могу се извојити фазе процеса наставе и учења које сугерише овај уџбеник:

(1) Дидактички циљ прве фазе наставе почетног читања и писања јесте да ученик усвоји **облик слова** којима се реализују **графеме** и да „повеже” графеме са одговарајућим **фонемама** (лекције бр. 1–5).

(2) Друга фаза посвећена је увежбавању **слогова**, и то најпре слогова изолованих изван речи, а затим уочавањем слогова у конкретним речима (лекције бр. 6–7).

(3) Дидактички циљ треће фазе јесте вежбање писања и читања у корелацији са учењем **творбе** и **флексије** српског језика (лекције бр. 15–25).

(4) Последња фаза букварске наставе реализује се на тексту, а дидактички циљеви су увежбавање читања и овладавање граматичким подсистемом **глаголских облика** и синтаксичким подсистемом **реченичних конструкција** (лекције бр. 26–39).⁹

ДРАГОСАВЉЕВИЋЕВА КОНЦЕПЦИЈА НАСТАВЕ ПОЧЕТНОГ ЧИТАЊА И ПИСАЊА

Мали буквар српски за српску младеж произашао је из наставне праксе, тј. из Драгосављевићевог напора да као учитељ пронађе начине да ученици што пре науче читати и писати (в. Гавриловић 1963, Петровић 1971). Радио је као учитељ од 1822. до 1838. године у Винковцима, Шиклошу, Мохачу и Вуковару. Његова рукописна заоставштина показује да се бавио методичким промишљањем уџбеника, а посебно је настојао да усаврши прву школску књигу – буквар. Током учитељевања у Шиклошу (1823–1827) почео је спроводити Вукове идеје о реформисању правописа и увођењу народног језика у књижевност и школе. Изградио је сопствену методу наставе почетног читања и писања.

Драгосављевићеву концепцију наставе почетног читања и писања описаћемо према методичким критеријумима: (1) редослед у учењу читања и писања; (2) избор великих или малих слова на почетку учења писања; (3) редослед учења слова; (4) поступци у обради слова; (5) начин писања; (6) метода наставе почетног читања и писања (в. Илић 2009, Јањушевић 1953, Милатовић 2005, Перушко 1971).

(1) У погледу **редоследа у учењу читања и писања**, тј. редоследа учења штампаних и писаних слова, методичари издвајају следећи проблем: (а) да ли читање и писање обрађивати одвојено, тј. прво читање, а онда писање, или (2) радити упоредо, тј. истовремено обрађивати и штампана и писана слова. Одвојено учење читања и писања карактеристично је за старије методичке школе. Стављањем писаних слова у центар пажње Драгосављевић је повезао учење читања са учењем писања.

⁹ О структурно-семантичким типовима реченица у Драгосављевићевом *Буквару*, в. Николић 2011.

(2) Код **избора великих или малих слова на почетку учења писања** постављају се питања – (а) треба ли мала и велика слова учити одвојено или заједно, и (б) треба ли прво учити велика или мала слова. Принцип поступности налаже да се прво учи једна, а онда друга врста слова, при чему треба учити слова која су лакша за усвајање. Сматра се да су велика слова једноставнија по облику, што значи да би требало прво учити велика штампана, а онда мала штампана слова. У Драгосављевићевом *Буквару* одвојено се обрађују мала и велика слова, прво се уче мала, а онда велика слова.

(3) На **редослед учења слова** утичу: (а) принцип *фонетске њосћуј-носћи*, који налаже да се прво уче слова којима се обележавају гласови лакши за изговор и заступљенији у говору деце; (б) принцип *џрафичке њосћуј-носћи*, који подразумева да се прво уче слова која су лакша за писање и која имају већу фреквенцију у језику, како би деца још на почетку обуке могла читати и писати што више речи. Посебну важност имају још и графичка сличност и читљивост слова, као и наречје. Код Драгосављевића прво се уче вокали, па онда консонанти, међутим критеријум по коме је одређен редослед обраде појединих вокала односно консонаната није лако одредити. Оквирно гледано, код консонаната већином су праскави гласови на почетку обуке, затим африкате, фрикативи и сонанти. Овакав редослед детету би одговарао по тежини изговора гласова. Наиме, из методике развоја говора познато је да дете учи да изговара вокале и праскаве сугласнике у ранији фазама развоја говора, а да су сонанти тежи за изговор и да их дете научи тек у каснијим развојним фазама (в. Матић 1985: 159–167).

(4) Савремена методика наставе почетног читања и писања посећује посебну пажњу **поступцима у обради слова**. Ово питање односи се на број слова предвиђених за обраду током једног наставног блока. Издвајају се следећи поступци: (а) монографски (обрађује се једно слово на једном наставном блоку); (б) групни (обрађује се група слова сличних по облику); (в) комплексни поступак (сва су слова „у оптицају” на наставном блоку). Како се Драгосављевић определио у погледу поступка у обради слова – није лако одредити.

(5) Постоје два начина писања у букварској настави: (а) писање *џришискањем*, које се одликује употребом танких и дебелих линија; (б) писање *џовлачењем*, које се одликује линијама једнаке дебљине. Писање повлачењем, како објашњавају методичари, може се сматрати повољнијим, будући да повећањем брзине писања не долази од смањења читљивости, а то се дешава „јер не треба стварати нове координационе везе између покрета” (Перушко 1971: 57). По Драгосављевићевом *уцбенику* учи се *косо* писмо *џришискањем* (што значи да се разликују *усправна* и *коса*, *џанка* и *дебела* линија).

(6) Питање **методе** која се примењује у почетном читању и писању односи се специјалних за наставну област почетног описмењавања: (а) аналитичка, (б) синтетичка, (в) глобална, (г) аналитичко-синтетичка ме-

тода. Међу факторима који утичу на избор метода и поступака у настави почетног читања и писања – методичари наводе структуру језика и систем правописа. Нашем језику, у погледу типа структуре и правописа, највише одговара гласовна аналитичко-методичка метода букварске наставе.

У Драгосављевићевом *Буквару* примењена је синтетичка метода наставе почетног читања и писања. Синтетичка метода у букварској настави сврстава се у најстарије, а подразумева да се прво науче сви гласови (којима се реализују фонеме), након чега се уче слова (којима се реализују графеме), а затим да се увежбава читање и писање, и то полазећи од изолованих слогова преко изолованих речи до текста. Драгосављевић је применио гласовну методу у обради слова и слоговну методу у почетном учењу читања. Одбацио је дотада владајућу методу срицања – што значи да се у његовом буквару не уче имена слова и да се не уче слова по азбучном реду. Метода срицања званично је укинута је у Србији 1844. године. Међутим, и када се престало са применом ове методе, њене су тековине остале. То показује и *Брзоуки буквар* Исодора Стојановића (1846), у којем се одбацује метода срицања, али не и учење азбучног реда.¹⁰

ЗАКЉУЧНИ ОСВРТ

Мали буквар српски за српску младеж (1825) Адама Драгосављевића био је и на ортографском и на методичком плану веома напредан за своје време. Његова азбука има 30 графема које се поклапају са одговарајућим фонемама српског језика, графеме су реализоване словима Вукове азбуке, укључујући и слова **ј** и **х**, као и **љ**, **њ**, **ћ**, **ђ** и **џ**. Специфичност је у томе што Драгосављевић инсистира на доследном обележавању воклалног **р**. Од графичких решења издваја се слово **і** уместо Вуковог слова **и**.

Методички поступак у Драгосављевићевом *Буквару* јесте синтетички, будући да се читање и писање путем овог буквара поступно учи тако што се полази од гласа, преко слога и речи, како би се дошло до реченице и текста. С друге стране, текстови у *Буквару* могу се применити за реализацију аналитичког поступка, који би се кретао у супротном смеру – од текста преко речи и слога до гласа и слова. *Буквар* омогућава и усвајање и увежбавање граматичког система именичке и глаголске промене, творбених модела, као и синтаксичких структура. Текстови у буквару могли су сазнајно и васпитно деловати на ученике најмлађег узраста.

Пошто је остао у рукопису, овај уџбеник није могао имати ширу примену. Међутим, његове ортографске и методичке карактеристике обезбеђују му посебно место у еволуцији српских буквара и чине га претечом *Буквара* Ђорђа Натошевића, конципираног на гласовној аналитичко-синтетичкој методи.

¹⁰ О учењу азбучног реда слова у настави почетног читања и писања, в. Николић 1998, Николић 20126.

Извори:

- Драгосављевић 1825: А. Dragosavljević, *Мали буквар српски за српску младеж*, Рукопис, Бр. 7.715, Нови Сад: РОМС.
- Караџић 1827: В. С. Караџић, Оглед српскога буквара, *Даница*, Беч, у: *Сабрана дела Вука Караџића*, Београд: Просвета, 1969, 115–125.
- Преписка II–XI: *Сабрана дела Вука Караџића*, Књ. XXI–XXX, Београд: Просвета, 1988–1996.
- Преписка III: *Сабрана дела Вука Караџића*, Књ. XXII, Београд: Просвета, 1989.
- Натошевић 1885: Ђ. Натошевић, *Буквар за српске основне школе*, Нови Сад: Издање и штампа А. Пајевића.
- Стојановић 1846: И. Стојановић, *Брзоукључив буквар*, Београд: Типографија Књажевства Србскогъ.
- Чутурило 1895: С. Чутурило, *Буквар за основне школе у Краљевини Србији*, шесто издање, Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.
- Мркаљ 1810: С. Мркаљ, *Сало дебелога јера либо азбукојројрес*, Будим, фототипско издање, А. Младеновић (прир.), Нови Сад: Матица српска, 2010.
- Милованов 1810: Ј. Милованов, *Ојийи настѡвљења к српској сличноречности и слоџомјерју или просодији*, Издао Вук Стеф. Караџић, Беч, 1833, фототипско издање, В. Николић (прир.), Бања Лука: Арт-принт, 2010.

Литература:

- Аксентијевић 1964: Б. Аксентијевић, *Буквари и букварска настѡва код Срба*, Каталог изложбе, Београд: Педагошки музеј.
- Бранковић 2003: Д. Бранковић, Педагошки аспекти Вуковог буквара, *Српски језик*, VIII/1–2, Београд, 393–402.
- Брборић 2015: В. Брборић, Писма у савременим правописима „српскиххрватског” језика на почетку XXI века, *Српски језик*, XX/1–2, Београд, 333–346.
- Бугарски 1996: Р. Бугарски, *Писмо*, Нови Сад: Матица српска.
- Гавриловић 1963: С. Гавриловић, Школовање Адама Драгосављевића, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, 11, Нови Сад, 201–214.
- Даничић 1854: Ђ. Даничић, *Нови српски буквар*, рецензија, Беч: Јерменски манастир.
- Ђорђевић 1950: Џ. Ђорђевић, Буквари и букварска настава код нас, *Савремена школа*, 3–4, Веоград, 57–68.
- Илић 2009: М. Илић, *Метѡдика настѡве ѡчејиноџ чииња и ѡисања*, Бања Лука: Комесграфика.
- Јањушевић 1953: М. Јањушевић, *Метѡдика настѡве ѡчејиноџ чииња и ѡисања*, Београд: Педагошко друштво СР Србије.
- Кашић 1990: Ј. Кашић, Adam Dragosavljević kao leksikograf i leksikolog, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 8, Zagreb, 55–60.
- Магарашевић 1896а: Ђ. Магарашевић, Адам Драгосављевић, српски књижевник, *Летѡиис Матице српске*, 188/4, Нови Сад, 1–32.
- Магарашевић 1896б: Ђ. Магарашевић, Писма Јосифа Шафарика и Адама Драгосављевића, *Летѡиис Матице српске*, 185/5, Нови Сад, 53–75.
- Магарашевић 1897а: Ђ. Магарашевић, Адам Драгосављевић, српски књижевник, *Летѡиис Матице српске*, 190/1, Нови Сад, 60–92.

- Магарашевић 1897б: Ђ. Магарашевић, Адам Драгосављевић, српски књижевник, *Летопис Матице српске*, 190/2, Нови Сад, 75–103.
- Матић 1985: R. Matić, *Metodika razvoja govora dece do polaska u školu*, Beograd: Nova prosveta.
- Милаговић 2005: В. Милаговић, *Методика настава почетног читања и писања*, Београд: ТОРУ.
- Николић 1998: V. Nikolić, Istorijsko-metodički aspekti transfera učenja azbučnog reda slova, *Pedagogija*, 2, Beograd, 100–112.
- Николић 2011: М. Николић, Синтаксичка структура старих српских буквара, *Српски језик*, XVI/1–2, Београд, 541–558.
- Николић 2012а: М. Николић Ортографски и методички аспекти *Буквара* Адама Драгосављевића (1825) и *Озледа српског буквара* Вука Караџића (1827), у: Ј. Стојановић (ур.), *Српско језичко наслеђе на простору данашње Црне Горе и српски језик данас*, Зборник радова са научног скупа, Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори, Београд: Службени гласник, 283–293.
- Николић 2012б: М. Николић, Функција азбучних молитви у учењу азбучног реда слова, у: P. Sotirov (red.), *Zeszyty Cyrylo-Methodianskie, Materiały VII Konferencji Cyrylometodiańskiej w Białej Podlaskiej*, Instytut Filologii Słowiańskiej, Uniwersytet, Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin, Biała Podlaska: Wydawnictwo Podlaskiej Fundacji Wspierania Talentów, 24–33.
- Перушко 1961: Т. Peruško, *Materinski jezik u obaveznoj školi (Specijalna didaktika)*, Zagreb: Pedagoško-književni zbor.
- Петровић 1971: Д. Петровић, Учитељевање Адама Драгосављевића, *Зборник Матице српске С за књижевности и језик*, 19, Нови Сад, 133–140.
- Правопис СЈ 2010: М. Пешикан, Ј. Јерковић, М. Пижурица, *Правопис српског језика*, Измењено и допуњено издање, М. Пижурица, М. Дешић, Б. Остојић, Ж. Станојчић (ред.), Нови Сад: Матица српска.
- Симић, Остојић 1996: Р. Симић, Б. Остојић, *Основи фонологије српског књижевног језика*, Београд: Универзитет.
- Трајковић 2010: Б. Трајковић, *Библиографија српских буквара (1597–2008)*, Београд: Завод за уџбенике, Педагошки музеј.
- Чигоја 2010: Б. Чигоја, Кратак преглед првих српских буквара, у: Б. Јордановић (ред.), *Буквари и букварска настава код Срба*, Београд: Педагошки музеј, 103–134.

**ON THE SIGNIFICANCE OF *BUKVAR* BY ADAM DRAGOSAVLJEVIĆ (1825)
IN THE DEVELOPMENT OF PRIMER INSTRUCTION AMONG SERBS**

Summary

The paper considers the role *Mali bukvar srpski za srpsku mladež* (1825) (engl. *A Little Serbian Primer for the Youngsters of Serbia*) by Adam Dragosavljević played in the history of Serbian primer instruction. The aim is to underscore ortographic and methodological innovations found in this textbook, which was advanced regarding the period and conditions in which it was made. Ortographic characteristics are analyzed according to the following criteria: (1) the inventory of graphemes as minimal contrastive units in the writing system of a language; (2) the relationship of phonemes and graphemes; (3) the relationship between graphemes and letters. The concept of beginner reading and writing instruction is described according to the following methodological criteria: (1) the sequence of learning reading and writing; (2) the selection of capital and lowercase letters at the beginning of the process of learning to write; (3) the sequence of learning letters; (4) techniques in practising letters; (5) writing fashion; (6) methods of teaching beginner reading and writing. Dragosavljević's alphabet contains 30 graphemes matching the corresponding phonemes in Serbian, and the graphemes are realized by the letters of the alphabet by Vuk. The methodological approach applied in *Bukvar* was synthetic, since reading and writing are to be acquired starting from the phone, syllable and word to arrive to sentence and text. Certain didactic units enable grammatical system, derivational models as well as syntactic structure practice.

Milka Nikolić

CIP - Каталогизација у публикацији stefan
Народна библиотека Србије, Београд

811.163.41'282.3(082)

811.163.41'373(082)

811:811.163.41(082)

012 Микић Р.(082)

ПУТЕВИМА српских идиома : зборник у част проф. Радивоју Младеновићу поводом 65. рођендана / [уредници Милош Ковачевић , Владимир Поломац]. - Крагујевац : Филолошко-уметнички факултет, 2015 (Чачак : Универзал). - 519 стр. ; 24 cm

Тираж 150. - Стр. 9-10: Уводна реч / уредници. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Библиографија [Радивоја Микића]: стр. 17-25. - Библиографија уз сваки рад. - Summaries.

ISBN 978-86-85991-85-1

а) Српски језик - Говори - Зборници б) Српски језик - Лексика - Зборници
с) Страни језици - Српски језик - Зборници

COBISS.SR-ID 220288780